

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Роман ЯКОВЧУК, Дмитро ЧАЛИЙ,
Євген КОБКО, Андрій САМІЛО

ПРАВознавство ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Видання 2-ге, перероблене і доповнене

Львів 2023

УДК 347.824:614.84(477) (076)

ББК 67.401+38.96(4 УКр) я 73

Я 47

ISBN 978-617-8092-61-5

*Затверджено Вченою радою
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
(протокол № 2 від 11 жовтня 2023 р.)*

Рецензенти:

Валерій ШИШКО, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України

Андрій РОГУЛЯ, кандидат наук з державного управління, начальник Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Львівської області

Правознавство та правові основи цивільного захисту України. Навчальний посібник: видання 2-ге, перероблене і доповнене / Р.С. Яковчук, Д.О. Чалий, Є.В. Кобко, А.В. Саміло, Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2023. 532 с.

Навчальний посібник підготовлений відповідно до силабусу навчальної дисципліни «Правознавство та правові основи цивільного захисту» та має на меті сприяти засвоєнню та закріпленню знань здобувачів вищої освіти з основних положень прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; загальних засад конституційного ладу України; трудового, екологічного, цивільного, сімейного, кримінального, кримінального процесуального, адміністративного права; правових засад запобігання і протидії корупції; правових основ реалізації заходів цивільного захисту в мирний час та особливий період; адміністративно-правової діяльності в органах та підрозділах цивільного захисту; реалізації державної політики у сфері протидії та боротьби з тероризмом.

Значну увагу привернуто основним положенням законів та підзаконних актів з питань діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій; соціальному та правовому захисту осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, працівників органів та підрозділів цивільного захисту; правовим основам реагування на надзвичайні ситуації та ліквідації їх наслідків; діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах надзвичайного та воєнного стану; особливостям реалізації заходів цивільного захисту в умовах збройної агресії російської федерації; основним положенням та застосуванню норм міжнародного гуманітарного права у діяльності органів та підрозділів ДСНС України.

Навчальний посібник «Правознавство та правові основи цивільного захисту України» рекомендований для здобувачів закладів вищої освіти цивільного захисту та навчально-методичних центрів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності, а також інших закладів вищої освіти, які готують фахівців в галузі знань 26 «Цивільна безпека».

ISBN 978-617-8092-66-5

© Яковчук Р.С., 2023

© Чалий Д.О., 2023

© Кобко Є.В., 2023

© Саміло А.В., 2023

З М І С Т

ВСТУП	8
-------------	---

Ч А С Т И Н А І. ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

Р О З Д І Л 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ГЛАВА 1. ДЕРЖАВА ЯК ГАРАНТ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	9
1.1. Теорії виникнення держави.....	9
1.2. Функції та форма держави. Механізм і апарат держави.....	15
1.3. Громадянське суспільство та соціальна правова держава.....	27
Питання для самоконтролю.....	33
ГЛАВА 2. СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ.....	34
2.1. Народовладдя в Україні та форми його здійснення.....	34
2.2. Поняття і загальна характеристика виборчої системи.....	37
2.3. Система органів державної влади України.....	41
2.4. Сутність, принципи та повноваження місцевого самоврядування.....	58
Питання для самоконтролю.....	63

Р О З Д І Л 2. ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

ГЛАВА 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ.....	64
3.1. Поняття, предмет і джерела конституційного права України.....	64
3.2. Конституція України – основний закон держави і суспільства.....	68
3.3. Конституційний лад України, його принципи.....	71
3.4. Конституційно-правовий статус особи.....	75
Питання для самоконтролю.....	83
ГЛАВА 4. ТРУДОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ.....	84
4.1. Поняття, предмет, метод та джерела трудового права.....	84
4.2. Трудові правовідносини та їх суб'єкти. Поняття та сторони колективного договору.....	86
4.3. Трудовий договір: порядок укладення, зміст та види.....	89
4.4. Робочий час і час відпочинку.....	99
4.5. Трудова дисципліна та дисциплінарна відповідальність працівників.....	105
4.6. Поняття та види трудових спорів.....	110
Питання для самоконтролю.....	114
ГЛАВА 5. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ.....	115
5.1. Цивільне право України: поняття, предмет правового регулювання.....	115
5.2. Поняття, зміст, види та суб'єкти цивільних правовідносин. Юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин.....	117
5.3. Поняття особистих немайнових та майнових прав громадян і юридичних осіб.....	129
5.4. Цивільно-правові договори: поняття, види, порядок укладання та припинення.....	130
5.5. Загальна характеристика спадкування. Види спадкування.....	132

	Питання для самоконтролю.....	137
ГЛАВА 6.	СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ.....	138
	6.1. Поняття сімейного права, його принципи, методи та джерела.....	138
	6.2. Порядок укладення та припинення шлюбу.....	141
	6.3. Особисті немайнові та майнові правовідносини подружжя.....	145
	6.4. Права та обов'язки батьків і дітей за законодавством України.....	148
	6.5. Правові форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.....	151
	Питання для самоконтролю.....	154
ГЛАВА 7.	ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ.....	155
	7.1. Поняття і предмет правового регулювання екологічного права України.....	155
	7.2. Джерела екологічного права.....	156
	7.3. Поняття та склад екологічних правовідносин.....	157
	7.4. Механізм забезпечення екологічної безпеки в Україні.....	164
	7.5. Юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства.....	167
	Питання для самоконтролю.....	170

Р О З Д І Л 3. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

ГЛАВА 8.	ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	171
	8.1. Поняття, предмет, метод та джерела кримінального права України.....	171
	8.2. Поняття злочину, його ознаки, класифікація та стадії скоєння.....	174
	8.3. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності.....	178
	8.4. Покарання та його види.....	181
	8.5. Загальна кримінально-правова характеристика та особливості окремих видів злочинів.....	185
	Питання для самоконтролю.....	192
ГЛАВА 9.	ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	193
	9.1. Поняття та сутність кримінального процесу.....	193
	9.2. Завдання кримінального процесу.....	200
	9.3. Система стадій кримінального процесу.....	207
	9.4. Кримінальна процесуальна форма, функції, відносини та гарантії.....	213
	9.5. Кримінальні процесуальні акти.....	216
	Питання для самоконтролю.....	219
ГЛАВА 10.	ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ.....	220
	10.1. Поняття та ознаки корупційних правопорушень.....	220
	10.2. Класифікація корупційних правопорушень.....	225
	10.3. Склад корупційних правопорушень.....	228
	10.4. Суб'єкти у сфері запобігання та протидії корупції.....	232
	10.5. Особливості юридичної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень.....	237
	Питання для самоконтролю.....	245

Ч А С Т И Н А ІІ. ПРАВОВІ ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Р О З Д І Л 4. ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАХОДІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В МИРНИЙ ЧАС ТА ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

ГЛАВА 11.	ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ.	246
	11.1. Етапи становлення системи цивільного захисту в Україні.....	246
	11.2. Загальні положення Кодексу цивільного захисту України.....	251
	11.3. Нормативно-правові акти у сфері цивільного захисту.....	277
	Питання для самоконтролю.....	283
ГЛАВА 12.	ПОЛОЖЕННЯ ПРО СЛУЖБУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ.	284
	12.1. Основні положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій.....	284
	12.2. Комплектування органів управління та сил цивільного захисту.....	296
	12.3. Проходження служби цивільного захисту.....	300
	12.4. Соціальний та правовий захист осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, працівників органів та підрозділів цивільного захисту.....	315
	Питання для самоконтролю.....	327
ГЛАВА 13.	ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ І ТЕРИТОРІЙ ВІД НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ...	328
	13.1. Оповіщення та інформування суб'єктів забезпечення цивільного захисту. Укриття населення у фондї захисних споруд цивільного захисту та евакуаційні заходи	328
	13.2. Інженерний захист територій, радіаційний і хімічний захист.....	333
	13.3. Медичний, біологічний і психологічний захист, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення. Навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях	335
	13.4. Особливості реалізації заходів цивільного захисту в умовах збройної агресії російської федерації.....	338
	Питання для самоконтролю.....	345
ГЛАВА 14.	ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕАГУВАННЯ НА НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ ТА ЛІКВІДАЦІЯ ЇХ НАСЛІДКІВ	346
	14.1. Організація робіт з реагування на надзвичайні ситуації	346
	14.2. Ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій.....	349
	14.3. Мета, завдання, загальна структура та режими функціонування ЄДС ЦЗ.....	352
	Питання для самоконтролю.....	359
ГЛАВА 15.	ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ НАДЗВИЧАЙНОГО ТА ВОЄННОГО СТАНУ	360
	15.1. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах надзвичайного стану.....	360
	15.2. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану	366
	Питання для самоконтролю.....	379
ГЛАВА 16.	ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ОРГАНАМИ ТА ПІДРОЗДІЛАМИ ДСНС УКРАЇНИ	380
	16.1. Поняття, основні завдання та принципи міжнародного гуманітарного права.....	380
	16.2. Основні положення міжнародного гуманітарного права стосовно захисту цивільного населення.....	384

	16.3. Застосування норм міжнародного гуманітарного права у діяльності органів та підрозділів ДСНС України.....	391
	16.4. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права.....	394
	Питання для самоконтролю.....	395
ГЛАВА 17.	ПРАВОВІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ.....	396
	17.1. Організаційно-правове забезпечення міждержавного співробітництва України у сфері цивільного захисту.....	396
	17.2. Міжнародне співробітництво у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру.....	399
	Питання для самоконтролю.....	413

Р О З Д І Л 5. ОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОРГАНАХ ТА ПІДРОЗДІЛАХ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

ГЛАВА 18.	ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	414
	18.1. Поняття, джерела адміністративного права.....	414
	18.2. Адміністративне правопорушення, його ознаки.....	419
	18.3. Структура адміністративного правопорушення.....	421
	18.4. Види складів адміністративних правопорушень.....	425
	Питання для самоконтролю.....	428
ГЛАВА 19.	ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	429
	19.1. Адміністративна відповідальність та її ознаки.....	429
	19.2. Адміністративні стягнення: поняття та види.....	433
	19.3. Підстави та можливість звільнення від адміністративної відповідальності.....	449
	Питання для самоконтролю.....	453
ГЛАВА 20.	ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ.....	454
	20.1. Проведення в справах про адміністративні правопорушення.....	454
	20.2. Зміст протоколу про адміністративне правопорушення.....	461
	20.3. Порядок оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення під час документування адміністративних правопорушень.....	463
	Питання для самоконтролю.....	465

Р О З Д І Л 6. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

ГЛАВА 21.	ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ	466
	21.1. Поняття тероризму, його ознаки та види.....	466
	21.2. Правові засади та принципи боротьби з тероризмом	469
	21.3. АТЦ при СБУ та координуючі групи при його регіональних органах	473
	21.4. Суб'єкти боротьби з тероризмом їх повноваження та організація їх взаємодії.....	476
	21.5. Правовий та соціальний захист осіб, які беруть участь у боротьбі з тероризмом та які постраждали від теракту.....	480
	Питання для самоконтролю.....	482

ГЛАВА 22. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ В СКЛАДІ МІЖВІДОМЧОЇ КООРДИНАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ	483
22.1. Механізм функціонування єдиної державної системи запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків	483
22.2. Основні пріоритети боротьби з тероризмом	487
22.3. Основні завдання міжвідомчої координаційної групи ДСНС України з питань антитерористичної діяльності.....	490
22.4. Підготовка населення до дій в умовах загрози або вчинення терористичного акту.....	491
Питання для самоконтролю.....	498
СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ.....	499
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	527

ВСТУП

Формування знань та практичних навичок у службовця ДСНС України вимагає створення сучасної навчально-методичної літератури, яка б становила основу його освіти, професійного розвитку та виховання. Завдання, які ставляться сьогодні перед кожним службовцем та системою ДСНС України загалом, вимагають глибоких теоретико-правових знань.

Аналіз адміністративно-правової діяльності свідчить, що посадові особи органів та підрозділів ДСНС України не завжди правильно і до кінця усвідомлюють значення та її роль при виконанні функцій державного нагляду у сфері пожежної, техногенної безпеки та цивільного захисту. На жаль, має місце порушення вимог чинного законодавства України, а особливо норм та положень Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Тому в даному навчальному посібнику значну увагу привернуто основним положенням законів та підзаконних актів з питань діяльності Державної служби України з надзвичайних ситуацій в правовому полі з попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій різного характеру; забезпечення пожежної безпеки в Україні; правовідносинам державних органів, юридичних і фізичних осіб у галузі пожежної та техногенної безпеки, цивільного захисту; провадженню адміністративно-юрисдикційної діяльності у справах про правопорушення в сфері пожежної, техногенної безпеки та цивільного захисту, за які наступає відповідальність згідно з адміністративним законодавством. Адміністративно-правова діяльність містить накладення адміністративних стягнень за невиконання чи порушення вимог законодавства у сфері пожежної, техногенної безпеки та цивільного захисту, порядок накладення яких визначений нормативно-правовими актами.

24.02.2022 р. внаслідок масштабного збройного вторгнення військ РФ на територію України в країні згідно з Указом Президента України введено воєнний стан. На підставі цього за рішенням Уряду України з метою приведення у готовність єдиної державної системи цивільного захисту до виконання завдань за призначенням в умовах воєнного стану було введено в дію план цивільного захисту України на особливий період із встановленням ступеня готовності «повна готовність». Захист населення від небезпек воєнного характеру та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, спричинених застосуванням зброї є системою організаційних, інженерно-технічних, санітарно-гігієнічних, протиепідемічних та інших заходів, які реалізуються центральними і місцевими органами виконавчої влади, виконавчими органами рад, підприємствами, установами і організаціями, підпорядкованими їм силами цивільного захисту, добровольчими формуваннями.

В даній роботі розкрито особливості реалізації заходів цивільного захисту в умовах збройної агресії російської федерації, а саме: оповіщення та інформування суб'єктів забезпечення цивільного захисту; укриття населення у фондї захисних споруд цивільного захисту та евакуаційні заходи; інженерний захист територій, радіаційний і хімічний захист; медичний, біологічний і психологічний захист, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення; навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях.

Навчальний посібник підготовлений відповідно до силабусу та має на меті сприяти засвоєнню та закріпленню знань здобувачів вищої освіти з основних положень прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; загальних засад конституційного ладу України; трудового, екологічного, цивільного, сімейного, кримінального, кримінального процесуального, адміністративного права; правових засад запобігання і протидії корупції; основних положень законодавства України в сфері цивільного захисту.

Суттєвою перевагою навчального посібника є те, що у ньому комплексно та структуровано подано необхідний навчальний матеріал. Це обумовлює його зручність в навчанні та дає можливість в повній мірі засвоїти поданий матеріал.

Навчальний посібник «Правознавство та правові основи цивільного захисту України» рекомендований для здобувачів закладів вищої освіти цивільного захисту та навчально-методичних центрів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності, а також інших закладів вищої освіти, які готують фахівців в галузі знань 26 «Цивільна безпека».

ЧАСТИНА I. ОСНОВИ ПРАВОЗНАВСТВА

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Глава 1. ДЕРЖАВА ЯК ГАРАНТ ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

План:

- 1.1. Теорії виникнення держави.
- 1.2. Функції та форма держави. Механізм і апарат держави.
- 1.3. Громадянське суспільство та соціальна правова держава.

Ключові слова: держава, теорії походження держави, ознаки держави, зовнішні та внутрішні функції держави, форма держави, механізм і апарат держави, територіальний устрій, державне правління, політичний режим, громадянське суспільство, соціальна правова держава.

1.1. Теорії виникнення держави

Протягом тривалого часу люди жили не маючи держави і не дотримуючись правил. Це була епоха первісного суспільства. Виживання людини в жорстких природних умовах було можливе лише за колективних форм життєдіяльності, а тому вже тоді люди об'єднувались у невеликі групи - первісне стадо чи орду, спільно виробляли примітивну зброю, полювали, добували їжу, виготовляли одяг зі шкур тварин.

З часом, люди навчилися виготовляти досконаліші знаряддя праці, будувати житло, добувати й готувати різноманітну їжу, одомашнювати диких тварин, обробляти землю та вирощувати необхідні для харчування рослини. Первісне стадо поступається місцем досконалішому об'єднанню людей - первісній родині, родовій общині (роду), тобто колективу людей, що походили від одного пращура і вели спільне господарство. Заборона шлюбів усередині роду призводить до активного спілкування між окремими родами, внаслідок чого вони об'єднувались у фратрії та племена на основі мовної, економічної, територіальної та шлюбної спільності.

Регулятором суспільних відносин виступала **соціальна влада**, яка ґрунтувалася на сімейних відносинах, основах первинної демократії, суспільного самоврядування, спиралася на авторитет, традиції. У цей період не існувало спеціального апарату для виконання і забезпечення влади і органів, які б здійснювали примус. **Примус** застосовувався дуже рідко і виконував роль громадського виховання. Відсутність спеціального апарату управління й примусу була обумовлена простотою економічної й соціальної організації первісного суспільства. Управління в первісному суспільстві здійснювалося загальними зборами дорослих членів роду (воїнів), які вирішували питання життєдіяльності роду, розглядали справи про релігійні злочини, вбивства членів роду.

Для соціального регулювання тобто цілеспрямованого упорядкування, визначення поведінки людей і їх колективів, застосовувалися соціальні норми. Найбільш ранніми були архаїчні першонорми — табу, таліон. Поступово сформувалися релігійні й моральні норми, звичаї, традиції.

Первісне громадське самоврядування характеризувалося низкою ознак, а саме: існувало тільки в рамках роду, виражало його волю й ґрунтувалося на кровних зв'язках; суб'єкт і об'єкт управління збігалися; органами самоврядування виступали родові збори, тобто збори всіх членів роду (чоловіків і жінок), і старійшини, що обираються ними; суспільні справи вирішувалися волевиявленням дорослих членів роду на зборах; влада старійшин, що стояли на чолі роду, а також воєначальників (обиралися тільки на період воєнних дій), ґрунтувалася на авторитеті, досвіді, повазі; плем'я управлялося радою старійшин, яка обирала вождя; посада

старійшини не давала ніяких привілеїв, він працював нарівні з усіма й одержував свою частку, як усі; відмінностей між правами й обов'язками в членів роду не було.

Отже, суспільна влада збігалася безпосередньо з родовою громадою, не була відділена від неї. Єдність, взаємодопомога, співробітництво всіх членів роду, відсутність протилежних інтересів дозволяли родовим зборам без конфліктів вирішувати всі питання.

Загальні закономірності й причини виникнення держави і права

Поступальний розвиток суспільного виробництва, удосконалення знарядь виробництва призвели до спеціалізації видів трудової діяльності, зростання ефективності й продуктивності праці. Ускладнення економічних відносин спричинило соціальну диференціацію, майнове розшарування, уможливило появу великої групи людей, які виконували суспільно значущі функції і не брали участі в матеріальному виробництві. Відбувається виокремлення управлінської праці в самостійну, окреслюється ієрархізація органів влади.

Замість зібрань усіх членів роду все частіше проводяться збори тільки чоловіків, запроваджується принцип представництва. Кожному рівню влади стає властивою своя сфера компетенції.

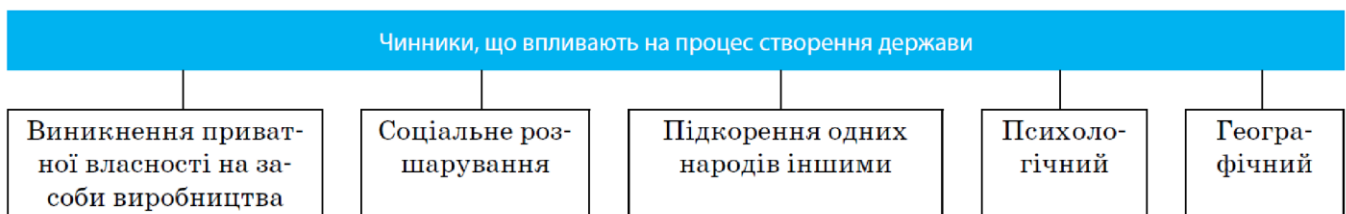
Відомо, що держави з'являються на певному щаблі розвитку суспільства.

Їхнє виникнення пов'язане із трьома великими суспільними поділами праці:

1) виділенням скотарства як відособленої сфери суспільної діяльності (коштами обміну стала худоба, що придбала функцію грошей);

2) відділенням ремесла від землеробства (винахід ткацького верстата, оволодіння навичками обробки металів);

3) появою групи людей (купців), зайнятих тільки обміном (зосередження багатства в їхніх руках завдяки посередницькій місії).

У кожному окремому суспільстві виникнення держави зумовлюється певною групою чинників, які залежали від географічних, кліматичних, етнічних умов, виробничих особливостей. Крім того, виявлення причин виникнення держави багато в чому залежить від того, який соціальний інститут тлумачать як державність, його сутність і призначення. Виникнення держави здебільшого пов'язується з виникненням у суспільстві нерівності серед його членів, розшаруванням на певні соціальні верстви (класи, страти), зміною форми й характеру зв'язків між ними та суспільством, якісними змінами в суспільному виробництві, свідомості його членів. Визнання провідних чинників, головної причини виникнення держави є підставою для певного підходу до визначення шляхів виникнення держави таких, як класовий, теологічний, патріархальний, договірний, психологічний, насильницький та ін.

В історико-матеріалістичній теорії прийнято виділяти **економічні, соціальні та політичні передумови виникнення держави і права**.

До **економічних передумов** належать: три великі поділи праці; виникнення виробничої економіки замість привласнювальної; поява надлишкового продукту, приватної власності, майнової нерівності, бідних і багатих.

До **соціальних передумов** відносять виникнення патріархальної сім'ї: об'єднання родини навколо батька; прізвище батька мають дружина і діти; спадкування здійснюється за батьківською лінією тощо.

Політичні передумови полягали у неспроможності здійснювати публічну владу застарілими формами і методами в нових умовах господарювання; утворенні класів як великих груп людей із протилежними інтересами; виникненні міжкласових конфліктів; неспроможності суспільної влади первісного ладу врегульовувати класові суперечності та конфлікти; виникненні політичної і правової систем та державної влади.

Основними причинами виникнення держави є:

1) необхідність удосконалювання управління суспільством, пов'язана з його ускладненням у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зміни умов розподілу продуктів, ростом чисельності населення й розширенням суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);

2) необхідність підтримки в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну стабільність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних (насамперед юридичних) норм;

3) необхідність придушення опору експлуатованих мас, що виникли в результаті розширення суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);

4) необхідність захисту території й ведення війн як оборонних, так і загарбницьких;

5) необхідність організації великих суспільних робіт, об'єднання для цієї мети більших груп людей (у ряді країн Азії й Африки).

Таким чином, розпад первісного родоплемінного суспільства, розвиток засобів виробництва, зміна соціальної структури суспільства привели до зміни способу виробництва і споживання та до утворення політичної організації суспільства і держави.

Право, як і держава, виникло завдяки необхідності управляти соціальними процесами. В юридичній літературі є різні погляди на виникнення права. Залежно від цього розрізняють: право загальносоціальне, що включає в себе права людини, права нації, права народу, права об'єднань та інших соціальних груп, права людства; право юридичне, що встановлюється чи санкціонується державою. Тобто юридичне право виникає лише з виникненням держави, тому закономірності виникнення держави стосуються й виникнення права.

Право виникає внаслідок: переростання мононом (первісних звичаїв, традицій, моралі) в юридичні норми; правотворчої діяльності компетентних державних органів чи посадових осіб; перетворення рішень судових органів щодо конкретних справ на загальну норму, що є обов'язковою для вирішення аналогічних випадків.

Між правом і державою встановлюється досить складний зв'язок. Через право держава прагне впроваджувати в життя свою волю, яка за авторитарних режимів має класовий характер. А це означає, що первісні звичаї чи традиції пристосовуються до інтересів панівного класу, забезпечуються відповідними санкціями, реалізація їх підтримується апаратом державного примусу і є засобом підпорядкування населення волі економічно й політично панівного класу. Так виникає правовий звичай як найдавніша форма права. З появою писемності держава (її органи), а також посадові особи через правотворчу діяльність закріплювали свою волю в законах, указах та інших нормативних актах.

Особливості виникнення держав у різних народів світу

Розрізняють два основних шляхи виникнення держави: **східний, азійський (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія та ін.) і європейський (Афіни, Рим).**

Особливості виникнення держав **східного типу** полягають у тому, що основу економічних відносин становила державна форма власності; приватна власність мала другорядний характер; державна влада має деспотичний характер; наявний потужний чиновницький апарат; відбувається сакралізація (освячення) влади; встановлюється застій у суспільстві.

Європейський шлях виникнення держави характеризується тим, що на території Європи головним фактором утворення держави було класове розшарування суспільства, у зв'язку з формуванням приватної власності на землю, худобу, рабів. У південній Європі держави виникли в епоху заліза. Там не було потрібно таких суспільних робіт, як при східному шляху виникнення держав. У результаті розкладання громад виникали або приватна власність на землю (Афіни, Рим), або приватне землекористування при збереженні державної власності (Спарта).

В утворенні кожної держави має значення цілий комплекс причин — економічних, політичних, внутрішніх, зовнішніх, тому що виникнення держави в кожного народу має свої особливості, характеризується певними рисами.

Держави у різних народів формувалися неоднаково.

Розрізняють три основні форми виникнення держави, в яких поєдналися як загальні передумови, так і специфічні особливості, зумовлені історичними і географічними умовами:

- *афінська;*
- *римська;*
- *германська*

Особливості формування держави й права у східних слов'ян полягали, насамперед, у тому, що вони від первіснообщинного ладу перейшли до ранньофеодального і не знали розвинутого рабовласницького суспільства.

Є чимало народів і націй, які створили свої держави тільки в ХХ столітті. Внаслідок певних історичних причин вони або ніколи не мали власної держави, або втратили ранню державність і довгий час входили до складу інших багатонаціональних держав (наприклад, Україна в складі дореволюційної Росії). Багатьом із них вдалося домогтися власної державності в ХХ в. у результаті реалізації права націй на політичне самовизначення. Такі держави утворилися в процесі ліквідації імперій, колоній, суверенізації державно-подібних утворень.

Так, на руїнах колишніх колоніальних імперій в Азії, Африці, Латинській Америці, Океанії із середини 50-х років ХХ ст. виникло більше 90 нових держав. Їхня кількість у наші дні виросла і завдяки розпаду СРСР. На початку III тисячоліття у світі нараховується 203 держави.

КЛАСИЧНІ ФОРМИ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

У сучасній юридичній науці нараховується досить широке коло теорій, які пояснюють *причини та процес походження держави*. Загальна їхня кількість становить приблизно півтора десятка.

Серед найбільш розповсюджених і відомих (традиційних) можна назвати такі:

1. Патріархальна. Прихильники цієї теорії (Конфуцій, Аристотель V-IV ст.ст. до н.е.) вбачають образ правителя у природно необхідній владі батька (патріарха) в родині, яка збігається з повноваженнями глави держави, підкреслюючи, що держава – це закономірний продукт історичного розвитку патріархальної родини. Його формування проходить від початку утворення патріархальної родини та громади і далі через збільшення кількісного складу родових об'єднань і закріплення інститутів «майорату» та «намісництва».

2. Теологічна. Прихильники цієї наукової концепції (Хома (Фома) Аквінський XII-XIII ст.ст., Марсілій Падуанський, Жак Марітен) причиною появи держави називають «Слово Боже», тобто «держава є результат ходіння Бога у миру». При цьому держава в їхньому розумінні – явище, дане людям з Божої волі, а тому повинне ними сприйматися беззаперечно, з покорю. Державою називається лише таке об'єднання суспільства, де влада світська підлягає владі церкви як виразнику богоугодної волі на землі.

3. Теорія насильства (Л. Гумплович, К. Каутський, Е. Дюринг XVIII-XIX ст.ст.). У цій концепції причиною формування держави називаються війни, захоплення більш войовничими племенами нових територій та племен, які властиві процесові розвитку людства. У цьому вбачається прояв закону природи, що припускає підпорядкування сильними слабких, для закріплення поневолення яких і створюється держава як особливий апарат примусу. Прихильники концепції знаходять підтвердження своїм висновкам в історії розвитку давньогерманських держав.

4. Договірна, виражена в ідеях Т. Гоббса, Дж. Локка і Ш.-Л. Монтеск'є XVII-XVIII ст.ст., виділяє як основну передумову формування держави «природний стан суспільства», тобто «війна всіх проти всіх». Вихід із такого стану суспільство знаходить у результаті договору між людьми як прояву їхньої волі та розуму. Домовляючись про формування держави, члени суспільства добровільно передають управлінським структурам частину своїх прав. Водночас, прихильники цієї теорії вважають, що суспільство зберігає за собою право на повалення несправедливого ладу, який не піклується про соціальний захист населення.

5. Психологічна. Розглянута в ідеях З. Фрейда, Г. Тарда, Л.И. Петражицького й інших учених XIX-XX ст.ст. Причини виникнення держави вони вбачають в особливостях людської психіки, якій властива потреба підкорятися та наслідувати лідера, особистість, здатну керувати суспільством від народження. Держава є організацією для здійснення такого керівництва.

6. Органічна. Ця теорія характерна для послідовників дарвінізму (зокрема, Г. Спенсера). Держава розглядається як результат соціальної (органічної) еволюції, коли відбувається природний відбір у ході зовнішніх воєн і завоювань, що призводять до появи урядів, які керують соціальним організмом, що уподібнюється людському організмові.

7. Історико-матеріалістична. Найбільш повно теорія розкрита в науковій статті Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави». У традиціях радянської та сучасної української юриспруденції цій теорії приділяється найбільше уваги і надається велике значення. Прийнято пов'язувати її формування з іменами Ф. Енгельса, К. Маркса, хоча деякі положення зустрічаються і раніше – у працях Л. Моргана. Згідно з цією концепцією, держава – це результат природного історичного розвитку суспільства. В рамках концепції розрізняють *європейський* та *східний* шляхи розвитку держав.

Процес виникнення європейських держав відбивається в основних етапах розвитку суспільства. Наслідком переходу від кочового до осілого способу життя племінних об'єднань стає розвиток нових форм діяльності людини та перший «розподіл праці» (землеробство і скотарство).

Удосконалювання знарядь праці спричиняє формування ремісництва (другий «розподіл праці»). Спеціалізація в кожному з цих напрямків сприяє підвищенню продуктивності праці й утворенню так званого «надлишкового продукту», тобто виробник виготовляє більше продукту, ніж може спожити.

Цей надлишковий продукт використовується для обміну між виробниками і таким чином відбувається формування нового виду діяльності – торгівлі (третьої «розподіл праці»). Накопичення надлишкового продукту в окремих групах суспільства, до якого додається наймана праця людей, формує основу майнового поділу суспільства на заможних і незаможних, тобто утворення приватної власності. Це дає поштовх до експлуатації людини людиною та, відповідно, поділу на експлуататорів і експлуатованих. У результаті такого поділу виникає класове протиріччя. Інтереси й основні цілі таких класів (соціальних груп) споконвічно суперечливі.

ТЕОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ

Спрямованість одних (заможних) на закріплення та розвиток свого домінуючого статусу вступає у конфлікт зі спрямованістю інших (незаможних) до досягнення рівного із заможними правового й економічного

становища. Іноді цей аспект теорії трактується як прагнення до загальної економічної та правової рівності (існують прихильники як рівності в бідності, так і рівності в багатстві).

1.2. Функції та форма держави. Механізм і апарат держави

Для виконання функцій управління загальносуспільними справами створюється **механізм держави** – ієрархічна система органів, наділених повноваженнями безпосередньо здійснювати державну владу, а також державних установ, відомств і підприємств, за допомогою яких реалізуються функції держави.

Та частина механізму держави, що безпосередньо уповноважена здійснювати державну владу, управляти загальними справами суспільства, виконувати функції держави, називається державним апаратом. Він складається з окремих органів держави (парламент, президент, уряд, судові органи) та установ (центральні і місцеві органи виконавчої влади, силові відомства: прокуратура, міністерства оборони, внутрішніх справ, служба безпеки, прикордонні, внутрішні війська, податкові органи тощо).

У державному апараті на професійній основі працюють виборні особи (депутати, президент) або державні службовці, військові тощо, статус яких визначений нормативно-правовими актами (наприклад, законами «Про статус народного депутата України», «Про державну службу», «Про прокуратуру», «Про міліцію» та ін.). Для здійснення своїх повноважень державним органам (державному апарату) надаються матеріальна база (приміщення, транспорт, засоби зв'язку, організаційна техніка тощо) та фінансові кошти, які формуються з податків.

Органи держави безпосередньо пов'язані з її функціями. Вони змінюються, постійно вдосконалюються відповідно до історичного типу держави та її функцій на тому чи іншому етапі розвитку, в ту чи іншу епоху. Скажімо, органи соціальної правової держави (відповідно до її функцій) суттєво відрізняються від органів феодальної чи буржуазної держави (на ранніх етапах її розвитку). У разі потреби з'являються нові органи.

Механізм сучасної демократичної держави – це складне системне соціальне явище, в основі якого лежить воля народу – носія суверенітету та єдиного джерела влади. Шляхом виборів народ бере безпосередню участь у формуванні його органів і здійсненні контролю за виконанням наданих їм повноважень.

Основним принципом будови механізму держави та її органів є розподіл влади (на законодавчу, виконавчу і судову), основна мета якого, за визначенням французького мислителя Ш. Л. Монтеск'є (1689-1755 рр.), – це виключення можливості концентрації влади в одних руках (одним органом) та забезпечення можливості реалізації громадянами політичної свободи. Теорія розподілу влад виникла свого часу як обґрунтування необхідності обмеження влади монарха, створення механізму забезпечення «першого покоління» прав людини, її індивідуальної свободи, спроби визначення меж втручання держави в суспільні справи. Витримавши випробування практикою державотворення, ця теорія набула свого утвердження в суспільній свідомості, зазнала подальшої наукової аргументації, стала ідеологічною основою формування демократичних засад громадянського суспільства і правової держави, важливим чинником запобігання диктатурі.

Проте йдеться не про механічний поділ влади на розрізнені частини. Законодавча, виконавча і судова влади – елементи єдиного цілого: державної влади, основою якої є воля народу. Насамперед принципи розподілу влади – це система «стримувань і противаг» однієї влади іншою, запорука узурпації влади, стабільності суспільства, демократичного політичного режиму та реального народовладдя.

У теорії держави виокремлюють такі органи: **представницькі; глава держави; виконавчі; судові.**

Представницькі органи – провідні органи сучасної держави, в яких народ реалізує свій суверенітет. У системі органів влади вони є первинними, тобто такими, що не створюються ніякими іншими органами, а обираються безпосередньо народом у встановленому законом порядку і від нього отримують свої повноваження. В практиці державотворення такі органи мають різні назви (парламент – у Великобританії, Канаді, Індії; сейм – у Польщі; державні збори – в Угорщині тощо). Обираючи представницький орган, народ надає йому право здійснювати суверенітет від його імені.

Проте не всі представницькі органи, які формуються шляхом народного волевиявлення, є органами держави. Не можна вважати органами держави та елементами її механізму органи місцевого самоврядування, наприклад обласні та районні влади. Вони наділені повноваженнями здійснювати не загальносуспільні справи, а лише вирішувати спільні інтереси відповідних територіальних громад, тобто питання місцевого (регіонального) значення.

Органи загальнонаціонального представництва – парламенти – бувають одно- або двопалатні.

Основними їх функціями є: законодавча, бюджетна (фінансова), установча та контрольна. Зазначені напрями діяльності представницьких органів отримали назву парламентаризму.

Законодавча діяльність парламенту – це делеговане народом своїм представникам (депутатському корпусу) виключне право приймати закони, нормативні акти вищої юридичної сили.

Фінансова (бюджетна) функція парламенту полягає у встановленні податків, щорічному схваленні державного бюджету та здійсненні контролю за витратами його коштів. В Україні, наприклад, контроль за використанням коштів Державного бюджету згідно із ст. 98 Конституції від імені Верховної Ради України (парламенту) здійснює Рахункова палата.

Установча функція парламенту полягає в формуванні інших (вторинних) державних органів, безпосередньому призначенні посадових осіб або наданні згоди на таке призначення. Наприклад, Верховна Рада України згідно з п. 12 ст. 85 Конституції України надає згоду на призначення Президентом України прем'єр-міністра України; відповідно до п. 18 ст. 85 Конституції України за поданням Президента призначає та звільняє з посади голову Національного банку України.

Функція парламентського контролю – це здійснення контролю за діяльністю уряду, інших органів державної влади. Формами такого контролю, наприклад, є заслуховування щорічних і позачергових послань глави держави, усунення глави держави з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), проведення парламентських слухань, заслуховування звітів уряду, проведення розслідувань з питань, що становлять суспільний інтерес, тощо.

Глава держави – це орган держави (посадова особа), який є символом єдності нації. Глава держави виступає від імені держави, офіційно представляє її як усередині країни, так і в міжнародних відносинах. Главою держави в республіках є президент, а в монархічних державах – монарх. У деяких країнах функцію глави держави виконує колегіальний орган (наприклад, Державна рада Куби).

У більшості сучасних держав главою є президент, який обирається безпосередньо населенням (Франція, Україна, Росія та ін.), парламентом (Чехія), колегією виборців (США) або парламентом і спеціально обраними для цього представниками народу (ФРН). Монарх, як правило, є невиборним главою держави, який отримує свої повноваження в спадок (Японія, Бельгія, Іспанія). Інколи монархи обираються на певний термін (Саудівська Аравія, Малайзія, ОАЕ).

Органи виконавчої влади – це виконавчо-розпорядчі органи, які безпосередньо здійснюють на державному рівні оперативне управління загальносуспільними справами. Як правило, виконавчий орган

держави – це уряд, колегіальний орган управління, який приймає рішення шляхом голосування. Водночас у президентських республіках, абсолютних та дуалістичних монархіях такий колективний орган відсутній, оскільки глава держави сам очолює виконавчу владу і здійснює безпосереднє управління справами суспільства за допомогою міністрів.

Назва органу виконавчої влади і його компетенція визначаються конституцією та законами. Зокрема, виконавчу владу в ФРН здійснює Федеральний уряд, у Франції – Рада міністрів, в Китаї – Державна рада, в Україні – Кабінет Міністрів. За своїми функціями органи виконавчої влади є виконавчо-розпорядчими органами загальної компетенції. Їх діяльність здійснюється у формі керівництва органами та установами спеціальної компетенції (наприклад, міністерствами), які здійснюють управління в конкретних сферах суспільних відносин – економіці, освіті, культурі тощо.

Основним напрямом діяльності органу виконавчої влади є організація виконання законів, прийнятих парламентом, та інших нормативно-правових актів (наприклад, указів президента, постанов уряду тощо). Крім того, до компетенції урядів ряду країн належить обов'язок розробки загальнодержавних програм, боротьба з безробіттям, вирішення питань зайнятості населення, розробка проекту державного бюджету. Уряд може бути наділений правом законодавчої ініціативи, тобто можливістю розробляти і подавати на розгляд законодавчого органу проекти законів. Наприклад, згідно з п. 1 ст. 93 Конституції України, таким правом наділений вищий орган виконавчої влади нашої держави – Кабінет Міністрів України.

Важливе місце в механізмі держави посідають **судові органи, головною функцією яких є розгляд справ, що мають юридичне значення**. В демократичних державах судові органи є незалежними, підкоряються тільки законам і здійснюють правосуддя у встановленому процесуальним законодавством порядку. В країнах, де джерелом права визнається судовий прецедент, суди беруть участь у правотворчості (США, Великобританія, Канада).

Сукупність усіх судів певної держави називається юстицією, а сукупність питань їх компетенції – юрисдикцією. Завданням судової влади є забезпечення принципу верховенства права і закону, виконання юридичних приписів усіма суб'єктами суспільних відносин, законності і правопорядку, захисту прав і свобод людини і громадянина. Принципи судоустрою і судочинства закріплюються в конституційному порядку. Передусім це – незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; здійснення правосуддя тільки судом; колегіальність судочинства; можливість оскарження судових рішень; обов'язковість судових рішень; гласність і відкритість судового розгляду справ; змагальність і рівноправність сторін; усний і наочний характер судочинства; конституційність судових рішень.

Складовими апарату держави та її механізму є також силові відомства, основа владної сили держави: прокуратура, військо та інші збройні формування, міліція (поліція), органи безпеки та розвідки, органи виконання покарань. Вони наділені від імені суспільства правом державного примусу і покликані забезпечувати державний суверенітет, стабільність суспільства, права, особисту і майнову безпеку громадян.

Як зазначалось, елементом механізму держави є державні установи і державні підприємства, які здійснюють практичну діяльність з реалізації функцій держави в економічній, культурній і соціальній сферах. Державні установи і підприємства, на відміну від органів держави, не наділені владними повноваженнями. Їх призначенням є матеріальне і духовне виробництво (здійснення господарської діяльності і громадських робіт, виробництво продукції, надання послуг тощо; виконання функцій у галузі культури, освіти, охорони здоров'я). Керівництво державними установами і державними підприємствами здійснює державний апарат.

Функції держави

Під функціями держави слід розуміти певні напрями її діяльності з вирішення загальносуспільних справ громадянського суспільства, узгодження та забезпечення інтересів його суб'єктів.

Функціональний підхід до з'ясування сутності держави дає можливість визначити її соціальну роль та призначення в суспільному житті, зміст діяльності, завдання відповідно до того чи іншого історичного етапу

розвитку, механізм держави, за допомогою якого вирішуються питання загальносуспільного значення та здійснюється управлінська діяльність.

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

Проте функції держави слід відрізнити від функцій окремих її органів і владних інститутів. Наприклад, охорона прав і свобод людини і громадянина, забезпечення законності та правового порядку є одними з основних напрямів діяльності держави, тобто її функцією. Водночас її не можна ототожнювати з функціями правоохоронних органів (наприклад, міліції, з боротьби зі злочинами або прокуратури) щодо здійснення нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство.

Функції держави не є чимось сталим, раз і назавжди визначеним. Вони змінюються, еволюціонізують разом з державою, відповідно до завдань, які ставить перед нею суспільство. Водночас є функції, які тією чи іншою мірою притаманні державам усіх історичних типів, наприклад функція охорони порядку, без реалізації якої порушились би відносини будь-якого суспільства, його безпека, економічні і політичні основи життєдіяльності тощо.

Визначення функцій, їх коригування, відмирання одних і поява інших відбуваються протягом усього історичного розвитку держави залежно від сутності, змісту та характеру взаємовідносин суспільства і держави, завдань, які суспільство ставить перед нею і вирішення яких залишає за собою.

Для **ліберальної** (лат. *liberalis* – вільний) моделі громадянського суспільства характерним є обмеження впливу держави на всі сфери його життєдіяльності і, безумовно, звуження її функцій.

Водночас для моделі громадянського суспільства, що базується на принципах **етатизму** (фр. *etat* – держава), певній переоцінці ролі держави, визнання її особливого статусу в суспільстві, характерним є масштабніший вплив держави на його економічну, соціальну і політичну сфери.

Для розвинутого громадянського суспільства і відповідної йому **демократичної** політичної організації – соціально-правової держави, характерним є юридично визначене, обмежене втручання держави в справи суспільства, чітке визначення основних напрямів її діяльності (функцій) із забезпечення загальних питань і соціальної безпеки.

Серед функцій соціальної правової держави слід виокремити **генеральну, внутрішні та зовнішні функції**. Критерієм такої класифікації є об'єкти впливу держави: певна група суспільних відносин (відносини з приводу реалізації визначених конституцією та іншими законами загальних засад становлення і розвитку соціального та правового аспектів державності), а також суспільні відносини окремих сфер життєдіяльності суспільства (економіка, культура, освіта, охорона законності і правопорядку, прав і свобод людини і громадянина тощо).

У **генеральній функції** проявляється соціально-правовий зміст держави, характер її відносин з громадянським суспільством, суб'єктами міжнародних відносин. Вона «пронизує» інші функції держави, відіграє важливу роль у визначенні засобів, форм і методів управлінської діяльності держави.

Змістом генеральної функції є діяльність держави щодо забезпечення об'єктивних умов життєдіяльності всього суспільства, демократичних засад функціонування інститутів громадянського суспільства, гідних умов життя людини, її здоров'я, навколишнього природного середовища, соціально-культурних, економічних і політичних умов.

Реалізація генеральної функції соціальної правової держави здійснюється через її **внутрішні і зовнішні функції**. Перші пов'язані з реалізацією завдань суспільства всередині країни, останні – на міжнародній арені як суб'єкта міжнародно-правових відносин.

До внутрішніх функцій належать:

а) *політична* – розробка політичної стратегії і тактики розвитку громадянського суспільства, його модернізації;

б) *економічна* – здійснення в межах, передбачених законодавством, регулюючого впливу на економічну сферу: створення соціальної ринкової економіки; забезпечення повноцінного функціонування всіх форм власності, підприємництва, інвестиційної та ліцензійної діяльності; обмеження монополізму і розвиток конкуренції; захист прав споживачів; здійснення контролю за експортом та імпортом певних груп товарів;

в) *бюджетна і фінансового контролю*;

г) *правоохоронна* – забезпечення державного і суспільного ладу, народовладдя, охорона законності і правового порядку, прав і свобод людини і громадянина;

д) *екологічна* – вжиття заходів щодо захисту навколишнього природного середовища і природних ресурсів;

е) *інформаційно-комунікативна* – створення і забезпечення функціонування систем зв'язку та інформатизації, демократичних умов діяльності електронних і друкованих засобів масової інформації;

ж) *культурна* – розвиток освіти, науки, культури; державної та мов національних меншин; забезпечення та охорона культурної спадщини, пам'яток архітектури; сприяння розвитку народної творчості, самобутності народів;

з) *соціальна* – створення та забезпечення надійної системи соціальної безпеки, усунення чинників загроз з боку ринкової стихії; забезпечення формальних (правових) рівних можливостей для громадян із забезпечення добробуту; розробка та забезпечення реалізації спеціальних соціальних програм щодо вирівнювання соціальної нерівності, здійснення підтримки незахищених верств населення, меценатства та благодійної діяльності, подолання безробіття.

Функції	Держави	
	соціально неоднорідні (класові)	соціально орієнтовані
Внутрішні	<ul style="list-style-type: none"> Захист власності та системи експлуатації Пригноблення експлуатованих Ідеологічна Екологічна Демографічна Комунікаційна тощо 	<ul style="list-style-type: none"> Забезпечення та захист прав людини Владно-організаційна функція Екологічна Демографічна Охорона конституційного ладу, законності, правопорядку тощо

До зовнішніх функцій належать:

- захист суверенітету;
- інтеграція в міжнародну спільноту самодостатніх демократичних держав;
- зовнішньоекономічна діяльність;
- дипломатична, співпраця з іншими державами;
- міжнародне співробітництво з питань охорони довкілля;
- боротьба з міжнародним тероризмом, «відмиванням» коштів, здобутих злочинним шляхом, наркобізнесом, торгівлею людьми і нелегальною міграцією.

Громадянське суспільство, уповноважуючи державу на забезпечення основних напрямів (здійснення функцій) з вирішення загальних справ, водночас доручає їй визначати форми і методи їх реалізації за умови відповідності останніх демократичним засадам суспільного і державного ладу.

Функції	Держави	
	соціально неоднорідні (класові)	соціально орієнтовані
Зовнішні	<ul style="list-style-type: none"> Розв'язання загарбницьких війн Економічна та політична експансія Створення воєнно-політичних та економічних союзів Захист від зовнішнього нападу 	<ul style="list-style-type: none"> Запобігання війн Забезпечення мирного співіснування націй, народів, держав Захист прав людини на міжнародному рівні Міжнародне економічне, політичне та інтелектуальне співробітництво Захист від зовнішнього нападу Охорона міжнародного правопорядку Боротьба з тероризмом

Провідними формами реалізації функцій держави є правові, а саме: правотворча діяльність (прийняття законів з метою регулювання відповідних груп суспільних відносин; визначення юридичного статусу органів держави; органів, що здійснюють управлінську та виконавчо-розпорядчу діяльність, тощо); соціальне управління та виконавчо-розпорядча діяльність (здійснення управлінської діяльності щодо регулювання сфер життєдіяльності суспільства, забезпечення виконання законів, інших нормативно-правових актів, видання актів і прийняття рішень розпорядчого характеру, здійснення контролю тощо); правоохоронна діяльність (захист прав і свобод людини і громадянина, забезпечення законності та правового порядку); здійснення правосуддя, застосування державного примусу за порушення норм права тощо.

Серед неправових форм реалізації функцій держави головними є науково-прогностична, політична та організаційна діяльність.

Держава, а також об'єднання громадян, інші суб'єкти громадянського суспільства створюють наукові і дослідні установи (економічного, юридичного, соціологічного профілю та ін.) для вивчення стану, динаміки і

тенденцій розвитку суспільства, розробки теорій його трансформації та модернізації; визначення перспектив входження до міжнародної спільноти демократичних країн; гармонізації національного законодавства з міжнародним правом; для збору та дослідження інформації; проведення організаційної діяльності щодо забезпечення здійснення основних напрямів діяльності держави тощо.

Відповідно до свого характеру і змісту соціально-правова держава обирає методи здійснення функцій, серед яких: економічні (забезпечення економічної багатоманітності, обмеження монополізму і розвиток конкуренції, ліцензування, створення умов для інвестування тощо); соціальні (створення умов для благодійної діяльності, надання пільг і субсидій, захист прав споживачів, стимулювання виробництва товарів широкого вжитку та предметів першої необхідності тощо); переконання (стимулювання правомірної поведінки громадян, суб'єктів виробництва і підприємницької діяльності) та примусу (застосування юридичних санкцій до правопорушників).

Форма держави

Категорія «форма держави» є науковою абстракцією і вживається у теорії держави і права для з'ясування механізму, способів формування, організації і функціонування держави. У ній проявляються, по-перше, публічно-владні відносини, які дають змогу розглядати державу як об'єднання індивідів, рівномасштабне суспільству, засноване на обміні товарів і діяльності. По-друге, природа і організація публічної влади – це система установ, які здійснюють управління загальносуспільними справами. По-третє, таким чином виражається внутрішній територіальний устрій держави.

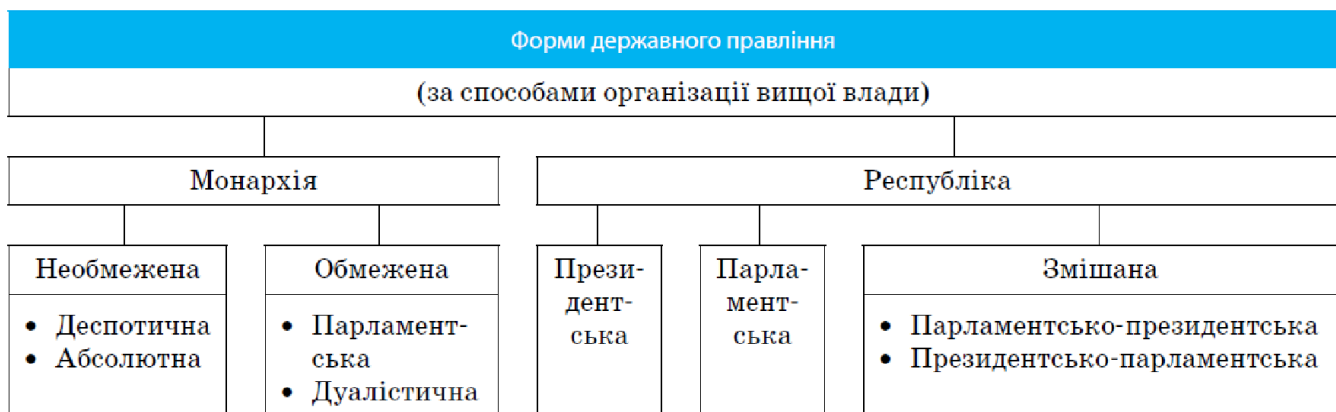

В цілому **форма держави** – це її устрій, який проявляється в характері політичних відносин громадян між собою, громадян і держави в процесі здійснення нею управління суспільними справами; сукупність способів організації, устрою і здійснення державної влади, що виражають її сутність.

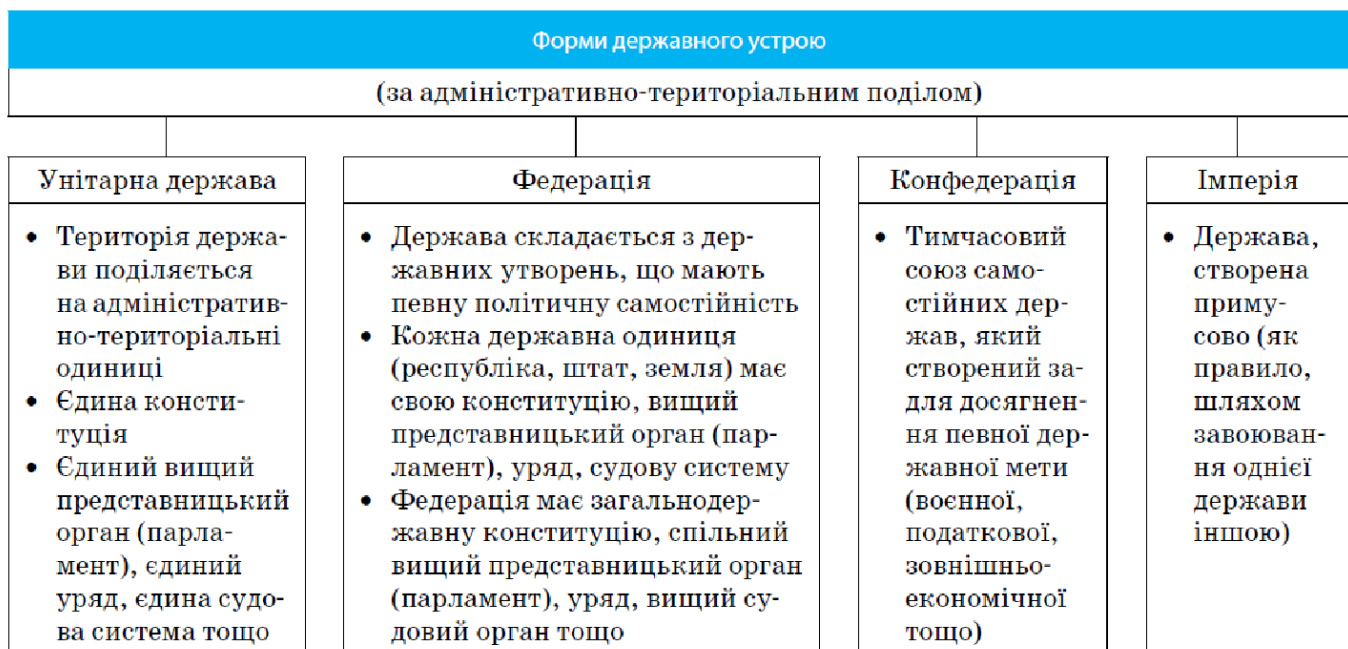
Форма держави як цілісна категорія може бути розглянута через її окремі елементи або частини, що її складають.

Такими елементами форми держави є: а) форма правління; б) форма державного устрою; в) політичний режим.

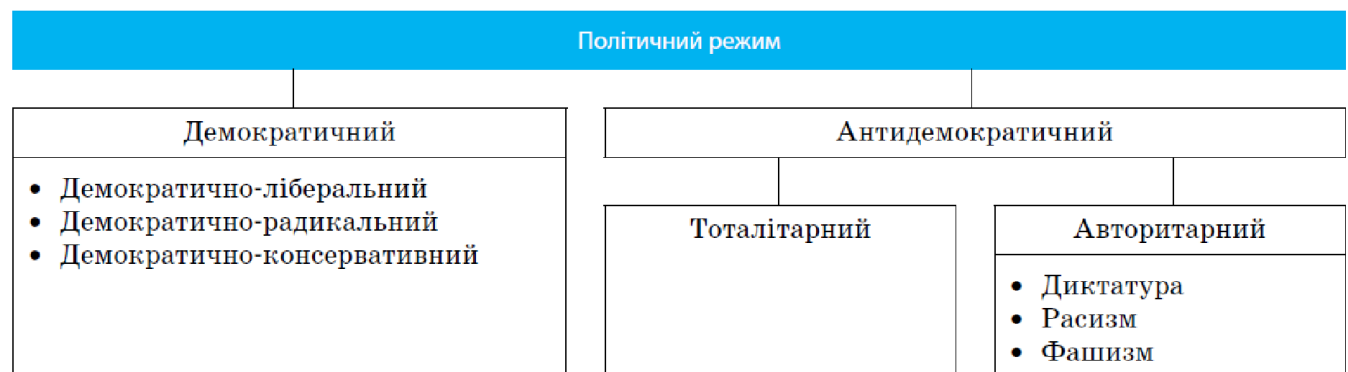
Форма правління відображає способи утворення та організації державної влади.

Форма державного устрою – це зовнішнє оформлення держави в просторових межах, способи організації державної влади на певній території, взаємозв'язок органів держави та її окремих частин між собою.

Політичний режим – це сукупність прийомів і методів реалізації державної влади, яка характеризується якісною і кількісною мірою участі народу, націй, верств, соціальних груп й окремих громадян в її здійсненні.

Отже, *форма правління, державний устрій і політичний режим* – не окремі явища, а елементи або аспекти органічного цілого, тобто форми держави, які її характеризують. Серед трьох розглянутих елементів (аспектів) форми сучасної держави домінуючим є політичний режим, оскільки він відіграє вирішальну роль порівняно з двома іншими і певною мірою може розглядатися як їх політична передумова. Історія свідчить, що демократичні тенденції суспільства зумовлюють зміну форми правління. Водночас і форма правління теж має значний вплив на два інші елементи форми держави, особливо на політичний режим. Форма правління, скажімо монархія, може чинити опір демократичним тенденціям суспільства. Слід наголосити, що форма держави не є чимось сталим, незмінним. Вона постійно розвивається і змінюється відповідно до трансформаційних процесів, які відбуваються в тому чи іншому суспільстві.

Форма правління є відображенням способів організації державної влади конкретної держави. Основними формами правління, якщо розглянути їх в історичному плані, є **монархія і республіка**.

Юридичними ознаками монархії є: довічне користування владою; спадковість верховної влади, яка регулюється законом чи звичаєм; представлення держави в міжнародних відносинах не за дорученням (мандатом), а за власним правом; відсутність юридичної відповідальності монарха як глави держави. Монарх – це одноособовий глава держави, що, як правило, отримує владу у спадок. Історії відомі абсолютна (необмежена) та обмежена монархії. Головною ознакою абсолютної монархії є відсутність якихось державних органів, що обмежують повноваження монарха. Для такої монархії характерні наявність постійної армії на чолі з монархом, державної казни з системою постійних податків, інституту дворянства, правління чиновників і поліцейських. Крім того, характерними аспектами монархії є політичне і громадянське безправ'я: монарх є не тільки главою держави, але й джерелом права і закону.

У міру розвитку суспільних відносин необмежена влада монарха перестає задовольняти потреби суспільства, що розвивається, починає виконувати деструктивну роль стосовно нього, стримує прогресивні тенденції. Громадський протест проти монархічної форми правління реалізується у вимогах обмеження надзаконного одновладдя монарха, що стимулює появу різних способів такого обмеження. Виникають органи, які починають виконувати таку функцію, тобто виникає обмежена монархія. Так, влада монарха спочатку обмежувалась станово-представницькими органами (наприклад, земський собор у Росії, кортеси в Іспанії), хоча станові збори як арена легальної боротьби станів не виражала інтереси більшості населення.

У часи становлення буржуазного суспільства виникає конституційна монархія, в якій влада монарха обмежується представницьким органом, що знаходить своє закріплення в конституції, яка затверджується парламентом. Монарх не може її змінити. Така монархія може бути дуалістичною і парламентарною.

У дуалістичній монархії влада мала подвійний характер. Фактично і юридично вона була розділена між урядом, який формувався монархом, і парламентом, завданням якого була законодавча діяльність. Управління країною здійснював монарх, перед яким звітував уряд. Дуалізм полягав у тому, що монарх виражав переважно інтереси феодалів, а парламент – буржуазії та інших верств населення.

За часів становлення буржуазного суспільства виникає парламентарно-монархічна форма правління. У парламентарній монархії монарх формально зберігає статус глави держави. Уряд формується парламентом з представників партії (чи партій), які дістали більшість голосів на виборах і відповідає перед ним. Лідер партії, що має найбільшу кількість мандатів, стає главою уряду, законодавчі акти приймаються парламентом і формально підписуються монархом. Фактично монарх не має впливу на законодавчу і судову владу і символічно впливає на виконавчу владу. Сьогодні така форма правління зафіксована в конституціях та інших законах Бельгії, Данії, Іспанії, Люксембургу, Нідерландів, Норвегії, Швеції та Японії. Парламентарною монархією є також Великобританія. Збереження такої форми правління значною мірою зумовлене тим, що сам монарх сприймається не тільки як державний інститут, а й як символ єдності народу.

Республіка (від лат. *respublica* – громадські справи) як форма правління характеризується насамперед: виборністю органів державної влади на визначений строк та їх колегіальністю; наявністю вибраного на певний термін глави держави; похідним характером державної влади,

джерелом якої є народ. За своєю суттю вона є похідною від суверенітету народу, виконує його доручення. Крім того, республіка характеризується ще й юридичною відповідальністю глави держави.

Історично демократична республіка існувала в Афінійській державі (V–IV ст. до н.е.). Аристократичною республікою була Спарта (V–IV ст. до н. е.). В епоху феодалізму республіканська форма правління існувала в містах-республіках (Флоренція, Генуя, Венеція – в Італії; Новгород, Псков – на Московії). Пізніше за часів становлення капіталізму виникли парламентські і президентські республіки.

У **парламентській республіці** провідна роль в організації державного життя належить парламенту (Італія, Греція). Уряд формується парламентом з депутатів, які належать до партій, що мають більшість голосів у парламенті і підзвітний йому. Головна функція парламенту – законодавча робота, контроль за виконавчою владою, розробка і затвердження державного бюджету, визначення основних напрямів соціально-економічного розвитку держави, визначення засад зовнішньої політики. Глава держави в таких республіках обирається парламентом або спеціальною колегією виборців. Він має широкі повноваження, серед яких: право розпуску парламенту; офіційне оприлюднення законів; видання указів; призначення глави уряду. Крім переліченого, глава держави є верховним командувачем збройних сил.

Президентська республіка – це форма правління, за якої президент поєднує повноваження глави держави і глави уряду або безпосередньо формує склад уряду і призначає його голову (США). У такій республіці президент обирається не парламентом, а всіма громадянами і має ширші повноваження, ніж у парламентській республіці. Зокрема, оголошує надзвичайний стан, затверджує закони шляхом їх підписання, головує на засіданнях уряду, призначає членів верховного суду.

Але, як зазначалось раніше, форма держави не є чимось сталим. Те саме стосується такого її аспекту, як форма правління, зокрема республіки. Тому останнім часом виникли змішані (парламентсько-президентські та президентсько-парламентські) республіки, що мають ознаки як президентської, так і парламентської. Змішаними республіками є Україна, Франція, Португалія та ін. Історично першою змішаною формою правління була Веймарська республіка в Німеччині 1919–1933 рр.

Щодо **форми державного устрою**, можна зазначити, що під ним **розуміється адміністративно-територіальна організація державної влади, співвідношення її частин між собою і з державою в цілому.**

Відповідно до такої класифікації держави бувають: **унітарні (прості) та федеративні (складні).**

Унітарна держава – це проста цілісна держава, яка поділяється тільки на адміністративно-територіальні одиниці і не включає до свого складу ніяких інших державних утворень, які були б наділені суверенітетом. У них існують єдині конституційні принципи, тільки одна система центральних органів влади (один парламент, один уряд, один верховний суд), як правило, одна валютна система, одна армія та ін. (Франція, Фінляндія, Швеція, Естонія та ін.). Згідно з ч. II ст. 2 Конституції України, Україна також є унітарною державою.

Федеративна держава – це складна держава, до якої входять інші утворення – суб'єкти федерації, наділені державним суверенітетом. Федерація може бути союзною або автономною. В союзній федерації, заснованій на договорі суверенних держав, зберігається в повному обсязі їх суверенітет і повноваження щодо вирішення питань внутрішньої і певною мірою зовнішньої політики. В союзній федерації разом з вищими органами федеральної влади існують вищі владні органи її суб'єктів. В автономній федерації її суб'єкти не мають ознак суверенітету і наділені правом самостійного вирішення лише питань місцевого значення.

Територія федерації складається із сукупності територій її суб'єктів, а громадяни суб'єктів федерації водночас є громадянами всієї держави. Федерація має єдині збройні сили, фінансову, податкову, грошову системи. Для федерації характерним також є наявність конституції і системи законодавства як на федеральному рівні, так і на рівні її суб'єктів.

Держави можуть об'єднуватись в конфедерації та співдружності.

Конфедерація – це союз держав, який утворюється на підставі договору або угоди для певних цілей: політичних, військових, економічних. Конфедерації, як правило, бувають тимчасовими. Після утворення вони

можуть трансформуватися в федерацію (США, Швейцарія) або розпадаються (Австро-Угорщина). Як правило, єдиного державного конфедеративного апарату не існує, створюються лише координаційні органи. Конфедерація не має також єдиного законодавства, громадянства, судової системи.

Водночас від конфедерації слід відрізнити особливу форму об'єднання держав – співдружність. Метою такого утворення є зазвичай економічні, культурні, політичні, екологічні та інші питання, які мають глобальний характер. Правовою основою об'єднання держав у співдружність може бути договір, угода, декларація, статут. Серед різновидів такої співдружності слід назвати Британську співдружність націй (до 1947 р.), яка була утворена Вестмінстерським статутом 1931 р. Її членами стали держави – колишні домініони, що визнавали главою держави англійського короля, та інші держави, що мали свого главу держави. Прикладом такої форми об'єднання держав є також співдружність незалежних держав, яка була утворена в 1991 р. і складається з 12 країн – колишніх суб'єктів СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна).

Як зазначалось, **політичний режим** – це сукупність прийомів і методів реалізації державної влади, яка характеризується якісною і кількісною мірою участі народу, націй, верств, соціальних груп і окремих громадян в її здійсненні. Політичний режим відображає не тільки характер і зміст держави, а й політичної системи суспільства. Сучасний політичний режим можна поділити на два види – демократичний та антидемократичний.

Чинниками становлення та умовами існування демократичного політичного режиму є реальне утвердження парламентаризму, участь народу у формуванні органів держави та будова влади за принципом її розподілу, верховенство права і закону, наявність інститутів громадянського суспільства, політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, дійового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина.

Антидемократичний політичний режим є антиподом демократичного. За такого режиму держава в особі його органів превалює над суспільством, не опікується його проблемами, влада концентрується в руках однієї особи, групи осіб або керівної партійної верхівки. Народ не бере участі у формуванні органів держави або його участь у цьому є формальною. Відсутні інститути соціального контролю за владою, що надзвичайно бюрократизується і вражається корупцією. Антидемократичний режим сприяє утвердженню офіційної державної ідеології, забороняє діяльність опозиції. Для суспільств з антидемократичним політичним режимом характерним є порушення прав і свобод людини і громадянина. За такого політичного режиму позитивне законодавство втрачає гуманістичний зміст, відходить від визначальних принципів права як справедливості. Його провідними ідеями стають доцільність, забезпечення панівної ідеології, волі особи (групи осіб), керівної партійної верхівки, політичної та економічної основи режиму. Різновидами антидемократичного режиму є авторитарний і тоталітарний режими.

Авторитаризм проявляється концентрацією і централізацією влади, застосуванням силового тиску на опозицію, використанням для свого утвердження силових відомств, обмеженням політичних прав громадян, гласності, тиском на засоби масової інформації, «дозуванням» демократії, стримуванням розвитку суспільства та його демократичних інститутів.

Тоталітаризм (лат. *totalis* – цілий, повний) – одна з форм авторитаризму, для якого характерним є узурпування влади та її використання у вузьких кланових (партійних), групових інтересах, надзаконність влади, повний (тотальний) контроль над всіма сферами суспільного життя, надмірна зверхність держави над суспільством й особою, обмеження прав і свобод людини, панування державної ідеології, надмірна мілітаризація і надання надзвичайних повноважень силовим відомствам (поліцейсько-міліцейському апарату, органам безпеки, військовим формуванням), неприпустимість інакомислення та політичні репресії, фізичне знищення опозиції (наприклад, комунобільшовицький, фашистський, расистський режими).

Механізм і апарат держави

Механізм держави – цілісна ієрархічна система державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ, підприємств, за допомогою яких виконуються завдання і функції держави.

Ознаки механізму держави:

- 1) ієрархічна система, тобто система, побудована на засадах субординації та координації;
- 2) цілісна система внутрішньо організованих елементів, яка має єдині принципи побудови і єдині завдання та цілі діяльності;
- 3) система, яка має чітку структуру з певними зв'язками між її елементами. Первинними елементами є державні органи.

Механізм держави містить у собі органи, підсистеми і навіть самостійні гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову, між якими існує ієрархія. Різні державні органи, їх блоки, підсистеми посідають неоднакове місце у державному механізмі, але усі разом повинні діяти злагоджено і без збоїв.

Структура механізму держави складається із трьох основних елементів: державного апарату (має владні повноваження), державних установ, підприємств (не мають владних повноважень), організаційних і фінансових коштах.

Центральним елементом механізму держави є державний апарат, який складається із державних органів, що мають владні повноваження. Він містить у собі два важливих структурних елементи: апарат управління, що складається з чиновників – державних службовців, які спеціально займаються управлінням; апарат примусу – армія, поліція, розвідка і контррозвідка, митниця, тюрми, виправні заклади та ін.

Державні підприємства – це державні структури, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва.

Державні установи – це державні організації, на які покладено завдання з реалізації функцій держави у сфері нематеріального виробництва.

Державні підприємства і установи не мають владних повноважень, а тому їх не слід ототожнювати із державними органами, оскільки вони не є носіями державної влади. Адміністрація підприємств і установ здійснює управлінські функції виключно у сфері своєї діяльності, в рамках свого підприємства чи установи і виступає від його імені, а не від імені держави.

Апарат держави

Апарат держави виступає складовою частиною механізму держави.

Апарат держави – це юридично оформлена система всіх державних органів, що здійснюють безпосередньо практичну роботу з управління суспільством, виконання завдань і функцій держави.

Апарат держави характеризується тим, що становить собою налагоджену структурну організацію, засновану на загальних принципах, єдності кінцевої мети, взаємодії та орієнтовану на забезпечення реалізації функцій держави; є системою юридично оформлених державних органів, що наділені компетенцією (повноваженнями) і займаються управлінням суспільством на професійній основі як носії влади; є системою органів, диференційованих відповідно до принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та ін.

Основними принципами діяльності державного апарату України є: демократизм, національна рівноправність, законність, суверенність, поділ влади, соціальна справедливість, гуманізм, поєднання переконання і примусу, гласність, відкритість та ін.

Форми діяльності державного апарату – це такі види здійснення функцій держави, з допомогою яких реалізуються державні функції.

Діяльність державного апарату має *безпосередньо управлінські й правові форми*.

Безпосередньо управлінські (організаційні) форми діяльності державного апарату представляють специфічні види фактичної діяльності, які не тягнуть правових наслідків. До них належать: організаційно-регламентуюча – розробка наукових рекомендацій, підготовка проектів документів та ін.; організаційно-

господарська – бухгалтерський облік, статистика та ін. організаційно-ідеологічна – роз'яснення нормативних актів, формування громадської думки та ін.

Правові форми діяльності державного апарату – це такі види здійснення функцій держави, з допомогою яких реалізуються державні функції, мають юридичний характер. До них належать: правотворча діяльність – форма діяльності компетентних органів держави зі встановлення, зміни або скасування правових норм; правозастосовна діяльність – форма діяльності компетентних органів держави з реалізації правових норм; правоохоронна діяльність – форма діяльності компетентних органів держави з попередження правопорушень і притягнення правопорушників до юридичної відповідальності.

Центральним елементом державного апарату є **орган держави**.

Орган держави – частина державного апарату – група осіб або одна особа, наділених владними повноваженнями, відповідними матеріально-технічними засобами, утворений на законних підставах для виконання конкретних завдань і функцій держави. Кожний орган держави створюється для здійснення певного виду державної діяльності, тобто має свої предмети ведення, завдання і функції.

Структура органу держави складається із апарату, що безпосередньо виконує завдання і функції держави і, відповідно, має державно-владні повноваження та допоміжного апарату, який не має державно-владних повноважень. Наявність у державного органу владних повноважень означає, що він здатний встановлювати обов'язкові правила поведінки, домагатися їх виконання. Органи держави мають загальні й специфічні риси.

Загальними рисами органу держави є: їх утворення відповідно до закону, наявність владних повноважень, дія у встановленому порядку, взаємопов'язаність відношеннями субординації та ін.

Існує низка критеріїв поділу органів держави:

- за місцем у системі державного апарату органи держави бувають – первинні й похідні;
- за характером і змістом діяльності – органи законодавчої, виконавчої, судової влади;
- за часом функціонування – постійні й тимчасові;
- за територією, на яку поширюються їх повноваження – загальнодержавні, місцеві;
- за персональним складом – одноособові й колегіальні.

Інститут держави – відносно відокремлена частина державної структури, що користується певною автономією. Протягом історії інститути держави змінюються, одні з'являються, інші зникають (інститут президента, інститут парламенту, інститут абсолютної монархії).

Інститути держави поділяються на: *прості й комплексні; основні й примикаючі; інститути законодавчої, виконавчої, судової влади.*

1.3. Громадянське суспільство та соціальна правова держава

З часу виникнення держави – політичного інституту суспільства, з'являються особливі зв'язки і відносини між нею та суспільством. Причому ці зв'язки і відносини постійно змінюються. На перших стадіях становлення і розвитку держава збігалася з суспільством. Зокрема, міста-держави (поліси) Стародавньої Греції водночас виступали і суспільством, і державою. Народні збори громадян Афін, наприклад, були по суті публічною (політичною) владою, вирішували загальні питання всього суспільства.

Пізніше держава у формі Римської імперії, східних деспотій, централізованих середньовічних монархій превалювала над суспільством, стримувала його розвиток і обмежувала функціонування соціальних інститутів.

Буржуазні революції в Нідерландах (1580 р.), Англії (1642 р.), Франції (1789 р.) та реформаційні процеси, які почалися у цей час у Західній Європі, сприяли поступовому відокремленню держави від суспільства, зменшенню її впливу на суспільне життя. З цього часу характер і зміст відносин та зв'язків суспільства і держави почали змінюватися і стали функціонувати відносно самостійно.

Приватна власність, формування ринкових відносин, вільної конкуренції сприяли прогресу суспільства, розвитку його соціальних інститутів: економіки, політики, науки, освіти, права. Чіткішими виявлялись й функції держави, змістом діяльності якої поступово ставали управління загальносуспільними справами, забезпечення інтересів суспільства, соціальної безпеки, усунення протиріч, охорона суверенітету і правового порядку. В окремих випадках – за умови слабкості суспільства та його демократичних інститутів, поширення політичного і національного екстремізму, недостатнього рівня правової і політичної свідомості населення та інших чинників – держава знову підкоряла собі суспільство і відіграла стосовно нього деструктивну роль. Подібне мало місце за часів політичного правління комуністичного та фашистського режимів, а також за умов мусульманського фундаменталізму. У цих випадках держава набувала надмірної самостійності, починала превалювати над суспільством, її політика ставала антисоціальною.

Проте, як свідчить історія, більшість сучасних суспільств і держав розвивається в діалектичній єдності і відносній самостійності держави при визначальному впливі на неї суспільства. Межа відносної самостійності держави в демократичних суспільствах встановлюється юридично, а ступінь такої самостійності залежить від історичних, національних, економічних, політичних, соціальних, психологічних та інших чинників.

У сучасній Україні правові межі відносної самостійності держави від суспільства, характер її зв'язків з ним тільки визначаються. Важливу роль у цьому відіграло прийняття 28 червня 1996 року парламентом нашої країни Конституції України, закріплення в ній визначальних принципів взаємодії держави і суспільства: визнання народу носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, будова її на засадах поділу на законодавчу, виконавчу та судову; верховенства права; гарантування всіх форм власності; організації суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності; забезпечення правового порядку на умовах рівності всіх перед законом; виключення можливості примушувати будь-кого робити те, що не передбачено законом.

Водночас почалось обмеження держави правом і створення правового поля для забезпечення становлення й повноцінного функціонування суспільних інститутів та органів соціального контролю. В цьому аспекті прийняті Закони України: «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про органи самоорганізації населення», «Про політичні партії в Україні», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців» та ін.

В цілому вирішення проблем врівноваження співвідношення сучасного перехідного суспільства і держави полягає у визначенні узгоджених механізмів державно-правового регулювання всіх сфер життєдіяльності суспільства й механізмів ринкового саморегулювання.

Суспільство, яке звільнилось від диктату держави, а його відносини з державою визначені правовими законами, в теорії держави дістало назву громадянського суспільства. В такому суспільстві, за визначенням німецького мислителя І. Канта (1724–1804 рр.), кожна особа визнається абсолютною цінністю, має гідність, не може бути засобом здійснення ніяких планів. У громадянському суспільстві людина повинна творити своє життя самостійно, власними силами і відповідати за свої дії. Задоволення інтересів кожного та їх захист повинні стимулювати людину до самовдосконалення, а громадянська свобода – забезпечуватись правом, яке є умовою і гарантією людської гідності.

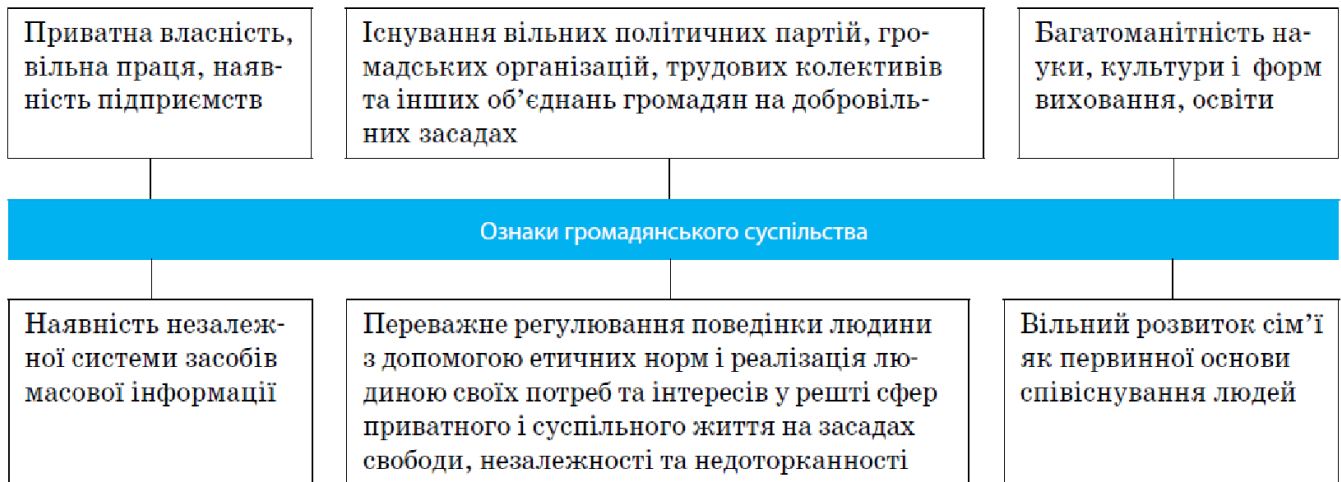
Громадянське суспільство – це суспільство вільних індивідів і рівних можливостей. Кожен є власником і володіє необхідними матеріальними засобами і благами, які б забезпечували його нормальне існування.

Тобто у такому суспільстві кожен має повну економічну свободу і може існувати автономно. Крім цього, характерною ознакою громадянського суспільства є наявність політичної свободи індивіда. Він є незалежним від держави, може бути повноправним учасником політичних організацій, об'єднань громадян, які здійснюють функції контролю за державою, діяльністю її владних інститутів. Громадянське суспільство як об'єднання вільних індивідів та їх утворень (асоціацій, спілок, партій тощо) базується на рівноправних відносинах усіх з усіма, стабільність яких забезпечується державою за допомогою юридичних приписів (дозволів і заборон).

Суспільні відносини в громадянському суспільстві формуються у кілька рівнів, відповідно до чого змінюються і функції держави.

На першому рівні суспільних відносин, які охоплюють сферу сім'ї, її побуту, освіти, освоєння культурних цінностей, функції держави полягають лише у створенні для цього належних умов.

Другий рівень суспільних відносин, які охоплюють сфери власності й економіки, матеріального і духовного виробництва, обміну предметами, продуктами і діяльністю, вимагає інтенсивнішої участі з боку держави. Її завданнями тут стають створення рівних умов для розвитку й функціонування всіх форм власності, підприємництва і вільної конкуренції, забезпечення самоврядності, діяльності політичних і громадських організацій, здатності суспільства самостійно розвиватись і визначати свій подальший розвиток.

У той же час вимоги суспільства щодо обмеження втручання держави у діяльність окремих індивідів, соціальних груп і об'єднань громадян, яка не заборонена законом, спричиняють: реформування законодавства, підвищення ефективності його регулюючого впливу, запровадження принципу верховенства права; чітке визначення юридичного статусу органів держави; запровадження порядку виключного регулювання законами відносин економічної, соціальної та політичної сфер (підприємництва і конкуренції, зовнішньоекономічної діяльності, антимонопольного регулювання, цивільно-правової відповідальності, трудових відносин і соціального захисту, прав і свобод людини і громадянина, засад місцевого самоврядування, засад утворення і діяльності політичних партій та інших об'єднань громадян тощо).

Для третього рівня суспільних відносин характерним є стабілізація політичного життя, завершення формування демократичної політичної системи. На цьому рівні розвитку суспільства держава не може претендувати на зверхність, повинна розглядатись нарівні з іншими суб'єктами суспільних відносин і забезпечувати стабільність громадянського суспільства, захист суверенітету, національну безпеку; охорону всіх форм власності, правового порядку, прав та інтересів громадян; економічну стратегію і створення ринку якісних товарів; виконання соціальних функцій.

Крім цього, в державі повинні бути створені дійові механізми забезпечення економічних, політичних та соціальних прав людини і громадянина та контролю за виконанням обов'язків.

Структурними елементами громадянського суспільства є соціальна, економічна та політична системи.

Соціальна система охоплює відносини репродукування людини, побуту, освіти, культури, духовного розвитку; стосунки окремих людей між собою та їх соціальними утвореннями (соціальних, соціально-професійних груп, націй тощо), а також відповідні соціальні інститути.

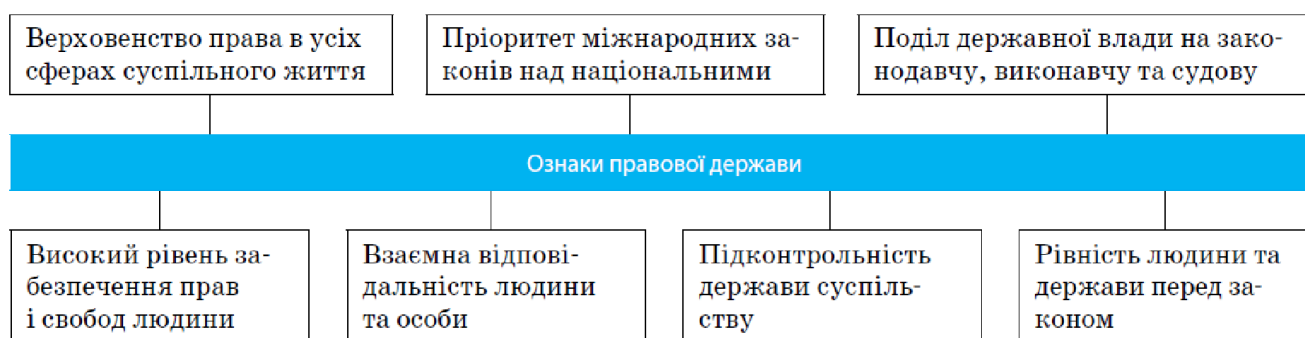
Економічну систему громадянського суспільства слід розглядати насамперед, як сукупність економічних інститутів і відносин з приводу реалізації людьми права власності, виробництва й обміну товарами і послугами.

Складовими демократичної політичної системи громадянського суспільства є духовні елементи: політична свідомість; політичні норми; політична культура; політичні відносини; а також матеріальні елементи: держава; політичні партії; громадсько-політичні організації та рухи; об'єднання; політична особа, тобто суб'єкт політики, який залучається до політичного життя як громадянин, реалізуючи свої політичні права шляхом участі у роботі політичних партій, громадсько-політичних організацій, виборчому процесі (формуванні політичних інститутів держави), референдумах, а також як представник виборних інститутів держави (наприклад, депутата) тощо.

Характерною ознакою демократичної політичної системи є незалежна діяльність будь-яких засобів масової інформації, наявність телекомунікаційних систем, наявність можливості у політичних партій, громадських організацій, органів місцевого самоврядування, державних і недержавних установ можливості засновувати засоби масової інформації і бути видавцем. Таке демократичне функціонування засобів масової інформації забезпечує інформаційні потреби громадянського суспільства, комунікативні зв'язки між його структурними елементами.

Найдосконаліший, гармонійний тип відносин суспільства і держави досягається на вищих рівнях їх розвитку за умови становлення громадянського суспільства й соціальної правової держави. Як свідчить історія цивілізаційного процесу, розвинутому громадянському суспільству відповідає демократична форма соціально-правової державності – результат діалектичного розвитку держави, в якій визнається пріоритет прав людини, виходячи з чого формуються функції, визначаються методи діяльності, відповідні інститути, механізми і засоби забезпечення прав людини і громадянина.

Соціальний і правовий аспекти держави – це передусім чинники, які характеризують її якість, є показниками гуманістичного змісту її внутрішньої і зовнішньої політики. Така держава може розглядатись як досконаліше за змістом і формою утворення порівняно з іншими відомими історії типами держав.

Формування соціально-правової держави – складний і тривалий процес. Хоча соціальний і правовий аспекти – це дві взаємопов'язані сторони одного цілого, проте їх становлення відбувається неоднозначно. Так, у країнах західної демократії першим почав формуватись правовий аспект державності, що уособлював результат прогресивного розвитку суспільства, врівноваження його відносин з державою і зменшення її тиску на суспільство як умова і гарантія забезпечення так званого першого покоління прав людини: громадянських і політичних (права на індивідуальну свободу, життя, особисту безпеку, власність, свободу совісті, участі у державних справах, рівність перед законом, на невтручання в особисте життя тощо).

Крім того, трансформаційні процеси західних суспільств (які прискорювались революціями та іншими соціальними зрушеннями), постійні вимоги щодо вдосконалення держави стимулювали розвиток визначальних

засад державності правового характеру, таких як: визнання і захист прав і свобод людини і громадянина; верховенство правового закону; будова та функціонування влади на основі принципу розподілу влад.

Питання про суто соціальні функції держави постали пізніше за умов сформованої в західних суспільствах державності правового характеру. Розвиток інституту власності, ринкових економічних відносин і вільної конкуренції, диференціація суспільства на різнорівневі верстви залежно від матеріальних благ і доходів людей, а також ріст безробіття зумовили необхідність створення нових механізмів соціальної регуляції і, в першу чергу, вдосконалення відносин суспільства і держави з метою забезпечення другого покоління прав людини, що виникли, – соціальних, економічних і культурних.

Соціальна правова держава – це політична організація суспільства, влада якої будується за принципом розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, що впорядковує життя суспільства на принципах верховенства права, справедливості і гуманізму; визнає, гарантує і забезпечує права і свободи людини і громадянина; забезпечує умови для досягнення певного рівня добробуту всіма його членами, усунення соціальних загроз, здійснення комплексу захисних функцій для громадян, що цього потребують.

Основними ознаками соціально-правової держави є:

- демократична організація державної влади й обмеження держави правом;
- чітке визначення юридичного статусу її органів;
- будова влади за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову;
- верховенство права;
- визнання, гарантування і забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- взаємна відповідальність держави та особи, держави й об'єднань громадян;
- законодавчо забезпечена можливість функціонування інститутів громадянського суспільства (всіх форм власності, ринкових відносин, громадських організацій, політичних партій, асоціацій, інститутів соціального контролю, незалежних засобів масової інформації тощо);
- високий економічний потенціал держави, соціально орієнтована економічна політика, наявність надійної системи соціальної безпеки (реальної можливості заробляти собі на життя працею, яку громадянин обирає або на яку погоджується);
- можливість громадян розраховувати на мінімум соціальних благ, гарантування державою мінімального (достатнього) життєвого рівня;
- наявність і матеріальне забезпечення соціальних програм з надання допомоги незахищеним верствам населення і громадянам, що цього потребують;
- наявність ефективного соціального законодавства.

Процес формування основ соціальної правової держави в Україні, на відміну від західних її моделей, має свої особливості. Його початком слід вважати законодавче закріплення положення про те, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою в Конституційному договорі між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 08.06.95, а згодом – у ст. 1 Конституції України, прийнятій парламентом 28.06.96 р.

Головна проблема державотворчого процесу в цьому плані – це створення ефективної нормативної бази, демократичної правової системи, тобто створення основ правової державності, на підставі яких змогли б формуватись інститути громадянського суспільства і соціальний аспект державності.

Важливу роль у цьому відіграють реалізація демократичних принципів будови і функціонування владних органів, переорієнтація їх політики від захисту інтересів держави до захисту інтересів особи; наповнення реальним змістом принципу верховенства права; здійснення державно-правової реформи (парламентської, адміністративної, муніципальної та судової); створення механізму захисту прав і свобод людини і громадянина; формування високого рівня політичної, правової й економічної культури населення. Водночас на основі законності і високого рівня правового порядку повинні здійснюватися кроки щодо: створення відповідного

економічного потенціалу; умов для формування середнього класу суспільства (і громадян-власників в цілому); розвитку всіх форм власності, політичного й економічного плюралізму; обмеження монополізму і розвитку конкуренції; здійснення соціально орієнтованої політики, розробка і забезпечення соціальних програм і визначення пріоритетності їх здійснення.

Принцип соціальної правової держави в тій чи іншій формі закріплюють конституції багатьох сучасних держав, у тому числі України. Стаття 1 Конституції України проголошує її демократичною, соціальною, правовою державою. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Держава для людини – такий зміст конституційних норм, які визначають державну політику в соціальній сфері, забезпечують соціальну спрямованість економіки (ст. 3, 11, 13, 17, 27, 43, 45, 52 та ін.). В Україні визнається і діє принцип верховенства права, Конституція має найвищу юридичну силу, закони та інші підзаконні нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй, норми Конституції є нормами прямої дії, звернення до суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується (ст. 8).

Концепція **правової держави** формувалася поступово. Так, про владу закону над громадянами і правителями говорив ще давньогрецький філософ Солон; про співвідношення природних прав людини і законів держави писали Арістотель і Цицерон. Положення теорії правової держави у XVIII-XX століттях відображені у працях англійських філософів Т. Гоббса, Д. Локка, французьких філософів Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, російських учених М. Коркунова, П. Новгородцева, Б. Кістяківського, Г. Шершеневича.

Правова держава – це форма організації політичної влади громадянського суспільства та її взаємовідносин з індивідами, яка ґрунтується на принципах верховенства права, поваги особистості, недоторканності її прав, свобод, законних інтересів.

Сутність правової держави має два аспекти: формально-юридичний, виражений в обмеженні політичної влади правом, та соціальний, що знаходить свій вияв у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина.

Основні ознаки правової держави:

- наявність розвиненого громадянського суспільства, різноманітність не опосередкованих державою взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів;
- суверенітет народу; конституційно-правова регламентація державного суверенітету, який має представницький характер;
- верховенство права, поширення його вимог на діяльність усіх громадських і політичних організацій, індивідів, всі сфери суспільного життя;
- правова рівність громадян;
- визнання і реальне гарантування прав і свобод людини;
- взаємна відповідальність держави і особи (громадяни несуть відповідальність перед державою за порушення правових норм, а держава відповідає перед громадянами за невиконання взятих на себе зобов'язань);
- пріоритет у сфері приватного права принципу «дозволено все, що не заборонено законом», а у сфері публічного права – «дозволено тільки те, що прямо встановлено законом»;
- пряма дія Конституції та норм міжнародного права;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову; їх взаємодія і взаємний контроль на основі процедур, передбачених Конституцією;
- визначальна роль суду у вирішенні всіх конфліктів у суспільстві; можливість оскаржити в судовому порядку неправомірні дії державних органів і посадових осіб; незалежність судових органів від органів державного управління і будь-яких політичних сил;
- створення і підтримка режиму демократії, законності, конституційності;
- високий рівень правосвідомості і правової культури суспільства та особи.

Правова держава – необхідна умова вільного існування людей у демократичному суспільстві, заснованому на їх майновій і правовій суверенності та захищеності законом.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте поняття держави і державного суверенітету.
2. Охарактеризуйте внутрішні і зовнішні функції держави.
3. Назвіть види форм правління, державного устрою, державно-правового режиму.
4. Назвіть особливості формування держави у різних народів?
5. Загальна характеристика елементів механізму держави.
6. Апарат держави: поняття, структура, види органів держави.
7. Вкажіть на відмінності між механізмом і апаратом держави. У чому сутність принципу поділу державної влади?
8. Як ви розумієте термін «громадянське суспільство»?
9. В чому полягає принцип соціальної правової держави?
10. Розкрийте поняття та основні ознаки правової держави.

Глава 2. СИСТЕМА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ

План:

- 2.1. Народовладдя в Україні та форми його здійснення.
- 2.2. Поняття і загальна характеристика виборчої системи
- 2.3. Система органів державної влади України.
- 2.4. Сутність, принципи та повноваження місцевого самоврядування.

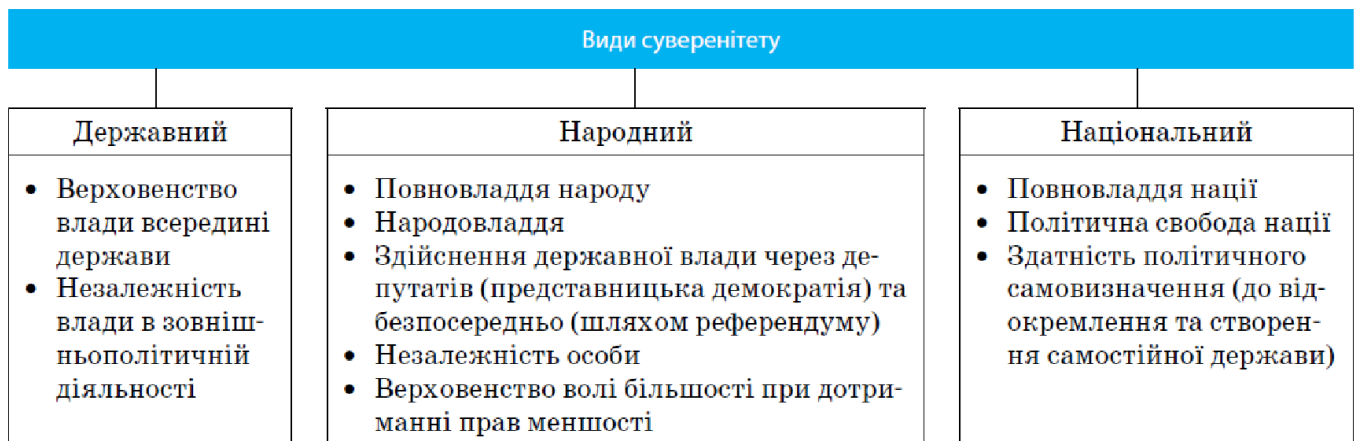
Ключові слова: народовладдя, суверенітет, референдум, виборча система, Центральна виборча комісія, державна влада, Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, Конституційний Суд України, місцеве самоврядування.

2.1. Народовладдя в Україні та форми його здійснення

Як зазначалось, *народ України є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, здійснює владу прямо і через представницькі (виборні) органи.*

Безпосередня демократія здійснюється шляхом прямого волевиявлення народу.

Слово «**суверенітет**» (лат. *super* – над, франц. *souverainete* – найвища влада) спочатку тлумачилось як найвища і абсолютна влада. Але згодом з'явилася теорія, згідно з якою єдиним джерелом влади за своєю природою є народ, а тому стали вирізняти поняття «народний суверенітет» і розуміли його як невідчужувану та неподільну владу народу, керовану його суспільною волею (Ж. – Ж. Руссо). Спочатку ця ідея була проголошена в Конституції Франції 1948 р., а на сьогодні принцип народного суверенітету офіційно закріплений у конституціях усіх держав.

Народний суверенітет – це один із основних принципів міжнародного та конституційного права, що передбачає визнання народу єдиним джерелом влади в державі та його виключне право здійснювати свою невід'ємну та неподільну владу незалежно від інших соціальних сил.

Згідно зі ст. 5 Конституції України, «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу».

Механізми здійснення народного суверенітету є референдуми, збори, сходи, вибори тощо, які забезпечують можливість безпосередньої участі громадян у вирішенні питань загальнодержавного і

місцевого значення, та діяльність органів державної влади, серед яких особливе місце належить парламенту, якому, за задумом одного із засновників теорії народного суверенітету Дж. Локка, народ довірив свою владу.

Крім народного розрізняють *державний та національний суверенітет*. Зокрема: **державний суверенітет** – це верховенство державної влади всередині країни та її незалежність у міжнародних відносинах; **національний суверенітет** – це повновладдя нації, її можливість самостійно вирішувати будь-які питання свого національного життя.

Суверенітет держави – верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади держави в межах її території та незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах.

Суверенна держава має всі ознаки самостійної і незалежної держави: свою територію, громадянство, законодавство, органи влади, збройні сили, грошову систему, зовнішні атрибути влади, вона є суб'єктом міжнародних відносин.

Суверенітет держави має дві складові – **внутрішню і зовнішню**.

Внутрішня складова державного суверенітету полягає в:

- універсальності державної влади, тобто поширенні на всю територію, органи, організації й населення своєї країни;
- її незалежності від інших володарюючих суб'єктів та суб'єктів суспільних відносин;
- верховенстві державної влади, тобто її пріоритеті над усіма іншими видами влади, що здійснюється в тій чи іншій країні;
- наявності у державної влади таких засобів її здійснення, як законодавство, правосуддя, державне управління, спеціальний апарат примусу тощо.

Зовнішня складова державного суверенітету полягає в:

- незалежності державної влади у відносинах з іншими державами;
- наявності збройних сил, які є гарантом її недоторканності;
- наявності спеціальних органів, через які держава співпрацює з іншими державами (міністерство закордонних справ, посольства, консульства тощо в інших державах).

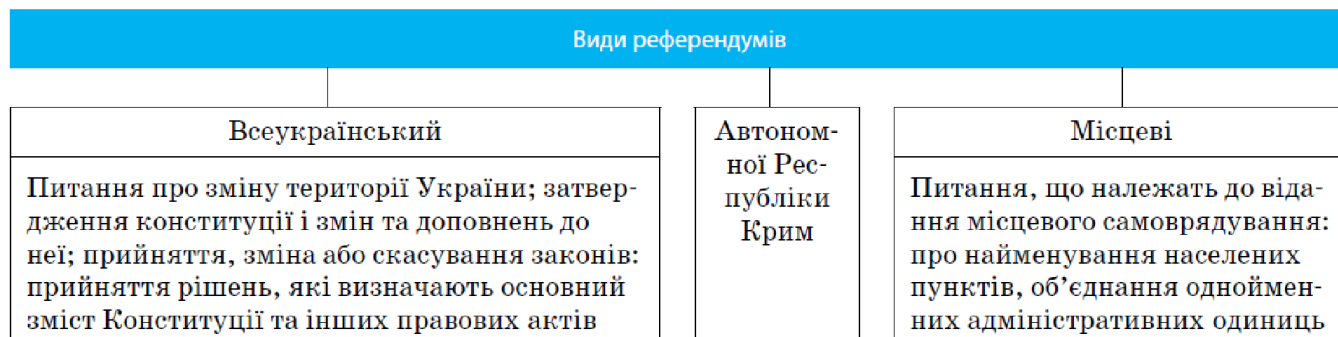
Гарантії державного суверенітету – це ті умови й засоби, за допомогою яких забезпечується суверенітет держави. Зокрема, це: *волевиявлення народу мати суверенну державу; спроможність економічного потенціалу країни, який би забезпечував її економічну самодостатність; військова могутність, яка здатна захистити країну від зовнішньої агресії; міжнародне визнання суверенітету держави.*

Слід враховувати, що **державний суверенітет є похідним від суверенітету народу**, і фактично держава є суверенною тією мірою, якою дозволяє їй народ. Невипадково кажуть, що «народ має таку державу, яку він заслуговує». А з погляду віруючих монотеїстичних релігій єдиним, хто є по-справжньому суверенним, тобто не підвладним жодній вищій владі, є лише Бог. Саме тому з практичного погляду суверенітет держави є політичною декларацією її незалежності та засадничою презумпцією права на невтручання в її внутрішні справи третіх держав.

Правовою основою суверенітету держави є конституції та загальновизнані принципи міжнародного права, які визначають та юридично закріплюють суверенну рівність і рівноправність держав, їхню територіальну цілісність, невтручання в їхні внутрішні та зовнішні справи, право націй на самовизначення. Повага до суверенітету держави – один із найважливіших принципів міжнародного права і міжнародних правовідносин, який закріплений у Статуті ООН, Гельсінських угодах та інших міжнародно-правових документах. Але сучасна міжнародна практика свідчить про наявність не лише реального, а й декларативного (фіктивного) суверенітету.

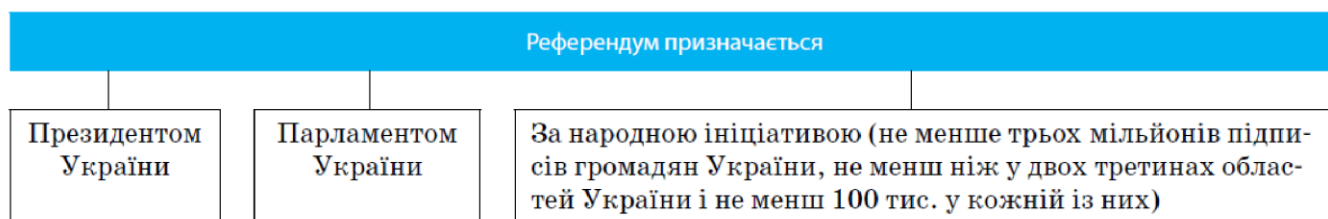
Особливе місце в механізмі здійснення державної влади і місцевого самоврядування в Україні належить способам безпосереднього волевиявлення народу, якими є референдуми, збори, сходи, вибори тощо, які забезпечують можливість участі громадян у вирішенні питань загальнодержавного і місцевого значення.

Референдум – це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів та інших рішень із найважливіших питань загальнодержавного або місцевого значення.

Проведення референдуму в Україні регламентується Конституцією і Законом «Про всеукраїнський і місцеві референдуми» від 3 липня 1991 р., згідно з якими можуть проводитися: всеукраїнські та місцеві референдуми (у межах адміністративно-територіальних одиниць).

Право голосу на референдумах мають громадяни України, які на день їх проведення досягли 18 років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, визначених Конституцією. Він може бути проголошений і за народною ініціативою на вимогу не менше як трьох мільйонів громадян, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо його призначення зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по 100 тис. підписів у кожній області.

Тільки всеукраїнським референдумом вирішується питання про зміну території України. Його предметом можуть бути й: затвердження Конституції та змін і доповнень до неї; прийняття, зміна або скасування законів; прийняття рішень, які визначають основний зміст Конституції та інших правових актів.

Предметом місцевого референдуму є питання, що віднесені до відання місцевого самоврядування. Виключно місцевими референдумами вирішуються питання про найменування населених пунктів, про об'єднання в одну однойменних адміністративних одиниць тощо.

Референдум не допускається щодо:

- законопроектів з питань податків, бюджету;
- амністії;
- питання, віднесені до відання суду і прокуратури;
- про введення надзвичайного стану;
- про обрання, призначення чи звільнення посадових осіб, якщо це належить до компетенції Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів або місцевої ради.

Закони й рішення, які прийняті на всеукраїнському референдумі, мають найвищу юридичну силу. Рішення, прийняті місцевими референдумами, мають вищу юридичну силу щодо рішень місцевих рад, на території яких вони проводяться.

Закони й рішення, прийняті референдумом, не потребують затвердження державними органами і можуть бути скасовані або змінені лише самим референдумом або відповідною радою, якщо за це проголосувало не менш як дві третини від загальної кількості депутатів, з обов'язковим затвердженням такого рішення на референдумі, який повинен бути проведений протягом шести місяців після його прийняття.

Від референдуму слід відрізнити консультативні опитування громадян, які проводяться за тією ж процедурою, що й референдум, але їх результати юридичного значення не мають.

2.2. Поняття і загальна характеристика виборчої системи

Виборча система – це визначений законом порядок формування виборних органів держави.

Правові норми, що врегульовують ці відносини, утворюють такий інститут конституційного права, як виборче право.

Основними джерелами виборчого права України є: Конституція України, яка визначає основні принципи виборчого права, та закони «Про вибори народних депутатів України», «Виборчий кодекс України», «Про Центральну виборчу комісію», «Про Державний реєстр виборців» тощо.

Поняття **«виборче право»** тлумачиться двояко: як система правових норм (інститут конституційного права), що врегульовують порядок формування виборних органів, тобто виборче право в об'єктивному розумінні, та як право суб'єктивне, тобто визначені законом повноваження особи на участь у виборах – обирати (активне виборче право) і бути обраним (пасивне виборче право).

Види виборчого права	
Об'єктивне право — один із головних конституційно-правових інститутів, які складають норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких та інших виборних органів публічної влади	Суб'єктивне право — це закріплене Конституцією України (ст. 38) і гарантоване державою право громадян України вільно обирати та бути обраними до виборних органів публічної влади <ul style="list-style-type: none"> • Активне (право обирати) • Пасивне (право бути обраним)

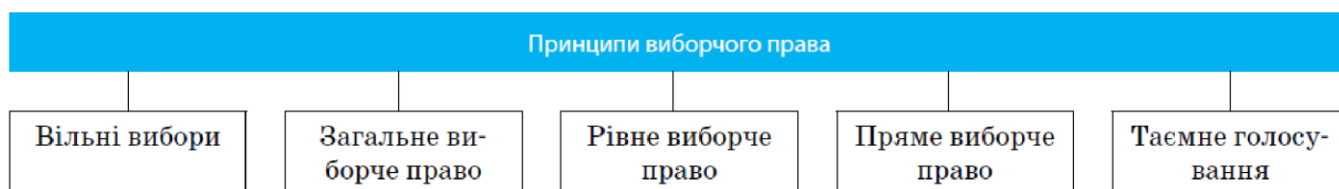
Виборча система охоплює два аспекти проблем, пов'язаних з формуванням виборних органів:

- 1) визначає принципи виборчого права, тобто умови участі у виборах;
- 2) регламентує порядок організації і проведення виборів та відкликання обраних осіб.

Принципи виборчого права – це ті основні правила, з дотриманням яких повинні проводитися вибори і які забезпечують справжнє волевиявлення виборців. Слово «принцип» походить від латинського *principium* – «основи», «засади», що означає вихідні положення, правила, які визначають природу, сутність та найістотніші властивості явища.

З-поміж принципів виборчого права розрізняють основні (загальні, конституційні), які закріплені в Конституції і є обов'язковими для всіх видів виборів, що проводяться в країні, та додаткові, які закріплені у відповідних законах про вибори і стосуються лише цих виборів.

Основними принципами виборчого права визнають загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні. Так, згідно зі ст. 71 Конституції України, вибори до органів державної влади та місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права, шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Згідно із **загальним виборчим правом**: право обирати мають громадяни, яким на день проведення виборів виповнилося 18 років; будь-які прямі або непрямі привілеї чи обмеження виборчих прав забороняються. Не мають права голосу громадяни, визнані судом недієздатними. Не може бути висунутий кандидатом громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину.

Згідно з **рівним виборчим правом**, громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах – кожен виборець має один голос, який він може використати лише на одній виборчій дільниці, де він включений до списку виборців. Усі кандидати та всі партії (блоки) – суб'єкти виборчого процесу мають рівні права і можливості брати участь у виборчому процесі.

Згідно з **прямим виборчим правом**, депутати обираються безпосередньо виборцями шляхом голосування.

Участь громадян у виборах є **добровільною**, тобто ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у виборах. **Вибори є вільними**. Виборцям забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та виявленню волі виборця, забороняється.

Голосування на виборах є таємним: контроль за волевиявленням виборців у будь-якій формі не допускається. Кожен виборець голосує на виборах особисто. Голосування за інших чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняються.

Виборчий процес здійснюється на засадах:

- законності та заборони незаконного втручання будь-кого у виборчий процес;
- політичного плюралізму та багатопартійності;
- публічності та відкритості виборчого процесу;
- рівності всіх кандидатів;
- рівності прав партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу;
- свободи передвиборної агітації, рівних можливостей доступу кандидатів до засобів масової інформації незалежно від їхньої форми власності;
- неупередженості до кандидатів та партій (блоків) з боку органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб.

Ці засади слід розуміти як *додаткові принципи*. А іноді називають і такі принципи, як: обмеження строку перебування на виборній посаді; змагальність сил, що беруть участь у виборах; цензовий підхід до виборців та осіб, що обираються, зокрема віковий, осілість; недопустимість суміщення виборної посади з іншими; відсутність судимості тощо.

У різних правових системах і навіть у різних законах про вибори зміст окремих принципів виборчого права може відрізнятись, що зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами.

Суб'єктами виборчого процесу є: виборець; виборчі комісії; партії (блоки), які висунули кандидатів; кандидати, зареєстровані в порядку, встановленому законом; офіційні спостерігачі.

Виборець – це громадянин, що досяг 18 років, має виборчі права і внесений до виборчого списку.

Систему виборчих комісій, що здійснюють підготовку і проведення виборів, становлять: Центральна виборча комісія (ЦВК), яка є постійно діючим державним органом; *окружні виборчі комісії; дільничні виборчі комісії.*

Виборчі комісії є спеціальними колегіальними державними органами, уповноваженими організувати підготовку та проведення виборів і забезпечувати дотримання законодавства щодо виборів. Їх повноваження поширюються: ЦВК – на всю територію України; окружної – на територію виборчого округу; дільничної – на територію виборчої дільниці.

Основною формою роботи виборчої комісії є відкрите засідання, що його скликає голова, його заступник чи секретар комісії і що є правомочним, якщо в ньому бере участь не менш як дві третини складу комісії.

На засіданні виборчої комісії ведеться **протокол**, що його підписує головуючий на засіданні та секретар комісії. Рішення комісії приймається відкритим голосуванням більшістю голосів від складу комісії, крім випадків, визначених законом. Воно оформляється у формі постанови і є обов'язковим для всіх учасників виборчого процесу. З питань поточної діяльності комісія може приймати протокольні рішення. Вона може складати також акти та протоколи.

Член виборчої комісії, який бере участь у засіданні і не згоден з її рішенням, має право протягом двох днів після засідання, на якому було прийнято рішення, у письмовій формі висловити окрему думку, яка додається до відповідного протоколу засідання комісії.

Рішення дільничної комісії, що суперечить законодавству або прийняте з перевищенням її повноважень, може бути скасоване відповідною окружною виборчою комісією або судом. У такому разі окружна комісія має право прийняти рішення по суті питання. Рішення окружної комісії може бути скасоване рішенням суду.

Виборчий блок може бути утворено двома й більше **партіями** на підставі рішень з'їзду (зборів, конференції) кожної з цих партій.

Офіційні спостерігачі від партій (блоків) є самостійними суб'єктами виборчого процесу. Їхні повноваження починаються з дня їхньої реєстрації відповідною виборчою комісією і припиняються після встановлення ЦВК результатів виборів. Їм видається посвідчення спостерігача.

Офіційний спостерігач має право: перебувати на виборчих дільницях під час голосування, спостерігати за діями членів комісії, не заважаючи їм фізично; робити фото– та кінозйомки, аудіо– та відеозаписи; бути присутнім при видачі виборчих бюлетенів членам комісії для організації голосування за межами приміщення для голосування та при його проведенні; бути присутнім на засіданнях виборчих комісій, у тому числі під час підрахунку голосів виборців та встановлення підсумків голосування; звертатися до відповідної виборчої комісії та до суду із заявою про усунення порушень законодавства про вибори в разі їх виявлення; складати акт про виявлення порушення законодавства про вибори, що підписується ним та не менш як двома виборцями, які засвідчують факт цього порушення, та подавати його з відповідною скаргою до виборчої комісії; вживати необхідних заходів щодо припинення протиправних дій під час голосування та підрахунку голосів на виборчій дільниці; отримати копії протоколів та інших документів тощо.

Офіційний спостерігач не має права: безпідставно втручатися в роботу виборчої комісії, чинити дії, що порушують хід виборчого процесу або заважають членам комісії здійснювати свої повноваження; заповнювати замість виборця (у тому числі й на його прохання) виборчий бюлетень; бути присутнім при заповненні виборцем бюлетеня у кабіні для таємного голосування.

За ходом виборів можуть спостерігати й **офіційні спостерігачі від іноземних держав та міжнародних організацій, які зареєстровані ЦВК**. Пропозиції щодо їхньої реєстрації подаються до ЦВК безпосередньо або через МЗС України.

Залежно від особливостей організації виборчого процесу розрізняють: мажоритарну, пропорційну і змішану виборчі системи.

Основні види виборчих систем

Мажоритарна	Пропорційна	Мішана
Обраними вважаються кандидати, які набрали більшість голосів виборців по виборчому округу, у якому вони балотувалися	Розподіл мандатів між партіями, що виставляли своїх кандидатів до представницького органу, здійснюється відповідно до отриманої ними кількості голосів виборців	Передбачає поєднання попередніх систем: обрання однієї частини депутатів здійснюється за мажоритарною системою, тобто по виборчих округах, іншої — за партійними списками

Мажоритарна виборча система. Її назва походить від французького *majorite*, що означає більшість. За цієї системи кількість місць у парламенті зумовлює потребу поділу території країни на таку ж кількість виборчих округів, з приблизно однаковою кількістю виборців, від кожного з яких може бути обраним лише один депутат і виборці якого мають право лише одного голосу. А оскільки від кожного округу може бути висунута необмежена кількість кандидатів, то ця система передбачає необхідність змагання за місце у виборному органі персонально кожного з них. При цьому депутатом стає той кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів виборців. Таким чином, він є представником і певної території, і певної групи виборців, які проживають на цій території.

Можливий і варіант, коли виборчими округами є адміністративно-територіальні одиниці, але кількість депутатів від кожного з них залежить від кількості виборців, що проживають у ньому. За таких умов кожен виборець має стільки голосів, скільки депутатів обирається від його округу (багатомандатні округи).

Пропорційна виборча система передбачає необхідність змагання за отримання місць у виборному органі об'єднань громадян (партій, громадських організацій, їхніх блоків), оскільки ці місця розподіляються між ними пропорційно сумі голосів, набраних кожним із них на виборах. За таких умов депутат у виборному органі є представником певної партії (блоку).

Вибори за пропорційної системи проводяться або в одному загальнодержавному окрузі, або в багатомандатних округах.

Голосування за цієї системи може здійснюватися за двома варіантами: виборець голосує лише за партію (блок), а вже сама партія визначає, кому бути депутатом (непрямі вибори); виборець не тільки голосує за партію, а й визначає, кого із запропонованих партією кандидатів він обирає. Оскільки за пропорційної виборчої системи партії, як правило, виставляють власні списки кандидатів у депутати, то залежно від можливості виборців впливати на те, хто конкретно з такого списку стане депутатом, розрізняють «жорсткі», «напівжорсткі» та «м'які» списки.

За «жорстких» списків виборці не можуть впливати на те, хто з такого списку стане депутатом, тому що визначено самою партією (блоком), і залежно від того, скільки місць у парламенті має зайняти ця партія, стільки кандидатів, у порядку визначеному списком, і стане депутатами. Таким є порядок формування депутатського корпусу в Україні, Португалії, Ізраїлі тощо.

За «м'яких» (преференційних) списків виборці голосують не тільки за партію, а й за конкретних кандидатів із такого списку. За таких умов депутати займають місця з урахуванням волі виборців – залежно від кількості голосів, отриманих конкретними особами, які внесені до списку. Таким є порядок формування депутатського корпусу в Бельгії, Фінляндії, Нідерландах тощо.

А за «напівжорстких» списків виборець голосує як за партію, так і за конкретних осіб із запропонованого партією списку. Такий спосіб голосування запроваджено в Італії, Австрії тощо.

Пропорційна система використовується у 57 країнах.

Змішана виборча система поєднує принципи і мажоритарної, і пропорційної систем. При цьому частина парламенту (як правило, половина або одна палата) обирається за мажоритарною, а частина – за

пропорційною системою. При голосуванні виборці отримують по два бюлетені. За допомогою одного вони обирають конкретну особу за одномандатним округом (за мажоритарною системою), а за допомогою іншого – партію (блок) за загальнодержавним багатомандатним округом. Отже, за змішаної системи частина депутатів є представниками певних територій і груп виборців, а частина – представниками партій (блоків). Змішана система використовується приблизно у 20 країнах, у тому числі в ФРН, Литві, Грузії, Болгарії тощо.

У структурі виборчого процесу розрізняють такі етапи (стадії), як проголошення або призначення виборів; складання та уточнення списків виборців; утворення виборчих округів; утворення виборчих дільниць; утворення виборчих комісій; висування та реєстрація кандидатів; проведення передвиборної агітації; голосування; підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування; встановлення результатів виборів та їх офіційне оприлюднення; припинення діяльності виборчих комісій. Іноді цей процес може включати й повторне голосування та підрахунок голосів і встановлення їх підсумків.

Розрізняють вибори: **чергові, позачергові, повторні, проміжні та перші.**

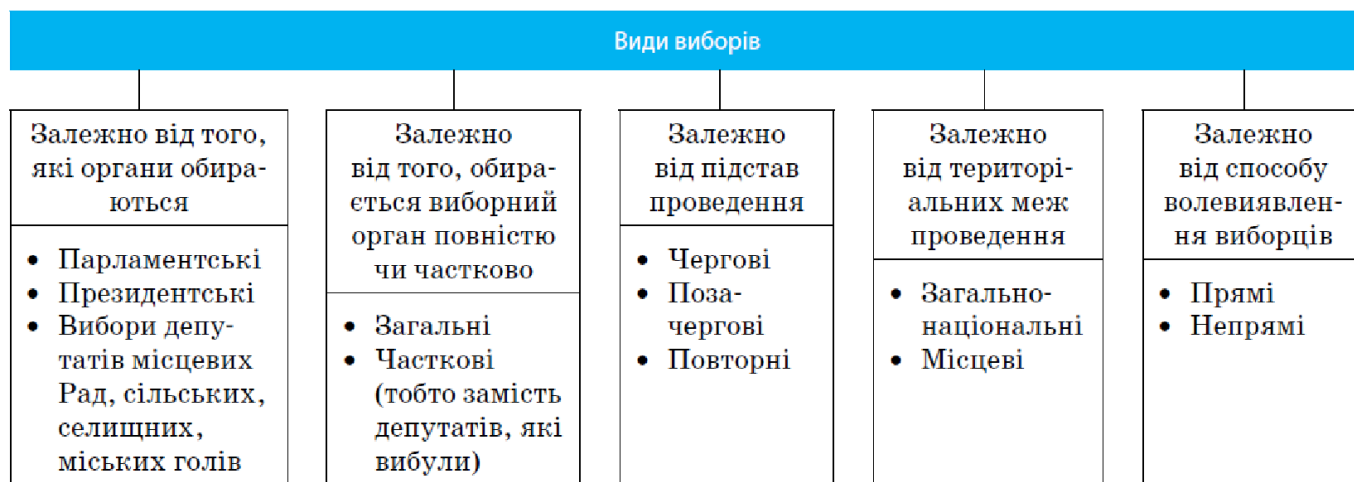
Чергові вибори проводяться у зв'язку із закінченням визначеного Конституцією строку повноважень відповідної ради або особи.

Позачергові вибори проводяться в разі дострокового припинення повноважень відповідної ради або особи. Повторні вибори проводяться в разі визнання виборів недійсними або такими, що не відбулися, або в разі визнання особи такою, яка відмовилася від депутатського мандата.

Проміжні вибори проводяться в разі дострокового припинення повноважень депутата.

Перші вибори проводяться тоді, коли раніше такі вибори не проводились.

Види виборів в Україні

2.3. Система органів державної влади України

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їх посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та відповідними засобами домагатися здійснення своєї волі.

Державна влада в Україні будує свою організацію і діяльність на підставі **двох основоположних принципів**, закріплених у Конституції.

Перший з них стосується організації державної влади, яка згідно ст.6 Конституції України здійснюється на засадах поділу її на законодавчу, виконавчу та судову. Відповідно до цього поділу визначається система державних органів, які здійснюють державну владу: єдиний законодавчий орган, органи виконавчої та судової

влади. Саме ці державні органи є суб'єктами конституційно-правових відносин з приводу організації і здійснення державної влади в Україні.

Другий принцип стосується переважно діяльності даних органів. Згідно зі ст.8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Це означає, по-перше, що органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. І, по-друге, оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу, то всі закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції і відповідати їй.

Наука конституційного права виділяє такі види органів державної влади України:

- за способом формування виділяють **виборні** (Верховна Рада України, Президент України) та **призначені** (Кабінет Міністрів України, судді) органи державної влади;
- за обсягом владних повноважень виділяють **всеукраїнські** (Верховна Рада України, Президент України) та **місцеві** (місцеві державні адміністрації) органи державної влади;
- за характером компетенції виділяють органи державної влади **загальної** (Кабінет Міністрів України) та **спеціальної** (міністерства, державні комітети) **компетенції**;
- за порядком вирішення питань виділяють **одноособові** (Президент України) та **колегіальні** (Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) **органи державної влади**;
- за принципом поділу влади виділяють **законодавчі, виконавчі та судові органи**.

Особливе місце в системі органів державної влади *посідає Президент України*, який згідно із Конституцією є главою держави і виступає від її імені. Хоча Президент України не належить до жодної з гілок влади, він має суттєвий вплив на формування і функціонування кожної з гілок влади.

Іншим державним органом, який теж займає особливе місце серед органів державної влади України, є прокуратура України.

У правових демократичних країнах державна влада здійснюється за **принципом її поділу** на законодавчу, виконавчу і судову гілки влади. Кожна із цих гілок влади здійснює свої функції й повноваження у відповідності із конституцією і законами держави, а також у встановлених конституцією межах, що виключає дублювання функцій і можливості узурпації влади іншими гілками влади чи державними органами.

Принцип поділу державної влади закріплено у ст. 6 Конституції України. Суть цього принципу полягає в тому, що єдина державна влада організаційно й інституційно поділяється на три відносно самостійні гілки – законодавчу, виконавчу та судову. Цей принцип передбачає існування системи «стримувань» і «противаг», сутність якої полягає в наступному.

Закони приймає **законодавча влада (парламент)**, і вступити в силу ці закони можуть лише в тому разі, коли будуть підписані Президентом України, який володіє правом «вето» стосовно законів. У разі застосування «вето» парламент зобов'язаний повторно їх розглянути і може подолати «вето», проголосувавши кваліфікованою більшістю у дві третини, що зобов'язує Президента України підписати закон і ввести в дію. У разі відмови глави держави підписати закон він набирає чинності за підписом глави парламенту.

Виконавча влада – Кабінет Міністрів України та система органів виконавчої влади є підзаконною і формується, передусім, для реалізації законів.

Судова влада в Україні належить судам як загальної, так і спеціальної юрисдикції, і її головне призначення – вирішувати правові спори.

Державна влада в Україні реалізується на засадах централізації та децентралізації. Тому розподіл державної влади здійснюється не лише по горизонталі між вищими органами влади, але і по вертикалі між місцевими і центральними органами державної влади. Так, центральні органи влади передають частину владних функцій органам влади на місцях, а ті, в свою чергу, частину своїх повноважень передають центральним органам, яким вони підзвітні і підконтрольні.

Кожна гілка влади має свою владну вертикаль. Так, крім Верховної Ради, як вищого представницького органу влади, існують місцеві ради, представницькі органи влади на місцях. Виконавча влада реалізує частину

своїх повноважень через місцеві районні та обласні адміністрації. Судова влада розподіляє свої повноваження між центральними органами судової влади і місцевими судами. Такий горизонтальний і вертикальний розподіл державної влади традиційно властивий демократичній моделі держави і забезпечує її оптимальне функціонування.

У своїй сукупності всі органи державної влади України становлять єдину, цілісну і внутрішньо узгоджену систему, що забезпечує ефективне функціонування державного механізму в цілому. Така системність в організації державної влади зумовлена як конституційними принципами, покладеними в її основу (наприклад, верховенство державної влади, унітаризму, законності, гласності тощо), так і функціями й завданнями державно-владної діяльності.

На сьогодні в Україні система органів державної влади включає:

- **Верховна Рада України** – парламент, єдиний орган законодавчої влади, який є постійно діючим представницьким органом українського народу;
- **Кабінет Міністрів України** – вищий орган у системі органів виконавчої влади, що є урядом, який очолює всю систему державної виконавчої влади в державі;
- **міністерства та інші центральні органи виконавчої влади**, які здійснюють галузеве і міжгалузеве управління в Україні;
- **органи судової влади**, що здійснюють в Україні правосуддя. Найвищим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України, а до самої системи належать місцеві (районні та міські), апеляційні, а також вищі спеціалізовані суди;
- **Президент України**, який є главою держави, Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України;
- **Конституційний Суд України**, що є єдиним органом конституційної юрисдикції, на який покладені функції вирішувати питання про конституційність законів та нормативно-правових актів і офіційного тлумачення Конституції і Законів України;
- **органи прокуратури**, що включають Генерального прокурора України та відповідну єдину систему, на яку покладені функції, закріплені в ст. 121 Конституції України;

- **Рахункова палата**, на яку покладається функція від імені Верховної Ради України здійснювати контроль за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використанням;
- **Уповноважений Верховної Ради України з прав людини**, який здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина;
- **Вища рада юстиції**, яка виконує функції забезпечення належного фахового рівня суддівського корпусу України, здійснює дисциплінарне провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів, розглядає скарги на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів;
- **Рада Національної безпеки і оборони при Президентові України**, що є координаційним органом при Президентові України з питань національної безпеки і оборони України;
- **місцеві органи виконавчої влади** – місцеві державні адміністрації, а також структурні підрозділи центральних органів виконавчої влади (міністерств, державних агентств тощо).

Деяко специфічне місце в системі органів державної влади відводиться органам СБУ, МВС, податкової міліції та деяким іншим. З одного боку, вони належать до органів виконавчої влади, а з другого – виконують окремі правоохоронні функції держави, а тому можуть бути класифіковані як окрема ланка державних органів України.

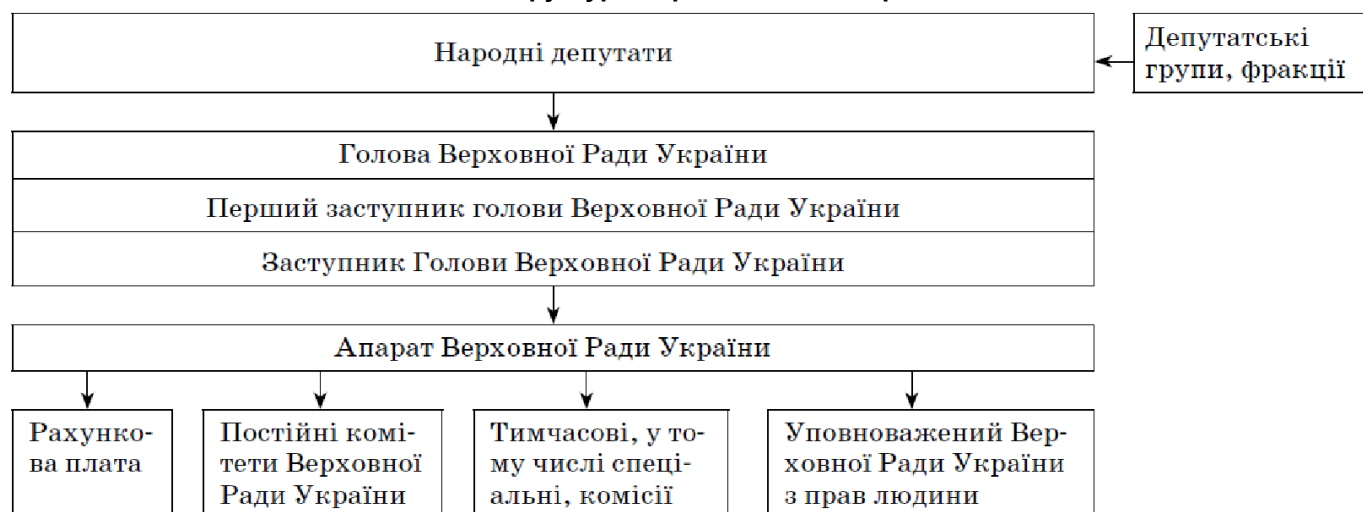
Конституційно-правовий статус Верховної Ради України

Законодавча влада в Україні представлена єдиним органом – *Верховною Радою України*. Статус Верховної Ради України та порядок її діяльності визначено ст.75 Конституції України, Законами України „Про постійні комісії Верховної Ради України” від 4 квітня 1995 року, „Про статус народного депутата України” від 22 березня 2002 року та іншими законодавчими актами.

Конституцією України визначається сутність Верховної Ради як **єдиного загальнонаціонального, представницького, колегіального органу державної законодавчої влади в Україні. Виключно до її компетенції входить прийняття законів на території України**. Ніякого іншого органу законодавчої влади в Україні сьогодні немає.

За Конституцією України – Верховна Рада України – парламент однапалатний, що обумовлено унітарним характером нашої держави.

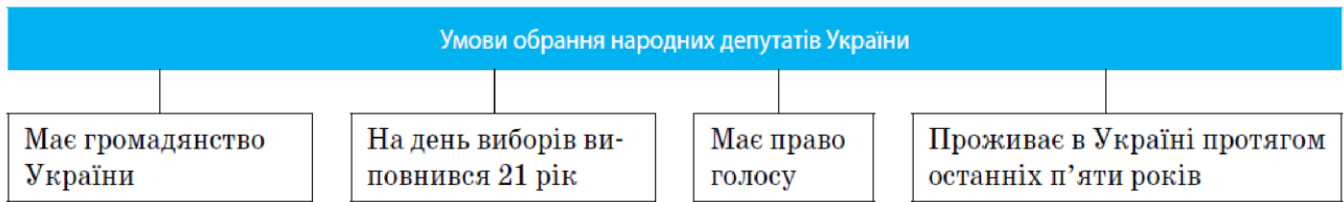
Структура Верховної Ради України

Верховна Рада України формується шляхом виборів. Конституційний склад Верховної Ради - 450 депутатів, які обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням

строком на 5 років. Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш ніж двох третин від її конституційного складу, тобто 300 депутатів.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі. Вони не можуть бути на державній службі або мати інший представницький мандат.

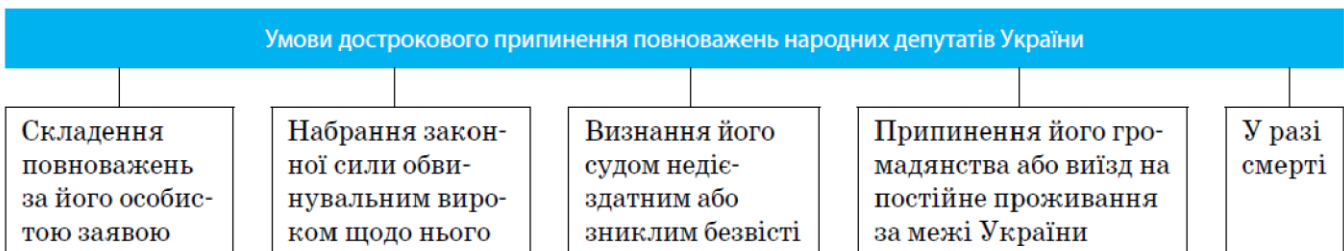
Верховна Рада України здійснює ряд функцій, які в сукупності виражають основні напрямки її діяльності.

Основними функціями Верховної Ради України є:

- 1) *представницька функція* (представляє весь український народ і виступає від його імені);
- 2) *законодавча функція* (внесення змін до Конституції України, прийняття законів, внесення до них змін, скасування або призупинення їх чинності);
- 3) *установча функція* (формування органів виконавчої та судової влади, формування власних парламентських структур, призначення або обрання на посади, звільнення з посад інших органів державної влади, вирішення питань, що стосуються територіального устрою, Збройних сил України, забезпечення формування органів місцевого самоврядування);
- 4) *функція парламентського контролю* (контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та їх захист, бюджетно-фінансовий контроль, парламентський контроль за діяльністю органів прокуратури тощо).

Кожна функція має свій особливий порядок, спеціальну процедуру здійснення (процес).

Конституція України закріплює за Верховною Радою широке коло повноважень у різних сферах управління.

Найважливішими повноваженнями Верховної Ради України є:

- 1) *у законодавчій сфері* – внесення змін до Конституції України, прийняття законів, затвердження Державного бюджету України;
- 2) *у зовнішньополітичній сфері* – оголошення за поданням Президента України стану війни та укладання миру, ратифікація і денонсація міжнародних договорів;
- 3) *участь у формуванні органів виконавчої влади*. Призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України й інших вищих посадових осіб;
- 4) *участь у формуванні органів судової влади*. Верховна Рада призначає третину складу Конституційного Суду України, обирає суддів судів загальної юрисдикції;

5) **здійснення парламентського контролю** за діяльністю Кабінету Міністрів України, прийняття резолюції недовіри Кабінету Міністрів. Формою парламентського контролю є також діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

6) **усунення Президента України з посади в порядку особливої процедури (імпичменту)**.

Верховна Рада України здійснює і інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її видання.

Основною організаційною формою роботи Верховної Ради є **сесія**, яка складається з пленарних засідань, засідань комітетів, тимчасових слідчих і спеціальних комісій Верховної Ради. Засідання проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради.

Процес створення, зміни і скасування законів називають **законодавчим процесом**.

В Україні законодавчий процес складається з таких стадій:

1) **законодавча ініціатива**, тобто внесення офіційної пропозиції про прийняття, зміну чи скасування закону до Верховної Ради України. Таке право належить: Президенту України; народним депутатам України; Кабінету Міністрів України;

2) **розробка законопроекту**. Вона може бути доручена парламентським комітетам, тимчасовій спеціальній комісії, міністерствам, колективам вчених – фахівців. Найчастіше перша і друга стадії законодавчого процесу збігаються, і тоді на розгляд Верховної Ради України вносять готовий законопроект;

3) **попереднє обговорення законопроекту**. Прийнятий до розгляду законопроект обговорюється в комітетах Верховної Ради. При цьому для підготовки висновків визначається головний комітет, якому інші подають свої результати обговорення законопроекту;

4) **обговорення законопроекту на пленарних засіданнях Верховної Ради** (читання законопроекту).

При *першому читанні* законопроекту Верховна Рада заслуховує доповідь його ініціатора, співдоповідь ініціаторів внесення кожного альтернативного законопроекту (якщо такі є), співдоповідь головного комітету, обговорює основні положення законопроекту і його структур (частини, розділи, статті, повноту і послідовність їх викладання);

Під час *другого читання* (який є основним у розгляді законопроекту) Верховна Рада проводить постатейне обговорення законопроекту та здійснює постатейне голосування. У разі необхідності можуть обговорюватися і ставитися на голосування частини статті, її підпункти або речення;

Третє читання законопроекту (яке є необов'язковим) проводиться лише тоді, коли необхідні редакційні виправлення і узгодження розглянутого законопроекту з іншими законами;

5) **прийняття закону** (у результаті другого чи третього читання) здійснюється голосуванням. За загальним правилом, закон має одержати схвалення простої більшості членів парламенту (тобто 50 відсотків + 1 голос). Деякі закони мають бути схвалені двома третинами голосів парламентарів (кваліфікована більшість). Прийнятий закон підписується Головою Верховної Ради України;

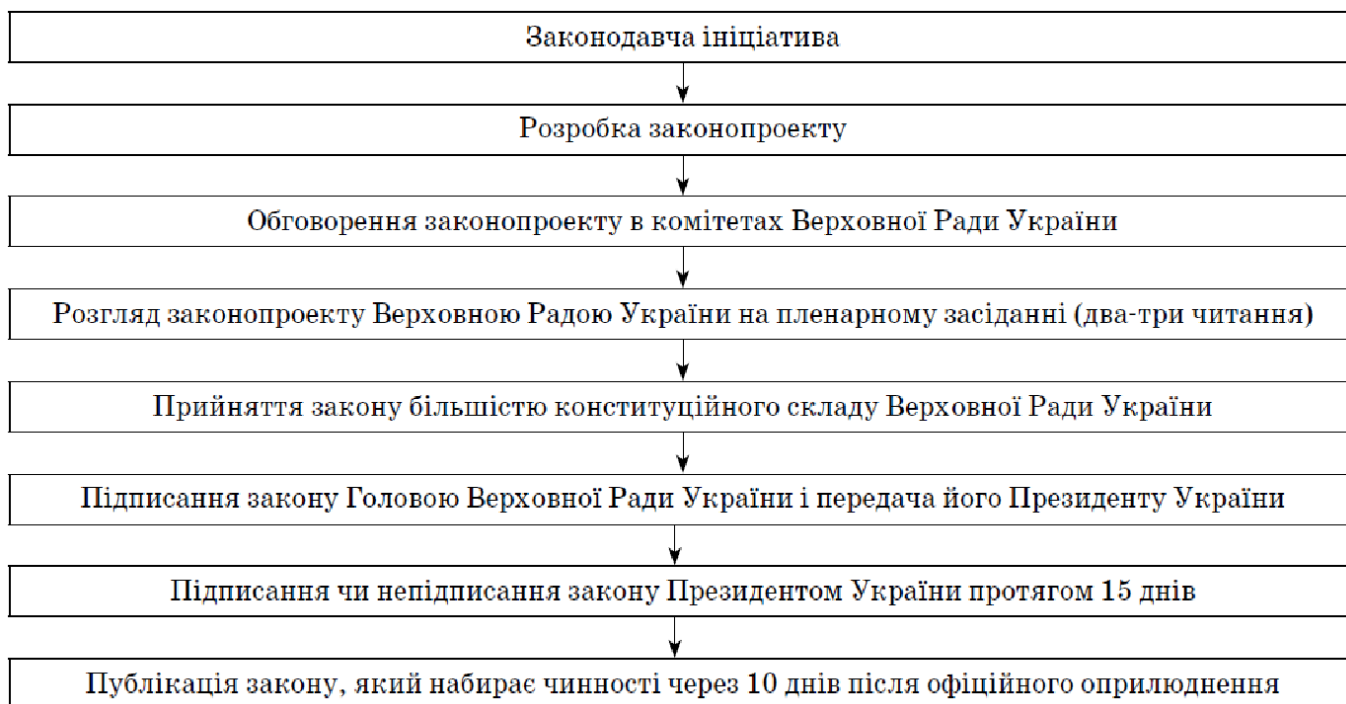
6) **підписання закону Президентом України**, який протягом 15 днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання та офіційного оприлюднення або повертає закон зі своїми зауваженнями і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради для повторного розгляду. Таке право Президента називається правом відкладального вето. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається ним схваленим і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон знов прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів;

7) **оприлюднення закону**. Підписані Президентом України закони та інші акти, прийняті Верховною Радою, публікуються в офіційних друкованих виданнях, якими є „Офіційний вісник України”, „Відомості

Верховної Ради України”, а також газети – „Голос України” і „Урядовий кур’єр”. Значення цієї стадії полягає в тому, що неоприлюднені та, таким чином, не доведені до відома людей закони не застосовуються;

8) **набрання законом чинності**. Відповідно до ст. 94 Конституції України закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачене самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Стадії законодавчого процесу

Конституційно-правовий статус Президента України

Конституційно-правовий статус **Президента України** виник і дістав своє нормативно-правове закріплення після проголошення незалежності України.

Конституція України визначає, що Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Глава держави – це посадова особа, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній і зовнішній політиці.

Як глава держави Президент виступає **гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина**. Президент України не належить до жодної із закріплених Конституцією гілок влади, що цілком узгоджується з принципами розподілу влади. Президент України виконує інтегруючу функцію, тобто забезпечує баланс і взаємодію між органами державної влади.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

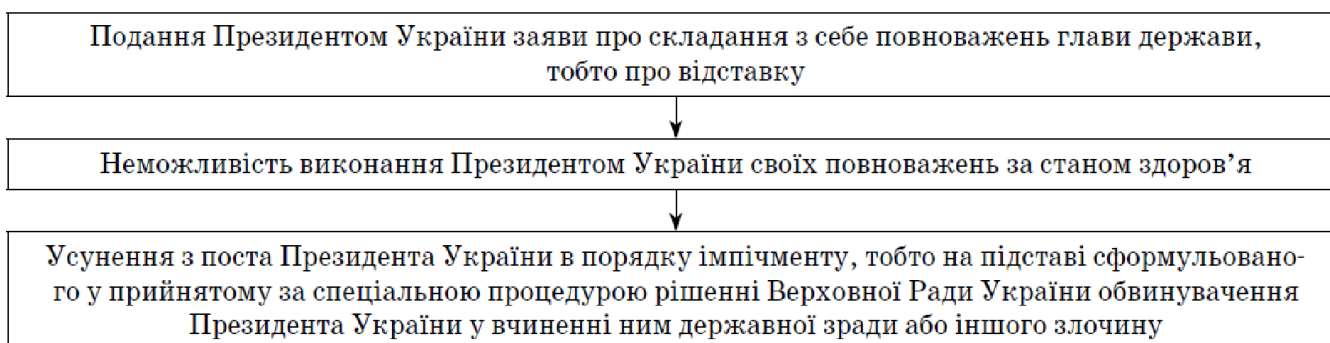
Вимоги	
до кандидата у Президенти України	до Президента України
<ul style="list-style-type: none"> • Повинен бути громадянином України • Мати повних 35 років • Протягом 10 останніх років перед днем виборів проживати в Україні • Повинен мати право голосу • Отримати активне виборче право • Не бути обмеженим у виборчих правах • Володіти державною мовою 	<ul style="list-style-type: none"> • Не може бути Президентом України більш як два строки поспіль • Забороняється мати інший представницький мандат • Забороняється займатися підприємницькою діяльністю • Не забороняється займатися науковою та викладацькою діяльністю

Повноваження Президента України починаються не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складання присяги народом на урочистому засіданні Верховної Ради України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Конституція передбачає засоби захисту правового статусу Президента України, він користується правом недоторканності на весь час виконання своїх повноважень.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо Президент України не був усунутий з поста в порядку імпічменту.

Повноваження Президента України припиняється достроково у разі:

Діяльність Президента України, не пов'язана з виконанням ним своїх повноважень, обмежується. Він не має права мати інший представницький мандат, обіймати посаду в органах державної влади чи в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю.

Найважливіші **повноваження Президента** визначені Конституцією та Законами України „Про Президента України”, „Про міжнародні договори України”, „Про оборону України”, „Про громадянство України” та ін. і до яких належать:

1) у сфері забезпечення державного суверенітету України.

Президент є Верховним Головнокомандуючим Збройних сил України, очолює Раду національної безпеки й оборони України, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни і приймає рішення про використання Збройних сил в разі збройної агресії проти України;

2) **у сфері зовнішньої політики.** Президент України представляє державу в міжнародних відносинах. Конкретний прояв цієї функції – керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, ведення переговорів, укладання міжнародних договорів, вирішення питання про визнання іноземних держав, призначення і звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і міжнародних організаціях, прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників іноземних держав;

3) **у сфері внутрішньої політики.** Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін у Конституції, утворює, реорганізовує і ліквідує міністерства й інші центральні органи виконавчої влади;

підписує закони, прийняті Верховною Радою України; має право вето щодо прийняття Верховною Радою законів з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою України;

4) **щодо формування складу органів державної влади.** Президент України припиняє повноваження Верховної Ради України; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, Голови Служби безпеки України; призначає керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їх повноваження; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради Генерального прокурора України; призначає третину складу Конституційного Суду, половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; здійснює перше призначення на посаду професійного судді строком на 5 років;

5) **у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина.** Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України і припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; здійснює помилування;

6) крім того, **Президент України має низку повноважень, що традиційно належать до прерогатив глави держави**, а саме: присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги й інші вищі спеціальні звання і класні чини; нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки і нагороджує ними.

Етапи імпичменту Президента України

Президент України здійснює й інші повноваження, визначені Конституцією та законами України, але при цьому він не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Здійснюючи свої повноваження, Президент видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на всій території України. Окремі акти Президента скріплюються підписом Прем'єр-міністра України та міністра, відповідального за підготовку акта та його виконання.

У разі дострокового припинення повноважень Президента України виконання його обов'язків на період до обрання і вступу на пост нового Президента покладається на **Голову Верховної Ради України**. Але при цьому він не може здійснювати повноваження Президента України, передбачені пунктами: 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27, 28 ст.106 Конституції України.

Таким чином, можна зазначити, що посада Президента України є новацією у суспільно-політичному житті України, вона регламентована Конституцією України, реалізація повноважень Президента передбачає координацію і взаємодію з іншими гілками державної влади.

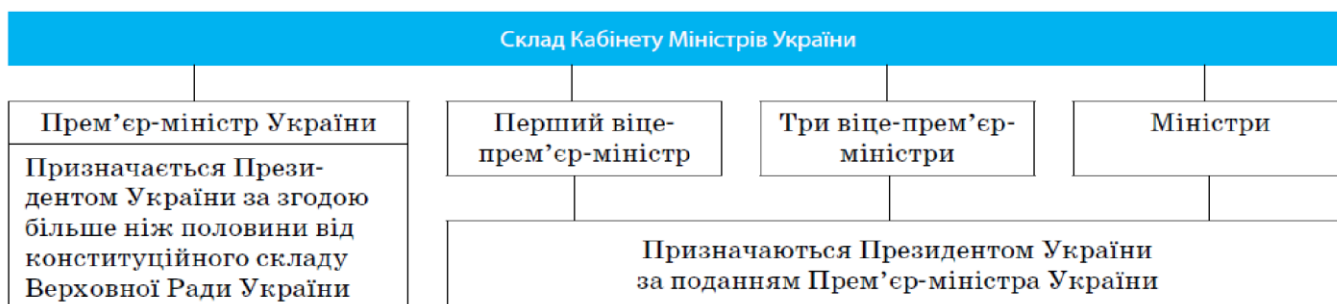
Конституційно-правовий статус уряду

Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є **Кабінет Міністрів України**, відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. З одного боку, Верховна Рада України призначає на посаду та припиняє повноваження Прем'єр-міністра України за поданням Президента України або коаліції депутатських фракцій відповідно до Закону України „Про внесення змін до Конституції України” від 08.12.2004 року, а також приймає рішення про його відставку.

За поданням Прем'єр-міністра України Верховна Рада призначає членів уряду. З іншого боку, підконтрольність та підзвітність Кабінету Міністрів України проявляються в тому, що Верховна Рада України розглядає та приймає рішення щодо схвалення програми діяльності Кабінету Міністрів України, контролює його діяльність, може розглянути питання про його відповідальність за свою діяльність та висловити йому недовіру.

Визначення Кабінету Міністрів України як вищого органу виконавчої влади відображає його роль і місце не лише у системі органів виконавчої влади, а й у системі державної влади України в цілому, характеризує його як орган, який здійснює виконання законів Верховної України та нормативних актів Президента України.

Відповідно до ст.114 Конституції України, **до складу Кабінету Міністрів України входять: прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.**

Згідно зі ст.116 Конституції України, **Кабінет Міністрів України виконує такі функції:**

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) вживає заходи із забезпечення прав і свобод людини та громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки та природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; відповідно до закону керує об'єктами державної власності;

6) розроблює проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) вживає заходи щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

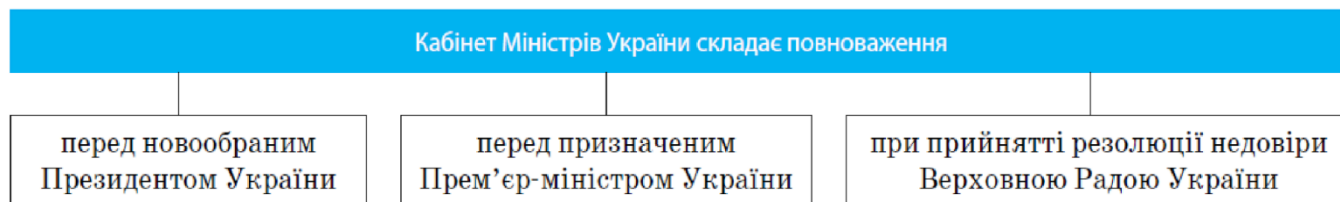
9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

10) виконує інші функції, визначені Конституцією та законами України, актами Президента України.

Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Якщо нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України суперечать

Конституції України та прийнятим законам України, то Президент України зупиняє дію актів з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду щодо їх конституційності.

Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України. Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку.

Відставку прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України, у цих випадках Верховна Рада здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України у строки і в порядку, що визначені цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

Система органів виконавчої влади України

Виконавча влада – це система виконавчо-розпорядчих державних органів, які здійснюють безпосереднє управління державними справами, відповідальна перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольна і підзвітна Верховній Раді України.

Місце виконавчої влади в системі єдиної державної влади визначається перш за все **метою її діяльності** – забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина.

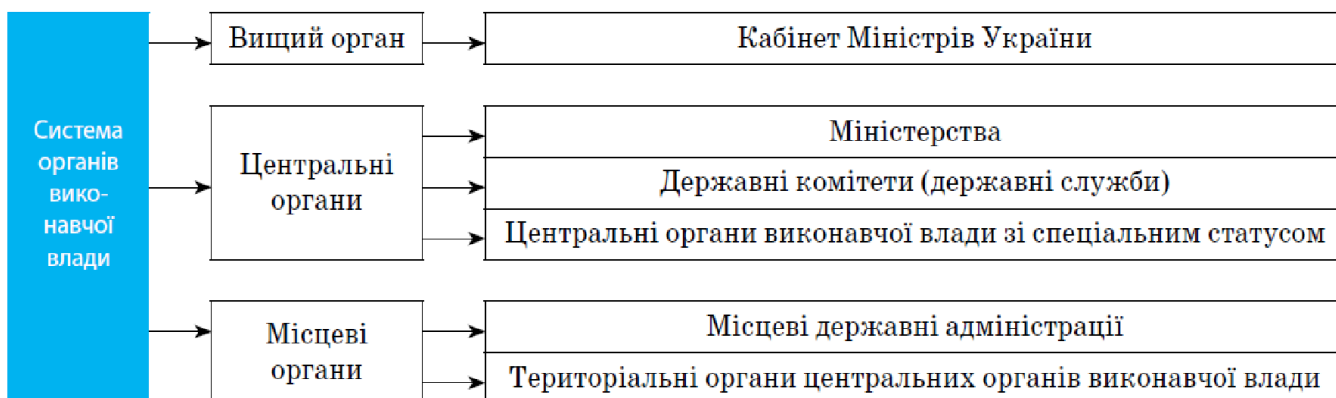
Мета у свою чергу вимагає чіткого визначення суті виконавчих та розпорядчих функцій, які притаманні лише виконавчій владі і не збігаються з функціями інших гілок влади.

Виконавча функція характеризується тим, що органи виконавчої влади безпосередньо виконують нормативні приписи та інші акти законодавчої влади і Президента України.

Розпорядча функція характеризується тим, що для виконання актів законодавчої влади, указів та розпоряджень Президента України органи виконавчої влади від свого імені видають управлінські акти, дають відповідні розпорядження.

Суб'єктами виконавчої влади в Україні, які здійснюють ці функції, є:

- 1) органи загальної компетенції – вищі органи у системі органів виконавчої влади;
- 2) органи спеціальної компетенції – центральні органи державної виконавчої влади;
- 3) місцеві органи державної виконавчої влади.

У своїй сукупності ці суб'єкти утворюють **єдину систему органів виконавчої влади**. Очолює систему органів виконавчої влади Кабінет Міністрів України – вищий колегіальний орган виконавчої влади, який відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України. Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови та розпорядження, які підписує прем'єр-міністр і які є обов'язковими до виконання.

Друге після Кабінету Міністрів місце у виконавчій вертикалі влади посідають **центральні органи виконавчої влади**.

До цієї системи входять:

- 1) міністерства;
- 2) державні комітети (державні служби);
- 3) центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом (Антимонопольний комітет, фонд держмайна, Управління державної охорони, СБУ тощо).

Структуру центрального органу виконавчої влади затверджує керівник відповідного органу, а їх завдання та функції встановлюються положенням, в якому передбачається відповідальність керівників цих органів перед Президентом України і Верховною Радою України за результати своєї діяльності.

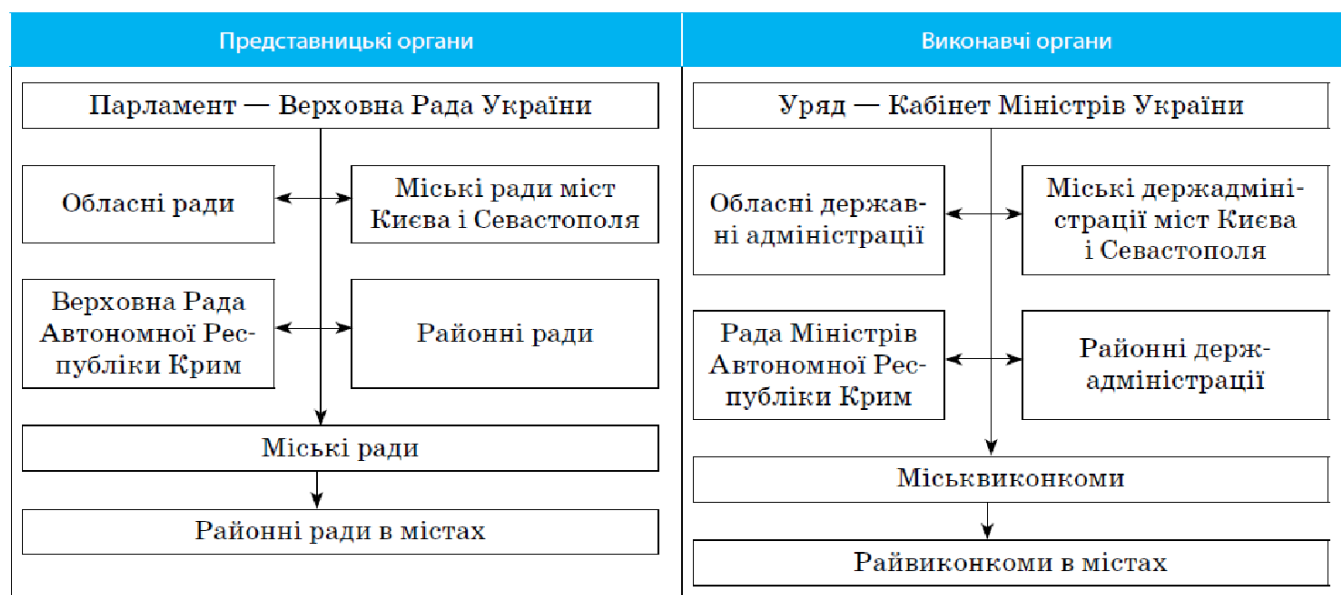
Компетенція міністерств, комітетів і служб реалізується через видання ними наказів, інструкцій та інших нормативно-правових актів, які підлягають державній реєстрації у Міністерстві юстиції України.

Центральні органи виконавчої влади можуть мати свої територіальні органи, що утворюються, реорганізуються і ліквідовуються в порядку, встановленому законодавством, а також утворювати дорадчі та консультативні органи, склад яких і положення про них затверджує Кабінет Міністрів України.

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють **місцеві державні адміністрації**, які здійснюють виконавчу владу в областях і районах, районах Автономної Республіки Крим, у містах Києві і Севастополі.

Місцеві державні адміністрації – це державні органи виконавчої влади в регіонах, які наділені правом представляти інтереси держави і приймати від її імені розпорядження, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані цим органам відповідною радою.

Співвідношення представницьких та виконавчих органів України

Правовий статус місцевих державних адміністрацій встановлюється Конституцією України, Законом України „Про місцеві державні адміністрації” від 9 квітня 1999 року та іншими законами. У своїй діяльності вони керуються також актами Президента України, Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади вищого рівня.

Згідно зі ст. 119 Конституції України, місцеві державні адміністрації в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують:

- 1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади вищого рівня;
- 2) законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;
- 3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин також програм їх національно-культурного розвитку;
- 4) підготовку і виконання відповідних бюджетів;
- 5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- 6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- 7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Саме місцеві державні адміністрації реалізують **принцип поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади**, покладений в основу побудови адміністративно-територіального устрою України.

Місцеві державні адміністрації **очолюють голови** відповідних адміністрацій, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента. Вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні та підконтрольні також радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Голови місцевих державних адміністрацій формують склад місцевих державних адміністрацій та визначають їх структуру.

Повноваження голови місцевої державної адміністрації припиняються Президентом України у разі:

- 1) порушення Конституції і законів України;
- 2) втрати громадянства, виявлення факту подвійного громадянства;
- 3) визнання судом недієздатним;
- 4) виїзду на проживання до іншої країни;
- 5) набрання законної сили обвинувального вироку суду;
- 6) за власною ініціативою Президента України з підстав, передбачених Законом України „Про місцеві державні адміністрації” та законодавством про державну службу;
- 7) висловлення недовіри більшістю (дві третини) голосів відповідної ради;
- 8) подання заяви про звільнення з посади за власним бажанням;
- 9) у разі смерті.

Судова влада в Україні

Існування судової влади поруч із законодавчою і виконавчою є ознакою демократичної держави.

Основне призначення судової влади – забезпечення реалізації принципу верховенства права.

Згідно з Конституцією України (ст.124), **судочинство** здійснюється **Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції**.

Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.

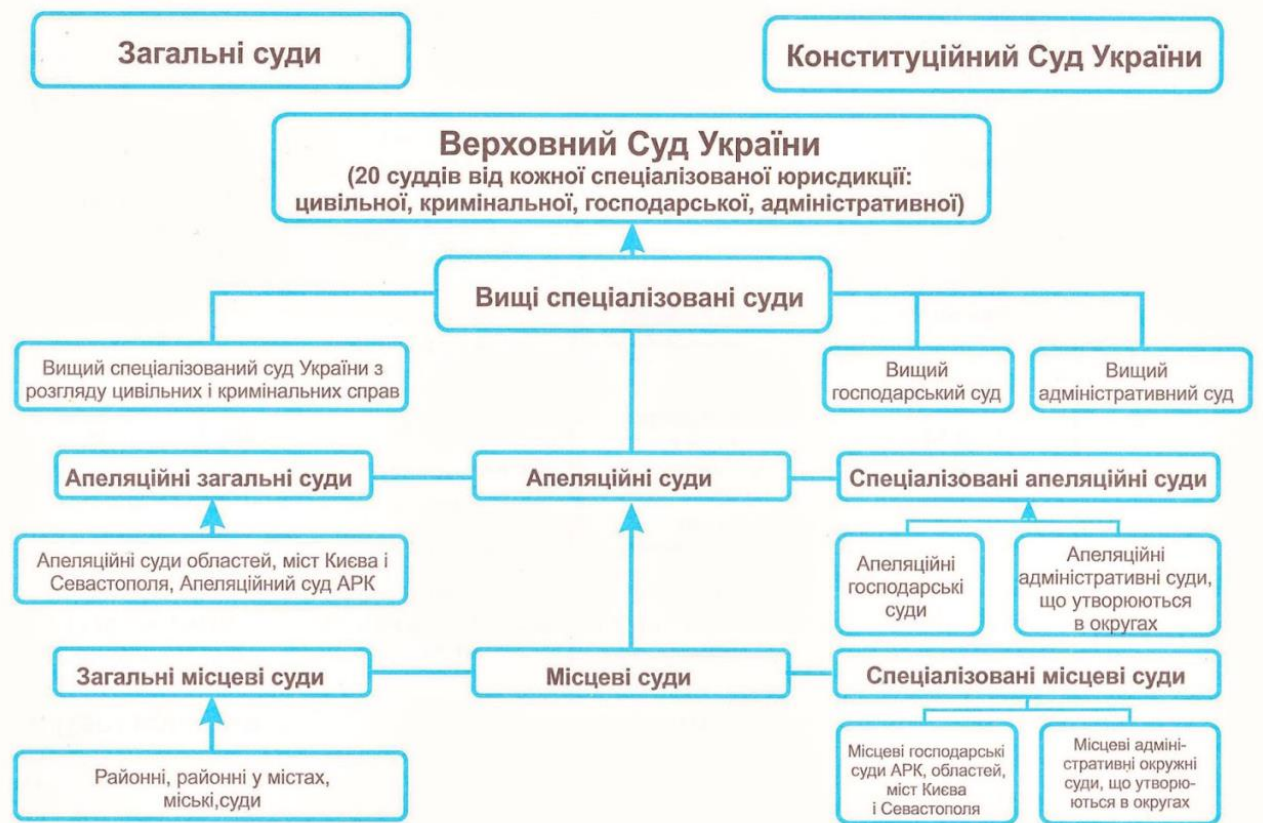
Суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права, забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Основні принципи судочинства в Україні

- Законність (правосуддя в Україні здійснюється виключно судами)
- Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом
- Забезпечення доведеності вини
- Змагальність сторін у суді та свобода в наданні ними суду своїх доказів та в доведенні перед судом їх переконливості
- Підтримання державного обвинувачення в суді прокурором
- Забезпечення обвинуваченому права на захист і оскарження рішень суду
- Гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами
- Забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, установлених законом
- Обов’язковість рішень суду

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. **Особи, які незаконно взяли на себе виконання функцій суду, несуть передбачену законом відповідальність.**

СУДОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Судді, при здійсненні правосуддя зобов'язані:

- дотримуватися Конституції та законів України;
- забезпечувати повний, всебічний та об'єктивний розгляд судових справ; додержуватися службової дисципліни та розпорядку роботи суду;
- не розголошувати відомості, що становлять державну, військову, службову, комерційну та банківську таємницю, таємницю нарадчої кімнати, відомості про особисте життя громадян та інші відомості, про які вони дізналися під час розгляду справи в судовому засіданні, для забезпечення нерозголошення яких було прийнято рішення про закриті судові засідання;
- не допускати вчинків та будь-яких дій, що ганьблять звання судді і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності.

Конституція України (ст.147) визначає **Конституційний Суд України** як єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.

Склад Конституційного Суду України

Шість суддів призначає Президент України

Шість суддів призначає Верховна Рада України

Шість суддів призначає З'їзд суддів України

Завданням Конституційного Суду є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

Інститут конституційного правосуддя існує в переважній більшості сучасних країн. Це пов'язано з тим, що ідея правової держави, однією з визначальних рис якої є верховенство права і його головного джерела – конституції є загально визнаною. Верховенство конституції означає підпорядкованість їй як усіх інших джерел права, так і усіх гілок влади, у тому числі і законодавчої. Світовий досвід підтверджує, що найбільш ефективною правовою гарантією верховенства конституції є судовий конституційний контроль.

Закон про Конституційний Суд України (ст.4) передбачає, що діяльність Конституційного Суду ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повноти і всебічності розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень. Законодавство деяких країн вводить обмеження на застосування, наприклад, таких принципів як гласність і змагальність.

Конституція України виділяє норми про Конституційний Суд України в окремий розділ. Цим підкреслюється значення Конституційного Суду як спеціального органу конституційної юрисдикції.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою. Судді Конституційного Суду не можуть належати до політичних партій та профспілок, мати представницький мандат, брати участь у будь-якій політичній діяльності, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів. Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Конституція України (ст.148) визначає такий **порядок формування Конституційного Суду України:** Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду.

У разі припинення повноважень судді Конституційного Суду відповідно Президент України, Верховна Рада України у місячний строк, а з'їзд суддів України у тримісячний строк призначають іншу особу на цю посаду.

Голова Конституційного Суду обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду зі складу суддів Конституційного Суду лише на один трирічний строк таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів з будь-яким числом кандидатур, запропонованих судцями Конституційного Суду. Головою Конституційного Суду вважається обраний кандидат, за якого проголосувало більше половини конституційного складу суддів Конституційного Суду. Обрання Голови Конституційного Суду самими членами Конституційного Суду є додатковою гарантією незалежності Конституційного Суду від інших гілок влади.

Судді Конституційного Суду при здійсненні своїх повноважень є незалежними і підкоряються лише Конституції України та керуються Законом про Конституційний Суд України, іншими законами України, крім тих законів або їх окремих положень, що є предметом розгляду Конституційного Суду України.

Особа судді Конституційного Суду України є недоторканою. Суддя Конституційного Суду не може бути затриманий чи заарештований без згоди Верховної Ради України до винесення обвинувального вироку суду. Судді Конституційного Суду не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Конституційному Суді та в його колегіях, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом України.

Повноваження судді Конституційного Суду припиняються у разі:

- 1) закінчення строку призначення;
- 2) досягнення суддею шістдесятип'ятирічного віку;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог Закону про заборону політичної діяльності та виконання іншої оплачуваної роботи;
- 5) порушення суддею присяги;

- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- 9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Відповідно до Конституції України (ст.129), **судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону**. Незалежність суддів є важливою умовою самостійності і авторитетності судової влади, можливості об'єктивно здійснювати правосуддя, у повній відповідності до закону захищати права і законні інтереси громадян.

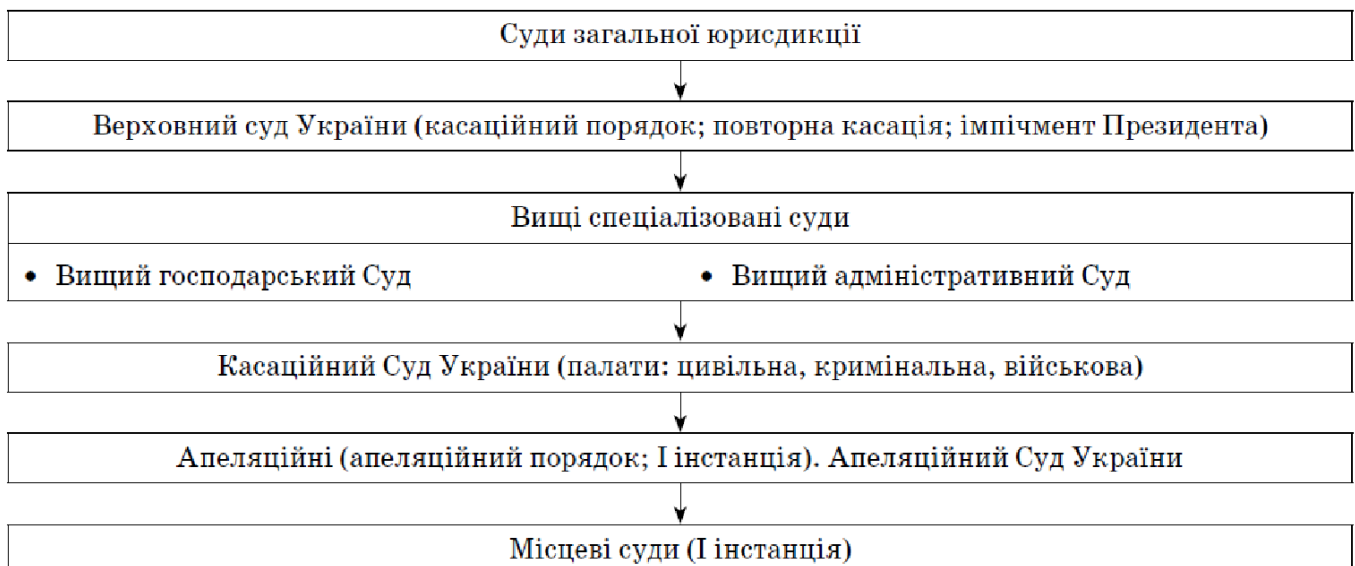
Конституційні основи статусу суддів України

Вимоги	Заборони
<ul style="list-style-type: none"> • Громадянство України • Мати не менше 25 років • Вища юридична освіта • Стаж роботи у галузі права не менше як три роки • Проживання в Україні не менше 10 років • Володіння державною мовою 	<ul style="list-style-type: none"> • Не може належати до політичних партій та профспілок • Не може брати участь у будь-якій політичній діяльності • Не може мати представницький мандат • Не може обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої

Згідно з Конституцією України (ст.125), система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є **Верховний Суд України**. Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди. Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Систему судів загальної юрисдикції складають:

Верховний Суд України:

1) розглядає у касаційному порядку рішення загальних судів у справах, віднесених до його підсудності процесуальним законом; переглядає в порядку повторної касації усі інші справи, розглянуті судами загальної

юрисдикції в касаційному порядку; у випадках, передбачених законом, розглядає інші справи, пов'язані з виключними обставинами;

2) дає судам роз'яснення з питань застосування законодавства на основі узагальнення судової практики та аналізу судової статистики; у разі необхідності визнає нечинними роз'яснення Пленуму вищого спеціалізованого суду, зазначені в пункті 1 частини другої статті 44 цього Закону;

3) дає висновок щодо наявності чи відсутності в діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; надає за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

4) звертається до Конституційного Суду України у випадках виникнення у судів загальної юрисдикції при здійсненні ними правосуддя сумнівів щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів;

5) веде та аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, знайомиться в судах з практикою застосування законодавства;

6) у межах своїх повноважень вирішує питання, що впливають з міжнародних договорів України; представляє суди загальної юрисдикції у зносинах з судами інших держав;

7) здійснює інші повноваження, передбачені законом.

Верховний Суд України очолює **Голова Верховного Суду України**.

До складу Верховного Суду України входять судді Верховного Суду України, обрані на посаду безстроково, кількість яких встановлюється указом Президента України за поданням Голови Верховного Суду України, погодженим з Радою суддів України.

У Верховному Суді України діє Пленум Верховного Суду України для вирішення питань, визначених Конституцією України та цим Законом.

Верховний Суд України знаходиться у місті Києві.

2.4. Сутність, принципи та повноваження місцевого самоврядування

Управління місцевими справами в більшості країн світу здійснюється з одного боку, органами державної влади, які виступають територіальними ланками державного апарату, а з іншого – територіальними громадами (тобто самими жителями) як безпосередньо, так і через представницькі органи, що обираються мешканцями відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Україна не є винятком.

Виконавчу владу на місцях здійснюють місцеві державні адміністрації, які є складовими загальної системи органів державної влади України і мають централізоване підпорядкування Кабінету Міністрів України.

Водночас в Україні передбачена можливість у населення окремих територіальних одиниць самостійно вирішувати певне коло питань місцевого значення. Відповідно гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України носить назву **місцевого самоврядування**.

Однією із загально визнаних основних функцій місцевого самоврядування з погляду сучасної теорії місцевого самоврядування є **забезпечення ефективної участі населення у вирішенні місцевих справ**. У реалізації цієї функції полягає **соціальна роль місцевого самоврядування**.

Систему та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування визначають норми Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 № 280/97-ВР.

Місцеве самоврядування в Україні здійснюється на принципах:

- 1) *народовладдя*. Місцеве самоврядування є формою участі населення в управлінні справами місцевого значення;
- 2) *законності*. Територіальні громади та їх органи зобов'язані діяти у строгій відповідності з законодавством України й у межах своїх повноважень;
- 3) *гласності*. Діяльність органів місцевого самоврядування має висвітлюватися засобами масової інформації, бути відкритою для критики і пропозицій;
- 4) *колегіальності*. Органи місцевого самоврядування є колегіальними, прийняті ними рішення мають колективний характер;
- 5) *поєднання місцевих і державних інтересів*. Територіальні громади та їхні органи існують і діють у межах Української держави. Через це неприпустиме протиставлення інтересів громади і всього українського народу. Місцеве самоврядування має діяти з врахуванням загальнодержавних програм соціально-економічного і культурного розвитку;
- 6) *виборності*. Всі органи місцевого самоврядування обираються громадянами відповідно до демократичних засад виборчого права України;
- 7) *правової, організаційної і матеріально-фінансової самостійності*. Місцеве самоврядування відділене від держави. Органи місцевого самоврядування мають право приймати статути територіальної громади, видавати загальнообов'язкові правові акти. Вони мають статус юридичної особи і діють на основі самофінансування;
- 8) *підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб*. Представницькі органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані періодично звітувати перед населенням про свою роботу;
- 9) *державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування*. Держава підтримує місцеве самоврядування шляхом передачі йому майна, фінансування програм соціально - економічного і культурного розвитку, здійснюваних у межах територіальної громади;
- 10) *судового захисту прав місцевого самоврядування*. Порушення прав територіальної громади, її органів є підставою для судового розгляду.

Основні принципи місцевого самоврядування в Україні

- Народовладдя
- Законність
- Гласність
- Колегіальність
- Поєднання місцевих і державних інтересів
- Виборність
- Правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність у межах повноважень, визначених чинним законодавством України
- Підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб
- Державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування
- Судовий захист прав місцевого самоврядування

Система місцевого самоврядування згідно зі ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» включає:

- 1) *територіальну громаду* – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, які мають єдиний адміністративний центр;

2) *сільську, селищну, міську раду* – представницький орган місцевого самоврядування – виборний орган, який складається з депутатів і, відповідно до закону, наділяється правом представляти інтереси територіальної громади та приймати від її імені рішення;

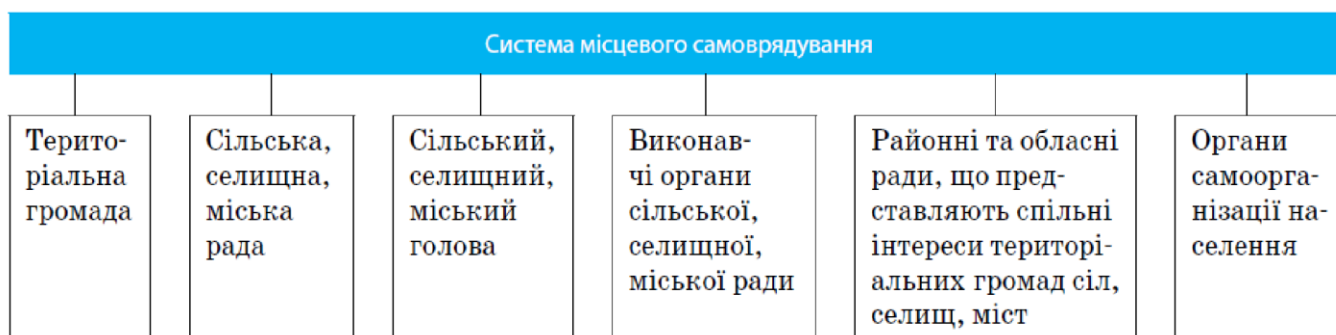
3) *сільського, селищного та міського голову*;

4) *виконавчі органи сільської, селищної, міської ради* – органи, які відповідно до Конституції України та Закону України „Про місцеве самоврядування в Україні” створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених законодавством;

5) *районні та обласні ради*, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;

6) *органи самоорганізації населення* – представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста.

Територіальна громада є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень. Її складають жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Саме жителі, які складають територіальну громаду, можуть безпосередньо вирішувати питання місцевого значення за допомогою місцевих референдумів, загальних зборів, місцевих ініціатив.

Проте поширенішою формою здійснення права на місцеве самоврядування є **створення представницького органу місцевого самоврядування – виборного органу (ради)**, який складається з депутатів і відповідно до закону наділяється правом представляти інтереси територіальної громади і приймати від її імені рішення. Сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування створюються виконавчі органи рад, якими є їхні виконавчі комітети, відділи, управління та інші створювані радами виконавчі органи.

До складу сільської, селищної, міської ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки (ч.1 ст.141 Конституції). Районні у містах (у разі їх створення), районні та обласні ради обираються населенням відповідної території на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Головною посадовою особою територіальної громади села, селища, міста є відповідно сільський, селищний, міський голова, який обирається тією чи іншою територіальною громадою строком на чотири роки і здійснює свої повноваження на постійній основі. Сільський, селищний, міський голова очолює виконавчий комітет відповідної сільської, селищної, міської ради, головує на її засіданнях.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування **обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голови**, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради. Відповідно до норм Закону „Про місцеве самоврядування в Україні”, виконавчий апарат районної, обласної ради покликаний здійснювати організаційне, правове, інформаційне, аналітичне, матеріально-технічне забезпечення діяльності ради, її органів, депутатів.

Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 143 Конституції):

- управляють майном, що є в комунальній власності. У відповідності з Законом „Про місцеве самоврядування” територіальним громадам сіл, селищ, міст, районів у містах належить право комунальної власності на рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, землю, природні ресурси, підприємства, установи, організації, в тому числі банки, страхові товариства, також пенсійні фонди, житловий фонд, нежитлові приміщення, заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування тощо;

- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання;
- затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання;

- встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону;

- забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів;

- утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю та інше.

Обласні та районні ради:

- затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання;

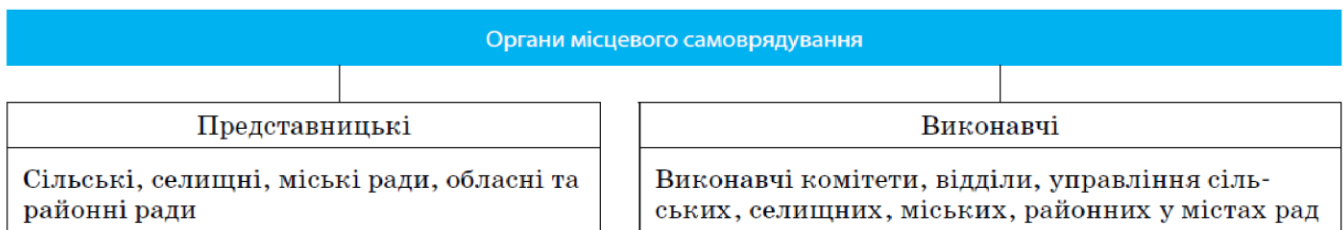
- затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально- економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання тощо.

При цьому до питань виключної компетенції сільських, селищних, міських рад, що вирішуються на пленарних засіданнях рад, відносяться (ст. 26 Закону „Про місцеве самоврядування в Україні”): затвердження регламенту ради; утворення виконавчого комітету ради; заслуховування звіту сільського, селищного, міського голови про діяльність виконавчих органів ради; прийняття рішення про недовіру сільському, селищному, міському голові; прийняття рішення про проведення місцевого референдуму; прийняття рішень щодо випуску місцевих позик; затвердження місцевого бюджету; встановлення місцевих податків і зборів та розмірів їх ставок у межах, визначених законом; вирішення питань регулювання земельних відносин та ряд інших.

До питань, що вирішуються виключно на пленарних засіданнях районних і обласних рад, відносяться (ст.43 Закону „Про місцеве самоврядування в Україні”): обрання голови ради, заступника голови ради, звільнення їх з посади; затвердження регламенту роботи; визначення кількісного складу ради; здійснення повноважень щодо організації проведення всеукраїнських референдумів та виборів органів державної влади і місцевого самоврядування; затвердження відповідно районних і обласних бюджетів; прийняття рішень щодо делегування місцевим державним адміністраціям окремих повноважень районних, обласних рад; прийняття рішення про недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації тощо.

Сільський, селищний, міський голова наділений такими повноваженнями (ст. 42 Закону „Про місцеве самоврядування в Україні“):

- здійснює керівництво апаратом ради та її виконавчого комітету;
- забезпечує підготовку на розгляд ради проектів програм соціально-економічного та культурного розвитку, цільових програм з інших питань самоврядування, місцевого бюджету та звіту про його виконання;
- скликає загальні збори громадян за місцем проживання;
- забезпечує виконання рішень місцевого референдуму, відповідної ради, її виконавчого комітету;
- є розпорядником бюджетних, позабюджетних цільових (у тому числі валютних) коштів, використовує їх лише за призначенням, визначеним радою;
- видає розпорядження тощо.

Однією з форм участі членів територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах у вирішенні окремих питань місцевого значення є **органи самоорганізації населення**. Згідно із Законом України «Про органи самоорганізації населення» від 11.07.2001 № 2625-III це – *представницькі органи, що створюються жителями, які на законних підставах проживають на території села, селища, міста або їх частин, для вирішення таких завдань: створення умов для участі жителів у вирішенні питань місцевого значення в межах Конституції і законів України; задоволення соціальних, культурних, побутових та інших потреб жителів шляхом сприяння у наданні їм відповідних послуг; участь у реалізації соціально-економічного і культурного розвитку відповідної території, інших місцевих програм.*

З ініціативи жителів можуть створюватися такі органи самоорганізації населення:

- сільські та селищні комітети;
- вуличні та квартальні комітети;
- комітети мікрорайонів;
- будинкові комітети;
- комітети районів у містах.

Особливістю діяльності, пов'язаної з реалізацією права на місцеве самоврядування, є те, що сільські, селищні, міські ради та інші органи місцевого самоврядування правомочні розглядати і вирішувати лише ті питання, що віднесені Конституцією України, Законом «Про місцеве самоврядування в Україні» та іншими законами до їх відання. Крім того, органи виконавчої влади відповідно до закону можуть делегувати деякі свої повноваження органам місцевого самоврядування, і навпаки, повноваження органів місцевого самоврядування можуть передаватися відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад.

Згідно із ст. 142 Конституції **матеріальна і фінансова основа місцевого самоврядування** – рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є власністю територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їх спільної власності, які перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів і реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують і ліквідовують комунальні підприємства, організації й установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їх компетенції.

Звичайно органи місцевого самоврядування являють собою колектив людей, які професійно і на постійній основі обіймають посади в органах місцевого самоврядування і діяльність яких спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом. Посади в органах місцевого самоврядування згідно із Законом України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 07.06.01 бувають: виборні, на які особи обираються територіальною громадою; виборні, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою; посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

Організаційно-правовою основою місцевого самоврядування є те, що його органи є юридичними особами і вони наділені власними повноваженнями, в межах яких діють самостійно і несуть відповідальність за свою діяльність відповідно до закону.

Крім того, органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, у разі здійснення яких вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Що таке «суверенітет» та як змінювався зміст цього поняття? Які види суверенітету розрізняють?
2. Народний суверенітет та механізми його здійснення.
3. Дати визначення поняття «референдум». Які його види розрізняють?
4. Що таке «виборча система» і які види виборчих систем вам відомі?
5. Що таке «виборче право» і в якому розумінні може тлумачитися це поняття? Які принципи виборчого права вам відомі?
6. Які етапи включає виборчий процес? Охарактеризуйте кожен з них.
7. На підставі яких основоположних принципів будує свою організацію і діяльність державна влада в Україні?
8. Назвати принцип поділу державної влади, які закріплено у ст. 6 Конституції України.
9. Які основні функції Верховної Ради України?
10. У яких випадках повноваження Президента України припиняється достроково?

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Глава 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

План:

- 3.1. Поняття, предмет і джерела конституційного права України.
- 3.2. Конституція України – основний Закон держави і суспільства.
- 3.3. Конституційний лад України, його принципи.
- 3.4. Конституційно-правовий статус особи.

Ключові слова: Конституція України, конституційне право України, конституційно-правові норми, конституційно-правові відносини, правовий статус людини і громадянина, функції Конституції України, конституційний лад, принципи конституційного ладу, суверенність, громадянство, підстави для набуття громадянства, втрата громадянства, права і свободи людини і громадянина.

3.1. Поняття, предмет і джерела конституційного права України

Конституційне право в більшості держав світу є основною складовою національної правової системи. Як галузь права, конституційне право України регулює особливу сферу суспільних відносин, яка охоплює загальні засади конституційного ладу, основи правового статусу особи, державний і територіальний устрій, систему, порядок формування і принципи організації органів державної влади.

Отже, **конституційне право України** – це провідна галузь національного права України, яка являє собою сукупність правових норм, що закріплюють і регулюють базові суспільні відносини, які виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства (політичній, економічній, соціальній, духовній) та закріплюють незалежність державної влади, загальні засади та принципи її організації і форми здійснення, а також невід’ємні права і свободи людини та громадянина.

Цій галузі притаманні риси, характерні для всієї системи права: нормативність, формальна визначеність, спрямованість на досягнення певного правового результату, можливість захисту правових приписів засобами державного впливу тощо. Водночас спеціальні ознаки конституційного права дають можливість відрізнити цю галузь від інших галузей національного права України. Це насамперед, сутність, зміст, функції, система, джерела, принципи, наявність конституційної (конституційно-правової) відповідальності.

Як і будь-яка галузь права, конституційне право має свій специфічний предмет і метод правового регулювання. **Предметом** конституційного права України є суспільні відносини, які виникають і відбуваються в процесі здійснення політичної влади народом України.

До них відносять дві основні групи суспільних відносин:

1) відносини, що визначають устрій держави та суспільство, організацію державної влади та місцевого самоврядування;

2) відносини, що виникають між людиною, колективами людей та державою.

Під **методом** конституційно-правового регулювання розуміють сукупність прийомів і засобів, за допомогою яких регулюються суспільні відносини, які складають предмет конституційного права. Провідне місце серед таких методів посідає метод установлення, який полягає у закріпленні повноважень відповідних суб’єктів, а також методи зобов’язання, дозволу та заборони.

Конституційне право є складною системою, формується з елементів, які взаємодіють між собою і характеризують його внутрішню структуру.

Система конституційного права утворюється з принципів, конституційно-правових інститутів та конституційно-правових норм.

Під **принципами конституційного права** розуміють фундаментальні засади, в яких втілюється сутність і політико-правове призначення галузі та її основного джерела – Конституції України.

Принципи конституційного права

- Послідовний гуманізм і народовладдя
- Верховенство та непорушність прав і свобод людини й громадянина
- Верховенство права
- Пряма дія норм Конституції
- Демократія та конституційна відповідальність
- Політичний, економічний та ідеологічний плюралізм, який разом із тим не може виходити за межі, встановлені Конституцією України
- Розподіл гілок влади
- Пріоритет норм міжнародного права
- Захист суверенітету і територіальної цілісності України

Принципи поділяються на **загальні** (державний суверенітет, поділ влади, непорушність прав та свобод людини і громадянина тощо) і **спеціальні** (принципи неможливості позбавлення громадянина громадянства, виборності місцевого самоврядування тощо).

Конституційно-правовий інститут – це система конституційно-правових норм, що регулюють окрему сферу або групу однорідних суспільних відносин.

З позицій системного підходу виділяють три різновиди конституційно-правових інститутів:

- а) **загальні** (інститут народовладдя);
- б) **головні** (інститут референдуму);
- в) **початкові** (інститут місцевого референдуму).

Конституційні інститути можуть різнитися також за змістом, структурою, методами та завданнями правового регулювання.

Конституційно-правові норми – це загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою з метою охорони та регулювання суспільних відносин, які складають предмет конституційного права. Особливість цих правових норм визначається специфікою врегульованих ними суспільних відносин, установчим характером приписів, джерелами, в яких вони виражені, вищою юридичною силою щодо інших правових норм, особливим колом суб'єктів, особливістю структури (здебільшого складаються з диспозиції).

Конституційно-правові норми класифікуються за різними критеріями:

- 1) залежно від змісту, який визначається відповідними видами суспільних відносин, що становлять предмет конституційного права (наприклад норми, які закріплюють засади конституційного ладу України; норми, які закріплюють основи правового статусу людини і громадянина);
- 2) за юридичною силою: норми, що містяться в Конституції та законах України; норми, що містяться в указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, актах органів місцевого самоврядування;
- 3) за ступенем визначеності припису, що міститься в нормі: *диспозитивні* (надають суб'єкту можливість вільного вибору виду поведінки) та *імперативні* (чітко визначають поведінку суб'єктів за певних обставин);

- 4) за призначенням у механізмі правового регулювання: *матеріальні* (безпосередньо врегульовують суспільні відносини, наприклад, встановлюють правовий статус людини і громадянина) та *процесуальні* (визначають форми, в яких реалізуються конституційно-правові норми);
- 5) за часом дії – *тимчасові* та *постійні* норми; за територією дії – ті, що діють на всій території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях. Окрім того конституційні норми поділяють на: установчі, декларативні, дефінітивні, колізійні, оперативні та інші.

Конституційно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, суб'єкти яких наділяються взаємними правами та обов'язками. Конституційно-правові відносини складаються із суб'єктів, об'єкта і змісту (суб'єктивних прав і юридичних обов'язків). Суб'єктами конституційно-правових відносин є фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства); спільноти людей (наприклад, народ, який є джерелом влади в Україні); юридичні особи (органи державної влади та місцевого самоврядування, політичні партії та громадські організації тощо); Українська держава та її складові частини (наприклад, Автономна Республіка Крим). Зазначені особи, колективи, організації тощо можуть стати суб'єктами конституційного права лише за умови їх конституційної правосуб'єктності (правоздатності і дієздатності).

Об'єктами правовідносин є матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини, здійснюють свої суб'єктивні юридичні права і суб'єктивні юридичні обов'язки. Об'єктами конституційно-правових відносин можуть бути політичні блага (суверенітет, влада, посада); дії уповноважених і зобов'язаних суб'єктів (парламенту, Президента України тощо); речі та інші майнові блага (власність, предмети споживання, гроші тощо); поведінка та результати поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин; природні об'єкти (наприклад, земля); особисті нематеріальні блага людини (життя, честь, гідність); духовні цінності.

Виникнення, зміна або припинення конституційно-правових відносин пов'язані з *юридичними фактами* (конкретними життєвими обставинами), які приводять у дію конституційно-правову норму. Найпоширенішим поділом юридичних фактів є поділ залежно від відношення до них волі суб'єктів на *події* (виникають не залежно від індивідуальної волі) та *дії* (залежать від індивідуальної волі). Дії відповідно є *правомірні* (юридичні акти (нормативно-правові, індивідуальні) і юридичні вчинки) та *протиправні* (правопорушення).

Норми конституційного права знаходять своє відображення у зовнішніх формах або **джерелах**, під якими розуміють нормативно-правові акти, що містять конституційно-правові норми і принципи.

Джерела конституційного права мають такі властивості: визначеність; загальнообов'язковість; системність; нормативність; надійну державну забезпеченість.

Основним джерелом конституційного права є **конституція** – основний закон держави, що має найвищу юридичну силу та закріплює найважливіші суспільні відносини. Згідно з теорією конституціоналізму, конституції поділяють на фактичні та юридичні.

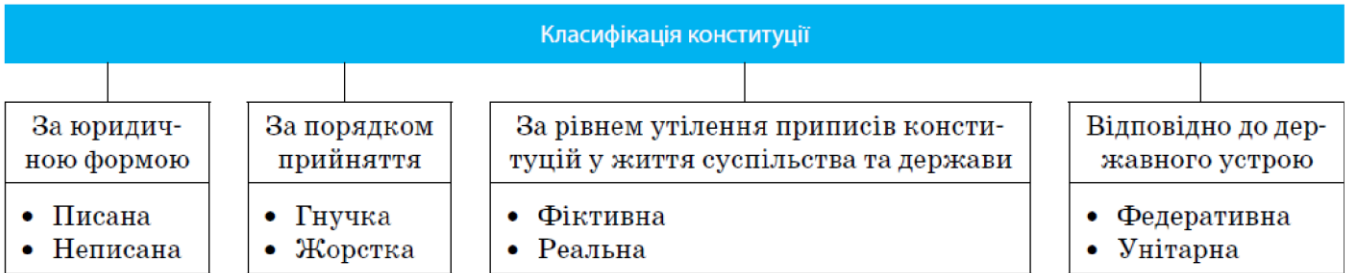
Фактична конституція – це реально існуючі відносини в суспільстві та державі, тобто реальний порядок організації і здійснення державної влади, реальні стосунки між державою та особою.

Юридична конституція – це завжди певна система правових норм, що здійснює загальне регулювання суспільних відносин, офіційне визначення та юридичне закріплення фактичних, реальних суспільних відносин, засіб їх правового впорядкування. Поняття «конституція» переважно вживається в найбільш поширеному його значенні – юридичному: закон або закони, що мають вищу юридичну силу.

Існують різні критерії класифікації конституцій:

- за формою організації всі конституції поділяють на *кодифіковані* та *некодифіковані*;
- за юридичною формою – *писані*, *неписані* та *змішані*;
- за порядком прийняття – *народні*, *даровані (октройовані)*, *договірні*;
- залежно від способу зміни конституції – *гнучкі*, *жорсткі* та *змішані*;

- за часом дії – *тимчасові і постійні*;
- за формою політичного режиму – *демократичні, авторитарні та тоталітарні*;
- за формою державного устрою – *унітарні і федеративні*;
- за формою державного правління – *монархічні і республіканські*.

Конституція України є кодифікованою, писаною, народною, жорсткою (ускладнена процедура внесення до неї змін), демократичною, унітарною та республіканською.

Варто наголосити і на тому, що **конституція має і специфічні риси**: основоположний характер, народний характер, реальний характер, формальність, стабільність і динамізм та володіє юридичними властивостями, а саме є політико-правовим документом, основним законом держави; має юридичне верховенство, вищу юридичну силу; є основою правової системи та розвитку законодавства; має особливий порядок прийняття і внесення змін та особливий механізм реалізації.

Роль конституції в суспільстві проявляється в її **функціях** – **політичній** (є правовою основою політичної системи суспільства), **ідеологічній** (полягає у виховній ролі конституції, яка встановлює взаємовідносини держави з людиною, інститутами громадянського суспільства на основі їх взаємної відповідальності) та **юридичній** (є вищим, основним законом держави, головним джерелом права країни, основою всієї системи правового регулювання суспільних відносин). Окрім цього виділяють установчу, гуманістичну, організаційну, правотворчу, охоронну, консолідуючу, обмежувальну та зовнішньополітичну функції конституції.

Конституція має **систему** (узгоджену організацію норм конституції та інших конституційних актів, які є рівними за своєю юридичною силою й регулюють якісно однорідні суспільні відносини, що є предметом конституційного права України) і **структуру** (внутрішньо узгоджену логічну побудову нормативного матеріалу, вміщеного в чинному Основному Законі).

Конституційні норми знаходять своє зовнішнє закріплення також і в інших джерелах, насамперед у **законах**. У конституційному праві закони поділяють на три види: конституційні, органічні та звичайні (ординарні). **Конституційні закони** – особливі нормативно-правові акти, які вносять зміни і доповнення до Конституції, приймаються в особливому, ускладненому порядку і мають таку ж саму юридичну силу, що й сама Конституція. **Органічні закони** – приймаються за прямими приписами Конституції України (ст. 92 Основного Закону). **Звичайні (ординарні) закони** – це закони, що містять конституційно-правові норми (про організацію та діяльність окремих органів державної влади або їхніх структурних елементів).

Особливе місце серед джерел конституційного права посідають **Акти Всеукраїнського референдуму**, які пов'язані із безпосереднім волевиявленням громадян. Джерелами конституційного права України також є **підзаконні нормативно-правові акти** – це, насамперед, постанови Верховної Ради України нормативного характеру, нормативні укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України нормативного характеру, нормативні акти органів конституційного контролю (інтерпретаційні акти Конституційного Суду України), нормативні акти органів місцевого самоврядування, що містять правила загальнообов'язкової поведінки, дія яких не обмежується одноразовим застосуванням. Норми конституційного права містяться також у деяких міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких, згідно зі ст. 9 Конституції України, надано Верховною Радою України.

До джерел конституційного права також належать Декларація про державний суверенітет України, прийнята 16 липня 1990 р., яка була покладена в основу Конституції України. Важливе значення для формування Конституції України мав Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., який дістав всенародну підтримку на референдумі 1 грудня 1991 р. та юридично закріпив самостійність України.

3.2. Конституція України – основний закон держави і суспільства

Слово «конституція», як і багато інших юридичних термінів, дійшло нас із Стародавнього Риму. Так називалися укази римських імператорів (*constitutio* – встановлюю, затверджую). У середньовічній Європі конституціями називали різного роду нормативно-правові акти, зокрема ухвали сеймів Речі Посполитої.

Перші конституції в сучасному сенсі цього слова були прийняті в США (1787 р.), Польщі і Франції (1791 р.).

Конституція – це основоположний засновницький юридичний акт країни. Конституція України – це єдиний нормативно-правовий акт, що володіє особливим юридичним характером і за допомогою якого український народ виражає свою суверенну волю, затверджує основні принципи пристрою суспільства і держави, визначає систему і структуру державної влади і органів місцевого самоврядування, основи правового статусу особи, територіального пристрою держави.

У сучасному світі конституція офіційно або неофіційно розглядається як основний закон держави і суспільства. Зокрема, преамбула Конституції України визначає її як Основний Закон нашої країни.

Конституція – це закон, але закон особливий, такий, що володіє тільки йому властивими ознаками (юридичними властивостями):

1) верховенство в системі нормативно-правових актів. Конституція України володіє *особливою найвищою юридичною силою*. Всі закони і підзаконні акти повинні відповідати її положенням;

2) особливий порядок ухвалення. Конституція України була прийнята кваліфікованою більшістю голосів Верховної Ради. За неї проголосувало 312 народних депутатів (понад 2/3 від конституційного складу Верховної Ради);

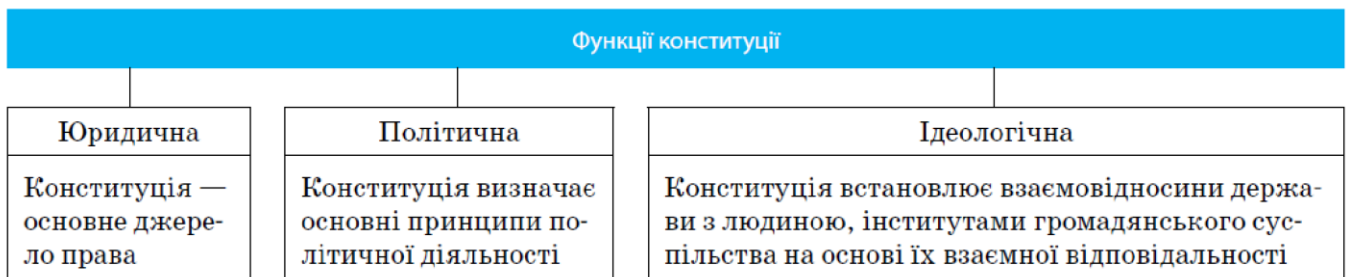
3) особлива форма викладу правових розпоряджень. Норми Конституції України носять узагальнений характер. На основі практично кожної із статей Конституції може бути створений самостійний нормативно-правовий акт.

4) особливий порядок внесення змін. Зміни до Конституції України вносяться в ускладненому порядку. Законопроект про внесення змін у всі розділи Конституції України, окрім I, III, XIII, заздалегідь схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії за нього проголосувало не менше двох третин від конституційного складу Верховної Ради (подвійний вотум). Законопроект про внесення змін в розділи I, III, XIII повинен бути прийнятий не менше ніж двома третинами від конституційного складу Верховної Ради і затверджений всеукраїнським референдумом. Ускладнений порядок перегляду Конституції України покликаний забезпечити її підвищену стабільність;

5) особливий зміст і особливий предмет правового регулювання. Конституція України є не тільки нормативно-правовим, але і політичним документом. Вона формулює стратегічні цілі українського суспільства, визначає основи політичної системи України, регулює відносини між громадянами і їх об'єднаннями, з одного боку, і державою – з іншого боку;

6) особливий характер захисту. Верховенство Конституції України в системі законодавства забезпечується за допомогою особливого державного органу – Конституційного Суду. Конституційний Суд має право винести ухвалу про визнання будь-якого нормативно-правового акту таким, що суперечить Конституції (неконституційним);

7) особливий характер Конституції України як законодавчого акту визначає і *особливий характер її функцій*. Як і всім іншим нормативно-правовим актам, Конституції України властиві регулятивна і охоронна функції.

Регулятивна функція Конституції України полягає в тому, що вона визначає основи відносин між громадянами і державою, між державними органами, закріплює основні права і обов'язки людини і громадянина. Наприклад, ст. 114 визначає порядок формування Кабінету Міністрів і взаємодія Верховної Ради і Президента України в рішенні цього питання.

Охоронна функція Конституції України полягає в тому, що вона захищає найбільш значущі соціальні блага і цінності шляхом встановлення заборони певних дій, містить гарантії дотримання прав і свобод людини і громадянина, обмеження діяльності державних органів. Наприклад, ст. 27 свідчить: «Ніхто не може бути довільно позбавлений життя». Дана заборона охороняє життя людини від протиправних посягань.

Крім цих спеціально-юридичних функцій, Конституція України володіє рядом тільки її властивих функцій:

- *засновницька функція*. Конституція України дає початок сучасній українській державі, спонсорував органи державної влади, визначає їх компетенцію; встановлює основи системи права України;
- *інтеграційна функція*. Конституція України покликана об'єднати українське суспільство навколо проголошених і закріплених нею ідей, стати основою для соціальної згоди і взаєморозуміння;
- *ідеологічна функція*. Конституція України закріплює ідейні цінності, політичні цілі українського суспільства і визначає засоби їх досягнення.

Таким чином, Конституція України представляє собою правову основу існування українського суспільства і держави. Її дотримання і виконання є конституційним обов'язком кожної людини і громадянина, держави і її органів.

Конституція України від 28 червня 1996 р. за своєю структурою складається з преамбули, п'ятнадцяти розділів та 161 статті.

Преамбула – це вступна частина, що визначає цілі, мету і завдання, історичні, правові, політичні, духовні та інші передумови прийняття Конституції України. Преамбула Конституції складається з дев'яти абзаців. Основним положенням її є те, що Верховна Рада України, приймаючи Конституцію, діє від імені Українського народу, виражаючи його суверенну волю. При цьому під Українським народом розуміється сукупність усіх громадян України незалежно від їх національної належності і місця проживання. Однак, визначаючи Український народ як такий, до складу якого входять громадяни всіх національностей, Конституція зазначає, що мова йде насамперед про громадянство, правовий зв'язок людини з державою.

Крім того, преамбула констатує, що юридичною підставою виникнення України як незалежної держави, є невід'ємне природне право української нації на самовизначення.

Преамбула визначає і загальну мету прийняття Конституції: забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, зміцнення громадянської злагоди на землі України, розвиток і зміцнення демократичної, соціальної, правової держави.

Основна частина Конституції України містить норми, що розкривають її зміст – визначають загальні засади суспільного та державного ладу; права, свободи та обов'язки людини і громадянина; конституційні основи виборів та референдумів; правовий статус Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, прокуратури; систему та функції судів України, правовий статус Конституційного Суду України, особливості територіального устрою України, основи місцевого самоврядування та порядок внесення змін до Конституції України.

Прикінцеві положення містять норми, що визначають порядок вступу її в силу.

Перехідні положення визначають строки введення в дію окремих положень та порядок заміни старих норм новими.

Розділ I Конституції України називається „Загальні засади”. У цьому розділі закріплюються основи конституційного ладу в Україні: Україна визнається суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою; визначається правовий статус людини і громадянина, принцип народовладдя та форми його здійснення; вирішується питання щодо державної мови, державних символів України тощо.

Розділ II Конституції „Права, свободи та обов'язки людини і громадянина” – закріплює за кожною особою певний комплекс природних, невід'ємних прав і властивостей, які зумовлюються самим фактом існування людини. Людина визнається найвищою соціальною цінністю, а її права і свободи визначають зміст діяльності держави. Комплекс закріплених у розділі прав, свобод та обов'язків являє собою певну систему, складовими якої є особисті, громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні й екологічні права. Система цих конституційних норм визначає правовий статус людини і громадянина.

У розділі III Конституції закріплюються найважливіші інститути безпосереднього народовладдя: основні його форми, принципи виборів, підстави проведення референдумів тощо.

Розділ IV Конституції визначає правовий статус парламенту України – Верховної Ради України. Верховна Рада є єдиним органом законодавчої влади в Україні. Крім того, Верховна Рада бере участь у формуванні інших органів влади (затверджує подану Президентом кандидатуру Прем'єр-міністра, дає згоду на призначення на посаду Генерального прокурора України, обирає безстроково всіх суддів) та здійснює парламентський контроль за їх діяльністю.

Правовий статус Президента України як глави держави визначено у розділі V Конституції. В цьому розділі дається перелік повноважень, які покладаються на Президента, регламентується порядок його обрання і припинення посадових функцій, а також окреслюються форми співпраці Президента з органами законодавчої і виконавчої влади, його участі у формуванні судової влади.

Розділ VI Конституції регламентує основні повноваження Кабінету Міністрів України як вищого органу виконавчої влади та місцевих державних адміністрацій.

Регулювання діяльності прокуратури як організовано самостійної державно-правової інституції передбачено розділом VII Конституції.

Розділом VIII Конституції – „Правосуддя” – держава покладає функцію здійснення правосуддя на суди. Вони є органами судової влади, яка діє самостійно і незалежно від законодавчої і виконавчої влади. Суди, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права, забезпечують захист гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави.

Територіальний устрій України визначається розділом IX Конституції. Зокрема, ст.132 Конституції наголошує на єдності та цілісності державної території, поєднанні централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх

історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

У розділі X Конституції закріплюються основні засади конституційного статусу Автономної Республіки Крим у складі України: коло повноважень, система і порядок формування та діяльності власних представницьких та виконавчих органів, здійснення нормативного регулювання тощо.

Розділ XI Конституції конкретизує загальні засади конституційного ладу в Україні стосовно місцевого самоврядування. Визначаються поняття та суб'єкти місцевого самоврядування, порядок формування його органів, сфера відання, матеріальна, фінансова основи та гарантії місцевого самоврядування.

Правове становище Конституційного Суду України як єдиного органу конституційної юрисдикції (юрисдикція – це право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання) **в Україні визначає розділ XII Конституції.**

У розділі XIII Конституції передбачається порядок внесення змін до Конституції. Конституція може бути змінена лише в особливому по відношенню до поточного законодавства порядку. Такий порядок запроваджений з метою забезпечення стабільності Основного Закону України.

Розділ XIV Конституції, який називається „Прикінцеві положення”, визначає час набуття нею чинності, тобто введення її в дію. Набуття Конституцією України чинності збігається з днем її прийняття Верховною Радою 28 червня 1996 року. День прийняття Конституції України є державним святом – Днем Конституції України.

Розділ XV Конституції – „Перехідні положення” закріплює порядок і строки зміни чинного законодавства, строки повноважень посадових осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування, обраних чи призначених до набуття чинності новою Конституцією України.

Отже, Конституція України є основним нормативно-правовим документом, який визначає правові засади державного і суспільного життя України. Це - Основний Закон держави і суспільства, який має найвищу юридичну силу, тобто всі закони та нормативні акти в Україні приймаються на її основі і повинні відповідати її положенням. А це означає, що Конституція є основним джерелом права України.

3.3. Конституційний лад України, його принципи

Конституційний лад – це встановлений Основним Законом порядок організації і функціонування інститутів держави і суспільства, система суспільних відносин, що гарантуються, забезпечуються і регулюються законами, прийнятими відповідно до Конституції.

За своїм змістом конституційний лад постає як системне політико-правове явище, складовими якого є державний і суспільний лад.

До основ державного ладу юридична наука відносить вихідні принципи організації і діяльності держави та її інститутів. Йдеться насамперед про юридичний статус і повноваження глави держави, органів законодавчої, виконавчої та судової влад, правоохоронних та інших передбачених основним законом органів, які реалізують основні функції держави.

Основи суспільного ладу розглядаються як система гарантованих і забезпечених конституцією і законами можливостей функціонування інститутів громадянського суспільства, врегульованих правом суспільних відносин у політичній, економічній та соціальній сферах суспільного життя. Це – конституційно встановлені принципи та засади демократичного устрою суспільства; політичний, економічний та ідеологічний плюралізм; забезпечене правовими законами право громадян на об'єднання в політичні партії, громадські організації, асоціації для захисту своїх прав.

Конституційний лад кожної країни має свої особливості, які залежать від розвитку суспільства, держави і права; законодавчо встановленого співвідношення суспільства і держави, змісту її діяльності; демократичних

традицій; рівня політичної і правової культури суспільства та інших чинників. Значною мірою конституційний лад залежить від форми державного правління і політичного режиму, які безпосередньо впливають на рівень демократичності суспільного життя і правової системи, повноту законодавчого закріплення прав і свобод людини і громадянина, ефективність механізму їх забезпечення і захисту.

У свою чергу, конституційний лад здійснює безпосередній вплив на стан та розвиток суспільства. Визначаючи вихідні принципи законодавства, правовий статус органів держави, засади організації суспільного життя, він може стимулювати або стримувати його розвиток, тобто може бути прогресивним або консервативним, демократичним або тоталітарним тощо.

Водночас конституційний лад не є чимось сталим, раз і назавжди визначеним. Впродовж розвитку того чи іншого суспільства і держави він зазнає суттєвих змін, трансформується, а за своїми якісними характеристиками має відмінності в різні історичні періоди і в різних країнах.

Принципи (фундаментальні основи) конституційного ладу закріплені в розділі I Конституції України.

До принципів конституційного ладу України відносять:

1) суверенність. Україна є незалежною державою, повноправним суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин. Влада Української держави розповсюджується на всю його територію;

2) демократизм. Демократія – це правління, сформоване і діюче по волі народу. Народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади і місцевого самоврядування;

3) гуманізм. Людина, його життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека признаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Твердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Держава сприяє консолідації і розвитку української нації, розвитку всіх корінних народів і національних меншин;

4) соціальність. Конституція проголошує Україну соціальною державою. Суть цього принципу полягає в тому, що держава надає допомогу тим групам населення, які не можуть самостійно підтримувати гідний людини рівень існування: інваліди, сироти, безробітні і т.д.;

5) верховенство права. Суть цього принципу полягає, по-перше, у визнанні пріоритету права перед іншими соціальними нормами, по-друге, у визнанні пріоритету прав людини перед державою, по-третє, в підпорядкуванні держави загальноновизнаним нормам міжнародного права. Складовим елементом принципу верховенства права є затвердження верховенства Конституції України в системі нормативно-правових актів;

6) плюралізм. Суспільне життя в Україні ґрунтується на принципах політичного, економічного і ідеологічного різноманіття. Суть даного принципу полягає в тому, що, по-перше, в Україні можуть існувати різні форми власності і різні види підприємництва. По-друге, в Україні існує багатопартійність. По-третє, існує можливість розробки будь-яких ідей і теорій. Держава гарантує рівність всіх суб'єктів права власності і господарювання, свободу ідеологічного вибору і політичної діяльності;

7) розділення властей. Державна влада в Україні здійснюється за принципом її розділення на законодавчу, виконавчу і судову. Органи державної влади зобов'язані діяти в строгій відповідності з Конституцією і законами України;

8) республіканізм. Конституція закріплює республіканську форму правління в Україні, що узгоджується з історичними традиціями української державності і з принципом демократизму;

9) унітаризм. Конституція закріплює унітарну форму державного пристрою України;

10) розмежування держави і місцевого самоврядування. В Україні признається і гарантується місцеве самоврядування.

Суттєвими аспектами конституційного ладу є республіканська форма правління, а також здійснення влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову.

Основний закон встановлює механізм стримувань і противаг, який унеможливорює узурпування влади однією з гілок влади або посадовою особою, запроваджує особливу процедуру призначення посадових осіб

органів держави, забезпечує прозорість функціонування владних інститутів і можливість контролю їх діяльності. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Конституцією гарантується можливість функціонування інститутів громадянського суспільства, свобода політичної діяльності, право громадян на об'єднання у політичні партії та громадські об'єднання для задоволення своїх потреб і захисту прав.

Суспільством на державу покладено обов'язок сприяння консолідації та розвитку української нації, традицій і культури, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Серед основ конституційного ладу у сфері економічної організації суспільного життя важливим є забезпечення і захист усіх суб'єктів права власності і господарювання та їх рівність перед законом, соціальна спрямованість економіки.

Стабільність конституційного ладу гарантується самою Конституцією України та прийнятими відповідно до неї законами, а також чітким механізмом забезпечення передбачених гарантій.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Стаття 1 Конституції України визначає Українську державу як суверенну і незалежну.

Суверенність є необхідною передумовою конституційного ладу в будь-якій державі. Держава здатна виражати волю своїх громадян тоді, коли вона є суверенною. Суверенітет як необхідний атрибут державної влади виступає якісною рисою держави і становить важливий принцип конституційного ладу України.

Згідно з конституційними положеннями, народ як носій суверенітету і єдине джерело влади може реалізувати своє право визначати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі.

Згідно з Декларацією про державний суверенітет України, прийнятою Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року, державний суверенітет України – це верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади держави в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

Ознаками суверенітету Української держави є:

- верховенство державної влади на всій території України;
- єдність і неподільність державної влади;
- незалежність і самостійність державної влади.

Верховенство державної влади означає: по-перше, її необмеженість нічим і ніким, за винятком народного суверенітету (установчої влади народу України), Конституції України, громадянського суспільства, природного права і законів; по-друге, відсутність на території України будь-якої іншої конкуруючої влади, яка б могла видавати легітимні закони; по-третє, підпорядкованість державній владі всіх громадян, їх об'єднань, органів державної влади і органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб.

Єдність державної влади полягає в наявності єдиної системи органів державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), які мають єдині цілі та завдання діяльності, що забезпечує певний ступінь керованості суспільством.

Незалежність і самостійність державної влади означає, по-перше, те, що вона сама, без впливу інших сил, правоспроможна приймати нормативні акти та забезпечувати їх виконання за допомогою засобів державного примусу; по-друге, відсутність залежності (політичної, фінансової, організаційної) органів державної влади.

Таким чином, державний суверенітет характеризує повноту законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території, що виключає наявність будь-якої конкуруючої влади, а також непідпорядкованість держави владі іноземної держави в сфері міжнародного спілкування.

Невід’ємним атрибутом незалежної і суверенної держави виступає **державна мова**. Офіційний статус української мови визначається Конституцією, а також Законом України „Про мови в Українській РСР” від 28 жовтня 1989 року як державної мови.

Крім визначення української мови як державної, Конституція України забезпечує вільний розвиток, використання і захист російської мови, інших мов національних меншин України.

Важливими ознаками суверенної держави є державні символи: **Державний Прапор, Державний Герб, Державний Гімн і столиця**.

Державні символи України		
<p>Державний Прапор України</p> <p>Стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів</p>	<p>Державний Герб України</p> <p>Передбачено наявність великого Державного Герба і малого Державного Герба. Малий Державний Герб України — золотий тризуб (Знак Княжої Держави Володимира Великого)</p>	<p>Державний Гімн України</p> <p>Закон України «Про Державний Гімн України» від 06.03.2003 р. визначає, що Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:</p> <p>«Ще не вмерли України і слава, і воля, Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля. Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці. Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці. Приспів: Душу й тіло ми положим за нашу свободу, І покажем, що ми, браття, козацького роду».</p>

Державна символіка – це система знакових, образних або музикальних форм, які закріплюються правовими конституційними нормами і мають уособлювати державу, вирізнити її серед інших держав. Це атрибутка, що відтворює певні історичні традиції і сутність громадянських уявлень про державу. У класичному варіанті сучасна держава має три державні символи: герб, прапор і гімн. Державна символіка незалежної України конституційована ст.20, як одна з ознак незалежної суверенної держави.

Державний Прапор – це офіційний відмінний знак (емблема) держави, символ її суверенітету. Згідно з Конституцією України (ч.2 ст.20) Державний Прапор України являє собою стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Державний Герб – це відмінний знак, що є офіційною емблемою держави, яка зображується на прапорах, грошових знаках, печатках, та деяких офіційних документах. Згідно з Конституцією України (ч.3 ст.20) Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. При цьому головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України) - ч.4 ст.20 Конституції України.

Державний Гімн – музикально-поетичний твір, який разом з Державним Гербом і Державним Прапором є офіційним символом держави. Конституція України (ч.5 ст.20) визначає, що Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України. Згідно зі ст.1 Закону України „Про Державний Гімн України” від 6 березня 2003 року, Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського.

Столиця – це головне місто держави, адміністративно-політичний центр країни, в якому перебувають вищі органи державної влади - парламент, глава держави, уряд, вищі судові органи. Відповідно до ч.7 ст.20 Конституції України столицею України є місто Київ.

3.4. Конституційно-правовий статус особи

Критерієм демократизації суспільства є його ставлення до прав людини і громадянина. Можливість людини користуватись в повному обсязі всіма правами і свободами, прямо залежить від її статусу, правового становища. Тобто сукупність прав, свобод і обов'язків, якими наділяється суб'єкт правовідносин, та гарантії їх здійснення складають **правовий статус особи**.

Правовий статус індивідів розрізняється залежно від характеру політико-правових зв'язків між ними і державою і є різний у громадян країни, іноземних громадян та осіб без громадянства. Нормативними актами може визначатися й спеціальний статус для окремих категорій громадян (наприклад, державні службовці).

Центральне місце в правовому статусі особи належить **основам** правового становища громадянина, які закріплені в Конституції України.

Основи правового статусу громадянина України складаються із кількох елементів:

наявність громадянства, тобто правова належність до Української держави і регулювання взаємовідносин між ними щодо набуття, припинення громадянства, реалізації та забезпечення взаємних прав та обов'язків;

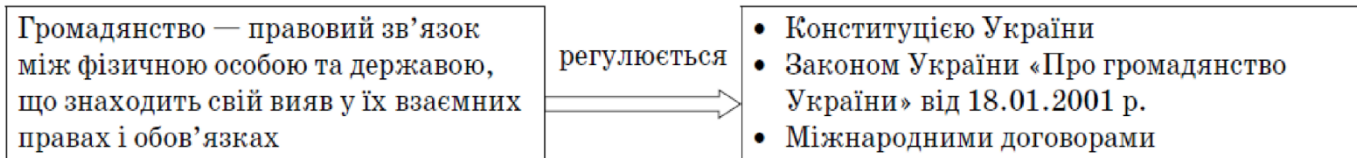
принципи правового статусу громадян, які є вихідними началами, на основі яких визначаються зміст і умови реалізації прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Згідно з Конституцією України це: закріплення у національному праві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права; принцип юридичної рівності прав і свобод осіб (ст. 21, 24); принцип невідчужуваності та непорушності основних природних прав, свобод людини та належність їх їй від народження (ст. 21); принцип гарантованості прав і свобод (ч. 2, 3 ст. 22); принцип гуманістичної спрямованості основ правового статусу (ст. 3); загальнодоступність прав і свобод (ч. 3 ст. 49); заборона незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України (ст. 22); принцип єдності прав і обов'язків людини і громадянина (ст. 23); поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства (ст. 23, ст. 64);

основні права, свободи та обов'язки є основним елементом правового статусу особи, вони складають основоположну частину Конституції; визначають найбільш важливі, істотні відносини і зв'язки між громадянином і державою. У правах, свободах, обов'язках фіксуються стандарти поведінки, які вважаються обов'язковими, доцільними для нормальної життєдіяльності суспільства;

гарантії реалізації прав і свобод – це передбачені Основним Законом засоби, методи і механізми, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Передумовою виникнення та існування основ правового статусу є загальна правосуб'єктність, тобто здатність бути учасником правовідносин. Обсяг правосуб'єктності особи визначається наявністю громадянства. Громадянство, тобто постійний правовий зв'язок з відповідною державою, закріплюється нормами конституційного права країни та у міжнародних документах. У пункті «а» ч. 1 ст. 2 Європейської конвенції про громадянство визначено: «громадянство – правовий зв'язок між особою та державою без зазначення етнічного походження особи».

Згідно з Законом України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. (ст. 1): **громадянство** – це правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Тобто, громадянином держави є особа не тому, що вона проживає на її території, а внаслідок існування між особою і державою певних правових зв'язків.

Громадянству притаманні ознаки: невід'ємне право людини; постійний (стійкий) зв'язок; двосторонній зв'язок; правовий зв'язок; документально підтверджений зв'язок.

Законодавство про громадянство базується на **загальних** (повновладдя народу; демократизм; інтернаціоналізм; втілення в інституті громадянства ознак суверенітету держави; пріоритету норм міжнародного права) та **спеціальних принципів громадянства** (принцип єдиного громадянства; запобігання виникненню випадків безгромадянства; неможливості позбавлення громадянина України громадянства України; визнання права громадянина України на зміну громадянства; неможливості автоматичного набуття чи припинення громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або припинення шлюбу; рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства; збереження громадянства незалежно від місця проживання громадянина; не видачі громадян іноземним державам).

Принципи громадянства України	
<ul style="list-style-type: none"> • Єдине громадянство • Запобігання виникненню випадків безгромадянства • Неможливість позбавлення громадянина України громадянства України • Рівність перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України • Збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України 	<ul style="list-style-type: none"> • Визнання права громадянина України на зміну громадянства • Неможливість автоматичного набуття громадянства України іноземцем або особою без громадянства внаслідок укладання шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним із подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства другим із подружжя

У конституційному праві виділяють кілька **способів набуття громадянства**.

Філіація – набуття громадянства за народженням за *принципом «права крові»* (дитина набуває громадянства батьків (одного з батьків) незалежно від місця народження) або за *принципом «права ґрунту»* (дитина стає громадянином тієї держави, на території якої вона народилась, незалежно від громадянства батьків).

Натуралізація (укорінення) – надання органами державної влади громадянства особі, яка про це просить. Виділяють індивідуальне укорінення (відбувається за власною волею, подається заява про прийняття громадянства) та укорінення в силу правонаступництва держав (відбувається при об'єднанні чи поділі держави).

Репатріація (реінтеграція) – повертання на батьківщину та відновлення в громадянстві.

За міжнародними угодами: *оптація* – це добровільний вибір особою громадянства шляхом подання індивідуальної заяви про те, що оптант бажає жити на території держави, якій передається територія його проживання; *трансферт* – автоматична зміна громадянства, коли разом із переходом території автоматично змінюється громадянство незалежно від згоди чи незгоди населення території, яка переходить під юрисдикцію іншої держави.

Закон України «Про громадянство України» (ст. 3) визначає *належність до громадянства України*: 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України; 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших

переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 р. і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України; 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Підстави набуття громадянства України	Умови прийняття до громадянства України
<ul style="list-style-type: none"> • За народженням • За територіальним походженням • Унаслідок усиновлення • Унаслідок прийняття до громадянства • Унаслідок поновлення у громадянстві • Унаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування • Унаслідок влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, у дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя • Унаслідок встановлення батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства • Унаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки • У зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України 	<ul style="list-style-type: none"> • Подання декларації про відсутність іноземного громадянства (для осіб без громадянства) або зобов'язання припинити іноземне громадянство • Безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх 5 років • Отримання дозволу на постійне проживання в Україні • Наявність законних джерел існування • Володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування

Законом України «Про громадянство України» (ст. 6) передбачені правові підстави набуття громадянства України. **Громадянство України набувається:** за народженням (в Україні використовується і принцип «права крові» і принцип «права ґрунту»); за територіальним походженням (реєструються громадянами України: особа, яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра, син чи дочка, онук чи онука народилися або постійно проживали до 24 серпня 1991 року на території, яка стала територією України відповідно до Закону України «Про правонаступництво України», або яка сама чи хоча б один з її батьків, дід чи баба, рідні (повнорідні та неповнорідні) брат чи сестра народилися або постійно проживали на інших територіях, що входили на момент їх народження або під час їх постійного проживання до складу Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Української Держави, Української Соціалістичної Радянської Республіки, Закарпатської України, Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), і є особою без громадянства або іноземцем, який подав зобов'язання припинити іноземне громадянство, та подала заяву про набуття громадянства України, а також її неповнолітні діти); внаслідок прийняття до громадянства (іноземець або особа без громадянства можуть бути за їх клопотаннями прийняті до громадянства України).

Умови прийняття до громадянства України: визнання і дотримання Конституції України і законів України; подання декларації про відсутність іноземного громадянства або зобов'язання припинити іноземне громадянство; безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх 5 років (ця умова не поширюється на іноземців чи осіб без громадянства, які перебувають у шлюбі з громадянином України понад 2 роки та для осіб, яким надано статус біженця в Україні чи притулок в Україні, термін

безперервного проживання яких на території України становить 3 роки з моменту надання їм статусу біженця); отримання дозволу на імміграцію (ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні, та на іноземців і осіб без громадянства, які прибули в Україну на постійне проживання до набрання чинності Законом України «Про імміграцію» і мають у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. відмітку про прописку або отримали посвідку на постійне проживання в Україні); володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування (ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі); наявність законних джерел існування (ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця або притулок в Україні).

Водночас законом передбачається, що не приймається до громадянства України особа, що: вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид; засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості); вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Окрім цього законом передбачені й інші підстави набуття громадянства України: *внаслідок поновлення у громадянстві; внаслідок усиновлення; внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, у дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя; внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; внаслідок встановлення батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства; за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.*

Набуття громадянства України дітьми віком від 14 до 18 років може відбуватися лише за їхньою згодою.

Законом України «Про громадянство України» (ст. 17) передбачені *підстави припинення громадянства*: внаслідок виходу з громадянства; внаслідок втрати громадянства та за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

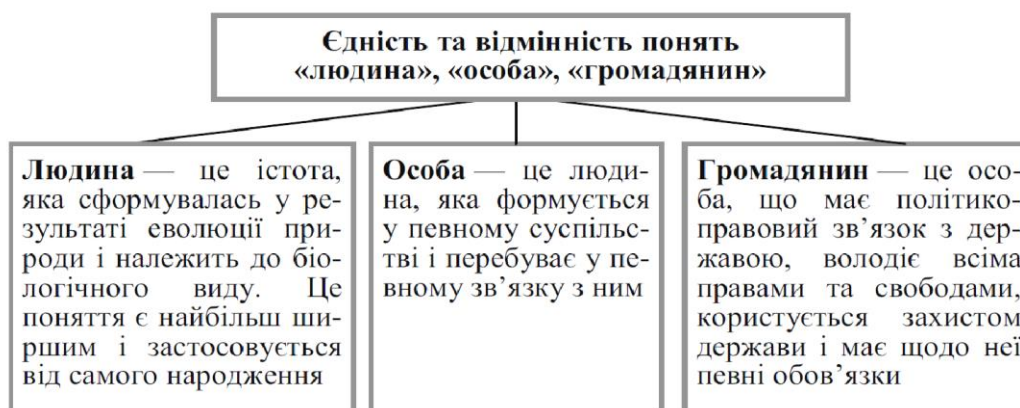
Вихід з громадянства передбачається, якщо громадянин України, який постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням. За клопотанням батьків може вийти із громадянства і дитина, яка виїхала разом з батьками на постійне проживання за кордон і батьки виходять з громадянства України. За клопотанням усиновителів може вийти із громадянства дитина усиновлена іноземцями або особами без громадянства. Щоправда, вихід не допускається, якщо особу в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню).

Громадянство може бути втрачене, через а) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття (не вважається добровільним набуттям громадянства одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства іншої держави; набуття дитиною громадянства своїх усиновителів (іноземців); автоматичне набуття іншого громадянства внаслідок одруження з іноземцем; автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства внаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо громадянин не отримав документ, що підтверджує наявність у нього громадянства іншої держави); б) набуття особою громадянства України (через прийняття) внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів; в) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Громадянство України	
Припиняється	Втрачається
<ul style="list-style-type: none"> • Унаслідок виходу з громадянства України • Унаслідок втрати громадянства України • За підставами, передбаченими міжнародними договорами України 	<ul style="list-style-type: none"> • Якщо громадянин України добровільно набув громадянство іншої держави • Якщо особа набула громадянство України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів • Якщо громадянин України добровільно вступив на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є загальним військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою службою)

Водночас важливо, що втрата громадянства України внаслідок добровільного набуття громадянства іншої держави та добровільного вступу на військову службу іншої держави не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.

Питаннями громадянства в Україні опікуються Президент України, Комісія при Президентові України з питань громадянства, спеціальні уповноважені центральні органи виконавчої влади з питань громадянства, Міністерство закордонних справ України, дипломатичні представництва та консульські установи України.

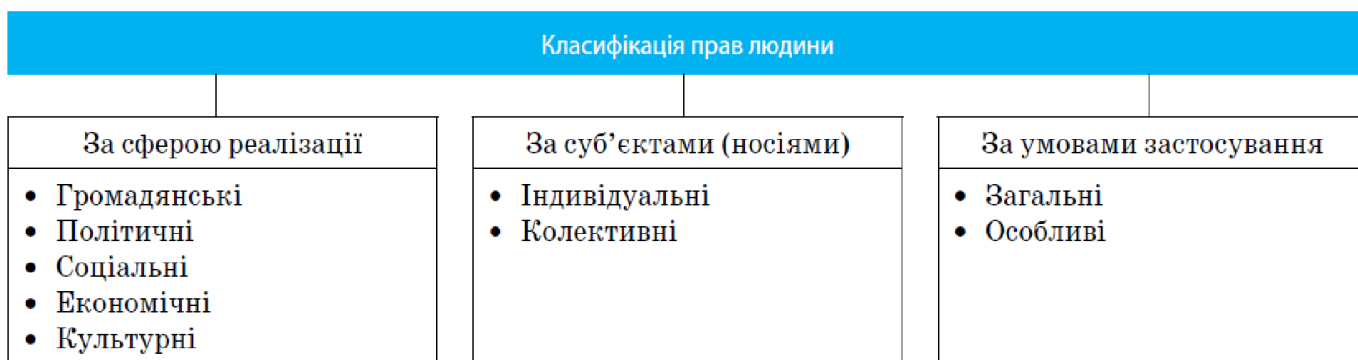
Слід зауважити, що терміном «населення» охоплюється не тільки громадяни певної держави, а й іноземці та особи без громадянства, які проживають в країні. Їх статус визначається Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22 вересня 2011 р. **Іноземець** – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. **Особа без громадянства** – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. Конституція України (ст. 26) визначила, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами та виконують ті самі обов'язки, як і громадяни України, окрім винятків встановлених Конституцією, законами та міжнародними договорами України. Іноземцям в Україні, таким чином надається *національний режим*.

Перебуваючи на території України іноземці можуть мати й певні особливості статусу. Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 р. визначено статус *біженця* (особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок

зазначених побоювань). Закон України «Про імміграцію» від 7 червня 2001 р. встановлює спеціальні норми для іноземців, що іммігрували в Україну на постійне проживання, для працевлаштування на визначений строк, які тимчасово перебувають на території України. Специфічний статус *закордонного українця* (особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України) визначено Законом України «Про правовий статус закордонних українців» від 4 березня 2004 р.

Найважливішим елементом правового статусу людини є *права, свободи та обов'язки*. Права з'являються у людини від моменту народження як невід'ємні умови фізичного і соціального існування та розвитку. За своїм змістом права людини – це такі її соціальні можливості, які пов'язанні з конкретними історичними умовами.

Вони носять універсальний характер, неподільні, взаємопов'язані, є надбанням кожної людини. Відмінність між поняттями «право» і «свобода» значною мірою умовна, оскільки вони означають можливість для особи вибирати вид і міру своєї поведінки. Але поняття «свобода» переважно розуміється як невтручання у внутрішній світ людини і громадянина (свобода совісті, світогляду, віросповідання), а поняття «право» пов'язане з тим, що для його реалізації необхідні позитивні дії з боку держави або правомочність людини на участь у діяльності окремих політичних і економічних структур (право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної чи моральної шкоди). Нерідко для розуміння терміна «право» застосовується термін «свобода».

Варто звернути увагу на те, що у літературі і міжнародних-правових актах існують різні **підходи до класифікації основних прав і свобод людини і громадянина**.

За часом виникнення виділяють **права першого покоління** (громадянські та політичні); **права другого покоління** (соціальні, економічні, культурні); **права третього покоління** (права «солідарності»).

Права «першого покоління»

Громадянські (особисті)	Політичні
<p>Закріплені в конституції та законах держави, а також у міжнародно-правових актах права і свободи громадянина, які визначають правовий статус людини і забезпечують задоволення нею своїх особистих інтересів</p> <ul style="list-style-type: none"> • Право на життя, повагу до його гідності; свободу, особисту недоторканність • Право на гуманне і гідне людини ставлення до неї • Рівність усіх перед законом • Право на відновлення в правах, на судовий захист • Право на об'єктивний та всебічний розгляд судом справи відносно людини, що обвинувачується у вчиненні злочину • Право на визнання винуватості людини тільки за рішенням суду • Право на недоторканність житла, таємницю кореспонденції, захист честі, гідності, репутації • Право на невтручання в особисте і сімейне життя • Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, виїзд із території України та повернення • Право шукати притулок та користуватись притулком • Право людини на громадянство та його зміну • Право на створення сім'ї • Право людини на власність • Свобода совісті, вірування, релігії 	<p>Гарантовані державою права і свободи людини, які забезпечують їй можливість брати участь в управлінні державою, впливати на внутрішню і зовнішню політику держави</p> <ul style="list-style-type: none"> • Право брати участь в управлінні державними справами як безпосередньо, так і через вільно обраних представників • Право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування • Бути допущеними на загальних умовах рівності до державної служби • Право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації • Право на мирні збори (але заборона пропаганди війни і виступів на користь національної, расової або релігійної ненависті й закликів до насилля) • Право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію • Право направляти письмові звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування, до посадових і службових осіб цих органів

Права «другого покоління»

Економічні	Соціальні	Культурні
<ul style="list-style-type: none"> • Право на приватну власність • Право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом • Право на користування об'єктами державної та комунальної власності 	<ul style="list-style-type: none"> • Право на працю • Право на страйк • Право на відпочинок • Право на соціальний захист • Право на житло • Право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї • Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування • Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля 	<ul style="list-style-type: none"> • Право на освіту • Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості та захист інтелектуальної власності, авторських прав

За суб'єктним складом виділяють *індивідуальні* (спрямовані на захист та розвиток окремої людини) та *колективні* (права, якими користуються групи людей). Іноді використовують поділ прав на «класичні» (громадянські та політичні права, вони пов'язані з обов'язком держави утримуватися від певних дій) та «соціальні» (економічні, соціальні та культурні права, які зобов'язують державу надавати певні гарантії їх здійснення).

Однак найпоширеніша класифікація прав і свобод за сферами життєдіяльності індивіда: *громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні права і свободи*.

Громадянські права – це особисті, природні права людини як фізичної особи, які їй гарантуються державою, незалежно від громадянства. Вони є можливостями збереження, розвитку і захисту індивідуальності людини, їх більшість носить абсолютний характер, є не лише невідчужуваними, але й не підлягають обмеженню.

Умовно їх об'єднують в дві групи: права і свободи, які захищають від свавілля інших осіб; права і свободи, які захищають від свавілля з боку держави. Згідно з Конституцією України до них відносять такі права: на життя (ст. 27), на повагу гідності людини (ст. 28, 21), на свободу та особисту недоторканість (ст. 29), на недоторканість житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 30, 31, 32), на свободу думки і слова, на вільне висловлювання своїх поглядів і переконань, невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32, 34), на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35), на вільне укладання шлюбу (ст. 51), свобода пересування, вільний вибір місця проживання (ст. 33).

Політичні права і свободи громадян України – це можливості брати участь у суспільному житті, які належать людині як громадянину України. Це права: на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36, 37 Конституції України), брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38 Конституції України), на мирні збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції України), на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40 Конституції України).

Економічні права – це можливості брати участь у виробництві матеріальних та інших благ. До них належать права: приватної власності (ст. 41 Конституції України), на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України), користуватися об'єктами суспільної власності (ст. 13, 14, ч. 3 ст. 41 Конституції України).

Соціальні права – можливості людини користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, здоров'я, відпочинку. Зокрема Конституцією України закріплені права: на працю (ст. 43), на відпочинок (ст. 45), на соціальний захист (ст. 46), на страйк (ст. 44), на житло (ст. 47), на достатній життєвий рівень (ст. 48), на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49), на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50).

Культурні права і свободи – це певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства. Вони за своєю суттю є мірою духовності, яку гарантує особі держава з урахуванням умов життя і діяльності громадян, суспільства і держави. Це права: на освіту (ст. 53 Конституції України), свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ч. 1 ст. 54 Конституції України), на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 2 ст. 54 Конституції України).

Використання і здійснення прав і свобод людиною є невід'ємним від виконання нею **обов'язків** (міра обов'язкової поведінки, якої кожний повинен дотримуватися для забезпечення нормального функціонування інших суб'єктів). Конституція України не лише встановлює принцип рівності обов'язків (ст. 23), а й фіксує основні юридичні обов'язки, а саме додержуватися Конституції України та законів України (ст. 68), захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України, шанувати її державні символи (ст. 65), не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66), сплачувати податки і збори (ст. 67), набувати повну загальну середню освіту (ст. 53), поважати честь і гідність людей, не посягати на їхні права і свободи (ст. 68), піклуватися про дітей та непрацездатних батьків (ч. 2 ст. 51).

Конституційні обов'язки громадян України

Групи обов'язків	Зміст
Фізичні	Обов'язок батьків утримувати неповнолітніх дітей та обов'язок повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків (ст. 51 Конституції України)
Особисті	Неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 Конституції України)
Культурні, екологічні	Не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані збитки (ст. 66 Конституції України)
Економічні	Сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, установлених законом (ст. 67 Конституції України)
Політичні (покладаються лише на громадян України)	Захист Вітчизни, суверенітету і територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 17, 65 Конституції України)

Реалізацію конституційних прав і свобод людини і громадянина забезпечують **гарантії**, тобто передбачені Основним Законом України засоби, методи і механізми додержання прав та свобод і законних інтересів особи, їх фактичної реалізації, всебічної охорони і захисту.

Систему гарантій прав і свобод складають *загальні* (політичні, економічні, організаційні) та *спеціальні* (юридичні) гарантії. Серед власне юридичних гарантій важливу роль відіграють *норми-принципи* визначені Конституцією та іншими законами: Конституція України є гарантом прав людини проголошуючи правову, демократичну державу (ст. 1) та визначаючи широке коло конституційних прав і свобод (Розділ II); права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3); утвердження і забезпечення прав і свобод людини проголошено головним обов'язком держави (ст. 3); норми Конституції є нормами прямої дії (ст. 8).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Назвіть види джерел конституційного права України.
2. Дайте визначення поняття «конституція»?
3. Розкрийте зміст засад конституційного ладу України.
4. Як співвідносяться поняття державний та суспільний лад?
5. Як реалізується конституційний принцип поділу влади в Україні?
6. Що таке громадянство? Які існують підстави для набуття громадянства України?
7. В яких випадках громадянство України втрачається?
8. Проаналізуйте основні громадянські, політичні та економічні, права людини і громадянина в Україні.
9. Назвіть культурні права та свободи людини та громадянина.
10. Яким чином забезпечується реалізація конституційних прав і свобод людини і громадянина?

Глава 4. ТРУДОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

План:

- 4.1. Поняття, предмет, метод та джерела трудового права.
- 4.2. Трудові правовідносини та їх суб'єкти. Поняття та сторони колективного договору.
- 4.3. Трудовий договір: порядок укладення, зміст та види.
- 4.4. Робочий час і час відпочинку.
- 4.5. Трудова дисципліна та дисциплінарна відповідальність працівників.
- 4.6. Поняття та види трудових спорів.

Ключові слова: предмет трудового права, методи трудового права, джерела трудового права, трудові правовідносини, Кодекс законів про працю України, колективний договір, трудовий договір, строк випробування, робочий час, трудова дисципліна, матеріальна відповідальність, індивідуальні трудові спори.

4.1. Поняття, предмет, метод та джерела трудового права

У ст. 43 Конституції України встановлено: кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Відповідно до ст. 2 Кодексу законів про працю України право громадян на працю, - тобто на одержання роботи з оплатою не нижче встановленого державою мінімального розміру, - включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою. Наведені положення, в своєму змісті, несуть загальну характеристику об'єкта певної групи трудових відносин – праці. Саме навколо праці, в тому числі і її застосування, виникають суспільні відносини, які регулюються системою правових норм, що об'єднуються у самостійну галузь – трудове право. Слід зазначити, що трудове право регулює відносини, що пов'язані із застосуванням добровільної найманої праці безпосередньо самим працівником, а ведення особою індивідуальної підприємницької діяльності регулюються нормами інших галузей права: цивільного або господарського.

Окрім *відносин, пов'язаних з застосуванням праці, трудове право регулює групи відносин, що не стосуються самого процесу праці, а встановлюють правила організації трудового процесу на підприємстві, його обслуговування та вдосконалення і використання його наслідків*. Такі відносини в науці трудового права називають похідними від трудових або ті, які передують трудовим, ті що йдуть паралельно з трудовими та ті, що породжені трудовими.

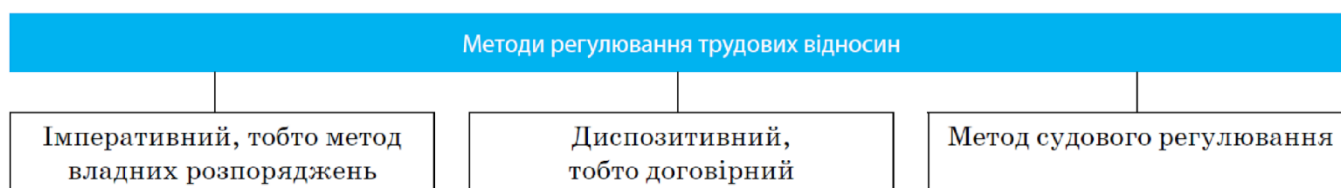
Так, **до групи відносин, що передують трудовим**, слід віднести відносини щодо працевлаштування, відносини щодо підготовки кадрів, відносини щодо обрання (призначення) на посаду; до відносин, що йдуть паралельно з трудовими, слід віднести відносини щодо заохочення працівника, відносини, що виникають при застосуванні дисциплінарних стягнень чи матеріальної відповідальності; відносини, що породжені трудовими – відносини з розгляду трудових спорів чи оформленню звільнення працівника. Таким чином, відносини, пов'язані з застосування праці та відносини, які не пов'язані з цим процесом, але похідні від нього, складають **предмет трудового права**.

Предмет трудового права – це комплекс суспільних відносин, основу якого складають трудові відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору (ядро предмету трудового права), а також відносини, тісно пов'язані з трудовими (існують для забезпечення функціонування останніх). До відносин, тісно пов'язаних з трудовими, як правило, відносять: відносини працевлаштування; з приводу навчання на виробництві, підвищення кваліфікації і перекваліфікації; нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства; соціального партнерства і встановлення умов праці; щодо вирішення трудових спорів.

Слід звернути увагу на те, що не всі відносини, пов'язані з працею, включаються до сфери дії трудового права. Трудове право регулює лише ті відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору. До

інших видів трудових відносин воно може застосовуватися тільки за наявності відповідних вказівок у спеціальному законодавстві, яким забезпечується загальне правове регулювання трудових відносин, що виникають на основі інших, відмінних від трудового договору підстав. Наприклад, служба працівників органів внутрішніх справ, військовослужбовців, осіб, засуджених до позбавлення волі, трудовим правом не регулюється.

Метод трудового права характеризується сукупністю відповідних прийомів, що виражаються у комплексному поєднанні централізованих (імперативних) та децентралізованих (автономних) засад регулювання трудових і тісно пов'язаних з ними суспільних відносин. Поєднання цих методів у трудовому праві відбувається з деякою перевагою на користь децентралізованого правового регулювання, оскільки основу трудових відносин складають відносини, які регулюються на договірному рівні.

Джерела трудового права – зовнішні форми вираження правових норм, за допомогою яких забезпечується правове регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними суспільних відносин на підприємствах, в установах і організаціях, чи у фізичних осіб, що використовують найману працю.

В науці трудового права виділяють такі особливості джерел трудового права:

1) крім актів, виданих на державному (централізованому) рівні, широко застосовують локальні акти, які розробляються і ухвалюються безпосередньо на підприємствах, в установах, організаціях;

2) наявність нормативних актів, які мають так званий конститутивний характер, тобто таких, що самі не забезпечують регулювання трудових відносин, а передбачають прийняття на їх основі локальних актів, які й виконують регулятивну функцію (наприклад, Типові правила внутрішнього трудового розпорядку);

3) значний ступінь диференціації у правовому регулюванні трудових відносин залежно від умов виробництва, кліматичних умов, суб'єктних ознак і соціальних груп працівників;

4) застосування і інших, відмінних від нормативно-правових актів джерел, а саме нормативно-правових договорів (наприклад, генеральна, галузеві та регіональні угоди, міжнародні договори) та актів вищих судових інстанцій (рішення Конституційного Суду, постанови Пленуму Верховного Суду України).

Основне джерело трудового права – Конституція України від 28 червня 1996 р. – закріплює найважливіші трудові права людини і гарантії їх реалізації: ст.ст.3, 8, 19, 21-24, 36, 43-46, 55-61, 64, 68 та ін. В Конституції України уперше закріплені положення, що передбачають право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом, право працюючих на страйк для захисту своїх економічних та соціальних інтересів, право на належні, безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом, на соціальний захист у разі безробіття з незалежних від громадянина обставин тощо, більшість з яких вважається правовими принципами у сфері трудового права.

Частиною національного законодавства є **міжнародні договори**, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (конвенції і рекомендації Міжнародної організації праці; акти регіонального європейського рівня – наприклад, Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод; міжнародні двосторонні договори).

Серед законів передусім необхідно назвати кодифіковане джерело трудового права – **Кодекс законів про працю України (КЗпП України)**, прийнятий 10 грудня 1971 р. і введений в дію з 1 червня 1972 р. До КЗпП неодноразово вносилися зміни і доповнення. **Складається з преамбули, 18 глав та 265 статей.** Глави III та XVI доповнені додатковими главами III-А та XVI -А. З 1973 р. до КЗпП України були внесені зміни більше ніж

50-ма законами, а також Декретами Кабінету Міністрів України. Внаслідок цього з 265 статей істотних змін зазнала 221 стаття, деякі з них - неодноразово.

Структура КЗпП України: глава I – Загальні положення; глава II – Колективний договір; глава III – Трудовий договір; глава III-A – Забезпечення зайнятості вивільнюваних працівників; глава IV – Робочий час; глава V – Час відпочинку; глава VI – Нормування праці; глава VII – Оплата праці; глава VIII – Гарантії і компенсації; глава IX – Гарантії при покладанні на працівника матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації; глава X – Трудова дисципліна; глава XI – Охорона праці; глава XII – Праця жінок; глава XIII – Праця молоді; глава XIV – Пільги для працівників, які поєднують роботу з навчанням; глава XV – Індивідуальні трудові спори; глава XVI – Професійні спілки. Участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями; глава XVI-A – Трудовий колектив; глава XVII – Загальнообов'язкове державне соціальне страхування та пенсійне забезпечення; глава XVIII – Нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю.

Незважаючи на внесені зміни, на сьогодні КЗпП України не відповідає тим вимогам, що ставляться до правових норм, покликаних регулювати працю в умовах ринкових відносин. Триває робота над новим Трудовим кодексом України.

Законодавство, які виступають джерелами трудового права, можна поділити на два види: **загальні** (наприклад, „Про державну службу” від 16.12.1993 р., „Про статус народного депутата України” від 17.11.1992 р., „Про статус суддів” від 15.12.1992 р.) та **спеціальні** („Про зайнятість населення” від 1.03.1991 р., „Про охорону праці”, „Про колективні договори та угоди” від 1.07.1993 р., „Про відпустки” від 15.11.1996 р., „Про оплату праці” від 24.03.1995р., „Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3.03.1998 р., „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15.09.1999 р. тощо).

Джерелами трудового права виступають також **підзаконні нормативно-правові акти**, зокрема, укази і розпорядження Президента України, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України – видаються з різних питань регулювання суспільних відносин у сфері праці; акти місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування – з питань, передбачених ст.24 Закону України „Про місцеві державні адміністрації” та ст. 30 Закону України „Про місцеве самоврядування”.

До джерел трудового права – підзаконних нормативно-правових актів – належать також відомчі акти: **накази, розпорядження, інструкції Міністерства праці та соціальної політики, а також галузевих міністерств**, що містять приписи з окремих питань регулювання трудових відносин на підприємствах певної галузі.

Серед джерел сучасного трудового права виділяються **акти договірної характеру** – такі, які приймаються уповноваженими суб'єктами шляхом підписання двосторонніх або багатосторонніх договорів (угод). Особливістю зазначених актів є те, що сторони мають право встановлювати такі правила, які не суперечать чинному законодавству і не спрямовані на погіршення правового становища сторін договору у порівнянні з тими гарантіями, які вже передбачені централізовано. До актів договірної характеру належать міжнародні договори, генеральна, галузеві та регіональні угоди, колективний договір. Індивідуальний трудовий договір не визнається джерелом трудового права України, оскільки його положення не є загальнообов'язковими і звернені до конкретних осіб.

Джерелами трудового права є також **локальні нормативно-правові акти**, найпоширеніші з яких – колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку, положення про преміювання, посадові інструкції, інструкції щодо охорони праці, графіки відпусток тощо.

4.2. Трудові правовідносини та їх суб'єкти. Поняття та сторони колективного договору

До **трудових правовідносин** належить весь комплекс суспільних відносин, врегульованих нормами трудового права (як власне трудових, так і пов'язаних з ними).

В науці трудового права виділяють такі види трудових правовідносин:

1) *власне трудові правовідносини (індивідуально-трудова)* – це правовідносини, що виникають на підставі укладення трудового договору між працівником і роботодавцем: правовідносини робочого часу і часу відпочинку, оплати праці, трудової дисципліни, охорони праці;

2) *колективно-трудова правовідносини* – соціального партнерства та встановлення умов праці на підприємствах;

3) *правовідносини працевлаштування*;

4) *правовідносини навчання і перекваліфікації на виробництві*;

5) *правовідносини, що виникають з приводу нагляду і контролю за дотриманням трудового законодавства*;

6) *правовідносини, що виникають з приводу розгляду трудових спорів*.

Існує також і така класифікація трудових правовідносин:

1) *індивідуальні трудові правовідносини*;

2) *колективні трудові правовідносини*.

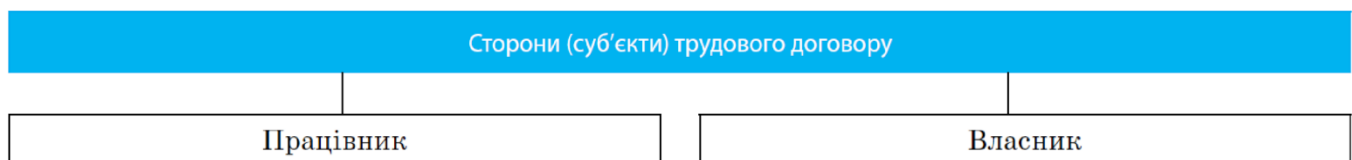
Характерною ознакою трудових правовідносин є наявність досить широкого кола суб'єктів.

Відповідно до поділу трудових правовідносин на індивідуальні та колективні всіх суб'єктів також можна поділити на відповідні групи:

а) *суб'єкти індивідуальних трудових правовідносин* (найманий працівник і роботодавець);

б) *суб'єкти колективних трудових правовідносин* (окремий роботодавець, організації та об'єднання роботодавців, трудові колективи, професійні спілки, виборні органи професійних спілок, інші представники працівників, а також органи державної влади, місцевого самоврядування, Національна служба посередництва і примирення).

Працівники як суб'єкти трудових правовідносин. *Працівник* набуває статусу суб'єкта трудових правовідносин з моменту укладення трудового договору. Як сторона трудових правовідносин працівник володіє **трудова правосуб'єктність**. Оскільки всі учасники правовідносин є правоздатними від народження, **трудова правосуб'єктність визначається настанням трудової дієздатності при досягненні певного, визначеного законом віку**.

Відповідно до ст.188 КЗпП України **заборонено приймати на роботу осіб молодших за 16 років**. Водночас ч.2 цієї статті передбачено, що за згодою одного з батьків можуть, як виняток, прийматися на роботу особи, які досягли 15 років. В цій же статті зазначено, що „для підготовки молоді до продуктивної праці” допускається прийняття на роботу учнів **у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків**. У науці трудового права вважається, що трудова правоздатність виникає з 16-річного віку. Проте існує також думка, що трудова правоздатність виникає у разі досягнення 15 років. Згода одного з батьків у цьому випадку – елемент фактичного складу, яким визначається виникнення конкретних правовідносин. Але трудова дієздатність неповнолітнього не є повною, оскільки залежить від волевиявлення і дій інших осіб. Таким чином, вважається, що трудова дієздатність виникає у повному обсязі з настанням повноліття.

Правовий статус неповнолітніх у цілому прирівнюється до правового статусу повнолітніх, крім того, законодавством передбачено для них низку гарантій: право на скорочений робочий день, більш тривалу відпустку у зручний для них час, їм можуть бути знижені норми виробітку тощо.

Проте для неповнолітніх є певні обмеження:

- 1) обов'язковий попередній медичний огляд;
- 2) батьки, державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за додержанням законодавства про працю, мають право вимагати розірвання з неповнолітнім працівником трудового договору у тих випадках, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси (ст.199 КЗпП);
- 3) законодавством забороняється залучати неповнолітніх до робіт із шкідливими, небезпечними та важкими умовами праці, до підземних робіт, до роботи у нічний час, надурочних робіт, у вихідні дні (ст.190, 192 КЗпП), укладати з ним договори про повну матеріальну відповідальність (ст.135-1 КЗпП).

За загальним правилом **трудова правосуб'єктність не має граничного вікового обмеження**, забороняється відмова у прийнятті на роботу і звільнення працівника з ініціативи власника з мотивів досягнення пенсійного віку (винятки: наприклад, передбачено граничний вік для перебування на державній службі – 60 років для чоловіків і жінок). Крім вікового критерію, законодавством встановлено також особливості правового статусу працівників залежно від статі, стану здоров'я, рівня освіти, наявності вченого ступеня або вченого звання, наявності громадянства, родинних зв'язків, наявності судимості.

Роботодавці як суб'єкти трудових правовідносин. В науці трудового права називаються такі основні ознаки правосуб'єктності роботодавців: а) можливість приймати на роботу і звільняти працівників; б) майнова самостійність роботодавця; в) здатність забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором та угодою сторін.

Роботодавці поділяються на такі види:

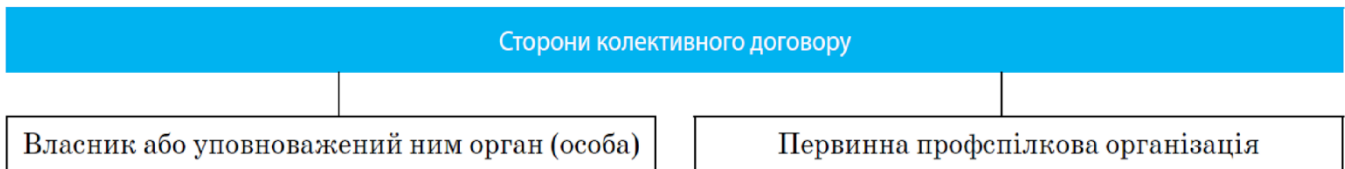
- 1) **роботодавці – юридичні особи і відокремлені підрозділи юридичних осіб:** всі суб'єкти підприємницької діяльності незалежно від форми власності, їх об'єднання, бюджетні, громадські та інші установи та організації, об'єднання громадян;
- 2) **роботодавці – державні органи:** міністерства, державні комітети, суди, прокуратура тощо;
- 3) **роботодавці – фізичні особи:** які використовують найманих працівників для власного обслуговування та обслуговування членів своєї сім'ї та які використовують найману працю з метою отримання прибутку (підприємці, адвокати, приватні нотаріуси тощо).

Поняття та сторони колективного договору (угоди)

Локальні норми займають одне із домінуючих місць серед джерел трудового права. Одним із найпоширеніших локальних нормативних актів є **колективний договір**, який є важливим регулятором трудових, соціальних та економічних відносин на певному підприємстві, установі, організації. Колективний договір укладається на підставі КЗпП України, Закону України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 року та Закону України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 року, законів України в сфері праці, міжнародних конвенцій та рекомендацій. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 року, колективний договір – це взаємозобов'язальна угода про регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин та узгодження працівників та роботодавця. Аналогічне визначення можна застосувати і при дослідженні колективної угоди, яка відрізняється від колективного договору суб'єктним складом і сферою укладання. Угода укладається на національному, галузевому, територіальному рівнях на двосторонній основі. Слід зазначити, що колективний договір: укладається на підприємствах, установах, організаціях, незалежно від форм власності та господарювання, які використовують найману працю та наділені правами юридичної особи.

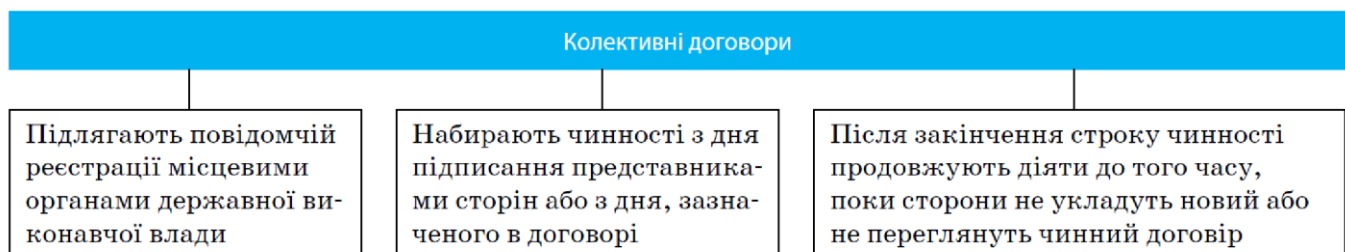
Сторонами колективного договору є роботодавець та один або кілька профспілкових органів, а у разі їх відсутності представники працівників, які обрані та уповноважені трудовим колективом на укладення колективного договору.

Сторонами колективних угод на національному рівні виступають: об'єднання професійних спілок та об'єднання роботодавців, що мають статус всеукраїнських, та Кабінет Міністрів України, як представник органів виконавчої влади. Сторонами угоди на галузевому рівні, зі сторони профспілкової організації – всеукраїнські профспілки та їх об'єднання, що діють у межах певного виду або кількох видів економічної діяльності; зі сторони роботодавців - всеукраїнські об'єднання організацій роботодавців, що діють у межах певного виду або кількох видів економічної діяльності, та зі сторони органів виконавчої влади – відповідні центральні органи виконавчої влади, як правило, це профільні міністерства та відомства. Угода на територіальному рівні укладається між профспілками відповідного рівня та їх об'єднаннями з однієї сторони, і з інших сторін – організаціями роботодавців та їх об'єднання та місцевими органами виконавчої влади, що діють на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

До укладення колективного договору сторони повинні провести колективні переговори. Даний обов'язок сторін передбачений як Законами України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 року та «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 року, так і КЗпП України. Необхідність проведення колективних переговорів підтверджується і в Європейській соціальній хартії (переглянутій) 1996 року, положення якої визначають механізми забезпечення ефективної реалізації права на укладення колективних переговорів: створення умов для добровільних переговорів між роботодавцем і працівниками для регулювання умов праці за допомогою колективних договорів.

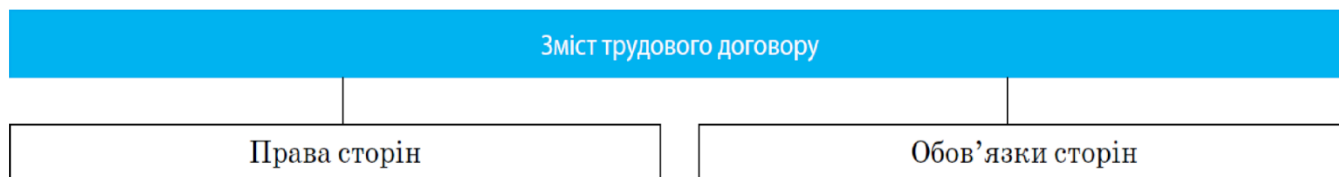

Прийнятий на підприємстві, установі, організації колективний договір поширюється на всіх працівників підприємств незалежно від того, чи є вони членами профспілки, і є обов'язковими як для власника або уповноваженого ним органу, так і для працівників підприємства. Колективний договір, угода набирають чинності з дня їх підписання представниками сторін або з дня, зазначеного у колективному договорі, угоді. Після закінчення строку дії колективний договір продовжує діяти до того часу, поки сторони не укладуть новий або не переглянуть чинний, якщо інше не передбачено договором.

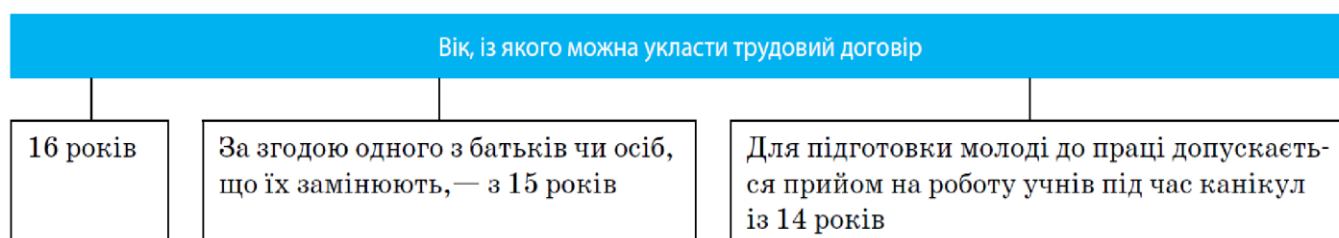
4.3. Трудовий договір: порядок укладення, зміст та види

Найпоширенішим юридичним фактом, на підставі якого виникають трудові правовідносини, є **трудовий договір**. Відповідно до ст.21 КЗпП України, **трудовий договір** – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа

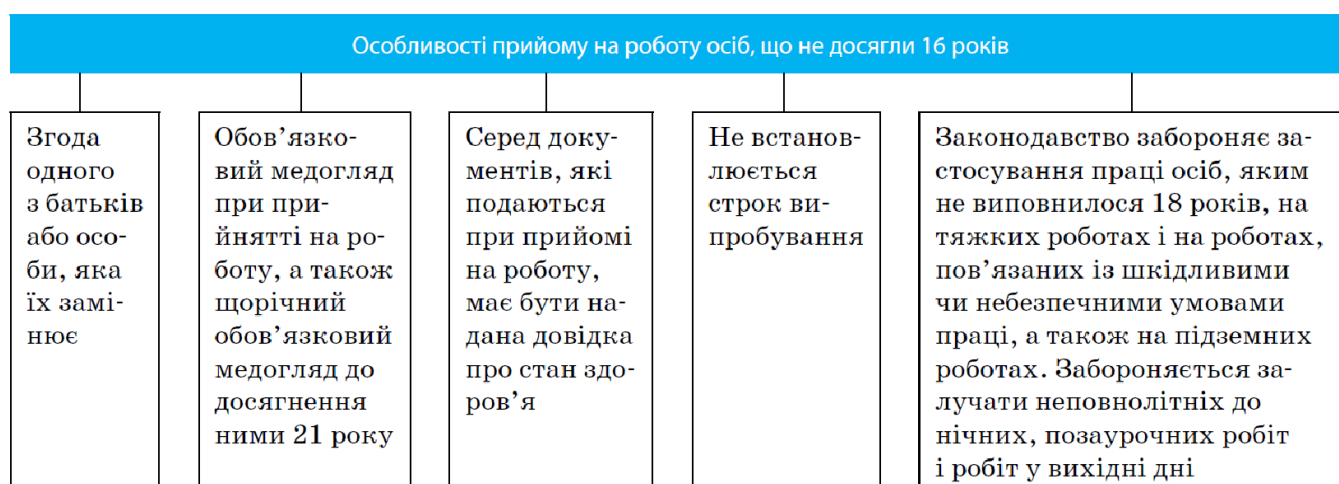
зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Сторонами трудового договору є найманий працівник і роботодавець. КЗпП України не містить терміну „найманий працівник”. Цей термін вживається в інших нормативно-правових актах, зокрема, ст.1 Закону України „Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3 березня 1998 р. під **найманим працівником** розуміє фізичну особу, що працює за трудовим договором на підприємстві, в установі, організації, їх об'єднаннях або у фізичних осіб, які використовують найману працю.

За загальним правилом, **громадяни мають право укласти трудові договори з 16 років. За згодою одного з батьків або особи, що його замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу особи, які досягли 15 років.** Крім того, за згодою цих же осіб, для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку. Законодавство встановлює загальні та спеціальні вимоги (відповідно у КЗпП України та спеціальних нормативно-правових актах) до особи, яка бажає укласти трудовий договір (наявність громадянства, певної освіти, стажу роботи, стану здоров'я тощо).

КЗпП України не містить терміну „**роботодавець**”. Це поняття застосовується в таких Законах України, як „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 р., „Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3 березня 1998 р., „Про організації роботодавців” від 24 травня

2001 р. Так, в Законі України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” під **роботодавцем** розуміється власник підприємства, установи або організації незалежно від форми власності, виду діяльності та галузевої належності або уповноважений ним орган чи фізична особа, які відповідно до законодавства використовують найману працю.

Зміст трудового договору – це сукупність умов, що визначають взаємні права та обов’язки сторін.

Всі умови можна поділити на дві групи:

1) умови, які встановлено законодавством;

2) умови, які встановлено угодою сторін, які в науці трудового права традиційно поділяються на: а) обов’язкові (необхідні) – умови, які завжди мають місце при укладенні трудового договору (умови про місце роботи, трудову функцію, розмір оплати праці, про термін дії трудового договору, час початку роботи) та б) факультативні (додаткові) – можуть і не включатися до змісту трудового договору (наприклад, умови про випробування, про забезпечення житлом).

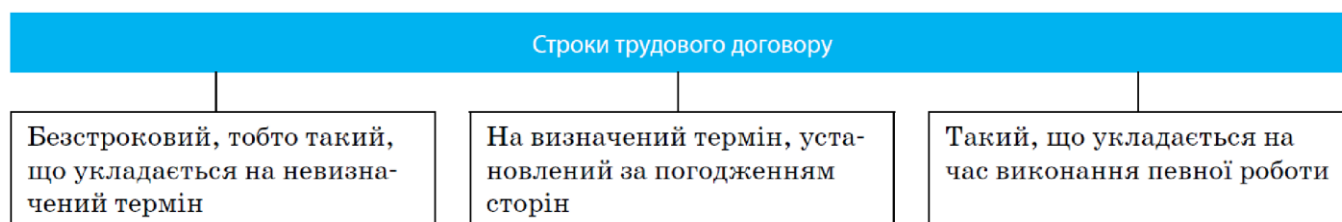
Види трудового договору. Ст.23 КЗпП України передбачає залежно від строку укладення такі види трудового договору:

1) трудовий договір на невизначений строк (безстроковий);

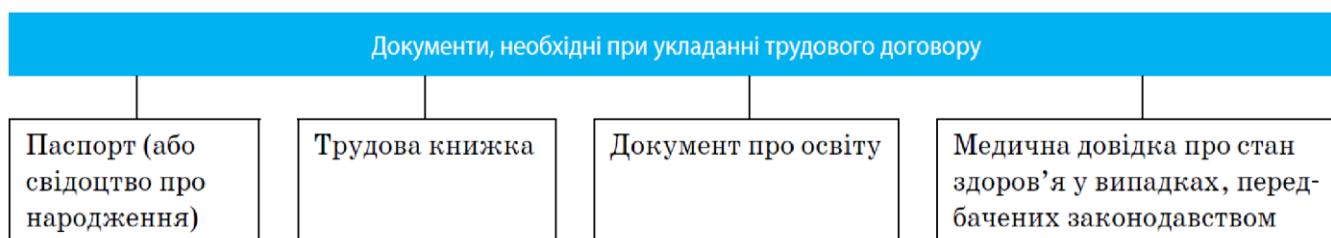
2) трудовий договір на певний строк, встановлений за погодженням сторін;

3) трудовий договір, що укладається на час виконання певної роботи.

В законодавстві розрізняються також і такі види трудових договорів: про тимчасову роботу; про сезонну роботу; про сумісництво; про суміщення професій і посад; з державним службовцем; з молодим спеціалістом; з роботодавцем – фізичною особою тощо.

Особливим видом трудового договору є **контракт**. Ч.3 ст.21 КЗпП України визначає **контракт** як особливу форму трудового договору, в якому строк його дії, права, обов’язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін.

Сфера застосування контракту визначається тільки законами України. Закони України, що передбачають укладення контракту: „Про наукову та науково-технічну діяльність”, „Про залізничний транспорт”, „Про освіту”, „Основи законодавства України про охорону здоров’я”, „Про адвокатуру”, „Про нотаріат”, „Про місцеві державні адміністрації” та ін.

Контракт набирає чинності з моменту підписання його сторонами і може бути змінений тільки з їхньої згоди. Як правило, законодавство не встановлює мінімальних та максимальних термінів дії для контракту, це питання вирішується за угодою сторін (для керівників державних підприємств – від 1 до 5 років). Умови контракту, що погіршують становище працівника порівняно з чинним законодавством, угодами і колективним договором, вважаються недійсними. Вони можуть лише поліпшувати становище працівника, установлювати додаткові виплати, переваги, пільги, а також конкретизувати права та обов'язки сторін контракту.

Загальний порядок укладення трудового договору

За загальним правилом, передбаченим ст.24 КЗпП України, **при укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи.** Подання додаткових документів є необхідним відповідно до окремих нормативно-правових актів, зокрема, до Законів України „Про державну службу”, „Про освіту” тощо. Згідно із ст.25 КЗпП України при укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їх партійну та національну приналежність, походження, прописку та документи, подання яких не передбачено законодавством.

Виходячи зі змісту ч.1 ст.24 КЗпП України, **трудові договори можуть укладатися як в письмовій, так і усній формах.**

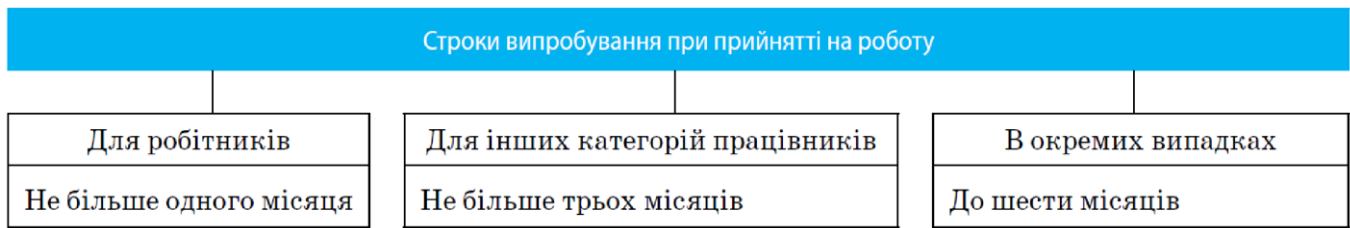
Але у певних випадках дотримання письмової форми є обов'язковим:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні договору про роботу в районах з особливими природними, географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) при укладенні контракту;
- 4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору в письмовій формі;
- 5) при укладенні договору з неповнолітнім;
- 6) при укладенні трудового договору з фізичною особою;
- 7) в інших випадках, передбачених законодавством (наприклад, при укладенні трудового договору з особою, яка приймається для проходження альтернативної служби; про участь в оплачуваних громадських роботах; з працівниками, діяльність яких пов'язана з державною таємницею; з працівниками релігійних організацій; трудовий договір, що містить зобов'язання про нерозголошення комерційної таємниці).

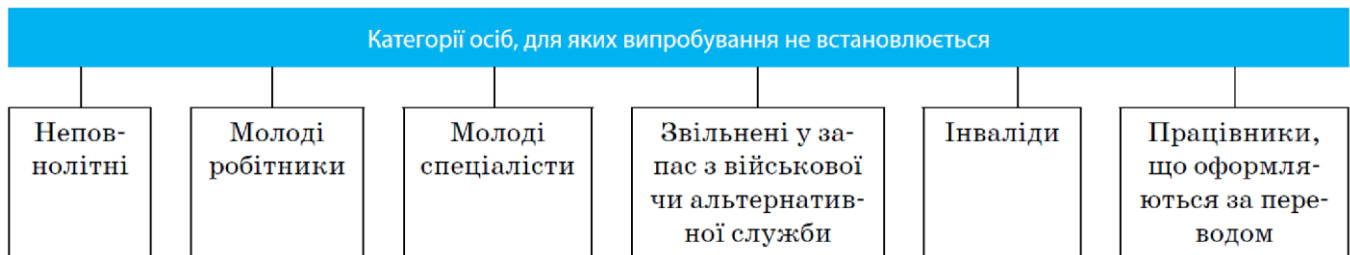
Науковці вважають, що у сучасних умовах є найбільш оптимальною письмова форма з огляду на зростання значення договірного регулювання праці, розширення прав підприємств у регулюванні трудових відносин і відносин щодо додаткового соціального забезпечення працівників.

Укладення трудового договору оформляється **наказом або розпорядженням власника або уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу.** Відповідно до ч.4 ст.24 КЗпП України, трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ чи розпорядження не були видані, але працівника фактично було допущено до роботи (за розпорядженням або з відома власника чи уповноваженого ним органу – п.7 постанови Пленуму Верховного Суду №9 від 6 листопада 1992 р. „Про практику розгляду судами трудових спорів”).

В ст.26 КЗпП України зазначається, що при укладенні трудового договору сторонами може бути обумовлене **випробування** з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Слід звернути увагу, що встановлювати випробування – це право, а не обов'язок власника, тому воно визначається угодою сторін.

Умова про випробування повинна бути застережена в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу. У **період випробування** на працівника поширюється законодавство про працю.

Випробування не встановлюється також при прийнятті на роботу в іншу місцевість та при переведенні на роботу на інше підприємство.

Відповідно до ст.27 КЗпП України **строк випробування не може перевищувати трьох місяців**, в окремих випадках, за погодженням з профкомом шести місяців; робітників – одного місяця. Власник не має права продовжити термін випробування навіть при згоді на це працівника (виключення: якщо працівник в період випробування був відсутній на роботі у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або з інших поважних причин).

Якщо строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, що витримав випробування, і наступне розірвання трудового договору допускається лише на загальних підставах. Якщо протягом строку випробування встановлено невідповідність працівника роботі, на яку його прийнято, власник протягом цього строку вправі розірвати трудовий договір (за ч.2 ст.28 КЗпП України).

Згідно із ст.29 КЗпП України, до початку роботи за укладеним трудовим договором власник або уповноважений ним орган зобов'язаний: роз'яснити працівникові його права й обов'язки й проінформувати під розписку про умови праці, наявність на робочому місці небезпечних і шкідливих виробничих факторів, про можливі наслідки їхнього впливу на здоров'я, його права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до чинного законодавства і колективного договору; ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку і колективним договором; визначити працівнику робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами; проінструктувати працівника з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці й протипожежної охорони.

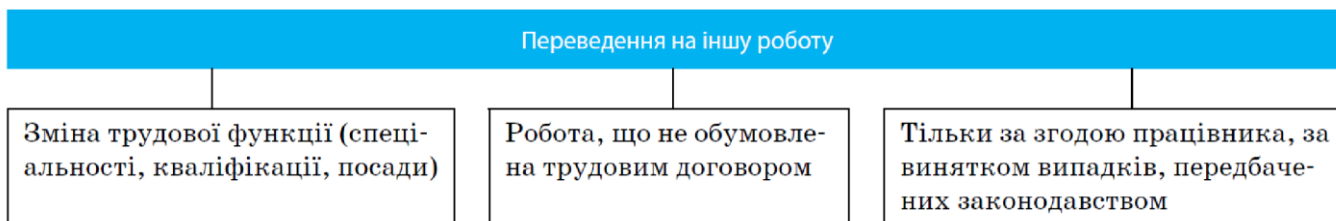
Ст.31 КЗпП України **забороняє власнику або уповноваженому ним органу вимагати від працівника виконання роботи, не обумовленої трудовим договором**. Але за певних обставин може виникнути потреба в зміні умов трудового договору.

Із змісту ст.32 КЗпП можна зробити висновок про існування трьох видів зміни умов трудового договору:

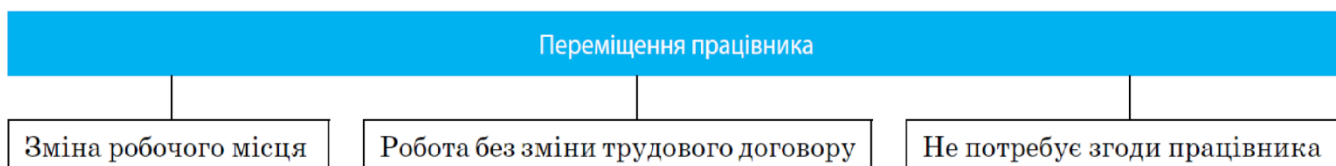
- 1) переведення на іншу роботу;
- 2) переміщення на інше робоче місце;
- 3) зміна істотних умов праці.

Переведенням на іншу роботу вважається доручення працівникові роботи, що не відповідає спеціальності, кваліфікації або посаді, обумовленої трудовим договором. Переведення на іншу роботу

допускається лише за згодою працівника, за винятком випадків, передбачених ст.33 КЗпП України. Таким чином, за загальним правилом відмова від переведення не є порушенням трудової дисципліни.

Відповідно до ч.2 ст.32 КЗпП України **переміщення** – це доручення працівникові роботи на іншому робочому місці, в іншому структурному підрозділі у тій же місцевості, на іншому механізмі або агрегаті у межах спеціальності, кваліфікації чи посади, обумовленої трудовим договором. Переміщення не потребує згоди працівника, отже відмова від переміщення вважається порушенням трудової дисципліни. Власник не має права переміщати працівника на роботу, протипоказану йому за станом здоров'я.

Види переведень на іншу роботу:

- 1) залежно від терміну: постійні та тимчасові;
- 2) за територіальною ознакою: переведення в межах підприємства, переведення на інше підприємство, переведення на роботу в іншу місцевість, у т.ч. разом з підприємством;
- 3) за числом ініціативою: з ініціативи власника або працівника.

Відповідно до ст.33 КЗпП України **тимчасове переведення працівника на іншу роботу допускається тільки за його згодою**. Без згоди працівника – строком до 1 місяця, якщо така робота не протипоказана йому за станом здоров'я, лише для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей. Але у зазначених випадках забороняється тимчасове переведення на іншу роботу вагітних жінок, жінок, що мають дитину-інваліда або дитину віком до шести років, а також осіб віком до 18 років без їх згоди.

Одним із видів тимчасового переведення з ініціативи власника є переведення у разі простою. Відповідно до ч.2 ст.34, у разі простою працівники можуть бути переведені за їх згодою з урахуванням спеціальності і кваліфікації на іншу роботу на тому ж підприємстві на весь час простою або на інше підприємство, але в тій же самій місцевості на строк до одного місяця.

До переведень, пов'язаних з інтересами працівників, належать:

- 1) переведення за станом здоров'я (ст.170 КЗпП);
  - 2) переведення на легшу роботу вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 3-х років (ст.178 КЗпП);
- Відповідно до ч.3 ст.32 КЗпП України, у зв'язку зі змінами в організації виробництва і праці допускається **зміна істотних умов праці** при продовженні роботи за тією ж спеціальністю, кваліфікацією чи посадою.

До істотних умов праці належать: системи та розміри оплати праці, пільги, режим роботи, встановлення або скасування неповного робочого часу, суміщення професій, зміна розрядів і найменування

посад тощо (наприклад, раціоналізація робочих місць, перехід на бригадну форму, впровадження передових методів, технологій, переведення працівника на контрактну форму трудового договору).

Про зміну істотних умов праці працівник повинен бути повідомлений **не пізніше ніж за два місяці**. Якщо він не згоден на продовження роботи в нових умовах, то трудовий договір припиняється за п.6 ст.36 КЗпП України.

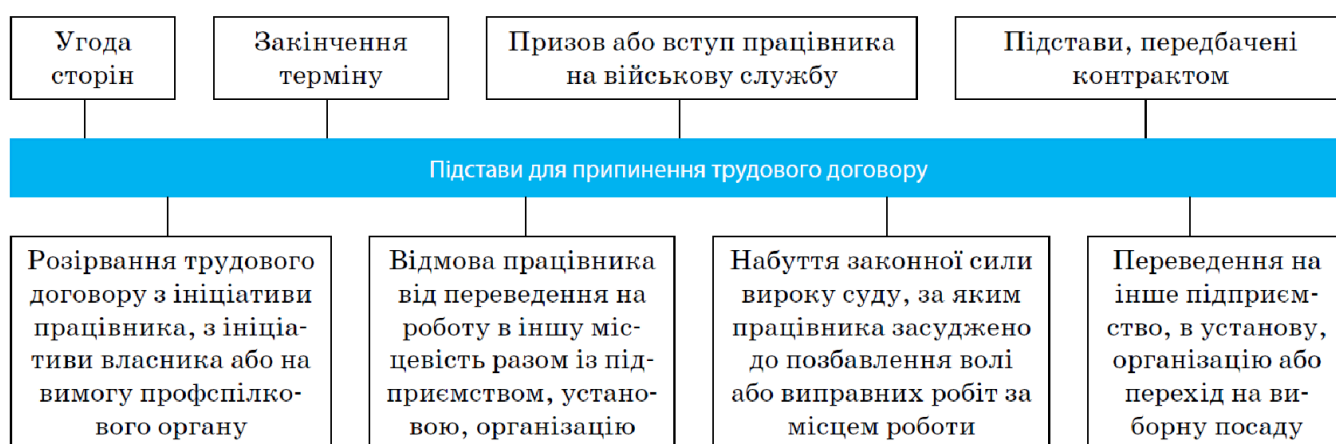
Термін „**припинення трудового договору**” є найбільш широким за обсягом і охоплює всі випадки закінчення дії трудового договору (в тому числі за угодою сторін, у зв'язку зі смертю). Загальні підстави припинення трудового договору передбачені ст.36 КЗпП України.

Всі підстави можна поділити на:

а) залежно від юридичного факту, який є причиною припинення: припинення трудового договору у зв'язку з певними подіями та у зв'язку з певними діями;

б) волевиявлення яких саме суб'єктів спричинило припинення трудового договору: взаємне волевиявлення сторін; ініціатива працівника; ініціатива власника; ініціатива третіх осіб, які не є стороною трудового договору.

Припинення трудового договору у зв'язку з певними подіями: 1) закінчення строку трудового договору (п.2 ст.36 КЗпП); 2) у зв'язку зі смертю працівника. З першої підстави можуть закінчуватися трудові договори, укладені на певний термін, а також на термін виконання певної роботи (п.2, 3 ст.23 КЗпП). Якщо із закінченням строку договору трудові відносини фактично продовжуються і жодна зі сторін не вимагає його припинення, то трудовий договір вважається продовженим на невизначений строк. Відповідно до ч.2 ст.39-1 КЗпП трудові договори, що були переукладені один чи декілька разів, вважаються такими, що укладені на невизначений строк.

Припинення трудового договору у зв'язку з певними юридичними діями:

1. Угода сторін (п.1 ст.36 КЗпП). Ініціатива може виходити від будь-якої сторони. Як правило, ця підстава застосовується при достроковому припиненні строкових трудових договорів.

2. Відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці (п. 6 ст.36 КЗпП).

3. Підстави, передбачені контрактом (п.8 ст.36 КЗпП). Контракт може передбачати додаткові підстави припинення трудового договору. Поряд з тим потрібно зазначити, що трудовий договір з такими працівниками може бути припинений і на загальних умовах, передбачених трудовим законодавством (ст.36, 39, 40, 41 КЗпП України).

Розірвання трудового договору з ініціативи працівника (ст.38, 39 КЗпП). Відповідно до ст. 38, працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, попередивши про це

власника письмово за два тижні. Якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботи і не вимагає розірвання трудового договору, власник не вправі звільнити його за раніше поданою заявою, крім випадків, коли на його місце запрошений інший працівник, якому відповідно до законодавства не може бути відмовлено в укладенні трудового договору (наприклад, працівники, запрошені на роботу за переведенням з іншого підприємства, молоді фахівці після закінчення навчальних закладів тощо). У разі, коли заява про звільнення зумовлена неможливістю продовжувати роботу (переїзд на нове місце проживання, переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість, догляд за дитиною до досягнення 14-річного віку або дитиною-інвалідом; вихід на пенсію; догляд за хворим членом сім'ї та ін.), власник повинен розірвати трудовий договір у строк про який просить працівник. Ч.3 ст.38 КЗпП передбачає також право працівника у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору.

На відміну від вільного розірвання договору на невизначений строк, строковий трудовий договір (ст.39 КЗпП) може бути розірваний на вимогу працівника лише в разі хвороби або інвалідності, що перешкоджають виконанню роботи за договором, порушення власником законодавства про працю, колективного або трудового договору та з інших поважних причин, передбачених ч.1 ст.38 КЗпП.

Розірванням трудового договору з ініціативи працівника по суті є також переведення працівника за його згодою на інше підприємство або перехід на виборну посаду (п.5 ст.36 КЗпП).

Розірвання трудового договору з ініціативи власника. Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення терміну можуть бути розірвані з ініціативи власника лише з підстав, визначених законом і з дотриманням визначеного в законі порядку.

Загальні підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника (ст.40 КЗпП):

1. Зміни в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідація, реорганізація, банкрутство або репрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників. Порядок звільнення працівників за цією підставою регламентується ст.42 КЗпП (переважне право у залишенні на роботі), гл. III-A КЗпП України, Законами України „Про зайнятість населення” (ст.20), „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” (ст.22).
2. Виявлена невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню цієї роботи, а також в разі скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці.

Основні підстави, визначені ст. 40 КЗпП України	Додаткові підстави визначені у ст. 41 КЗпП України і поширюються лише на окремі категорії працівників
<ul style="list-style-type: none"> • Ліквідація, реорганізація, перепрофілювання підприємства, установи, організації; скорочення кількості або штату працівників • Невідповідність працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи • Систематичне невиконання працівником без поважних причин своїх обов'язків, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення • Прогул (відсутність на роботі більше трьох годин протягом дня) без поважних причин • Нез'явлення на роботу протягом більше як чотирьох місяців підряд унаслідок тимчасової непрацездатності • Поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу • Поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння • Вчинення за місцем роботи розкрадання (у тому числі дрібного), встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу 	<ul style="list-style-type: none"> • Одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником • Винні дії працівника, який обслуговує групові або товарні цінності, якщо при цьому до даного працівника втрачена довіра власника • Учинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи

3. Систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення. Під систематичним розуміється трудове порушення, вчинене працівником, до якого вже протягом року було застосоване дисциплінарне чи громадське стягнення.
4. Прогул (у тому числі відсутність на роботі більше 3 годин протягом робочого дня) без поважних причин.
5. Відсутність на роботі протягом більше як 4 місяці поспіль внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки через вагітність і пологи, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності.
6. Поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу. Діє низка законів, які передбачають право окремих категорій працівників повернутися на попередню роботу (посаду): Закони України „Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянину не законними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду” від 1.12.1994 р., „Про статус народного депутата України” від 22.03.2001 р., „Про альтернативну (невійськову) службу” від 12.12.1991 р.
7. Поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння.
8. Вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

Звільнення з підстав, зазначених у пунктах 1, 2 та 6 ст.40 КЗпП України допускається, якщо неможливо перевести працівника, за його згодою, на іншу роботу. Важливою гарантією є і положення ч.3 зазначеної статті, відповідно до якої не допускається звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу

в період його тимчасової непрацездатності (крім звільнення за п.5 ст.40), а також у період перебування працівника у відпустці. Але зазначене правило не поширюється на випадок повної ліквідації підприємства.

Додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника з деякими категоріями працівників за певних умов (ст.41 КЗпП України). Крім підстав, передбачених ст.40 КЗпП, трудовий договір з ініціативи власника може бути розірваний також у випадках:

1. одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівним працівником: керівником підприємства, установи, організації всіх форм власності (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, його заступниками, службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, яким присвоєно персональні звання тощо. Визначення ступеня важкості проступку в кожному випадку належить до компетенції посадових осіб, які володіють правом призначення і звільнення з посади керівних працівників;
2. винних дій керівника підприємства, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірах, нижчих від встановленого законом мінімуму;
3. винних дій працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я до нього з боку власника. На цій підставі можуть бути звільнені працівники, які зайняті прийманням, зберіганням, транспортуванням і розподілом цих цінностей (касири, інкасатори, завідувачі баз, комірники тощо).
4. вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи. На цій підставі можуть бути звільнені лише працівники, які займаються виховною діяльністю: вихователі, вчителі, викладачі, практичні психологи, майстри виробничого навчання, методисти тощо.

Крім підстав, передбачених ст.41 КЗпП України, законодавством встановлено інші додаткові підстави припинення трудових правовідносин з окремими категоріями працівників (зокрема, Законами України „Про державну службу”, „Про статус суддів”, „Про службу в органах місцевого самоврядування”).

Слід звернути увагу, що розірвання трудового договору з підстав, передбачених пп.1 (крім випадку ліквідації підприємства, установи, організації), 2-5, 7 ст.40 та пп.2 і 3 ст.41 КЗпП України може проведено лише за попередньою згодою профспілки, членом якої є працівник.

Розірвання трудового договору з ініціативи третіх осіб. З ініціативи третіх осіб, які не є стороною трудового договору, трудовий договір може припинитися у таких випадках:

1. Набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено до позбавлення волі (крім звільнення від відбування покарання з випробуванням) або до іншого покарання, що виключає можливість продовження даної роботи (п.7 ст.36 КЗпП).
2. Припинення трудового договору з працівником, направленим за постановою суду на примусове лікування (ст.37 КЗпП).
3. Призов або вступ працівника на військову службу або альтернативну (невійськову) службу (п.3 ст.36 КЗпП).
4. Розірвання трудового договору на вимогу профспілкового органу (ст.45 КЗпП). На вимогу профспілкової організації власник або уповноважений ним орган повинен розірвати трудовий договір з керівником підприємства, якщо він порушує законодавство про працю, про колективні договори і угоди, Закон України „Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”.

Розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб (ст.199 КЗпП України). Батьки, усиновителі, піклувальники неповнолітнього, а також державні органи та службові особи, на яких покладено нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю, мають право на розірвання трудового договору з неповнолітнім, коли продовження його чинності загрожує здоров'ю неповнолітнього або порушує його законні інтереси.

4.4. Робочий час та час відпочинку

Робочий час – це встановлений законом, колективним договором чи угодою сторін час, протягом якого працівник зобов'язаний виконувати свої трудові обов'язки, підпорядковуючись внутрішньому трудовому розпорядку. Правове регулювання робочого часу здійснюється главою IV КЗпП України.

Види робочого часу: нормальний, скорочений та неповний.

Нормальний робочий час. Відповідно до ч.1 ст.50 КзпП нормальна *тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень*. Підприємства та організації при укладенні колективного договору можуть встановлювати меншу норму тривалості робочого часу, ніж передбачено в ч. 1 цієї статті.

Скорочений робочий час. Характеризується такими юридичними ознаками: встановлюється у законодавстві; не тягне за собою зменшення заробітної плати; встановлюється з урахуванням фізіологічних особливостей працівників, умов праці та деяких інших підстав диференціації.

Норми робочого часу		
Нормальна тривалість	Скорочена тривалість	Неповний робочий час
40 годин на тиждень	<ul style="list-style-type: none"> • Для неповнолітніх працівників • Для працівників, зайнятих на роботі зі шкідливими умовами праці, — не більше 36 годин на тиждень • Для жінок, що мають дітей віком до 14 років чи дитину-інваліда (за рахунок власних коштів підприємств або організацій) 	На прохання вагітної жінки, жінки, що має дитину віком до 14 років чи дитину-інваліда, жінки, що здійснює догляд за хворим членом сім'ї за медичним висновком, власник зобов'язаний установити неповний робочий день з оплатою праці пропорційно відпрацьованому часу

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

а) для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень, а якщо учні працюють протягом навчального року у вільний від занять час, то тривалість їх робочого часу не повинна перевищувати половину тієї норми, яку встановлено для осіб відповідного віку;

б) для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, – не більше як 36 годин на тиждень;

в) для окремих категорій працівників: учителів, лікарів та ін.;

г) може встановлюватися за рахунок власних коштів на підприємствах і в організаціях для жінок, які мають дітей віком до 14 років або дитину-інваліда (ст.51); **д)** напередодні святкових та неробочих днів тривалість роботи скорочується на 1 годину. Напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати 5 годин (ст.53); **є)** при роботі в нічний час встановлена тривалість роботи скорочується на 1 годину (ст.54).

Вік	Робочий час	
	у період канікул	під час навчання
Від 15 до 16 років, учнів віком від 14 до 15 років	24 години на тиждень	Не більше як 12 годин на тиждень
Від 16 до 18 років	36 годин на тиждень	Не більше як 18 годин на тиждень

Неповний робочий час. *Характеризується такими юридичними ознаками:* відповідно до ст.56 КЗпП встановлюється за угодою сторін, яка може мати місце як при прийнятті на роботу, так і в період роботи; встановлюється як на певний термін, так і без зазначення терміну; оплата праці проводиться пропорційно відпрацьованому часу, а при відрядній системі – залежно від виробітку; працівники користуються тими ж правами, що й працюючі на умовах нормального робочого часу. За загальним правилом, встановлення неповного робочого часу є правом роботодавця, але на прохання вагітної жінки, жінки, що має дитину віком до 14 років чи дитину-інваліда або здійснює догляд за хворим членом сім'ї власник зобов'язаний це зробити.

Види неповного робочого часу:

- а) неповний робочий день;
- б) неповний робочий тиждень;
- в) поєднання неповного робочого дня та робочого тижня.

Під **часом відпочинку** розуміється час, протягом якого працівник є вільним від виконання трудових обов'язків і вправі використовувати його на власний розсуд.

Законодавством встановлено такі види часу відпочинку:

- 1) перерви протягом робочого дня (зміни);
- 2) щоденний (міжзмінний) відпочинок;
- 3) вихідні дні (щотижневий відпочинок);
- 4) святкові і неробочі дні;
- 5) щорічні відпустки.

Перерви протягом робочого дня (зміни):

1) *перерва для відпочинку і харчування* (ст.66 КЗпП) – надається тривалістю не більше 2 годин, як правило, через 4 години після початку роботи, не включається в робочий час і не підлягає оплаті;

2) *спеціальні перерви:* а) для обігрівання – для працівників, які працюють на відкритому повітрі в холодну пору року; б) перерви для відпочинку вантажникам (ст.168); в) додаткові перерви для годування дитини – надаються жінкам, які мають дітей віком до півтора року, не рідше ніж через три години тривалістю не менше 30 хвилин кожна (ст.183).

Спеціальні перерви включаються в робочий час і підлягають оплаті.

Щоденний (міжзмінний) відпочинок – як самостійний вид часу відпочинку закріплення в законодавстві не отримав. Визначається він виходячи з тривалості робочого дня, тобто все, що лежить за межами робочого часу протягом доби, складає час щоденного відпочинку.

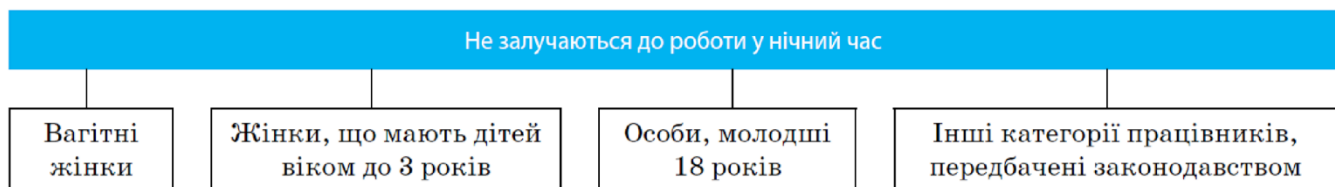
Вихідні дні (щотижневий відпочинок) – тривалість повинна бути не менш як 42 години. При 5-денному робочому тижні – два вихідних дня; при 6-денному – один. Загальним вихідним днем є неділя, другий вихідний день має надаватися підряд із загальним. У випадку, коли святковий або неробочий день збігається з вихідним, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

На підприємствах, де робота не може бути припинена в загальний вихідний день (театри, музеї тощо) вихідні дні встановлюються місцевими радами. На підприємствах, зупинення роботи яких неможливо з виробничо-технічних умов або через необхідність безперервного обслуговування населення, а також на вантажно-розвантажувальних роботах, пов'язаних з роботою транспорту, вихідні дні надаються в різні дні тижня почергово кожній групі працівників згідно з графіком змінності (ст.67-70 КЗпП).

Надурочна робота

Критерії характеристики	Зміст
Оплата	У подвійному розмірі
Обсяг	Не повинна перевищувати для кожного працівника 120 годин протягом року і не більше як чотири години за два дні поспіль
Особи, які не залучаються до праці	<ul style="list-style-type: none"> • Вагітні жінки • Жінки, що мають дітей віком до 3 років • Працівники, молодші 18 років • Працівники, що навчаються в загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, у дні занять
Особи, які залучаються за згодою	Жінки, що мають дітей віком від 3 до 14 років чи дитину-інваліда, а також інваліди

Відповідно до ст.71 КЗпП, **робота у вихідні дні забороняється**. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні допускається **за письмовим наказом власника тільки з дозволу профспілкового комітету і лише у виняткових випадках** (визначені в ч.2 ст.71 – наприклад, для ліквідації виробничої аварії, для виконання невідкладних вантажно-розвантажувальних робіт). Робота у вихідний день компенсується за згодою сторін або наданням іншого дня відпочинку, або у грошовій формі в подвійному розмірі (ст.72).

Святкові й неробочі дні. Ст.73 КЗпП встановлює такі святкові дні: 1 січня – Новий рік, 8 березня – Міжнародний жіночий день, 1 та 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня – День Перемоги, 28 червня – День Конституції України, 24 серпня – День незалежності України. Робота не проводиться також і в дні релігійних свят: 7 січня – Різдво Христове, один день (неділя) – Пасха, один день (неділя) – Трійця.

У святкові та неробочі дні допускаються лише роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови та роботи, викликані необхідністю обслуговування населення. Працівники залучаються до роботи у випадках та порядку, передбачених ст.71 КЗпП України. Робота у святкові та неробочі дні компенсується або в подвійному розмірі, або наданням іншого часу відпочинку (ст.107 КЗпП).

Щорічні відпустки. Законом України „Про відпустки” від 15.11.1996 р. передбачено такі види відпусток:

1) щорічні відпустки: основна відпустка; додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер праці; інші додаткові відпустки, передбачені законодавством;

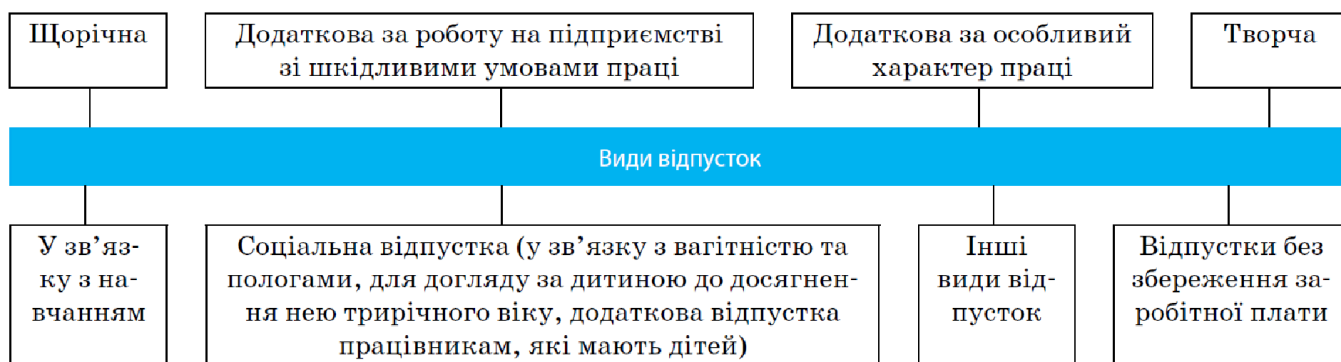
2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

3) творча відпустка;

4) соціальні відпустки: відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами; відпустка по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку; додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;

5) відпустки без збереження заробітної плати.

До часу відпочинку належить саме щорічна відпустка – основна та додаткова.

Право на щорічні відпустки із збереженням на їх період місця роботи і заробітної плати мають громадяни, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами незалежно від форми власності, виду діяльності та галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи (ст.74 КЗпП). **Право на відпустку мають працівники, які уклали безстрокові трудові договори, договори на визначений строк, на час виконання певної роботи, сезонні, тимчасові працівники і сумісники.** Не користуються правом на відпустку особи, які працюють за цивільно-правовими угодами, засуджені до виправних робіт.

Щорічна основна відпустка надається тривалістю не менше як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору. **Особам до 18 років – 31 календарний день (ст.75 КЗпП).** Водночас для значного числа категорій працівників передбачено подовжену основну щорічну відпустку: наприклад, промислово-виробничому персоналу вугільної, металургійної, електротехнічної промисловості – до 28 календарних днів; працівникам лісового господарства – 28 календарних днів; воєнізованому особовому складу гірничорятувальних частин – 30 календарних днів; керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти та науковим працівникам – до 56 календарних днів; державним службовцям – 30 календарних днів і т.д. Інвалідам I та II груп надається щорічна відпустка тривалістю 30 календарних днів, а інвалідам III групи – 26 календарних днів. Сезонним та тимчасовим працівникам відпустка надається тривалістю пропорційно до відпрацьованого ними часу.

Додаткові відпустки за роботу зі шкідливими та важкими умовами праці та за особливий характер праці (наприклад, окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням, працівникам з ненормованим робочим днем) надається тривалістю до 35 календарних днів.

Законодавством передбачено й інші підстави для надання додаткових відпусток: наприклад, державним службовцям, які мають стаж роботи в державних органах більше 10 років – до 15 календарних днів; суддям за стаж роботи понад 10 років – 15 календарних днів тощо.

Загальна тривалість щорічних основної та додаткової відпусток не може перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, зайнятих на підземних, гірничих роботах – **69 календарних днів.**

Тривалість деяких відпусток громадян України

Вид відпустки (категорії працівників)	Календарні дні
Основні відпустки	
Щорічна відпустка	24
Робочі підземних гірських робіт	28
Робітники лісової промисловості	28
Гірничорятувальники	30
Педагоги, науковці та керівний склад системи освіти	56
Працюючі інваліди I й II груп	30
Працюючі інваліди III групи	26
Працюючі неповнолітні	31
Додаткові відпустки	
За роботу на підприємстві зі шкідливими умовами праці та за особливий характер роботи	до 35
Працівники з ненормованим робочим часом	до 7
У зв'язку з навчанням у середніх закладах освіти на період випускних екзаменів	10
У зв'язку з навчанням у професійно-технічному училищі	35

Порядок надання щорічних відпусток. Основна та додаткова відпустка повної тривалості за перший рік роботи надаються працівникам після закінчення шести місяців безперервної роботи на даному підприємстві. У випадку надання зазначених відпусток до закінчення шестимісячного терміну їх тривалість визначається пропорційно до відпрацьованого часу, за виключенням випадків, коли законом дозволяється надавати відпустки повної тривалості за перший робочий рік до закінчення шести місяців: зокрема, жінкам перед відпусткою по вагітності та пологах або після неї; інвалідам; особам до 18 років; працівникам, які успішно навчаються у закладах освіти та бажають приєднати відпустку до часу складання іспитів, заліків; працівникам, які мають путівку для санаторно-курортного лікування та в інших передбачених законодавством та колективним договором випадках.

Відпустки за другий та наступний роки роботи можуть бути надані працівникові у будь-який час відповідного робочого року згідно з графіком відпусток. Деяким категоріям працівників відпустки надаються у зручний для них час (зокрема, неповнолітнім, інвалідам, одинокій матері, ветеранам праці тощо).

Відповідно до ст.80 КЗпП України, на вимогу працівника щорічна відпустка повинна бути перенесена на інший період у разі: **1)** порушення власником терміну письмового повідомлення працівника про час надання відпустки (ч.5 ст.79 КЗпП); **2)** несвоєчасної виплати власником заробітної плати працівнику за час щорічної відпустки (ч.3 ст.115 КЗпП).

Види	Зміст
Робота в надурочний час	За погодинною системою оплати праці оплачується в подвійному розмірі годинної ставки
	За відрядною системою оплати праці виплачується доплата в розмірі 100 відсотків тарифної ставки працівника відповідної кваліфікації, оплата праці якого здійснюється за погодинною системою, — за всі відпрацьовані надурочні години. Компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається
Робота у святковий і неробочий день	Оплачується відрядникам — за подвійними відрядними розцінками
	Працівникам, праця яких оплачується за годинними або денними ставками, — у розмірі подвійної годинної або денної ставки Працівникам, які одержують місячний оклад, — у розмірі одинарної годинної або денної ставки зверх окладу, якщо роботи у святковий і неробочий день провадилася у межах місячної норми робочого часу, і в розмірі подвійної годинної або денної ставки понад окладу, якщо робота провадилася понад місячну норму. На бажання працівника, який працював у святковий і неробочий день, йому може бути наданий інший день відпочинку
Робота в нічний час	Оплачується у підвищеному розмірі, встановлюваному генеральною, галузевою (регіональною) угодами та колективним договором, але не нижче 20 відсотків тарифної ставки (окладу) за кожну годину роботи в нічний час
Час простою не з вини працівника	Оплачується з розрахунку не нижче від двох третин тарифної ставки встановленого працівникові розряду (окладу)
Час простою з вини працівника	Не оплачується
При переведенні працівника на іншу постійну нижчеоплачувану роботу	За працівником зберігається його попередній середній заробіток протягом двох тижнів з дня переведення

Щорічна відпустка повинна бути перенесена роботодавцем на інший період або продовжена у разі:

- 1) тимчасової непрацездатності працівника, засвідченої у встановленому законом порядку;
- 2) виконання працівником державних або громадських обов'язків;
- 3) настання строку відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами;
- 4) збігу щорічної відпустки з відпусткою у зв'язку з навчанням.

Забороняється ненадання щорічних відпусток повної тривалості протягом двох років підряд, а також ненадання їх протягом робочого року особам до 18 років та працівникам, які мають право на щорічні додаткові відпустки за роботу зі шкідливими умовами праці чи з особливим характером роботи. На прохання працівника щорічну відпустку може бути поділено на частини за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів (ст.80 КЗпП України).

Ст.79 КЗпП України дозволяє відкликання з щорічної відпустки за згодою працівника лише для відвернення стихійного лиха, виробничої аварії, негайного усунення їх наслідків, відвернення нещасних випадків, простою, знищення або псування майна підприємства та в інших випадках, передбачених законодавством. Основна безперервна частина відпустки повинна становити 14 календарних днів.

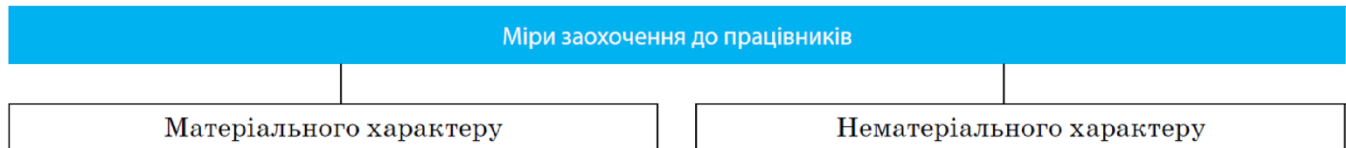
Ст.83 КЗпП передбачає порядок виплати компенсації за невикористані дні щорічної відпустки.

4.5. Трудова дисципліна та дисциплінарна відповідальність працівників

Трудова дисципліна як інститут трудового права – це сукупність правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок, встановлюють трудові обов'язки сторін трудового договору, визначають заходи заохочення та відповідальності, які складають механізм забезпечення виконання таких обов'язків.

До **методів забезпечення трудової дисципліни належать**: переконання; виховання; заохочення; примус; економічні методи; організаційні методи.

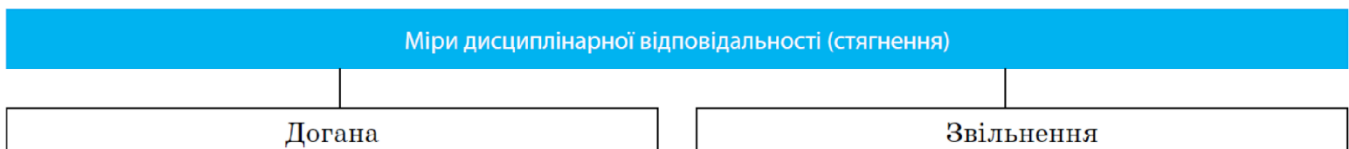
Внутрішній трудовий розпорядок є предметом централізованого та локального правового регулювання. **Нормативно-правові акти, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок**, за критерієм суб'єкта поділяються на дві групи: **загальні** – тобто такі, які поширюються на всіх найманих працівників (КЗпП України, Типові правила внутрішнього трудового розпорядку та ін.); **спеціальні**, які враховують специфіку окремих галузей господарства, а також особливості праці окремих категорій працівників (закони, які врегульовують правовий статус окремих категорій працівників; галузеві правила внутрішнього трудового розпорядку; статuti та положення про дисципліну тощо).

Серед кола актів, що забезпечують правове регулювання внутрішнього трудового розпорядку, особливе місце належить **правилам внутрішнього трудового розпорядку**, які поділяються на **три види**: *типові, галузеві й локальні* (визначають внутрішній трудовий розпорядок на конкретному підприємстві).

У деяких галузях народного господарства для окремих категорій працівників діють **статuti і положення про дисципліну**. Необхідність застосування спеціальних актів зумовлена особливістю змісту обов'язків працівників, складу дисциплінарного правопорушення та дисциплінарних стягнень. Приклади статутів і положень про дисципліну: *Дисциплінарний статут прокуратури України (постанова Верховної Ради України від 6.11.1991р.)*, *Статут про дисципліну працівників зв'язку, (постанова Кабінету Міністрів України від 30 липня 1996 р.)*; *Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту (постанова Кабінету Міністрів України 26 січня 1993 р.)*.

Трудова дисципліна виступає об'єктом ряду правопорушень, за які може наставати юридична відповідальність різних видів, в тому числі дисциплінарна.

Дисциплінарна відповідальність за трудовим правом полягає у обов'язку працівника відповісти за вчинене ним порушення трудової дисципліни перед роботодавцем і понести дисциплінарні стягнення, передбачені нормами трудового права.

Дисциплінарний проступок – це винне, протиправне невиконання чи неналежне виконання працівником трудових обов'язків, передбачених законодавством про працю, колективним та трудовим договорами, що призводить до порушення внутрішнього трудового розпорядку на підприємстві.

Виділяють два види дисциплінарної відповідальності:

1) *загальна* – застосовується до всіх працівників, за виключенням тих, які підлягають спеціальній відповідальності;

2) *спеціальна* – передбачена тільки для конкретно визначених категорій працівників на підставі спеціальних нормативно-правових актів.

Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена ст.147-152 КЗпП України. Відповідно до ст.147 **за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення: догана або звільнення**. Законодавством, статутами та положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення.

Дисциплінарне звільнення допускається у визначених законом випадках:

- за систематичне порушення трудової дисципліни (п.3 ст.40 КЗпП);
- за прогул без поважних причин (п.4 ст.40 КЗпП);
- за появу на роботі у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння (п.7 ст.40 КЗпП);
- за розкрадання майна власника (п.8 ст.40 КЗпП);
- за однократне грубе порушення трудової дисципліни керівними працівниками (п.1 ст.41 КЗпП).

Відповідно до ст.147-1 КЗпП, **дисциплінарне стягнення** застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) даного працівника. На працівників, які несуть дисциплінарну відповідальність за статутами, положеннями та іншими актами законодавства про дисципліну, стягнення можуть накладатися також вищестоящими органами.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом *безпосередньо* за виявленням проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Слід звернути увагу, що стягнення не може бути накладене пізніше шести місяців з дня вчинення проступку (ст.148).

Відповідно до ст.149 КЗпП до застосування дисциплінарного стягнення власник або уповноважений ним орган повинен зажадати від порушника трудової дисципліни **письмові пояснення**. При обранні виду стягнення власник повинен враховувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, попередню роботу працівника.

Дисциплінарне стягнення оголошується в наказі і повідомляється працівникові під розписку. **Оскаржене** воно може бути працівником у порядку, встановленому чинним законодавством (гл. XV КЗпП – розгляд індивідуальних трудових спорів).

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то **стягнення може бути знято і до закінчення одного року** (за наказом власника).

Протягом строку дії дисциплінарного стягнення **заходи заохочення до працівника не застосовуються** (ст.151 КЗпП).

Спеціальна дисциплінарна відповідальність характеризується спеціальним суб'єктом дисциплінарного проступку, особливим характером дисциплінарного проступку, спеціальними видами дисциплінарних стягнень та особливим порядком їх накладення та оскарження.

Спеціальним суб'єктом є працівник, який несе дисциплінарну відповідальність за спеціальними законами, статутами, положеннями про дисципліну (окрім вищезазначених, це Закони України „Про статус суддів”, „Про державну службу”, „Про зв'язок”, Гірничий закон України; Положення про дисципліну працівників гірничих підприємств, затверджене постановою Кабінету Міністрів від 13 березня 2002 р. №294).

Відрізняється від загальної відповідальності і більш широким змістом дисциплінарного проступку. Зокрема, для певних категорій працівників вимоги морального змісту включено до їхніх трудових обов'язків (судді, прокурори, державні службовці, працівники, що виконують виховні функції).

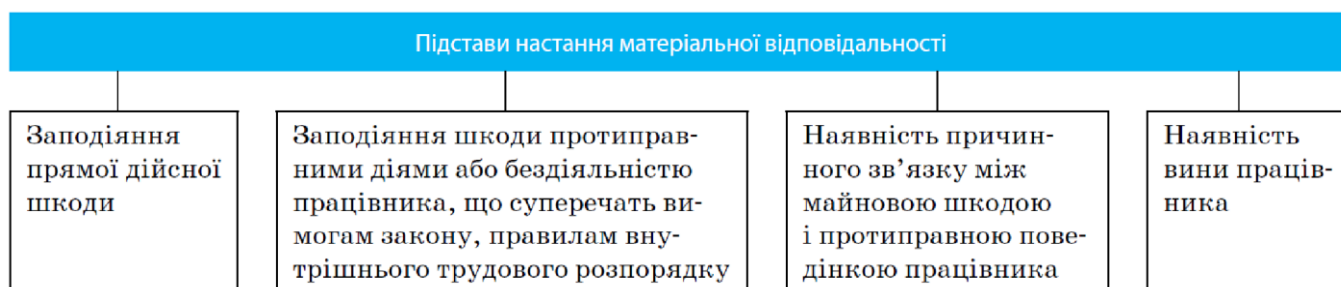
Передбачене також більш **широке коло дисциплінарних стягнень** (наприклад, Дисциплінарний статут прокуратури передбачає в якості дисциплінарних стягнень догану, пониження в класному чині, пониження в посаді, позбавлення нагрудного знака „Почесний працівник прокуратури України”, звільнення, звільнення з позбавленням класного чину).

За **спеціальною відповідальністю** стягнення можуть накладатися не тільки органом, якому надано право прийняття на роботу, а й вищестоящими органами (ч.2 ст.147-1 КЗпП). В багатьох випадках передбачаються і інші строки накладення дисциплінарного стягнення.

Матеріальна відповідальність сторін трудового договору

В науці трудового права **матеріальна відповідальність** переважно визначається як обов'язок кожної із сторін трудових правовідносин (найманого працівника та роботодавця) відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом порядку та розмірах.

Матеріальна відповідальність працівників регламентується *гл. IX КЗпП „Гарантії при покладенні на працівника матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації”*. Але КЗпП України не містить окремого розділу, який би передбачав **відповідальність роботодавця щодо відшкодування матеріальної шкоди працівникові**, заподіяної йому при виконанні трудових обов'язків. Відповідні норми розпорошені по різних главах КЗпП: зокрема, це відповідальність за затримку розрахунку при звільненні (ст.117), поновлення на роботі та зміна формулювання причини звільнення (ст.235), оплата вимушеного прогулу при затримці виконання рішення про поновлення на роботі працівника (ст.236) тощо.

Характерні риси **матеріальної відповідальності** та її відмінність від **майнової відповідальності** за цивільним правом можна відобразити у вигляді таблиці.

Матеріальна відповідальність	Майнова відповідальність
1. Суб'єктами є працівник, який перебуває у трудових відносинах з роботодавцем, та роботодавець.	1. Суб'єктом є будь-яка юридична або фізична особа.
2. Підставою є правопорушення, що характеризується одночасно наявністю двох ознак - це трудове та майнове правопорушення.	2. Підставою є майнове правопорушення.
3. Обов'язковою є наявність в діях правопорушника вини у формі умислу чи необережності.	3. Можлива відповідальність і без вини, наприклад, володільця джерела підвищеної небезпеки.
4. Діє презумпція невинності працівника, тягар доведення наявності підстави й умов матеріальної відповідальності працівника лежить на власникові або уповноваженому ним органі.	4. Діє презумпція вини заподіювача шкоди, і тягар доведення лежить саме на ньому.
5. Як універсальний вид відповідальності застосовується обмежена матеріальна відповідальність, і лише в окремих, передбачених КЗпП випадках – повна.	5. Відповідальність у повному обсязі заподіяної шкоди.

6. Відшкодуванню підлягає тільки пряма дійсна шкода, неодержані доходу відшкодуванню не підлягають.	6. Застосовується принцип повного відшкодування, за якого відшкодуванню підлягає як пряма дійсна шкода, так і неотримані прибутки (упущена вигода).
7. Межі відповідальності диференціюються залежно від форми вини, виду майна, якому заподіяна шкода, характеру трудової функції, яку виконує працівник (наприклад, шкода, заподіяна з необережності, підлягає відшкодуванню в обмеженому розмірі).	7. Розмір відшкодування від зазначених факторів не залежить.
8. Не може бути покладена матеріальна відповідальність за шкоду, яка належить до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності.	8. Ці обставини не звільняють від необхідності відшкодування завданої шкоди.
9. Покриття працівниками шкоди у розмірі, що не перевищує середньомісячного заробітку, здійснюється за розпорядженням власника, у решті випадків – шляхом подання власником позову до суду.	9. Стягнення шкоди провадиться за рішенням суду.

Підставою виникнення матеріальної відповідальності є винне порушення однією зі сторін трудового договору своїх обов'язків, що призвело до заподіяння майнової шкоди іншій стороні.

Умовами матеріальної відповідальності сторін трудового договору, як правило, визнаються:

1) Наявність прямої дійсної шкоди (така шкода, що виражається у втраті, погіршенні або зниженні цінності майна, необхідності для підприємства провести витрати на відновлення, придбання майна або інших цінностей чи зробити зайві грошові виплати). Ст.130 КЗпП передбачає відшкодування тільки прямої дійсної шкоди, а неодержані доходи (упущена вигода) відшкодуванню не підлягають;

2) Протиправність дій або бездіяльність однієї із сторін трудового договору (невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків);

3) Причинний зв'язок між протиправним порушенням обов'язку і матеріальною шкодою;

4) Наявність вини працівника, власника або уповноваженого ним органу.

Слід звернути увагу на те, що **матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності** (ч.3 ст.130 КЗпП).

Трудове законодавство передбачає **два види матеріальної відповідальності працівників: обмежену та повну**. Основний вид – **обмежена матеріальна відповідальність**, яка полягає в обов'язку працівника, з вини якого було заподіяно шкоду, відшкодувати власникові пряму дійсну шкоду, але не більше свого середньомісячного заробітку (ст.132 КЗпП України). Застосовується завжди, якщо інше не передбачено законодавством.

Повна матеріальна відповідальність працівників у розмірі заподіяної шкоди без обмеження середньомісячним заробітком передбачена ст.134 КЗпП України, відповідно до якої працівники несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, у випадках, коли:

1) Між працівником і власником укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для

зберігання або для інших цілей. Такі договори укладаються за умови, якщо працівник досяг 18 років і обіймає посаду (виконує роботу), передбачену спеціальним переліком, затвердженим у встановленому порядку.

2) Майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами.

3) Шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку.

4) Шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані.

5) Шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі й при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих працівникові в користування підприємством.

6) Відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству при виконанні трудових обов'язків. У даному пункті йдеться про випадки матеріальної відповідальності, які передбачені спеціальними нормативно-правовими актами (наприклад, за шкоду, заподіяну перевитратою пального на автомобільному транспорті, розкраданням, знищенням, недостачею або втратою дорогоцінних матеріалів, каміння та валютних цінностей тощо).

7) Шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків. Така шкода може бути заподіяна як у робочий час, так і поза межами робочого часу: наприклад, використання майна підприємства в особистих цілях.

8) Службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу.

9) Керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності, винний у несвочасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсації за порушення строків її виплати, за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Перелік підстав, передбачених ст.134 КЗпП, за яких настає матеріальна відповідальність у повному розмірі, є вичерпним.

Різновидом повної матеріальної відповідальності є колективна (бригадна) матеріальна відповідальність (ст.135-2 КЗпП). Така відповідальність може запроваджуватися (власником за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації) при спільному виконанні працівниками окремих видів робіт, пов'язаних із зберіганням, обробкою, продажем, перевезенням або застосуванням у процесі виробництва переданих їм цінностей, коли неможливо розмежувати матеріальну відповідальність кожного працівника і укласти з ним договір про повну матеріальну відповідальність.

Письмовий договір про **колективну матеріальну відповідальність** укладається між підприємством і всіма членами колективу (бригади) відповідно до затвердженого у встановленому порядку Переліку робіт, при виконанні яких може вводитися така відповідальність (наприклад, це виконання касових операцій, приймання від населення платежів, приймання і відпуск матеріальних цінностей на складах, базах, автозаправних станціях, продаж товарів). Шкода, що підлягає відшкодуванню, розподіляється між членами колективу пропорційно місячній тарифній ставці (посадовому окладу) і фактично відпрацьованому часу за період з останньої інвентаризації до дня виявлення шкоди. Колектив (бригада) звільняється від відшкодування, якщо буде встановлено конкретного заподіювача шкоди з числа членів бригади.

Як вже зазначалося, трудове законодавство визнає існування двох видів матеріальної відповідальності – обмеженої і повної. **Підвищена матеріальна відповідальність** не розглядається як окремий вид відповідальності (хоча багато з науковців підтримують її відокремлення), а норми щодо кратного обчислення включено в статті, які стосуються визначення розміру шкоди. Так, ч.4 ст.135-3 КЗпП передбачає можливість кратного обчислення розміру шкоди, заподіяної підприємству розкраданням, умисним зіпсуттям, недостачею або втратою окремих видів майна та інших цінностей, а також у випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір. Кратний розмір обчислення застосовується у разі заподіяння шкоди при роботі з дорогоцінними металами, іноземною валютою, втратою бібліотечних книг, музейних експонатів тощо згідно з відповідними нормативно-правовими актами.

Ст.136 КЗпП **регламентує порядок покриття шкоди, завданої працівником**. Покриття шкоди в розмірі, що не перевищує середньомісячного заробітку, провадиться за розпорядженням власника, а якщо шкода завдана керівниками підприємств та їх заступниками – за розпорядженням вищестоячого органу шляхом відрахування із заробітної плати працівника. Таке розпорядження має бути зроблено **не пізніше 2 тижнів від дня виявлення шкоди** і звернено до виконання **не раніше 7 днів від дня повідомлення про це працівника**.

Якщо працівник не згоден з відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою розглядається у порядку, передбаченому законодавством. В інших випадках відшкодування шкоди провадиться шляхом подання власником позову до районного (міського) суду протягом одного року з дня виявлення заподіяної шкоди. Стягнення з керівників підприємств та їх заступників провадиться за позовом вищестоячого органу або за заявою прокурора. Відповідно до ст.137 КЗпП, суд, визначаючи розмір відшкодування, враховує ступінь вини і конкретні обставини, за яких було заподіяно шкоду.

Коли шкода стала наслідком не лише винної поведінки працівника, але й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття повинен бути відповідно зменшений. Розмір покриття може бути зменшений і залежно від майнового стану працівника, за винятком випадків, коли шкода, заподіяна злочинними діями, вчиненими з корисливою метою.

4.6. Поняття та види трудових спорів

Трудове законодавство не дає визначення трудових спорів. В Законі України „Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3.03.1998 р. визначається поняття колективного трудового спору як одного з видів трудових спорів. В науці трудового права під **трудовими спорами** розуміються неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів між працівником і роботодавцем розбіжності з приводу застосування норм трудового законодавства або встановлення чи зміни умов праці.

Класифікація трудових спорів:

1) за суб'єктивним критерієм: а) індивідуальні та б) колективні;

2) за предметом спору: а) спори про застосування норм права, або юридичні спори (наприклад, про накладення дисциплінарного стягнення, про переведення на іншу роботу, про притягнення до матеріальної відповідальності, про поновлення на роботі тощо); б) спори про встановлення умов праці, або економічні (можуть бути колективними (як правило) та індивідуальними (про встановлення додаткової оплати праці працівникові, встановлення певного кваліфікаційного рангу, категорії, присвоєння кваліфікаційного розряду робітникові тощо));

3) за способом розгляду: а) позовні (розглядаються шляхом подання позову до суду; в основному це спори про застосування законодавства про працю); б) непозовні (розглядаються в іншому порядку, як правило, це арбітражно-третейська процедура);

4) за ознакою підвідомчості: а) спори, які розглядаються в загальному порядку (в комісіях по трудовим спорам (КТС) та в судах); б) трудові спори, що розглядаються лише у судовому порядку; в) трудові спори, що розглядаються в особливому порядку (в порядку підлеглості, або в іншому порядку відповідно до законодавства).

Індивідуальні трудові спори вирішуються в порядку, зазначеному у гл.ХУ КЗпП України, яка передбачає такі **способи розгляду індивідуальних трудових спорів:**

1) розгляд трудових спорів у КТС (ст.223-230 КЗпП);

2) розгляд трудового спору в судовому порядку (ст.55, 124 Конституції України; ст.231-234 КЗпП);

3) особливий порядок розгляду трудових спорів окремих категорій працівників (у ст.222 КЗпП зазначається, що особливості розгляду трудових спорів суддів, прокурорсько-слідчих працівників, працівників навчальних, наукових та інших установ прокуратури, які мають класні чини встановлюється спеціальним законодавством).

Відповідно до КЗпП України, первинним органом з розгляду індивідуальних трудових спорів виступає **Комісія з трудових спорів (КТС)** (крім тих випадків, коли спір вирішується тільки судом). Водночас слід пам'ятати, що Конституція України надає право кожному громадянину безпосередньо звернутися до суду за захистом порушеного права (ст.55), тобто на сьогодні працівник може звернутися безпосередньо до суду, обминаючи КТС.

Комісія з трудових спорів є спеціальним органом, який утворюється на кожному підприємстві для розгляду індивідуальних трудових спорів. Згідно зі ст.223 КЗпП України, КТС обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації всіх форм власності з числом працюючих не менше 15 осіб. Порядок обрання, чисельність склад і строк повноважень комісії визначається загальними зборами (конференцією) трудового колективу. При цьому кількість робітників у складі комісії повинна бути не менше половини її складу (це правило не поширюється на установи та організації).

Відповідно до ст.225 КЗпП України, працівник може звернутися до КТС **у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права**, а у спорах про виплату належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком. У разі пропуску з поважних причин установленого строку КТС може його поновити.

КТС зобов'язана розглянути трудовий спір **у десятиденний строк з дня подання заяви**. *Спори повинні розглядатися у присутності працівника, який подав заяву, представників власника або уповноваженого ним органу.* Розгляд спору за відсутності працівника допускається лише за його письмовою заявою. За бажанням працівника при розгляді спору від його імені може виступати представник профспілкового органу або за вибором працівника інша особа, в тому числі адвокат.

У разі нез'явлення працівника або його представника на засідання КТС розгляд заяви відкладається до наступного засідання. При повторній відсутності працівника без поважних причин КТС може винести рішення про зняття цієї заяви з розгляду, що не позбавляє працівника права подати заяву знову в межах вищезазначеного тримісячного строку.

Згідно зі ст.228 КЗпП, у разі незгоди з рішенням КТС працівник або власник можуть оскаржити її рішення до суду в десятиденний строк з дня вручення їм виписки з протоколу засідання комісії чи його копії. Пропуск вказаного строку не є підставою для відмови у прийнятті заяви. Визнавши причини пропуску поважними, суд може поновити цей строк та розглянути спір по суті.

Рішення КТС підлягає виконанню власником у триденний строк по закінченню 10 днів, передбачених на його оскарження (ст.229 КЗпП). Однак рішення про поновлення на роботі незаконно переведеного на іншу роботу працівника підлягає негайному виконанню.

У разі невиконання власником або уповноваженим ним органом рішення КТС у встановлений строк, КТС видає працівникові посвідчення, що має силу виконавчого листа (ст.230 КЗпП). На підставі цього посвідчення, пред'явленого не пізніше тримісячного строку до відділу державної виконавчої служби, державний виконавець виконує рішення КТС у примусовому порядку.

Судовий порядок розгляду трудових спорів. Перш за все слід звернути увагу на положення Конституції України, відповідно до ст.124 якої правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Суд не вправі відмовити особі в прийнятті позовної заяви лише з тієї підстави, що її вимоги можуть бути розглянуті в передбаченому законом досудовому порядку.

Відповідно до ст.231 КЗпП, у місцевих судах розглядаються трудові спори за заявами:

- 1) працівника чи власника, коли вони не згодні з рішенням КТС;
- 2) прокурора, якщо він вважає, що рішення КТС суперечить чинному законодавству. Але слід нагадати, що відповідно до положень Конституції України, працівник може звернутися безпосередньо до суду, обминаючи КТС.

Вид трудового спору	Сторони, між якими виникає	Назва компетентного органу, який розглядає трудові спори	Характер трудового спору	Порядок розв'язання
Індивідуальний	Працівник. Роботодавець	Комісії з трудових спорів (КТС). Місцеві суди	Поновлення працівника на роботі. Зміна дати і формулювання причини звільнення. Оплата за час вимушеного прогулу або виконання нижче оплачуваної роботи	Органи розгляду спорів — комісії з трудових спорів (КТС) (обираються загальними зборами трудового колективу; при виникненні спору працівник може звернутися до КТС у 3-місячний строк з дня, коли він дізнався або мав дізнатися про порушення свого права; протягом 10 днів КТС повинна розглянути спір у присутності працівника та винести рішення, про яке повідомляють йому в 3-денний строк; якщо працівник або власник (уповноважена особа, профспілка) не згоден із рішенням КТС, він може оскаржити його в народному суді в 10-денний строк від дня вручення йому виписки з протоколу засідання комісії або його копії). Районний (міський) суд (законодавство встановлює перелік трудових спорів, які розглядаються в судах — ст. 231 КЗпП України)

У ст.232 КЗпП передбачено **перелік індивідуальних трудових спорів, які можуть розглядатися тільки в судах**. Це спори за заявами: **1)** працівників підприємств, установ, організацій, де КТС не обираються; **2)** працівників про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати і формулювання причини звільнення, оплати за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи; **3)** керівних працівників (перелік яких передбачено п.3 ч.1 вищезазначеної статті) з питань звільнення, зміни дати і формулювання причини звільнення, переведення на іншу роботу, оплати за час вимушеного прогулу і накладення дисциплінарних стягнень; **4)** власника про відшкодування працівниками матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, установі, організації; **5)** працівників у питанні застосування законодавства про працю, яке відповідно до чинного законодавства попередньо було вирішено власником і виборним органом первинної профспілкової організації підприємства в межах наданих їм прав.

Безпосередньо в судах розглядаються також спори про відмову у прийнятті на роботу певних категорій працівників (зокрема, працівників, запрошених на роботу в порядку переведення, молодих спеціалістів, вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років або дитину-інваліда, виборних працівників після закінчення строку повноважень).

Ст.233 КЗпП регламентує **строки звернення до суду**. Працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до суду в **тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права**, у справах про звільнення – **в місячний строк з дня вручення йому копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки**, а у разі порушення законодавства про оплату – **без обмеження будь-яким строком**. Для звернення власника до суду з питань стягнення з працівника матеріальної шкоди, заподіяної підприємству, встановлюється строк в один рік з дня виявлення шкоди. Цей строк застосовується і при зверненні до суду вищестоячого органу або прокурора. У разі пропуску з поважних причин строків, встановлених ст.233 КЗпП, суд може їх поновити.

Колективні трудові спори мають особливості щодо предмета спору, суб'єктного складу, способу їх розгляду.

Вид трудового спору	Сторони, між якими виникає	Назва компетентного органу, який розглядає трудові спори	Характер трудового спору	Порядок розв'язання
Колективний	Роботодавець. Трудовий колектив або виборний профспілковий орган	Примирна комісія (ПК). Трудовий арбітраж	Встановлення нових соціально-економічних умов праці та виробничого побуту або їх зміни. Укладення, зміна чи виконання колективного договору, угоди. Невиконання вимог законодавства про працю	Власник (уповноважена особа, профспілка) зобов'язаний розглянути вимоги працівників або профспілки і сповістити про своє рішення у 3-денний строк від дня їх отримання. Якщо задоволення вимог виходить за межі компетенції уповноваженої особи, вона зобов'язана направити їх у 3-денний строк власнику або у відповідний вищестоящий орган управління. Загальний строк розгляду вимог і прийняття рішення — не більше 30 днів. Примирна комісія (ПК) утворюється за ініціативою однієї зі сторін (виробнича ПК розглядає спір у 5-денний, галузева та територіальна ПК — у 10-денний, ПК на національному рівні — у 15-денний строк із моменту створення відповідної комісії). Трудовий арбітраж (створюється у разі неприйняття ПК рішення про розв'язання спору та ухвалює рішення в 10-денний строк зі дня свого створення). Національна служба посередництва і примирення (створена Президентом з метою сприяння поліпшенню трудових відносин і попередження спорів, здійснення посередництва для їх розв'язання)

Сторонами колективних трудових спорів є: з одного боку – наймані працівники підприємства, галузі, декількох галузей, профспілки, їх об'єднання, інші уповноважені найманими працівниками організації; з іншого боку – власники, об'єднання власників, уповноважені ними органи чи представники.

Порядок вирішення колективних трудових спорів регламентується Законом України „Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” від 3.03.1998 р. Відповідно до ст.2 цього закону, колективний трудовий спір (конфлікт) – це розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудова відносин, щодо встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту, укладення чи зміни колективного договору, угоди, виконання колективного договору або окремих її положень, невиконання вимог законодавства про працю.

Законом визначено, що колективний **трудовий спір (конфлікт)** виникає з моменту, коли уповноважений представницький орган найманих працівників одержав від власника чи уповноваженого ним органу повідомлення про повну або часткову відмову в задоволенні колективних вимог і прийняв рішення про незгоду з рішенням власника, або коли передбачені законом строки розгляду вимог закінчилися, а відповіді власника не надійшло. Про виникнення колективного трудового спору орган, який представляє інтереси найманих працівників або профспілки, зобов'язаний у 3-денний строк письмово проінформувати власника чи уповноважений ним орган (представника), місцевий орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування за місцем знаходження підприємства та Національну службу посередництва і примирення. Відповідно до ч.6 ст.15 Закону України „Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)” Національна служба посередництва і примирення здійснює реєстрацію висунутих працівниками вимог.

Розгляд колективного трудового спору (конфлікту) з питань встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту (пп. „а” та „б” ст.2 Закону) здійснюється примирною комісією, а у разі неприйняття рішення у встановлені законом строки – трудовим арбітражем. Трудовим

арбітражем розглядаються і спори про виконання колективного договору, угоди або окремих її положень, а також про невиконання вимог законодавства про працю (пп. „в” та „г” ст.2 Закону).

Примирна комісія - це орган, призначений для вироблення рішення, що може задовольнити сторони колективного трудового спору (конфлікту), який складається з представників сторін (ч.1 ст.8 Закону України „Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”. Примирна комісія утворюється за ініціативою однієї із сторін на виробничому рівні у 3-денний, на галузевому чи територіальному рівні у 5-денний, на національному рівні – у 10-денний строк з моменту виникнення колективного трудового спору з однакової кількості представників сторін. Колективні трудові спори розглядаються виробничою примирною комісією у 5-денний, галузєвою та територіальною – у 10-денний, примирною комісією на національному рівні – у 15-денний строк з моменту утворення комісії.

Згідно із ст.11 вищезазначеного закону, **трудоий арбітраж** – це орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору (конфлікту).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Кого слід віднести до суб'єктів трудових правовідносин?
2. Вкажіть сторони колективного договору. За якими ознаками слід відрізнити трудовий договір від договору підряду?
3. Що таке «трудоий договір»? Які є види трудового договору?
4. Які особливості припинення трудового договору з ініціативи роботодавця?
5. Дайте визначення поняття «режим робочого часу».
6. Охарактеризуйте види часу відпочинку.
7. Які види дисциплінарної відповідальності ви знаєте?
8. Назвіть підстави виникнення повної матеріальної відповідальності.
9. Хто є сторонами колективного трудового спору (конфлікту)?
10. Які індивідуальні трудові спори розглядаються безпосередньо в судах?

Глава 5. ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

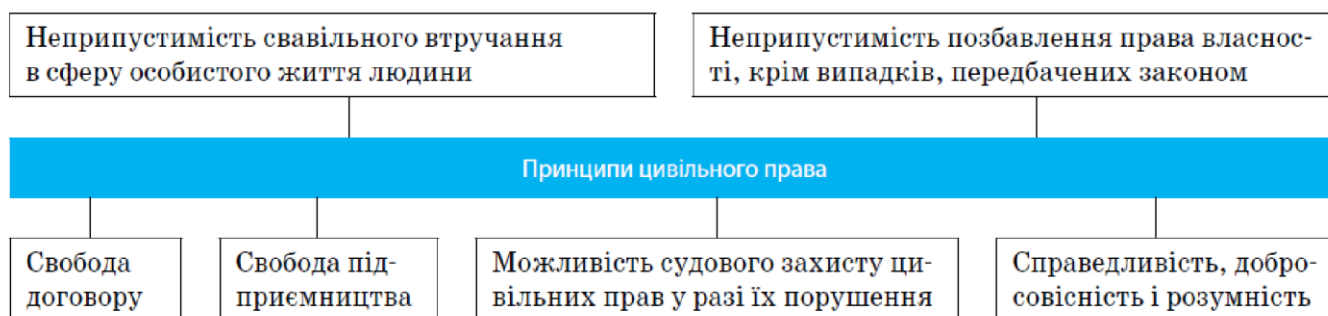
План:

- 5.1. Цивільне право України: поняття, предмет правового регулювання.
- 5.2. Поняття, зміст, види та суб'єкти цивільних правовідносин. Юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин.
- 5.3. Поняття особистих немайнових та майнових прав громадян і юридичних осіб.
- 5.4. Цивільно-правові договори: поняття, види, порядок укладання та припинення
- 5.5. Загальна характеристика спадкування. Види спадкування.

Ключові слова: цивільне право, Цивільний кодекс України, цивільно-правові норми, цивільні правовідносини, цивільна правоздатність, цивільна дієздатність, юридична особа, особисті майнові та немайнові права, право власності, об'єкт права власності, цивільно-правовий договір, спадкоємство, спадкодавець.

5.1. Цивільне право України: поняття, предмет правового регулювання

Цивільне право – галузь права України, яка регулює майнові і особисті немайнові відносини фізичних і юридичних осіб. Цивільне право України, як будь-яка інша галузь права, характеризується предметом та методом правового регулювання.

Предмет цивільного права складають правові відносини, які регулюються цивільно-правовими нормами. Зокрема, це майнові відносини та особисті немайнові відносини.

Майновими відносинами є правові відносини, які пов'язані з належністю, набуттям, володінням, користуванням і розпорядження майном. При цьому вони зумовлені використанням товарно-грошової форми. До майнових відносин, що засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, а також до податкових, бюджетних відносин цивільне законодавство не застосовується, якщо інше не встановлено законом.

Особисті немайнові відносини індивідуалізують особу, оскільки виникають у зв'язку із здійсненням нею своїх особистих прав і свобод (наприклад, право особи на життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я та авторство), які поділяються на дві групи: особисті права, пов'язані з майновими (наприклад, права авторів на результати інтелектуальної праці в галузі науки, літератури, мистецтва тощо); особисті права, не пов'язані з майновими (наприклад, права особи на честь, гідність, ім'я, листування тощо).

Сторони цих відносин виступають як юридично рівні між собою, автономні та незалежні одна від одної, що є однією з характерних рис цивільно-правового методу. Учасниками цивільно-правових відносин можуть бути фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства) та юридичні особи, а також держава Україна,

Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. При виникненні цивільно-правових відносин їх учасники не можуть нав'язувати свою волю один одному, у зв'язку з чим їх стосунки повинні базуватися на основі досягнутої згоди (наприклад, в основу реалізації договору купівлі-продажу сторони мають покласти досягнення спільної згоди відносно кількості, якості та ціни товару).

Цивільно-правовий метод характеризується такими ознаками: юридичною рівністю сторін; диспозитивністю сторін, на підставі чого сторонам надається право визначати свої взаємовідносини на власний розсуд повністю або частково в межах, передбачених чинним законодавством; особливим способом вирішення майнових спорів між учасниками цивільних правовідносин (через загальний, господарський чи третейський суд); наявністю майнової відповідальності сторін.

Таким чином, **цивільне право** як галузь права являє собою сукупність норм права, що регулюють майнові і особисті немайнові відносини, які складаються в суспільстві між фізичними та юридичними особами й іншими соціальними утвореннями на засадах юридичної рівності сторін.

Основи цивільно-правового регулювання в нашій країні закріплює Конституція України. Такі, зокрема: непорушність права приватної власності, економічне різноманіття (різноманіття форм права власності), свобода підприємницької діяльності, право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Цивільно-правові норми містяться в різних нормативно-правових актах, найважливішим з яких є **Цивільний кодекс України**. Діючий Цивільний кодекс України був введений в дію з 1 січня 2004 р.

Цивільний кодекс України є однією з форм кодифікації цивільного законодавства і являє собою єдиний законодавчий акт, в якому систематизовано цивільно-правові норми. Він складається із **загальної та особливої частин**.

Загальна частина включає основні положення; статті, що стосуються суб'єктів та об'єктів цивільних прав; правочинів; представництва й довіреності; строків і термінів позовної давності.

Особлива частина охоплює такі інститути: особисті немайнові права фізичної особи (загальні положення; особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи та її соціальне буття); право власності та інші речові права (поняття та види права власності, підстави його набуття та припинення, право спільної власності, право власності на землю та помешкання, захист права власності, речові права на чуже майно); право інтелектуальної власності; зобов'язальне право (загальні положення, окремі договори та зобов'язання); спадкове право.

Цивільний кодекс складається з 6 книг, що охоплюють 107 глав.

Книга 1. Загальна частина. Має 4 розділи та 19 глав: основні положення (цивільне законодавство України; підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, здійснення цивільних прав та виконання обов'язків; захист цивільного права); особи (два підрозділи: фізична особа – загальні положення про фізичну особу; фізична особа як підприємець; опіка та піклування; юридична особа – загальні положення про юридичну особу; підприємницькі товариства; правові форми участі держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад у відносинах, що регулюються цивільним законодавством; органи та представники, через яких діють держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади у цивільних відносинах; відповідальність за зобов'язаннями держави, Автономної Республіки Крим, територіальних громад); об'єкти цивільних прав (загальні положення про об'єкти цивільних прав; речі, майно; цінні папери; нематеріальні блага); правочини та представництво (правочини; представництво; строки і терміни, позовна давність).

Книга 2. Особисті немайнові права фізичної особи. Охоплює три глави: загальні положення; особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи; особисті немайнові права, що забезпечують її соціальне буття.

Книга 3. Право власності та інші речові права. Містить 2 розділи та 12 глав: право власності (загальні положення про право власності, набуття права власності; припинення права власності; право спільної власності; право власності на землю (земельну ділянку); право власності на помешкання; захист права власності); речові права на чуже майно (загальні положення; право володіння чужим майном; право

обмеженого користування чужим майном; право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб; право користування чужою земельною ділянкою для забудови).

Книга 4. Право інтелектуальної власності включає 10 глав, що визначають загальні положення; право інтелектуальної власності на матеріальні та художні твори, комп'ютерні програми, компіляції даних (авторське право); виконання фонограми, відеограми та програми (передачі) організації мовлення (суміжні права); наукове відкриття; компонування (топографію) інтегральної мікросхеми; раціоналізаторську пропозицію; сорт рослин і породу тварин; комерційне (фірмове) найменування; географічне зазначення; конфіденційну інформацію (комерційну таємницю).

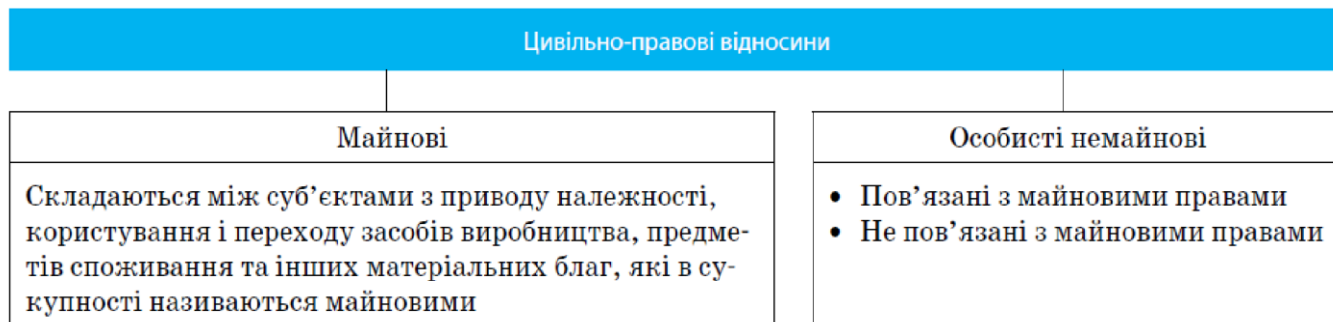
Книга 5. Зобов'язальне право. Має 3 розділи та 56 глав: загальні положення (виконання зобов'язань; забезпечення зобов'язань; припинення зобов'язань; правові наслідки порушення зобов'язання, відповідальність за порушення зобов'язання); загальні положення про договори (поняття та умови договору; укладання, зміна та розірвання договору); окремі види зобов'язань (купівля – продаж, поставка, міна, дарування, поставка, підряд, рента, найм тощо).

Книга 6. Спадкове право. Охоплює 7 глав: загальні положення про спадкування; спадкування за заповітом; спадкування за законом; спадковий договір; здійснення права на спадкування; виконання заповіту; оформлення права на спадщину.

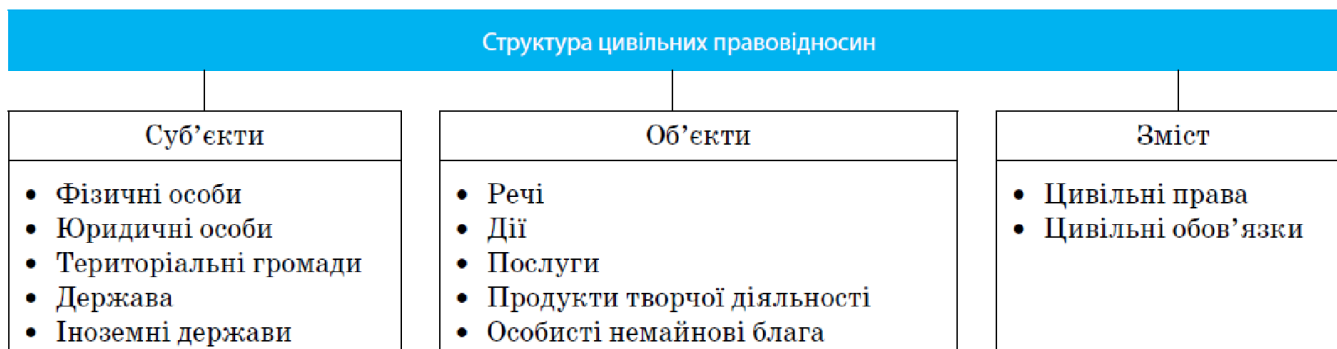
5.2. Поняття, зміст, види та суб'єкти цивільних правовідносин. Юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин

Цивільно-правові відносини – це врегульовані нормами цивільного права майнові і особисті немайнові відносини, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Для цивільних правовідносин характерні специфічні ознаки, які відрізняють їх від інших видів правових відносин, що виникають у суспільстві. Зокрема, слід відзначити такі особливості: цивільні правовідносини – це майнові та особисті немайнові відносини; учасники цих відносин характеризуються майновою відокремленістю і юридичною рівністю; юридичні права та обов'язки суб'єктів цивільно-правових відносин виникають, змінюються або припиняються на підставі юридичних фактів.

Цивільно-правові відносини складаються з трьох основних елементів: **суб'єктів, об'єктів і змісту.**

Суб'єктами цивільних правовідносин можуть бути фізичні та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Правові відносини між фізичними особами виникають, як правило, з приводу матеріальних, духовних та інших потреб. З урахуванням зазначеного *об'єктами цивільних правовідносин* можуть бути: речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

Зміст цивільних правовідносин утворюють цивільні права та обов'язки суб'єктів правовідносин.

У даному випадку суб'єктивне право – це заснована на законі можливість конкретної особи здійснювати певні дії та вимагати задоволення свого інтересу від зобов'язаної особи.

Зміст суб'єктивного права знаходить своє відображення у відповідних можливостях учасника зазначених відносин: здійснювати певні дії (наприклад, купувати, продавати, дарувати речі, використовувати твори тощо); вимагати належної поведінки від зобов'язаних осіб (наприклад, виконати роботу, передати речі і т. п.); можливість звернутися до застосування примусової сили державного апарату для реалізації права вимоги.

Суб'єктивний цивільний обов'язок – це міра необхідної поведінки зобов'язаної особи, яку вимагає від неї уповноважена особа з метою задоволення своїх інтересів.

Цивільне право регулює широкий круг різноманітних відносин:

1) майнові відносини. Майнові відносини «обслуговують» економічну сферу діяльності людини, задоволення його матеріальних потреб. Це – відносини власності, відносини, витікаючі з договорів, а також із спричинення майнової шкоди. У такі відносини практично щодня, якщо не щогодини, вступає кожна людина;

2) особисті немайнові відносини, пов'язані з майновими. Такі відносини, пов'язані з авторським правом, правом на винахід або відкриття. Зв'язок даних особистих немайнових прав з майновими виявляється в тому, що авторство породжує інтелектуальну власність, право на винагороду;

3) особисті немайнові відносини, не пов'язані з майновими. В даному випадку йдеться про відносини, пов'язані із захистом прав, невіддільних від особи і тому непередаваних і невідчужуваних. Такі ім'я, честь, гідність. Цивільно-правові норми регулюють відносини, пов'язані із захистом цих особистих прав.

Цивільно-правові відносини поділяються на такі види:

за змістом: майнові – цивільні правовідносини, спрямовані на задоволення майнових інтересів фізичних та юридичних осіб (наприклад, правовідносини власності, передача майна однією особою іншій у порядку спадкування); немайнові – цивільні правовідносини щодо задоволення особистих немайнових інтересів учасників цих відносин (наприклад, авторські правовідносини);

за зв'язком учасників відносин: абсолютні, тобто цивільні правовідносини, за яких уповноваженому суб'єкту протистоїть як зобов'язаний суб'єкт невизначене коло осіб (наприклад, правовідносини власності, авторства); відносні – цивільно-правові відносини, за яких уповноваженому суб'єкту протистоїть конкретно визначена особа, яка повинна здійснити уповноваженому суб'єкту певні дії (наприклад, при купівлі-продажу, зберіганні, поставці);

залежно від об'єкта правових відносин: речові – цивільні правовідносини, об'єктом яких є речі (наприклад, відносини щодо володіння та користування майном); зобов'язальні, тобто правовідносини, об'єктом яких є виконання відповідних зобов'язань (наприклад, відносини, які виникають з договору, заподіяння шкоди);

залежно від структури: прості – цивільні правовідносини, в яких одній стороні належить тільки право, а іншій – тільки обов'язок (наприклад, правовідносини, які виникають з договору позики); складні – цивільні правовідносини, за яких дві сторони мають як права, так і обов'язки (наприклад, відносини, що виникають з договору купівлі-продажу);

за характером нормативного спрямування: регулятивні – правові відносини, в основу яких покладено дію цивільно-правових норм, спрямованих на регулювання майнових та особистих немайнових відносин між їх

учасниками; охоронні – правові відносини, які виникають внаслідок порушення цивільних прав одного із суб'єктів цих відносин і спрямовані на їх відновлення.

Цивільні правовідносини виникають, змінюються або припиняються на підставі **юридичних фактів**, тобто обставин, які мають юридичне значення і породжують певні правові наслідки. Цивільний кодекс України (ст. 11) передбачає, що цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є: договори та інші правочини; створення літературних, мистецьких творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної діяльності; заподіяння матеріальної та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти.

Цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з акту цивільного законодавства (наприклад, безпосередньо з акту органів державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, з рішення суду), а у випадках, встановлених актом цивільного законодавства або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події.

Юридичні факти в цивільному праві поділяються на юридичні дії та юридичні події.

Юридичні дії – це такі юридичні факти, спричинення яких залежить від волі людей і породжує певні правові наслідки (наприклад, укладання учасниками цивільних правовідносин певного договору).

Дії, які вчиняються відповідно до закону, визнаються правомірними (наприклад, угоди, адміністративні акти і т. п.), а ті дії, які вчиняються всупереч закону, – неправомірними (наприклад, укладання фіктивних угод і т. п.).

Юридичні події – це юридичні факти, які настають незалежно від волі людини (наприклад, природні явища стихійного характеру).

Як і всі правові відносини, **цивільне правовідношення має свій склад (структуру)**:

1) суб'єкти цивільного правовідношення. До них відносяться фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни або піддані, особи без громадянства), юридичні особи (організації, підприємства, установи), Українська держава, Автономна Республіка Крим, органи місцевого самоврядування;

2) об'єкт цивільного правовідношення. Це – матеріальні і нематеріальні блага, з приводу яких виникло правовідношення. До матеріальних благ відносять майно (речі, гроші, цінні папери), роботи і послуги. До нематеріальних – результати інтелектуальної діяльності (твори науки, літератури, мистецтва), ім'я, честь, гідність, ділова репутація, торгова марка, фірмовий знак і т.д.;

3) зміст цивільного правовідношення. Воно включає суб'єктивні права і відповідні їм юридичні обов'язки суб'єктів правовідношення. Проаналізуємо, наприклад, цивільно-правове відношення, що виникло в результаті укладення договору оренди житлового приміщення. Суб'єктами правовідношення є орендодавець і орендар, об'єктом – приміщення. Зміст даного правового відношення включає: право орендодавця вимагати від орендаря обумовленої орендної платні і обов'язок – надати житлове приміщення в придатному для користування стані; право орендаря користуватися даним приміщенням і обов'язок – вчасно вносити орендну плату.

Суб'єктами цивільно-правових відносин є фізичні та юридичні особи, які вступають між собою в цивільно-правові відносини з приводу майна та особистих немайнових благ.

В окремих випадках суб'єктом зазначених відносин може бути держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою. До фізичних осіб належать громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Для визнання осіб суб'єктами цивільного права необхідна наявність цивільної правосуб'єктності, тобто їх правоздатності та дієздатності.

Цивільною правоздатністю називається здатність особи мати цивільні права і нести цивільні обов'язки. Правоздатність у громадянина України виникає у момент його народження і припиняється з його смертю (або

визнання громадянина померлим). Цивільна правоздатність як суспільно-правова якість визнається за всіма громадянами, які повинні бути рівними перед законом. Цивільна правоздатність закріплюється в цивільному законодавстві як рівна для всіх і для кожного незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду і характеру занять, місця проживання тощо. Жоден громадянин за своє життя не може бути позбавлений цивільної правоздатності, але може бути обмежений у ній.

Цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та відповідати у разі їх невиконання. Обсяг цивільної дієздатності залежить від віку та психічного здоров'я фізичної особи. Виходячи з цього, цивільна дієздатність поділяється на такі види: повна дієздатність; неповна дієздатність; часткова дієздатність; обмежена дієздатність; визнання громадянина недієздатним.

Повна дієздатність настає з досягненням повноліття – 18 років. Згідно з чинним законодавством у разі одруження особи до досягнення повноліття повна дієздатність у неї настає з моменту реєстрації шлюбу.

Неповну цивільну дієздатність мають фізичні особи у віці від 14 до 18 років. Вони мають право: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати авторські права на результати літературної, художньої, наукової і технічної творчості, що охороняються законом; бути учасником та засновником юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи. Крім того, неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. У разі заперечення того з батьків, з яким проживає дитина, правочин може бути здійснений з дозволу органів опіки та піклування.

Часткова цивільна дієздатність характерна для осіб віком до 14 років (малолітні), які мають право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини; вкладати кошти у банківські (кредитні) установи та розпоряджатися ними; здійснювати особисті немайнові права автора на твори науки, літератури та мистецтва, об'єкти промислової власності або інші результати своєї творчої діяльності, що охороняються законом. Якщо кошти внесені на ім'я дитини іншими особами, ними мають право розпоряджатися батьки або один з них, що проживає з дитиною, або опікун. Малолітні не несуть цивільно-правової відповідальності за заподіяну ними шкоду.

Обмежена цивільна дієздатність визначається судом щодо фізичних осіб, які страждають на психічний розлад здоров'я, що суттєво впливає на їх здатність усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними. Крім того, суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. При цьому обмежена цивільна дієздатність фізичної особи настає з моменту набуття чинності відповідним рішенням суду. Правовими наслідками зазначеного рішення є те, що над фізичною особою, яка обмежена у дієздатності, встановлюється піклування; вона може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини (правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, яка обмежена у дієздатності, за згодою піклувальника). Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, яка обмежена у дієздатності, та розпорядженнями здійснюються піклувальником. У той же час піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, яка обмежена у дієздатності, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними. Крім того, особи, які обмежені у дієздатності, самостійно відповідають за невиконання нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що заподіяна ними іншій особі.

Громадянин, який внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров'я не здатний усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними, може бути визнаний судом *недієздатним*, у зв'язку з чим над ним встановлюється опіка, що призводить до втрати ним можливості вчиняти будь-який правочин. Односторонні угоди (наприклад, заповіт, видача довіреності і т. п.), які були укладені до визнання особи недієздатною,

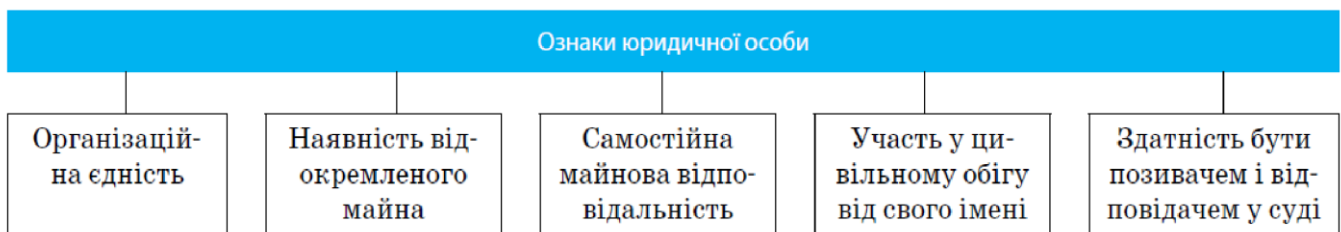
припиняють свою дію. У разі одужання чи значного поліпшення психічного стану громадянина, якого визнано недієздатним, суд поновлює його у дієздатності.

У разі, коли громадянин зникає, його місце перебування невідоме та його розшуки не дають позитивних результатів, а тривала відсутність на місці його проживання робить правовідносини за його участю невизначеними, громадянин визнається *безвісно відсутнім*, а потім *оголошується померлим* у порядку, визначеному чинним законодавством.

Сучасне суспільство неможливо уявити без таких його учасників, як колективні утворення, об'єднання громадян у різноманітні спілки, товариства і т. ін. з метою досягнення того чи іншого суспільно корисного результату. Саме вони забезпечують високу результативність людської діяльності в економічній сфері. Правовою формою такого об'єднання осіб для участі в цивільному (економічному) обороті є юридична особа. Проте будь-яке об'єднання громадян ще не є юридичною особою.

У цивільному праві **юридичною особою** визнається організація, створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна, яка наділяється правоздатністю і може від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і нести обов'язки, бути позивачем та відповідачем у суді (Цивільний кодекс України – ЦКУ).

Юридична особа може бути створена однією особою, якщо це не заборонено законом щодо конкретного виду юридичних осіб. Вона має певні додаткові ознаки (юридична адреса, печатка, рахунок у банку тощо), індивідуалізована в цивільному обороті та наділена правоздатністю.

– *організаційна єдність*. Юридична особа має свою структуру, яка включає певні елементи. Всі елементи у цій структурі діють як єдине ціле для того, щоб досягти єдиної мети. Структура та організаційна єдність закріплені в документі, на основі якого діє конкретна юридична особа (статуті, установчому договорі, положенні). Наприклад, науково-дослідний інститут включає дирекцію, відділ кадрів, бухгалтерію, економічний відділ, наукові відділи, відділи інформаційно-технічного забезпечення та господарський відділ. Кожен з цих елементів виконує свої, чітко визначені функції, однак усі разом вони діють для досягнення єдиних цілей, визначених у положенні про цей інститут;

– *наявність відокремленого майна*. Кожна юридична особа має майно, яке є матеріальною основою її діяльності. Це майно належить юридичній особі на праві власності або на праві повного господарського відання (державні підприємства) чи оперативного управління (державні установи, організації). Це майно виокремлене в суспільному майні, відмежоване від іншого: майна членів трудового колективу цієї юридичної особи, її засновників, майна інших юридичних осіб, держави тощо;

– *самостійність та участь у цивільному обороті від свого імені*. Юридична особа виступає в цивільних правовідносинах, укладає різноманітні угоди як окремий суб'єкт від свого імені, а не від імені своїх засновників чи органу, що її створив. Для цього вона наділена певними засобами індивідуалізації: найменування, юридична адреса, рахунок у банку.

Юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить інформацію про її організаційно-правову форму, характер її діяльності. Юридична особа, крім повного, може мати скорочене найменування. Юридична особа, що є підприємницьким товариством, повинна мати фірмове найменування (фірму), яке зазначається в установчих документах і вноситься до Єдиного державного реєстру юридичних осіб. У разі зміни свого

найменування юридична особа, крім виконання інших вимог, встановлених законом, зобов'язана помістити оголошення про це в друкованих органах, в яких публікуються дані про її державну реєстрацію, та сповістити про це всіх осіб, з якими вона перебуває у договірних відносинах. Вона не вправі використовувати найменування іншої юридичної особи;

– *здатність нести самостійну майнову відповідальність*. Юридична особа як самостійний суб'єкт несе самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями всім належним їй майном. Засновники (учасники) не несуть відповідальності за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями засновників (учасників), якщо це не передбачено законодавством або установчими документами юридичної особи;

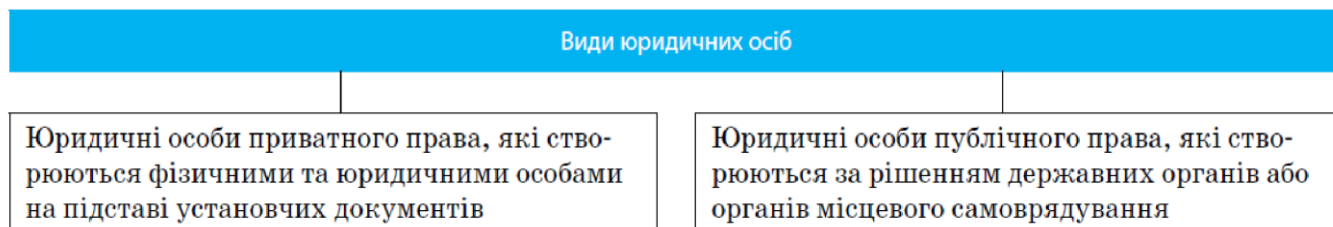
– *здатність виступати позивачем та відповідачем в суді*. Юридична особа є самостійним учасником і всі свої права та обов'язки здійснює як право- і дієздатний суб'єкт, у тому числі захищає порушені права та інтереси і відповідає за виконання своїх зобов'язань, виступає стороною в судовому процесі як позивач або відповідач.

Статусу юридичної особи відведено в ЦКУ окремий підрозділ «Юридична особа», в якому докладно виписано як загальні положення щодо всіх юридичних осіб, так і положення, що стосуються їх конкретних видів, у тому числі різноманітних господарських товариств.

Як будь-який суб'єкт цивільних правовідносин юридична особа наділена правоздатністю та дієздатністю, тобто здатністю мати цивільні права та обов'язки та набувати їх для себе своїми діями. З моменту введення в дію нового ЦКУ юридична особа здатна мати такі самі цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати тільки людині. Це означає, що юридичні особи наділені загальною правоздатністю. Однак таке положення юридичних осіб існувало не завжди. Протягом тривалого часу у правовій системі України юридичні особи були наділені так званою *спеціальною правоздатністю* – відповідно до встановлених цілей діяльності. Це означало, що юридична особа могла виконувати лише такі дії, укладати лише такі угоди, які не суперечать цілям, визначеним у статуті чи положенні про неї.

Тому на практиці засновники юридичної особи (підприємства) були вимушені штучно закріплювати в установчих документах якомога ширше коло повноважень, якнайповніший перелік видів діяльності, що входять до її цілей. Якщо ж юридична особа порушувала це правило, укладала угоду, яка виходить за межі визначених цілей, то така угода була недійсною і не призводила до тих правових наслідків, яких прагнули сторони, що її укладали.

Слід відмітити, що така спеціальна правоздатність юридичних осіб була притаманна багатьом правовим системам світу, а не лише Україні. Разом з тим, в останні роки спостерігається тенденція до розширення можливостей юридичних осіб, визнання за ними загальної правоздатності, відповідно до якої вони можуть укладати будь-які правомірні угоди. Таке положення і знайшло своє відображення в новому Цивільному кодексі України.

Окремими видами діяльності, перелік яких визначається законом, юридична особа може займатися після одержання нею спеціального дозволу (ліцензії).

Правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення (затвердження її статуту або положення, видання компетентним органом постанови про її утворення, державної реєстрації) і припиняється з моменту

внесення запису до Єдиного державного реєстру про припинення юридичної особи. Правоздатність і дієздатність юридичної особи збігаються за обсягом та у часі.

Юридична особа набуває для себе цивільних прав та обов'язків через свої органи, які утворюються і діють відповідно до закону та установчого документа. У деяких встановлених законом випадках юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків через своїх учасників.

Орган або особа, яка за законом чи установчими документами юридичної особи виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень.

Розрізняють вищі органи юридичної особи та органи управління. Вищим органом, який може вирішувати будь-які питання, є загальні збори засновників (власників майна). Органи управління є одноособові (директор, генеральний директор, президент, керуючий і т. ін.) та колегіальні (дирекція, рада директорів, правління). На деяких видах підприємств діють спостережні ради.

Утворення юридичної особи може відбуватися з ініціативи як організацій, так і окремих громадян, що є власниками майна, на основі якого утворюється ця юридична особа, або розпоряджаються ним на законних підставах.

Для створення юридичної особи її учасники (засновники) розробляють установчі документи, які викладаються письмово і підписуються всіма учасниками, якщо законом не встановлено інший порядок їх затвердження.

Установчим документом товариства є затверджений учасниками статут або засновницький договір між учасниками, якщо інше не встановлено законом. Товариство, створене однією особою, діє на підставі статуту, затвердженого цією особою. Установа створюється на підставі індивідуального або спільного установчого акта, складеного засновником (засновниками). Установчий акт може міститися також і в заповіті. До створення установи установчий акт, складений однією або кількома особами, може бути скасований засновником (засновниками).

Юридична особа вважається створеною з моменту її державної реєстрації. Всі юридичні особи підлягають державній реєстрації у порядку, встановленому законодавством, в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб. До цього реєстру вносяться відомості про організаційно-правову форму юридичної особи, її найменування (фірмове найменування), місцезнаходження, органи управління, філії та представництва, мету установи, а також інші відомості, якщо цього вимагає закон. Державна реєстрація юридичних осіб проводиться відповідними компетентними державними органами залежно від виду юридичної особи. Так, суб'єкти підприємницької діяльності реєструються виконавчими комітетами районних (міських) рад депутатів або районними державними адміністраціями; громадські організації, політичні партії – органами юстиції, комерційні банки – НБУ і т. д.

Порушення встановленого законом порядку створення юридичної особи або невідповідність її установчих документів закону є підставою для відмови у державній реєстрації юридичної особи. Відмова у державній реєстрації за іншими мотивами (недоцільність тощо), а також зволікання з її проведенням не допускаються і можуть бути оскаржені в суді.

Розрізняють кілька способів утворення юридичних осіб:

розпорядчий – юридична особа виникає на підставі прийняття власником майна чи уповноваженим ним органом розпорядчого акта та затвердження статуту (положення) про неї. У такий спосіб утворюються, наприклад, державні підприємства;

дозвільний – для виникнення юридичної особи необхідно попередньо отримати дозвіл (згоду) відповідного компетентного органу. У такий спосіб утворюються, зокрема, комерційні банки (необхідна згода Національного банку України);

нормативно-явочний – юридична особа виникає на основі загального дозволу держави, який закріплено в нормативно-правовому акті (законі), якщо певні суб'єкти виявляють ініціативу і реєструють її у відповідних органах. У такий спосіб виникають, наприклад, кооперативи, громадські організації та об'єднання.

У деяких випадках процедура утворення юридичної особи поєднує ознаки кількох з названих способів.

Юридична особа **припиняється** в результаті передачі всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам (злиття, приєднання, поділу) або в результаті ліквідації.

Учасники юридичної особи або орган, що прийняв рішення про припинення юридичної особи, зобов'язані негайно письмово повідомити про це орган, що здійснює державну реєстрацію юридичних осіб, який вносить до Єдиного державного реєстру відомості про те, що юридична особа перебуває у процесі припинення.

Реорганізація або ліквідація чи інший спосіб припинення юридичної особи може відбуватися за рішенням органів, що зазначені в її установчих документах або в законодавчих актах.

Ліквідація юридичної особи означає припинення її діяльності без переходу прав і обов'язків до інших осіб (без правонаступництва). Ліквідація відбувається за рішенням власника майна або органу, що утворив її, або за рішенням суду. Підставою для ліквідації є також банкрутство юридичної особи-підприємства, прийняття рішення про заборону її діяльності внаслідок невиконання умов, встановлених законодавством, визнання недійсними установчих актів про її створення та інші підстави, передбачені законом.

Реорганізація юридичної особи означає припинення її діяльності з передачею майна, прав та обов'язків іншій юридичній особі (з правонаступництвом). Реорганізація юридичної особи здійснюється за рішенням його учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, а в передбачених законом випадках – за рішенням суду або відповідних органів державної влади. Реорганізація може відбуватися шляхом: злиття (кілька юридичних осіб об'єднуються в одну і припиняють своє існування як окремих суб'єктів); приєднання (одна юридична особа вливається в іншу, яка існує вже в ширшому масштабі, а перша припиняє існування); поділу (одна юридична особа припиняється, а на її основі виникає кілька нових юридичних осіб, кожна з яких перейняла певну частку майна, справ, прав та обов'язків першої юридичної особи). Формою реорганізації є перетворення (на основі юридичної особи виникає нова, яка має іншу структуру, інші цілі, інший предмет діяльності, але переймає майнову основу діяльності старої, її права та обов'язки), коли практично має місце зміна організаційно-правової форми юридичної особи. Перетворення юридичної особи не має наслідком її припинення.

Ще однією з форм реорганізації є *виокремлення*: зі складу юридичної особи, яка продовжує своє існування, виділяється нова організація, що також має статус юридичної особи). У такому разі припинення діяльності юридичної особи також не відбувається.

Юридична особа може відкривати свої філії та представництва. Це сприяє розширенню сфери її діяльності. Філії та представництва не є новими самостійними юридичними особами, а лише структурно відособленими частинами тієї юридичної особи, що їх утворила.

Філією є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза місцем її знаходження та здійснює всі або частину її функцій.

Представництвом є відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза місцем її знаходження та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи.

Філії та представництва не є юридичними особами. Вони наділяються майном юридичної особи, що їх створила, і діють на підставі затвердженого нею положення. Керівники філій і представництв призначаються юридичною особою і діють на підставі виданої нею довіреності. Відомості про відкриті філії та представництва мають бути внесені до Єдиного державного реєстру юридичних осіб.

Розподіл юридичних осіб на **види** здійснюється за різними класифікаційними ознаками. Залежно від порядку їх створення та цілей розрізняють юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права.

Юридична особа приватного права створюється на підставі установчих документів у зазначеному вище порядку. *Юридична особа публічного права* створюється розпорядчим способом органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим та органом місцевого самоврядування.

Залежно від форми власності, на якій вони засновані, юридичні особи поділяються на *приватні та державні*. Окремо виокремлюють *іноземні юридичні особи, міжнародні організації та об'єднання*.

Відповідно до нового ЦКУ залежно від організаційно-правової форми юридичних осіб поділяють на *товариства та установи*. Разом з тим, юридичні особи можуть створюватися і в інших формах, встановлених законом.

Товариством є організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. Товариство може бути створене однією особою, якщо інше не встановлено законом. Вони поділяються на підприємницькі та непідприємницькі.

Установою є організація без членів, створена однією або кількома особами (засновниками) шляхом об'єднання (виділення) майна, для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна. Особливості правового статусу окремих видів установ встановлюються спеціальними законами.

Товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (підприємницькі товариства), можуть бути організовані тільки як *господарські товариства* (акціонерне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю, повне товариство та командитне товариство) або *виробничі кооперативи*.

Непідприємницькими товариствами вважаються товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками. Непідприємницькі товариства (споживчі кооперативи, об'єднання громадян, політичні партії, релігійні організації тощо) та установи можуть, поряд з основною діяльністю, займатися підприємницькою діяльністю, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню.

Окремої уваги заслуговують *господарські товариства*, якими визнаються юридичні особи з поділенням на частки учасників статутним (складеним) капіталом. Господарські товариства можуть бути створені у формі повного товариства, командитного товариства, товариства з обмеженою або додатковою відповідальністю, акціонерного товариства.

Акціонерне (АТ) – це товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства.

Товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ) – це засноване одним або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки визначених статутом розмірів, учасники якого не відповідають за його зобов'язаннями і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості внесених ними вкладів.

Повне товариство (ПТ) – це товариство, учасники якого (повні учасники) відповідно до укладеного між ними договору займаються підприємницькою діяльністю від імені товариства і відповідають за його зобов'язаннями всім майном, що їм належить.

Товариство з додатковою відповідальністю (ТДВ) – це засноване однією або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких визначений статутом, учасники якого несуть субсидіарну відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном в однаковому для всіх розмірі, кратному до вартості внесених ними вкладів, який визначається статутом.

Командитне товариство (КТ) – це товариство, в якому поряд з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і відповідають за зобов'язаннями товариства всім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників, командитистів), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства.

Виробничим кооперативом визнається добровільне об'єднання громадян на засадах членства для спільної виробничої або іншої господарської діяльності, яка базується на їхній власній трудовій участі та об'єднанні його членами майнових пайових внесків. Члени виробничого кооперативу несуть за зобов'язаннями кооперативу субсидіарну відповідальність у розмірах та порядку, передбачених законом і статутом

кооперативу. Законом та статутом кооперативу може бути передбачена участь у діяльності виробничого кооперативу на засадах членства також інших осіб.

5.3. Поняття особистих немайнових та майнових прав громадян і юридичних осіб. Право власності і його конституційний захист

Норми цивільного права в основному регулюють майнові відносини. Разом з тим *особисті немайнові блага* теж можуть бути об'єктом цивільних правовідносин.

Особисті немайнові права громадян розділяють на дві групи:

1) особисті немайнові права, *не пов'язані з майновими*. Такі є ім'я, честь, гідність, ділова репутація.

Під *ім'ям* в широкому сенсі розуміється ім'я, по батькові, прізвище. Кожен громадянин має право вимагати від інших осіб, щоб його називали ім'ям, що належить йому, і не спотворювали його.

Честь – це суспільна оцінка моральних якостей людини. *Гідність* – це самооцінка особи, усвідомлення громадянином своїх якостей. Честь і гідність взаємозв'язані і тому, наприклад, розповсюдження про громадянина помилкових відомостей, що порочать його, рівне принижує і честь, і гідність особи.

Ділова репутація – це суспільна оцінка ділових якостей громадянина. Честь, гідність і ділова репутація громадян захищаються в судовому порядку. Громадянин, чиї особисті немайнові права порушені, має право вимагати: спростування невідповідних або неправдиво викладених відомостей, що порочать його; відшкодування майнової і моральної шкоди, заподіяної розповсюдженням таких відомостей;

2) особисті немайнові права, *пов'язані з майновими*. До них відносяться авторські права (права на твори науки, літератури, мистецтва), права, суміжні з авторськими (права виконавців, виробників фонограм, організацій віщання), право на відкриття, право на винахід, корисну модель, промисловий зразок, знак для товарів і послуг, раціоналізаторська пропозиція.

Ті, що забезпечують природне існування	Ті, що забезпечують соціальне буття фізичної особи
<ul style="list-style-type: none"> • Право на життя • Право на охорону здоров'я і право на медичну допомогу, а також право на донорство • Право на інформацію про стан свого здоров'я і право на таємницю про стан свого здоров'я • Право на свободу і право на особисту недоторканість • Право на сім'ю і право на опіку або піклування • Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля 	<ul style="list-style-type: none"> • Право на ім'я, на зміну та використання імені • Право на повагу до гідності та честі • Право на індивідуальність • Право на особисте життя та його таємницю • Право на місце проживання • Право на свободу пересування • Право на вибір роду занять • Право на недоторканість ділової репутації • Право на свободу об'єднань

Дана група особистих немайнових прав також захищається в судовому порядку, як правило, шляхом їх відновлення. Наприклад, у разі спотворення імені автора при випуску твору в світ або спотворення змісту твору автор має право вимагати відновлення порушеного права шляхом внесення відповідних виправлень. Крім того, особа, чиє право порушено, має право вимагати відшкодування моральної і матеріальної шкоди (наприклад, повернення незаконно одержаного гонорару).

Правове регулювання розподілу майнових благ – одне з основних завдань цивільного права. В рамках цивільних правовідносин задовольняються майнові інтереси фізичних і юридичних осіб.

Майнові права розділяють на дві групи: речові права (характерний його приклад – право власності) і права, витікаючі із зобов'язань.

Речове право – це безпосередній юридичний зв'язок особи з річчю.

Речові права мають ряд ознак:

1) їх об'єктом завжди є річ (майно);

2) зміст речового права визначається законом. Наприклад, власник телевізора не повинен домовлятися з ким-небудь про те, як він його використовуватиме – права власника (володіння, користування, розпорядження) витікають безпосередньо із закону;

3) речове право є таким, що триває, тобто термінами не обмежується. Обличчя набуває речі як би навіки, хоча, зрозуміло, коли-небудь ця річ вийде з ладу і стане непотрібною власнику;

4) речове право у разі його порушення підлягає абсолютному захисту. Це означає, що власник має право витребувати свою річ з володіння будь-якої особи, навіть особи, що не є правопорушником.

Речові права за своєю природою статичні. Тим часом без обміну речами неможлива ніяка економічна діяльність. Динаміку майнових відносин, процес переходу цивільних прав і обов'язків від одних осіб до інших «обслуговують» зобов'язання.

Зобов'язання – правовідношення, через яке одна сторона (кредитор) має право вимагати від іншої сторони (боржника) певної поведінки в свою користь. Таким чином, управомоченою особою (носієм права, витікаючого із зобов'язання) в зобов'язанні є кредитор.

Зобов'язальні відносини володіють такими ознаками:

1) об'єктом зобов'язання є дія (передати річ, виконати роботу, надати послугу);

2) зміст права, витікаючого із зобов'язання, як правило, визначається договором. Наприклад, права орендаря складського приміщення визначаються договором оренди. За межі договору правомочності орендаря не повинні виходити;

3) зобов'язальне відношення завжди обмежене певним терміном, за своєю природою воно звичайне. Тому і права, витікаючі із зобов'язання, мають кінцеві терміни;

4) права, що витікають із зобов'язання, захищаються законом відносно. Тобто, у разі невиконання зобов'язання кредитор має право обернути свої претензії тільки до одної, конкретної особи – боржника.

Речові права і права, що витікають із зобов'язань, таким чином, представляють собою різні сторони майнових прав громадян і юридичних осіб.

Власність – це економічна категорія, яка є одним з проявів суспільних відносин з приводу привласнення матеріальних благ.

Право власності – це сукупність правових норм, що регулюють і закріплюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку з присвоєнням матеріальних благ громадянами, юридичними особами і державою, які надають названим суб'єктам рівні права та обов'язки щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Право власності розглядають як в об'єктивному, так і суб'єктивному аспектах. В об'єктивному аспекті право власності – це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини із володіння, користування і розпорядження майном.

Правовою основою закріплення права власності в Україні є Конституція України, Цивільний кодекс України та інші законодавчі і нормативні акти.

У суб'єктивному аспекті право власності являє собою сукупність повноважень власника щодо володіння, користування і розпорядження майном.

Володіння – фактична наявність речі в господарстві власника і його можливість впливати на неї безпосередньо. Володіння може бути законним (наприклад, наявність в особі речей на правах власності) і незаконним (наприклад, володіння майном, добутих злочинним шляхом, привласнення знахідки). Незаконне володіння поділяється на добросовісне (коли особа не знала і не могла знати про те, що володіє чужим майном) і недобросовісне (коли особа знала або повинна була знати про те, що володіння незаконне).

Зміст права власності		
Право володіння	Право користування	Право розпорядження
Можливість фактичного (фізичного) утримання речі поєднане з можливістю власника впливати на річ	Можливість вилучення корисних властивостей речі для задоволення потреб власника чи інших осіб	Можливість визначити юридичну і (або) фактичну долю речі. Власник має право продати, обміняти, подарувати річ, що йому належить

Користування – це право вилучати з речей їх корисні властивості (наприклад, обробляти землю і отримувати врожай, вживати продукти харчування, носити одяг та взуття).

Розпорядження – це право визначати юридичну або фактичну частку майна (наприклад, продавати, дарувати, обмінювати, переробляти, заповідати тощо).

Сукупність зазначених повноважень в особи дає підстави вважати її власником відповідного майна.

Розрізняють такі **форми власності**:

власність українського народу – земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які розташовані в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони;

приватна власність – майнові та особисті немайнові блага конкретної фізичної чи юридичної особи (житлові будинки, транспортні засоби, грошові кошти, цінні папери, результати інтелектуальної творчості та інше майно споживчого і виробничого призначення);

колективна власність – це майно, що належить певному колективу і необхідне для його функціонування (майно колективного підприємства, кооперативу, орендного чи акціонерного підприємства, господарського товариства, господарського об'єднання, професійної спілки, політичної партії чи іншої громадської організації, релігійної організації тощо);

державна власність – майно, у тому числі кошти, необхідні для виконання державою своїх функцій (наприклад, єдина енергетична система, інформаційна система, системи зв'язку, транспорту загального користування, кошти державного бюджету тощо). Державна власність поділяється на загальнодержавну та власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальну).

Відповідно до чинного цивільного законодавства, *право власності припиняється* у разі: відчуження власником свого майна; відмови власника від права власності; припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; знищення майна; викупу безгосподарно утримуваних пам'яток історії та культури; викупу земельної ділянки з метою суспільної необхідності; викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиції; конфіскації; в інших випадках, встановлених законом.

До **суб'єктів права власності** в Україні належать:

1) *український народ*, який являє собою єдине джерело державної влади в республіці і здійснює права власника шляхом референдуму, а також через Верховну Раду України і місцеві Ради народних депутатів. Кожен громадянин як складова народу має право за чинним законодавством України користуватись природними об'єктами для задоволення особистих потреб;

2) *фізичні особи*, тобто громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, які мають рівні майнові права, якщо інше не передбачено законодавчими актами України;

3) *юридичні особи*, до яких належать трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативи, акціонерні товариства, господарські товариства, господарські об'єднання, професійні спілки, політичні партії та інші громадські об'єднання, релігійні та інші організації;

4) *Україна* як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава;

- 5) Автономна Республіка Крим;
 6) територіальні громади;
 7) іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.

Захист права власності здійснюється всією правовою системою держави.

Склад	Форми власності			
	Право власності українського народу	Державна	Комунальна	Приватна
Суб'єкти права власності	Народ України (від імені народу права власника здійснюють органи державної влади та місцевого самоврядування)	Держава в особі уповноважених на це державних органів	Територіальні громади та органи місцевого самоврядування	Фізичні особи (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства), а також юридичні особи (підприємства, організації, установи)
Об'єкти	Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони	Будь-яке майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі	Рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів та інші кошти, земля, природні ресурси, а також підприємства, установи, організації, заклади культури, освіти, спорту, науки, сфери соціального обслуговування	Підприємства, будівлі, транспортні засоби, гроші, цінні папери тощо, а також результати інтелектуальної, творчої діяльності, у тому числі твори науки, літератури і мистецтва, винаходи і відкриття

Чинне законодавство визначає основні способи захисту права власності, до яких належать:

- визнання права власності на землю;
- відшкодування майнової та моральної (немайнової) шкоди, завданої порушенням права власності;
- усунення порушень права власності, які не пов'язані з втратою володіння;
- витребування майна з чужого незаконного володіння.

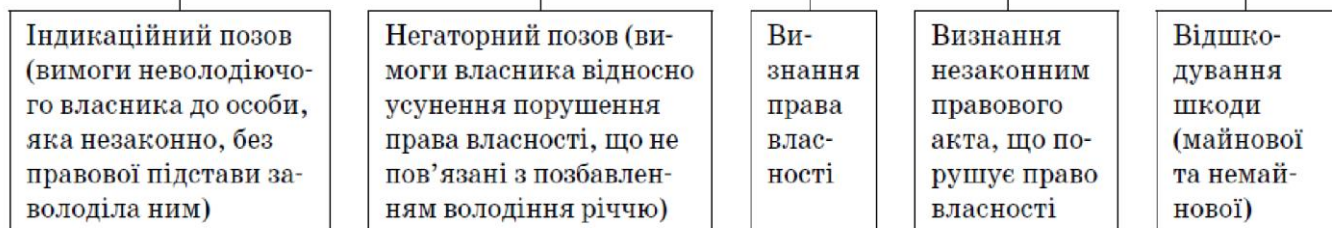
Держава покликана забезпечувати всім власникам рівні умови захисту права власності, який здійснюється в позовному порядку судом, господарським судом, третейським судом, а в випадках, передбачених законодавством, також товариськими судами, професійними спілками та іншими громадськими об'єднаннями.

Для захисту права власності застосовуються речово-правові і зобов'язально-правові позови. До перших належать: *віндикаційний позов*, тобто вимога про усунення перешкод у здійсненні права власності, не пов'язаних з позбавленням володіння річчю; *негаторний позов*, тобто повернення або відшкодування всіх доходів, що були або могли бути здобуті за час незаконного володіння майном.

Відносно зобов'язально-правових способів захисту права власності, то вони, як правило, засновані на договорах, але можуть бути пов'язані і з позадоговірними зобов'язаннями. До них належать позови про: відшкодування збитків; повернення речей, які віддані в користування за договором, і т. п.

Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений в його здійсненні, крім випадків і в порядку, встановлених чинним законодавством.

Захист права власності від порушень

Примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених законом, за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, а у разі відчуження об'єктів права приватної власності – лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права і вимагати повернення свого майна з чужого незаконного володіння протягом трирічної позовної давності.

5.4. Цивільно-правові договори: поняття, види, порядок укладання та припинення

Договір є основною підставою виникнення зобов'язально-правових відносин (зобов'язань), що встановлює певні суб'єктивні права і суб'єктивні обов'язки для сторін, які його уклали.

Договір можна визначити як угоду двох або кількох осіб, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин.

Предметом договору завжди є певна дія, але ця дія може бути тільки правомірною. Якщо предметом договору буде неправомірна дія, тобто незаконна, то такий договір визнається недійсним.

Договір вважається дійсним при дотриманні таких умов: законність дії; волевиявлення сторін; дотримання встановленої законом форми договору; правоздатність і дієздатність сторін.

Головним елементом кожного договору є воля сторін, спрямована на досягнення певної мети, яка не суперечить закону.

Змістом будь-якого **договору** є права й обов'язки сторін, встановлені ним. Зміст будь-якого договору характеризується його умовами. Прийнято розрізняти істотні, звичайні і випадкові умови договору.

Договір вважається укладеним, коли між сторонами в потрібній у належних випадках формі досягнуто згоди по всіх істотних умовах. Такими є умови договору, що визнані такими за законом або необхідні для договорів даного виду, а також всі ті умови, щодо яких за заявою однією із сторін повинно бути досягнуто згоди (наприклад, у договорі купівлі-продажу істотними є предмет, ціна, строк).

Крім згаданих умов, у договорі можуть бути звичайні й випадкові умови.

До звичайних умов належать ті, які вироблені практикою для договорів певного виду та оприлюднені в установленому порядку (наприклад, місце виконання договору). Ці умови не обов'язково повинні бути включені до договору. Якщо вони не включені до договору, то діє загальна норма Цивільного кодексу. Якщо ж сторони бажають встановити інше місце виконання договору, то це має бути обумовлено в договорі.

Випадковими визначаються такі умови договору, які звичайно в договорах такого виду не передбачаються, але можуть бути встановлені угодою сторін. Наприклад, винагорода повіреному в договорі доручення за виконання доручених йому дій не передбачається, але якщо сторони передбачають умову про винагороду, то повірений має право вимагати її виплати. Отже, випадкова умова, якщо вона включена до договору, має бути виконана.

У договорі може бути зафіксовано волю двох чи кількох осіб.

Договори, в яких бере участь понад двох осіб, називаються *багатосторонніми* (наприклад, договір про спільну діяльність по спорудженню житла, будівництво шляхів, шкіл і т. п.).

Договори, в яких одна сторона має лише права, а інша – лише обов'язки називають *односторонніми*. Їх слід відрізнити від односторонніх угод, учасником яких є одна особа. У договорі ж завжди бере участь не менше двох осіб.

Договори, в яких кожна із сторін має і права і обов'язки, називають *двосторонніми*, або *взаємними*.

Розрізняють договори ***реальні й консенсуальні***.

Реальні договори вважаються укладеними, тобто набувають юридичного значення лише з моменту фактичного здійснення певних дій (наприклад, договір позички слід вважати укладеним не з моменту угоди між сторонами про позичку, а з моменту, коли позикодавець передав позичальникові певну суму грошей).

Консенсуальні договори вважаються укладеними і набувають юридичного значення з моменту досягнення угоди з основних умов договору (наприклад, купівля-продаж, найм, підряд тощо).

За своєю формою договори можуть бути *усними* і *письмовими*. Останні, в свою чергу, поділяються на прості і нотаріально засвідчені.

За загальним правилом вибір форми договору залежить від бажання осіб, що його укладають. Однак у ряді випадків закон вимагає, щоб договори були укладені в певній формі. Якщо для договору не встановлено такої форми, він вважається укладеним, поки поведінка осіб свідчить про їхню волю укласти договір. Мовчання визначається виявом волі укласти договір лише у випадках, передбачених законом.

Усна форма допускається в договорах, що виконуються під час їх укладання, якщо інше не встановлено законом (наприклад, договір купівлі-продажу за готівку).

Проста письмова форма застосовується в разі укладення договорів між юридичними особами, між фізичною та юридичною особою, крім договорів, що виконуються під час їх укладення. У простій письмовій формі укладаються й інші договори громадян між собою, якщо дотримання цієї форми вимагає закон (наприклад, договір майнового найму (оренди) між громадянами на строк понад одного року).

Нотаріальне посвідчення письмових договорів обов'язкове у випадках, передбачених у законі. Таким чином, укладаються договір купівлі-продажу житлового будинку та деякі інші. Таке посвідчення здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення даної нотаріальної дії шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису. На вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути посвідчений нотаріально.

Недодержання форми договору, якої вимагає закон, тягне недійсність договору лише в разі, якщо такий наслідок безпосередньо обумовлений у законі.

Договір вважається укладеним, коли сторони досягли згоди по всіх суттєвих умовах і угоду належним чином оформили.

У процесі укладення договору розрізняють дві стадії: *пропозиція укласти договір* (оферта) і *прийняття пропозиції* (акцепт). Цивільний кодекс України визначає, з якого моменту договір вважається укладеним. Коли пропозицію укласти договір зроблено із зазначенням строку для відповіді, договір вважається укладеним, якщо особа, яка зробила пропозицію, одержала від іншої сторони відповідь про прийняття пропозиції протягом цього строку. В той же час, коли пропозиція укласти договір зроблена усно без зазначення строку для відповіді, договір вважається укладеним, якщо інша сторона негайно заявила особі, яка зробила пропозицію, про прийняття цієї пропозиції. Якщо така пропозиція зроблена в письмовій формі, договір вважається укладеним, коли відповідь про прийняття пропозиції одержана протягом нормально необхідного для цього часу.

Слід мати на увазі, що якщо з одержаної із запізненням відповіді про згоду укласти договір видно, що відповідь була надіслана своєчасно, вона визнається такою, що запізнилася лише в тому разі, коли особа, яка зробила пропозицію, негайно повідомить іншій стороні про одержання відповіді із запізненням. У цьому разі відповідь вважається новою пропозицією.

У той же час відповідь про згоду укласти договір на інших, ніж було запропоновано, умовах визнається відмовою від пропозиції і в той же час новою пропозицією. Однак це правило не поширюється на випадки, коли при укладенні договорів між державними, кооперативними та іншими громадськими організаціями виникають розбіжності, що підлягають розгляду судом, арбітражем або третейським судом.

Часто сторони самі визначають момент вступу договору в юридичну силу, тобто момент, з якого договір вважається укладеним, про що прямо зазначають у договорі – договір набуває сили з такого-то дня, місяця і року. В інших випадках момент укладення договору визначає закон. Наприклад, договір купівлі-продажу жилого будинку має бути нотаріально посвідчений, але юридичної сили він набуває лише з моменту його реєстрації в місцевих органах управління.

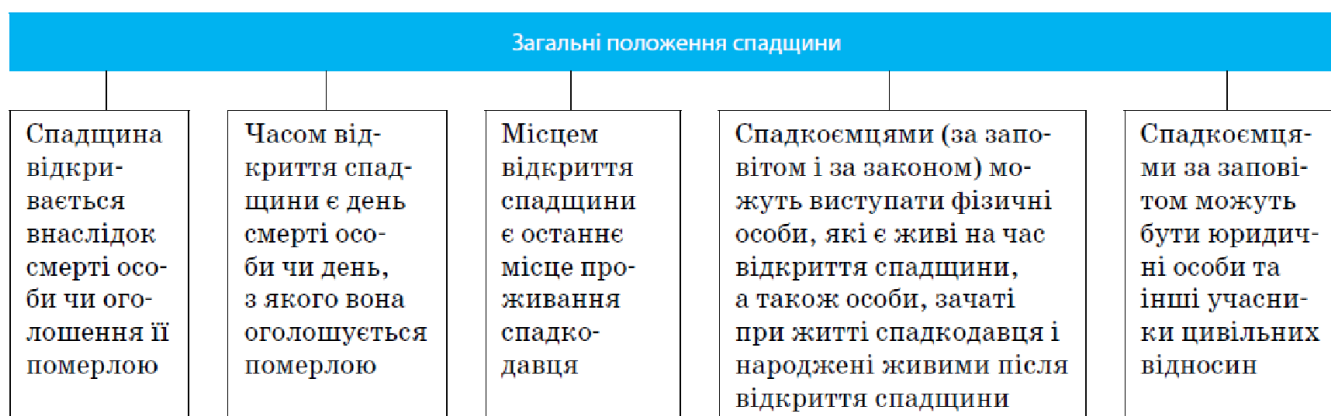
Момент набуття договором чинності має важливе значення, оскільки з цим моментом пов'язані певні юридичні наслідки – перехід права власності до покупця, ризик випадкової загибелі речі та ін.

5.5. Загальна характеристика спадкування. Види спадкування

Правовідносини, пов'язані зі спадкуванням, виникають внаслідок смерті фізичної особи.

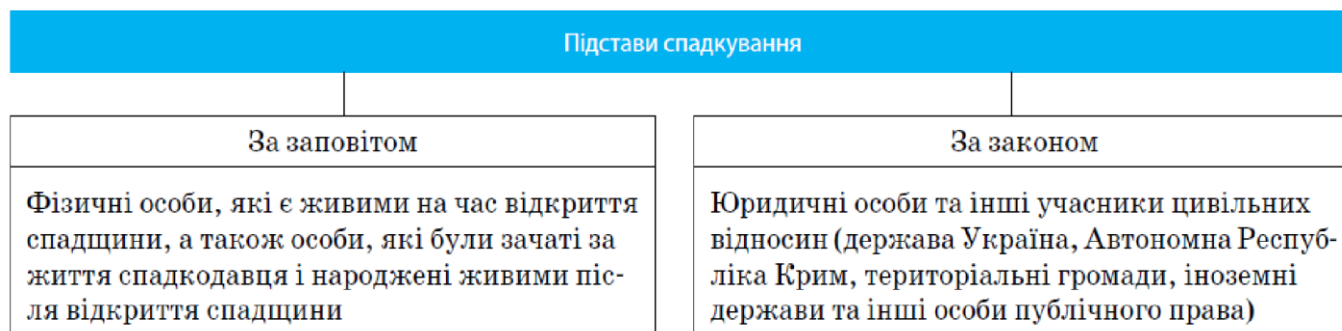
Спадкування – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від померлої фізичної особи (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) (ст. 1216 ЦК України).

Спадкодавець (заповідач) – це фізична особа, майно якої після її смерті переходить у спадщину до іншої особи чи до інших осіб. Спадкодавцем може бути лише фізична особа незалежно від віку, статі, стану здоров'я тощо.

Спадкоємець – це особа, яка у разі смерті тієї чи іншої фізичної особи набуває права одержати його спадкове майно, тобто має право на спадкування.

Спадкування буває двох видів: спадкування за **заповітом** та за **законом**.

Спадкоємцями як за заповітом, так і за законом можуть бути фізичні особи, що були в живих на час смерті спадкодавця, а також діти померлого, зачаті за його життя і народжені після його смерті, також спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи, держава Україна та інші учасники цивільних відносин.

Не мають права на спадкування ні за законом, ні за заповітом особи:

за заповітом: – які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на життя цих осіб; – умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт;

за законом: – батьки після смерті дитини, щодо якої вони були позбавлені батьківських прав; – одна після одної особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду.

за рішенням суду: – особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця; – якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Об'єктом спадкових правовідносин є склад спадщини, тобто права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Об'єкти бувають *майнового* (речі, майнові права та права вимоги) та *немайнового* (авторське право на опублікування і розповсюдження творів науки, літератури, мистецтва та одержання винагороди, право на одержання диплому за відкриття, авторського свідоцтва на твір чи патенту на винахід, виключне право на винахід, промисловий зразок, корисну модель на підставі патенту) характеру.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права спадкування, неприйняття ними спадщини вона визнається судом померлою і переходить у власність територіальної громади.

Як уже вказувалося законодавець встановлює два **види** визначення спадкоємців та поділу спадкового майна: **за заповітом** та **за законом**.

Заповіт – це особисте розпорядження своїм майном на випадок своєї смерті. Цивільне право України виходить із принципу свободи заповіту.

Це означає, що **заповідач може:**

– залишити своє майно одному або декільком особам незалежно від наявності родинних відносин з ними, а також юридичним особам, державі чи іншим суб'єктам цивільного права;

– позбавити права спадкування одного, декількох або всіх спадкоємців за законом. Виняток складають особи, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, їх не можна позбавити спадщини;

– покласти на спадкоємця за заповітом виконання будь-якого зобов'язання. Наприклад, він може зобов'язати спадкоємця надати право довічного користування частиною житлового будинку особі, що не належить до кола спадкоємців;

– охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складання заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати у майбутньому;

– скласти заповіт щодо всієї спадщини або її частини;

– у будь-який час змінити або скасувати заповіт.

Вимоги до заповіту:

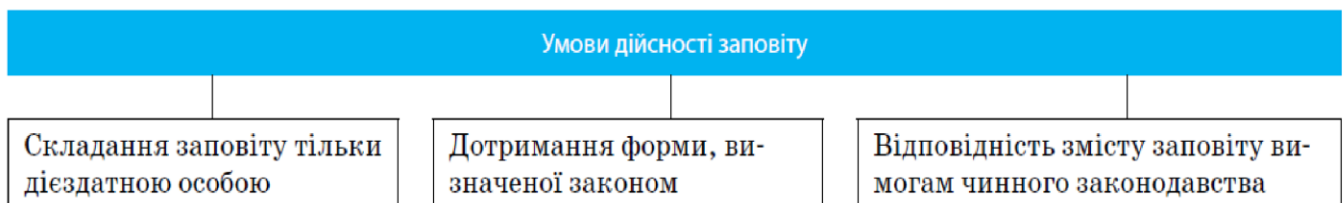
– повна цивільна дієздатність заповідача. Право на заповіт має тільки фізична особа з повною цивільною дієздатністю;

– особистий характер. Заповіт належить до числа юридичних актів, що складаються тільки від свого імені;

– нотаріально посвідчена письмова форма. Заповіт складається у письмовій формі із зазначенням місця та часу його складання, власноручно підписується заповідачем і засвідчується нотаріусом або, за його відсутності, іншими особами, коло яких визначено законодавством (службовими особами закладу охорони здоров'я, капітаном судна, командиром військової частини тощо).

Необхідно звернути увагу, що ЦК України надає спадкодавцю право скласти **заповіт особливої форми**, яка відрізняється від звичайного заповіту:

Секретний заповіт – заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом. Заповідач, заклеює конверт і ставить свій підпис на ньому. Посвідчення цього заповіту повинно відбуватися у присутності двох свідків.

Однак даний вид заповіту складений без кваліфікованої юридичної допомоги, може привести до недійсності заповіту (наприклад: заповідач забув підписати заповіт, неправильно вказав дані спадкоємців, абстрактно висловив у заповіті свої бажання). У звичайному заповіті за юридичною правильністю оформлення слідкує та відповідає нотаріус.

Заповіт з умовою – заповіт, у якому обумовлено виникнення права на спадщину тільки у разі наявності у спадкоємця певної умови (вступити на роботу, одружитись, вступити до навчального закладу).

Цей заповіт також має багато незрозумілостей та може призвести до втрати спадку спадкоємцем. Спадкоємець може прийняти спадщину протягом 6 місяців з дня відкриття спадщини (день смерті (визнання померлим) спадкодавця)). Тобто, протягом вказаного часу він повинен виконати умови заповіту, або мати їх у наявності. Необхідно розумно ставитись до висунення вимог, оскільки зрозуміло: дитину за цей строк народити неможливо (9 місяців), отримати освіту – теж (5 років).

Заповіт подружжя – спільний заповіт щодо майна, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності. Досить поширена форма заповіту. Незалежно від волі заповідача деякі особи мають право на обов'язкову частку у спадщині.

До них належать: неповнолітні діти спадкодавця; повнолітні непрацездатні діти спадкодавця; непрацездатна вдова (вдовець) спадкодавця; непрацездатні батьки (усиновителі) спадкодавця. Вони спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Це означає, що якби за законом така особа успадковувала б $1/3$ належного спадкодавцеві майна, то в разі усунення її від спадщини волею заповідача вона успадкує $1/6$ цього майна (тобто $1/3:2=1/6$).

Оскільки заповіт є типовим одностороннім правочином, заповідач має право змінити або скасувати його в будь-який час незалежно від волі інших осіб.

Скасування заповіту можливо двома способами:

а) складанням нового заповіту;

б) шляхом подачі до нотаріального органу заяви про скасування раніше складеного заповіту.

Заповіт, який складається пізніше, може і не скасовувати чи змінювати попередні, а лише доповнювати їх шляхом визначення долі майна, яке раніше нікому не заповідалося.

Спадкування за законом – спадкування згідно з умовами і в порядку черговості, визначеними у законі, оскільки вони не змінені чинним заповітом.

Спадкування за законом має місце, коли:

– відсутній заповіт;

– заповіт визнано недійсним;

– заповідано лише частину майна або заповіт визнано недійсним в одній із частин;

– спадкоємець за заповітом відмовився від спадщини або її не прийняв;

– спадкоємець за заповітом помер раніше спадкодавця;

– спадкоємець за заповітом усунутий від права на спадкування відповідно до закону.

Спадкоємцями за законом є той з подружжя, хто пережив спадкодавця, родичі спадкодавця і деякі інші особи. Вони закликаються до спадщини в порядку черговості. Усі спадкоємці за законом одержують рівні частки спадкового майна.

Спадкування за законом

Перша черга	Друга черга	Третя черга	Четверта черга	П'ята черга
<p>Діти спадкодавця (у тому числі зачаті за життя спадкодавця і народжені після його смерті); той із подружжя, хто пережив спадкодавця; батьки (усиновителі). Внуки та правнуки спадкодавця закликаються до спадкування у порядку представлення</p>	<p>Рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері. Племінники, прабаба та прадід спадкують за правом представлення</p>	<p>Рідні дядько та тітка спадкодавця. Двоюрідні брати та сестри спадкують за правом представлення</p>	<p>Особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини</p>	<p>Інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно (причому родичі ближчого ступеня усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення); утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї, але протягом не менш ніж п'ять років отримували від нього матеріальну допомогу, яка була для них основним джерелом існування</p>

Перша черга спадкоємців за законом включає: дітей, у тому числі зачатих за життя спадкодавця і народжених після його смерті; того з подружжя, що пережив спадкодавця; батьків (усиновителів). Внуки та правнуки спадкодавця закликаються до спадку у порядку представлення. Вони стають спадкоємцями тільки тоді, коли до моменту смерті спадкодавця немає в живих того з-поміж їхніх батьків, хто був би спадкоємцем. Внуки та правнуки, таким чином, заміщають (представляють) своїх батьків як спадкоємців.

У *другу чергу* право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері. Племінники, прабаба та прадід спадкують за правом представлення.

У *третю чергу* право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця. Двоюрідні брати та сестри спадкують за правом представлення.

У *четверту чергу* право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як п'ять років до часу відкриття спадщини.

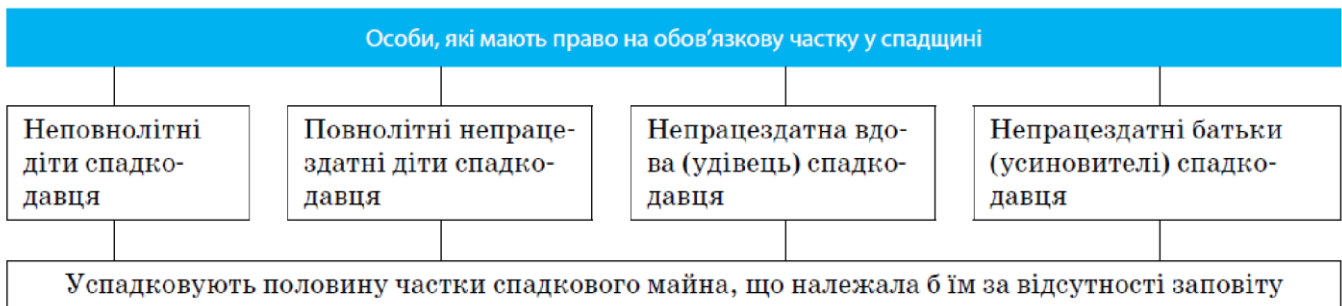
У *п'яту чергу* право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. До п'ятої черги включено також і утриманців спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менше ніж 5 років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її.

Спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом шести місяців з моменту відкриття спадщини він не заявив про відмову від неї. Спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно із спадкодавцем, має подати до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини.

Заява про прийняття спадщини подається спадкоємцем особисто. Неповнолітній має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Від імені малолітньої або недієздатної особи заяву про прийняття спадщини подають її батьки (усиновлювачі), опікун.

Якщо спадкоємець пропустив строк прийняття спадщини з поважної причини, суд може визначити йому додатковий строк для прийняття спадщини.

Спадкоємець має право відмовитися від своєї частки спадщини на користь іншого спадкоємця за законом або заповітом або взагалі відмовитись від прийняття спадщини.

Прийняття спадщини оформляється свідоцтвом про прийняття спадщини. Якщо у складі спадщини є нерухоме майно, спадкоємець зобов'язаний зареєструвати його в органі, що здійснює державну реєстрацію нерухомого майна.

Спадкування передбачає перехід до спадкоємців не тільки майнових прав, але й майнових обов'язків, зокрема, боргів спадкодавця.

Окрім інших прав та обов'язків, що складають спадщину до спадкоємця переходять обов'язки: відшкодувати майнову шкоду (збитки), яка була завдана спадкодавцем; відшкодувати моральну шкоду, завдану спадкодавцем, якщо відшкодування було присуджено судом зі спадкодавця за його життя; сплатити неустойку (штраф, пеню), яка була присуджена судом кредиторів із спадкодавця за життя спадкодавця.

Майнова та моральна шкода, яка була завдана спадкодавцем, відшкодовується спадкоємцями у межах вартості рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане ними у спадщину.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Що є предметом правового регулювання галузі цивільного права України?
2. Які особливості особистих немайнових та майнових відносин?
3. Які нормативно-правові акти належать до джерел цивільного права України?
4. Цивільні правовідносини. Особливості та структура? Що є передумовами виникнення цивільних правовідносин?
5. Хто відноситься до суб'єктів цивільних правовідносин?
6. Цивільна правоздатність. Особливості набуття та припинення.
7. Цивільна дієздатність. Особливості набуття та припинення.
8. Поняття права власності. Форми власності в Україні.
9. Підстави набуття права власності. Підстави припинення права власності.
10. Що таке «спадкування»? Які особи не мають права на спадкування?

Глава 6. СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

План:

- 6.1. Поняття сімейного права, його принципи, методи та джерела.
- 6.2. Порядок укладення та припинення шлюбу.
- 6.3. Особисті немайнові та майнові правовідносини подружжя.
- 6.4. Права та обов'язки батьків і дітей за законодавством України.
- 6.5. Правові форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: сім'я, сімейне право, сімейні правовідносини, Сімейний кодекс України, шлюб, державна реєстрація шлюбу, свідоцтво про шлюб, припинення шлюбу, свідоцтво про розірвання шлюбу, права і обов'язки подружжя, спільне сумісне і приватне майно, шлюбний договір, права та обов'язки батьків і дітей, позбавлення батьківських прав, опіка, піклування, патронат, всиновлення.

6.1. Поняття сімейного права, його принципи, методи та джерела

Сім'я завжди відіграла і відіграє важливу роль на всіх етапах життя людини. Саме в сім'ї формується культура поведінки, в сім'ї людина отримує основи освіти, початкову уяву про суспільство, про взаємини між людьми й багато чого іншого.

Питання самостійності сімейного права, завжди викликає полеміку між різними провідними вченими. Одні вважають, що сімейне право є складовою частиною, галуззю цивільного права. Інші розглядають сімейне право як самостійну галузь права, яка має свій предмет і метод правового регулювання.

Сімейне право слід розглядати як сукупність правових норм, які регулюють особисті немайнові та такі, що ґрунтуються на них, майнові відносини людей, які виникають на основі шлюбу, сім'ї, родства, усиновлення, прийняття дітей на виховання.

Сімейні правовідносини – це насамперед особисті немайнові відносини. Так, *шлюбні відносини* – це подружні стосунки взаємної поваги, любові, моральної підтримки, на основі яких виникають майнові права і обов'язки подружжя. Або батьківство – це передусім кровний і духовний зв'язок батька з дитиною, його піклування про неї, виховання тощо, а на їх основі виникає обов'язок щодо утримання цієї дитини до досягнення повноліття.

Сімейні відносини виникають лише між громадянами на підставі конкретних юридичних фактів. Юридичні ж особи взагалі не є суб'єктами сімейного права. Ці відносини регулюються спеціальними нормативно-правовими актами, основним з яких є Сімейний кодекс України. Істотний вплив на них мають норми етики, моралі, звичаї та традиції.

Сімейне право регулює особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком, а також деякі майнові відносини між іншими членами сім'ї. Але сімейне право не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником та між іншими родичами за походженням.

Таким чином, **предметом регулювання норм сімейного права** є умови й порядок одруження, припинення шлюбу, визнання його недійсним, особисті немайнові й майнові відносини між подружжям, відносини між батьками і дітьми, іншими членами сім'ї, відносини усиновлення, опіки і піклування тощо.

Сімейне право вирішує питання, пов'язані з майновими і немайновими родинними правовідносинами. Правовідносини, що виникають усередині сім'ї (сімейні відносини) носять особливий характер, що відрізняється від інших видів правовідносин.

Специфіка сімейно-правових відносин у порівнянні з іншими правовідносинами полягає у наступному:

1. специфічний склад учасників правовідносин (тільки фізичні особи – батьки, подружжя, діти);
2. сімейні правовідносини виникають зі своєрідних юридичних фактів (шлюб, споріднення, діти, усиновлення, опікуєнство);
3. сімейні відносини, як правило, є триваючими і об'єднують між собою не сторонніх людей, а близьких;
4. для сімейних відносин характерна суворі індивідуалізація їх учасників, звідси невідчужуваність сімейних прав і обов'язків.

Зазначене свідчить про самостійність галузі сімейного права.

Метод сімейного права – це сукупність прийомів і способів, за допомогою яких норми сімейного права впливають на суспільні сімейні відносини. Саме наявність особливого предмета й методу правового регулювання дозволяє виокремити певну сукупність норм у самостійну галузь права. Метод регулювання сімейних відносин характеризують як диспозитивний. Диспозитивність методу полягає в тому, що сімейне право наділяє рівноправних учасників можливістю діяти певним чином, задовольняючи свої потреби й інтереси в сфері сімейних відносин (наприклад, можливість укладання або розірвання шлюбу, укладання договору про сплату аліментів на дитину тощо).

Під **принципами сімейного права** слід розуміти закріплені чинним сімейним законодавством основні керівні ідеї, відповідно до яких нормами сімейного права регулюються особисті й майнові відносини.

До принципів сімейного права України належать:

непримусовість свавільного втручання будь-кого у сімейні справи та *повага до сімейного життя*: навіть правом сімейні відносини регулюються лише у тій частині, в якій це є допустимим і можливим з погляду інтересів їх учасників та інтересів суспільства;

одношлюбність (моногамія): будь-яка особа може одночасно перебувати тільки в одному шлюбі;

свобода шлюбу і добровільності укладення шлюбу: укладення шлюбу і вибір дружини або чоловіка здійснюється довільно, за власним бажанням; держава захищає право на вільний вибір дружини або чоловіка;

свобода розірвання шлюбу: ніхто не вправі примусити особу перебувати у шлюбі проти її волі; якщо продовження подружнього життя стало неможливим, подружжя вправі розірвати шлюб у встановленому порядку;

повна рівність чоловіка і жінки в особистих і майнових правах і обов'язках у шлюбі та сім'ї;

максимально можливе *врахування інтересів* дітей та непрацездатних членів сім'ї;

пріоритет сімейного виховання дітей: цей принцип ґрунтується на положеннях Закону України «Про охорону дитинства» від 26.04.01 та міжнародно-правових актів щодо захисту прав дітей про те, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення; тому перевага завжди повинна надаватися сімейним формам виховання дітей;

матеріальна підтримка членів сім'ї, які потребують матеріальної допомоги: закон встановлює аліментні зобов'язання – батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття; повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків; подружжя повинно матеріально підтримувати одне одного у разі потреби, а за відмови в такій підтримці той з подружжя, що потребує матеріальної допомоги, має право одержувати утримання від іншого з подружжя в примусовому порядку, якщо останній спроможний його надати, та ін.

Джерела сімейного права складають *Конституція України, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, інші закони (наприклад, Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» № 2398-*

VI від 01.07.2010 р., Закон України «Про охорону дитинства» № 2402-III від 26.04.2001 р.), постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти (наприклад, Наказ Міністерства юстиції України № 52/5 від 18.10.2000р. «Про затвердження Правил державної реєстрації актів громадянського стану в Україні»).

Частиною національного сімейного законодавства є також міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України. Основними міжнародними договорами, які знайшли відображення у нормах сімейного права України, є Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.; Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. тощо.

Основні норми, що регулюють відносини в родині між її членами, кодифіковані в **Сімейному кодексі України**, який був прийнятий Верховною Радою України 10 січня 2002 р. (СК України).

Основними цілями правового регулювання сімейних відносин є:

зміцнення сім'ї як соціального інституту;

затвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми й іншими членами родини;

сприяння побудові сімейних відносин на почуттях взаємної любові й поваги, взаємодопомоги й підтримки;

забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного і фізичного розвитку.

Сімейний кодекс надзвичайно важливий законодавчий акт. У суспільстві немає людини, якої б не торкнулися його норми. Сімейний кодекс – це той закон, який надійно захищає новонароджене дитя, забезпечує людині можливість реалізації природних прав на шлюб, на сім'ю, на материнство та батьківство, на особисте виховання своїх дітей, на спільне проживання з ними, а також сприяє виконанню сім'єю різноманітних соціальних функцій.

Сімейний кодекс України складається з 7 розділів, 292 статей і має таку структуру:

Розділ I. «Загальні положення» визначає поняття сім'ї, регулювання сімейних відносин, здійснення сімейних прав і виконання сімейних обов'язків, захист сімейних прав та інтересів;

Розділ II. «Шлюб. Права та обов'язки подружжя» визначає умови і порядок укладання шлюбу, особисті немайнові права і обов'язки подружжя, право власності подружжя, права і обов'язки подружжя зі взаємного утримання, шлюбний договір, порядок припинення шлюбу;

Розділ III. «Права та обов'язки матері, батька і дитини» передбачає підстави виникнення прав і обов'язків батьків і дітей, особисті немайнові права батьків і дітей, права батьків і дітей на майно, обов'язки батьків і дітей із взаємного утримання (аліментні обов'язки);

Розділ IV. «Влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування» визначає порядок усиновлення, порядок встановлення опіки і піклування, права й обов'язки опікунів і піклувальників, патронат над дітьми;

Розділ V. «Права та обов'язки інших членів сім'ї та родичів» визначає особисті немайнові права й обов'язки інших членів сім'ї та родичів, обов'язки по утриманню інших членів сім'ї та родичів;

Розділ VI. «Застосування Сімейного кодексу України до іноземців та осіб без громадянства. Застосування законів іноземних держав та міжнародних договорів в Україні» визначає порядок укладання і розірвання шлюбів громадян України з іноземцями й іноземців в Україні, порядок міжнародного усиновлення;

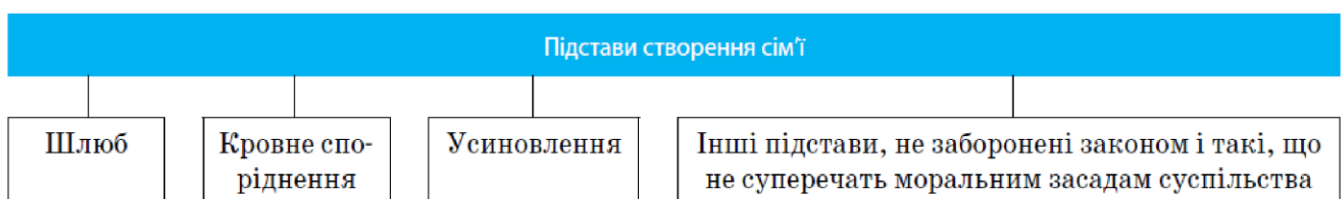
Розділ VII. «Прикінцеві положення» визначає, що цей Кодекс набирає чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом України, а також про припинення чинності Кодексу про шлюб та сім'ю 1969 року й інших законів, які суперечать СК України.

СК України не має зворотньої сили. Це означає, що він не може поширюватися на відносини, які виникли до моменту, коли він набрав чинності.

На відміну від цивільних відносин, учасником (суб'єктом) сімейних відносин може бути лише людина, яка у сімейних відносинах має свій додатковий статус – дружини, чоловіка, матері, батька, дитини тощо. Називати людей, які є учасниками сімейних відносин, фізичними особами не прийнято. Юридичні особи у сімейних відносинах участі не беруть.

Центральною категорією сімейного права є **сім'я**. У науці існує безліч понять «сім'я», але найчастіше воно розглядається в соціологічному і юридичному значенні. У соціологічному змісті сім'я - це мала соціальна група осіб, заснована на шлюбі або спорідненні, пов'язана особистими немайновими і майновими відносинами, взаємною підтримкою і вихованням дітей.

У **юридичному змісті сім'я** – це коло осіб, пов'язаних взаємними правами й обов'язками, що впливають зі шлюбу, споріднення, усиновлення або іншої форми прийняття дітей на виховання. Сім'я в соціологічному змісті може розпастися у випадку припинення фактичних шлюбних відносин, однак у юридичному змісті може зберегтися (наприклад, подружжя фактично не проживало разом, однак, юридичні права й обов'язки існують). Сімейний кодекс України дає визначення сім'ї через формулювання її основних ознак: сім'я є первинним та основним осередком суспільства, союз конкретних осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права й обов'язки (ст. 3 СК України). Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Предметом регулювання сімейного права є не сім'я як така, а існуючі між її членами сімейні відносини. Відносини, що входять до предмету сімейного права, характеризуються тим, що їх суб'єктами є фізичні особи. У цілому Сімейний кодекс України регулює сімейні особисті немайнові й майнові відносини між подружжям, між батьками і дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю й батьком дитини щодо її виховання, розвитку й утримання, а також між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою та падчеркою, пасинком. З іншої боку, кодекс не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням. Однак між такими особами можуть існувати як особисті немайнові, так і майнові відносини, але вони будуть регулюватися нормами інших актів законодавства, зокрема Цивільним кодексом України.

До регуляторів сімейних відносин СК України відносить також і договір (наприклад, шлюбний договір, договір між батьками про сплату аліментів на дитину, договір між подружжям про надання утримання). Такий договір є обов'язковим для виконання, якщо він не суперечить вимогам Сімейного кодексу, інших законів України і моральним засадам суспільства.

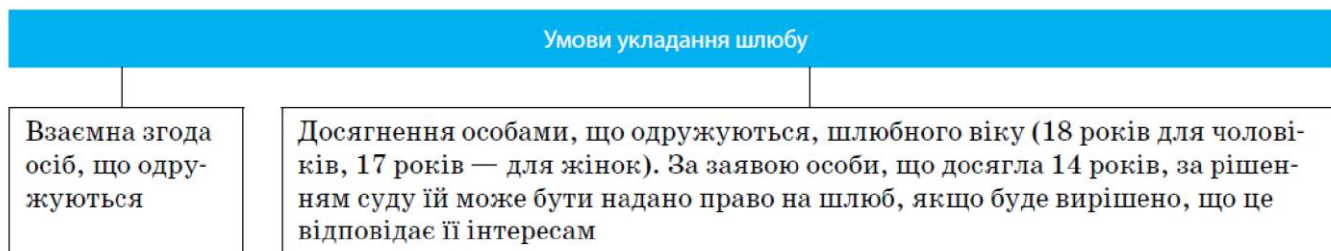
6.2. Порядок укладення та припинення шлюбу

У Сімейному кодексі **шлюб** визначається як сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. *Метою такого союзу* є створення сім'ї й виникнення між подружжям взаємних особистих і майнових прав і обов'язків. Спільне проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без державної реєстрації шлюбу, так само як проведення релігійного обряду шлюбу (шлюбна церемонія в церкві, національні обряди), не є підставами для виникнення в них подружніх прав і обов'язків.

Для укладання шлюбу необхідна наявність певних умов, які закріплені в чинному Сімейному кодексі України:

– *добровільна згода жінки та чоловіка на одруження*. Таким чином, примус (фізичний або психічний) до одруження не допускається і може спричинити визнання шлюбу недійсним;

– досягнення особами, які бажають одружитися, шлюбного віку. Чинне законодавство визначає шлюбним віком досягнення жінкою та чоловіком 18 років на день реєстрації шлюбу.

Статтю 23 СК України передбачається можливість зниження шлюбного віку та надання права на шлюб особі, яка досягла 16 років, за наявності поважних причин, а також, якщо буде встановлено судом, що це відповідає її інтересам.

При реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття, вона отримує повну цивільну дієздатність із моменту державної реєстрації шлюбу. У випадку припинення шлюбу, а також у випадку визнання шлюбу недійсним, придбана дієздатність зберігається. СК України не встановлює обмежень максимального віку одруження і максимальної різниці у віці.

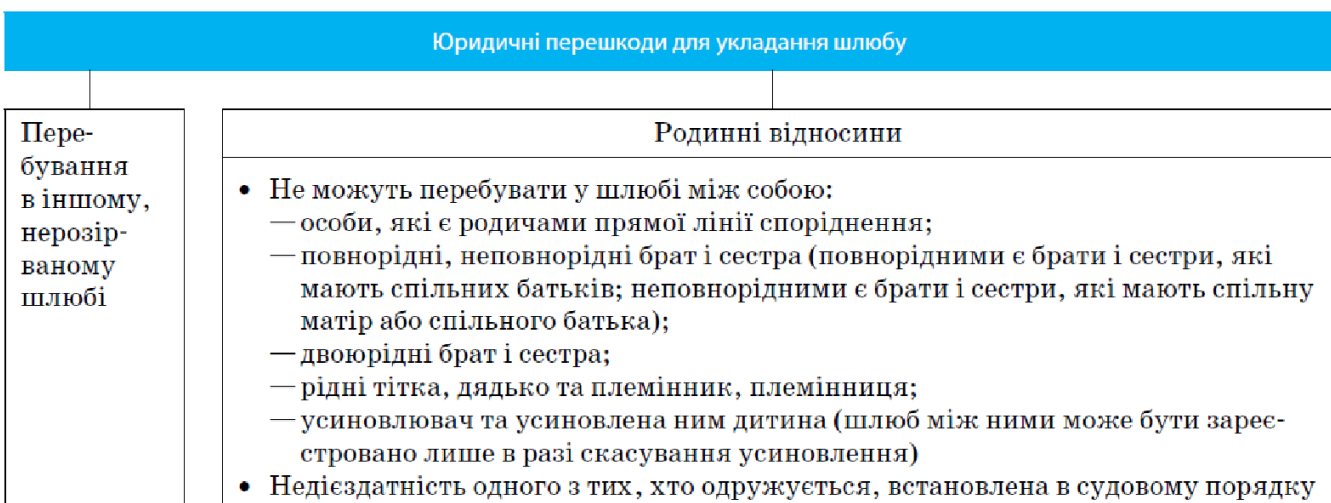
Національне законодавство **до обставин, що перешкоджають укладанню шлюбу**, відносить:

– наявність іншого зареєстрованого шлюбу. Ніхто не має права укласти новий шлюб доти, поки укладений раніше шлюб не припинився у зв'язку зі смертю одного з подружжя, оголошенням одного з подружжя померлим, розлученням або з визнанням шлюбу недійсним;

– близьке споріднення. Не допускається укладання шлюбу між родичами прямої лінії споріднення, між повнорідними і неповнорідними братами й сестрами, між двоюрідними братами та сестрами, рідними тіткою, дядькою та племінником, племінницею, а також між усиновлювачем і усиновленою дитиною. Однак у випадку скасування усиновлення між усиновлювачем і усиновленою їм дитиною допускається укладання шлюбу.

– неприпустимість одностатевих шлюбів. Чинне законодавство України не містить норми, що прямо забороняє одностатеві шлюби. Однак ч. 1 ст. 21 СК України говорить саме про шлюб чоловіка і жінки, не допускаючи іншого;

– недієздатність особи (осіб), що вступають у шлюб. Не може одружитися особа, яка визнана судом недієздатною внаслідок психічного розладу (душевної хвороби або слабоумства). У випадку прийняття судом рішення про відновлення в дієздатності особа має право одружитися.

Обов'язковим елементом шлюбу є його **державна реєстрація**. Реєстрація шлюбу здійснюється державними органами реєстрації актів цивільного стану (орган РАЦС). Тому будь-який інший державний орган, громадська організація, юридична або фізична особа не мають права проводити державну реєстрацію шлюбу, видавати свідоцтва встановленої форми.

Державна реєстрація шлюбу встановлена для забезпечення стабільності стосунків між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком особисто до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором. Якщо вони через поважні причини особисто цього зробити не можуть, то подати таку заяву можуть їх представники. У такому разі заява та повноваження представника мають бути посвідчені нотаріусом.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я. Приховування тяжкої хвороби, а також хвороби, небезпечної для другого з подружжя, їхніх нащадків, може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.

За загальним правилом *шлюб реєструється після закінчення одного місяця від дня подачі заяви*. Встановлення місячного строку дозволяє майбутнім подружжям перевірити серйозність своїх намірів, а органу реєстрації актів цивільного стану провести перевірку достовірності відомостей у заяві.

В окремих випадках на прохання осіб, що бажають зареєструвати шлюб, цей строк за наявності поважних причин, може бути скорочений (наприклад, вагітність, народження дитини, терміновий від'їзд за кордон). Процедура реєстрації шлюбу, на відміну від процедури подання заяви про реєстрацію шлюбу, не передбачає можливості діяти через представника. Реєстрація шлюбу відбувається в обов'язковій присутності нареченого та нареченої.

Державна реєстрація засвідчується **Свідоцтвом про шлюб**, яке видається подружжю в день реєстрації шлюбу.

Зареєстрований шлюб визнається недійсним за наявності певних підстав:

- за відсутності умов, встановлених законом для укладання шлюбу (добровільна згоди осіб і досягнення ними шлюбного віку);
- за наявності перешкод до його укладання (наявність іншого зареєстрованого шлюбу, близького споріднення, всиновлення або недієздатності осіб (особи));
- при приховуванні особою наявності в нього важкої хвороби або хвороби, небезпечної для одного з подружжя та/або їхніх нащадків;
- при укладанні фіктивного шлюбу, тобто шлюбу без наміру подружжя (або одного з них) створити сім'ю. Метою укладання такого шлюбу є бажання одержати які-небудь права або переваги, що випливають із самого факту реєстрації шлюбу, наприклад, права на житлову площу.

Визнання шлюбу недійсним	
Орган реєстрації актів цивільного стану анулює шлюб, якщо він зареєстрований	Суд визнає шлюб недійсним, якщо він був зареєстрований
<ul style="list-style-type: none"> • З особою, що одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі • Між родичами за прямою лінією чи між рідними братом і сестрою • Із недієздатною особою 	<ul style="list-style-type: none"> • Без вільної згоди чоловіка і жінки або без наміру створити сім'ю (фіктивний шлюб) • Між усиновителем і усиновленою ним дитиною (у разі не скасованого усиновлення) • Між двоюрідними братом і сестрою; між тіткою, дядьком і племінником, племінницею • З особою, що приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для іншого з подружжя і (або) їхніх нащадків • З особою, що не досягла шлюбного віку, якій не було надано права на шлюб

Припиняється шлюб насамперед у разі смерті або оголошення в судовому порядку померлим одного з подружжя. У таких випадках інший з подружжя може укласти новий шлюб, не порушуючи питання про розірвання попереднього, оскільки той припинився (його вже не існує). У разі з'явлення того з подружжя, якого було оголошено померлим, і скасування відповідного рішення суду, шлюб вважається поновленим, якщо інший з подружжя не уклав нового шлюбу. Коли ж інший уклав новий шлюб, то той, що з'явився, вправі одержати в органі реєстрації актів цивільного стану свідоцтво про розірвання шлюбу.

Розірвання шлюбу	
Орган реєстрації актів цивільного стану	Суд
<ul style="list-style-type: none"> • За спільною заявою подружжя на підставі постанови державного органу реєстрації актів цивільного стану — у разі відсутності дітей • За заявою одного із подружжя, якщо інший із подружжя визнаний безвісно відсутнім, визнаний недієздатним, засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на термін не менш ніж три роки 	<ul style="list-style-type: none"> • За заявою подружжя, що має дітей. До заяви має бути доданий письмовий договір про те, з ким житимуть діти і як у їх утриманні та вихованні братиме участь інший із подружжя, що живе окремо • За позовом одного із подружжя, коли буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечить інтересам одного з них або інтересам їхніх дітей

Розірвання шлюбу може здійснюватися **державними органами реєстрації актів цивільного стану** або **судом**.

За життя подружжя шлюб може бути розірваний лише шляхом розлучення за заявою одного з подружжя або їх обох у встановленому законом порядку: судом або державними органами реєстрації актів цивільного стану.

Подружжя, які мають дітей та взаємно бажають розірвати шлюб, повинні подати заяву про розірвання шлюбу до суду. Разом із заявою вони можуть подати письмовий договір про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто проживатиме окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дитини. Договір між подружжям про розмір аліментів, які надаватимуться дитині, має бути посвідчений нотаріусом. У разі невиконання цього договору аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Якщо буде встановлено, що заява про розірвання шлюбу відповідає дійсній волі дружини та чоловіка, що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей, суд

розриває шлюб. Таке рішення суд постановляє після закінчення одного місяця від дня подання заяви. До закінчення цього строку дружина і чоловік мають право відкликати заяву про розірвання шлюбу.

Якщо бажання розірвати шлюб є лише в одного з подружжя, а інший не згоден чи просто ухиляється від подання заяви, то перший з них вправі пред'явити до суду позов про розірвання шлюбу. Позов про розірвання шлюбу не може бути пред'явлений протягом вагітності дружини та одного року після народження дитини, крім випадків, коли один з подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки злочину щодо іншого з подружжя або дитини. Позов про розірвання шлюбу може бути пред'явлено протягом вагітності дружини та до досягнення дитиною одного року також у випадку, якщо батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.

Суд з'ясовує фактичні взаємини подружжя, дійсні причини позову про розірвання шлюбу, бере до уваги наявність малолітніх дітей, дітей-інвалідів та інші обставини життя подружжя, вживає заходів до їх примирення. Якщо ж буде встановлено, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу суперечило б інтересам одного з них, інтересам їхніх дітей, що мають істотне значення, то суд постановляє рішення про розірвання шлюбу. Шлюб припиняється у день набуття чинності рішенням суду про розірвання шлюбу, яке має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільного стану за заявою колишньої дружини або чоловіка.

Подружжя, які не мають дітей, вправі подати заяву про розірвання шлюбу до державного органу реєстрації актів цивільного стану. Після закінчення одного місяця від дня подачі такої заяви, якщо вона не була відкликана, цей орган виносить постанову про розірвання шлюбу. Державний орган реєстрації актів цивільного стану може розірвати шлюб і за заявою одного з подружжя, якщо другий з подружжя визнаний безвісно відсутнім або визнаний недієздатним, або засуджений за вчинення злочину до позбавлення волі на строк не менше ніж три роки.

Державний орган реєстрації актів цивільного стану розриває шлюб незалежно від наявності між подружжям майнового спору. Шлюб припиняється у такому випадку в день винесення цим органом відповідної постанови.

Розірвання шлюбу засвідчується **Свідоцтвом про розірвання шлюбу**, яке видається кожному з колишнього подружжя.

Жінка та чоловік, шлюб між якими було розірвано, якщо жоден з них не був після цього у повторному шлюбі, мають право подати до суду заяву про відновлення їхнього шлюбу. Якщо суд приймає рішення про відновлення шлюбу, державний орган реєстрації актів цивільного стану видає нове Свідоцтво про шлюб.

У разі неможливості чи небажання дружини або чоловіка проживати спільно, за заявою обох з подружжя або позовом одного з них суд може постановити рішення про встановлення для них режиму окремого проживання. Це тягне за собою певні наслідки: майно, набуте в майбутньому дружиною та чоловіком, не вважається набутих у шлюбі; дитина, народжена дружиною після спливу 10 місяців, не вважається такою, що походить від її чоловіка; дружина, чоловік можуть усиновлювати дитину без згоди другого з подружжя. Разом з цим встановлення режиму окремого проживання не припиняє інших прав та обов'язків подружжя, що встановлені законом чи шлюбним договором.

6.3. Особисті немайнові та майнові правовідносини подружжя

З моменту реєстрації шлюбу в органах РАЦС між чоловіком і дружиною виникають *особисті немайнові та майнові права і обов'язки*. Особисті немайнові права і обов'язки подружжя тісно пов'язані з особистістю подружжя, невіддільні від неї і не можуть відчужуватися.

До таких прав належать:

право на материнство і батьківство (небажання або нездатність одного з подружжя мати дітей може бути причиною розірвання шлюбу);

право на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок, уподобань;

право на фізичний і духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здатностей;
 право на зміну прізвища (обрання прізвища одного з подружжя в якості загальної або право іменуватися подвійним прізвищем);
 право на розподіл обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї; право на свободу і особисту недоторканність (подружжя мають право на вибір місця свого проживання;
 на припинення шлюбних відносин, а також вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, для підтримки шлюбних відносин).

За правовим режимом майно подружжя поділяється на **спільне сумісне і приватне майно**.

Право приватної власності подружжя поширюється на:

- 1) майно, набуте нею, ним до шлюбу;
- 2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- 3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто;
- 4) житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»;
- 5) земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала у її, його користуванні, або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України;
- 6) речі індивідуального користування (одяг, взуття, індивідуальні предмети побуту), а також коштовності, навіть у випадку, якщо вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя;
- 7) премії, нагороди, які чоловік або дружина одержали за особисті заслуги і т.д.

Кожний з подружжя має право володіти, користуватися і розпоряджатися цим майном самостійно і при розподілі спільної сумісної власності подружжя, визначенні їх часток, це майно враховуватися не буде.

Якщо майно, що належало дружині, чоловікові на праві приватної власності під час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок загальних трудових або грошових витрат або витрат іншого з подружжя, то воно у випадку спору може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Наприклад, якщо квартира належала одному з подружжя до одруження, була придбана на його особисті кошти або на інших підставах є його особистим майном, то суд може визнати право іншого подружжя на частину такого майна. Це можливо в тому випадку, якщо за роки спільного проживання подружжям були зроблені вкладення, що значно збільшують вартість цього майна (капітальний ремонт, реконструкція тощо).

Власність подружжя

Особиста приватна власність	Об'єкти права спільної сумісної власності
<ul style="list-style-type: none"> • Майно набуте ним (нею) до шлюбу • Майно, отримане за час шлюбу в дарунок чи у спадщину • Майно, придбане за особисті його (її) кошти • Речі індивідуального користування, навіть якщо вони придбані за рахунок спільних коштів подружжя • Премії та нагороди, отримані за особисті заслуги • Кошти, одержані за відшкодування матеріальної чи моральної шкоди • Страхові суми • Плоди і доходи (дивіденди) від речей, що перебувають в особистій приватній власності 	<ul style="list-style-type: none"> • Заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську (кредитну) установу • Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка тощо), придбані за час шлюбу для одного із подружжя

Спільною сумісною власністю подружжя відповідно до ст. 60 СК є майно, яке набуто подружжями під час шлюбу. Кожний з подружжя має рівне право на майно спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважних причин (наприклад, навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми) самостійного заробітку (доходу). Подружжя як рівноправні співвласники володіють, користуються і розпоряджаються спільним майном за взаємною згодою з метою задоволення своїх інтересів, інтересів своїх дітей та інших членів сім'ї. Згідно з ст. 61 СК України об'єктами права спільної сумісної власності подружжя можуть бути будь-які речі, крім виключених з цивільного обороту.

Спільними також вважаються *заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, отримані одним з подружжя і внесені до сімейного бюджету.*

Як зазначалося раніше, необхідною умовою виникнення взаємних прав та обов'язків подружжя, у тому числі щодо об'єктів права спільної сумісної власності, є державна реєстрація шлюбу. За загальним правилом, відповідно до ч. 2 ст. 21 СК України проживання однією сім'єю жінки і чоловіка без державної реєстрації шлюбу не є підставою для виникнення в них прав і обов'язків подружжя. Разом з тим, спільне проживання жінки і чоловіка однією сім'єю без державної реєстрації шлюбу є підставою для виникнення у них права спільної сумісної власності на майно, придбане за час спільного проживання, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними.

Майно, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, може бути розділене між сторонами. Такий розподіл майна відбувається в добровільному або судовому порядку.

Добровільний порядок застосовується у випадку, якщо між подружжями відсутній спір щодо визначення частки кожного з них у праві на майно, а також, якщо вони знайшли згоду з розділу майна відповідно до цих часток. У іншому випадку спор подружжя вирішується в судовому порядку. При розділі спільного майна частки подружжя визнаються рівними, якщо інше не визначено домовленістю між ними або шлюбним договором.

Подружжя повинні матеріально підтримувати один одного. Якщо один з подружжя є непрацездатним і потребує матеріальної допомоги, то він має право на утримання (аліменти), за умови, якщо інший з подружжя може надавати матеріальну допомогу.

Право на утримання зберігається також і після розірвання шлюбу. Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, у якому визначити умови, розмір та строки виплати аліментів. Договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується. Матеріальна допомога надається в натуральній або грошовій формі за згодою сторін. Право на утримання мають також особи, які не одружені між собою, але за умови, якщо вони тривалий час проживали однією сім'єю, а непрацездатність настала під час їх спільного проживання.

Сучасне сімейне законодавство надає можливість регулювати майнові відносини подружжя не тільки законом, а й договором.

Серед усіх договорів, що регулюють сімейні відносини, особливе місце займає шлюбний договір. **Шлюбний договір** являє собою угоду осіб, які бажають зареєструвати шлюб, або подружжя, яка визначає майнові права і обов'язки подружжя, пов'язані з укладанням шлюбу, його існуванням і розірванням. Таким чином, шлюбний договір не регулює особисті немайнові відносини між подружжям, а також особисті немайнові відносини між подружжям і їхніми дітьми.

Шлюбний договір може бути укладений як до, так і в будь-який момент після укладання шлюбу. Якщо договір був укладений до реєстрації шлюбу, то він набуде чинності не раніше державної реєстрації шлюбу.

Сімейний кодекс України встановлює обов'язкову письмову форму шлюбного договору. Разом з тим, такий договір повинен бути нотаріально посвідчений. Недотримання необхідної законом форми спричиняє недійсність шлюбного договору.

Як правило, шлюбний договір є безстроковим, однак угода може носити і строковий характер, тобто укладатися на певний строк.

Положення договору	Зміст
Правовий режим майна	<ul style="list-style-type: none"> • Майно, яке чоловік або жінка передають у спільне користування, на сімейні потреби; це ж стосується і майна, що було подароване подружжю у зв'язку із шлюбом • Можливий розподіл майна у випадку розлучення • Використання майна, що їм належить (одному з них) для забезпечення потреб їхніх дітей, інших родичів (батьків)
Користування житлом	<ul style="list-style-type: none"> • Умови користування житлом, коли при укладенні шлюбу переселяться до житла, яке належить одному з подружжя або є їхньою спільною власністю, а також до житла родичів • Оплата комунальних послуг • Звільнення житла у випадку розірвання шлюбу (наприклад, виплата компенсації тощо)
Право на утримання подружжя	<ul style="list-style-type: none"> • Надання допомоги один одному на умовах, зафіксованих у шлюбному договорі • Умови, розмір, строки сплати аліментів

Подружжя має право визначити в шлюбному договорі свої права й обов'язки за взаємному утриманню, способи участі в доходах один одного, порядок несення кожним з них сімейних витрат; визначити майно, яке буде передано кожному з них у випадку розірвання шлюбу, а також внести до шлюбного договору будь-які інші положення, що стосуються майнових відносин подружжя.

Згідно з ч. 1 ст. 100 СК України одностороння зміна умов шлюбного договору не допускається. Відмова від шлюбного договору можлива за наявності взаємної згоди подружжя.

6.4. Права та обов'язки батьків і дітей за законодавством України

Поняття **«дитина» («діти»)** вживається в двох значеннях. По-перше, це громадяни, які не досягли певного віку: правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття (18 років). До досягнення нею 14 років дитина вважається малолітньою. У віці від 14 до 18 років дитина є неповнолітньою. По-друге, діти – це особи, які походять від інших осіб (своїх батьків) та є їхніми родичами першого ступеня по прямій нисхідній лінії (найближчий ступінь спорідненості).

Права	Обов'язки
<ul style="list-style-type: none"> • На материнство і батьківство • На повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок і смаків • На фізичний і духовний розвиток, на одержання освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку • На зміну прізвища • На розподіл між собою обов'язків і спільне вирішення питань життя сім'ї • На вільний вибір місця проживання та особисту свободу • На припинення шлюбних відносин • На вибір занять і професії 	<ul style="list-style-type: none"> • Дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги • Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері. Дружина зобов'язана утверджувати в сім'ї повагу до батька • Дружина та чоловік відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній • Дружина та чоловік зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї

Взаємні права та обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них. Цей юридичний факт засвідчується органом РАЦС і фіксується у свідоцтві про народження дитини.

Батьки і діти зобов'язані надавати один одному взаємну моральну підтримку та матеріальну допомогу. Батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Батьки користуються рівними правами та мають рівні обов'язки щодо своїх дітей і у випадках, коли шлюб між ними розірвано.

На батьків покладається обов'язок виховувати дитину у дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний і моральний розвиток; забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя. Усі питання виховання дитини вирішуються батьками спільно. Той з батьків, хто проживає окремо від дитини, зобов'язаний брати участь в її вихованні і має право на особисте спілкування з нею. А той з батьків, з яким проживає дитина, не вправі перешкоджати іншому спілкуватися з дитиною та брати участь в її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини.

Місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається за згодою батьків, у віці від 10 років – за спільною згодою батьків та самої дитини, а після досягнення 14 років – нею самою.

Захист прав та інтересів неповнолітніх дітей покладається на їх батьків, які діють без спеціальних на те повноважень. У разі одруження неповнолітні набувають дієздатності в повному обсязі і з моменту одруження здійснюють захист своїх прав самостійно.

Батьки зобов'язані поважати дитину. Батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дітей. Забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини, фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, звертатися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій, а після досягнення 14 років – безпосередньо до суду.

Права та обов'язки батьків і дітей поділяються на особисті немайнові та майнові.

До особистих немайнових прав і обов'язків належать:

- 1) обов'язок батьків забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я;
- 2) обов'язок батьків невідкладно, але не пізніше одного місяця від дня народження дитини, зареєструвати народження дитини в державному органі РАЦСу;
- 3) право і обов'язок батьків визначити ім'я, по батькові та прізвище дитини;
- 4) право і обов'язок батьків визначити місце проживання дитини;
- 5) право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб, які їх незаконно утримують;
- 6) право і обов'язок батьків на представництво від імені дитини;
- 7) право і обов'язок батьків на особисте виховання та розвиток дитини;
- 8) право батьків на захист дитини, у тому числі і звернення до суду;
- 9) обов'язок батьків піклуватися про здоров'я дитини;
- 10) обов'язок батьків забезпечити отримання дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- 11) обов'язок батьків поважати дитину;
- 12) право батьків та дітей на безперешкодне спілкування;
- 13) право дитини на захист своїх прав та інтересів;
- 14) обов'язок дитини (повнолітніх дочки та сина) піклуватися про батьків.

Особисті права та обов'язки учасників батьківських правовідносин в основному тривають до досягнення дітьми повноліття або до часу їх одруження. Достроково ці права та обов'язки можуть припинитися тільки у випадках, передбачених законом.

Майнові права та обов'язки батьків і дітей пов'язані з власністю і матеріальним утриманням. Подібно майну подружжя майно батьків і дітей може бути сумісним і роздільним. Майном неповнолітніх дітей управляють батьки. Розмежування майна батьків і дітей зумовлює їх особисту відповідальність за своїми

боргами: батьки не відповідають за зобов'язання своїх дітей (за винятком неповнолітніх), а діти не відповідають за зобов'язання батьків. Неповнолітні діти вправі самостійно розпоряджатися майном, яке вони придбали на свій заробіток, стипендію чи інший дохід, крім нерухомих речей та транспортних засобів.

Права і обов'язки батьків і дітей з матеріального утримання є взаємними. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей, повнолітніх дітей, що навчаються (до 23 років) та непрацездатних повнолітніх дітей, що потребують матеріальної допомоги. З іншого боку, повнолітні діти зобов'язані утримувати своїх непрацездатних батьків, що потребують матеріальної допомоги.

Як правило, обов'язки з матеріального утримання виконуються добровільно. У разі ухилення від цього обов'язку і з батьків, і з дітей у судовому порядку можуть стягуватися аліменти.

Категорії осіб, які	
мають право вимагати аліменти	не мають права на одержання аліментів
<ul style="list-style-type: none"> • Непрацездатні чоловік або дружина • Чоловік або дружина, чії доходи (заробітна плата, пенсія, інші доходи) є нижчими за прожитковий мінімум • Дружина під час вагітності та протягом трьох років після народження дитини (якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку — до досягнення дитиною шести років) • Чоловік, із яким проживає дитина, до досягнення дитиною трьох років (якщо дитина має вади фізичного чи психічного розвитку — до досягнення дитиною шести років) • Чоловік або дружина, із ким проживає дитина-інвалід 	<ul style="list-style-type: none"> • Чоловік або жінка, чия поведінка в шлюбі була негідною, або він (вона) став непрацездатним у зв'язку зі вчиненням ним навмисного злочину
Розмір аліментів визначається судом з урахуванням матеріального і сімейного стану обох сторін	

При визначенні розміру аліментів суд враховує:

- 1) стан здоров'я та матеріальний стан дитини;
- 2) стан здоров'я та матеріальний стан платника аліментів;
- 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;
- 4) інші суттєві обставини.

Розмір аліментів на одну дитину за жодних обставин не може бути меншим за неоподаткований мінімум заробітної плати. Аліменти підлягають виплаті щомісяця. Крім того, батьки зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину (у разі хвороби, каліцтва, з метою розвитку здібностей дитини і тому інше).

Батьки можуть бути звільнені від сплати аліментів, якщо доход дитини набагато перевищує їхні доходи і цілком забезпечує всі потреби дитини. Виплата аліментів може бути припинена за договором про передачу дитині права власності на нерухоме майно.

Повнолітні діти зобов'язані утримувати батьків, якщо вони непрацездатні та потребують матеріальної допомоги. Такий обов'язок не виникає, якщо батьки були позбавлені батьківських прав і не відновлені в батьківських правах.

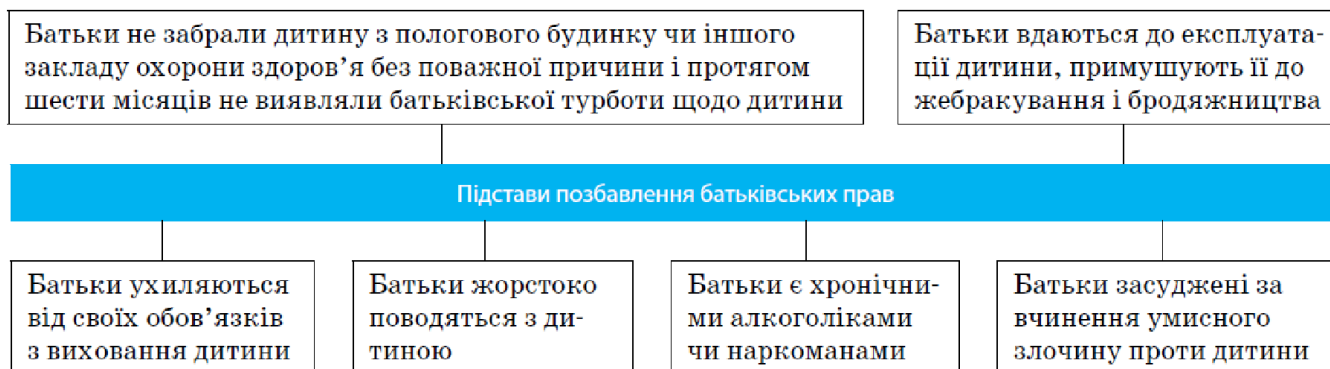
Ст. 164 СК України передбачає *позбавлення батьківських прав*, а не батьківства, яке впливає з кривого споріднення, а тому ні відібрати, ні позбавити його неможливо.

Позбавлення батьківських прав – це захід юридичної відповідальності стосовно батьків, що не виконують своїх обов'язків щодо виховання неповнолітніх дітей.

Підстави для позбавлення батьківських прав подані в СК України вичерпно, хоча і з використанням таких понять, як „жорстко”, „ухиляються”, і які належить оцінити суду. Тому жодні інші обставини, наприклад, ухилення матері чи батька від утримання дитини, не можуть привести до позбавлення батьківських прав.

Батьки можуть бути позбавлені батьківських прав, якщо вони:

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- 3) жорстко поведуться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Оскільки батьківські права тривають до повноліття дитини, то позбавлення батьківських прав після його настання закон не допускає.

Позбавлення батьківських прав здійснюється тільки в судовому порядку і можливе лише в цивільному процесі. Ініціатором справи про позбавлення батьківських прав може бути один з батьків, опікун (піклувальник) дитини, органи опіки і піклування, навчальний заклад, прокурор, сама дитина, якщо вона досягла 14 років.

Позбавлення батьківських прав – одне із суттєвих обмежень особистих прав громадян і тому така справа розглядається судом винятково за участю прокурора, а також представника органу опіки і піклування. Якщо батьківських прав позбавляються обидва батьки, дитина передається на піклування органу опіки і піклування. Як свідчить статистика батьківських прав позбавляються здебільшого матері, головним чином ті, які народили дитину не у шлюб і які зловживають алкоголем.

Батьки, позбавлені батьківських прав, втрачають всі права, що ґрунтуються на факті споріднення з дитиною, у тому числі – права вимагати від неї в майбутньому матеріальної допомоги. Разом з тим позбавлення батьківських прав не означає звільнення від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або за власною ініціативною вирішити питання про стягнення аліментів на дитину.

Згідно ст.169 СК України допускається поновлення в батьківських правах, якщо цього вимагають інтереси дитини і якщо дитина не усиновлена. Поновлення в батьківських правах здійснюється в судовому порядку за позовом особи, позбавленої батьківських прав.

6.5. Правові форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

У тих випадках, коли дитина з тих або інших причин залишилась без піклування з боку своїх батьків, турботу щодо неї приймає на себе держава. Захист прав і інтересів таких дітей здійснюють спеціально уповноважені державою органи опіки та піклування. Органами опіки та піклування є **органи місцевих державних адміністрацій**.

Над дітьми, позбавленими батьківської турботи, може бути встановлена *опіка, піклування, патронат, вони можуть бути усиновлені*.

Опіка та піклування встановлюються над дітьми, які залишилися без піклування батьків, з метою їх виховання в сім'ї, а також для захисту їх прав і законних інтересів. Опіка встановлюється над дітьми, які не досягли чотирнадцяти років, а піклування – над дітьми від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Опікуном (піклувальником) може бути повнолітня дієздатна особа і тільки з його згоди. На практиці опікунами (піклувальниками), як правило, призначається родичка дитини. Функції опікунів можуть виконувати дитячі заклади, установи охорони здоров'я, а також органи опіки та піклування.

Опіка	Піклування
Встановлюється над дітьми віком до 14 років	Встановлюється над неповнолітніми віком від 14 до 18 років
Опікун здійснює угоди від імені підопічного	Піклувальник здійснює угоди разом із підопічним
Опікуном (піклувальником) може бути тільки повнолітня дієздатна особа безоплатно	

Не можуть бути опікунами, піклувальниками неповнолітні, особи, позбавлені батьківських прав, що зловживають спиртними напоями й наркотичними засобами, а також особи, інтереси яких суперечать інтересам осіб, що підлягають опіці або піклуванню.

Опіка припиняється у випадку: передачі малолітньої особи батькам (усиновлювачам); досягнення дитиною чотирнадцяти років; смерті опікуна або дитини.

Підставами припинення піклування є також досягнення дитиною повноліття; реєстрація шлюбу неповнолітньою особою; надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності.

Усиновленням визнається прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Суб'єктами правовідносин щодо усиновлення є *усиновлювач і усиновлена дитина*. Усиновленою може бути неповнолітня дитина-сирота або дитина, яка була позбавлена батьківського піклування.

Усиновлювачем може бути особа	Усиновлювачем не може бути особа
<ul style="list-style-type: none"> • Повнолітня • Дієздатна • Старша від усиновленої не менше ніж на 15 років (при усиновленні повнолітньої особи — на 18 років) 	<ul style="list-style-type: none"> • Обмежена у дієздатності • Визнана недієздатною • Позбавлена батьківських прав • Яка була усиновлювачем іншої дитини, але усиновлення було скасоване або визнане недійсним з її вини • Яка перебуває на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері • Яка зловживає алкогольними напоями або наркотичними засобами • Яка не має постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу) • Яка страждає на хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України

Однак у виняткових випадках суд може прийняти рішення про усиновлення повнолітньої особи. Разом з тим, СК України не обмежує кількість дітей, яких може усиновити один усиновлювач.

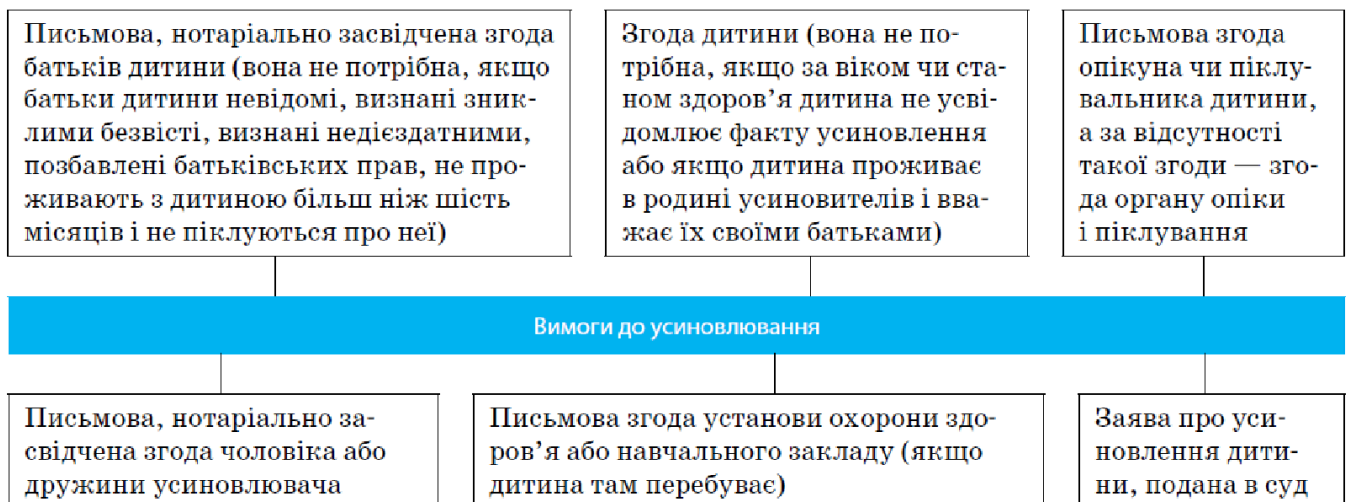
Усиновлювачем може бути повнолітня дієздатна особа не молодше двадцяти одного року, за винятком випадку, коли усиновлювач є родичем дитини. Різниця у віці при усиновленні дитини повинна бути не меншою, ніж 15 років, а при усиновленні повнолітньої особи – не менше 18 років.

Усиновлювачами не можуть бути особи, які:

- 1) обмежені у дієздатності;
- 2) визнані недієздатними;
- 3) позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені;
- 4) були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини;
- 5) перебувають на обліку або на лікуванні у психоневрологічному чи наркологічному диспансері;
- 6) зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами;
- 7) не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу);
- 8) страждають на хвороби, перелік яких затверджений центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;
- 9) є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини;
- 10) були засуджені за злочини проти життя і здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти громадської безпеки, громадського порядку та моральності, у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, або мають непогашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість за вчинення інших злочинів;
- 11) за станом здоров'я потребують постійного стороннього догляду;
- 12) є особами без громадянства;
- 13) перебувають у шлюбі з особою, яка відповідно до зазначених пунктів 3 – 6, 8 і 10 цього переліку не може бути усиновлювачем;
- 14) особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Відповідно до ст. 236 СК України, усиновлення визнається недійсним за рішенням суду, якщо: воно було проведено за необхідності без згоди дитини, батьків або інших осіб (наприклад, іншого з подружжя); усиновлювач не бажав настання прав і обов'язків, які виникають у результаті усиновлення (фіктивне усиновлення); воно було проведене на підставі підроблених документів.

За рішенням суду усиновлення може бути скасоване, якщо:

- 1) воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання;
- 2) дитина страждає недоумством, на психічну чи іншу тяжку невиліковну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення;
- 3) між усиновлювачем і дитиною склалися, незалежно від волі усиновлювача, стосунки, які роблять неможливими їхнє спільне проживання і виконання усиновлювачем своїх батьківських обов'язків.

Правовими наслідками скасування усиновлення є, з одного боку, припинення прав та обов'язків, що виникли у зв'язку з усиновленням між дитиною та усиновлювачем і його родичами, а з іншого, відновлення прав та обов'язків між дитиною та її батьками, іншими родичами за походженням. За відсутності батьків, інших родичів, відсутності згоди на таку передачу, дитина передається органам опіки та піклування для подальшого влаштування такої дитини.

У разі скасування усиновлення за рішенням суду, якщо воно суперечить інтересам дитини, не забезпечує їй сімейного виховання, суд може постановити рішення про стягнення аліментів на дитину з особи, яка була її усиновлювачем, за умови, що останній може надавати матеріальну допомогу. Таке стягнення аліментів можливе, якщо дитина після скасування усиновлення не передається батькам.

Патронат є альтернативною, договірною формою влаштування дітей-сиріт або дітей, що залишилися без піклування батьків, у сім'ю іншої особи на виховання. За договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату. На передачу дитини у сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити. Договір про патронат є оплатним і розмір оплати за надані послуги патронатного вихователя встановлюється за домовленістю з органом опіки та піклування.

Припиняється договір про патронат у випадку відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла чотирнадцяти років, а також при невиконанні вихователем своїх обов'язків або якщо між ним і дитиною склалися відносини, що перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

Прийомна сім'я являє собою ще одну з можливих форм влаштування на виховання в сім'ю дітей-сиріт і дітей, які позбавлені батьківського піклування. Згідно з ст. 256-1 СК України **прийомна сім'я** – це сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомними батьками можуть бути як подружжя, так і повнолітні, працездатні особи, які не перебувають у шлюбі, які здатні виховувати дітей і створити їм умови для всебічного розвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Визначте поняття та предмет правового регулювання сімейного права України.
2. Які принципи сімейного права України ви знаєте?
3. Охарактеризуйте систему джерел сімейного права.
4. Що таке шлюб і якими ознаками він характеризується?
5. Які підстави розірвання шлюбу в органах РАЦС?
6. Які особисті немайнові і майнові права подружжя припиняються, а які зберігаються при розірванні шлюбу?
7. Що таке особисті немайнові права подружжя?
8. Хто може бути опікуном і піклувальником?
9. Які взаємні права та обов'язки батьків і дітей передбачені законодавством?
10. Які форми правового захисту дітей вам відомі?

Глава 7. ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВОВІДНОСИНИ ТА МЕТОДИ ЇХ РЕГУЛЮВАННЯ

План:

- 7.1. Поняття і предмет правового регулювання екологічного права України.
- 7.2. Джерела екологічного права.
- 7.3. Поняття та склад екологічних правовідносин.
- 7.4. Механізм забезпечення екологічної безпеки в Україні.
- 7.5. Юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства.

Ключові слова: екологічне право України, природоохоронне право, природокористувачі, природоохоронний нормативно-правовий акт, екологічні правовідносини, суб'єкти екологічного права, об'єкти екологічного права, Міністерство екології та природних ресурсів України, екологічна безпека, екологічна програма, екологічна експертиза, відповідальність в екологічному праві.

7.1. Поняття і предмет правового регулювання екологічного права України

Екологічне право України – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що складаються з приводу використання, відтворення природних ресурсів в їх неподільному стані з природним середовищем, охороною навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки, метою яких є досягнення гармонійного співвідношення між природою і суспільством.

Правильність визначення предмета правового регулювання є обов'язковою умовою доцільного застосування його норм.

Предмет правового регулювання екологічного права становлять екологічні правовідносини, що виникають у галузі використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки, які базуються на різноманітності форм права власності, природокористування і права громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище. Виходячи з цього визначення, зміст предмета екологічного права становлять відносини стосовно використання природних ресурсів (природоресурсні правовідносини) та правовідносини в галузі екології (природоохоронні правовідносини). Таким чином, норми, що регулюють ці правовідносини, формують окремі підгалузі екологічного права, яке, в свою чергу, є комплексною галуззю права.

Під **природоресурсним правом** слід розуміти сукупність правових норм, які регулюють природоресурсні правовідносини на основі державної власності на природні ресурси з метою раціонального їх використання і відновлення, охорони прав природокористувачів і держави, а під **природоохоронним правом** – сукупність правових норм, які регулюють природоохоронні правовідносини в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Під **методами правового регулювання** екологічного права розуміють способи і прийоми, спрямовані на ефективне регулювання екологічних правовідносин, забезпечення реалізації прав і дотримання обов'язків суб'єктами цих правовідносин у галузі використання природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища.

Розрізняють **імперативні (адміністративно-правові)** та **диспозитивні методи**.

Імперативні (адміністративно-правові) ґрунтуються на засадах підпорядкування. За характером дії вони можуть класифікуватись, як дозвольні, обмежувальні та упереджувальні.

Диспозитивні методи базуються на засадах юридичної рівності сторін. Вони можуть поділитися на альтернативні, рекомендаційні та стимуляційні.

Під **системою екологічного права** розуміють розміщення в певній логічній послідовності його структурних підрозділів (інститутів), які зумовлені змістом екологічних правовідносин.

Систему екологічного права становлять загальна та спеціальна частини.

До складу *загальної частини* належать такі інститути, як: інститут права природокористування; інститут охорони навколишнього природного середовища; інститут правового забезпечення екологічної безпеки; інститут правового регулювання здійснення екологічної експертизи; інститут юридичної відповідальності як засобу реалізації екологічного права.

До складу *особливої частини* належать такі інститути, як: інститут правового режиму використання, відтворення та охорони земель; інститут правового режиму використання, відтворення та охорони надр; інститут правового режиму використання, відтворення та охорони вод; інститут правового режиму використання, відтворення та охорони лісів; інститут правового режиму використання, відтворення та охорони атмосферного повітря; інститут правового режиму використання, відтворення та охорони тваринного світу; інститут користування природно-заповідним фондом.

7.2. Джерела екологічного права

Під **джерелами екологічного права** розуміють нормативно-правові акти, що містять еколого-правові норми, призначені для регулювання екологічних правовідносин. В Україні основними джерелами є *законодавчі і підзаконні нормативні акти*.

Конституція України є Основним законом і виступає началом будь-якої нормотворчості, в тому числі й еколого-правової. Саме в Конституції України закладені загальновизнані принципи, на яких базується і розвивається екологічне законодавство. Так, ст. 13 Конституції України проголошує, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності українського народу. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Разом з тим, кожен зобов'язаний не заподіювати шкоди природі, відшкодовувати збитки (ст. 66 Конституції України).

У зв'язку з численними законодавчими актами, які регулюють екологічні відносини, а також залежно від видів відносин, урегульованих нормами екологічного права, законодавчі акти можна **поділити на кілька груп**:

1. Законодавчі акти, що переважно регулюють природоресурсні відносини: Земельний кодекс України від 25.10.01; Кодекс України «Про надра» від 27.07.94; Лісовий кодекс України від 21.01.94; Водний кодекс України від 06.06.95; Закон України «Про тваринний світ» від 13.12.01; Закон України «Про природно-заповідний фонд» від 16.06.92; Грничий Закон України від 06.10.99; Закон України «Про виключну (морську) економічну зону» від 16.05.95; Закон України «Про рослинний світ» від 09.04.99; Закон України «Про бджільництво» від 22.02.00; Закон України «Про видобування і переробку уранових руд» від 19.11.97; Закон України «Про меліорацію» від 14.01.00; Закон України «Про мисливське господарство та полювання» від 22.02.00 року; Закон України «Про концесії» 16.07.99 та ін.

2. Законодавчі акти, що переважно регулюють природоохоронні відносини: Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 21.06.01; Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.91; Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08.02.95; Закон України «Про поводження з радіоактивними відходами» від 30.06.95; Закон України «Про відходи» від 05.03.98; Закон України «Про перевезення небезпечних вантажів» від 06.04.00 та ін.

3. Законодавчі акти, що переважно регулюють екологічні відносини, пов'язані із здійсненням природоохоронних функцій уповноважених державних органів: Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13.07.00; Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16.03.00; Закон України «Про екологічну експертизу» від 09.02.95; Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» від 08.06.00; Закон України «Про аварійно-

рятувальні служби» від 14.12.99; Закон України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» від 14.01.98 та ін.

Особливого значення набувають розроблені і схвалені уповноваженими державними органами базові документи, що являють собою концептуальні засади екологічної політики держави. Зокрема, тут треба згадати: Концепція збереження біологічного різноманіття України, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 12.05.97 спрямована на збереження, поліпшення стану та відновлення природних і порушених екосистем, середовищ існування окремих видів і компонентів ландшафтів; сприяння переходу до збалансованого використання природних ресурсів; підвищення рівня інформованості населення з питань біологічного різноманіття, а також активізація участі громадян у діяльності щодо його збереження; посилення відповідальності за збереження біологічного різноманіття підприємств, організацій та установ, діяльність яких пов'язана з використанням природних ресурсів або впливає на стан довкілля.

До підзаконних нормативних актів належать Укази і розпорядження Президента України. Також до цієї категорії належать постанови уряду, відомчі нормативні акти міністерств і відомств, акти органів місцевого самоврядування.

Базу природоохоронних нормативно-правових актів доповнюють накази, інструкції, положення, правила, методики, які видаються на відомчому рівні галузевими міністерствами і відомствами, і затверджуються відповідними їх наказами.

Слід зазначити, що особливе місце серед нормативно-правових актів у галузі екології займають акти місцевого рівня – рішення місцевих референдумів, акти органів місцевого самоврядування, місцевих органів управління в галузі екології стосовно відповідних питань місцевого значення.

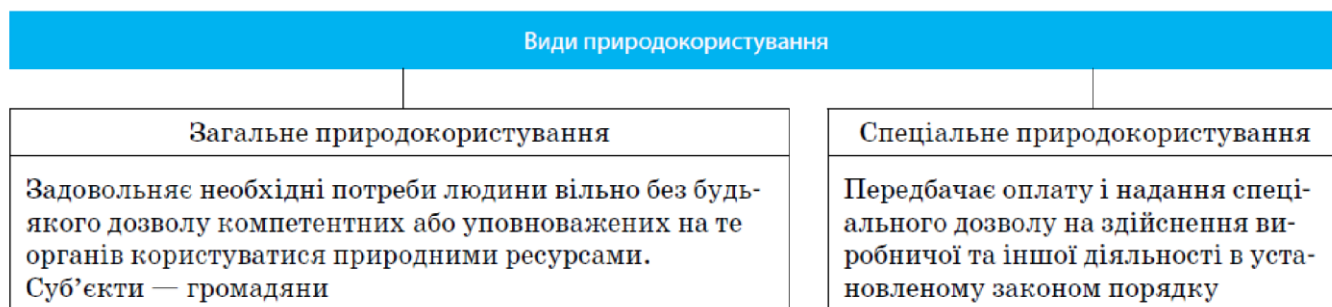
Крім нормативно-правових актів національного права України, джерелами екологічного права є *міжнародні договори за участю України*. Наприклад, Договір між Урядом України та Урядом Республіки Польща «Про оперативне сповіщення про ядерні аварії, обмін інформацією та співробітництво у галузі ядерної безпеки і радіаційного захисту», що підписаний в Києві 24.05.93 з урахуванням Конвенції про оперативне сповіщення про ядерну аварію» від 26.09.86 (Конвенція МАГАТЕ); Угода між Міністерством охорони навколишнього природного середовища України та Міністерством охорони навколишнього середовища, природних ресурсів і лісового господарства Республіки Польщі про співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, яка підписана у Варшаві 18.05.92; Європейська Угода про міжнародне дорожнє перевезення небезпечних вантажів, до якої приєдналась Україна у 2000 р.; Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин, до якої приєдналась Україна відповідно до Закону України від 19.03.99; Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19.09.79, до якої приєдналась Україна на підставі Закону України від 29.10.96; Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення головним чином як середовища існування водоплавних птахів, від 02.02.71, (із поправками згідно з Паризьким протоколом від 03.12.82 і Ріджинськими поправками від 28.05.87), до якої приєдналась Україна на підставі Закону України від 29.10.96; Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки в галузі запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру від 05.06.00 та ін.

7.3. Поняття та склад екологічних правовідносин

Суспільні відносини, що врегульовані еколого-правовими нормами, тобто відносини, суб'єкти яких поділяються взаємними правами і обов'язками згідно з приписами норм екологічного права, носять назву **екологічних правовідносин**. Як будь-які правовідносини, вони мають свою структуру. До складу екологічних правовідносин належать суб'єкти, об'єкти та зміст.

Під **суб'єктами екологічного права** слід розуміти учасників екологічних правовідносин, тобто фізичних осіб або органи (організації), які уповноважені на певну поведінку природоохоронного або природоресурсного характеру. Різноманітність і складність екологічних відносин зумовлює різноплановий характер самих суб'єктів,

їх статус та взаємовідносини. З одного боку, нормами екологічного права врегульовані проблеми використання природних ресурсів, з іншого – охоплюються природоохоронні проблеми. Так, власник земельної ділянки зобов'язаний додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля (п. «б» ч. 1 ст. 91 Земельного кодексу). Тобто, один і той же суб'єкт має різнопланові статуси, які надзвичайно взаємопов'язані.

Суб'єкт екологічних правовідносин можна класифікувати за кількома обставинами. Насамперед, це – фізичні особи (громадяни України, іноземці та особи без громадянства), юридичні особи, держава Україна та іноземні держави, а також український народ. Крім того, суб'єкти можуть різнитися за напрямками здійснюваного владного впливу під час існування екологічних правовідносин і, відповідно, характеру прав і обов'язків. З одного боку, це суб'єкти, які мають владні повноваження стосовно інших (наприклад, спеціально уповноважені державні контролюючі органи), та суб'єкти, які зазнають владного впливу.

Суб'єкти природоресурсного права поділяються на суб'єкти права власності і суб'єкти права користування об'єктами природи. В свою чергу, право користування може носити вільний характер (право загального природокористування; такими суб'єктами виступають усі громадяни, які, наприклад, користуються парками, водоймами, збирають гриби для задоволення різноманітних потреб без отримання спеціального дозволу) та дозвільний характер (право спеціального природокористування, яке має, як правило, строкові, платні та ліцензійні ознаки).

Під суб'єктами права власності на природні ресурси розуміють осіб, які юридично спроможні реалізувати повноваження щодо володіння, користування і розпорядження належними їм природними ресурсами. До них належать: Український народ, від імені якого це право здійснюють державні органи та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією (Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, міністерства і відомства, обласні ради та районні, міські, сільські, селищні ради); організації і підприємства (аграрні підприємства корпоративного та кооперативного типів, селянські фермерські господарства, приватні сільськогосподарські підприємства); громадяни України, які будують чи обслуговують жилі будинки і господарські споруди; ведуть особисте селянське господарство, власники дач і гаражів).

Відповідно до ст. 13 Конституції України основним суб'єктом права власності на природні ресурси є народ України.

Під суб'єктами права природокористування розуміють фізичних і юридичних осіб, які в установленому порядку набули права користування природними ресурсами і зобов'язані здійснювати комплекс заходів щодо ефективності їх використання, відтворення та охорони. До них належать: фізичні особи – громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства; юридичні особи (підприємства, установи, організації різних галузей господарювання в Україні, громадські об'єднання, релігійні організації, військові організації і формування, іноземні держави, міжнародні організації та об'єднання, іноземні підприємства).

У той же час існування людини поза навколишнього середовища неможливе. Людина не виживе без повітря, води, їжі. Але інтенсифікація людської життєдіяльності, розширення використання об'єктів довкілля призводить до заздалегідь непередбачуваних кардинальних і навіть катастрофічних змін у природі. Це

покладає на людей певні обов'язки. Так, згідно із ч. 7 ст. 41 Конституції України використання власності не може погіршувати екологічної ситуації і природні якості землі. Одночасно, основною функцією держави є забезпечення нормальної життєдіяльності кожної людини, яке неможливе без нормального стану довкілля. Зокрема, на державні органи покладається обов'язок щодо забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду українського народу (ст. 16 Конституції України).

Так, **Верховна Рада України** наділена у цій сфері такими повноваженнями: затвердження загальнодержавних програм з питань охорони довкілля; затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації (визначені ст. 85 Конституції України); прийняття законів з питань використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку; введення правового режиму надзвичайного стану та зон надзвичайної екологічної ситуації, екологічної безпеки (визначені ст. 92 Конституції України).

Президент України здійснює такі повноваження, як прийняття у разі необхідності, рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України.

Кабінет Міністрів України вирішує питання щодо забезпечення діяльності по виконанню вимог нормативно-правових актів з охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади з цих питань. Зокрема, діяльність Уряду України в сфері екологічної, техногенної безпеки і цивільного захисту населення спрямована на: створення надійних гарантій безпечної життєдіяльності людей; досягнення високих норм та стандартів захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; розв'язання проблем, спричинених надвисоким техногенним навантаженням (запобігання виникненню надзвичайних ситуацій шляхом реалізації державних, регіональних, місцевих та об'єктових програм, спрямованих на зниження рівня техногенно-екологічних ризиків); створення нових механізмів впливу на зниження техногенного навантаження об'єктів підвищеної небезпеки, насамперед шляхом удосконалення дозвільної діяльності з обов'язковим страхуванням від техногенних ризиків; радикальне реформування сил реагування на надзвичайні ситуації; підвищення безпеки проживання населення у сейсмічно небезпечних районах; підтримку і сприяння реалізації спільних міжнародних проектів з питань цивільного захисту населення і територій.

Потрібно також згадати про систему уповноважених державних органів, що здійснюють державний контроль у сфері охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів. Ними виступають *Міністерство екології та природних ресурсів України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій, Державна інспекція ядерного регулювання України, Державне агентство земельних ресурсів України, Державне агентство водних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України та їх відповідні органи на регіональному рівні, а також відповідні Ради народних депутатів.*

Нагляд за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища здійснюють органи прокуратури, зокрема створені спеціалізовані екологічні підрозділи.

На сучасному етапі головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки є **Міністерство екології та природних ресурсів України (Мінприроди)**, на яке покладено завдання забезпечення раціонального використання природних ресурсів, екологічної, ядерної та радіаційної безпеки, а також гідрометеорологічної, топографо-геодезичної та картографічної діяльності.

Відповідно до п. 3 ПКМУ від 21 січня 2015 р. № 32 «Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України» **основними завданнями Мінприроди** є: забезпечення формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної та в межах

повноважень, передбачених законом, біологічної і генетичної безпеки; геологічного вивчення та раціонального використання надр; поводження з відходами, у тому числі радіоактивними; поводження з пестицидами та агрохімікатами; ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи; радіаційного захисту; раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів; охорони та раціонального використання земель; збереження, відтворення та невиснажливого використання біологічного та ландшафтного різноманіття, формування, збереження та використання екологічної мережі; організації, охорони та використання природно-заповідного фонду; охорони атмосферного повітря; розвитку водного господарства і меліорації земель; державного нагляду (контролю) за додержанням вимог законодавства про раціональне використання, відтворення і охорону природних ресурсів, відтворення та охорону земель, екологічну та радіаційну безпеку, охорону та використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, збереження, відтворення і невиснажливе використання біологічного та ландшафтного різноманіття, формування, збереження і використання екологічної мережі, з питань поводження з відходами (крім поводження з радіоактивними відходами), небезпечними хімічними речовинами, пестицидами та агрохімікатами, дотримання вимог біологічної і генетичної безпеки щодо біологічних об'єктів природного середовища під час створення, дослідження та практичного використання генетично модифікованих організмів у відкритій системі; здійснення державного геологічного контролю, а також у сфері збереження озонового шару, регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до його змін і виконання вимог *Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї, Паризької угоди*; реалізація державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної та в межах повноважень, передбачених законом, біологічної і генетичної безпеки, геологічного вивчення та раціонального використання надр, поводження з відходами (крім поводження з радіоактивними відходами), небезпечними хімічними речовинами, пестицидами та агрохімікатами, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, охорони та раціонального використання земель, збереження, відтворення та невиснажливого використання біологічного та ландшафтного різноманіття, формування, збереження та використання екологічної мережі, організації, охорони та використання природно-заповідного фонду, охорони атмосферного повітря, а також збереження озонового шару, регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до його змін і виконання вимог *Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї, Паризької угоди*.

Відповідно до Положення про **Службу охорони природно-заповідного фонду України** (Служба держохорони), затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 14.07.00 (із внесеними змінами ПКМУ від 5 квітня 2012 р. № 283) Служба держохорони: здійснює охорону природних комплексів природних заповідників, біосферних заповідників, національних природних парків, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків загальнодержавного значення, а також регіональних ландшафтних парків; здійснює охорону диких тварин і місць їх перебування у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду; забезпечує порядок використання природних ресурсів; забезпечує додержання вимог щодо відвідування територій та об'єктів природно-заповідного фонду; інші функції.

Під **об'єктами екологічного права** розуміють сукупність природних, природно-соціальних умов і процесів, природних ресурсів і комплексів, екосистем та життя і здоров'я громадян, що підлягають охороні за допомогою норм екологічного законодавства. Об'єкти, в свою чергу, також поділяються на: об'єкти відповідно до права власності та об'єкти права природокористування.

За видовою ознакою **об'єкти власності на природні ресурси** об'єднані у фонди – **земельний, водний, лісовий, рослинний, тваринний і надр**. Але залежно від якісних характеристик природних об'єктів, що входять до складу кожного окремого фонду, існує внутрішня класифікація всередині кожного фонду.

Класифікація природокористування

Залежно від об'єкту	Залежно від цільової спрямованості	Залежно від установлених строків
<ul style="list-style-type: none"> • Землекористування • Водокористування • Лісокористування • Користування надрами • Користування тваринним світом • Користування атмосферним повітрям • Користування об'єктами природно-заповідного фонду 	<ul style="list-style-type: none"> • Водокористування для господарсько-побутових, лікувальних, оздоровчих, сільськогосподарських, енергетичних, рибогосподарських та інших потреб • Користування тваринним світом — любительське, мисливство, використання об'єктів тваринного світу в наукових цілях, розведення тварин із комерційною метою 	<ul style="list-style-type: none"> • Постійне • Тимчасове

Згідно зі ст. 3 *Водного кодексу України* до водного фонду України належать: поверхневі води (природні водойми (озера), водотоки (річки, струмки), штучні водойми (водосховища, ставки) і канали, інші водні об'єкти); підземні води та джерела; внутрішні морські води та територіальне море. Відповідно до ст. 6 *Водного кодексу України*, води (водні об'єкти) є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування. Але поверхневі води, що розташовані і використовуються в межах однієї області, а також підземні води, які не можуть бути джерелом централізованого постачання, є водними об'єктами місцевого значення.

Згідно зі ст. 2 *Закону України «Про виключну (морську) економічну зону України»*, морські райони, зовні прилеглі до територіального моря України, включаючи райони навколо островів, що їй належать, становлять виключну (морську) економічну зону України. Об'єктами виключної (морської) економічної зони України є як живі, так і неживі природні ресурси у водах, що покривають морське дно, на морському дні та в його надрах, які є власністю держави.

Згідно зі ст. 4 *Лісового кодексу України* всі ліси на території України становлять її *лісовий фонд*. До нього належать також земельні ділянки, не вкриті лісовою рослинністю, але надані для потреб лісового господарства. Але слід зазначити, що до лісового фонду не належать: усі види зелених насаджень у межах населених пунктів, які не віднесені до категорії лісів; окремі дерева і групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, садибах, присадибних, дачних і садових ділянках.

Відповідно до ст. 6 *Лісового кодексу України* всі ліси є власністю держави. Однак Верховна Рада України делегує відповідним Радам народних депутатів повноваження щодо розпорядження лісами, визначені цим Кодексом та іншими актами законодавства, які, в свою чергу, в межах своєї компетенції надають земельні ділянки лісового фонду у постійне користування.

Згідно зі ст. 6 *Кодексу України «Про надра»* *корисні копалини* за своїм значенням поділяються на корисні копалини загальнодержавного і місцевого значення. Надра є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування (ст. 4 *Кодексу України «Про надра»*). Об'єктами державної власності є незагальнопоширені корисні копалини загальнодержавного значення відповідно до Переліку, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України, а саме: горючі корисні копалини (газ природний, конденсат, вугілля, сланці, нафта, торф), метали (чорні і кольорові), рідкісні, благородні, розсіяні, рідкісноземельні), неметали, води, інертні гази. Державний фонд надр включає як ділянки надр, що використовуються, так і ділянки надр, не залучені до використання, в тому числі континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Згідно із ст. 1 *Закону України «Про охорону атмосферного повітря»* від 21.06.01 *об'єктом атмосферного повітря* є життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що перебуває за межами житлових, виробничих та інших приміщень. Відповідно до ст. 3 *Закону України «Про тваринний світ»* від 13.12.01, *об'єктами тваринного світу*, на які поширюється

дія цього Закону, є: дикі тварини – хордові, в тому числі хребетні (ссавці, птахи, плазуни, земноводні, риби та ін.) і безхребетні (членистоногі, молюски, голкошкірі та інші) в усьому їх видовому і популяційному різноманітті та на всіх стадіях розвитку (ембріони, яйця, лялечки тощо), які перебувають у стані природної волі, утримуються у напіввільних умовах чи в неволі; частини диких тварин (роги, шкіра тощо); продукти життєдіяльності диких тварин (мед, віск тощо). Також об'єктами тваринного світу визнаються нори, хатки, лігва, мурашники, боброві загати та інше житло і споруди тварин, місця токування, линяння, гніздових колоній птахів, постійних чи тимчасових скупчень тварин, нерестовищ, інші території, що є середовищем їх існування та шляхами міграції і підлягають охороні.

Об'єкти тваринного світу, які перебувають у стані природної волі і перебувають у межах території України, її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, є об'єктами права власності українського народу (ст. 5 Закону України «Про тваринний світ» від 13.12.01).

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про рослинний світ» від 09.04.99, *об'єктами рослинного світу*, на які поширюється дія цього Закону, визнаються дикорослі та інші не сільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби на всіх стадіях розвитку та утворені ними природні угруповання.

Природні рослинні ресурси (об'єкти рослинного світу, що використовуються або можуть бути використані населенням для потреб виробництва та інших потреб) за своєю екологічною, господарською, науковою, оздоровчою, рекреаційною цінністю та іншими ознаками поділяються на природні рослинні ресурси загальнодержавного і місцевого значення.

До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення належать:

а) об'єкти рослинного світу у межах: внутрішніх морських вод і територіального моря, континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України; поверхневих вод (озер, водосховищ, річок, каналів), що розташовані і використовуються на території більш ніж однієї області, а також їх приток усіх порядків; природних і біосферних заповідників, національних природних парків, а також заказників, пам'яток природи, ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних парків, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення;

б) лісові ресурси державного значення;

в) рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, види яких занесені до Червоної книги України;

г) рідкісні і такі, що перебувають під загрозою зникнення, та типові природні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України.

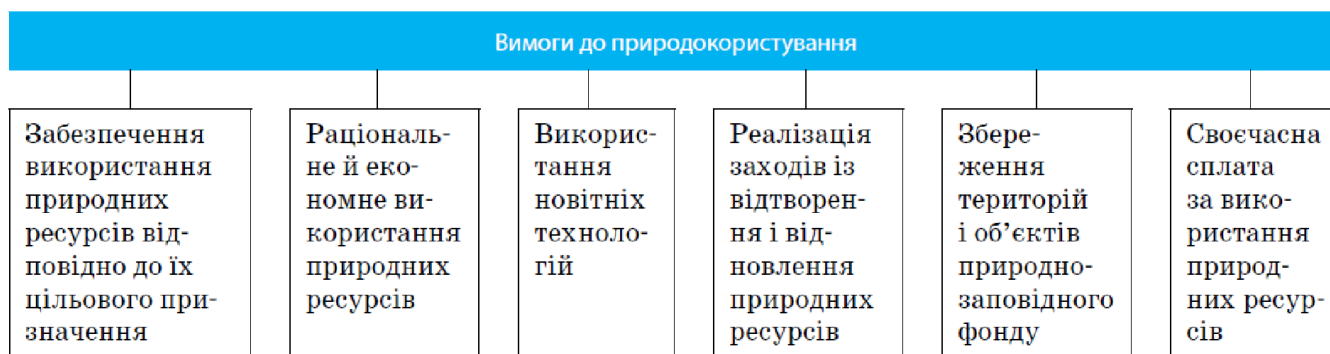
До природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення законодавством України можуть бути віднесені й інші об'єкти рослинного світу.

До природних рослинних ресурсів місцевого значення належать дикорослі та інші несільськогосподарського призначення судинні рослини, мохоподібні, водорості, лишайники, а також гриби, не віднесені до природних рослинних ресурсів загальнодержавного значення (ст. 4 Закону України «Про рослинний світ»).

Об'єктами права природокористування визнаються конкретні, індивідуально визначені і юридично відособлені природні ресурси (об'єкти або їх частини), які закріплюються на праві користування за фізичними й юридичними особами. Відповідно до загальноприйнятої класифікації природних ресурсів об'єкти природокористування поділяються на об'єкти загального та спеціального користування. Перші характеризуються всезагальною доступністю, обумовленою об'єктивною необхідністю щодо забезпечення життєдіяльності і функціонування людини в суспільстві і природному середовищі. Вони не можуть бути закріплені за окремими суб'єктами природокористування, оскільки потрібні широкому загалу користувачів. Громадянам України гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо) безоплатно, без

закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів, за винятком обмежень, передбачених законодавством України.

Об'єкти спеціального користування відзначаються чітким відокремленим закріпленням лише за деякими суб'єктами природокористування і встановленням права природокористування тільки через видачу спеціальних дозволів на його здійснення. Відповідно до ст. 38 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», в порядку спеціального використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам і організаціям надаються у володіння, користування або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку, за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності, а у випадках, передбачених законодавством України, – на пільгових умовах.

Віднесення природних об'єктів загального чи спеціального природокористування базується на правовому статусі кожного з них, визначеному екологічним законодавством.

Також, згідно зі ст. 39 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», природні ресурси ділять на природні ресурси загальнодержавного та місцевого значення.

До природних ресурсів загальнодержавного значення належать: територіальні та внутрішні морські води; природні ресурси континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони; атмосферне повітря; підземні води; поверхневі води, що розташовані або використовуються на території більш як однієї області; лісові ресурси державного значення; природні ресурси в межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення; дикі тварини, що перебувають у стані природної волі, а також інші об'єкти тваринного світу у межах територіальних і внутрішніх морських вод, водойм, розташованих на території більш ніж однієї області, державних мисливських угідь, лісів державного значення, а також види тварин і рослин, занесені до Червоної книги України та корисні копалини, за винятком загальнопоширених. Законодавством України можуть бути віднесені до природних ресурсів загальнодержавного значення й інші природні ресурси.

До природних ресурсів місцевого значення належать природні ресурси, не віднесені законодавством України до природних ресурсів загальнодержавного значення. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про концесії» від 16.07.99 *концесією* визнається надання з метою задоволення громадських потреб уповноваженим органом виконавчої влади чи органом місцевого самоврядування на підставі концесійного договору на платній та строковій основі юридичній або фізичній особі (суб'єкту підприємницької діяльності) права на створення (будівництво) та (або) управління (експлуатацію) об'єкта концесії (строкове платне володіння) за умови взяття суб'єктом підприємницької діяльності (концесіонером) на себе зобов'язань по створенню (будівництву) та (або) управлінню (експлуатації) об'єктом концесії, майнової відповідальності та можливого підприємницького ризику.

У концесію можуть надаватись об'єкти права державної чи комунальної власності, які використовуються для діяльності у таких сферах, як: водопостачання, відведення та очищення стічних вод; збирання та утилізація сміття (ст. 3 цього Закону).

Потрібно зазначити, що забезпечення охорони навколишнього природного середовища важливе для всіх галузей народного господарства і всіх об'єктів природи.

Об'єктами природи, що підлягають охороні, є всі об'єкти екологічного права, зазначені вище.

7.4. Механізм забезпечення екологічної безпеки в Україні

Під **механізмом забезпечення екологічної безпеки** розуміють комплекс взаємопов'язаних державно-правових засобів, спрямованих на досягнення екологічної безпеки шляхом регулювання і контролю діяльності суб'єктів екологічних правовідносин за допомогою еколого-правових норм.

Екологічна безпека населення є найбільш гуманним, благородним і відповідальним завданням екологічного законодавства, яке, по-перше, закріплює екологічні права громадян України, по-друге, гарантує їх реалізацію, по-третє, визначає правові, економічні та соціальні основи охорони навколишнього природного середовища. Так, відповідно до ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.91 кожний громадянин України має право на: безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище; участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, та внесення пропозицій до державних і господарських органів, установ та організацій з цих питань; участь у розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів; здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів; об'єднання в громадські природоохоронні формування; одержання у встановленому порядку повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров'я населення; участь у проведенні громадської екологічної експертизи; одержання екологічної освіти; подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Разом з цим потрібно зазначити, що громадяни України несуть і відповідні обов'язки, а саме: берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища; здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів і лімітів використання природних ресурсів; не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів; вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів і штрафи за екологічні правопорушення; компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище (ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»).

У той же час екологічні права громадян забезпечуються системою гарантій. Так, згідно зі ст. 10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» ними є: проведення широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища; зобов'язання міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації народногосподарських об'єктів; участь громадських об'єднань і громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища; здійснення державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; компенсація в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища; невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища.

У системі правових заходів, спрямованих на охорону екологічних прав громадян, важливе місце посідають: екологічні програми, екологічна експертиза, контроль і нагляд у галузі охорони навколишнього природного середовища; освіта і виховання в зазначеній галузі.

Екологічні програми розробляються з метою проведення ефективної і цілеспрямованої діяльності з організації і координації заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання і відтворення природних ресурсів.

Екологічна експертиза в Україні – вид науково-практичної діяльності спеціально уповноважених державних органів, еколоого-експертних формувань та об'єднань громадян, що ґрунтується на міжгалузевому екологічному дослідженні, аналізі та оцінці передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація і дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища, і спрямована на підготовку висновків про відповідність запланованої чи здійснюваної діяльності нормам і вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки.

Згідно зі ст. 4 *Закону України «Про екологічну експертизу»* від 09.02.95 метою екологічної експертизи є запобігання негативному впливу антропогенної діяльності на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей, а також оцінка ступеня екологічної безпеки господарської діяльності та екологічної ситуації на окремих територіях і об'єктах.

Охороні екологічних прав громадян значною мірою сприяють **контроль і нагляд за охороною навколишнього природного середовища**. Існує державний і громадський контроль.

Державний контроль здійснюється місцевими радами та їх виконавчими органами, Міністерством екології та природних ресурсів України, його органами та іншими спеціально уповноваженими державними органами.

Також слід зазначити, що механізм забезпечення екологічної безпеки передбачає наявність певних державних і недержавних інститутів (установ). Їх система була зазначена в попередньому параграфі.

Вирішення проблем охорони екологічних прав громадян значною мірою залежить від їхньої **освіти і виховання** в галузі охорони навколишнього природного середовища. Підвищення екологічної культури суспільства і професійна підготовка спеціалістів забезпечуються загальною обов'язковою комплексною освітою та вихованням у галузі охорони навколишнього природного середовища, в тому числі в дошкільних дитячих закладах, системі загальної середньої, професійної та вищої освіти, підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів.

Належить звернути увагу на те, що сукупний негативний вплив техногенних аварій і катастроф в Україні на сьогодні має чітку тенденцію до зростання. Це насамперед зумовлено активним нарощуванням обсягів виробництва, невизначеністю економічних важелів державного регулювання у сфері запобігання та ліквідації негативних техногенних впливів на навколишнє природне середовище та відсутністю ринку страхових екологічних послуг.

Одним з напрямів вирішення зазначених питань є впровадження у практику природоохоронної діяльності **екологічного страхування**. Це – складова фінансово-економічного механізму, яка покликана виключно на ринкових засадах із залученням коштів приватного капіталу забезпечити відшкодування заподіяної шкоди життю і здоров'ю фізичних осіб, а також збитків, завданих майну юридичних осіб. Кабінетом Міністрів України розроблено проект Закону України «Про екологічне страхування». Цей проект регулює відносини у сфері екологічного страхування і спрямований на відшкодування шкоди, заподіяної юридичним і фізичним особам унаслідок аварійного забруднення навколишнього природного середовища. Екологічне страхування здійснюватиметься в обов'язковій формі. Йому підлягатиме діяльність підприємств, установ, організацій, що становить підвищену екологічну небезпеку і пов'язана з аварійним забрудненням навколишнього природного середовища.

Досвід практичної діяльності у сфері екологічної безпеки свідчить, що механізм її правового забезпечення включає такі види державно-правових заходів, як організаційні, нормативно-регулятивні, розпорядчо-виконавчі та забезпечувальні. Причому кожен з них є також поліструктурним і складається з кількох складових.

Організаційні заходи – це комплекс дій, спрямованих на виявлення екологічно небезпечних об'єктів і видів діяльності, природних зон і територій, що характеризуються погіршенням екологічної ситуації, з метою профілактики запобігання їх шкідливого впливу на здоров'я людини і навколишнє природне середовище. До них належать такі заходи: державна реєстрація паспортизації екологічно небезпечних підприємств і сертифікація екологічно небезпечної продукції; моделювання і прогнозування змін стану навколишнього

природного середовища; інформування населення та органів державної влади про стан навколишнього природного середовища. Так, наказом Міністерства України з надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи «Про затвердження Положення про паспортизацію потенційно небезпечних об'єктів» від 18.12.00 було затверджено відповідне Положення. Воно визначає загальні засади паспортизації потенційно небезпечних об'єктів для створення загальнодержавного реєстру потенційно небезпечних об'єктів техногенного і природного характеру як складової Єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру.

Нормативно-регулятивні заходи в механізмі правового забезпечення представляють собою діяльність уповноважених державних органів із створення системи нормативно-правових актів, спрямованих на досягнення екологічної безпеки через визначення принципів державної політики у галузі екологічної безпеки, визначення пріоритету життя та здоров'я людини, встановлення нормативно-технічних показників і регламентація діяльності екологічно небезпечних об'єктів. До них належать: розробка стандартів у галузі екологічної безпеки; зонування екологічно небезпечних територій; розробка обґрунтування нормативів екологічної безпеки, нормування лімітування екологічно небезпечної діяльності; впровадження нормативно-економічних засобів забезпечення екологічної безпеки. Так, спільним рішенням Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Національної академії наук України «Про стан та подальший розвиток співпраці між Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Національною академією наук України» від 21.04.00 були затверджені Пріоритетні напрями наукової діяльності та Перелік наукових організацій – координаторів напрямів наукових досліджень відповідного Міністерства України.

Розпорядчо-виконавчі заходи – це цілеспрямована діяльність спеціально уповноважених органів з приводу реалізації організаційних, управлінських, контрольних-наглядових функцій з метою забезпечення безпечного функціонування виробничих, наукових, інших структур й об'єктів в галузі екології, погодження екологічних правопорушень і досягнення екологічної безпеки. Наприклад, наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України «Про затвердження Положення про екологічний контроль у пунктах пропуску через державний кордон та в зоні діяльності регіональних митниць і митниць» від 08.09.99, який зареєстровано в Міністерстві юстиції України 15.11.99, затверджено Положення про екологічний контроль у пунктах пропуску через державний кордон та в зоні діяльності регіональних митниць і митниць. Дане Положення розроблено з метою встановлення загальних вимог здійснення екологічного контролю для: транспортних засобів, у тому числі автомобілів, літаків, суден, військових кораблів, поромів та інших плавучих засобів; вантажів, що містять промислову сировину, відходи виробництва, хімічні сполуки, токсичні хімічні, радіоактивні та інші небезпечні для навколишнього природного середовища і здоров'я людей речовини; засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, добрив; усіх видів диких тварин, водних живих ресурсів і рослин, зоологічних, ботанічних, мінералогічних колекцій, мисливських трофеїв.

Забезпечувальні заходи – це сукупність дій, спрямованих на попередження і припинення екологічно небезпечної діяльності та екологічних правопорушень. До них належать такі заходи: припинення екологічно небезпечної діяльності за систематичне порушення нормативів екологічної безпеки, встановлення відповідальності (дисциплінарної, адміністративної, кримінальної) за забруднення навколишнього природного середовища і порушення вимог і норм екологічної безпеки, майнової відповідальності за заподіяння шкоди здоров'ю і майну громадян та здійснення їх органами судочинства.

Слід також зазначити, що у галузі екології, крім національних нормативно-правових актів, є й міжнародні угоди. Наприклад, відповідно до Угоди між Україною та Сполученими Штатами Америки щодо Регіонального екологічного центру в Україні від 08.12.99, в Україні створено Регіональний екологічний центр. Згідно з п. 9 статуту Регіонального екологічного центру «РЕЦ-Київ», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.04.00, центр здійснює: підтримку громадських, місцевих та інших ініціатив, спрямованих на розв'язання

конкретних екологічних проблем; організацію, фінансування та проведення досліджень з актуальних екологічних проблем в Україні та інших державах регіону (за винятком фундаментальних наукових досліджень), участь у фінансуванні міжнародних проектів, спрямованих на розв'язання транскордонних екологічних проблем; тощо.

7.5. Юридична відповідальність за порушення екологічного законодавства

Відповідальність в екологічному праві є важливим складовим елементом правового забезпечення раціонального природокористування, відновлення екологічних об'єктів і охорони довкілля, яка, в свою чергу, має на меті покарання винних, припинення і попередження порушень законодавства у галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища, а також поновлення порушених прав власників природних ресурсів і природокористувачів тощо.

Законодавство України встановлює *дисциплінарну, адміністративну, цивільну та кримінальну відповідальність* за порушення екологічного законодавства.

Дисциплінарна відповідальність являє собою різновид юридичної відповідальності, який настає за еколого-правові проступки, що пов'язані з неналежним виконанням службових обов'язків посадової особи. Законодавство України не встановлює конкретного переліку дисциплінарних проступків у галузі екології, за які настає дисциплінарна відповідальність. Видами дисциплінарних стягнень згідно зі ст. 147 Кодексу Законів про працю України від 10.12.71 є догана і звільнення з роботи.

Дисциплінарна відповідальність у сфері екології настає за екологічні правопорушення, вчинені працівником у процесі виконання ним службових обов'язків, встановлених правилами, статутами, положеннями, правилами внутрішнього трудового розпорядку. Така відповідальність може бути застосована до правопорушника лише адміністрацією підприємства або керівництвом фірми, крім керівників структурних підрозділів і головних спеціалістів, які не належать до адміністрації. Так, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 13.06.00 затверджено Порядок проведення службового розслідування стосовно державних службовців (п. 1 цього Порядку) у разі: невиконання або неналежного виконання ними службових обов'язків; перевищення своїх повноважень, що призвело до людських жертв або заподіяло значну матеріальну чи моральну шкоду громадянину, державі, підприємству, установі, організації чи об'єднанню громадян тощо.

Дисциплінарне стягнення може накладатися за правопорушення незалежно від настання екологічних наслідків, лише за формальним складом, тобто за одним лише фактом вчинення правопорушення.

Адміністративна відповідальність у сфері екології настає за скоєння еколого-правових проступків. Адміністративні стягнення покладаються на юридичних і фізичних осіб, які мають різний статус: посадових осіб, громадян за порушення загальнообов'язкових правил поведінки, загального порядку щодо використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки, встановлених для всіх громадян, незалежно від місця і характеру їх роботи.

Згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП) від 07.12.84, **адміністративними стягненнями, що застосовуються до винних у порушенні вимог екологічного законодавства, є:** попередження; штраф; конфіскація знарядь і засобів вчинення правопорушення, які є особистою власністю порушника; вилучення незаконно добутих об'єктів природних ресурсів; позбавлення права заняття певним видом діяльності у галузі екології (наприклад, правом полювання).

У ст.ст. 47-50 гл. 6 КУпАП зазначені *адміністративні правопорушення, що посягають на власність*, а саме: порушення права державної власності на надра, ліси, на тваринний світ.

У ст. ст. 52-91-3 гл. 7 КУпАП зазначено *адміністративні правопорушення в галузі охорони природи і використання природних ресурсів, зокрема:* псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель; порушення правил використання земель; самовільне зайняття земельних ділянок; приховування даних земельного кадастру; несвоєчасне повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням; самовільне відхилення від проектів внутрішньогосподарського

землеустрою; знищення межових знаків; порушення вимог щодо охорони надр; порушення правил і вимог проведення робіт з геологічного вивчення надр; порушення правил охорони водних ресурсів; порушення вимог щодо охорони територіальних і внутрішніх морських вод від забруднення і засмічення; порушення правил водокористування; пошкодження водогосподарських споруд і пристроїв, порушення правил їх експлуатації; невиконання обов'язків з реєстрації в судових документах операцій з шкідливими речовинами і сумішами; незаконне використання земель державного лісового фонду; порушення встановленого порядку використання лісосічного фонду, заготівлі і вивезення деревини, заготівлі живиці; незаконна порубка, пошкодження та знищення лісових культур і молодняка; знищення або пошкодження позахисних лісових смуг і захисних лісових насаджень; знищення або пошкодження підросту в лісах; здійснення лісових користувань не у відповідності з метою або вимогами, передбаченими в лісорубному квитку (ордері) або лісовому квитку; порушення правил відновлення і поліпшення лісів, використання ресурсів спілої деревини; пошкодження сінокосів і пасовищних угідь на землях державно-лісового фонду; самовільне сінокосіння і випасання худоби, самовільне збирання дикорослих плодів, горіхів, грибів, ягід; введення в експлуатацію виробничих об'єктів без обладнання, що запобігає шкідливому впливу на ліси; пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, нафтою і нафтопродуктами, шкідливими викидами, відходами; засмічення лісів відходами; знищення або пошкодження лісоосушувальних каналів, дренажних систем і шляхів на землях державного лісового фонду; знищення корисної для лісу фауни; порушення вимог пожежної безпеки в лісах; самовільне випалювання сухої рослинності або її залишків; порушення порядку здійснення викиду забруднюючих речовин в атмосферу або шкідливого впливу на неї фізичних і біологічних факторів (крім порушень санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм), порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ; недодержання вимог щодо охорони атмосферного повітря при введенні в експлуатацію та експлуатації підприємств і споруд; нехтування екологічними вимогами під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції та прийняття в експлуатацію об'єктів або споруд; випуск в експлуатацію транспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднюючих речовин у викидах; експлуатація автотранспортних та інших пересувних засобів з перевищенням нормативів вмісту забруднюючих речовин у викидах; порушення правил складування, зберігання, розміщення, транспортування, утилізації, ліквідації та використання відходів; порушення правил ведення первинного обліку та здійснення контролю за операціями поводження з відходами або неподання чи подання звітності щодо утворення, використання, знешкодження та видалення відходів; виробництво продукції з відходів чи з їх використанням без відповідної нормативно-технічної і технологічної документації; приховування, перекручення або відмова від надання повної та достовірної інформації за запитами посадових осіб і зверненнями громадян та їх об'єднань щодо безпеки утворення відходів і поводження з ними; змішування чи захоронення відходів, для утилізації яких в Україні існує відповідна технологія, без спеціального дозволу; порушення правил передачі відходів; порушення встановлених правил і режиму експлуатації установок і виробництв з оброблення та утилізації відходів; порушення правил застосування, зберігання, транспортування, знешкодження, ліквідації та захоронення пестицидів і агрохімікатів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів (крім порушень санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм); експлуатація на водних об'єктах водозабірних споруд, не забезпечених рибозахисним обладнанням; порушення вимог щодо охорони середовища перебування і шляхів міграції, переселення, акліматизації та схрещування диких тварин; жорстоке поводження з тваринами (щодо диких тварин); невиконання правил і норм у процесі створення, виробництва, зберігання, транспортування, використання, знешкодження, ліквідації, захоронення мікроорганізмів, біологічно активних речовин та інших продуктів біотехнологій (крім порушень санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм); невиконання вимог екологічної безпеки в процесі впровадження відкриттів, винаходів, корисних моделей, промислових зразків, раціоналізаторських пропозицій, нової техніки, технологій і систем, речовин і матеріалів; перевищення лімітів і нормативів використання природних ресурсів; приховування перевищення встановлених лімітів на обсяги утворення та розміщення відходів; порушення правил і норм з ядерної та

радіаційної безпеки при використанні джерел іонізуючого випромінювання (крім порушень санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм).

Адміністративна відповідальність у галузі екології може застосовуватись до винних осіб лише спеціально уповноваженими відповідно до законодавства органами та посадовими особами згідно з їх компетенцією і чітко визначеними повноваженнями. Так, наказом Міністерства аграрної політики України від 06.09.00 затверджені Методичні вказівки про порядок притягнення до адміністративної відповідальності порушників законодавства у сфері захисту рослин, які роз'яснюють порядок притягнення до адміністративної відповідальності посадових осіб підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та громадян у разі порушення ними законодавства України у сфері захисту рослин.

До **кримінальної відповідальності** притягуються винні особи у скоєнні злочинів, що являють собою найбільшу небезпеку для суспільства і навколишнього природного середовища. Відповідно до положень статей Кримінального кодексу України від 05.04.01, що є єдиним законодавчим документом, за яким визначаються вид і міра кримінальної відповідальності за екологічні правопорушення в Україні, зокрема у розд. VIII «Злочини проти довкілля».

Чинний Кримінальний кодекс України визначає такі види злочинних діянь у галузі екології:

- порушення правил екологічної безпеки (ст. 236);
- невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення (ст. 237);
- приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення (ст. 238);
- забруднення або псування земель (ст. 239);
- порушення правил охорони надр (ст. 240);
- забруднення атмосферного повітря (ст. 241);
- порушення правил охорони вод (ст. 242);
- забруднення моря (ст. 243);
- порушення законодавства про континентальний шельф України (ст. 244);
- знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245);
- незаконна порубка лісу (ст. 246);
- порушення законодавства про захист рослин (ст. 247);
- незаконне полювання (ст. 248);
- незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (ст. 249);
- проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів або диких водних тварин (ст. 250);
- порушення ветеринарних правил (ст. 251);
- умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (ст. 252);
- проекування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля (ст. 253);
- безгосподарське використання земель (ст. 254);
- незаконне поводження з радіоактивними матеріалами (ст. 265);
- порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами (ст. 267);
- незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини (ст. 268);
- жорстоке поводження з тваринами (ст. 299);
- екоцид (ст. 441).

Слід зазначити, що згідно із ст. 51 Кримінального кодексу України є такі види покарань:

- 1) штраф;
- 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;

- 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 4) громадські роботи;
- 5) виправні роботи;
- 6) службові обмеження для військовослужбовців;
- 7) конфіскація майна;
- 8) арешт;
- 9) обмеження волі;
- 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- 11) позбавлення волі на певний строк;
- 12) довічне позбавлення волі.

Крім того, відповідно до ст. 98 Кримінального кодексу України до *неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк.*

Вид та міра покарання залежить від ступеня суспільної небезпеки скоєного екологічного злочину і встановлюється відповідною статтею Кримінального кодексу України.

До **цивільної (майнової) відповідальності** притягуються юридичні і фізичні особи, які внаслідок порушення екологічного законодавства зобов'язані відшкодувати заподіяну ними шкоду у повному обсязі і відповідно до реальної вартості майна на момент заподіяння збитків, а також витрат на поліпшення втрачених у результаті скоєного правопорушення властивостей природних ресурсів. Відповідно до ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06.91, вжиття заходів дисциплінарної, адміністративної та кримінальної відповідальності не звільняє винних осіб від компенсації шкоди, заподіяної забрудненням навколишнього природного середовища і погіршенням стану природних об'єктів та якості природних ресурсів.

За цивільним законодавством під **шкодою** слід розуміти грошову оцінку негативних для порушника майнових наслідків, які тим відчутніші для нього, чим більші матеріальні і моральні втрати були спричинені через скоєне ним правопорушення. Стосовно екологічних правопорушень і застосування з приводу їх вчинення майнової відповідальності можна говорити не тільки про матеріальні (економічні) підстави – знищення, псування майна громадян і юридичних осіб (наприклад, втрат лісового масиву в результаті незаконної порубки дерев, незаконного вилову чи потрапи в результаті забруднення вод, цінних порід риб), що призводить до матеріальної шкоди. Можна говорити про матеріальну шкоду як підставу застосування майнової відповідальності у галузі екології, оскільки екологічне правопорушення – це порушення особистих немайнових прав громадян суспільства, зокрема щодо забезпечення безпечного для життя і здоров'я довкілля, охорони здоров'я, тобто прав, гарантованих Конституцією України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Поняття і предмет правового регулювання екологічного права України.
2. Джерела екологічного права.
3. Поняття та склад екологічних правовідносин.
4. Визначте суб'єктів екологічного права.
5. Назвіть ознаки об'єктів еколого-правової охорони.
6. Механізм забезпечення екологічної безпеки в Україні.
7. Дисциплінарна відповідальність за порушення екологічного законодавства.
8. Назвіть адміністративні стягнення, що застосовуються до винних у порушенні вимог екологічного законодавства.
9. Які види злочинних діянь у галузі екології ви знаєте, згідно Кримінального кодексу України?
10. Яким чином визначається розмір екологічної шкоди і порядок її відшкодування?

РОЗДІЛ 3. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Глава 8: ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

План:

- 8.1. Поняття, предмет, метод та джерела кримінального права України.
- 8.2. Поняття злочину, його ознаки, класифікація та стадії скоєння.
- 8.3. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності.
- 8.4. Покарання та його види.
- 8.5. Загальна кримінально-правова характеристика та особливості окремих видів злочинів.

Ключові слова: кримінальне право, злочин, покарання, принципи кримінального права, джерела кримінального права, ознаки злочину, класифікація злочинів, стадії злочинної діяльності, склад злочину, кримінальна відповідальність, осудність, вік кримінальної відповідальності, покарання, злочини проти життя особи, службові злочини

8.1. Поняття, предмет, метод та джерела кримінального права України

Кримінальне право виникло разом з виникненням права в цілому на відповідному етапі розвитку суспільства. Його основним завданням є протидія тим вчинкам людини, які визнаються небезпечними та є такими, що суперечать загальноприйнятим нормам. В сучасній правовій системі України кримінальне право займає місце самостійної галузі права, на рівні з цивільним, адміністративним, трудовим, сімейним, господарським тощо та характеризується як таке, що покликано охороняти суспільні відносини, які врегульовані нормами інших галузей права.

Кримінальне право як самостійна галузь права **характеризується такими властивостями**, як загальнообов'язковість її норм-заборон, формальна визначеність тільки в законодавчих актах, особливий предмет та метод правового регулювання.

Предметом кримінального права є суспільні відносини, які виникають при вчиненні злочину між особою, яка його вчинила, та державою, від імені якої виступають відповідні органи, вповноважені здійснювати розслідування злочину та відправлення правосуддя у кримінальному провадженні.

Метод правового регулювання у кримінальному праві полягає у застосуванні примусу у виді покарання, як найсуворішого та крайнього виду реакції держави на вчинений злочин. Але, слід зазначити, що в деяких випадках кримінальне право своїми нормами заохочує громадян до вчинення суспільно корисних дій (необхідної оборони, затримання особи, яка вчинила злочин, виконання спеціального завдання з розкриття чи попередження злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації, позитивної посткримінальної поведінки, тощо), тому методом кримінального права слід визнати й заохочення, яке застосовується в обмежених випадках.

Враховуючи особливості кримінального права можна надати таке його визначення: **кримінальне право України** – це система юридичних норм, прийнятих Верховною Радою України, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, та які покарання та інші заходи кримінально-правового характеру можуть бути застосовані до осіб, що їх вчинили.

Завданням кримінального права є охорона найважливіших суспільних відносин, а саме: *прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного*

устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу України (в подальшому – КК України)).

Зазначені завдання базуються на основоположних засадах, що є **принципами кримінального права** та поділяються на **загальноправові та спеціальні (галузеві)**.

До **загальноправових принципів** відносять: законність, гуманізм, рівність громадян перед законом, справедливість, демократизм тощо.

Серед **спеціальних принципів**, які властиві тільки кримінальному праву відносять: принцип законодавчого визначення злочину, принцип особистої відповідальності, принцип відповідальності тільки при наявності вини, принцип суб'єктивної осудності, принцип переваги пом'якшуючих відповідальність обставин, принцип повного відшкодування шкоди тощо.

Зокрема:

– **принцип законності** відображається у дотриманні та виконанні правових норм, правових приписів усіма суб'єктами – громадянами, організаціями, посадовими особами, органами державної влади. Передбачає також здійснення всіх правових форм діяльності держави, функціонування громадянського суспільства, громадян на основі й у відповідності з нормами права, природними правами та обов'язками людини;

– **принцип гуманізму** розкриває одну з найважливіших характеристик права, домінування у формуванні та функціонуванні правової системи природних невідчужуваних прав людини: право на життя, здоров'я, особисту свободу та безпеку, право на охорону своєї честі та репутації, недоторканність особи тощо; створення всіх умов, необхідних для нормального існування та розвитку особи. У кримінальному законодавстві: встановлює обставини, що пом'якшують відповідальність (ст. 66 Кримінального кодексу України); передбачає призначення більш м'якого покарання ніж передбачено законом (ст. 69 Кримінального кодексу України); звільняє особу від кримінальної відповідальності у випадках передбачених законодавством (розділ IX Загальної частини Кримінального кодексу України); звільняє особу від покарання та його відбування у випадках передбачених законодавством (розділ XII Загальної частини Кримінального кодексу України);

– **принцип рівності** означає рівність усіх перед законом, рівність прав та обов'язків, незалежно від національної, релігійної та іншої приналежності, службового та іншого становища, рівну відповідальність перед законом, рівний захист у суді;

– **принцип справедливості** означає, що право виступає як міра справедливості в усіх сферах життєдіяльності людини та їх правового забезпечення. Принцип справедливості є важливим при вирішенні конкретних юридичних справ (наприклад, при визначенні міри кримінального покарання);

– **принцип демократизму** полягає у тому, що закон про кримінальну відповідальність виражає волю всього народу України;

– **принцип особистої відповідальності** означає, що до кримінальної відповідальності може бути притягнена фізична особа, що вчинила злочин. До кримінальної відповідальності не може бути притягнена інша особа (наприклад, знайомий, рідний брат, син тощо);

– **принцип відповідальності** тільки при наявності вини полягає у тому, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину (ч.1 ст. 2 Кримінального кодексу України);

– **принцип переваги пом'якшуючих відповідальність обставин** означає, що при конкуренції обтяжуючих та пом'якшуючих відповідальність обставин перевагу мають саме останні тощо.

Норми кримінального права встановлюються лише Верховною Радою України шляхом прийняття законів (ч. 1. п. 22 ст. 92 Конституції України), тому **основним джерелом** права є *Кримінальний кодекс України*.

Серед його особливостей, слід зазначити:

– це **єдине джерело кримінального права**. Всі кримінально-правові норми повинні відповідати Конституції України та загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права. Закон про кримінальну відповідальність повинен відповідати положенням, що містяться в чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких

надано Верховною Радою України (ч. 1, 5 ст. 3 Кримінального кодексу України). Рішенням Конституційного Суду України окремі норми кримінального права можуть бути визнані неконституційними (ст. 152 Конституції України). У такому випадку вони втрачають юридичну силу. Положення постанов Пленуму Верховного Суду України не є джерелом кримінального права. Він лише уповноважений здійснювати тлумачення кримінально-правовим нормам;

– всі норми про кримінальну відповідальність містяться в Кримінальному кодексі України. Законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України. Закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після набуття чинності Кримінального кодексу, включаються до нього після набрання ними чинності. Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки Кримінальним кодексом (ст. 3 Кримінального кодексу України).

– до осіб, які порушили закон про кримінальну відповідальність, застосовуються судом заходи державного примусу – покарання, яке тягне за собою наявність у засудженої особи судимості, притаманної тільки кримінальному праву.

Кримінальне право України знаходить свій формальний прояв у законодавстві України про кримінальну відповідальність, яке, у відповідності до ч. 1 ст. 3 КК, становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права.

Кримінальний закон (закон про кримінальну відповідальність) має свої специфічні риси, які відрізняють його від інших нормативно-правових актів.

Перш за все, це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, який приймається Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом. Це письмовий документ, опублікований у встановленому законодавством України порядку.

По-друге, тільки цей закон може встановлювати злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки. Звідси випливає наступне визначення **закону про кримінальну відповідальність**: це нормативний акт загальнообов'язкового характеру, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права, прийнятий Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом, дія якого забезпечується примусовою силою держави, та який містить систему правових норм, що встановлюють загальні підстави кримінальної відповідальності, а також надають вичерпний перелік суспільно небезпечних діянь, які визнаються злочинами, покарань та інших заходів кримінально-правового характеру, які застосовуються до осіб, визнаних винними у їх вчиненні.

На теперішній час законом про кримінальну відповідальність є **Кримінальний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 05 квітня 2001 р. та який набрав чинності з 01 вересня 2001 р.**

Структурно КК України складається з **Загальної та Особливої частини**, які пов'язані між собою й утворюють нерозривну єдність.

У **Загальній частині**, яка містить 16 розділів, зосереджено юридичні норми, що відображають принципи і загальні положення кримінального права, визначають його основні інститути (поняття злочину, його види та стадії (Розділ III), співучасть у злочині (Розділ VI), покарання та його цілі, види покарання та підстави їх застосування (Розділ X), тощо), які застосовуються до всіх злочинів.

В **Особливій частині**, яка складається з 20 розділів, містяться норми, що визначають певні злочини та покарання за них (наприклад, Розділ I «Злочини проти основ національної безпеки України», Розділ II «Злочини проти життя та здоров'я особи», Розділ VII «Злочини у сфері господарської діяльності»).

Крім Загальної та Особливої частини, КК України містить **Прикінцеві та перехідні положення та Перелік майна, що не підлягає конфіскації за судовим вироком**.

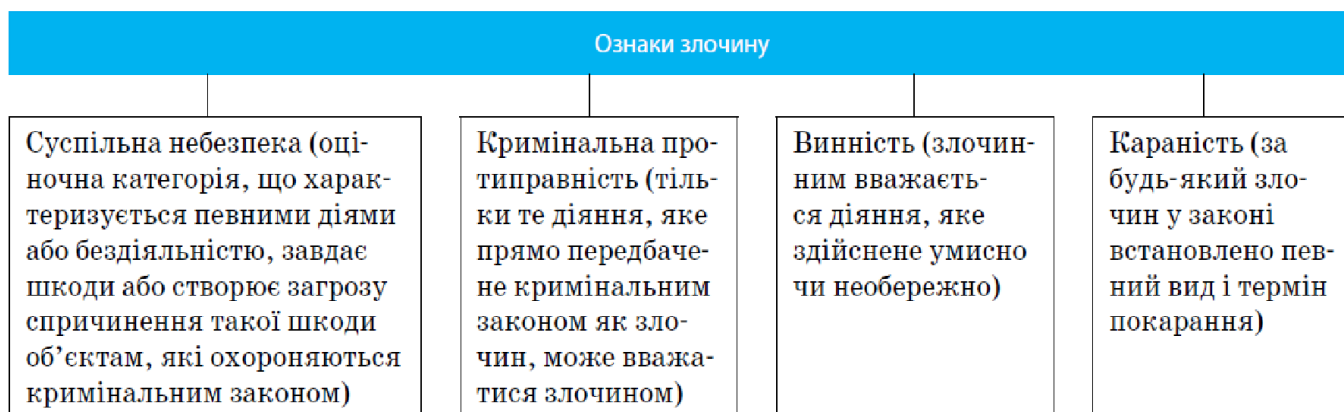
8.2. Поняття злочину, його ознаки, класифікація та стадії скоєння

У кримінальному праві існують два центральних поняття – **злочин і покарання**. Історично склалося існування формального й матеріального визначення того, що є злочином. У багатьох закордонних державах (Естонія, Латвія, Польща) прийняте формальне визначення злочину, відповідно до якого злочином вважається діяння, передбачене кримінальним кодексом відповідної країни. Матеріальне визначення злочину включає такі ознаки, які визначають, чому дане діяння є злочином. Насамперед, це вказівка на суспільну небезпеку й об'єкти посягання.

В КК України 2001 р. використане так зване «змішане або формально-матеріальне визначення» злочину та встановлюється, що **злочин** це передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), здійснене суб'єктом злочину. (ч. 1 ст. 11 КК).

У визначенні злочину містяться такі **обов'язкові ознаки злочину**:

- 1) злочином є лише діяння (дія або бездіяльність);
- 2) діяння має бути вчинене суб'єктом злочину;
- 3) діяння є винним;
- 4) вказане діяння є суспільно небезпечним;
- 5) відповідне діяння повинно бути передбачене чинним КК;
- 6) кримінальна караність.

Відсутність хоча б однієї з цих ознак вказує на відсутність злочину взагалі.

Злочин як свідомий вольовий вчинок людини повинен бути виявлений у конкретній дії (*активна поведінка*) або *бездіяльності* (*пасивна поведінка*). Думки, погляди, переконання, що не знайшли свого вираження в актах дії або бездіяльності, навіть якщо вони суперечать інтересам суспільства, злочином визнаватися не можуть.

Разом з тим, і конкретна дія або бездіяльність, позбавлена психологічної основи діяння, – свідомого і вольового елементів (наприклад, рефлексорні, інстинктивні вчинки), – не є злочином.

Суспільна небезпечність як матеріальна ознака злочину полягає в тому, що діяння або заподіює шкоду відносинам, які охороняються кримінальним законом, або містить у собі реальну можливість заподіяння такої шкоди. Це – об'єктивна властивість злочину, реальне порушення відносин, що склалися в суспільстві.

Оцінка суспільної небезпечності діяння як ознаки злочину, відбувається на двох рівнях: по-перше, на законодавчому, коли законодавець у КК встановлює, які діяння є суспільно небезпечними (криміналізує їх); по-друге, на правозастосовному, коли слідчий, прокурор, суддя оцінюють суспільну небезпечність вчиненого злочину. Критерієм оцінки суспільної небезпечності виступають об'єктивні і суб'єктивні ознаки злочину: об'єкт, на який посягає злочин, наслідки, спосіб вчинення злочину, мотив і мета тощо.

Суспільна небезпечність злочину характеризується двома показниками – її *характером і ступенем*. **Характер суспільної небезпечності** – це її якісний критерій (якісна ознака), що залежить від важливості об'єкта злочину. **Ступінь суспільної небезпечності** являє собою її кількісний критерій (кількісна ознака) і визначається характеристикою конкретного посягання, зокрема, місцем, способом, обстановкою його вчинення, ступенем реалізації злочинного наміру тощо. Визначальну роль для оцінки ступеня суспільної небезпечності злочину відіграють заподіяні злочином наслідки.

Ще однією обов'язковою ознакою злочину, що виражає його внутрішній психологічний зміст, є **винуватість**. У цій ознаці відбивається найважливіший принцип кримінального права – *принцип суб'єктивного ставлення у вину*, тобто відповідальності тільки за наявності вини, що впливає зі ст. 62 Конституції України.

Частина 2 ст. 2 КК закріпила цей принцип, вказавши, що *особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду*.

Вина, характеризуючи внутрішній зміст діяння, впливає на ступінь його тяжкості, адже у скоєному певним чином поєднуються його об'єктивні властивості (суспільна небезпечність) і суб'єктивне ставлення (свідоме, вольове) до діяння.

Визнання певного діяння протиправним являє собою офіційне визнання діяння суспільно небезпечним з боку держави. У кримінальному законі вичерпно визначено коло посягань, які являють собою злочини, це зроблено у статтях Особливої частини КК. Тому не може вважатися злочином діяння, не передбачене кримінальним законом, хоча воно може й становити небезпеку для суспільства.

Караність – це ознака, яка прямо не вказана у законодавчому визначенні загального поняття злочину, а впливає з інших ознак, перш за все, з ознаки протиправності діяння. Караність полягає у правомірній загрозі застосування за вчинення злочину покарання, встановленого у кримінально-правовій санкції. Її не можна змішувати з реальним застосуванням покарання за вчинення злочину, оскільки існують законні підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності або від покарання, але це не виключає визнання вчиненого особою діяння злочином.

Злочин є лише одним із видів правопорушень. Тому виникає питання про місце злочину в системі правопорушень: адміністративних, дисциплінарних, цивільно-правових. У кримінальному праві визнається, що саме матеріальна ознака злочину – суспільна небезпечність є тим основним критерієм, який має бути покладений в основу відмежування злочину від інших правопорушень.

Іншими критеріями, за якими можна відмежувати злочини від інших правопорушень, є такі:

а) визначеність злочинів тільки законами, тоді як цивільні правопорушення можуть визначатися й договорами;

б) злочини посягають на найбільш цінні суспільні відносини (національна безпека, життя та здоров'я особи);

в) суб'єктами злочинів можуть бути тільки фізичні особи, суб'єктами цивільних правопорушень можуть бути й юридичні особи;

г) за злочини застосовуються покарання, які призначаються судом, тоді як за інші правопорушення – стягнення, що можуть застосовуватися й іншими уповноваженими органами та службовими особами;

д) тільки вчинення злочинів та застосування покарання викликає особливий правовий стан особи – судимість.

У кримінально-правовій літературі вже десятки років обговорюється, а у зв'язку з прийняттям Концепції реформування кримінальної юстиції України (затверджена Указом Президента України від 08.04.2008 р. №311/2008) та Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012 р., стала нагальною потреба у передбаченні поряд із злочинами такого виду правопорушень, як *кримінальні проступки*, в які слід трансформувати певну частку злочинів та адміністративних правопорушень.

Класифікація злочинів залежно від ступеня вини та передбачені покарання

Невеликої тяжкості	Середньої тяжкості	Тяжкі	Особливо тяжкі
Позбавлення волі на термін не більше двох років	Позбавлення волі на термін не більше п'яти років	Позбавлення волі на термін не більше десяти років	Позбавлення волі на термін понад десяти років чи довічне позбавлення волі

Класифікація злочинів проводиться залежно від ступеня їх тяжкості:

1) злочином *невеликої тяжкості* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше двох років або інше, м'якше покарання. Наприклад, до таких злочинів належить незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145), незаконне використання товарного знака (ст.229), жорстоке поводження з тваринами (ст.209);

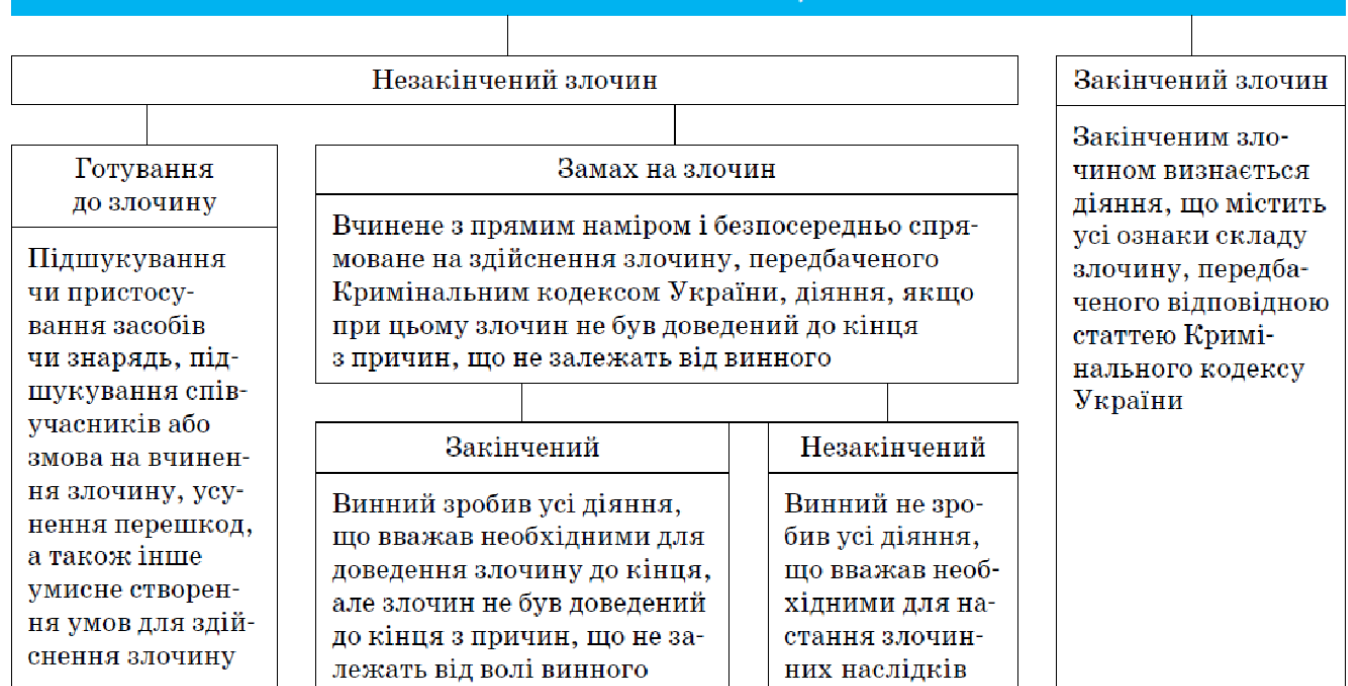
2) злочином *середньої тяжкості* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше п'яти років. Прикладами таких злочинів можуть бути підміна дитини (ст. 148), виготовлення, збут і використання підроблених недержавних цінних паперів (ч.1 ст.224), свідомо незаконне затримання або незаконний привід (ч.1 ст.371);

3) *тяжким* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін не більше десяти років. Приклади тяжких злочинів – умисне тяжке тілесне ушкодження (ч.1 ст.121), розбій (ч.1-2 ст.137);

4) *особливо тяжким* є злочин, за який передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на термін понад десять років або довічне позбавлення волі. Наприклад, до особливо тяжких злочинів належать державна зрада (ст. 111), умисне вбивство з обтяжливими обставинами (ч.2 ст.115).

Стадії скоєння злочину – це етапи підготовки і здійснення умисного злочину. Злочин по необережності стадій не має.

Стадії вчинення злочину

Кримінальний кодекс розрізняє такі стадії злочинної діяльності:

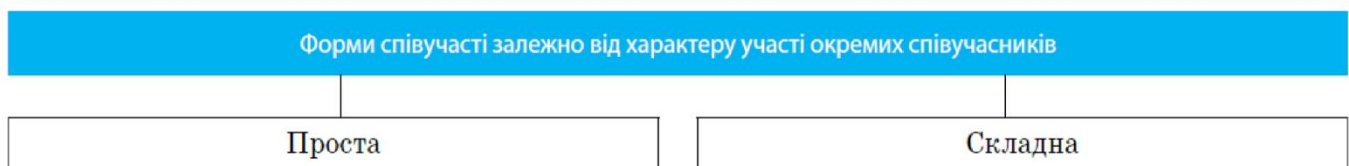
1) *приготування до злочину*. Під приготуванням розуміється пристосування засобів або знарядь, пошук співучасників або змова на скоєння злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для скоєння злочину. Наприклад, особа пристосовує інструменти для злому дверей, підшукує транспортний засіб для вивозу краденого майна, проводить спостереження за квартирою, яку збирається обкрасти;

2) *замах на злочин*. Замахом на злочин визнаються умисні дії (бездіяльність) особи, безпосередньо направлені на скоєння злочину, якщо при цьому злочин не було доведено до кінця по незалежним від особи причинам. Наприклад, злодій проник в квартиру з метою викрадання майна, але був застигнутий і затриманий господарем;

3) *закінчений злочин*. Закінченим злочином визнається діяння, що містить всі ознаки складу злочину, передбаченого відповідною статтею Особливої частини Кримінального кодексу. Наприклад, злодій виніс викрадені речі із зламаної ним квартири і укрит в наперед підготовленому місці. Таким чином, він оволодів чужим майном і дістав можливість розпорядитися ним.

Кримінальна відповідальність за приготування до злочину і замах на злочин наступає за статтею закону, яка передбачає відповідальність як за закінчений злочин. При цьому слід враховувати, що приготування до злочину невеликої тяжкості не несе кримінальної відповідальності. При призначенні покарання суд враховує характер і ступінь суспільної небезпеки дій, здійснених винним, ступінь здійснення злочинного наміру і причини, через які злочин не було доведено до кінця.

Нерідкі випадки, коли умисний злочин скоюється двома і більш особами, інакше кажучи – має місце **співучасть в злочині**.

Скоєння злочину в співучасті підвищує його суспільну небезпеку і тому визнається кримінальним законом обставиною, обтяжуючою відповідальність.

Співучасть має ряд ознак:

1) учасниками злочину є *не менше двох деліктоздатних осіб*. Не є співучастю скоєння злочину однією деліктоздатною особою за допомогою неосудної особи, або особи, що не досягла віку, з якого наступає кримінальна відповідальність;

2) злочин скоюється *загальними зусиллями* всіх співучасників;

3) всі співучасники діють *умисне*.

По ролі, яку виконують співучасники злочину, розрізняють *просту співучасть* (співвинність), коли дії всіх співучасників однотипні, і *складна співучасть*, коли всі співучасники виконують різні ролі.

Види співучасників:

1) *виконавець* – особа, що безпосередньо скоїла злочин або що скоїла його шляхом використання осіб, що не підлягають кримінальній відповідальності (неосудних, таких, що не досягли віку кримінальної відповідальності);

2) *організатор* – особа, що організувала скоєння злочину чи керувала його здійсненням, або створила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або забезпечувала фінансування або організоване приховування злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації;

3) *підбурювач* – особа, яка домовленостями, підкупом, загрозою, примушенням або іншими способами схилила іншого співучасника до скоєння злочину;

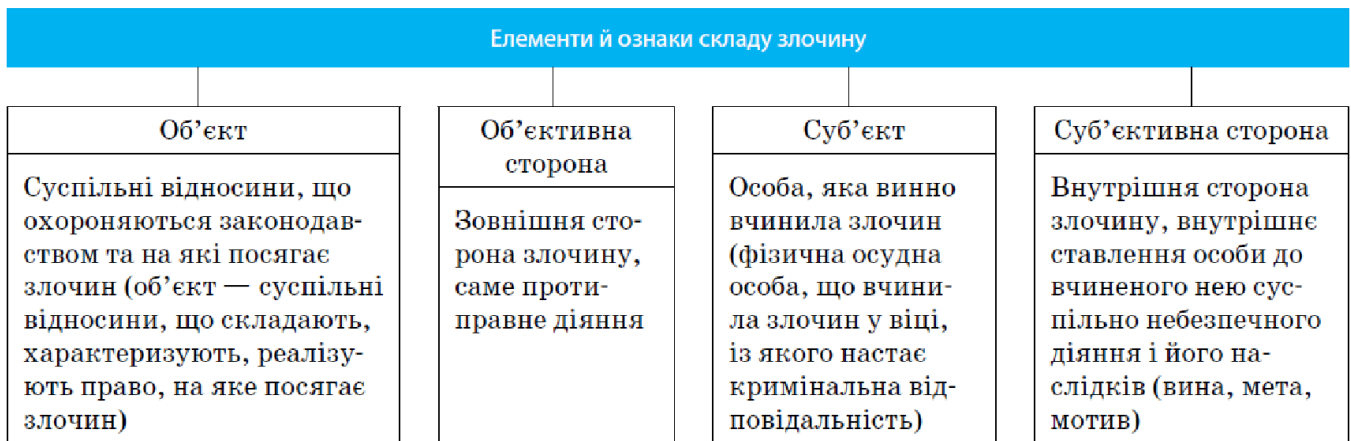
4) *посібник* – особа, яка радами, вказівками, наданням засобів або знарядь або усуненням перешкод сприяла скоєнню злочину іншими співучасниками, а також особа, яка наперед обіцяла приховати злочинця, знаряддя або засоби скоєння злочину, сліди злочину або предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати або збути такі предмети.

8.3. Склад злочину як підстава кримінальної відповідальності

Питання визначення кримінальної відповідальності є найскладнішими в науці кримінального права. Це пов'язано з тим, що законодавчого визначення кримінальної відповідальності немає.

Кримінальна відповідальність – це найбільш суворий вид юридичної відповідальності, який уявляє собою обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнати певних обмежень особистого або майнового характеру, що забезпечується примусовою силою держави.

З моменту, коли особа вчинила злочин, між нею та державою виникають певні юридичні відносини, які врегульовані нормами кримінального права, і тому називаються **кримінально-правовими відносинами**. Ці відносини, як й будь-які інші правові відносини, мають власну структуру, тобто складаються з певних елементів: *об'єкт, суб'єкти та зміст відносин*.

Об'єктом таких правовідносин є ті особисті, майнові чи інші блага особи, обмеження яких передбачається в санкції кримінально-правової норми, за якою особа визнається винною у вчиненні злочину.

Суб'єктами таких відносин є, з одного боку, особа, яка вчинила злочин, а з другого – держава в особі уповноважених органів. Зміст кримінальних правовідносин утворюють права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин. З моменту вчинення злочину у держави з'являються владні повноваження щодо особи, яка його вчинила, а в останньої – обов'язок підкоритися законному обмеженню державою її певних прав і свобод. При цьому така особа має право вимагати від держави, щоб її дії були правильно кваліфіковані, щоб покарання було призначено лише в рамках санкції тієї статті КК, яка передбачає вчинений нею злочин, щоб були належним чином враховані та застосовані інші кримінально-правові заходи.

Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбачений КК (ч. 1 ст. 2 КК). Законодавчий (нормативний) опис ознак конкретного складу злочину, що міститься в статті *Особливої частини КК*, у своїй сукупності закріплює той мінімум ознак, який дозволяє відмежувати злочинне діяння від незлочинного. Наявність цієї сукупності ознак злочинного діяння в поведінці винного є єдиною і достатньою підставою для вирішення питання про можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення конкретного діяння.

Під **складом злочину** розуміється сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, установлених законом, що характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин. У кожному складі виділяють його елементи. Ними є об'єкт і об'єктивна сторона складу злочину (об'єктивні ознаки складу), суб'єкт і суб'єктивна сторона складу злочину (суб'єктивні ознаки складу). У своїй єдності вони й утворюють склад злочину.

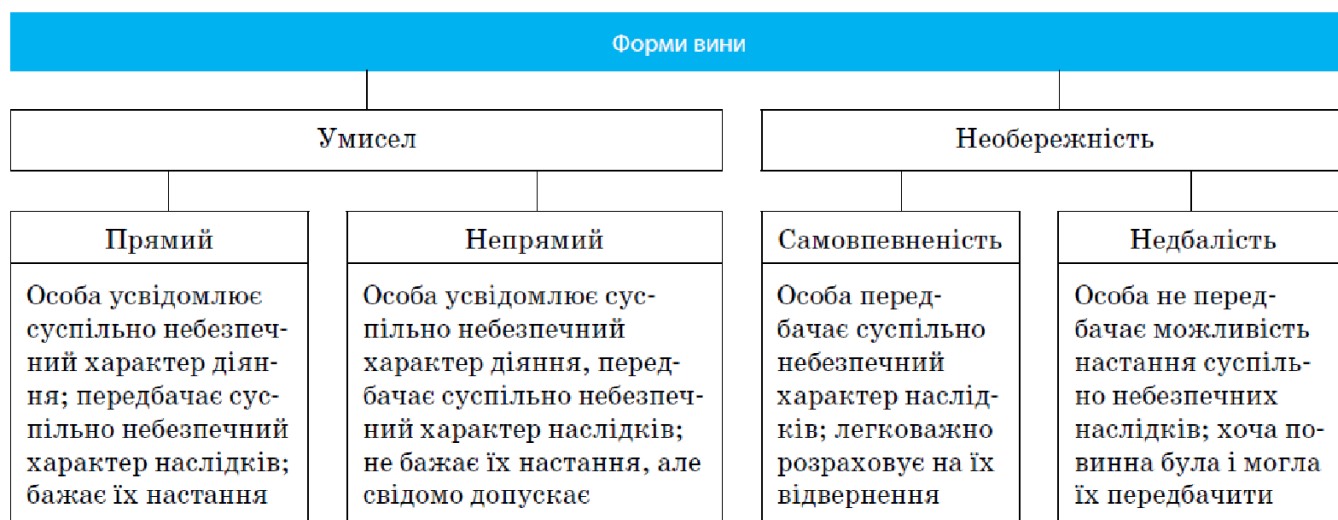
Об'єктом злочину є те, на що завжди посягає злочин і чому він завжди заподіює певну шкоду. У кримінально-правовій літературі об'єктом злочину визнаються певні суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом.

Загальний перелік таких відносин наданий в ч. 1 ст. 1 КК, ними є суспільні відносини з охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України тощо.

В межах об'єкта злочину виокремлюють **предмет злочину** – це визначена нормою кримінального закону річ матеріального світу, яка зазнає злочинного впливу або з приводу якої вчиняється злочин. Так, об'єктом легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209 КК), є відносини у сфері належної господарської діяльності, а предметом – кошти або інше майно, одержані внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння.

Об'єкт злочину є обов'язковим елементом складу злочину, предмет – факультативним, тобто підлягає встановленню тільки якщо прямо передбачений статтею КК.

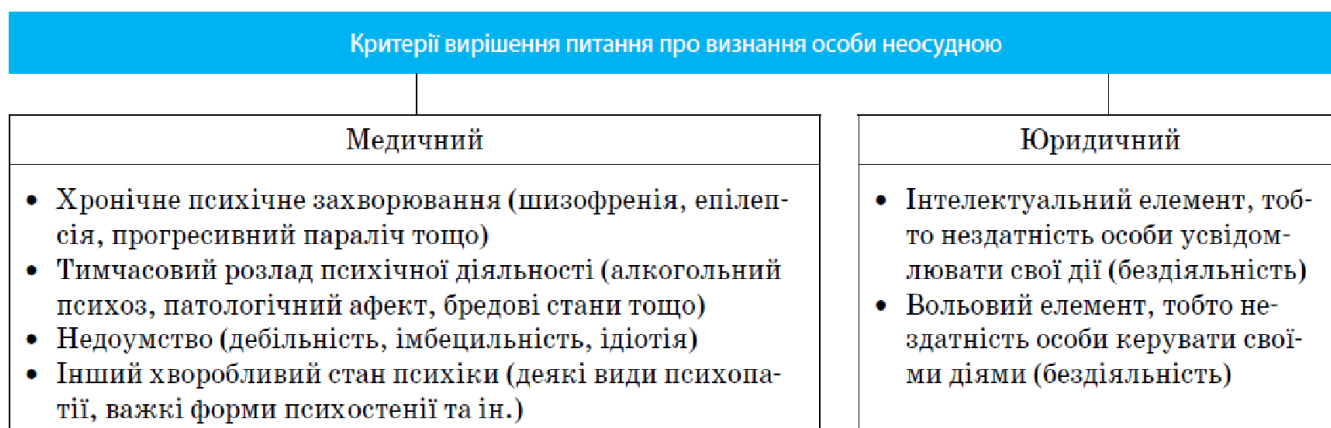
Об'єктивна сторона – зовнішня сторона злочину, яка виражається у вчиненні передбаченого кримінальним законом діяння (дії або бездіяльності), що заподіює або створює погрозу заподіяння шкоди об'єкту злочину. Ознаками об'єктивної сторони, як елемента складу злочину, є діяння (дія або бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок, місце, час, спосіб, засоби та знаряддя, обстановка вчинення злочину. Так, контрабанда (ст. 201 КК) з об'єктивної сторони полягає в переміщенні (діяння у формі дії) через митний кордон України (місце) поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю (спосіб) культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (предмети злочину). Суспільно небезпечне діяння є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу злочину, його відсутність виключає наявність складу злочину, а, як наслідок, й кримінальну відповідальність. Всі інші ознаки є факультативними, тобто їх наявність залежить від конкретного складу злочину.

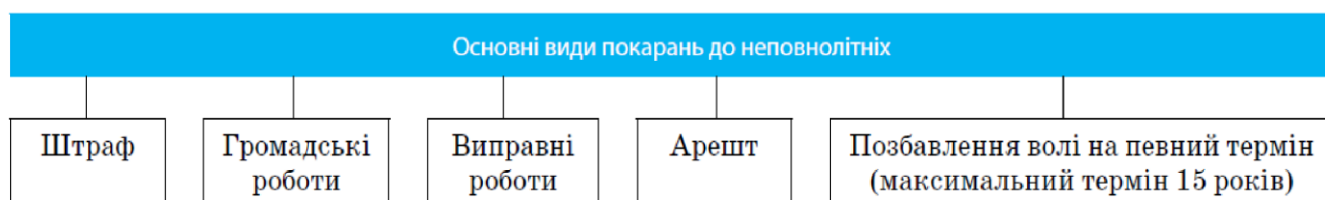
Суб'єкт злочину – це фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

Суб'єктом злочину може бути тільки людина (громадянин України, іноземець, особа без громадянства), тому юридичні особи (підприємства, організації, установи, політичні партії, громадські організації й т.ін.) не можуть бути суб'єктами злочинів, хоча Законом України №314 від 23.05.2013 р. Загальна частина КК була доповнена Розділом XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Неузгодженість положень цього розділу з іншими нормами кримінального закону викликає питання щодо їх практичного застосування.

Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину була здатна усвідомлювати свої дії та керувати ними.

Кримінальна відповідальність настає з 16-річного віку, за вичерпний перелік злочинів, встановлений в ч. 2 ст. 22 КК, – з 14-річного віку (вбивство, зґалтування, крадіжка, грабіж, розбій, хуліганство тощо). В деяких злочинах суб'єкт, крім віку та осудності, має володіти ще додатковими ознаками (спеціальний суб'єкт). Наприклад, суб'єктом доведення до банкрутства (ст. 219 КК) може бути громадянин – засновник (учасник) або службова особа суб'єкта господарської діяльності.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона злочину, тому що вона містить у собі ті психічні процеси, які характеризують свідомість і волю особи в момент вчинення злочину. *Ознаками суб'єктивної сторони визнаються вина, мотив і ціль злочину.* Обов'язковою (необхідною) основною ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину є вина особи, що може бути виражена у формі умислу або необережності. При відсутності вини особи немає й складу злочину, навіть якщо в результаті його дії (бездіяльності) настали передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні наслідки.

Наприклад, маніпулювання на фондовому ринку (ст. 222-1 КК) характеризується *умисною формою вини*, відповідальність за виготовлення підроблених недержавних цінних паперів (ст. 224 КК) настає тільки за умови вчинення цього діяння з *метою збуту* цих підроблених паперів, а відповідальність за розголошення комерційної або банківської таємниці (ст. 232 КК) тільки, якщо воно вчинене з *корисливих чи інших особистих мотивів*.

8.4. Покарання та його види

Покарання є однією із основних та найбільш суворих форм реалізації кримінальної відповідальності, яка існує для охорони державою найважливіших суспільних відносин від злочинних посягань. **Покарання** є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК).

Цілями покарання є:

кара;

виправлення засуджених;

запобігання вчиненню нових злочинів самим засудженим;

запобігання вчиненню злочинів з боку інших осіб (ч. 2 ст. 50 КК).

Під **карою** як метою покарання розуміється не жорстока помста чи відплата особі з боку держави за вчинений злочин, а орієнтація законодавцем суду на застосування до засудженого такого комплексу обмежень його прав та свобод, який буде відчутним і водночас достатнім для досягнення *основних цілей покарання – виправлення засудженої особи, а також спеціальної і загальної превенції*.

Мета **виправлення** засудженого передбачає досягнення певних змін у його особистості, усунення суспільної небезпеки особи, тобто такий вплив покарання, внаслідок якого засуджений під час і після його відбування не вчиняє нового злочину.

Мета **спеціальної (приватної) превенції** полягає в такому впливі покарання на засудженого, котрий виключає повторне вчинення злочинів.

Мета **загального запобігання (загальна превенція)** передбачає такий вплив покарання, який забезпечує запобігання вчиненню злочинів з боку інших нестійких осіб.

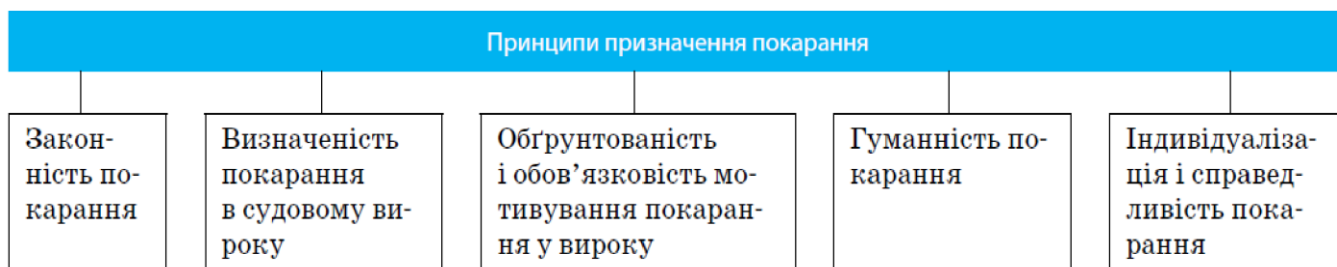
Система покарань – це перелік від найменш суворого до найбільш суворого видів державного примусу, передбачених кримінальним законом, які перебувають у відносинах взаємозамінності, здатні забезпечити досягнення цілей покарання, призначаються судом за конкретні злочини, виходячи із принципів кримінального права.

Система покарань для повнолітніх осіб виглядає таким чином:

- 1) штраф;
- 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 4) громадські роботи;
- 5) виправні роботи;
- 6) службові обмеження для військовослужбовців;
- 7) конфіскація майна;
- 8) арешт;
- 9) обмеження волі;
- 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- 11) позбавлення волі на певний строк;
- 12) довічне позбавлення волі.

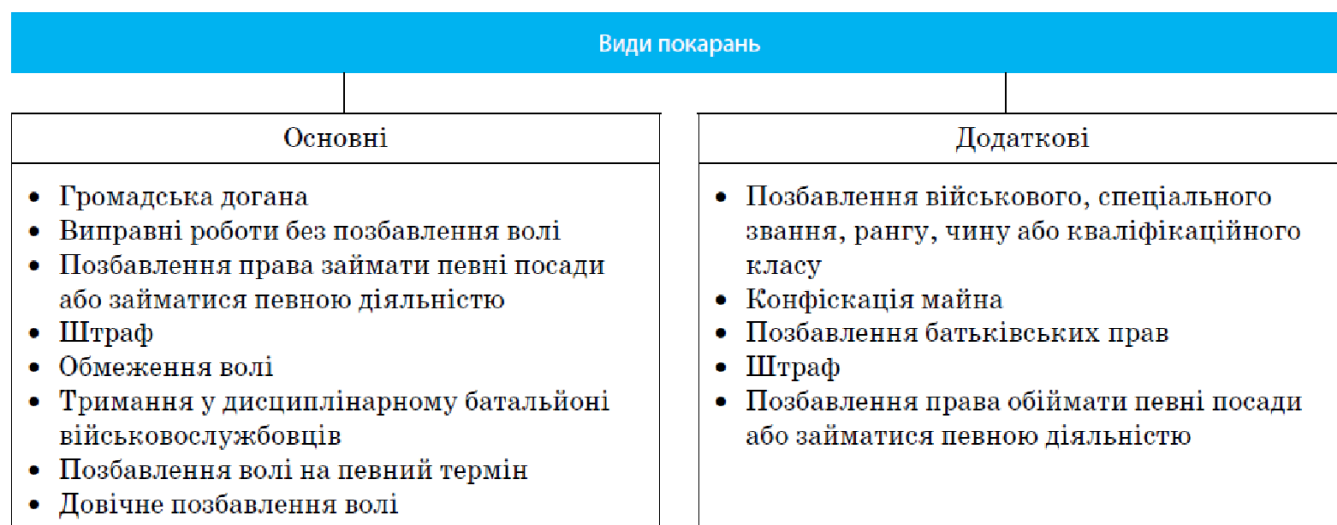
Всі покарання поділяються на основні, додаткові та змішані (можуть застосовуватися як основні, та як додаткові). За один злочин може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК.

До основного покарання може бути приєднане одне чи декілька додаткових покарань у випадках та порядку, передбачених КК.

Основними покараннями є: громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.

Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна.

Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання.

Штраф (ст. 53 КК) – це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і межах, встановлених в Особливій частині КК України. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану винного в межах від 30 до 50 000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (1 н.м.д.г. = 17 гривень), якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищого розміру штрафу. Штраф як додаткове покарання може бути призначений лише тоді, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК. З урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф з розстрочкою виплати певними частинами строком до 1 року. У разі несплати штрафу він може бути замінений на громадські або виправні роботи.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54 КК) застосовується до осіб, засуджених за тяжкий чи особливо тяжкий злочин, які мають відповідне звання, ранг, чин або клас. Його застосування є можливим, якщо вчинений злочин пов'язаний з наявним у особи званням, рангом, чином або класом чи є таким, що ганьбить відповідні звання, ранги, чини або класи.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55 КК) може бути призначене як основне покарання на строк від 2 до 5 років або як додаткове покарання на строк від 1 до 3 років. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання може бути призначене й у випадках, коли воно не передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України за умови, що з урахуванням характеру злочину, вчиненого за посадою або у зв'язку із

заняттям певною діяльністю, особи засудженого та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Громадські роботи (ст. 56 КК) полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як 4 години на день.

Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Покарання у виді **виправних робіт** (ст. 57 КК) встановлюється на строк від 6 місяців до 2 років і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 до 20 відсотків.

Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Покарання у виді **службового обмеження** застосовується до засуджених військовослужбовців (ст. 58 КК), крім військовослужбовців строкової служби, на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК України, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше 2 років призначити службове обмеження на той самий строк. Із суми грошового забезпечення засудженого до службового обмеження провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 10 до 20 відсотків. Під час відбування цього покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

Покарання у виді **конфіскації майна** (ст. 59 КК) полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК України. Перелік майна, що не підлягає конфіскації, визначається законом України.

Від конфіскації майна, як покарання за злочин, слід відрізнити **спеціальну конфіскацію** (ст. 96-1 КК), що є іншим заходом кримінально-правового характеру, який полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна за умови вчинення злочину у випадках, передбачених в Особливій частині КК.

Спеціальна конфіскація застосовується у разі, якщо гроші, цінності та інше майно:

- 1) одержані внаслідок вчинення злочину та/або є доходами від такого майна;
- 2) призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення злочину, фінансування та/або матеріального забезпечення злочину або винагороди за його вчинення;
- 3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави;
- 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання.

Зазначені гроші, цінності та інше майно, передані особою, яка вчинила злочин, іншій фізичній або юридичній особі, підлягають спеціальній конфіскації, якщо особа, яка прийняла майно, знала або повинна була знати, що таке майно одержано внаслідок вчинення злочину.

Спеціальна конфіскація не застосовується до грошей, цінностей та іншого майна, які згідно із законом підлягають поверненню власнику або призначені для відшкодування шкоди, завданої злочинцем.

Покарання у виді **арешту** (ст. 60 КК) полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від 1 до 6 місяців. Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до семи років.

Покарання у виді **обмеження волі** (ст. 61 КК) полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці.

Обмеження волі встановлюється на строк від 1 до 5 років. Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до інвалідів першої і другої групи.

Злочини, за які підлягають кримінальній відповідальності особи віком від 14 до 16 років

• Умисне вбивство • Посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронних органів, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави • Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, що спричинили розлад здоров'я • Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження • Диверсія • Бандитизм • Терористичний акт	• Захоплення заручників • Згвалтування • Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом • Крадіжка • Розбій • Грабіж • Вимагання • Умисне знищення або пошкодження майна, що спричинило тяжкі наслідки • Пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів при обтяжуючих обставинах • Угон або захоплення залізничного рухового складу, повітряного, морського чи річкового судна • Незаконне заволодіння транспортним засобом • Злісне або особливо злісне хуліганство

Покарання у виді **тримання в дисциплінарному батальйоні** (ст. 62 КК) призначається військовослужбовцям строкової служби, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації, на особливий період (крім військовослужбовців-жінок), на строк від 6 місяців до 2 років у випадках, передбачених КК України, а також, якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше 2 років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.

Покарання у виді **позбавлення волі на певний строк** (ст. 63 КК) полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Позбавлення волі встановлюється на строк від 1 до 15 років.

Довічне позбавлення волі (ст. 64 КК) встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК України, якщо суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк.

Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, які вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, які були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

8.5. Загальна кримінально-правова характеристика та особливості окремих видів злочинів

Злочини проти життя людини

Відповідно до ч. 1 ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У ч. 1 ст. 27 Конституції України зазначається, що: кожна людина має невід'ємне право на життя; ніхто не може бути свавільно позбавлений життя; обов'язок держави – захищати життя людини. Отже, захист життя людини є одним із найголовніших завдань держави.

Кримінально-правова охорона життя людини в Особливій частині чинного КК України здійснюється трьома шляхами.

Так, в Особливій частині КК України передбачена відповідальність за злочини, у яких життя людини є не основним, а додатковим об'єктом. Зокрема, такими є: так звані «двооб'єктні злочини», де основному об'єкту посягання заподіюється шкода шляхом посягання на життя людини, або кваліфіковані склади злочинів, у яких заподіяння смерті є кваліфікуючою ознакою відповідного злочину. Прикладом «двооб'єктного злочину» є посягання на життя державного чи громадського діяча (ст.112 КК України), де основному об'єкту посягання – національній безпеці України – заподіюється шкода шляхом посягання на життя державного чи громадського діяча. Прикладом кваліфікованого складу злочину, у якому заподіяння смерті є кваліфікуючою ознакою, є порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами, якщо воно спричинило смерть потерпілого або загибель кількох осіб (ч. 2 та ч. 3 ст. 286 КК України). Слід зазначити, що такий підхід не означає, що життя людини оцінюється як менш цінне благо, ніж те, що є основним об'єктом у відповідному злочині. Такий підхід відображає лише специфіку відповідного злочину, який спрямований на завдання шкоди перш за все не життю, а іншому благу.

Крім того, в Особливій частині КК України передбачена відповідальність за злочини, у яких життя окремої людини є факультативним (тобто таким, що не є обов'язковим для визнання даного діяння злочином) об'єктом кримінально-правової охорони. Прикладом такого злочину є геноцид (ст. 442 КК України). Безпосереднім основним об'єктом цього злочину є безпека існування національних, етнічних, расових і релігійних груп. Посягання на даний об'єкт може бути шляхом позбавлення життя членів національних, етнічних, расових і релігійних груп. Проте цей злочин може бути і у випадках: створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення; скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу.

Кримінальна відповідальність за злочини, у яких життя людини є основним безпосереднім об'єктом, передбачена у Розділі II Особливої частини КК України.

У цьому розділі передбачені **такі злочини проти життя особи:**

- 1) умисне вбивство (ст.ст.115-118 КК України);
- 2) вбивство через необережність (ст.119 КК України);
- 3) доведення до самогубства (ст.120 КК України); 4) погроза вбивством (ст.129 КК України).

Найбільш суспільно небезпечним злочином проти життя людини є *вбивство*. На прикладі цього злочину розглянемо *особливості кримінально-правової регламентації відповідальності за злочини проти життя людини*.

Загальне поняття вбивства формулюється у ч. 1 ст. 115 КК України. Зокрема, в диспозиції ч. 1 ст. 115 КК України **вбивство** визначається як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. У цьому визначенні відображаються найбільш суттєві ознаки вбивства як кримінально-правового поняття, які дозволяють відмежувати вбивство від незлочинного позбавлення життя людини та інших злочинів.

Так, вказівка у визначенні поняття вбивства на умисність діяння відмежовує вбивство від випадкового та необережного позбавлення життя людини. Вказівка ж у ч. 1 ст. 115 КК України на те, що вбивством визнається заподіяння смерті іншій людині, означає те, що об'єктом вбивства є життя саме іншої людини, а не будь-якої живої істоти. До того ж, за цією ознакою відмежовується вбивство від самогубства та замаху на самогубство, які не визнаються злочинами згідно з КК України.

Акцентування у визначенні, передбаченому в ч. 1 ст. 115 КК України, на протиправність заподіяння смерті іншій людині виділяє поняття вбивства зі звичайного поняття позбавлення життя. У цьому аспекті не будь-яке позбавлення життя є неправомірним. Зокрема, не вважається вбивством умисне заподіяння смерті іншій людині, вчинене за наявності деяких обставин, що виключають злочинність діяння. Наприклад, не є вбивством позбавлення життя нападаючого особою, що перебувала у стані необхідної оборони.

Існує багато злочинів, склади яких передбачають ознаки вбивства: посягання на життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України); посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348 КК України); посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст. 379 КК України); посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги (ст. 400 КК України); опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством цих осіб (ч. 4 ст. 404 КК України); посягання на життя представника іноземної держави (ст. 443 КК України) тощо. Кожному з них притаманні ознаки вбивства як типової юридичної конструкції (найбільш суттєві та специфічні риси вбивства).

Розглянемо ознаки вбивства як типової юридичної конструкції, за якими вбивство відрізняється від будь-яких інших злочинів та незлочинних діянь.

Об'єктом вбивства є життя людини. З історії відомо, що «ціна» життя не завжди була однаковою залежно від соціального статусу потерпілої особи. Наприклад, в період дії Руської Правди неоднаковою була відповідальність за убивства, вчинені представниками різних соціальних груп або у відношенні їх: з одного боку, хазяїн міг безкарно позбавити життя холопа, з іншого – вбивство князівських людей каралось в залежності від функцій, що виконувалися ними, від 12 до 80 гривень.

У сучасному кримінальному праві України визнається, що життя людини являє собою самостійну цінність незалежно від того, носієм яких суспільних відносин відповідна людина була чи є.

Таке розуміння впливає в тому числі й з ст. 27 Конституції України, в якій зазначено, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Саме таке розуміння є підставою для того, що кримінально-правовому захисту підлягає життя людини незалежно від її особистих якостей, незалежно від того, суб'єктом яких відносин вона виступає чи виступала. За певних обставин людина може взагалі не бути (перестати бути) особою і навіть у загальному розумінні – соціальною істотою.

Незважаючи на це, позбавлення життя такої істоти є злочином і його вчинення повинно каратися на загальних підставах.

Важливе кримінально-правове значення має визначення початкового й кінцевого моментів життя людини. Їх кримінально-правове значення полягає насамперед у тому, що вони впливають або на кваліфікацію вбивства як закінченого або незакінченого злочину, відмежування вбивства від абортів тощо.

Загальноприйнятими положеннями у кримінальному праві України є те, що життя людини розпочинається з початку фізіологічних (у тому числі передчасних та штучно викликаних) пологів її матері. При цьому вважається, що не має значення для визначення цього моменту те, що дитина, яка народжується, ще не почала самостійного позаутробного життя і не відокремлена від черева матері. Практично це означає, що позбавлення життя дитини під час її народження, тобто під час пологів її матері, визнається вбивством. Протиправне ж знищення плода людини до цього моменту розцінюється не як вбивство, а як незаконне проведення абортів.

Щодо кінцевого моменту життя людини, то ним є її біологічна смерть. Згідно з ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині», людина вважається померлою з моменту, коли встановлена смерть її мозку.

Об'єктивну сторону вбивства як типової юридичної конструкції утворює сукупність трьох ознак:

діяння, що полягає у позбавленні життя іншої людини;

наслідок у вигляді біологічної смерті людини;

причинний зв'язок між названим діянням і біологічною смертю людини.

Вбивство може бути вчинено шляхом будь-яких дій: безпосередній фізичний вплив на організм потерпілого; вплив на організм потерпілого через будь-які фактори зовнішнього середовища; заподіяння потерпілому психічної травми, що призводить до його смерті; схилення особи, яка не усвідомлює характер і значення своїх дій, до позбавлення життя самої себе тощо.

Щодо *вбивства шляхом бездіяльності*, то воно можливе лише в окремих випадках, коли винна особа повинна була вчинити певні дії й за конкретних обставин могла їх учинити, але вона їх умисно не здійснює. При цьому, на наш погляд, вбивством слід вважати лише таку бездіяльність, яка безпосередньо зумовила небезпечний для життя людини стан і в кінцевому рахунку призвела до загибелі людини. За цією ознакою вбивство шляхом бездіяльності відрізняється від залишення в небезпеці, якщо воно спричинило смерть особи (ч. 3 ст. 135 КК України). Так, якщо мати, із метою позбавити життя свою дитину, протягом тривалого часу не дає їй їсти, то таку бездіяльність, якщо вона призвела до смерті дитини, слід вважати вбивством. Якщо ж, наприклад, дитина несподівано тяжко захворіла і мати, сподіваючись на настання її смерті, не надає медичну допомогу або не повідомляє компетентних осіб, то таку бездіяльність, якщо вона призвела до настання смерті дитини, слід кваліфікувати за ч. 3 ст. 135 КК України.

Наслідки у вигляді біологічної смерті потерпілої особи – обов'язкова ознака вбивства, коли мова йде про закінчений склад цього злочину. За відсутності наслідку у вигляді біологічної смерті потерпілої особи, таке діяння, якщо воно вчинювалося з прямим умислом щодо її смерті, слід кваліфікувати як замах на умисне вбивство або готування до цього злочину. Для кваліфікації як закінчених деяких злочинів, що вважаються специфічними різновидами вбивства, достатньо встановити лише діяння, що спрямоване на позбавлення життя іншої людини (наприклад, посягання на життя державного діяча).

Один факт біологічної смерті людини, без установлення необхідного причинного зв'язку між діянням і таким наслідком, не є підставою для кваліфікації вчиненого як закінченого вбивства. Питання про необхідний причинний зв'язок вирішується правозастосовними органами в кожному окремому випадку з урахуванням конкретних обставин справи. При цьому час, що минув із моменту вчинення діяння і до моменту настання смерті потерпілої особи, не враховується при кваліфікації діяння як вбивства.

Особливості *суб'єктивної сторони вбивства* як типової юридичної конструкції характеризують, насамперед, специфічні риси його вини. Відповідно до чинного КК України необережне позбавлення життя не охоплюється поняттям вбивства, а вбивство – це лише умисне діяння. Зі змісту ст. 24 КК України випливає, що особа умисно позбавляє життя іншу людину у випадку, коли вона усвідомлює, що здійснює посягання на життя іншої людини, передбачає, що наслідком її діяння буде чи може бути смерть потерпілої особи, і бажає або свідомо допускає настання такого наслідку.

Мотив, мета та емоційний стан впливають на кваліфікацію деяких видів умисного вбивства. В окремих випадках мотив, мета та емоційний стан можуть бути показниками ступеня суспільної небезпечності вчиненого умисного вбивства, а також свідчити про зміст, характер та спрямованість умислу винної особи.

За вище названими ознаками вбивство відмежовується від таких злочинів проти життя як погроза вбивством та доведення до самогубства.

На відміну від вбивства з об'єктивної сторони *погроза вбивством* виражається лише у залякуванні потерпілої особи у будь-якій формі. При цьому суб'єктивна сторона погрози вбивством виявляється в тому, що винний усвідомлює, що його погроза здатна викликати у потерпілої особи реальне побоювання за своє життя.

Доведення до самогубства або до замаху на самогубство потерпілої особи є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності. Ключовим моментом у відмежуванні від вбивства є те, що в доведенні до самогубства потерпіла особа сама приймає рішення про позбавлення себе життя й в кінцевому рахунку вона й позбавляє себе життя.

Суб'єктом більшості видів вбивства може бути будь-яка фізична осудна особа, яка на момент учинення відповідного виду вбивства, досягла віку 14 років.

Відповідно до ч. 2 ст. 22 КК України суб'єктом злочинів, ознаки яких передбачені в ч. 2 ст. 438, ст. 439 та в ст. 442, може бути фізична осудна особа, якій виповнилося 16 років. Так як злочин, ознаки якого передбачені в ч. 4 ст. 404, є військовим злочином, то його суб'єктом може бути тільки військовослужбовець чи військовозобов'язаний.

Злочини проти власності

Власність є економічною основою життя як окремої людини, так і суспільства в цілому. У зв'язку з цим у ст. 13 та ст. 41 Конституції України проголошено, що: кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом; ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності; право приватної власності є непорушним тощо.

У ст. 13 Конституції України проголошується рівність усіх суб'єктів права власності перед законом. Тому в чинному КК України всі види власності захищаються однаково. Зокрема, в Особливій частині КК України заборонні норми, пов'язані з кримінально-правовою охороною відносин власності, переважно передбачені в Розділі VI з однойменною назвою «Злочини проти власності». Для порівняння, в КК України 1960 р. окремо була виділена глава II «Злочини проти державної і колективної власності» та окремо – глава V «Злочини проти індивідуальної власності громадян». Цим підкреслювалась особлива цінність державної та колективної власності у порівнянні з індивідуальною власністю громадян.

Водночас, так само як і випадку регулювання кримінально-правової охорони життя людини, норми, в яких передбачається відповідальність за злочинні прояви посягань на право власності, передбачаються не тільки в одному розділі. В розділі VI Особливої частини КК України передбачається відповідальність за переважну більшість злочинів проти власності. При цьому в розділі VI містяться загальні норми, в яких передбачається відповідальність за злочинні посягання, які спричинюють шкоду відносинам власності; в інших розділах – спеціальні. Це означає, що будь-яке злочинне посягання на право власності слід кваліфікувати за відповідними статтями розділу VI, окрім тих, відповідальність за які передбачена в спеціальних нормах.

У зв'язку з цим особливе значення для кваліфікації за статтями, передбаченими у розділі VI Особливої частини КК України, має предмет злочинів проти власності, його якісні та кількісні характеристики.

Окрім випадків, передбачених в спеціальних кримінально-правових нормах, предметом злочинів проти власності може бути будь-яке майно, яке має певну вартість і перебуває у чужій для винної особи власності або є нічийним.

Відповідно до ст. 190 Цивільного кодексу України **майном** як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Предметом злочинів проти власності може бути як рухоме майно, так і нерухоме майно (наприклад, згідно з ст. 197-1 КК України злочином проти власності є самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво). У деяких злочинах проти власності предметом можуть бути право на майно, а також дії майнового характеру (наприклад, при вимаганні або шахрайстві).

Вартісна характеристика майна як ознака предмету злочинів проти власності означає, що предметом цих злочинів може бути будь-яка річ, яка має матеріальну цінність, в тому числі національна й іноземна валюта, цінні папери, які мають номінальну вартість, а також документи, що виконують роль грошового еквіваленту (наприклад, талони на паливо, на харчування тощо). Водночас протиправне заволодіння документами, які надають лише право на одержання майна (товарні чеки, квитанція на багаж тощо) має кваліфікуватись як готування до розкрадання, якщо відповідне діяння є як мінімум злочином середньої тяжкості.

Перебування майна у чужій для винної особи власності як ознака предмету злочинів проти власності не означає, що відповідне майно має обов'язково фактично перебувати у власника. На момент вчинення злочину проти власності таке майно може бути і у особи, якій воно на законній підставі ввірено, перебуває у її віданні чи

під її охороною. Більш того, наприклад, викрадення чужого майна, яке раніше було викрадене іншими особами – це також кримінально каране викрадення такого майна, якщо винна особа усвідомлювала, що таке майно є чужим для неї.

Предметом злочинів проти власності не можуть бути природні багатства, що перебувають у природному стані ліс на корені, риба та інші водяні тварини в природних водоймах, звірі у лісі тощо. Їх незаконне знищення, пошкодження, будь-яке вилучення з природного середовища належать до злочинів проти довкілля (Розділ VIII Особливої частини КК України). Водночас ці предмети можуть бути предметом злочинів проти власності, якщо вони вже вилучені з природнього стану за допомогою праці людини (наприклад, риба, що вирощується людиною в ставках тощо).

Не є предметом злочинів проти власності речі, вилучені з цивільного обігу або обмеженні в ньому: вогнепальна зброя, бойові припаси, вибухові речовини, радіоактивні матеріали; наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги та прекурсори; військово майно тощо. Протиправні посягання на відносини, структурним елементом яких є ці речі, враховуючи їх особливі (небезпечні) властивості, віднесено до злочинів проти громадської безпеки, здоров'я людей тощо.

Злочини проти власності розрізняються між собою за характером діяння, способом їх вчинення, мотивами та метою. Це дає можливість класифікувати їх на різні групи.

Так, залежно від мотиву та мети злочини проти власності поділяються на **корисливі** (крадіжка; грабїж; розбій; вимагання; шахрайство тощо) та **некорисливі** (умисне знищення або пошкодження майна; необережне знищення або пошкодження майна; порушення обов'язків щодо охорони майна тощо). Сутність корисливого мотиву у злочинах проти власності полягає в тому, що винна особа прагне протиправно обернути чуже або нічийне майно на свою чи іншої особи користь або отримати іншу майнову вигоду без повернення чужого майна на свою користь. Виходячи з цього не визнається злочином проти власності протиправне вилучення чужого майна в рахунок повернення боргу, оскільки в таких випадках не заподіюється шкода праву власності. Крім того, за наявності відповідних ознак, є кримінально караним самоправством, а не злочином проти власності, заволодіння майном, здійснене всупереч встановленого законом порядку, у випадку, коли винний вважав, що він має право на володіння, користування або розпорядження таким майном.

У свою чергу корисливі злочини за характером діяння та способом їх вчинення поділяються на: корисливі посягання на власність, поєднані з розкраданням майна, та корисливі посягання на власність за відсутності ознак розкрадання.

Розкрадання – це узагальнююче поняття, яке охоплює умисні корисливі злочини проти власності, що вчинюються шляхом протиправного повернення винною особою певним способом чужого майна на свою чи інших осіб користь.

Відмінність між різними формами розкрадання саме у способі протиправного вилучення чужого майна, наприклад: **крадіжка** – це таємне викрадення чужого майна; **грабїж** – відкрите викрадення чужого майна, яке може бути поєднане з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства; **шахрайство** - заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою тощо.

Найменш суспільно небезпечним злочином серед розкрадань є крадіжка. Розбій, враховуючи те, що шкода заподіюється не тільки відносинам власності але й здоров'ю та/або життю людини – найбільш суспільно небезпечний злочин серед розкрадань.

Суб'єктом злочинів, ознаки яких передбачені у ст. ст. 185-187, 189 та ч. 2 ст. 194 КК України, може бути осудна особа, яка досягла 14-річного віку. Суб'єктом злочинів, ознаки яких передбачені у ст. ст. 188, 190, 192, 193, ч. 1 ст. 194, ст. ст. 195, 196, 198 КК України, може бути осудна особа, яка досягла 16-річного віку. Суб'єкт злочинів, ознаки яких передбачені у ст. 191 та ст. 197 КК України – спеціальний. Зокрема, ним може бути: особа, якій було ввірене майно, чи у віданні якої перебувало майно (ч. 1 ст. 191); службова особа (ч. 2 ст. 191); особа, якій доручено зберігання чи охорона чужого майна (ст. 197).

Службові злочини

У зв'язку із ратифікацією Україною деяких міжнародних актів (Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (підписана 27.01.1999 р.), Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (підписана 12.12.2000 р.) та Конвенція ООН проти корупції (підписана 11.12.2003 р.)) виникла необхідність привести законодавство України, у тому числі кримінальне, у відповідність до неї. Саме з означеною метою до КК України були внесені суттєві зміни, які реалізували ідею диференціації кримінально-правової охорони служби в публічній та приватній сферах.

На даний час норми розділу XVII Особливої частини КК покликані охороняти три окремі групи суспільних відносин:

1) суспільні відносини, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення своїх повноважень державними службовими особами та службовими особами місцевого самоврядування (інтереси публічної служби);

2) суспільні відносини, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення своїх повноважень іншими службовими особами (інтереси приватної служби);

3) суспільні відносини, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення своїх повноважень особами, які надають публічні послуги.

Наведений розподіл заснований на принциповій відмінності природи повноважень публічних та приватних службовців, їх значимості, а також особливостях повноважень осіб, які надають публічні послуги. Схожим чином закріплюють принцип диференціації відповідальності за корупцію і ратифіковані Україною конвенції.

Норми про злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, охороняють суспільні відносини, в яких реалізується державна чи муніципальна влада, повноваження службових осіб приватного сектора чи надаються публічні послуги, що складаються між службовими особами, особами, які надають публічні послуги, з однієї сторони, та будь-якими суб'єктами, прямо зацікавленими в результатах їх діяльності, з іншої сторони, у зв'язку з владними, управлінськими чи іншими юридично значимими актами уповноважених суб'єктів, змістом яких є встановлений законом порядок здійснення такими суб'єктами своїх функцій.

Вчинення злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, характеризуються обов'язковою участю спеціальних суб'єктів, якими можуть бути: службова особа (визначена у ч. 3 та 4 ст.18 КК), службова особа публічного сектора (визначена у п. 1 та 2 примітки до ст. 364 КК), службова особа юридичної особи приватного права (приватного сектора) та особа, яка надає публічні послуги.

Визначення службових осіб, що містяться у КК України, можна звести до такої дефініції: **службовою особою** у КК України є особа, яка на правовій підставі здійснює функції представника влади чи організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції.

Для окреслення кола службових осіб приватного сектора закон не дає чітких орієнтирів. Службову особу юридичної особи приватного права варто визначити як особу, яка на правовій підставі здійснює організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції в юридичних особах у статутному фонді яких державна чи комунальна частка не перевищує 50 відсотків або становить величину, що не забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на діяльність такої особи.

У законодавстві України відсутні визначення публічної служби та особи, яка надає таку послугу.

Осіб, які здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг, за характером повноважень можна розділити на дві групи:

1) особи, що здійснюють юридично значиму діяльність, тобто ту, яка породжує, змінює чи припиняє правовідносини (нотаріус, арбітражний керуючий, незалежний посередник, член трудового арбітражу, третейський суддя);

2) особи, що здійснюють квазіуправлінську діяльність, під якою варто розуміти виконання повноважень, результати реалізації яких є правовими підставами для безпосереднього здійснення функцій службовою особою (аудитор, оцінювач, експерт, викладач при оцінюванні знань, лікар при наданні юридично значимих документів тощо).

КК України передбачає відповідальність за суспільно-небезпечні різновиди **зловживання правом**: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК), зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права не залежно від організаційно-правової форми (ст. 364-1 КК) та зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги (ст. 365-2 КК).

Наведені зловживання визнаються злочинними за наявності таких ознак у сукупності:

а) використання службовою особою свого службового становища всупереч інтересам служби (ст. 364 КК) чи всупереч інтересам юридичної особи приватного права (ст. 364-1 КК);

б) вчинення такого діяння з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб (ст. 364 КК) чи з метою отримання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб (ст. 365-2 КК);

в) заподіяння вказаними діяннями істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб.

КК України також передбачає відповідальність за **перевищення влади або службових повноважень**, але в якості суб'єкта цього злочину визначає тільки працівника правоохоронного органу (ст. 365 КК).

Перевищення влади – випадки, коли суб'єкт злочину при виконанні своїх функцій виходить за межі наданих йому повноважень або діє при цьому незаконними методами. При перевищенні службових повноважень особа, здійснюючи надані їй повноваження, виходить за їх межі або діє при цьому незаконними методами.

Перевищення влади або службових повноважень може виражатися у таких формах:

а) вчинення дій, які є компетенцією вищестоящої службової особи цього відомства чи службової особи іншого відомства;

б) вчинення дій, виконання яких дозволяється тільки в особливих випадках, або з особливого дозволу, або з додержанням особливого порядку, – за відсутності цих умов;

в) вчинення одноособово дій, які могли бути вчинені лише колегіально;

г) вчинення дій, які ніхто не має права виконувати або дозволяти.

КК України містить ряд статей, які закріплюють відповідальність за різні види **підкупу**: підкуп працівника державного підприємства, установи чи організації (ст. 354 КК), прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК) та пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК), підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 368-3 КК), підкуп особи, яка надає публічні послуги (ст. 368-4 КК).

Ознакою цих складів злочинів виступає неправомірна вигода, яка може бути засобом вчинення злочину та продуктом злочинної діяльності суб'єкта злочину

Під **неправомірною вигодою** слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав. Таким чином, неправомірна вигода – це будь-які переваги (як майнового, так і немайнового характеру), якими можна підкупити спеціального суб'єкта для спрямування його на необ'єктивне здійснення функцій.

Службова недбалість та службове підроблення

Службове підроблення (ст. 366 КК) – це складання, видача службовою особою завідомо неправдивих офіційних документів, внесення до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей, інше підроблення офіційних документів. Службове підроблення полягає в умисному перекручуванні істини в офіційному документі, яке вчинене службовою особою, що діяла при цьому з використанням свого службового становища.

Службова недбалість (ст. 367 КК) характеризується тим, що службова особа не виконує або неналежним чином виконує свої службові обов'язки через несумлінне ставлення до них, що заподіює істотну

шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян, або державним чи громадським інтересам, або інтересам окремих юридичних осіб.

Службова недбалість може виражатися у формі невиконання службових обов'язків (невиконання службовою особою дій, які обов'язкові для виконання нею за службою, тобто службова особа повністю не виконує свої обов'язки) або неналежного виконання службових обов'язків (службова особа виконує свої обов'язки не так, як того вимагають інтереси служби). Діяння, яке полягає у невиконанні чи неналежному виконанні професійних функцій не може розцінюватись як службова недбалість (наприклад, коли лікар призначає неправильне лікування або хірург проводить невдалу операцію).

Службова недбалість вчинюється тільки з необережності. Цей злочин характеризується тим, що службова особа передбачає, що внаслідок невиконання чи неналежного виконання нею своїх службових обов'язків може бути завдано істотну шкоду, але легковажно розраховує на її відвернення, або службова особа не передбачає, що в результаті її поведінки може бути завдано істотну шкоду, хоча повинна була і могла це передбачити.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення кримінального права.
2. Вкажіть особливості предмета та методу правового регулювання кримінального права.
3. Охарактеризуйте кримінальний закон України.
4. Сформулюйте поняття і ознаки злочину за законодавством України.
5. Надайте визначення кримінальної відповідальності.
6. Вкажіть, що є підставою кримінальної відповідальності, та дайте визначення цього поняття.
7. Охарактеризуйте склад злочину, визначте його елементи та ознаки.
8. Що є покаранням та які його цілі?
9. Як побудована система покарань за законодавством України?
10. Надайте загальну характеристику злочинів у сфері службової діяльності.

Глава 9: ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

План:

- 9.1. Поняття та сутність кримінального процесу.
- 9.2. Завдання кримінального процесу.
- 9.3. Система стадій кримінального процесу.
- 9.4. Кримінальна процесуальна форма, функції, відносини та гарантії.
- 9.5. Кримінальні процесуальні акти.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, судочинство, досудове провадження, кримінальне процесуальне право, форми кримінального процесу, завдання кримінального провадження, неупередженість, стадії кримінального провадження, судовий розгляд, апеляційне провадження, виконання судових рішень, касаційне провадження, кримінальна процесуальна форма.

9.1. Поняття та сутність кримінального процесу

Термін «процес» походить від латинського «processus» й означає рух, діяльність, просування вперед. У правозастосовній діяльності ці слова набувають іншого, дещо відмінного від буквального змісту значення, а саме: кримінальне провадження (досудове і судове) щодо кримінальних правопорушень (кримінальних проступків і злочинів). У цьому аспекті як синонім вживається поняття «кримінальне судочинство».

Поняття «кримінальний процес» вживають у таких значеннях.

Кримінальний процес як специфічний вид діяльності – це врегульована кримінальним процесуальним законом діяльність органів досудового розслідування, прокуратури і суду за участю фізичних та юридичних осіб, спрямована на розслідування кримінальних правопорушень, викриття осіб, які їх вчинили, здійснення правосуддя у кримінальному провадженні (кримінальній справі), а також на вирішення питань, пов'язаних із виконанням судових рішень.

Кримінальний процес як галузь права (кримінальне процесуальне право) – це одна із галузей права України, сукупність кримінальних процесуальних норм, які регулюють суспільні відносини в сфері діяльності органів досудового розслідування, прокуратури і суду, а також інших фізичних та юридичних осіб, що залучаються у сферу кримінального судочинства, під час кримінального провадження.

Кримінальний процес як галузь науки – це галузь правової науки, предметом дослідження якої є кримінальне процесуальне право, практика його застосування, а метою – вироблення рекомендацій до удосконалення законодавства та практики діяльності суб'єктів кримінального процесу.

Кримінальний процес як навчальна дисципліна – це дисципліна, яку вивчають у вищих навчальних закладах юридичного профілю, предметом якої є кримінальне процесуальне законодавство, практика його застосування, а також наука кримінального процесу.

Розглянемо більш детально ці поняття.

Кримінальний процес як специфічний вид діяльності (кримінально-процесуальна діяльність). Діяльність органів досудового розслідування, прокуратури та суду щодо розслідування кримінальних правопорушень і здійснення правосуддя у кримінальному провадженні має суспільно-правовий характер. Кримінальне правопорушення завжди завдає державі, суспільству, громадянам певної шкоди й це зобов'язує державні органи, на які покладено обов'язок вести боротьбу зі злочинністю, в межах своєї компетенції здійснювати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за винятком випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила (ст. 25 КПК).

Кримінальний процес – один із видів реалізації державної влади, специфіка якого обумовлена особливістю завдань у сфері боротьби зі злочинністю. Тому кримінальний процес є такою специфічною галуззю, в якій відображається правоохоронна функція держави.

Варто вказати на те, що поняття кримінального процесу не визначається однозначно ні у вітчизняній, ні у зарубіжній кримінальній процесуальній науці. На цей час існують дещо різні його дефініції. По суті один і той же вид правозастосовної діяльності набував і наразі зберігає різні форми і, відповідно, одержував і одержує до цього часу різні тлумачення свого змісту, а разом з тим і визначення поняття. Сьогодні практично неможливо однозначно охарактеризувати поняття кримінального процесу, що надавались і надаються ученими та законодавцями у різні епохи та у різних країнах. При цьому думки розподіляються не тільки стосовно того, що слід розуміти під кримінальним судочинством – власне, чи діяльність, чи правила цієї діяльності, чи правовідносини, що виникають на їх основі, чи сукупність усіх цих ознак, а й стосовно розуміння його структури, змісту, призначення і завдань.

У вітчизняній науці кримінального процесу поняття кримінального процесу (кримінального судочинства), що сформульовані більшістю дослідників, загалом мало чим відрізняються одне від одного. У цих визначеннях практично завжди вказується на врегульовану кримінальним процесуальним законом діяльність і правовідносини відповідних державних органів і їх посадових осіб (суд, суддя, слідчий суддя, прокурор, начальник органу досудового розслідування, слідчий, оперативні підрозділи) та 12 інших осіб, що спрямовані на забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне право-порушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений.

Хоча в процесуальній літературі можна зустріти й інші визначення кримінального процесу.

Разом з тим необхідність дослідження поняття кримінального процесу, з'ясування сутності цієї сфери людської діяльності сприяє правильному розумінню його завдань, структури, змісту та багатьох інших кримінальних процесуальних категорій: засад (принципів), доказів і доказування, заходів забезпечення кримінального провадження тощо.

Як відомо, вчинення діянь, які завдають шкоди охоронюваним законом інтересам суспільства, особи та держави, обумовило виникнення завдання держави щодо боротьби з ними та вирішення соціальних конфліктів між злочинцем і потерпілим або суспільством.

Це завдання вирішується при здійсненні таких напрямів державної діяльності:

1. Прийняття норм, які встановлюють заборонені діяння, види та розміри покарання за їх вчинення, обставини, що враховуються при їх встановленні.

2. Створення та діяльність органів, установ, їх посадових осіб, спрямована на запобігання та виявлення кримінальних правопорушень, на притягнення до відповідальності осіб, винних у їх вчиненні, виконання судових рішень, а також на охорону прав та законних інтересів учасників цієї діяльності. Кількість таких органів і установ є достатньо великою, а їх діяльність – широкою і багатогранною. У ній виділяється й особливий напрям – кримінальне судочинство (кримінальний процес, кримінальне провадження). У чому полягає його специфіка?

Відповідно до п. 10 ст. 3 КПК **кримінальне провадження** – це досудове розслідування і судове провадження, процесуальні дії у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність.

Взагалі слово «провадження» означає діяльність, застосування фізичних і розумових сил, а «кримінальне» – таке, що стосується кримінальних правопорушень, їх караності.

Кримінальне право – це право матеріальне. Воно встановлює: ознаки кримінального правопорушення, складу кримінального проступку та злочину; види і розміри покарань за їх вчинення; обставини, що мають бути враховані при їх призначенні; інші заходи впливу стосовно осіб, які вчинили заборонені діяння. Постає запитання: якщо кримінальне право лише встановлює те, яке рішення слід приймати за тих чи інших обставин, тоді хто буде приймати таке рішення і в якому порядку?

Конституція України у ст. 62, як відомо, встановлює, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (презумпція невинуватості). Аналогічне положення закріплене й у ч. 2 ст. 2 КК України. Відповідно до ч. 1 ст. 17 КПК особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому КПК, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили.

Таким чином, визнати особу винною у вчиненні кримінального правопорушення та призначити їй покарання може тільки суд. При цьому суд є органом, незалежним від зацікавлених сторін, об'єктивним і неупередженим арбітром, який приймає рішення на основі дослідження наданих сторонами даних і правових приписів.

Формування рішень – це складний процес пізнання, який включає в себе застосування методів аналізу ситуацій, проблем і способів їх вирішення з урахуванням наявних сил і засобів, оцінку альтернативних варіантів і вибір найбільш оптимального з них. Прийняттю будь-якого рішення завжди передують встановлення та оцінка відповідних аргументів (розгляд питання). Неможливо уявити, щоб суд приймав рішення без постановки питання, без розгляду аргументів на користь існування тих чи інших обставин, що мають значення для прийняття рішення.

Таким чином, сутність кримінального процесу (кримінального судочинства) полягає в діяльності суду та інших суб'єктів у постановленні питання про вчинення певною особою кримінального правопорушення, його дослідження за допомогою доказування та прийняття рішень у питаннях щодо події кримінального правопорушення, винності обвинуваченого, необхідності та розміру покарання винного. Рішення суду як про визнання обвинуваченого винним і його покарання, так і про визнання обвинуваченого невинуватим або звільнення від покарання особи, визнаної винною, як і звільнення особи від кримінальної відповідальності у передбачених законом випадках, рівною мірою відповідають призначенню кримінального процесу та діяльності суду й інших державних органів.

Нескладно помітити, що за змістом **судочинство** достатньо близьке поняттю правосуддя. Відмінність полягає в тому, що правосуддя – це діяльність лише судових органів щодо реалізації судової влади, а судочинство, зокрема й кримінальне, – це провадження, що включає в себе діяльність суду та інших суб'єктів.

Як і під час будь-якої діяльності у кримінальному судочинстві, наряду з основними діями, спрямованими на досягнення кінцевого результату, суб'єкти кримінального провадження, здійснюють й інші дії, спрямовані на вирішення поточних завдань. Так, наприклад, обвинувачений може заявити відвід судді з метою забезпечення об'єктивності судового рішення. Суддя, для забезпечення нормального перебігу судового засідання, може видалити із залу суду порушників порядку чи накласти грошове стягнення.

Система процесуальних дій, що здійснюються у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність, у сучасній Україні, як уже зазначалось, включає в себе не тільки судові, а й досудові провадження.

Специфіка досудового провадження полягає в тому, що у ньому задіяні ряд взаємодіючих суб'єктів (державні органи та посадові особи, заявники, потерпілі, підозрювані, захисники, представники, свідки, експерти та ін.), які здійснюють і беруть участь у багатьох процесуальних діях і приймають чимало процесуальних рішень (щодо прийняття та реєстрації заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, збирання, перевірки та оцінки доказів, повідомлення особі про підозру, зупинення та закриття кримінального провадження тощо).

Досудове провадження займає значну частину всього кримінального судочинства. Однак у цій частині провадження не здійснюється судова діяльність, пов'язана з розглядом питання про винність і покарання. Тут немає звернень до суду з кримінально-правових питань. Лише у випадках, передбачених законом, органи досудового розслідування, прокурор звертаються до суду (слідчого судді) для одержання дозволу на провадження процесуальних дій, якими обмежуються права та свободи учасників кримінального провадження. Відповідно до п. 18 ст. 3 КПК слідчий суддя – це суддя суду першої інстанції, до повноважень якого належить

здійснення у порядку, передбаченому КПК, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, та у випадку, передбаченому ст. 247 КПК, – голова чи за його визначенням інший суддя Апеляційного суду Автономної Республіки Крим, апеляційного суду області, міст Києва та Севастополя. Слідчий суддя у суді першої інстанції обирається зборами суддів зі складу суддів цього суду.

Існування та включення досудового провадження до загальної системи кримінального судочинства обумовлюється необхідністю здійснення попередньої процесуальної діяльності, що дозволить до розгляду матеріалів судом встановити наявність чи відсутність фактичних і правових підстав притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Основними суб'єктами досудового провадження є державні органи та посадові особи, що одержують і виявляють інформацію про кримінальні правопорушення, встановлюють ознаки кримінального правопорушення, виявляють осіб, які їх вчинили, і формують зміст підозри особи у вчиненні конкретного кримінального правопорушення (правопорушень). Перераховані дії утворюють основний зміст досудового провадження, мета та результат якого зводиться до встановлення обставин кримінального правопорушення, за наявності до того підстав формування підозри та обвинувачення у його вчиненні. Разом з тим законність і обґрунтованість підозри у вчиненні кримінального правопорушення, як і обвинувачення загалом, передбачають неможливість притягнення до кримінальної відповідальності невинуватого, тобто забезпечують захист осіб від незаконного та необґрунтованого обвинувачення і засудження.

Під час досудового провадження приймаються й інші рішення, обумовлені нормами як кримінального, так і кримінального процесуального закону (про закриття кримінального провадження, про застосування запобіжного заходу тощо).

Тісний зв'язок судової влади та досудового провадження також свідчить про єдину систему дій, що утворюють сутність кримінального судочинства.

Таким чином, **кримінальний процес (кримінальне судочинство)** – це діяльність уповноважених суб'єктів, спрямована на захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, забезпечення невідворотності кримінальної відповідальності та реалізацію інших норм кримінального закону, охорону прав та законних інтересів учасників кримінального провадження та вирішення інших завдань, які поставлені перед нею, що здійснюється на підставах і в порядку, передбачених кримінальним процесуальним законом.

Кримінальний процес як галузь права (кримінальне процесуальне право). Кримінально-процесуальна діяльність, будучи врегульованою правом, має правовою основою кримінальне процесуальне право як сукупність правових норм, що регулюють вказану діяльність. Це відносно самостійна сукупність норм вітчизняного права, що регулюють відносини між учасниками кримінального провадження.

Кримінальне процесуальне право – це галузь права, що являє собою сукупність закріплених Конституцією України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, КПК та іншими законами України, правових норм, що регулюють порядок діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду при здійсненні кримінального провадження.

Кримінальне процесуальне право є самостійною галуззю права, оскільки має свій предмет правового регулювання (суспільні відносини, що виникають і розвиваються при здійсненні досудового розслідування і судового провадження у зв'язку із вчиненням діяння, передбаченого законом України про кримінальну відповідальність) і свій, специфічний, метод правового регулювання (спосіб юридичного впливу на відповідні суспільні відносини).

Для кримінального процесуального права як галузі публічного права є характерним спеціально-дозвільний тип правового регулювання, в основі якого лежить формула: «дозволено лише те, що прямо передбачено законом» (на відміну, скажімо, від загально-дозвільного типу правового регулювання, в основу якого покладено формулу: «дозволено все, що не заборонено законом»).

Кримінальне процесуальне право визначає завдання і систему кримінального процесу, порядок відносин суду, органів прокуратури, досудового розслідування, оперативних підрозділів між собою та з громадянами, що

беруть участь у кримінальному процесі, а також порядок і форму провадження процесуальних дій, підстави, умови та порядок прийняття процесуальних рішень.

Ця галузь права передбачає процесуальні гарантії прав осіб, у тому числі конституційного права громадян на судовий захист, на особисту свободу, недоторканність особи, житла та іншого володіння, охорону особистого життя, таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень, а також права оскарження рішень, дій чи бездіяльності посадових осіб. Важливе місце в системі цих гарантій посідає забезпечення права підозрюваного, обвинуваченого на захист.

Ряд найважливіших положень кримінального процесуального права розміщені у Конституції України, тобто є конституційними нормами, що означає визнання його високої соціальної цінності.

Кримінальний процес як галузь науки. Наука кримінального процесу, як одна з галузей юридичної науки, становить систему понять, уявлень, поглядів та ідей, що розкривають сутність кримінального процесу, закономірності його виникнення та розвитку.

Наука кримінального процесу теоретично узагальнює досвід кримінальної процесуальної діяльності, аналізує актуальні питання застосування кримінального процесуального законодавства, розробляє науково-практичні рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності кримінальної процесуальної діяльності всіх суб'єктів кримінального провадження.

Наука кримінального процесу вивчає суть, завдання і засади (принципи) кримінального провадження, розвиток і основні риси кримінального процесуального права, правове становище суб'єктів кримінального процесу, проблеми доказів і доказування. Детально досліджується порядок кримінальної процесуальної діяльності від її початку до завершення, правила діяльності органів досудового розслідування, прокуратури і суду у кримінальному провадженні тощо.

Наука кримінального процесу в Україні має багату та цікаву історію. В її створенні і розвитку беруть участь вчені, що представляють різноманітні наукові напрями, але мають загальні цілі, об'єднані турботою про зміцнення законності, ефективне виконання завдань кримінального провадження.

Наука кримінального процесу має тісний зв'язок з наукою кримінального права, криміналістикою, науками цивільного права та процесу, адміністративного права і процесу, теорії оперативно-розшукової діяльності, її притаманні риси загальної теорії держави і права, а також формальної логіки та діалектико-матеріалістичної гносеології. Ця обставина свідчить про системність кримінальної процесуальної науки, зв'язок її положень з положеннями інших наук, об'єднаних єдиною діалектико-матеріалістичною методологією.

Предмет кримінальної процесуальної науки визначає специфіку застосування в ній загальнонаукових, окремих наукових і спеціальних методів пізнання, зумовлених загальним діалектико-матеріалістичним методом, що зобов'язує розглядати всі явища і процеси в їх розвитку та суперечностях.

Отже, **предметом дослідження кримінальної процесуальної науки** є кримінальне процесуальне право, практика його застосування, а метою – вироблення рекомендацій стосовно удосконалення законодавства та практики діяльності суб'єктів кримінального провадження.

Кримінальний процес як навчальна дисципліна. Кримінальний процес як навчальна дисципліна – частина теорії кримінального процесу, яку вивчають у вищих навчальних закладах юридичного профілю. Предметом вивчення дисципліни є кримінальне процесуальне законодавство та практика його застосування, а також наука кримінального процесу.

Кримінальний процес як навчальна дисципліна належить до фундаментальних, нормативних, обов'язкових, професійно-орієнтованих юридичних дисциплін і посідає провідне місце в професійній підготовці юристів і правоохоронців. Навчальна дисципліна «Кримінальний процес» ґрунтується на положеннях кримінального процесуального права, практики його застосування і науки кримінального процесу. Вона вивчає чинне кримінальне процесуальне законодавство, процесуальну діяльність і процесуальні правовідносини, теорію й історію кримінального процесу.

Кримінальний процес належить до навчальних дисциплін, які посідають провідне місце у професійній підготовці юристів різної спеціалізації. У реальному професійному житті практично кожному випускникові юридичного закладу освіти так чи інакше доведеться стикнутися з питаннями кримінального провадження. Тому глибоке вивчення кримінального процесуального права та теорії кримінального процесу – одна з умов успішної праці на посадах слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів, співробітників оперативних підрозділів та в інших сферах юридичної та правоохоронної діяльності.

Кримінальний процес як вид державної діяльності, галузь права, як наука і навчальна дисципліна тісно пов'язаний і взаємодіє з іншими галузями права, науками та навчальними дисциплінами, а саме:

1. Конституційним правом. У Конституції України закріплено більшість засад (принципів) кримінального процесу, основні права й свободи громадян, судова система. У кримінальному процесуальному праві ці засади (принципи) відтворюються, конкретизуються, закріплюється система процесуальних гарантій їх здійснення.

2. Кримінальним правом. Норми кримінального права застосовуються органами досудового розслідування, прокурорами й судами до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення тільки у межах кримінального процесу. У свою чергу, основні питання предмета доказування в кримінальному провадженні визначаються складом того чи іншого кримінального правопорушення, сформульованого в нормах закону України про кримінальну відповідальність.

3. Законодавством про судоустрій, прокуратуру й адвокатуру, в якому встановлюються основні принципи організації й діяльності суду, прокуратури, органів досудового розслідування, адвокатури. Кримінальний процес визначає порядок діяльності цих органів у межах кримінального провадження, а також порядок участі адвокатів у кримінальній процесуальній діяльності.

4. Кримінально-виконавчим правом. Цей зв'язок зумовлений передусім тим, що вид і міра покарання, вид установи виконання покарання визначаються вироком суду, і з моменту звернення вироку до виконання починають діяти норми законодавства про виконання покарань. Ряд питань, що виникають на стадії виконання судового рішення, вирішуються за правилами, встановленими кримінальним процесуальним законом.

5. Криміналістикою і судовою психологією. Всі організаційні, тактичні, методичні й психологічні прийоми розслідування кримінальних правопорушень, які розробляються вказаними науками, застосовуються тільки в межах кримінального процесу і не можуть суперечити нормам кримінального процесуального права, тим правилам і прийомам розслідування кримінальних правопорушень, провадження слідчих (розшукових) дій, що закріплені в ньому. Досягнення судової психології широко використовуються, зокрема, у формі проведення судово-психологічної експертизи у кримінальному провадженні.

6. Кримінологією. Вивчаючи особу правопорушника (злочинця), причини та умови вчинення кримінальних правопорушень, розробляючи рекомендації до їх усунення, кримінологія ґрунтується і на нормах кримінального процесуального права, аналізі діяльності органів досудового розслідування, прокуратури і суду у конкретному кримінальному провадженні, на вивченні матеріалів цих проваджень. Розробляючи пропозиції до ефективного вивчення особи підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, з'ясування причин і умов вчинення кримінальних правопорушень і вжиття заходів до їх усунення при здійсненні кримінального провадження, ця наука сприяє вдосконаленню процесуальної діяльності вказаних вище органів і кримінального процесуального законодавства. Водночас ці пропозиції мають цілком відповідати нормам кримінального процесуального права.

7. Судовою медициною і судовою психіатрією, досягнення яких використовуються, зокрема, при проведенні освідування, при огляді трупа, призначенні судово-медичної і судово-психіатричної експертиз.

8. Законодавством про оперативно-розшукову діяльність. Завданням оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація в інтересах кримінального судочинства фактичних даних про протиправну діяльність окремих осіб і груп. Матеріали оперативно-розшукової діяльності використовуються як приводи і

підстави для початку досудового розслідування або проведення слідчих, у тому числі негласних слідчих (розшукових) дій, отримання фактичних даних, які можуть бути доказами в кримінальному провадженні.

Форми кримінального процесу. Наразі відомо багато різних порядків кримінального провадження, що існували в минулому та існують сьогодні. Серед тисяч особливостей і деталей такого провадження можна виявити певні істотні загальні риси, що характеризують ту чи іншу форму кримінального процесу.

Під **формою кримінального процесу** традиційно розуміють його структуру (загалом та окремих його стадій), організацію, котрими визначаються джерело виникнення, розвиток цього процесу, правове становище його суб'єктів.

На форму кримінального процесу впливають такі чинники, як державно-політичний режим, у тому числі державна політика у галузі кримінального судочинства, а також рівень правової культури суспільства.

Протягом усього періоду існування кримінального процесу у різних державах і у різний час він набував певних рис, властивостей, які покладені в основу виділення таких історичних форм кримінального процесу: 1) розшуковий; 2) змагальний; 3) змішаний.

Така типологія кримінального процесу в основі має наявність чи відсутність спору рівноправних сторін перед незалежним судом. Якщо такий спір наявний, то процес належить до змагального типу, якщо ні – то до розшукового. Якщо спір сторін присутній лише на деяких етапах процесу чи в окремих його інститутах, то тип судочинства є змішаним.

Розшуковий (інквізиційний, слідчо-розшуковий) кримінальний процес має такі основні ознаки:

– застосування переважно імперативного методу правового регулювання кримінальних процесуальних відносин;

– функції обвинувачення, захисту і вирішення спору по суті зосереджено в одному державному органі;

– суд має право змінювати обвинувачення в досить значних межах;

– відсутність у процесі самостійних сторін, а відповідно і їх змагальності;

– наявність у обвинуваченого певних прав, реалізація яких цілком залежить від державних органів, які ведуть процес;

– визнання обвинуваченим своєї вини має перевагу над іншими доказами;

– таємність провадження.

Змагальний кримінальний процес має такі основні ознаки:

– наявність кримінально-правового спору;

– наявність сторін із різними за змістом інтересами;

– залежність вироку суду від результату змагання сторін;

– зміст і обсяг обвинувачення визначає обвинувач, а суд розглядає справу тільки у визначеному обвинувачем обсязі.

У жодній із сучасних держав кримінальний процес у чистій історичній формі (розшуковій, змагальній) не існує. Елементи розшукової форми змішуються зі змагальними, що дає підставу виділяти кримінальний процес змішаної форми.

В юридичній літературі розрізняють два види змішаного кримінального процесу:

1) процес, у якому досудове розслідування побудовано на суто розшукових, а судові стадії – на змагальних засадах. Основні риси:

– у досудовому провадженні не допускається захисник;

– обвинувачений та інші учасники мають змогу ознайомитися з матеріалами кримінального провадження тільки після завершення досудового розслідування;

– судові оскарження дій і рішень державних органів і посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, не допускається;

2) процес, у якому досудове провадження містить елементи змагальності. Основні риси:

– у досудовому провадженні допускається захисник;

– заінтересованим учасникам досудового розслідування ще до закінчення розслідування може бути надано для ознайомлення певні матеріали (наприклад, ті, якими обґрунтовується затримання чи повідомлення про підозру);

– всі учасники досудового розслідування мають право оскаржити до суду рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування, прокурора.

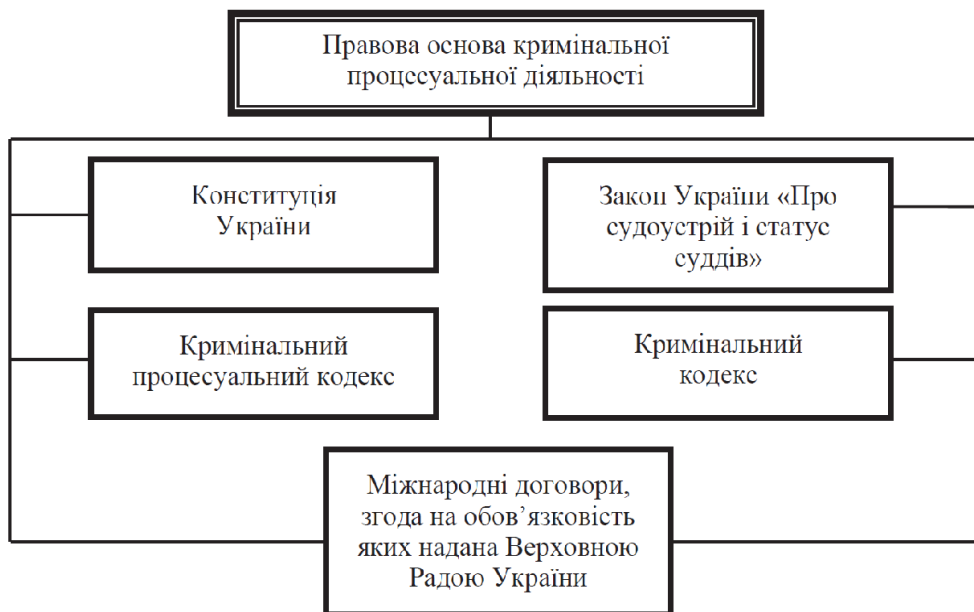
В Україні існує кримінальний процес змішаної форми із наявністю змагальних елементів у досудовому провадженні.

Для сучасного вітчизняного кримінального судочинства характерними є змагальна побудова судового провадження з наданням сторонам обвинувачення та захисту рівних прав і можливостей у судовому засіданні. При цьому досудове розслідування є суто формалізованим з наявністю деяких ознак розшукового кримінального процесу. Так, у органів досудового розслідування, прокурора поєднуються функції обвинувачення та судова за своєю природою функція прийняття рішення по суті провадження. Зокрема, органи досудового розслідування, прокурор без участі суду у передбачених законом випадках можуть застосувати деякі заходи примусу, повідомляють особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення; збирають фактичні дані, що одразу набувають силу доказів; можуть закрити кримінальне провадження за наявності передбачених законом підстав. Усі ці повноваження у процесуальних системах, що будуються виключно на основі змагальності, традиційно належать судовим органам.

Таким чином, загалом кримінальний процес України є змішаним процесом слідчо-змагального типу.

9.2. Завдання кримінального процесу

Для того щоб досягнути певного результату під час здійснення будь-якої, у тому числі кримінальної процесуальної діяльності, необхідно вирішити ряд питань (завдань). Саме завдання, поставлені перед кримінальним судочинством, обумовлюють досягнення його цілей.

Таким чином, завдання – це виражена у законі форма правової діяльності, що реалізується уповноваженими на те суб'єктами шляхом виконання наданих їм засобів для досягнення окремого та загального правового результату.

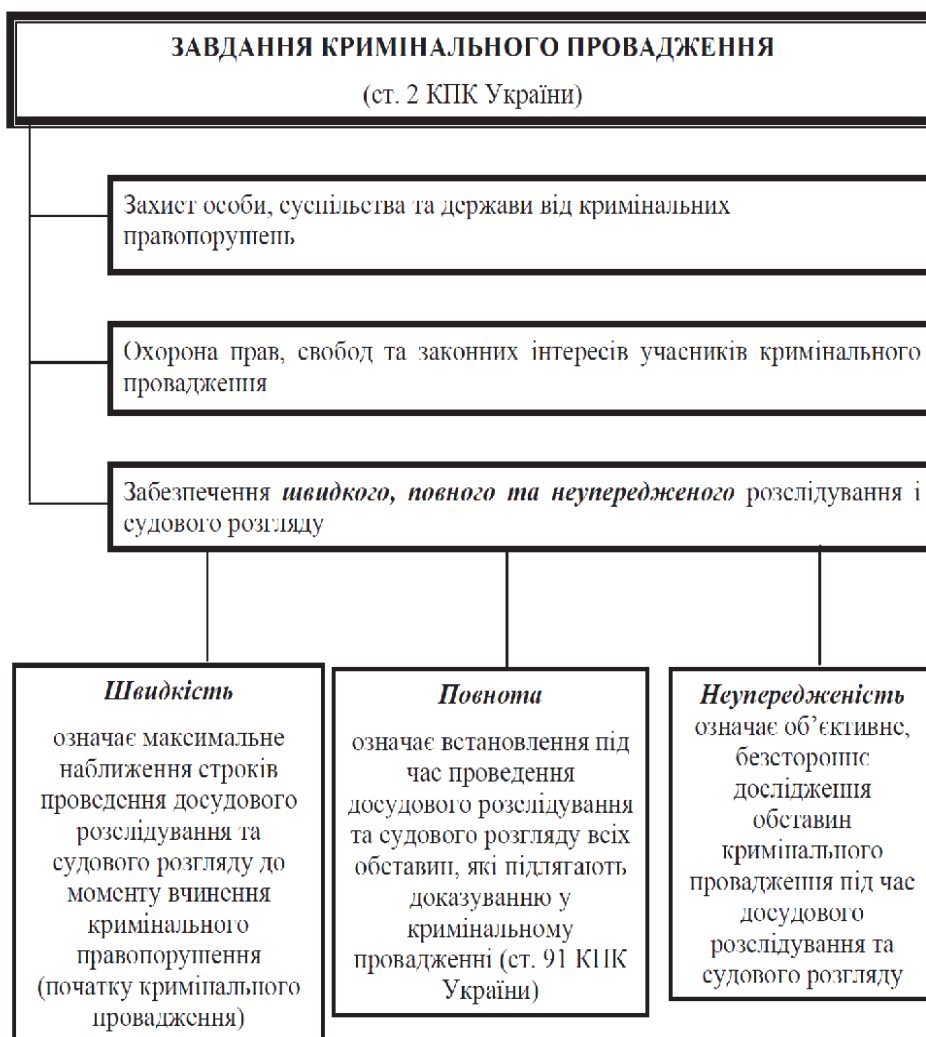
Завдання кримінального провадження сформульовані в ст. 2 КПК, і якими є:

- 1) захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень;
- 2) охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження;

3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Перелічені завдання кримінального провадження є загальними для всіх його стадій. Водночас кожна стадія має і свої спеціальні безпосередні завдання. Виконання всіх цих завдань покладено на державні органи та посадових осіб, які ведуть процес.

Розглянемо завдання кримінального процесу більш детально.

Захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Потреба особи, суспільства та держави у захисті від суспільно небезпечних посягань (у тому числі кримінальних правопорушень) обумовлює необхідність створення регулятора суспільних відносин, який буде здатний виконувати цю функцію. Таким є кримінальне право. Однак саме по собі, без механізму реалізації кримінально-правових норм, воно не буде спроможним захистити ні окрему особу, ні суспільство, ні державу загалом. Роль такого механізму виконує кримінальний процес.

Кримінальне та кримінальне процесуальне право як елементи соціальної системи мають різне функціональне призначення, однак обидві ці галузі регламентують відносини з приводу вчинення кримінального

правопорушення. Кримінальне право визначає коло кримінальних правопорушень, функціональне призначення кримінального процесу – регламентація порядку кримінального провадження.

Реалізація кримінальних правовідносин завжди пов'язується з кримінальним процесуальним правом. При цьому кримінальні правовідносини можуть залишитись нереалізованими у разі, якщо не буде встановлена подія кримінального правопорушення та особа, яка його вчинила. Реалізація кримінальних правовідносин означає, що всі обставини кримінального правопорушення встановлені, особа, яка його вчинила, притягнута до кримінальної відповідальності та покарана, відновлені порушені права потерпілого, відшкодована завдана кримінальним правопорушенням шкода. У такому випадку досягнута мета кримінального права, виконане завдання кримінального процесу: особа, суспільство, держава – захищені.

Виконання загального завдання кримінального провадження щодо захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень реалізується у функціональних завданнях суб'єктів правозастосування – органів і посадових осіб, які реалізують норми кримінального процесуального права. Функціональні ролі цих органів і посадових осіб різні, як різними є і безпосередні завдання, що покладаються на них. Так, органи досудового розслідування покликані встановити обставини кримінального правопорушення та особу, яка його вчинила, доказати винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення. Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, підтримує державне обвинувачення в суді. Роль суду як соціального інституту полягає у здійсненні правосуддя.

Таким чином, виконання завдання щодо захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень визначається функціональним призначенням державних органів і посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, і зобов'язані повно, всебічно та об'єктивно досліджувати всі обставини кримінального провадження, встановити особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, доказати передбаченими законом засобами її винуватість, призначити справедливе покарання, забезпечити відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, не допустити притягнення до відповідальності невинуватого, а у разі слідчо-судової помилки реабілітувати особу та відшкодувати їй шкоду, завдану незаконними діями.

Охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження. Проголошення Конституцією України людини, її життя і здоров'я, честі та гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3), визначення правами і свободами людини та їх гарантіями змісту і спрямованості діяльності держави (ч. 2 ст. 3) підвищують відповідальність державних органів і посадових осіб за виконання постановлених перед ними завдань.

Права, свободи та законні інтереси – це ті категорії, які не тільки характеризують правовий статус особи, а й свідчать про ступінь ефективності засобів, які використовуються у нормативному регулюванні суспільних відносин, про оптимальність співвідношення у механізмі правового регулювання засобів заохочення та обмеження.

У кримінальному судочинстві основні права та свободи людини визначають характер і зміст кримінального процесуального закону, а відповідно і всієї кримінальної процесуальної діяльності. Саме у сфері кримінального судочинства, де має місце застосування різних заходів державного примусу і де особливо обмежуються права та свободи осіб, залучених у сферу кримінального процесу, питання охорони прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження набуває особливого значення.

Кримінальне судочинство може і повинно бути ефективним інструментом державної охорони прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб – установ, підприємств, організацій тощо. Жодне порушення законності, прав, свобод і законних інтересів фізичних і юридичних осіб не може бути виправдане посиланням на необхідність боротьби зі злочинністю.

У теорії права суб'єктивне право особи традиційно розглядають як встановлену законом міру, вид можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта права. До змісту суб'єктивного права належать: можливість користуватись певним соціальним благом; право на позитивні активні дії уповноваженої особи; право вимагати

відповідної поведінки від зобов'язаного суб'єкта; право на захист суб'єктивного права у разі його порушення (загрози порушення).

Поряд із суб'єктивними правами засобами задоволення інтересів суб'єктів право-відносин виступають свободи. На відміну від суб'єктивних прав свобода є категорією, що менш формалізована та деталізована у правових приписах, водночас вона надає особі такий же обсяг правових можливостей, як і суб'єктивне право.

Законні інтереси виступають особливим засобом правового регулювання. На відміну від суб'єктивних прав і свобод законні інтереси гарантуються лише у загальному виді, як прагнення, що не суперечать закону. Законний інтерес не знаходить прямого закріплення у нормах права, він лише відповідає їм. Водночас законний інтерес забезпечує реалізацію власне суб'єктивних прав. У правах, закріплених у законі, знаходять своє відображення лише найбільш суттєві інтереси осіб, усі інші – законом лише охороняються, забезпечуються і гарантуються у загальному вигляді, представляючи законні інтереси (охоронювані законом інтереси). Більше того, будь-яка правова норма відображає законні інтереси як правомірні прагнення до того варіанта поведінки, який відповідає приписам цієї правової норми, однак повністю не підпадає під шаблон санкціонованої державою поведінки, що в ній закріплена.

У тлумаченні Конституційного Суду України поняття «охоронюваний законом інтерес», що вживається в ч. 1 ст. 4 ЦПК України та інших законах України у логічно-смысловому зв'язку з поняттям «права», треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним і/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам (рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес)).

Під охороною прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження (фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь), слід розуміти встановлення та дотримання процесуальних гарантій створення належних умов для повної і безперешкодної реалізації учасниками кримінального провадження їхніх суб'єктивних прав і законних інтересів, у тому числі і спеціальних прав, як учасників кримінального провадження. Особи, які порушують вказані права та інтереси, повинні бути притягнені до юридичної відповідальності.

Як зазначається у настанові Міжнародної амністії по справедливому судочинству, кожен кримінальний процес є перевіркою поваги держави до прав людини.

Відповідно до п. 25 ст. 3 КПК учасниками кримінального провадження є сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представник, особа, стосовно якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, понятий, заставодавець, перекладач, експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник.

Отже, охороні підлягають права, свободи та законні інтереси як тих фізичних і юридичних осіб, які постраждали від вчинення кримінального правопорушення, так і тих, винуватість яких у вчиненні кримінального правопорушення встановлюється, а також тих, хто відіграє допоміжну роль у кримінальному провадженні.

Можна виділити такі напрями діяльності в межах забезпечення (гарантування) охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження:

1) створення умов, необхідних для реалізації прав, дотримання свобод та здійснення законних інтересів. Так, згідно з ч. 1 ст. 11 КПК під час кримінального провадження повинна бути забезпечена повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи. Відповідно до ч. 2 ст. 20 КПК слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права і забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника;

2) обмеження прав виключно уповноваженими на те суб'єктами, за наявності до того підстав і умов, у передбаченому законом порядку. Так, ч. 1 ст. 132 КПК визначає, що заходи забезпечення кримінального провадження застосовуються виключно на підставі ухвали слідчого судді або суду, за винятком випадків, передбачених КПК;

3) відшкодування шкоди, завданої порушенням прав, свобод та законних інтересів учасників провадження. Частина 3 ст. 11 КПК встановлює, що кожен має право захищати усіма засобами, що не заборонені законом, свою людську гідність, права, свободи та інтереси, порушені під час здійснення кримінального провадження. При цьому відповідно до ст. 130 КПК шкода, завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, відшкодовується державою за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбаченими законом.

Зазначеним напрямом відповідають різні види кримінальних процесуальних гарантій, про які йтиметься нижче.

Забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Передумовою притягнення особи до відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення є здійснення досудового розслідування та судового розгляду.

Встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення – завдання складне і багатогранне. Його виконання пов'язане з ретельною та копіткою роботою, спрямованою на виявлення та закріплення слідів кримінального правопорушення, на викриття та розшук особи (осіб), що його вчинила, тощо. У результаті проведених під час досудового розслідування дій встановлюються та досліджуються більшість доказів, формується підозра та обвинувачення, що надалі стає предметом судового розгляду та визначає його обсяг і межі.

Забезпечення того, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура, можливе лише за умови швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду.

Названі вимоги характеризують способи дослідження обставин кримінального правопорушення та зібраних доказів. Швидкість, повнота та неупередженість (об'єктивність) мають свій конкретний зміст, однак при цьому вони взаємопов'язані.

Вимога **швидкості** у кримінальному провадженні означає, що строки проведення досудового розслідування та судового розгляду повинні максимально наближатися до моменту вчинення кримінального правопорушення (початку кримінального провадження). Ідея швидкості кримінального провадження виражена правилом «швидкого суду». Правом на «швидкий суд» повинні володіти всі зацікавлені у цьому особи, насамперед потерпілий та обвинувачений. Вимога швидкості є необхідною складовою справедливої процедури, на яку вказують основоположні міжнародні документи.

Так, у *Європейській конвенції про захист прав людини й основоположних свобод* зазначено, що «кожен має право при визначенні його громадянських прав і обов'язків або при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, що йому пред'явлене, на справедливий, публічний розгляд справи у розумний строк незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону» (п. 1 ст. 6). У статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права право обвинуваченого на розгляд його справи судом без невинуватого затримки перераховано в ряду мінімальних гарантій справедливого правосуддя.

Вимога швидкості впливає на побудову кримінального процесу, визначення повноважень його суб'єктів.

Так, для забезпечення швидкості кримінального провадження запроваджуються спрощені порядки кримінального провадження (досудове розслідування кримінальних проступків у формі дізнання, спрощене судове провадження щодо кримінальних проступків).

Серед засад (принципів) кримінального провадження визначено засаду розумних строків (ст. 28 КПК), відповідно до якої під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані чи прийняті в розумні строки. Розумними вважаються строки, що є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень. Розумні строки не можуть перевищувати передбачені КПК строки виконання окремих процесуальних дій або прийняття окремих процесуальних рішень.

Повноваження державних органів і посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, також обумовлені процесуальними строками, встановленими законом. Наприклад, згідно з вимогами ст. 214 КПК слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань і розпочати розслідування. Стаття 219 КПК встановлює, що досудове розслідування повинно бути закінчено протягом одного місяця з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального проступку і протягом двох місяців з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину. Згідно з статтею 220 КПК клопотання сторони захисту, потерпілого і його представника чи законного представника про виконання будь-яких процесуальних дій слідчий, прокурор зобов'язані розглянути в строк не більше трьох днів з моменту подання.

Відповідно до ч. 2 ст. 113 КПК будь-яка процесуальна дія або сукупність дій під час кримінального провадження мають бути виконані без невинуваченої затримки і в будь-якому разі не пізніше граничного строку, визначеного відповідним положенням КПК. Таким чином, порушення встановленого законом процесуального строку в діях посадових осіб, які ведуть процес, є порушенням закону й означає незаконність проведеної процесуальної дії чи прийнятого процесуального рішення.

Швидкість як нормативна вимога щодо здійснення кримінального провадження виражається шляхом використання у тексті закону таких слів, як «строк», «період», «момент», «одночасно», «невідкладно», «не пізніше», «протягом» та ін.

Повнота досудового розслідування та судового розгляду означає, що під час їх проведення встановлені всі обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні (ст. 91 КПК): подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення; вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат; обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження; обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

Це означає, що зібрані докази, що дозволяють стверджувати про існування цих обставин.

Повнота, зокрема, досудового розслідування також означає перевірку даних про вчинення обвинуваченим або іншими особами інших кримінальних правопорушень та прийняття за цими фактами відповідних законних і обґрунтованих рішень.

Повнота досудового розслідування та судового розгляду забезпечується також їх всебічністю – ретельною перевіркою всіх можливих версій, пояснень, оцінкою доказів, що надходять як від сторони обвинувачення, так і від сторони захисту. Тому однобічність, неповнота – це недостатнє з'ясування чи

нез'ясування будь-якої істотної обставини кримінального провадження, залишення без уваги тієї чи іншої обставини, що викриває чи виправдовує обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення.

Неупередженість досудового розслідування і судового розгляду означає об'єктивне, безстороннє дослідження обставин кримінального провадження, збирання як обвинувальних, так і виправдувальних доказів, встановлення всіх даних, які характеризують особу обвинуваченого. Неупередженість дослідження також передбачає уважне ставлення як до показань потерпілого, так і до показань підозрюваного, обвинуваченого, їх клопотань і скарг. Усі показання цих осіб повинні ретельно перевірятись, а клопотання, якщо вони обґрунтовані, – задовольнятись.

Відповідно упереджене (необ'єктивне) провадження – це провадження здійснене зацікавлено, як правило, з «обвинувальним ухилом».

Особливе значення вимога неупередженості має стосовно судового розгляду. Неупередженість передбачає, що суддя при здійсненні правосуддя у конкретному кримінальному провадженні є суб'єктивно вільним від особистих переконань стосовно учасників судового провадження, його дії повинні виключати будь-які обґрунтовані сумніви у цьому, тобто суддя повинен бути об'єктивно безстороннім. Суддя не повинен мати будь-якого інтересу у провадженні за винятком одного – правильного застосування закону.

Під час судового розгляду суддя повинен однаково ретельно аналізувати доводи обвинувачення та захисту, керуючись при цьому тільки інтересами правосуддя.

Неупередженість – категорія, з одного боку, суб'єктивна, що залежить від суб'єктивних факторів, а з другого – об'єктивна, що формується під впливом об'єктивних умов, які забезпечують її прояв.

До об'єктивних умов забезпечення неупередженості суддів слід віднести побудову судової системи, особливий порядок фінансування судів, порядок призначення і звільнення суддів, їх матеріальне та соціальне забезпечення, незалежність, недоторканність і незмінюваність суддів.

Оскільки неупередженість і об'єктивність суддів є важливими передумовами дотримання вимог закону при здійсненні правосуддя, постановлення законного, обґрунтованого та справедливого вироку, закон зобов'язав суддю при виконанні своїх повноважень, а також у позаслужбових відносинах уникати всього того, що може применшити авторитет судової влади, викликати сумнів в його об'єктивності, неупередженості та справедливості. Суддя не вправі, перебуваючи на посаді судді, обіймати посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом. Суддя не має права поєднувати свою діяльність з підприємницькою або адвокатською діяльністю, будь-якою іншою оплачуваною роботою (крім викладацької, наукової і творчої діяльності), а також входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку. Суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках (ч. 1-3 ст. 53 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Під прямою особистою зацікавленістю слід розуміти таку зацікавленість у кримінальному провадженні, коли суддя має особистий матеріальний чи інший інтерес, який буде чи може бути затронутий під час судового розгляду.

Під непрямою особистою зацікавленістю слід розуміти таку зацікавленість, коли суддя, хоча безпосередньо и не зацікавлений у результаті судового розгляду, однак зацікавлені інші особи, інтереси яких не байдужі судді у зв'язку з родинними, дружніми зв'язками, через близькі стосунки тощо.

Для забезпечення неупередженості та об'єктивності суддів у кримінальному процесуальному законі встановлений перелік обставин, які перешкоджають участі судді у розгляді матеріалів конкретного кримінального провадження (ст. 75, 76 КПК).

9.3. Система стадій кримінального процесу

Кримінальна процесуальна діяльність здійснюється у певній послідовності та умовно поділяється на частини, що називають стадіями кримінального провадження.

Усі стадії кримінального провадження тісно пов'язані між собою, проте відрізняються одна від одної безпосередніми завданнями, особливим колом учасників, специфікою процесуальних відносин, а також підсумковими рішеннями.

Стадії кримінального провадження – це взаємопов'язані, однак відносно самостійні етапи кримінальної процесуальної діяльності, що характеризуються безпосередніми завданнями, специфічним колом суб'єктів процесуальної діяльності, властивою їм кримінальною процесуальною формою та підсумковими рішеннями.

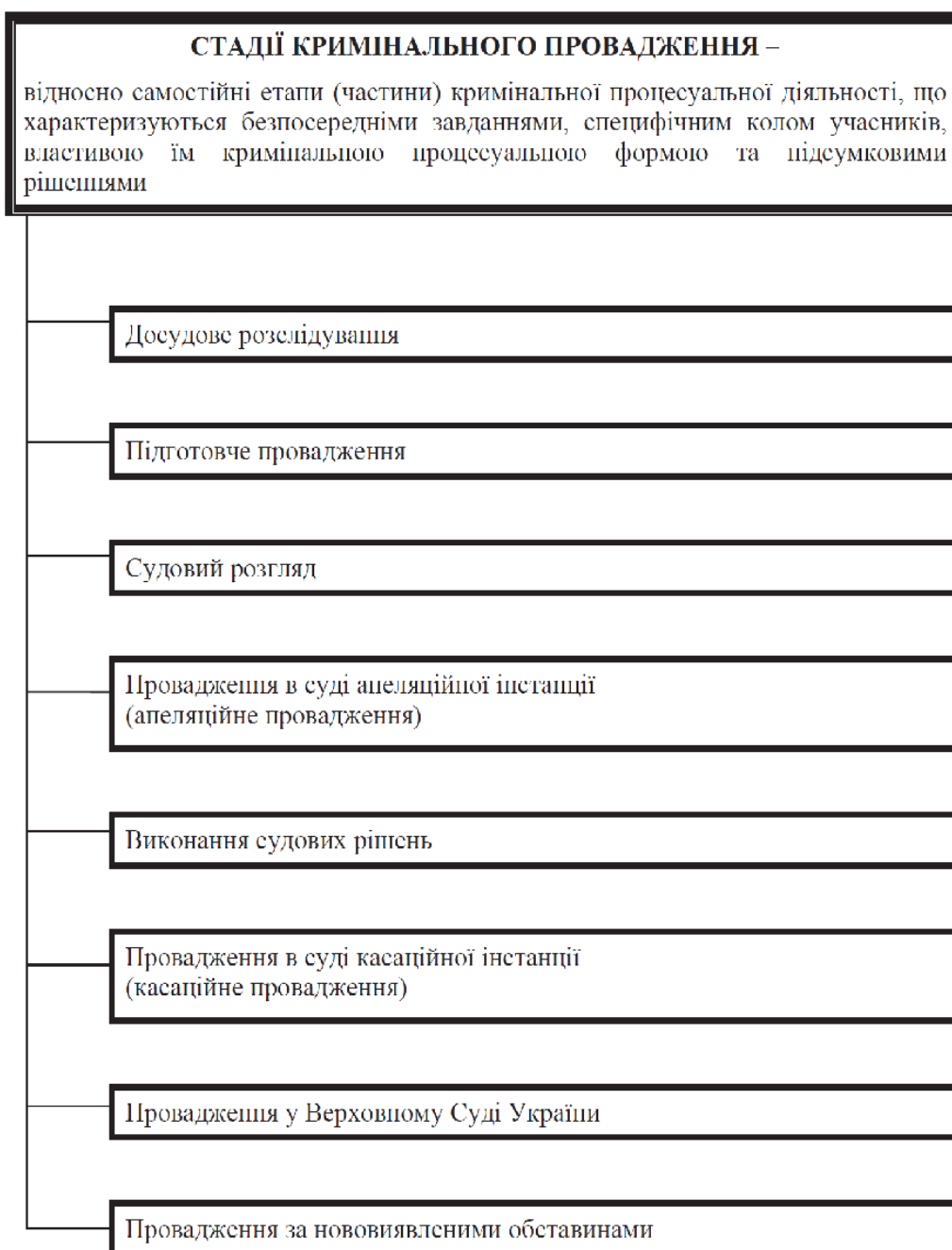
Виділення певних частин кримінального провадження в стадії та відокремлення їх одна від одної ґрунтується на таких характерних ознаках:

- 1) наявність завдань, властивих певній частині процесу;
- 2) визначене коло суб'єктів, які здійснюють на певному етапі процесуальну діяльність;
- 3) своєрідність процесуальної форми, в якій здійснюється ця діяльність;
- 4) наявність підсумкового процесуального акта, в якому фіксується рішення про перехід кримінального провадження в наступну стадію або про завершення провадження загалом.

Відповідно до чинного законодавства кримінальне провадження складається з певної кількості стадій, сукупність яких утворює систему стадій кримінального провадження, а саме:

- 1) досудове розслідування;
- 2) підготовче провадження;
- 3) судовий розгляд;
- 4) провадження в суді апеляційної інстанції (апеляційне провадження);
- 5) виконання судових рішень;
- 6) провадження в суді касаційної інстанції (касаційне провадження);
- 7) провадження у Верховному Суді України;
- 8) провадження за нововиявленими обставинами.

Досудове розслідування – це початкова стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або скеруванням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (п. 5 ст. 3 КПК).

У цій стадії компетентні державні органи (слідчий, прокурор, інша уповноважена службова особа) здійснюють:

процесуальну діяльність з прийняття та реєстрації заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, приймають рішення про початок досудового розслідування;

досудове розслідування злочинів у формі досудового слідства, а кримінальних проступків – у формі дізнання.

У цій стадії кримінального процесу провадиться комплекс процесуальних дій, спрямованих на швидке, повне, неупереджене встановлення обставин вчиненого кримінального провадження, осіб, які його вчинили, тощо. Водночас досудове розслідування має своїм завданням охорону прав, свобод і законних інтересів учасників провадження, захист особи від незаконного та необґрунтованого обвинувачення та обмеження її прав і свобод.

Розслідування іменується досудовим, оскільки його проведення передуює судовому провадженню, зокрема судовому розгляду. Зроблені за результатами досудового розслідування слідчим, прокурором

висновки щодо наявності події кримінального право-порушення, винуватості особи у його вчиненні, виступають для суду версією обвинувачення, що підлягає безпосередній, всебічній перевірці в суді в умовах рівності сторін та змагальності.

З метою охорони конституційних прав і свобод людини під час досудового розслідування широко здійснюється судовий контроль у формі дачі судових дозволів на застосування переважної більшості заходів забезпечення кримінального провадження, проведення частини слідчих (розшукових) дій, а також розгляду та вирішення скарг на рішення, дій чи бездіяльність слідчого, прокурора.

Основними суб'єктами цієї стадії є оперативні підрозділи, слідчий, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий суддя, потерпілий, цивільний позивач, підозрюваний, цивільний відповідач, захисник, представник, заявник, свідок, експерт та ін.

Формами закінчення досудового розслідування є:

- 1) закриття кримінального провадження;
- 2) звернення до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності;
- 3) звернення до суду з обвинувальним актом;
- 4) звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів медичного характеру;
- 5) звернення до суду з клопотанням про застосування примусових заходів виховного характеру (ч. 2 ст. 283 КПК).

Підготовче провадження – це стадія кримінального провадження, в якій суд за участю прокурора та інших учасників кримінального провадження (обвинуваченого, захисника, потерпілого, його представника і законного представника, цивільного позивача, його представника і законного представника, цивільного відповідача і його представника) здійснює процесуальну діяльність, спрямовану на вирішення питання про можливість розгляду матеріалів кримінального провадження по суті у судовому засіданні.

Підготовче провадження відбувається не пізніше п'яти днів з дня надходження до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 314 КПК).

Змістом підготовчого провадження є перевірка наявності підстав для призначення судового розгляду, а за наявності певних підстав – прийняття остаточного рішення (зокрема, про закриття кримінального провадження).

Під час підготовчого судового засідання також можуть розглядатись скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора (ч.ч. 2, 3 ст. 303 КПК).

За результатами підготовчого судового засідання суддя приймає одне з таких рішень:

- 1) затверджує угоду або відмовляє в затвердженні угоди та повертає кримінальне провадження прокурору для продовження досудового розслідування;
- 2) закриває провадження у випадку встановлення підстав, передбачених законом;
- 3) повертає обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру або клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру прокурору, якщо вони не відповідають вимогам КПК;
- 4) направляє обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру або клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру до відповідного суду для визначення підсудності у випадку встановлення не-підсудності кримінального провадження;
- 5) призначає судовий розгляд на підставі обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру або клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру (ч. 3 ст. 314 КПК).

Судовий розгляд – центральна стадія кримінального провадження, в якій суд колегіально або суддя одноособово за участю сторін з дотриманням усіх засад кримінального провадження розглядає кримінальне провадження по суті, тобто вирішує питання про наявність чи відсутність діяння, у вчиненні якого

обвинувачується особа, про наявність складу кримінального правопорушення у цьому діянні, про наявність чи відсутність вини обвинуваченого у вчиненні цього кримінального правопорушення, про необхідність призначення обвинуваченому покарання за вчинене ним кримінальне правопорушення та інші питання, передбачені законом (ст. 368 КПК).

Вирішуючи ці питання, суддя (суд) здійснює правосуддя. Таким чином, судовий розгляд є специфічною процесуальною формою здійснення правосуддя.

Тільки в результаті судового розгляду обвинувачений може бути визнаний винним у вчиненні кримінального правопорушення та підданий кримінальному покаранню або визнаний невинуватим та виправданий.

Судовий розгляд складається з таких етапів:

підготовча частина (ст. 342-346 КПК);

власне судовий розгляд (з'ясування обставин та перевірка їх доказами) (ст. 347-363 КПК);

судові дебати (ст. 364 КПК);

останнє слово обвинуваченого (ст. 365 КПК);

ухвалення та проголошення судового рішення (ст. 366-380 КПК).

Судовий розгляд здійснюється відповідно до загальних положень – закріплених законом правил, що відображають характерні риси судового розгляду та забезпечують реалізацію на цьому етапі всіх засад кримінального провадження.

Судовий розгляд, який здійснюється у відкритому судовому засіданні за участю всіх зацікавлених осіб, а також у присутності публіки, сприяє формуванню правосвідомості громадян і профілактиці кримінальних правопорушень.

За результатами судового розгляду може бути прийняте одне з таких рішень:

1) вирок (обвинувальний або виправдувальний);

2) ухвала про закриття кримінального провадження;

3) ухвала про застосування чи незастосування примусових заходів медичного характеру;

4) ухвала про застосування чи незастосування примусових заходів виховного характеру.

Апеляційне провадження – це стадія кримінального провадження, в якій суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення, які були ухвалені судами першої інстанції і не набрали законної сили у зв'язку з поданою на них апеляційною скаргою.

Серед завдань апеляційного провадження – охорона прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження через недопущення до виконання неправосудних (незаконних, необґрунтованих, невмотивованих) рішень. Виконання цього завдання забезпечується наданням відповідним особам права на апеляційне оскарження судових рішень, що є складовим елементом загального права особи на судовий захист.

В апеляційному порядку також можуть бути оскаржені ухвали слідчого судді у випадках, передбачених КПК.

Кримінальне провадження в апеляційній інстанції здійснюють Апеляційний суд Автономної Республіки Крим, апеляційні суди областей, міст Києва і Севастополя (ч. 2 ст. 33 КПК).

Основні риси апеляційного провадження:

1) реальна можливість і свобода оскарження вироку та інших судових рішень;

2) перегляд виправдувального вироку лише у виняткових випадках;

3) всебічність перевірки судового рішення в межах апеляційної скарги;

4) широкі повноваження суду апеляційної інстанції;

5) обов'язковість рішень і вказівок апеляційної інстанції для суду першої інстанції.

Апеляційне провадження характеризується встановленим переліком судових рішень, які можуть бути оскаржені в апеляційному порядку (ст. 392 КПК), визначеним колом суб'єктів апеляційного оскарження (ст. 393 КПК), його порядком і строками (ст. 395 КПК), визначеною формою апеляційної скарги та наслідками її

недотримання (статті 396, 399 КПК), а також умовами, підставами, порядком і наслідками апеляційного розгляду.

За наслідками апеляційного розгляду за скаргою на вирок або ухвалу суду першої інстанції суд апеляційної інстанції приймає одне з таких рішень:

- 1) залишає вирок або ухвалу без змін;
- 2) змінює вирок або ухвалу;
- 3) скасовує вирок повністю чи частково та ухвалює новий вирок;
- 4) скасовує ухвалу повністю чи частково та ухвалює нову ухвалу;
- 5) скасовує вирок або ухвалу і закриває кримінальне провадження;
- 6) скасовує вирок або ухвалу і призначає новий розгляд у суді першої інстанції (ч. 1 ст. 407 КПК).

Певну специфіку підсумкових рішень має ця стадія за наслідками апеляційного розгляду за скаргою на вирок суду на підставі угоди та за скаргою на ухвали слідчого судді (ч.ч. 2, 3 ст. 407 КПК).

Виконання судових рішень – це стадія кримінального провадження, в якій суд вирішує всі питання, що виникають у зв'язку зі зверненням судового рішення до виконання, його фактичним виконанням, а у деяких випадках – і після його виконання.

Обов'язковість рішень суду є конституційною засадою правосуддя, що знайшла закріплення у п. 9 ст. 129 Конституції України. Будь-які рішення суду можуть бути звернені до виконання в примусовому порядку. У передбачених законом випадках, крім примусового виконання рішення суду, особи які ухиляються від виконання вироку або які протидіють виконанню судового рішення, можуть бути притягнуті до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

Вирок або ухвала суду, які набрали законної сили, обов'язкові для осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, а також для всіх фізичних і юридичних осіб, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх службових осіб, і підлягають виконанню на всій території України (ст. 533 КПК).

Процесуальні питання, пов'язані з виконанням судових рішень у кримінальному провадженні, як правило, вирішує суддя суду першої інстанції одноособово.

До процесуальних питань, пов'язаних із виконанням судових рішень належать:

- звернення судового рішення до виконання (ст. 534-536 КПК);
- питання, що вирішуються судом під час виконання вироку (наприклад, про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання) (ст. 537 КПК);
- питання, що вирішуються судом після виконання вироку (про зняття судимості) (ст. 538 КПК).

Суб'єктами цієї стадії є суд, прокурор, органи, що виконують судові рішення, засуджений, його захисник, його представник, потерпілий та ін.

Касаційне провадження – це стадія кримінального провадження, в якій суд касаційної інстанції переглядає судові рішення суду першої та апеляційної інстанції у зв'язку з поданою на них касаційною скаргою.

Завдання стадії касаційного провадження полягають у такому:

- забезпечення законності і справедливості правосуддя;
- недопущення звернення до виконання незаконного, необґрунтованого, невмотивованого та несправедливого вироку чи іншого судового рішення;
- виправлення допущених на попередніх стадіях помилок, прорахунків і порушень;
- забезпечення відновлення, захисту та реалізації прав і законних інтересів учасників провадження;
- забезпечення відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями;
- сприяння однаковому розумінню і застосуванню законів судами першої та апеляційної інстанції.

Кримінальне провадження у касаційній інстанції здійснює Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (ч. 3 ст. 33 КПК).

Касаційне провадження характеризується встановленим переліком судових рішень, які можуть бути оскаржені в касаційному порядку (ст. 424 КПК), визначеним колом суб'єктів касаційного оскарження (ст. 425

КПК), його порядком і строками (ст. 426 КПК), визначеною формою касаційної скарги та наслідками її недотримання (статті 427, 429 КПК), а також умовами, підставами, порядком і наслідками касаційного розгляду.

У передбачених законом випадках касаційний розгляд може бути проведений в особливому письмовому порядку (ст. 435 КПК).

Суд касаційної інстанції за наслідками розгляду касаційної скарги має право:

- 1) залишити судові рішення без зміни, а касаційну скаргу – без задоволення;
- 2) скасувати судові рішення і призначити новий розгляд у суді першої чи апеляційної інстанції;
- 3) скасувати судові рішення і закрити кримінальне провадження;
- 4) змінити судові рішення (ст. 436 КПК).

Провадження у Верховному Суді України – це стадія кримінального провадження, в якій Верховний Суд України переглядає судові рішення у кримінальних справах з підстав:

1) неоднакового застосування судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь (крім питань призначення покарання, звільнення від покарання та від кримінальної відповідальності), що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень;

2) встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом (ст. 444, 445 КПК).

Таким чином, предмет перегляду судових рішень Верховним Судом України має свою специфіку, обумовлену необхідністю забезпечення однакового застосування судом касаційної інстанції закону України про кримінальну відповідальність.

За наслідками розгляду справи більшістю голосів від складу суду приймається одна з таких ухвал:

- 1) про повне або часткове задоволення заяви;
- 2) про відмову в задоволенні заяви.

Якщо Верховний Суд України установить, що судові рішення у справі, яка переглядається з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 445 КПК, є незаконним, він скасовує його повністю чи частково, змінює його і приймає нове судові рішення або направляє справу на новий розгляд до суду касаційної інстанції.

Якщо судові рішення у справі переглядається з підстави, визначеної п. 2 ч. 1 ст. 445 КПК, Верховний Суд України скасовує оскаржуване рішення повністю або частково і має право прийняти нове судові рішення або направити справу на новий розгляд до суду, який виніс оскаржуване рішення (ст. 455 КПК).

Провадження за нововиявленими обставинами – це стадія кримінального провадження, в якій судові рішення, що набрало законної сили, переглядається у зв'язку з нововиявленими обставинами, тобто такими обставинами, які не були відомі суду на час судового розгляду при винесенні судового рішення і які самі по собі або разом із раніше виявленими обставинами доводять неправильність вироку чи ухвали, що належить переглянути (ст. 459 КПК).

Такими обставинами, зокрема, визнаються штучне створення або підроблення доказів, неправильність перекладу висновку і пояснень експерта, завідомо неправдиві показання свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, на яких ґрунтується вирок; зловживання слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду під час кримінального провадження та ін.

Кримінальне провадження за нововиявленими обставинами здійснюється судом, який ухвалив рішення, що переглядається (ч. 5 ст. 33 КПК).

За наслідками такого провадження суд має право скасувати вирок чи ухвалу і прийняти новий вирок чи ухвалу або залишити заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами без задоволення (ст. 467 КПК).

Кримінальний процес не завжди проходить усі ці стадії. Він може завершитися, наприклад, в стадіях досудового розслідування, підготовчого провадження шляхом прийняття рішення про закриття кримінального

провадження; у разі неподання апеляційних і касаційних скарг будуть відсутні стадії апеляційного та касаційного провадження; у разі відсутності підстав для провадження у Верховному Суді України та провадження за нововиявленими обставинами – будуть відсутні і ці стадії.

9.4. Кримінальна процесуальна форма, функції, відносини та гарантії

Усі дії суб'єктів кримінального провадження здійснюються у визначеному законом порядку, з додержанням передбачених законом умов і послідовності, тобто згідно з процесуальною формою. Обов'язковість кримінальної процесуальної форми міститься у вимозі точного й неухильного виконання приписів закону.

Кримінальна процесуальна форма – це визначений законом порядок кримінального провадження загалом, порядок виконання окремих процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень.

Кримінальна процесуальна форма створює визначений, детально врегульований і обов'язковий режим кримінального провадження. Цей порядок є єдиним (уніфікованим) для всіх кримінальних проваджень, що є гарантією дотримання прав суб'єктів кримінального процесу, виконання завдань кримінального провадження. Проте у деяких випадках законодавець встановлює особливі порядки провадження – диференційовані форми (залежно від суб'єкта суспільно небезпечного діяння або характеристик кримінального провадження).

Відповідно до розділу 9 КПК під час кримінального провадження передбачено здійснення міжнародного співробітництва, що полягає у вжитті компетентними органами необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення доку-ментів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб, виконання вироків та забезпечення інших форм співробітництва.

Необхідність застосування особливої форми у деяких кримінальних провадженнях зумовлена потребою надання додаткових процесуальних гарантій особам, які через неповноліття або психічну хворобу не можуть повноцінно захищати свої права та законні інтереси, а також особам, які наділені правовими привілеями та імунітетами.

Форму диференційованого провадження у інших випадках обумовлює можливість її спрощення (кримінальне провадження на підставі угод, кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення) або необхідність ускладнення (кримінальне провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю).

Значення кримінальної процесуальної форми полягає в такому:

- вона забезпечує дотримання режиму законності в кримінальному процесі;
- створює необхідні умови для швидкого, повного та неупередженого кримінального провадження;
- забезпечує охорону прав, свобод і законних інтересів осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні;
- сприяє забезпеченню виховного впливу кримінального процесу;
- забезпечує єдиний порядок кримінального провадження.

Функції кримінального процесу (кримінальні процесуальні функції) – це визначені законом основні напрями кримінальної процесуальної діяльності.

Загальні завдання кримінального судочинства, сформульовані у ст. 2 КПК, не виключають, а, навпаки, передбачають різні форми та методи їх реалізації відповідно судом, прокурором, слідчим. Кожний із них має притаманну саме йому спрямованість у вирішенні цих завдань. У свою чергу, інші суб'єкти кримінального провадження (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий та ін.) мають свою спрямованість у діяльності, яку вони здійснюють і яка обумовлена характером їхніх інтересів. Із спрямованістю тих чи інших видів процесуальної діяльності і пов'язано поняття кримінальних процесуальних функцій.

Для характеристики кримінальних процесуальних функцій істотно важливим є те, що:

- вони закріплені у законі як певні види, напрями кримінальної процесуальної діяльності;
- виділяються з усієї кримінальної процесуальної діяльності як основні, оскільки кожна з них безпосередньо пов'язана з реалізацією завдань кримінального провадження;
- виконуються суб'єктами, які уповноважені на здійснення кримінального провадження або мають у ньому процесуальний інтерес.

З урахуванням такого розуміння суті кримінальних процесуальних функцій та відповідно до ст. 22 КПК у **кримінальному процесі виділяють такі три основні функції:**

- 1) функція обвинувачення;
- 2) функція захисту;
- 3) функція вирішення кримінального провадження по суті (правосуддя).

Основними їх справедливо називають тому, що вони завжди виявляються в центральній стадії процесу – стадії судового розгляду і визначають змагальну побудову судового провадження.

Розподіл функцій обвинувачення, захисту і правосуддя між різними учасниками кримінального провадження чи їх зосередження в діяльності одного суб'єкта є найбільш істотною ознакою для характеристики типу кримінального процесу.

Серед інших кримінальних процесуальних функцій виділяють:

- 1) функцію розслідування;
- 2) функцію нагляду за додержанням законності;
- 3) функцію кримінального переслідування;
- 4) функцію судового контролю;
- 5) профілактичну функцію.

Функції кримінального процесу завжди виконують певні суб'єкти процесу. Так, функцію обвинувачення здійснює прокурор, слідчий, потерпілий та ін. Функцію захисту – підозрюваний, обвинувачений, захисник та ін. Виключним суб'єктом реалізації функції правосуддя є суд (суддя).

Вказані кримінальні процесуальні функції здійснюються не ізольовано одна від одної, вони тісно пов'язані між собою, перебувають у певному співвідношенні й у сукупності забезпечують виконання завдань кримінального провадження. Йдеться, отже, про систему процесуальних функцій, яка має певні особливості. В ній є функції, що сполучаються, розвиваються і доповнюють одна одну, і тому один суб'єкт може реалізувати декілька процесуальних функцій; однак існують і функції несумісні, які один і той самий суб'єкт в одному кримінальному провадженні виконувати не може. Так, здійснення прокурором функції нагляду за законністю в досудовому провадженні не лише не виключає, але, навпаки, передбачає здійснення ним функції обвинувачення у суді. У ході реалізації слідчим функції розслідування, коли ним встановлено відповідні підстави, він повідомляє особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, а надалі складає обвинувальний акт, в якому формулює обвинувачення, а отже, реалізує з цього моменту і функцію обвинувачення. У вказаних випадках йдеться про сумісні кримінальні процесуальні функції.

Коли ж йдеться про функції обвинувачення, захисту і правосуддя, то вони чітко розрізняються, і тому суб'єкти, що здійснюють обвинувачення (так само, як і захист), не можуть здійснювати правосуддя; той, хто обвинувачує, не може бути суддею.

Ще одна особливість системи процесуальних функцій полягає в тому, що обвинувачення, за загальним правилом, передує появі функцій захисту та правосуддя й обумовлює їх виникнення. Сформульовані та доведені до відома особи підозра та обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення викликають до життя функцію захисту, спрямовану на їх спростування, доказування невинуватості або меншої винуватості підозрюваного, обвинуваченого. Функція правосуддя здійснюється не інакше, як на підставі сформульованого обвинувачення. Здійснення її означає правильне, згідно з законом і обставинами провадження, вирішення основного питання – про винуватість чи невинуватість обвинуваченого і про застосування до винного

справедливого покарання. Твердження про винуватість чи невинуватість обвинуваченого є підсумком діяльності суду. Воно одержує свій вираз у вироку – найважливішому акті правосуддя.

Формами реалізації процесуальних функцій є:

- прийняття рішень;
- виконання дій;
- участь у провадженні процесуальних дій.

Кримінальні процесуальні відносини – це врегульовані кримінальним процесуальним законом суспільні відносини, що виникають і розвиваються у зв'язку зі здійсненням кримінального провадження.

Елементами кримінальних процесуальних відносин є:

- суб'єкти (усі державні органи, їх посадові особи, що здійснюють кримінальне судочинство, а також інші громадяни, посадові та юридичні особи, що залучаються у сферу кримінального провадження);
- об'єкт (те, з приводу чого виникли і розвиваються правовідносини);
- процесуальні права і процесуальні обов'язки суб'єктів кримінальних процесуальних відносин.

Кримінальна процесуальна діяльність може відбуватися лише у формі кримінальних процесуальних відносин. Іншого способу реалізації прав і виконання обов'язків суб'єктами кримінального провадження не існує.

Кримінальні процесуальні відносини виникають лише після одержання компетентними правоохоронними органами інформації про вчинене чи таке, що готується, кримінальне правопорушення. Кримінальні процесуальні відносини в основному вичерпують себе зі встановленням кримінально-правового предмета провадження й прийняттям рішення про застосування (чи незастосування) заходів кримінальної відповідальності. Закінчення функціонування кримінальних процесуальних відносин, у зв'язку з набранням вироком суду законної сили, створює юридичний факт для реалізації встановлених кримінально-правових відносин. Це не виключає виникнення кримінальних процесуальних відносин знову і після набрання вироком законної сили, зокрема, у стадіях виконання вироку, касаційного провадження, провадження у Верховному Суді України, провадження за нововиявленими обставинами.

Юридичним змістом кримінальних процесуальних відносин є зафіксовані у нормах кримінального процесуального права процесуальні права та обов'язки їх суб'єктів.

Фактичний зміст кримінальних процесуальних відносин утворюють реально здійснювані дії їх суб'єктів, спрямовані на реалізацію своїх прав та виконання обов'язків, що визначаються інтересами у кримінальному провадженні (публічними чи приватними).

Кримінальне процесуальне право визначає завдання та систему кримінального провадження, порядок відносин суду, органів прокуратури, досудового розслідування, оперативних підрозділів між собою та з іншими особами, що беруть участь у кримінальному процесі, а також порядок провадження процесуальних дій, підстави, умови та порядок прийняття процесуальних рішень.

Кримінальні процесуальні гарантії – це передбачені кримінальним процесуальним законом засоби забезпечення ефективного здійснення кримінального провадження, виконання його завдань.

Найважливішою рисою кримінальних процесуальних гарантій є їх багаторівнева системність. Саме завдяки цьому досягається їх функціональне призначення – забезпечення ефективного здійснення кримінального провадження, виконання його завдань.

Систему кримінальних процесуальних гарантій становлять:

- 1) кримінальна процесуальна форма;
- 2) засади кримінального провадження;
- 3) процесуальний статус учасників кримінального провадження;
- 4) можливість застосування заходів забезпечення кримінального провадження;
- 5) прокурорський нагляд;
- 6) судовий контроль;
- 7) відомчий контроль;

8) інститут оскарження дій, рішень і бездіяльності органів і посадових осіб, що здійснюють кримінальне провадження;

9) юридична відповідальність учасників кримінального процесу та інші.

Державним органам і посадовим особам кримінальні процесуальні гарантії забезпечують можливість виконання своїх обов'язків та використання наданих повноважень для виконання завдань кримінального провадження, а іншим учасникам кримінального процесу – реально використовувати надані їм процесуальні засоби для охорони прав, свобод і законних інтересів. Права, надані державним органам і посадовим особам у кримінальному процесі, гарантовані обов'язком відповідних осіб виконувати звернені до них вимоги та встановленими законом санкціями за невиконання цих обов'язків. З іншої сторони, права фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, гарантовані обов'язками державних органів і посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, роз'яснювати ці права та створювати умови для їх реалізації відповідно до закону.

Зважаючи на те, що одним із суб'єктів (сторін) кримінальних процесуальних відносин є державний орган або посадова особа, що наділені владними повноваженнями, особливе значення у кримінальному провадженні набувають процесуальні гарантії прав особи, охорона її прав, свобод і законних інтересів, забезпечення права на судовий захист. Реальне забезпечення прав особи, насамперед, потерпілого та підозрюваного, обвинуваченого, є критерієм оцінки демократизму та гуманізму кримінального процесу.

Процесуальними гарантіями прав особи є ті засоби, які забезпечують їх фактичну реалізацію. Наприклад, право підозрюваного, обвинуваченого мати захисника гарантується роз'ясненням йому цього права, наданням можливості обрати захисника та запросити його, наданням йому у передбачених законом випадках безоплатної допомоги захисника тощо.

Обов'язок державних органів і посадових осіб, які здійснюють кримінальне провадження, забезпечувати його учасникам (потерпілому, підозрюваному, обвинуваченому та ін.) можливість реалізації своїх прав обумовлений тим, що фактичне використання прав учасниками процесу – одна з найважливіших умов повного та неупередженого кримінального провадження, охорони законних інтересів особи у кримінальному процесі. Ці органи та посадові особи мають бути зацікавлені у тому, щоб учасники кримінального провадження знали свої права та використовували їх, оскільки тільки за такої умови може бути виключений «обвинувальний уклін», винесене законне, обґрунтоване, вмотивоване та справедливе судове рішення.

9.5. Кримінальні процесуальні акти

Кримінальний процесуальний акт – поняття складне, що включає в себе не тільки певні дії суб'єктів кримінального провадження, які виконуються ними під час здійснення своїх повноважень, а й кримінальні процесуальні документи, що складаються при цьому.

Однією з вимог кримінальної процесуальної форми є правило про те, щоб процесуальні дії і прийняті процесуальні рішення були письмово закріплені у відповідних процесуальних документах.

Кримінальний процесуальний закон встановлює таку форму цих документів, яка дає можливість повно відобразити в них хід і результати проведених процесуальних дій, підстави, мотиви та зміст прийнятих процесуальних рішень з тим, щоб надалі використати одержані дані під час досудового розслідування, судового провадження, перевірки законності та обґрунтованості проведених дій і прийнятих рішень.

Кримінальні процесуальні документи – це письмові документи, складені на підставі кримінального процесуального закону уповноваженими на те суб'єктами у зв'язку з виконанням процесуальних дій або прийняттям процесуальних рішень, у яких зафіксована інформація про хід і результати кримінальної процесуальної діяльності.

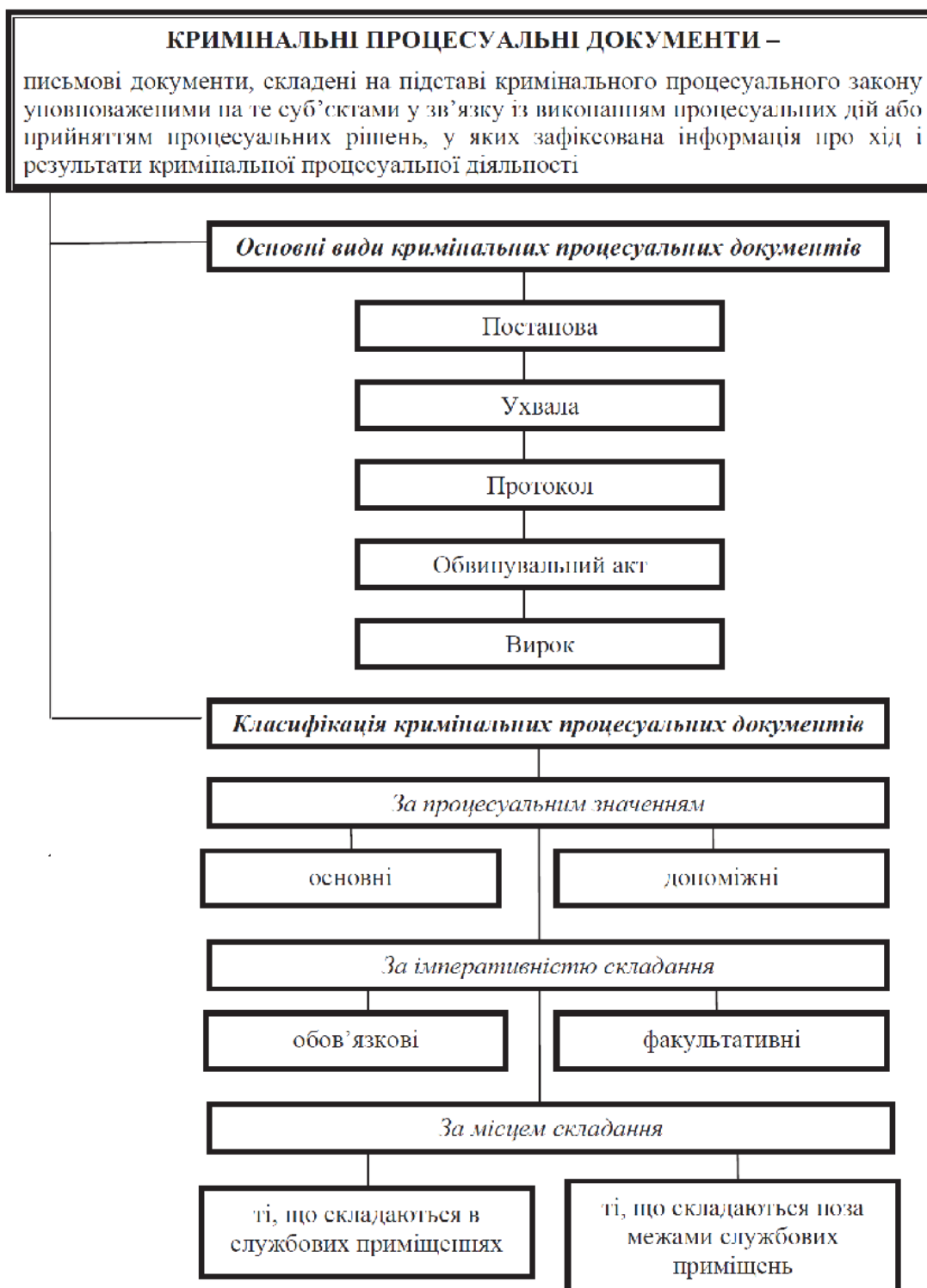
Основні види кримінальних процесуальних документів:

- *постанова;*

- протокол;
- ухвала;
- вирок;
- обвинувальний акт.

Відповідно до ст. 110 КПК рішення слідчого, прокурора приймається у формі *постанови*. Постанова виноситься у випадках, передбачених КПК (наприклад, про продовження строку досудового розслідування, про зупинення досудового розслідування, про закриття кримінального провадження), а також коли слідчий, прокурор визнає це за необхідне. Судове рішення приймається у формі ухвали або вироку, які мають відповідати вимогам, передбаченим ст. 369, 371-374 КПК.

Постанова слідчого, прокурора складається з:

- 1) вступної частини, яка повинна містити відомості про місце і час прийняття постанови; прізвище, ім'я, по батькові, посаду особи, яка прийняла постанову;
- 2) мотивувальної частини, яка повинна містити відомості про зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови; мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування та посилання на положення КПК;
- 3) резолютивної частини, яка повинна містити відомості про зміст прийнятого процесуального рішення; місце і час (строки) його виконання; особу, якій належить виконати постанову; можливість та порядок оскарження постанови.

Постанова слідчого, прокурора виготовляється на офіційному бланку та підписується службовою особою, яка прийняла відповідне процесуальне рішення.

Постанова слідчого, прокурора, прийнята в межах компетенції згідно з законом, є обов'язковою для виконання фізичними та юридичними особами, прав, свобод чи інтересів яких вона стосується.

У випадках, передбачених КПК, хід і результати проведення процесуальної дії фіксуються у *протоколі*.

Відповідно до ст. 104 КПК протокол складається з:

1) вступної частини, яка повинна містити відомості про: місце, час проведення та назву процесуальної дії; особу, яка проводить процесуальну дію (прізвище, ім'я, по батькові, посада); всіх осіб, які присутні під час проведення процесуальної дії (прізвища, імена, по батькові, дати народження, місця проживання); інформацію про те, що особи, які беруть участь у процесуальній дії, заздалегідь повідомлені про застосування технічних засобів фіксації, характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються при проведенні процесуальної дії, умови та порядок їх використання;

2) описової частини, яка повинна містити відомості про: послідовність дій; отримані в результаті процесуальної дії відомості, важливі для цього кримінального провадження, у тому числі виявлені і/або надані речі і документи;

3) заключної частини, яка повинна містити відомості про: вилучені речі і документи та спосіб їх ідентифікації; спосіб ознайомлення учасників зі змістом протоколу; зауваження і доповнення до письмового протоколу з боку учасників процесуальної дії.

Перед підписанням протоколу учасникам процесуальної дії надається можливість ознайомитися із текстом протоколу.

Зауваження і доповнення зазначаються у протоколі перед підписами. Протокол підписують усі учасники, які брали участь у проведенні процесуальної дії. Якщо особа через фізичні вади або з інших причин не може особисто підписати протокол, то ознайомлення такої особи з протоколом здійснюється у присутності її захисника (законного представника), який своїм підписом засвідчує зміст протоколу та факт неможливості його підписання особою.

Якщо особа, яка брала участь у проведенні процесуальної дії, відмовилася підписати протокол, про це зазначається в протоколі. Такій особі надається право дати письмові пояснення щодо причин відмови від підписання, які заносяться до протоколу. Факт відмови особи від підписання протоколу, а також факт надання письмових пояснень особи щодо причин такої відмови засвідчується підписом її захисника (законного представника), а у разі його відсутності – понятих.

Стаття 105 КПК передбачає можливість долучення додатків до протоколу. Додатками до протоколу можуть бути: 1) спеціально виготовлені копії, зразки об'єктів, речей і документів; 2) письмові пояснення спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії; 3) стенограма, аудіо- і відеозаписи процесуальної дії; 4) фототаблиці, схеми, зліпки, носії комп'ютерної інформації та інші матеріали, які пояснюють зміст протоколу.

Додатки до протоколів повинні бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні і/або вилученні таких додатків.

Обвинувальний акт – це процесуальний документ, який складається за результатами досудового розслідування у разі, якщо слідчим, прокурором встановлені достатні підстави для висунення обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення та його розгляду в судовому засіданні.

Обвинувальний акт складається слідчим, після чого затверджується прокурором. Обвинувальний акт може бути складений прокурором, зокрема якщо він не погодиться з обвинувальним актом, що був складений слідчим.

Відповідно до ст. 291 КПК обвинувальний акт повинен містити такі відомості:

- 1) найменування кримінального провадження та його реєстраційний номер;
- 2) анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);
- 3) анкетні відомості кожного потерпілого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство);
- 4) прізвище, ім'я, по батькові та займана посада слідчого, прокурора;
- 5) виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення;
- 6) обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання;
- 7) розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням;
- 8) розмір витрат на залучення експерта (у разі проведення експертизи під час досудового розслідування);
- 9) дату та місце його складення та затвердження.

Обвинувальний акт підписується слідчим та прокурором, який його затвердив, або лише прокурором, якщо він склав його самостійно.

Судові рішення, що приймаються у кримінальному провадженні, викладаються у формі вироку чи ухвали.

Згідно з ст. 369 КПК судові рішення, в якому суд вирішує обвинувачення по суті, викладається у формі *вироку*, а судові рішення, в якому суд вирішує інші питання, викладається у формі *ухвали*.

Стаття 370 КПК встановлює вимоги до судових процесуальних рішень. Зокрема, судові рішення повинно бути законним, обґрунтованим і вмотивованим.

Законним є рішення, ухвалене компетентним судом згідно з нормами матеріального права з дотриманням вимог щодо кримінального провадження, передбачених КПК.

Обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом відповідно до КПК.

Вмотивованим є рішення, в якому наведені належні і достатні мотиви та підстави його ухвалення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення поняття кримінального процесу.
2. Сформулюйте основні засади кримінального провадження в Україні.
3. Які завдання кримінального провадження передбачені КПК?
4. У чому полягає повнота, швидкість і неупередженість досудового розслідування та судового розгляду?
5. Сформулюйте основні положення судового розгляду кримінального провадження.
6. Назвіть стадії кримінального провадження.
7. Яка мета та які підстави застосування запобіжних заходів?
8. Назвіть основні кримінальні процесуальні функції.
9. Визначте поняття та назвіть елементи кримінальних процесуальних відносин. У чому полягає особливість кримінальних процесуальних відносин?
10. Назвіть поняття та основні види кримінальних процесуальних документів.

Глава 10. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ І ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

План:

- 10.1. Поняття та ознаки корупційних правопорушень.
- 10.2. Класифікація корупційних правопорушень.
- 10.3. Склад корупційних правопорушень.
- 10.4. Суб'єкти у сфері запобігання та протидії корупції.
- 10.5. Особливості юридичної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень.

Ключові слова: корупція, корупційне правопорушення, корупційні злочини, ознаки корупційного діяння, класифікація корупційних правопорушень, особи публічного права, особи публічного права, предмет корупційного злочину, склад корупційного правопорушення, Національне антикорупційне бюро (НАБУ), Національна агенція з питань запобігання корупції (НАЗК), Антикорупційна прокуратура.

10.1. Поняття та ознаки корупційних правопорушень

Корупція – це одне з явищ, які здатні породжувати кризові стани у різних галузях суспільного та соціального розвитку кожної держави, насамперед це стосується політики, економіки, державного управління, а також є однією із ключових передумов існування організованої злочинності

З моменту проголошення Україною незалежності поняття "*корупція*" набуло значного поширення у вітчизняній правовій літературі, виступах політичних діячів та керівників держави. Аналіз законодавства, наукової та довідниково-термінологічної літератури дозволяє стверджувати, що поняття "*корупція*" сформувалося за давніх часів і розумілося загалом як хабарництво.

Термін "*корупція*" походить від сполучення латинських слів "*correi*" – декілька учасників однієї зі сторін зобов'язального відношення з приводу єдиного предмета і – ламати, ушкоджувати, порушувати, відміняти. У результаті утворився самостійний правовий термін – "*corrumpere*", що припускав діяльність декількох (не менше двох) осіб, метою яких є "псування", "ушкодження" нормального ходу судового процесу або процесу керування справами суспільства. Дане поняття було введено у вжиток лише наприкінці 80-х років ХХ ст. Замість нього використовувалися терміни "хабарництво", "зловживання службовим становищем", "попуск" тощо.

Фактично, розглядаючи вищенаведене визначення корупції, можна зробити висновок, що корупційні правопорушення можуть вчинятися двома способами:

по-перше, це отримання певних вигод (як матеріального, так і нематеріального характеру) особами, уповноваженими на виконання функцій держави чи прирівняними до них особами;

по-друге, це діяння по підкупу даних осіб, фізичними та юридичними особами. Разом з тим, слід зауважити, що підкуп осіб, уповноважених на виконання функцій держави, або осіб, прирівняних до них, юридичними особами здійснюватися не може.

На практиці певну юридичну особу завжди представляє фізична особа – працівник юридичної особи або ж інші особи належним чином уповноважені керівництвом юридичної особи. Тому вважаємо за доцільне вести мову про підкуп осіб, уповноважених на виконання функцій держави, або осіб, прирівняних до них уповноваженими представниками юридичних осіб.

У ст. 1 «Визначення термінів» *Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р.* сказано, що **корупція** – це використання особою наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у ч. 1 ст. 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.

Основними ознаками корупції, що впливають з її законодавчого визначення, є:

а) здійснення корупційної діяльності лише особами, які уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

б) безпосередній зв'язок такої діяльності з протиправним використанням вказаними особами наданих їм повноважень;

в) заборона законом такого використання;

г) наявність спеціальної мети – схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей.

Вказаний вище Закон розрізняє два види правопорушення корупційного спрямування: **корупційне правопорушення** і **правопорушення, пов'язане з корупцією**. За вчинення таких правопорушень, поряд з іншими видами відповідальності, може встановлюватися і **кримінальна**.

При цьому одним із різновидів корупційного правопорушення є **кримінальне корупційне правопорушення (корупційне кримінальне правопорушення)**.

Зважаючи на те що у теорії держави і права правопорушення за рівнем суспільної небезпеки поділяються на *злочини* і *проступки*, можна виділити такі групи кримінальних корупційних правопорушень: **корупційні злочини** і **корупційні проступки**.

Такий розподіл є прийнятним і з позиції кримінального процесуального права. Зокрема, відповідно до положень пп. 4 і 6 ст. 3 «Визначення основних термінів Кодексу» і ст. 215 «Досудове розслідування злочинів і кримінальних проступків» КПК України, в яких насамперед йдеться про форму досудового розслідування, яку можна визнати критерієм для класифікації, **кримінальні корупційні правопорушення** також можна поділити на два види, про які згадувалося вище: **корупційні злочини** і **корупційні проступки**.

Однак національне кримінальне законодавство взагалі не згадує термін «проступок» (у тому числі кримінальний, корупційний тощо), оперуючи лише терміном «злочин», а отже, на сучасному етапі розвитку закону України про кримінальну відповідальність варто говорити лише про **корупційні злочини**.

Загалом корупційні злочини є *конвенційними*, їх існування визнається міжнародним кримінальним правом. Так, *ст. 8 «Криміналізація корупції» Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності* від 15 листопада 2000 р. (ратифікована Україною із застереженнями і заявами 4 лютого 2004 р.) вказує на необхідність **визнати як кримінально карані такі діяння, коли вони вчиняються навмисно:**

а) обіцянка, пропозиція або надання публічній посадовій особі, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної переваги для самої посадової особи або іншої фізичної чи юридичної особи для того, щоб ця посадова особа вчинила будь-яку дію або бездіяльність при виконанні своїх службових обов'язків;

б) вимагання або прийняття публічною посадовою особою, особисто або через посередників, будь-якої неправомірної переваги для самої посадової особи або іншої фізичної або юридичної особи для того, щоб ця посадова особа вчинила будь-яку дію чи бездіяльність при виконанні своїх службових обов'язків.

В свою чергу, слід зазначити, що ознаками корупційного діяння є:

діяння, спрямоване на отримання неправомірної вигоди як майнового так і немайнового характеру (на відміну від хабара). Обов'язкова наявність корисливої мети;

вигоди, матеріальні чи нематеріальні блага отримуються суб'єктом відповідальності за корупційні правопорушення незаконно;

дії або бездіяльність суб'єкта відповідальності за корупційні правопорушення, спрямовані на порушення вимог нормативно-правових актів, у яких визначені коло прав та обов'язків особи на відповідній посаді, з метою отримання благ у незаконний спосіб;

діяння, спрямовані на отримання певних благ за допомогою і з використанням службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей, авторитету займаної посади, які не пов'язані з виконанням особою своїх безпосередніх посадових обов'язків;

дія або бездіяльність посадової особи спрямовані на отримання благ, вчинена умисно, при цьому особа, яка вчинила це правопорушення, усвідомлювала протиправний характер своїх вчинків;

дії посадової особи вчинюються за домовленістю або згодою сторін;

діяння має бути вчинене особою, віднесеною Законом України "Про засади запобігання і протидії корупції" до суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення;

наявність причинного зв'язку між діяннями та наслідками;

дії або бездіяльність суб'єкта правопорушення з ознаками корупції, не містять складу злочину.

Також ця Конвенція передбачає, що кожна держава-учасниця має розглянути можливість визнати кримінально караними:

1) випадки, про які йдеться вище, якщо в них бере участь будь-яка іноземна публічна посадова особа або міжнародний цивільний службовець;

2) участь як спілник у вчиненні будь-якого злочину, визнаного таким відповідно до ст. 8 цієї Конвенції;

3) будь-які інші форми корупції.

Про корупційні злочини, а точніше – **«злочини, пов'язані з корупцією»**, зважаючи на офіційний переклад українською мовою, згадує Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173), що прийнята 27 січня 1999 р. у Страсбурзі та ратифікована Україною 18 жовтня 2006 р.

Про **«корупційні дії»** згадує Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 174), що прийнята 4 листопада 1999 р. у Страсбурзі та ратифікована Україною 16 березня 2005 р.

Також у Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. (ратифікована Україною із заявами 18 жовтня 2006 р.) зазначається про **«злочини, визнані (визначені) цією Конвенцією»**. Ця конвенція ґрунтується на низці інших важливих міжнародно-правових документів щодо запобігання та протидії корупції (зокрема, це Міжамериканська конвенція про боротьбу з корупцією, прийнята Організацією американських держав 29 березня 1996 р.;

Конвенція про боротьбу з корупцією, яка зачіпає посадових осіб Європейських Співтовариств або посадових осіб держав – членів Європейського Союзу, прийнята Радою Європейського Союзу 26 травня 1997 р.;

Конвенція про боротьбу з підкупом іноземних посадових осіб у міжнародних комерційних угодах, прийнята Організацією економічного співробітництва та розвитку 21 листопада 1997 р.;

Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 27 січня 1999 р.;

Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 4 листопада 1999 р.;

Конвенція Африканського союзу про недопущення корупції та боротьбу з нею, прийнята главами держав й урядів Африканського союзу 12 липня 2003 р.;

Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р.).

Крім того, поняття **«корупційний злочин»** є широко вживаним у законодавстві багатьох держав світу, у тому числі тих, які виникли на теренах колишнього СРСР (Киргизька Республіка, Республіка Молдова та ін.) і правові системи яких є близькими до правової системи України.

Усе це орієнтує на те, що імплементація терміна «корупційний злочин» у національне кримінальне законодавство є цілком обґрунтованим і необхідним кроком.

У теорії кримінального права корупційні злочини визначалися порізно:

– злочини, які полягають у неправомірному використанні (зловживанні) посадовими особами органів державної влади або органів місцевого самоврядування наданої їм влади або свого посадового становища в особистих інтересах або інтересах третіх осіб (М. І. Мельник);

– будь-який умисний злочин, що вчиняється посадовою особою органу державної влади чи місцевого самоврядування з використанням свого службового становища з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або для задоволення інтересів третіх осіб (О. М. Джужа);

– передбачене в Особливій частині КК України суспільно небезпечне діяння, яке містить ознаки корупції та корупційного правопорушення (В. Куц, Я. Триньова).

Специфікою КК України є те, що тут не розглядається відповідальність за корупційні злочини в межах якогось окремого розділу його Особливої частини. Таким чином, серед 20-ти розділів Особливої частини цього Кодексу не існує розділу, який би мав назву «Корупційні злочини». Натомість законодавець застосував неординарний підхід – визначення корупційних злочинів дається у примітці до ст. 45 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям» у розділі IX «Звільнення від кримінальної відповідальності» Загальної частини КК України. Зумовлено це тим, що саме у цій статті вперше згадується про термін «корупційний злочин» (у зв'язку з вирішенням питань про звільнення особи від кримінальної відповідальності), а отже, з позиції законодавчої техніки існує потреба в його визначенні в межах згаданої кримінально-правової норми.

Слід підтримати думку В.І. Тютюгіна і К.С. Косінової, що «закріплення переліку корупційних злочинів у законі про кримінальну відповідальність мало за мету в першу чергу унеможливити або ускладнити застосування пільгових (заохочувальних) норм кримінального права до осіб, які вчинили такі діяння (зокрема, інституту звільнення від кримінальної відповідальності, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, звільнення від покарання з випробуванням чи від його відбування за амністією, зняття судимості тощо)».

Зазначимо, що спочатку законодавче визначення корупційних злочинів у національному КК з'явилося на підставі Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. Цей Закон доповнив ст. 45 приміткою такого змісту: «**Примітка.** Корупційними злочинами відповідно до цього Кодексу вважаються злочини, передбачені частиною другою статті 191, частиною другою статті 262, частиною другою статті 308, частиною другою статті 312, частиною другою статті 313, частиною другою статті 320, частиною першою статті 357, частиною другою статті 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені статтями 354, 364, 364-1, 365-2, 368-370 цього Кодексу». Однак пізніше редакція згаданої примітки статті була законодавчо переглянута. На підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» від 12 лютого 2015 р. примітка до ст. 45 КК України отримала нову редакцію.

Отже, **корупційними злочинами** відповідно до КК України вважаються злочини, передбачені ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені ст.ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368 – 369-2 Кодексу.

Очевидно, що законодавче визначення корупційних злочинів дається не в контексті їх широкого опису з розкриттям специфічних ознак, а шляхом перерахування конкретних статей КК України, в яких встановлена відповідальність за вчинення таких суспільно небезпечних посягань.

Далі варто зазначити про ознаки корупційних злочинів. На думку В. М. Киричка, корупційним злочинам водночас властиві дві групи ознак: а) склад злочину, передбачений КК України; б) ознаки корупційного правопорушення. Аналогічну позицію займає й І. Є. Мезенцева, стверджуючи, що під корупційним злочином законодавець розуміє передбачене в Особливій частині КК України суспільно небезпечне діяння, яке містить ознаки корупції та корупційного правопорушення. Погоджуючись з цим, варто уточнити, що **типовими ознаками корупційного злочину є:**

1) суспільна небезпечність (саме за рівнем суспільної небезпеки корупційний злочин відрізняється від інших корупційних правопорушень, адже його вчинення завжди створює загрозу заподіяння істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі, або фактично заподіює таку шкоду);

2) *протиправність* (передбачення корупційного діяння виключно КК України);

3) *наявність діяння, що містить ознаки корупції*, зміст якої розкрито у ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. (зокрема, вчинення корупційного злочину завжди пов'язано з використанням особою влади, службового становища чи можливостей, які з такого службового становища випливають, при цьому слід уточнити, що для такого злочину характерно не просто використання службового становища, а зловживання таким становищем, тобто діяння, що містить ознаки корупції: а) може вчинятися шляхом як дії, так і бездіяльності; б) полягає у використанні особою влади чи своїх службових повноважень; в) суперечить інтересам служби);

4) *вчинення його спеціальним суб'єктом* – особою, зазначеною у ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. Передусім суб'єктами корупційних злочинів є службові особи як публічного, так і приватного права, та особи, які надають публічні послуги, хоча також суб'єктами зазначених злочинів можуть бути працівники підприємств, установ чи організацій, які не є службовими особами, та загальні суб'єкти;

5) *наявність виключно умислу (умисної форми вини)*. При цьому в злочинах, передбачених ст.ст. 364, 364-1 і 365-2 КК України, ставлення до наслідків може виражатися як у формі умислу, так й у формі необережності. Також слід зазначити, що мотиви і мета корупційних злочинів можуть бути різними (переважно такими, що мають корисливу спрямованість або передбачають одержання неправомірної вигоди);

6) *караність*. Покарання за корупційні злочини може бути різним – від штрафу до позбавлення волі на строк до 15 років з конфіскацією майна. Особа, яка запропонувала, пообіцяла або надала неправомірну вигоду, може бути звільнена від кримінальної відповідальності (а отже, і від покарання) за злочини, передбачені ст.ст. 354, 368-3, 369-4, 369, 369-2 КК України, за наявності додержання умов і підстав, зазначених у ч. 5 ст. 354 цього Кодексу.

Проте, як буде зазначено далі, з наведених вище положень щодо типових ознак корупційних злочинів можуть бути певні винятки.

Отже, з урахуванням викладеного в теоретичному плані під корупційними злочинами слід розуміти передбачені виключно КК України, суспільно небезпечні та карані умисні діяння, що містять ознаки корупції та вчиняються спеціальними суб'єктами.

З огляду на співвідношення національної та міжнародної систем корупційних злочинів можна зробити висновок, що вони повністю не збігаються.

Зокрема, корупційними злочинами Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. вважає:

- 1) підкуп національних державних посадових осіб;
- 2) підкуп іноземних державних посадових осіб і посадових осіб міжурядових організацій;
- 3) розкрадання, неправомірне привласнення або інше нецільове використання майна державною посадовою особою;
- 4) зловживання впливом;
- 5) зловживання службовим становищем;
- 6) незаконне збагачення;
- 7) підкуп у приватному секторі;
- 8) розкрадання майна в приватному секторі;
- 9) відмивання доходів, здобутих злочинним шляхом.

У той же час КК України до розряду корупційних злочинів відносить, наприклад, викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 262), або порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320), тоді як легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209), – ні.

В іншому випадку, наприклад, у ст. 6 «Акти корупції» Міжамериканської конвенції про боротьбу з корупцією від 29 березня 1996 р., зазначено, що вона застосовується з-поміж іншого до таких актів корупції, як «бездіяльність при виконанні своїх обов'язків урядовим чиновником або особою, які здійснюють публічні функції, з метою незаконного отримання прибутку для себе або третьої сторони» чи «приховання майна, отриманого внаслідок скоєння одного з актів, на який було посилення у цій статті».

Однак у чинному КК України корупційними злочинами не є, *по-перше*, якісь конкретні види бездіяльності, що підпорядковані меті незаконного отримання прибутку (зловживання владою або службовим становищем ми не враховуємо); *по-друге*, придбання, отримання, зберігання чи збут майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198), або приховування злочину (ст. 396).

Корупційні злочини повністю не збігаються із жодною групою злочинів у національному КК. Це цілком стосується і злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, з якими найчастіше всього ототожнюють корупційні злочини.

Очевидно, що не всі так звані *службові злочини* є корупційними (взяти хоча б перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК України), або службову недбалість (ст. 367 КК України)).

З іншого боку, корупційні злочини не зводяться тільки до злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

10.2. Класифікація корупційних правопорушень

Якщо говорити про **класифікацію корупційних правопорушень** за чинним КК України, то з цього приводу існують різні підходи. Узагальнено під класифікацією злочинів (у тому числі корупційних) слід розуміти їх поділ на групи (категорії) залежно від того чи іншого критерію.

Дискутуючи про класифікаційні підходи до корупційних злочинів, О. Ю. Бусол стверджує про таке:

1) виокремлення такого виду злочинів, як корупційні для використання на практиці і в кримінально-правовій науці є не стільки недоцільним, скільки практично неможливим, при цьому існує ряд інших злочинів, які можуть мати корупційну спрямованість, але зовсім інший основний безпосередній об'єкт посягання (наприклад, у ст. 139 КК України «Ненадання допомоги хворому медичним працівником», таким об'єктом є порядок суспільних відносин у частині забезпечення охорони життя і здоров'я людини, але у випадку вчинення цього злочину з метою отримання неправомірної вигоди додатковим об'єктом може бути авторитет органів державної влади, а сам злочин матиме корупційний характер). Потрібно також враховувати те, що корупційні злочини можуть вчинюватися, окрім осіб, наділених певними владноадміністративними повноваженнями, тобто спеціальним суб'єктом, також особами, які не мають ознак спеціального суб'єкта і наділені ознаками лише загального суб'єкта злочину;

2) особливістю корупційних злочинів є те, що, незважаючи на низку спільних ознак, вони можуть бути складовими й інших видів злочинів; вони можуть належати до злочинів проти основ національної безпеки України, проти власності, проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, проти правосуддя у сфері господарської діяльності, службової діяльності, воєнних злочинів. Частина цих злочинів може бути визнана безумовно корупційними, а частина – лише за наявності певних умов їх вчинення.

Так, **безумовно корупційними** є злочини, всі ознаки яких вказують на їх корупційний характер і визначені в законі чи впливають з його змісту. Так, відповідно до чинного КК України до таких корупційних злочинів можуть бути віднесені: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364); зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 364-1); перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365) і багато інших (ст.ст. 365-2, 366, 368, 368-2, 368-3, 368-4, 369, 369-2, 370, 191, 344, 354, 191, 351, 356, 358, 372, 375, 376, 381-1, 388, 422).

До **умовно корупційних** належать злочини, склад яких має не всі ознаки корупційності. Суб'єктивна сторона цих злочинів не пов'язується з корисливою чи іншою особистою заінтересованістю. До таких, зокрема, належать злочини, передбачені ст.ст. 206, 210, 211, 157–162, 184, 365, 373, 376, 376-1, 426 КК України та інші.

Залежно від послідовності групування корупційних злочинів у примітці до ст. 45 КК України та вчинення чи невчинення їх шляхом зловживання службовим становищем усі корупційні злочини можна поділити на два види:

а) корупційні злочини, вчинені шляхом зловживання службовим становищем (ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК України);

б) окремі корупційні злочини у сфері господарської діяльності, проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, а також у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ст.ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368 – 369-2 КК України).

Фактично ця класифікація корупційних злочинів є нічим іншим, як класифікацією, що передбачає безумовно корупційну (ст.ст. 210, 354, 364, 364-1, 365-2, 368 – 369-2 КК України), та умовно корупційну групи (ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК України).

З цього приводу В. І. Тютюгін і К. С. Косінова зазначають про таке.

По-перше, аналіз корупційних злочинів першої групи дозволяє дійти висновку, що вони або завжди пов'язані зі зловживанням владою чи службовим становищем, а також можливостями, які випливають із такого становища особи, або ж пов'язані з одержанням неправомірної вигоди від іншої особи (можливість одержання якої так само пов'язана з обійманням особою певної посади).

По-друге, для корупційних злочинів другої групи характерним є те, що діяння як ознака об'єктивної сторони в них передбачається альтернативно (викрадення, привласнення, вимагання, заволодіння в ст. 262 КК України тощо), і тому законодавець прямо вказує, що не будь-яка форма об'єктивної сторони вказаних злочинів дозволяє віднести їх до корупційних, а лише така, яка має своїм способом використання службового становища винного.

Розмежувати корупційні злочини можливо за іншим критерієм – **за родовим об'єктом посягання**:

1) корупційний злочин проти власності (ст. 191 КК України);

2) корупційний злочин у сфері господарської діяльності (ст. 210 КК України);

3) корупційний злочин проти громадської безпеки (ч. 2 ст. 262 КК України);

4) корупційні злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст.ст. 308, 312, 313, 320 КК України);

5) корупційні злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (ст.ст. 354 і 357 КК України);

6) корупційні злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ст.ст. 364, 364-1, 365-2, 368 – 369-2 КК України);

7) корупційний злочин проти встановленого порядку несення військової служби/корупційний військовий злочин (ст. 410 КК України).

За суб'єктами корупційні злочини можна поділити на ті, що вчиняються:

а) службовими особами юридичних осіб публічного права (наприклад, ст. 364 КК України);

б) службовими особами юридичних осіб приватного права (наприклад, ст. 364-1 КК України);

в) особами, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але здійснюють професійну діяльність, пов'язану з наданням публічних послуг (наприклад, ст. 365-2 КК України);

г) працівниками підприємства, установи чи організації, які не є службовими особами, або особами, які працюють на користь підприємства, установи чи організації (наприклад, ч. 3 і 4 ст. 354 КК України);

ґ) загальними суб'єктами (наприклад, ч. 1 і 2 ст. 354 або ст. 369 КК України);

д) військовою службовою особою (наприклад, ст. 410 КК України) та ін.

Також розмежувати корупційні злочини можливо й за іншими критеріями, зокрема: **за предметом корупційного злочину** (предметні і безпредметні); **за метою корупційного злочину** (наприклад, ті, що передбачають мету одержання будь-якої неправомірної вигоди, та ті, що її не передбачають), а також **за якими-небудь іншими ознаками складів корупційних злочинів** чи **іншими критеріями**.

За критерієм підслідності, про яку йдеться у ст. 216 КПК України, можна виділяти такі види корупційних злочинів: ті, досудове розслідування по яких здійснюють слідчі органів Національної поліції; ті, досудове розслідування по яких здійснюють слідчі органів безпеки; ті, досудове розслідування по яких здійснюють слідчі державного бюро розслідувань; ті, досудове розслідування по яких здійснюють детективи НАБУ.

Виходячи з назви головного антикорупційного органу держави – Національного антикорупційного бюро України, він мав би розслідувати передусім кримінальні корупційні правопорушення, тобто корупційні злочини, про які йдеться у примітці до ст. 45 КК України. Однак перелік безпосередньо підслідних детективам НАБУ кримінальних правопорушень, зважаючи на положення ч. 5 ст. 216 «Підслідність» КПК України, не збігається з переліком корупційних злочинів, про які йдеться у примітці до ст. 45 КК України, що є парадоксальною ситуацією.

Відтак усі злочини, що підслідні детективам НАБУ, можна поділити на такі види, **залежно від вектора загроз (викликів)**:

такі, що зумовлені зовнішніми загрозами – злочини, передбачені ст. 191, 206-2, 209, 210, 211, 354 (стосовно працівників юридичних осіб публічного права), 364, 366-1, 368, 368-2, 369, 369-2, 410 КК України (тобто злочини, передбачені 13-ма статтями КК України, про що йдеться в абз. 1 ч. 5 ст. 216 КПК України), якщо наявна хоча б одна з передбачених законом умов, зокрема:

1) злочин вчинено: Президентом України, повноваження якого припинено, народним депутатом України, Прем'єр-міністром України, членом Кабінету Міністрів України, першим заступником і заступником міністра, Головою Національного банку України, його першим заступником і заступником, членом Ради Національного банку України, Секретарем Ради національної безпеки і оборони України, його першим заступником і заступником; державним службовцем, посада якого віднесена до першої та другої категорій посад, особою, посада якої прирівняна до першої та другої категорій посад державної служби;

депутатом Верховної Ради АРК, депутатом обласної ради, міської ради міст Києва та Севастополя, посадовою особою місцевого самоврядування, посаду якої віднесено до першої та другої категорій посад;

суддею КСУ, суддею суду загальної юрисдикції, народним засідателем або присяжним (під час виконання ними цих функцій), Головою, членами, дисциплінарними інспекторами Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Головою, заступником Голови, секретарем секції Вищої ради юстиції, іншим членом Вищої ради юстиції;

прокурорами органів прокуратури, зазначеними у пп. 1 – 4, 5 – 11 ч. 1 ст. 15 Закону України «Про прокуратуру»;

особою вищого начальницького складу державної кримінально-виконавчої служби, органів та підрозділів цивільного захисту, вищого складу Національної поліції, посадовою особою митної служби, якій присвоєно спеціальне звання державного радника податкової та митної справи III рангу і вище, посадовою особою органів державної податкової служби, якій присвоєно спеціальне звання державного радника податкової та митної справи III рангу і вище;

військовослужбовцем вищого офіцерського складу Збройних сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України;

керівником суб'єкта великого підприємництва, у статутному капіталі якого частка державної або комунальної власності перевищує 50 %;

2) розмір предмета злочину або завданої ним шкоди в 500 і більше разів перевищує розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законом на час вчинення злочину (якщо злочин вчинено службовою особою

державного органу, правоохоронного органу, військового формування, органу місцевого самоврядування, суб'єкта господарювання, у статутному капіталі якого частка державної або комунальної власності перевищує 50 %);

3) злочин, передбачений ст. 369, ч. 1 ст. 369-2 КК України, вчинено щодо службової особи, визначеної у ч. 4 ст. 18 КК України або у п. 1 цієї частини.

Відповідно до абз. 2 ч. 5 ст. 216 КПК України, прокурор, який здійснює нагляд за досудовими розслідуваннями, які проводяться детективами НАБУ, своєю постановою може віднести кримінальне провадження у злочинах, передбачених абз. 1 цієї частини, до підслідності детективів НАБУ, якщо відповідним злочином було заподіяно або могло бути заподіяно тяжкі наслідки охоронюваним законом свободам та інтересам фізичної або юридичної особи, а також державним чи суспільним інтересам.

Під **тяжкими наслідками** слід розуміти заподіяння шкоди життєво важливим інтересам суспільства та держави, зокрема державному суверенітету, територіальній цілісності України, реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків трьох і більше осіб.

Однак, на наш погляд, законодавець у положеннях КПК України (абзаци 1 і 2 ч. 5 ст. 216) фактично врегулює й кримінально-правові положення, оскільки абсолютно очевидно, що юридичні конструкції типу «розмір предмета злочину або завданої ним шкоди ...» або «тяжкі наслідки» більш тяжіють до норм КК України. Але якщо чимало статей КК України вже містять вказівку як на відповідні розміри предметів злочинів, так і на тяжкі наслідки, то хіба потрібно ще додатково дублювати це у КПК України, наповнюючи вказані терміни незвичними смисловим навантаженням? Видається, що ні.

Не згодні з тим, що законодавець пов'язує певні розміри предмета злочину з розміром мінімальної заробітної плати, а не з розміром н.м.д.г., критично ставимось до того, що визначення «тяжких наслідків» за суттю є оціночним поняттям і це не тільки суперечить положенням п. 4 примітки до ст. 364 КК України, де такого роду наслідки мають виключно майновий характер, а й потребує додаткового тлумачення інших складових категорій цього поняття (зокрема, «життєво важливі інтереси суспільства та держави»), не зовсім уявляємо собі, на якій підставі кримінальний процесуальний закон говорить про шкоду реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків саме трьох і більше осіб. Відтак вважаємо, що такі новели можуть ускладнити роботу детективам НАБУ;

такі, що зумовлені внутрішніми загрозами – злочини, передбачені ст.ст. 354, 364 – 370 КК України, які були вчинені службовою особою НАБУ (крім директора НАБУ, його першого заступника і заступника), у разі їх встановлення підрозділом внутрішнього контролю НАБУ (тобто злочини, передбачені 15 статтями КК України, про що йдеться в абз. 4 ч. 5 ст. 216 КПК України). Особливістю суб'єктів злочинів цієї групи є те, що вони вчиняються насамперед персоналом НАБУ – його службовими особами чи працівниками цієї організації, які не є службовими особами, або особами, які працюють на користь цієї організації;

такі, що зумовлені універсальними загрозами – злочини, які віднесені до підслідності слідчих інших органів, але за рішенням директора НАБУ та за погодженням із прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури можуть розслідуватися детективами НАБУ з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів, які віднесені ст. 216 КПК України до його підслідності (тобто злочини, про які йдеться в абз. 3 ч. 5 ст. 216 КПК України). До цієї групи злочинів, за наявності для цього підстав, може бути віднесений будь-який злочин (наприклад, умисне вбивство, яке вчинено з корисливих мотивів і містить корупційну складову, або з'валтування, яке може вчинити керівник відносно підлеглої по службі особи, якщо наявна корупційна складова).

10.3. Склад корупційного правопорушення

Всі корупційні правопорушення мають свої складові елементи, які в сукупності утворюють **склад правопорушення** та без наявності яких діяння не буде визнаватися правопорушенням.

Під складом адміністративного правопорушення в теорії права розуміється сукупність встановлених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують діяння як адміністративне правопорушення (проступок).

До складу корупційного правопорушення належать: **об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона.**

Першим елементом складу корупційного правопорушення, як і будь-якого іншого адміністративного правопорушення, є об'єкт корупційного правопорушення.

Об'єкт правопорушення – це те, на що посягає протиправне діяння. Адміністративне правопорушення це суспільно небезпечне діяння, яке завдає шкоди суспільним відносинам, що й становлять його об'єкт.

Об'єктом можуть бути лише такі суспільні відносини, які охороняються адміністративною санкцією. Це впливає зі змісту ст. 1 КУпАП, у якій зазначено, що завданням законодавства про адміністративні правопорушення є охорона власності, соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів підприємств, установ та організацій, установленого порядку управління, державного і суспільного порядку.

Залежно від ступеня узагальнення, рівня абстрагування розрізняють **загальний, родовий, видовий та безпосередній об'єкти правопорушень (проступків).**

Загальним об'єктом корупційних правопорушень є суспільні відносини, що мають дві ознаки:

- 1) вони регулюються нормами різних галузей права;
- 2) охороняються адміністративно-правовими санкціями.

Родовим об'єктом корупційних правопорушень, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення, є суспільні відносини, які визначають зміст та порядок законної діяльності суб'єктів владних повноважень, який встановлює законодавець.

Під **безпосереднім об'єктом** мають на увазі ті конкретні суспільні відносини, поставлені під охорону закону, яким заподіюють шкоду правопорушенням, що підпадає під ознаки конкретного складу правопорушення. Практика нормативного регулювання адміністративної відповідальності свідчить про тенденцію значного розширення кола безпосередніх складів адміністративних правопорушень. Зокрема безпосереднім об'єктом корупційних правопорушень є суспільні відносини в сфері нормального функціонування публічної адміністрації, проходження публічної (державної) служби та пов'язані з ними фінансові, майнові та ін.

На сьогоднішній день адміністративне законодавство в ряді випадків визнає безпосереднім об'єктом предмет посягання.

Зокрема статті 28 і 29 регламентують конфіскацію і оплатне вилучення предмета, що був безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. Разом із тим, деякі норми чинного КУпАП, які передбачають відповідальність за корупційні правопорушення, вказують на предмети таких правопорушень. Так, наприклад, предметом в статтях 1722 "Порушення обмежень щодо використання службового становища" та 172* "Пропозиція або надання неправомірної вигоди" буде неправомірна винагорода; в ст. 1725 "Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання дарунка (пожертви)" предметом буде виступати дарунок (пожертва) в ст. 172е "Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень" предметом є інформація.

Невід'ємним елементом складу правопорушення є **об'єктивна сторона правопорушення** - це зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на об'єкт, що перебуває під охороною адміністративно-правових санкцій. Відповідно до цього об'єктивну сторону складу корупційного правопорушення утворюють ознаки, що характеризують зовнішні прояви правопорушення:

- діяння;
- час;
- спосіб вчинення проступку.

Під **діянням (дією чи бездіяльністю) осіб**, уповноважених на виконання функцій держави, слід розуміти діяльність осіб, здійснювану в межах визначених для них повноважень і спрямовану на практичне

виконання завдань і функцій, які стоять перед органами, де працюють такі особи. Повноваження, надані особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування та прирівняні до таких осіб особи – це ті конкретні обов'язки, які, відповідно до Закону та інших нормативно-правових актів, вони повинні виконувати, а також права, надані їм для повного і ефективного виконання своїх обов'язків. Протиправне використання такими особами наданих їм повноважень вважається перевищенням ними їхніх владних та інших службових прав, а так само інше умисне зловживання ними, умисне невиконання покладених на них обов'язків.

Отже, **об'єктивна сторона корупційних правопорушень** полягає у дії (наприклад, отримання винагороди в обмін на певні привілеї для фізичної чи юридичної особи; порушення обмежень щодо використання службового становища; порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності; одержання дарунка (пожертви); незаконне розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових повноважень) або у бездіяльності (наприклад, неповідомлення особою безпосереднього керівника про наявність конфлікту інтересів; ненадання інформації юридичним чи фізичним особам, якщо надання такої інформації передбачене законом; нескладення протоколу про вчинення корупційного діяння; неподання або несвоєчасне подання декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру).

Такі ознаки об'єктивної сторони, як спосіб та час, передбачені нормами КУпАП як кваліфікуючі для деяких корупційних правопорушень. Так, зокрема, ст. 172е КУпАП передбачено вчинення корупційного правопорушення шляхом незаконного розголошення або використання в інший спосіб особою у своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових повноважень. У примітці до ст. 172г "Порушення вимог щодо повідомлення про конфлікт інтересів" зазначено, що під конфліктом інтересів слід розуміти суперечність між особистими інтересами особи та її службовими повноваженнями, наявність яких може вплинути на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, а також на вчинення чи невчинення дій під час виконання наданих їй службових повноважень.

Наступним елементом складу корупційного правопорушення є **суб'єкт проступку**. Організація ефективною протидії та боротьби з корупційними проявами передусім вимагає правильного і чіткого визначення кола суб'єктів, які можуть вчиняти корупційні правопорушення.

Залежно від ознак, якими наділені суб'єкти адміністративного проступку, в теорії адміністративного права виділяють загальні та спеціальні суб'єкти адміністративного правопорушення.

Загальний суб'єкт передбачений щодо ст. 172з КУпАП "Пропозиція або надання неправомірної вигоди", під яким розуміють осудну особу, яка на момент вчинення адміністративного правопорушення досягла шістнадцятирічного віку.

Для інших корупційних правопорушень передбачений **спеціальний суб'єкт**. Їх перелік визначено відповідними статтями КУпАП із посиланням на ст. 4 Закону України "Про запобігання корупції", в якій наведені суб'єкти, що несуть відповідальність за вчинення корупційних правопорушень. **До них належать:**

1) особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування:

а) Президент України, Голова Верховної Ради України, його Перший заступник та заступник, Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України, міністри, інші керівники центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, та їх заступники, Голова Служби безпеки України, Генеральний прокурор України, Голова Національного банку України, Голова Рахункової палати, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

б) народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад;

в) державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування;

г) військові посадові особи Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань;

г) судді Конституційного Суду України, інші професійні судді, Голова, члени, дисциплінарні інспектори Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, службові особи секретаріату цієї Комісії, Голова, заступник Голови, секретарі секцій Вищої ради юстиції, а також інші члени Вищої ради юстиції, народні засідателі і присяжні (під час виконання ними цих функцій);

д) особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, державної кримінально-виконавчої служби, органів та підрозділів цивільного захисту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, особи начальницького складу податкової міліції;

е) посадові та службові особи органів прокуратури, Служби безпеки України, дипломатичної служби, митної служби, державної податкової служби;

є) члени Центральної виборчої комісії;

ж) посадові та службові особи інших органів державної влади;

2) особи, які прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування:

а) посадові особи юридичних осіб публічного права, які одержують заробітну плату за рахунок державного чи місцевого бюджету;

б) особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, оцінювачі, а також експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники, члени трудового арбітражу, третейські судді під час виконання ними цих функцій, інші особи в установлених законом випадках);

в) посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, в тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), а також іноземні третейські судді, особи, які уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному до судового;

г) посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів;

3) особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або особи, спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, відповідно до закону;

4) посадові особи юридичних осіб, фізичні особи – у разі одержання від них особами, посадовими чи службовими особами, а також особами прирівняними до них, або за участю цих осіб іншими особами неправомірної вигоди.

Наступним елементом корупційного правопорушення є **суб'єктивна сторона**, тобто психічне ставлення особи (суб'єкта правопорушення) до своїх дій і їх наслідків.

Суб'єктивна сторона корупційного правопорушення полягає у психічному ставленні суб'єкта до вчиненого протиправного діяння. Основною ознакою, ядром суб'єктивної сторони складу є вина. Встановлення вини – головне завдання аналізу суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення.

У ст. 9 КУпАП прямо зафіксовано, що адміністративний проступок – діяння винне. Таким чином, відсутність у діянні вини означає відсутність у ньому суб'єктивної сторони і складу правопорушення взагалі. Під виною правопорушника розуміють його негативне психічне ставлення до інтересів суспільства і конкретних громадян.

Вина особи за вчинене адміністративне корупційне правопорушення проявляється у формі умислу, тобто винна особа:

а) усвідомлювала протиправний характер свого діяння; передбачала його шкідливі наслідки; бажала настання цих наслідків;

б) усвідомлювала протиправний характер свого діяння; передбачала його шкідливі наслідки; свідомо допускала настання цих наслідків.

Слід зазначити, що такі **факультативні ознаки суб'єктивної сторони, як мета і мотив** у цілому характерні для корупційних правопорушень, але на їх кваліфікацію не впливають.

10.4. Суб'єкти у сфері запобігання та протидії корупції

Серед суб'єктів, яких держава уповноважує вживати заходи із запобігання і протидії корупції та щодо яких вона окреслює загальні напрями здійснення їхніх повноважень, можна виділити три групи:

- 1) суб'єкти із загальними повноваженнями;
- 2) суб'єкти зі спеціальними повноваженнями;
- 3) суб'єкти з повноваженнями учасника антикорупційних заходів.

I група суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції, включає суб'єкти із загальними повноваженнями, не створені спеціально для безпосередньої боротьби з корупцією, проте уповноважені протидіяти корупції:

Президент України – у межах своїх повноважень він затверджує загальнонаціональні програми, концепції тощо;

Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні;

Кабінет Міністрів України – як вищий орган у системі органів виконавчої влади (прикладом нормативної координаційної діяльності Уряду є встановлення та зміна структурних підрозділів органів виконавчої влади, зокрема й підрозділів, діяльність яких спрямована на запобігання і протидію корупції);

Генеральний прокурор України в частині реалізації свого конституційного статусу.

II групу суб'єктів зі спеціальними повноваженнями складають спеціально уповноважені суб'єкти у сфері протидії корупції, визначені ЗУ «Про запобігання корупції», які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії їй, безпосередньо виявляють, припиняють або розслідують корупційні правопорушення чи пов'язані з ними:

органи прокуратури;

органи Національної поліції України;

Національне антикорупційне бюро України;

Національне агентство з питань запобігання корупції.

III група складається з суб'єктів, які мають право лише брати участь у запобіганні та протидії корупції. Однак у певних випадках вони мають право здійснювати заходи щодо припинення корупційних правопорушень, сприяти відновленню порушених прав чи інтересів держави, фізичних і юридичних осіб, брати участь в інформаційному й науково – дослідному забезпеченні проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції, залучатися до таких заходів:

державні органи;

органи влади;

органи місцевого самоврядування ;

підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості та форми власності, їхні посадові та службові особи;

посадові та службові особи юридичних осіб публічного права, їх структурних підрозділів ;

громадяни, об'єднання громадян (за їх згодою).

В Україні з'явилися три нові «антикорупційні» інституції:

Національне антикорупційне бюро (НАБУ)

Національна агенція з питань запобігання корупції (НАЗК)

Антикорупційна прокуратура

Усі ці органи співпрацюють між собою, однак, мають різні функції та завдання.

«АНТИКОРУПЦІЙНІ» ІНСТИТУЦІЇ

 <p>АНТИКОРУПЦІЙНЕ БЮРО</p>	 <p>Заводити оперативно-розшукові справи на підставі постанови, що затверджується начальником відділового підрозділу Національного бюро, та здійснювати глави та нагляди оперативно-розшукові заходи</p>	 <p>Знаходитися із документами та іншими матеріалами «новими інформації» неопублікованими для попередження, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі тихими, що містять інформацію з обмеженим доступом</p>	 <p>На підставі рішення Директора або його заступника, підлягаючого з прохорою органів загальної банків, державних, банківських та інших установ, підприємств та організацій інформацію про операції, рахунки, виводи, правочини фізичних та юридичних осіб</p>	 <p>На підставі відповідного рішення суду на строк до 10 діб отримувати аркти, який призначений (за винятком жалби) чи інші судові, брати їх під охорону, а також виконувати предмети і документи у порядку передбаченому КПК</p>	 <p>За призначення службового посадовця вводити безпосередньо до державного органу, органу місцевого самоврядування та зони митного контролю, а за письмовим розпорядженням Директора або його заступника – безпосередньо проходити до виїздових частин та установ, пунктів пропуску через державний кордон України</p>	 <p>Здійснювати співробітництво з фізичними особами, державними, урядовими, добровільними, конфідційними і неправдовими, матеріальні і морально заохочувати осіб, які надають допомогу</p>	 <p>Зберігати, носити та заохочувати всі «потайну зброю і спеціальні засоби, а також заохочувати» засоби фізичного озброєння</p>	
 <p>АНТИКОРУПЦІЙНЕ АГЕНТСТВО</p>	 <p>Одержувати в установленому законом порядку за письмовими запитами від державних органів, органів влади АР Криму, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання незалежно від форми власності та їх посадовців осіб, громадян та їх органів інформацію, необхідну для виконання посадових на нього завдань</p>	 <p>Звертатися до суду із позовами (самими) щодо визначення незаконними нормативно-правових актів, індивідуальних рішень, введених (прийнятих) і порушенням встановлених Законом вимог та об'єктивне виконання недійсних правочинів, укладених внаслідок фінансової корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення</p>	 <p>Безпосередньо виходити до промислових, державних, органів влади АР Криму, органів місцевого самоврядування за службовими посадовцями та мати доступ до документів та інших матеріалів, необхідних для проведення перевірки</p>	 <p>Вимагати необхідні документи та іншу інформацію у зв'язку з розслідуванням своїх повноважень з урахуванням обов'язків, встановлених законом</p>	 <p>Отримувати в межах своїх повноважень письмові повідомлення від посадовців осіб та службових осіб державних органів, органів влади АР Криму, органів місцевого самоврядування</p>	 <p>Відповідно до розподілу обов'язків складати пропозиції про адміністративні правопорушення у справах, що належать до компетенції Національного агентства</p>	 <p>Ініціювати проведення службового розслідування, виконати заходи щодо відкритості осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення, надіслати до спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції матеріали, що свідчать про факти таких правопорушень</p>	 <p>При виявленні порушень в декларациях матеріали будуть передавати в НАБУ. Якщо в декларациях з'являються зброє - це два речі вказані</p>
 <p>СПЕЦІАЛІЗОВАНА АНТИКОРУПЦІЙНА ПРОКУРАТУРА</p>	 <p>Здійснення нагляду за дотриманням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування НАБУ</p>	 <p>Підтримання державного обвинувачення у випадках провадження</p>	 <p>Представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями</p>	<p>НАБУ - державний правоохоронний орган, основне завдання якого - попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, вчинених вищими посадовими особами, а також запобігання вчиненню нових</p>		<p>НАЗК - центральний орган виконавчої влади України зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики. Воно є відповідальним перед Верховною Радою України і підзвітним Кабінету Міністрів України</p>		

Національне антикорупційне бюро (НАБУ) – державний правоохоронний орган, основним завданням якого є попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових.

Для забезпечення виконання завдань Національного бюро його Директор утворює своїм рішенням не більше семи територіальних управлінь Національного бюро, юрисдикція яких охоплює області України, Автономну Республіку Крим, міста Київ та Севастополь.

Компетенція Національного бюро поширюється лише на ту частину корупційних злочинів, які є найбільш суспільно небезпечними та становлять загрозу національній безпеці.

Слідчі органів державного бюро розслідувань здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, вчинених службовими особами, які займають особливо відповідальне становище.

НАЦІОНАЛЬНЕ АНТИКОРУПЦІЙНЕ БЮРО УКРАЇНИ

АНТИКОРУПЦІЙНЕ БЮРО

ЗЛОЧИНИ ВИЩИХ ПОСАДОВИХ ОСІБ

ПОШУК ТА ПОВЕРНЕННЯ АКТИВІВ

ПРОЗОРІЙ КОНКУРС

Слідчі Національного антикорупційного бюро України здійснюють досудове розслідування злочинів, передбачених статтями 191, 206-2, 209, 210, 211, 354 (стосовно працівників юридичних осіб публічного права), 364, 368, 368-2, 369, 369-2, 410 Кримінального кодексу України, якщо наявна хоча б одна з таких умов:

- злочин вчинено вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (згідно з ЗУ № 889 – категорія А), або спеціальними суб'єктами (судді, народні депутати, депутати обласних рад, військовослужбовці вищого офіцерського складу Збройних сил України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України, Державної спеціальної служби транспорту, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, слідчі та прокурори Генеральної прокуратури України, особи вищого начальницького складу органів внутрішніх справ, державної кримінально-виконавчої служби, органів та підрозділів цивільного захисту, посадовою особою митної служби III рангу і вище, посадовою особою органів державної податкової служби, керівником суб'єкта великого підприємництва, у статутному капіталі якого частка державної або комунальної власності перевищує 50 відсотків і т.д.);

- розмір предмета злочину чи завданої ним шкоди дорівнює чи перевищує в 500 разів мінімальну заробітну плату, встановлену на відповідний рік (якщо злочин вчинено службовою особою державного органу, правоохоронного органу, військового формування, органу місцевого самоврядування, суб'єкта господарювання, у статутному капіталі якого частка державної або комунальної власності перевищує 50 відсотків);

- корупційне правопорушення, передбачене статтею 369, частиною першою статті 369 2 Кримінального кодексу України (пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі та зловживання впливом) вчинено щодо іноземних посадових осіб або становить загрозу національній безпеці

Права Національного бюро (згідно з законом України «Про Національне антикорупційне бюро України»):

1. заводити оперативно-розшукові справи на підставі постанови, що затверджується начальником відповідного підрозділу Національного бюро, та здійснювати гласні та негласні оперативно-розшукові заходи;

2. вимагати за рішенням керівника структурного підрозділу НАБ відомості про майно, доходи, видатки, фінансові зобов'язання осіб, відомості про використання коштів Державного бюджету України, розпорядження державним або комунальним майном тощо;

3. знайомитися із документами та іншими матеріальними носіями інформації, необхідними для попередження, виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі такими, що містять інформацію з обмеженим доступом;

4. на підставі рішення Директора або його заступника, погодженого з прокурором, отримувати від банків, депозитарних, фінансових та інших установ, підприємств та організацій інформацію про операції, рахунки, вклади, правочини фізичних та юридичних осіб;

5. на підставі відповідного рішення суду на строк до 10 діб опечатувати архіви, каси, приміщення (за винятком жилих) чи інші сховища, брати їх під охорону, а також вилучати предмети і документи у порядку, передбаченому КПК;

6. за пред'явлення службового посвідчення входити безперешкодно до державних органів, органів місцевого самоврядування та зони митного контролю, а за письмовим розпорядженням Директора або його заступника – безперешкодно проходити до військових частин та установ, пунктів пропуску через державний кордон України;

7. здійснювати співробітництво з фізичними особами, дотримуючись умов добровільності і конфіденційності цих відносин, матеріально і морально заохочувати осіб, які надають допомогу;

8. зберігати, носити та застосовувати вогнепальну зброю і спеціальні засоби, а також застосовувати заходи фізичного впливу;

9. здійснювати правове співробітництво із компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями;

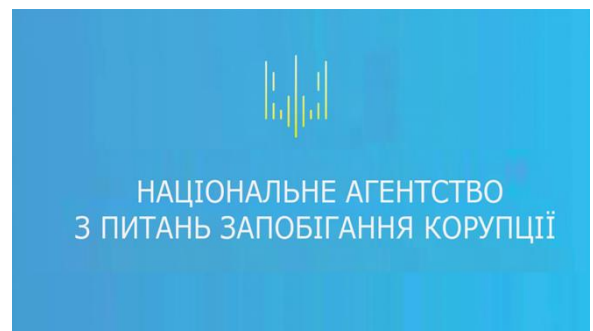
10. виступати як представник інтересів держави під час розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ про розшук, арешт, конфіскацію та повернення в Україну відповідного майна, захист прав та інтересів держави, а також залучати з цією метою юридичних радників, зокрема іноземних;

11. інші права, передбачені законом.

Прокурор, який здійснює нагляд за досудовими розслідуваннями, які проводяться слідчими Національного антикорупційного бюро України, своєю постановою може віднести кримінальне провадження у злочинах, передбачених абзацом першим цієї частини, до підслідності слідчих Національного антикорупційного бюро України, якщо відповідним злочином було заподіяно або могло бути заподіяно тяжкі наслідки охоронюваним законом свободам та інтересам фізичної або юридичної особи, а також державним чи суспільним інтересам. Під тяжкими наслідками слід розуміти загрозу заподіяння або заподіяння шкоди життєво важливим інтересам суспільства та держави, зокрема державному суверенітету, територіальній цілісності України, реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків трьох і більше осіб".

Доцільно згадати, що відповідно до Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» Національний банк України, Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, орган державного фінансового контролю в Україні, Національне агентство з питань запобігання корупції, інші державні органи, що здійснюють державний контроль за дотриманням фізичними та юридичними особами законодавства України, з метою запобігання та протидії кримінальним правопорушенням, віднесеним до підслідності Національного бюро, зобов'язані : передавати Національному бюро інформацію, що надходить, відомості, які можуть свідчити про кримінальні правопорушення або використовуватися для попередження, виявлення, припинення і розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до підслідності Національного бюро ; за зверненням Національного бюро проводити у межах своєї компетенції ревізії, перевірки й інші дії щодо контролю за дотриманням законодавства України

Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) – превентивний антикорупційний орган – центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику, отже слугуватиме центром всіх ініціатив із запобігання корупції. Воно є відповідальним перед Верховною Радою України і підзвітним Кабінету Міністрів України.

Права Національного агентства (згідно з законом України "Про запобігання корупції"):

1. одержувати в установленому законом порядку за письмовими запитами від державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання незалежно від форми власності та їх посадових осіб, громадян та їх об'єднань інформацію, необхідну для виконання покладених на нього завдань;

2. звертатися до суду із позовами (заявами) щодо визнання незаконними нормативно-правових актів, індивідуальних рішень, виданих (прийнятих) з порушенням встановлених цим Законом вимог та обмежень, визнання недійсними правочинів, укладених внаслідок вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення;

3. безперешкодно входити до приміщень державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування за службовим посвідченням та мати доступ до документів та інших матеріалів, необхідних для проведення перевірки;

4. вимагати необхідні документи та іншу інформацію у зв'язку з реалізацією своїх повноважень з урахуванням обмежень, встановлених законом;

5. отримувати в межах своєї компетенції письмові пояснення від посадових осіб та службових осіб державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

6. відповідно до розподілу обов'язків складати протоколи про адміністративні правопорушення у справах, що належать до компетенції Національного агентства;

7. ініціювати проведення службового розслідування, вжиття заходів щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, надсилати до спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції матеріали, що свідчать про факти таких правопорушень;

8. інші права, передбачені законом.

У випадках виявлення порушення вимог цього Закону щодо етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів у діяльності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та прирівняних до них осіб або іншого порушення ЗУ «Про запобігання корупції» Національне агентство вносить керівнику відповідного органу, підприємства, установи, організації припис щодо усунення порушень законодавства, проведення службового розслідування, притягнення винної особи до встановленої законом відповідальності.

Припис Національного агентства є обов'язковим для виконання. Про результати виконання припису Національного агентства посадова особа, якій його адресовано, інформує Національне агентство упродовж десяти робочих днів з дня одержання припису.

У разі виявлення ознак адміністративного правопорушення, пов'язаного з корупцією, уповноважені особи Національного агентства складають протокол про таке правопорушення, який направляється до суду згідно з рішенням Національного агентства.

У разі виявлення ознак іншого корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, Національне агентство затверджує обґрунтований висновок та надсилає його іншим спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції.

Висновок Національного агентства є обов'язковим для розгляду, про результати якого воно повідомляється не пізніше п'яти днів після отримання повідомлення про вчинене правопорушення.

Державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи зобов'язані надавати запитувані Національним агентством документи чи інформацію упродовж десяти робочих днів з дня одержання запиту.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) – самостійний структурний підрозділ Генеральної прокуратури України. САП створюється спеціально для допомоги та нагляду за розслідуваннями детективами новоствореного Антикорупційного бюро.

Функції: нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, що здійснюється Національним антикорупційним бюро України; підтримання державного обвинувачення у відповідних виробництвах і представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених цим законом і пов'язаних з корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями.

Окрім того, на органи прокуратури покладено функцію здійснення координації діяльності правоохоронних органів з питань протидії корупції.

Структура Спеціалізованої антикорупційної прокуратури:

управління процесуального керівництва, підтримання державного обвинувачення та представництва в суді;

відділ аналітично-статистичного забезпечення;

відділ документального забезпечення.

До загальної структури Спеціалізованої антикорупційної прокуратури входять центральний апарат і територіальні філії, які розташовуються в тих самих містах, в яких розташовані територіальні управління НАБУ.

Утворення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, визначення її структури і штату здійснюються Генеральним прокурором України за погодженням з Директором Національного антикорупційного бюро України.

Призначення на адміністративні посади в Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру здійснюється Генеральним прокурором за результатами відкритого конкурсу. Призначення прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури здійснюється її керівником за результатами відкритого конкурсу.

До загальної структури Спеціалізованої антикорупційної прокуратури входять центральний апарат і територіальні філії, які розташовуються в тих самих містах, в яких розташовані територіальні управління НАБУ.

Керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури підпорядковується безпосередньо Генеральному прокурору України. Він є його заступником за посадою.

10.5. Особливості юридичної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень

Юридична відповідальність – це застосування заходів державного примусу до правопорушника за вчинення протиправного діяння; передбачений правовими нормами обов'язок суб'єкта права перетерпіти несприятливі для нього наслідки вчиненого правопорушення.

Вчинення правопорушення і наступна реалізація юридичної відповідальності пов'язані з державним і громадським осудом.

Тобто однією із основних умов настання юридичної відповідальності є вчинення суб'єктом, якого притягують до такої відповідальності, правопорушення.

За вчинення корупційних правопорушень особи, уповноважені на виконання функцій держави, притягуються у встановленому законом порядку до:

- 1) дисциплінарної відповідальності;
- 2) адміністративної;
- 3) цивільно-правової;
- 4) кримінальної.

Слід зазначити, що новим законодавством змінено систему адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення, яка діяла раніше та чітко розмежовано вимоги застосування кримінальної та адміністративної відповідальності за скоєння корупційного діяння.

Відомості про осіб, яких притягнуто до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень, у триденний строк з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили заносяться до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення.

Дисциплінарна відповідальність осіб в разі вчинення правопорушень у сфері корупції

Дисциплінарна відповідальність настає за дисциплінарний проступок, тобто за порушення трудової та службової дисципліни. Її особливістю є те, що особа, до якої застосовується відповідальність, підпорядковується по службі (роботі) органу, що накладає стягнення. Тобто вказана відповідальність в першу чергу пов'язана з наявністю трудових відносин, що дає підстави до застосування дисциплінарних стягнень, передбачених ст. 147 КЗпП України. Відповідно до норм вказаної статті за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення:

- 1) догана;
- 2) звільнення.

Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення.

Крім цього **підставою дисциплінарної відповідальності** є вчинення державним службовцем (посадовою особою органу місцевого самоврядування) провини по службі – невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, скоєння вчинків, які порочать працівника як державного службовця чи посадову особу органу місцевого самоврядування.

Відповідно до норм чинного законодавства до службовців, крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю України, можуть застосовуватися такі заходи дисциплінарного впливу:

- попередження про неповну службову відповідність;
- затримка до одного року у присвоєнні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду.

Законодавчою базою дисциплінарної відповідальності в цьому випадку є: посадова інструкція службовця, положення про структурний підрозділ органу, в якому службовець працює, регламент роботи відповідного державного органу і т.д.

Крім притягнення до дисциплінарної відповідальності у вигляді стягнень, які не є підставою для звільнення, закони «Про державну службу» та «Про службу в органах місцевого самоврядування» встановлюють специфічні підстави припинення державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.

Крім загальних підстав, передбачених Кодексом законів про працю України, державна служба припиняється у разі:

- 1) порушення умов реалізації права на державну службу;
- 2) недотримання пов'язаних із проходженням державної служби вимог, передбачених законом;
- 3) досягнення державним службовцем граничного віку проходження державної служби;
- 4) відставки державних службовців, які займають посади першої або другої категорії;
- 5) виявлення або виникнення обставин, що перешкоджають перебуванню державного службовця на державній службі;

6) відмови державного службовця від прийняття або порушення Присяги, передбаченої статтею 17 цього Закону;

7) неподання або подання державним службовцем неправдивих відомостей щодо його доходів.

Крім загальних підстав, передбачених Кодексом законів про працю України, служба в органах місцевого самоврядування припиняється на підставі і в порядку, визначених Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» та іншими законами України, а також у разі:

відмови посадової особи місцевого самоврядування від складання Присяги;

порушення умов реалізації права на службу в органах місцевого самоврядування;

неподання відомостей або подання посадовою особою місцевого самоврядування неправдивих відомостей щодо її доходів у встановлений термін;

виявлення або виникнення обставин, що перешкоджають перебуванню на службі, чи недотримання вимог, пов'язаних із проходженням служби в органах місцевого самоврядування;

досягнення посадовою особою місцевого самоврядування граничного віку перебування на службі в органах місцевого самоврядування.

Рішення про припинення служби в органах місцевого самоврядування може бути оскаржено посадовою особою місцевого самоврядування у порядку, визначеному законом.

В Законі України «Про державну службу» від 17 листопада 201 року питання дисциплінарної відповідальності розглядаються наступним чином.

Дисциплінарна відповідальність полягає у накладенні на державного службовця дисциплінарних стягнень за вчинення дисциплінарних проступків, визначених вказаним Законом.

Підставою для притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку.

Дисциплінарними проступками, зокрема, є:

невиконання або неналежне виконання в межах посадових обов'язків рішень державних органів та/або органів влади Автономної Республіки Крим, наказів, розпоряджень та доручень керівників, наданих у межах їхніх повноважень;

невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків;

перевищення службових повноважень, якщо воно не містить складу злочину або адміністративного правопорушення;

невжиття передбачених законом заходів щодо усунення конфлікту інтересів.

Питання щодо звільнення осіб, які вчинили корупційне правопорушення (дисциплінарна відповідальність), заслуговує на окрему увагу. Воно регламентовано нормами статті 22 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції».

Доцільно звернути увагу, що мова йде не про звільнення, а саме про відсторонення і стосується осіб, щодо яких є документ про притягнення як обвинуваченої у вчиненні злочину саме у сфері службової діяльності, або ж – корупційного адмінправопорушення.

Щодо власне процедури звільнення як наслідку вчиненого корупційного правопорушення, то керівникам, працівникам юридичних та кадрових служб юридичних осіб, де можна припустити можливість корупційних правопорушень, варто мати на увазі наступне.

Вказана процедура починається лише після того, як буде в наявності рішення (постанова, вирок) суду обвинувального характеру, що набрало законної сили.

За загальним правилом позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю передбачено як покарання, що застосовується в разі притягнення до кримінальної відповідальності за певні склади злочинів.

Аналогічне покарання є прямо передбачене і санкціями Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Адміністративна відповідальність: загальна характеристика в разі вчинення корупційних правопорушень

Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративних проступків.

Норми, що встановлюють адміністративну відповідальність, прописані в різних кодексах та нормативних актах. Щодо державного службовця (посадової особи органу місцевого самоврядування) основними документами з цього приводу є закон «Про засади запобігання та протидії корупції» та Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Зокрема, *стаття 186 КУпАП передбачає відповідальність посадових осіб за самоуправство, тобто самовільне, всупереч встановленого законом порядку, здійснення свого дійсного або гаданого права, що не завдало істотної шкоди громадянам або державним чи громадським організаціям. Стаття 184¹ КУпАП передбачає відповідальність посадових осіб за неправомірне використання посадовою особою в особистих чи інших неслужбових цілях державних коштів, наданих їй у службове користування приміщень, засобів транспорту чи зв'язку, техніки або іншого державного майна, якщо це завдало державі шкоди, що не перевищує п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.*

Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені КУпАП, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Нині КУпАП доповнений Главою 13-А «Адміністративні корупційні правопорушення»:

Стаття 172². Порушення обмежень щодо використання службового становища

Стаття 172³. Пропозиція або надання неправомірної вигоди

Стаття 172⁴. Порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності

Стаття 172⁵. Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання дарунка

Стаття 172⁶. Порушення вимог фінансового контролю

Стаття 172⁷. Порушення вимог щодо повідом. про конф. інтересів

Стаття 172⁸. Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень

Стаття 172⁹. Невжиття заходів щодо запобігання та протидії корупції.

Корупційні адміністративні діяння вважаються закінченими з моменту незаконного або протиправного одержання особою матеріальних благ, порушення спеціальних обмежень з моменту вчинення зазначених у диспозиції статті дій або бездіяльності і відповідальності за них настає незалежно від одержання особою матеріальних та нематеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг.

Антикорупційні правопорушення, відповідальність умовно можна розподілити на такі три групи.

1) порушення спеціальних обмежень спрямованих на запобігання та протидію корупції;

2) порушення вимог фінансового контролю;

3) невиконання заходів щодо запобігання та протидію корупції.

До першої групи порушень можна віднести такі діяння:

- порушення обмежень щодо використання службового становища (ст. 172² КУпАП);

- одержання неправомірної вигоди (ст. 172³ КУпАП);

- підкуп (ст. 212²² КУпАП);

- порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами влади і одержання подарунку (пожертви) (ст. ст. 172⁴, 172⁵, 212³² КУпАП);

- незаконне сприяння фізичним або юридичним особам (ст. 212²³ КУпАП);

- порушення обмежень щодо занять підприємницькою діяльністю та вимог щодо сумісництва (ст. 212²⁴ КУпАП);

- незаконне входження до складу правління чи інших керівних органів суб'єктів господарювання (ст. 212²⁵ Куп АП);

- ненадання інформації або надання недостовірної чи неповної інформації (ст. 212²⁶ Куп АП);
- неправомірне втручання в діяльність державних органів, підприємств і організацій (ст. 212²⁷ КУпАП);
- порушення встановленого законодавством порядку фінансування політичних партій та виборчих компаній в органи державної влади та місцевого самоврядування (ст. 212³⁰ КУпАП);
- незаконне використання інформації, що стала відома у зв'язку з виконанням посадових повноважень (ст. 212³¹ КУпАП);
- порушення вимог щодо декларування особистих інтересів (ст. 212³³ КУпАП).

До другої групи порушень належать порушення вимог фінансового контролю, відповідальність за які встановлена ст. 172-6 КУпАП.

Третя група правопорушень включає невжиття заходів щодо протидії та запобіганні корупції, відповідальність за вказані діяння встановлена ст. 172⁹, 212²⁹ КУпАП.

Характеризуючи першу групу адміністративних правопорушень, що містять ознаки корупції, слід зазначити, що вони конкретизують положення Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», які встановлюють для суб'єктів відповідальності за корупційні правопорушення спеціальні обмеження.

За порушення обмежень щодо одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб встановлена адміністративна відповідальність. Для зазначених складів адміністративних правопорушень характерною є наявність або предмета – неправомірної вигоди, або спеціальної мети – одержання неправомірної вигоди, або відповідного мотиву.

Так, встановлена адміністративна відповідальність за порушення обмежень, щодо використання службового повноважень та пов'язаних з цим можливостей з одержанням за це неправомірної вигоди у розмірі, що не перевищує п'яти неоподаткованих мінімумів доходів громадян, або у зв'язку з прийняттям обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб у відповідності до вимог ст. 172² КУпАП.

Загальна характеристика цивільно-правової відповідальності

Цивільно-правова відповідальність настає за вчинення цивільного проступку і полягає в застосуванні мір впливу, що мають, як правило, майновий характер.

Так, відповідно до ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Вказана норма продубльована в ст. 49 та ст. 24 Закону України «Про органи місцевого самоврядування», а ст. 43 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» вказаного та ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» передбачають право фізичних і юридичних осіб на оскарження та скасування актів місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Порядок розгляду скарг громадян на рішення, дії або бездіяльність державних органів, юридичних чи службових осіб у сфері управлінської діяльності регулюється Кодексом адміністративного судочинства України. Зокрема, разі скасування судом розпорядження голови місцевої державної адміністрації, рішення органу місцевого самоврядування чи наказу керівника шкода, заподіяна в результаті неправомірних дій відшкодовується в порядку та на підставі ст. ст. передбачених ст. ст. 22, 23, 280, 1166 – 1168, 1172 – 1175, 1191 Цивільного кодексу України.

Відповідно до розділу V Закону «Про засади запобігання і протидії корупції» збитки, шкода, завдані державі внаслідок вчинення корупційного правопорушення, підлягають відшкодуванню в установленому законом порядку.

Стаття 16 Цивільного кодексу України визначає відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, а також відшкодування моральної (немайнової) шкоди та майнової шкоди як способи захисту цивільних прав та інтересів осіб.

Відповідно до ст. ст. 22, 23 ЦК України особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.

Збитками є:

втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);

доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, поладження пошкодженої речі тощо).

Особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої наслідок порушення її прав.

Моральна шкода полягає:

у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Моральна шкода відшкодовується грішми, іншим майном або в інший спосіб.

Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення.

При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості.

Моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування.

Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом.

Стаття 16 ЦК України серед способів захисту цивільних прав визначає також визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Відповідно до статті 24 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» нормативно-правові акти, рішення, видані (прийняті) внаслідок вчинення корупційного правопорушення, можуть бути скасовані органом або посадовою особою, уповноваженою на прийняття чи скасування відповідних актів, рішень, або визнані незаконними в судовому порядку за заявою заінтересованої фізичної особи, об'єднання громадян, юридичної особи, прокурора, органу державної влади, органу місцевого самоврядування.

Правочин, укладений внаслідок корупційного правопорушення, є нікчемним.

Фізичні та юридичні особи, права яких порушено внаслідок вчинення корупційного правопорушення і яким завдано моральної або майнової шкоди, збитків, мають право на відновлення прав, відшкодування збитків, шкоди в установленому законом порядку.

Збитки, шкода, завдані фізичній або юридичній особі внаслідок незаконних рішень, дій або бездіяльності суб'єкта, який здійснює заходи щодо запобігання і протидії корупції, відшкодовуються з Державного бюджету

України в установленому законом порядку. Держава, Автономна Республіка Крим, орган місцевого самоврядування, які відшкодували збитки, шкоду, завдану незаконним рішенням, діями або бездіяльністю суб'єкта, що здійснює заходи щодо запобігання та протидії корупції, мають право зворотної вимоги (регресу) до особи, яка завдала збитків, шкоди, у розмірі виплаченого відшкодування (крім відшкодування виплат, пов'язаних із трудовими відносинами, відшкодуванням моральної шкоди).

Для реалізації норм вказаної статті до відповідних органів повинні доводитись кошти (через відповідні бюджети) для відшкодування вказаної шкоди. Разом з тим, такої практики у нашій державі до цього не було, хоча шкода завдавалася та збитки вимагалися.

Покарати правопорушника правом т. зв. регресу (зворотної вимоги) згідно з законом можна лише за умови, що завдану шкоду відшкодує інша особа (орган, в якому особа працює).

Кошти та інше майно, одержані внаслідок вчинення корупційного правопорушення, підлягають конфіскації за рішенням суду в установленому законом порядку, а кошти у встановленому судом розмірі вартості незаконно одержаних послуг чи пільг - стягненню на користь держави.

Кримінальна відповідальність за злочини у сфері корупції: підстави та загальна характеристика

Корупційні злочини є найбільш небезпечними видами корупційних правопорушень.

Корупційна злочинність поєднує в собі умисні злочини, що вчиняються посадовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування, приватного сектору, а також іншими, прирівняними до них особами, з використанням влади, з корисливих мотивів, з іншої особистої зацікавленості або задоволення інтересів третіх осіб.

Підставою **кримінальної відповідальності** є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить **склад злочину, передбаченого Кримінальним кодексом України (далі – КК)**.

Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК «злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину».

Що стосується діяння, то у кримінально-правовому розумінні, застосованому у ст. 11 КК - це вольова усвідомлена поведінка (вчинок) особи, безпосередньо спрямована на спричинення певних негативних наслідків. Відтак, для будь-якого діяння характерною є наявність об'єктивних і суб'єктивних ознак. Перші відображають фізичні рухи, здійснювані тими чи іншими органами людського організму (або утримання від таких рухів). До суб'єктивних належать інтелектуальна та вольова ознаки, а також умотивованість та цілеспрямованість.

Той факт, що злочином є лише діяння, означає, що злочином не можуть бути визнані самі по собі: а) будь-які почуття, думки, побажання або ідеологічні, політичні, релігійні чи інші переконання особи, навіть і виявлені (наприклад, викладені в особистому щоденнику); б) вимова, написання чи висловлення іншим способом думки або побажання, якщо таким висловленням не здійснюється посягання на національну безпеку, територіальну цілісність, громадський порядок, здоров'я населення, репутацію або права інших людей, таємницю конфіденційної інформації, авторитет і неупередженість правосуддя (див. ст. 34 Конституції України); в) належність особи до тієї чи іншої расової, етнічної, національної, релігійної, мовної, політичної, майнової чи іншої подібної групи, навіть і незареєстрованої органами влади в установленому порядку; г) суб'єктивні якості особи (скажімо, погані риси характеру), наявність у неї судимості у минулому, наявність родинних чи інших зв'язків з особою, яка вчинила злочин, тощо.

Під дією у КК розуміється активна поведінка (вчинок) особи, в якій виражена зовні її воля і яка спрямована на спричинення певних негативних наслідків. Бездіяльність — це пасивна поведінка, в якій так само виражена зовні воля особи і яка спрямована на спричинення певних негативних наслідків.

Злочином визнається діяння, вчинене суб'єктом злочину, тобто фізичною осудною особою, яка на момент його вчинення досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність (ст. 18 КК). Не може бути визнане злочином прийняття (або неприйняття) певного рішення не фізичною, а юридичною особою, а так само діяння,

вчинене, наприклад, твариною, неосудною особою, а також особою, яка на момент його вчинення не досягла встановленого ст. 22 КК віку.

Не є злочином діяння, яке: а) посягає на об'єкти, що не охороняються КК (особисті відносини між подружжям, благочинність тощо); б) із необхідністю не заподіює істотної шкоди об'єктам кримінально-правової охорони або принаймні не створює реальної загрози її заподіяння; в) заподіює шкоду об'єктам кримінально-правової охорони або створює реальну загрозу заподіяння їм шкоди, але ця шкода не є істотною.

Визнання матеріальної (майнової чи фізичної) шкоди істотною, яка заподіяна чи могла бути заподіяна тим чи іншим діянням, часто здійснюється в законі на підставі заздалегідь визначених критеріїв (кількість неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, тяжкість тілесних ушкоджень тощо), а нематеріальної (політичної, організаційної, моральної тощо) - як правило, у межах судової дискреції без урахування вказаних критеріїв.

Створення реальної загрози заподіяння істотної шкоди у випадках, коли мова йде про матеріальну шкоду, визначається за тими самими критеріями, за якими визначається сама фактично заподіяна матеріальна шкода. Що ж стосується створення реальної загрози заподіяння нематеріальної шкоди, то у багатьох випадках така загроза сама по собі є істотною шкодою.

З огляду на те, що наявність істотної шкоди є обов'язковою властивістю будь-якого злочину, застосування в окремих нормах Особливої частини КК таких формулювань, як, наприклад: «якщо це спричинило істотну шкоду здоров'ю потерпілого» (ч. 1 ст. 137), «якщо це заподіяло істотну шкоду» (ч. 1 ст. 244, ст. 246, ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 423 та ін.), у т. ч. для характеристики кваліфікуючих ознак (наприклад, ч. 2 ст. 361, ч. 2 ст. 410), слід розглядати скоріше за все як уточнюючі характеристики певних суспільно небезпечних наслідків, а також спосіб акцентування того факту, що суспільно небезпечним наслідком відповідних діянь є реальне заподіяння істотної шкоди, а не створення загрози її заподіяння.

Вимога ст. 11 КК про те, що відповідне діяння повинно бути передбачене (тобто його вчинення заборонене) чинним КК, відображає кримінальну протиправність злочину. Ця вимога ґрунтується на відомому правовому принципі *Nullum crimen, nulla poena sine lege* (Немає злочину, немає покарання, якщо немає відповідного закону), безпосередньо впливає з положення п. 22 ст. 92 Конституції України, відповідно до якого діяння, які є злочинами, та відповідальність за них визначаються виключно законами України, і уточнює вказане положення.

Тобто, не є злочином вчинене суб'єктом злочину винне діяння, для якого характерна фактична суспільна небезпека, на що навіть може існувати пряма вказівка в іншому законі України, але яке не передбачене чинним КК. Наприклад, за КК (див. ст. 440) не є злочином виробництво зброї масового знищення, щодо виробництва якої ще не міститься заборон у міжнародних договорах, або, якщо такі заборони і містяться, але ці міжнародні договори не ратифіковані Верховною Радою України.

Як вже зазначалося, різні види складів злочинів можуть містити ознаки корупції.

Говорячи про загальну характеристику таких злочинів, варто звернути увагу на таке:

Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Від реалізації цього принципу значною мірою залежить правильна діяльність державного апарату, функціонування юридичних осіб усіх форм власності, своєчасне і справедливе вирішення соціальних проблем, забезпечення реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб.

Зміни, внесені до Кримінального кодексу, в контексті відповідальності за злочини, що містять ознаки корупції, розширили склад посадових осіб за рахунок представників посадових осіб іноземних держав, у т.ч. присяжних засідателів, іноземних третейських суддів, осіб, уповноважених вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, членів міжнародних парламентських асамблей, учасником яких є Україна, і суддів і посадових осіб міжнародних судів.

У 2 рази підвищено розмір штрафу за самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи.

Встановлено кримінальну відповідальність за зловживання владою, службовим становищем, перевищення влади чи службових повноважень, одержання хабара, незаконне збагачення, пропонування або дачу хабара. До державних і комунальних підприємств прирівнюються юридичні особи, у статутному фонді яких відповідно державна чи комунальна частка перевищує 50% або становить величину, що забезпечує державі чи територіальній громаді право вирішального впливу на господарську діяльність такого підприємства.

Посилено кримінальну відповідальність за службове підроблення, службову недбалість, отримання хабара, пропозицію або дачу хабара, провокацію хабара або комерційного підкупу.

Крім того, кримінальну відповідальність встановлено за:

- комерційний підкуп службової особи юридичної особи приватного права (санкції – залежно від обставин злочину);

- підкуп особи, яка надає публічні послуги (санкції - залежно від обставин злочину);

- зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги – аудитором, нотаріусом, оцінювачем, експертом, арбітражним керуючим, незалежним посередником, членом трудового арбітражу, третейським суддею (арешт до 6 міс. або обмеження свободи до 3 р., а при тяжких наслідках – позбавлення волі на термін 5-8 р.);

- зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права (штраф 100-400 н.м.д.г. або арешт до 3 міс. а при тяжких наслідках – 400-900 н.м.д.г. або позбавлення волі на 3-6 р.);

- перевищення повноважень службовою особою юридичної особи приватного права (обмеження/позбавлення волі на строк до 3 років, а при тяжких наслідках - позбавлення волі до 7 років);

- зловживання впливом (покарання – позбавлення волі на термін 3-8 років з конфіскацією майна);

- незаконне збагачення (штраф – 500-1000 н.м.д.г. або обмеження волі до 2 р., а при особливо великих розмірах – позбавлення волі на термін 5-10 р.).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення поняття та ознаки «корупційних правопорушень».
2. Якими нормативно-правовими актами регулюється юридична відповідальність за корупційні правопорушення в Україні?
3. Які типові ознаки корупційного злочину ви знаєте?
4. Назвати класифікацію корупційних правопорушень.
5. Який склад корупційного правопорушення?
6. Кого відносять до спеціальних суб'єктів корупційних правопорушень?
7. Чи є суб'єктами відповідальності за корупційні правопорушення особи начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту? Поясніть чому.
8. Назвіть суб'єктів у сфері запобігання та протидії корупції. Які вони мають повноваження?
9. У чому полягають особливості юридичної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень?
10. Розкрийте зміст кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення.

ЧАСТИНА II. ПРАВОВІ ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

РОЗДІЛ 4. ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАХОДІВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В МИРНИЙ ЧАС ТА ОСОБЛИВИЙ ПЕРІОД

Глава 11. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ В СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

План:

- 11.1. Етапи становлення системи цивільного захисту в Україні.
- 11.2. Загальні положення Кодексу цивільного захисту України.
- 11.3. Нормативно-правові акти у сфері цивільного захисту.

Ключові слова: цивільна оборона, Центральний воєнізований аварійно-рятувальний загін, Чорнобильська катастрофа, МНС, ДСНС, Оперативно-рятувальна служба цивільного захисту, цивільний захист, завдання цивільного захисту, принципи здійснення цивільного захисту.

11.1. Етапи становлення системи цивільного захисту в Україні

Історія розвитку людства, на жаль, нерозривно пов'язана з аваріями, катастрофами і стихійними лихами. Протягом останніх десятиліть спостерігаємо неухильне зростання кількості надзвичайних ситуацій.

Тому, забезпечення безпеки і захисту населення від негативних наслідків надзвичайних ситуацій розглядається в Україні як невід'ємна частина державної політики національної безпеки і державного будівництва, як найважливіша функція органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання і громадян.

Практична реалізація державної політики у цій сфері, пріоритетом якої є запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, базується не тільки на виконанні поставлених задач і цілей, але і на сукупності відповідних правових норм.

У 1961 році було утворено цивільну оборону СРСР, яка стала складовою частиною системи загальнодержавних оборонних заходів, що здійснювалися у мирний і воєнний часи, з метою захисту населення і народного господарства країни від зброї масового ураження, а також для проведення рятувальних та аварійно-відновлювальних робіт в осередках ураження, зонах можливих затоплень. Таким чином, заходи цивільної оборони поширилися на всю країну, на всі верстви населення, і відповідальність за їх виконання почала здійснюватися за територіально-виробничим принципом.

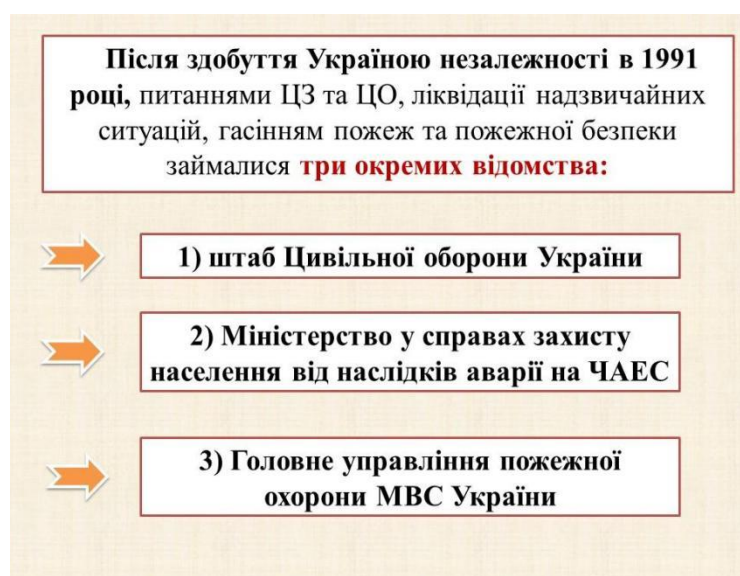
Але не завжди розвиток цивільної оборони підпорядковувався потребам воєнного часу. Науково-технічний прогрес, з одного боку, покращував життя людей, з другого підвищував ризик виникнення аварій та катастроф, і цивільній обороні все частіше приходилось вдаватись до ліквідації їх наслідків. Але, перебуваючи фактично у стані мобілізаційних можливостей, орієнтуючись у підготовці до дій під час війни, цивільна оборона не завжди з очікуваною оперативністю і необхідною кваліфікацією вирішувала завдання, які перед нею поставили.

У 80-х роках штаби, частини і формування цивільної оборони залучалися до боротьби з великими стихійними лихами, брали участь у розробці та організації профілактичних заходів, спрямованих на зменшення збитків при можливих стихійних лихах, аваріях, катастрофах.

Аварія на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 року стала серйозним випробуванням для населення

України. Вона дала предметний урок, виявила недоліки і вузькі місця у готовності цивільної оборони. В Чорнобилі ми вперше реально зіткнулися з такою грізною силою, якою є ядерна енергія, що вийшла з-під контролю. Першими, хто прийшов на боротьбу з полум'ям на четвертому енергоблоці були пожежники, які ціною власного життя врятували світ від розбурханого атомного пекла. Серед ліквідаторів цієї найбільшої за всю історію людства техногенної катастрофи були і 17 тис. наших земляків. У ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС взяли участь більше 20 військовослужбовців і службовців штабу цивільної оборони Кіровоградської області, які продемонстрували зразки вірності службовому обов'язку та мужності.

Чорнобильська катастрофа та інші тяжкі надзвичайні ситуації об'єктивно довели необхідність докорінних змін в призначенні Цивільної оборони, формах її функціонування, забезпечення, фінансування та в інших сферах. Позачерговими кроками на шляху цих змін були такі, як вихід з-під протекторату Мініборони і підпорядкування системи цивільним органам влади, переміщення акцентів з воєнного призначення на завдання мирного часу, реформування і переоснащення сил відповідно до нового призначення.

Вже в 1993 році Верховною Радою України був прийнятий *Закон «Про Цивільну оборону»*. Однак, слід зазначити, що завдання, які покладалися державою на Цивільну оборону, значно відрізнялися від тих завдань, які виконувала система Цивільної оборони Радянського Союзу. За часів існування СРСР система Цивільної оборони передусім була зорієнтована на підготовку до можливої ядерної війни і ліквідації її наслідків. В Україні на Цивільну оборону передусім були покладені завдання захисту населення від техногенно-екологічного лиха, проведення рятувальних робіт, усунення наслідків стихії тощо.

Процес становлення в нашій державі системи цивільного захисту населення, розпочатий з видання *Указу Президента України «Про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи» від 28 жовтня 1996 року №1005*, відповідно до якого створено уповноважений центральний орган виконавчої влади.

Першими силами реагування на надзвичайні ситуації після створення МНС України стали військові частини та територіальні штаби цивільної оборони, які в подальшому були перетворені на обласні (міські) управління з надзвичайних ситуацій і захисту населення, що стали структурами подвійного підпорядкування – місцевій владі і МНС України. Таким чином було віднайдено найбільш суттєву ланку впливу на впровадження державної політики в сфері забезпечення безпеки життєдіяльності на конкретній території. Проте реалізація функціональних повноважень МНС України потребувала вузькопрофільних висококваліфікованих рятувальних формувань на ті види надзвичайних ситуацій, що не могли охопити сили цивільної оборони.

На підставі *наказу МНС від 28 серпня 1997 року №209* було створено *Центральний воєнізований*

аварійно-рятувальний загін (ЦВАРЗ). До підрозділу увійшли спеціалісти-рятувальники, які виконували аварійно-рятувальні роботи із: розбору завалів, в тому числі і на висоті (промисловий альпінізм); демеркурації, рятуванні в складних умовах ДТП. Цей підрозділ мав кінологічну службу і мобільний госпіталь.

З метою створення МНС України власних сил реагування на надзвичайні ситуації техногенного характеру на загальнодержавному, регіональному, місцевому і об'єктовому рівнях, відповідно до постанов Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 року №386 «Про передачу до сфери управління Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи воєнізованих гірничорятувальних формувань» та від 12 жовтня 1998 року №1620 «Про передачу до сфери управління Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи воєнізованих гірничорятувальних підрозділів Міністерства вугільної промисловості», у складі МНС України, на базі гірничорятувальних служб Мінпромполітики, Укрметротунельбуду та двох загонів Мінвуглепрому було створено Державну воєнізовану гірничорятувальну службу.

Війська Цивільної оборони були офіційно створені Законом України від 24 березня 1999 року № 556-XIV «Про війська Цивільної оборони». В цьому законі є пряма вказівка на військовий статус цього формування, а серед 5 основних завдань, що ставляться перед військами Цивільної оборони є «...сприяння ЗС України в обороні України, захисті її суверенітету територіальної цілісності і недоторканності».

Також, Україна має міжнародні зобов'язання щодо пошуку і рятування постраждалих у авіакатастрофах. Тому було прийнято ряд основоположних нормативно-правових актів, зокрема: Указ Президента України від 2 вересня 1997 р. № 937 «Про заходи щодо впровадження в Україні єдиної системи проведення авіаційних робіт з пошуку і рятування»;

В структурі ДСНС було утворено Державну авіаційну пошуково-рятувальну службу як урядовий орган державного управління. Цю постанову було прийнято на виконання Наказу МВС України від 16 березня 2015 р. № 279 «Про затвердження Правил авіаційного пошуку і рятування в Україні».

На виконання Указу Президента України від 15 червня 2001 року №436 «Про систему реагування на надзвичайні ситуації на водних об'єктах» відбулось реорганізація Державного координаційного центру реагування на надзвичайні ситуації на водних об'єктах та підпорядкованих йому регіональних центрів у Державну пошуково-рятувальну службу на водних об'єктах Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, до складу якої увійшли:

головний рятувально-координаційний центр у місті Києві;

морський рятувально-координаційний центр у місті Севастополі;

річковий рятувально-координаційний центр у місті Черкасах та інші підрозділи і аварійно-рятувальні формування.

Відповідно у МНС було сконцентровано усі наявні аварійно-рятувальні служби держави. Правове підґрунтя сприяло центральному органу виконавчої влади з питань захисту населення та території від НС у здійсненні безпосереднього керування ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій, залученні і забезпеченні взаємодії сил органів виконавчої влади.

Реорганізаційні процеси МНС також можна пов'язати з виданням ряду нормативно-правових актів зокрема: Указів Президента України «Про заходи щодо вдосконалення державного управління у сфері пожежної безпеки, захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій» від 27 січня 2003 року №47, відповідно до якого до МНС передано Державний департамент пожежної безпеки як урядовий орган державного управління, виведений зі складу Міністерства внутрішніх справ України, та підпорядковані Департаменту органи управління, заклади, установи і підрозділи та «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 листопада 2002 року «Про стан техногенної та природної безпеки в Україні» від 4 лютого 2003 року №76.

Таким чином у складі МНС України було зосереджено усі наявні в державі аварійно-рятувальні служби.

Правова основа надала можливість цьому центральному органу виконавчої влади здійснювати керування ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій, залучати і координувати сили органів виконавчої влади усіх рівнів.

Враховуючи невійськову специфіку завдань, що виконуються військами Цивільної оборони Президентами України були видані *Укази від 25 липня 2002 року №664 «Про Державну програму перетворення військ Цивільної оборони України у Державну службу цивільного захисту» та від 19 грудня 2003 року №1467/2003 «Про Державну програму перетворення військ Цивільної оборони України, органів і підрозділів державної пожежної охорони в Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту на період до 2005 року»*. Вказані Державні програми передбачають створення спеціального невійськового органу – служби цивільного захисту. В складі цього невійськового органу передбачено функціонування Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту. Ця служба повинна комплектуватися відповідно до Положення про порядок проходження служби особами рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту.

Разом з тим, з метою подальшого вдосконалення управління у цій сфері, запобігання і реагування на надзвичайні ситуації Указом Президента України «Про вдосконалення управління у сфері запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру» від 21 листопада 2003 року № 1328 постановлено утворення Державної спеціальної (воєнізованої) аварійно-рятувальної служби Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи на базі Державної воєнізованої гірничорятувальної (аварійно-рятувальної) служби, Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів, Державної пошуково-рятувальної служби на водних об'єктах, Державної спеціальної (воєнізованої) аварійно-рятувальної служби, Державного підприємства «Центральний спеціалізований (воєнізований) аварійно-рятувальний загін», що належали до сфери управління цього Міністерства і ліквідувалися.

Однак реформування сил МНС України було продовжено з виданням *Указів Президента України «Про заходи щодо вдосконалення державного управління у сфері пожежної безпеки, захисту населення і територій від наслідків надзвичайних ситуацій» від 27 січня 2003 року №47*, відповідно до якого до МНС України передано Державний департамент пожежної безпеки як урядовий орган державного управління, виведений складу Міністерства внутрішніх справ України, та підпорядковані Департаменту органи управління, заклади, установи і підрозділи та *«Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 листопада 2002 року «Про стан техногенної та природної безпеки в Україні» від 4 лютого 2003 року № 76*.

24 червня 2004 року Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про правові засади цивільного захисту» в перехідних положеннях якого встановлюється, що органи і підрозділи цивільного захисту правонаступниками органів і підрозділів державної пожежної охорони та військ Цивільної оборони та утворюються на їх базі.

Згідно ст. 1 цього Закону **Оперативно-рятувальна служба цивільного захисту** - це спеціальне воєнізоване формування, на яке покладається захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного, природного і військового характеру, участь у заходах територіальної оборони, а також міжнародних рятувальних та інших гуманітарних операціях.

Отже, законодавець, перетворивши війська Цивільної оборони в невійськове формування, з незрозумілих причин залишив серед функцій, які покладаються на Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту функцію участі у заходах територіальної оборони, властиву для військових формувань, реалізація якої вимагає відповідного озброєння. Водночас, не зазначивши про військовий або правоохоронний статус цього воєнізованого формування, законодавець фактично створив всі умови для того, щоб на нього не поширювався демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами.

В результаті Україна отримала ще одне озброєне формування з невизначеним статусом, підпорядковане не Верховному Головнокомандувачу, а керівнику спеціально уповноваженого органу виконавчої влади – Міністру з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

У 2006 році війська Цивільної оборони України були повністю розформовані, особовий склад військ і Державної пожежної охорони влився в ряди єдиної Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України. У 2008 році особовий склад органів і підрозділів МНС був переведений на службу за контрактом з переатестацією в спеціальні звання служби цивільного захисту.

В грудні 2010 року Указом Президента України Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи було реорганізовано в:

Міністерство надзвичайних ситуацій України, як головний центральний орган виконавчої влади в системі цивільного захисту, реагування та попередження надзвичайних ситуацій;

Державну інспекцію техногенної безпеки України;

Державне агентство зони відчуження;

Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки України.

У 2011 році здійснювалися основні заходи з розділення Міністерства у справах НС України на 4 окремих відомства:

Цивільний захист в Україні у 2010-2011 рр.

У 2011 році здійснювалися основні заходи з розділення МНС України на **4 окремих відомства**:

- 1. Міністерство надзвичайних ситуацій України (як головний орган);**
- 2. Державна інспекція техногенної безпеки України;**
- 3. Державне агентство зони відчуження;**
- 4. Державна служба гірничого нагляду та промислової безпеки України.**

У 2012 році Державні пожежні частини реформовані в Державні пожежно-рятувальні частини (ДПРЧ) і підпорядковані безпосередньо територіальним органам МНС. Районні (міські) відділи МНС реформовані в служби цивільного захисту в районах (містах) і введені до складу апаратів ГТУ (ТУ) МНС.

24 грудня 2012 Указом Президента України № 726/2012 Міністерство надзвичайних ситуацій і Державна інспекція техногенної безпеки України реорганізовані в єдину Державну службу України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України), як центральний орган виконавчої влади, який координується і направляється Міністерством оборони України, що було пов'язано із можливістю залучення підрозділів ЗС України до ліквідації надзвичайних ситуацій.

Указом Президента України від 24 грудня 2012 року № 726 відбулася чергова фундаментальна реорганізація, в результаті якої МНС України та Державну інспекцію техногенної безпеки України реорганізовано в Державну службу України з надзвичайних ситуацій.

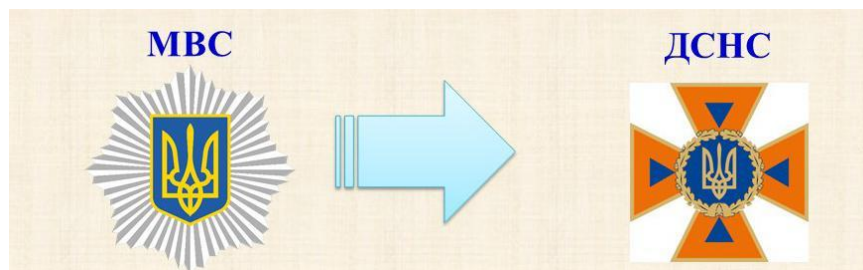
ДСНС
України

З прийняттям Кодексу цивільного захисту України на даний час можна з впевненістю говорити про існування у нашій державі кодифікованого нормативно-правового акту, який в повній мірі регулює відносини техногенно-природної безпеки та надзвичайних ситуацій.

Остаточне рішення про реформування центрального органу виконавчої влади до компетенції якого віднесено питання захисту населення та території від надзвичайних ситуацій та перетворення його у Державну службу з надзвичайних ситуацій з координацією діяльності з Міністерством оборони України було прийнято у зв'язку із необхідністю найбільш ефективнішої взаємодії під час ліквідації надзвичайних ситуацій будь якого характеру.

Упродовж 2013 року Державною службою України з надзвичайних ситуацій здійснювалися заходи щодо створення нормативно-правової бази діяльності Служби, а саме підготовлений і виданий *Указ Президента України від 16.01.2013 р. № 20/2013 «Деякі питання Державної служби України з надзвичайних ситуацій»*, яким затверджено «Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій»; постанова Кабінету Міністрів України «Про формування територіальних органів ДСНС України»; сформовані територіальні органи ДСНС України – Головні управління і Управління ДСНС України на базі ГТУ (ТУ) МНС і ГУ (У) Держтехногенбезпеки; призначено керівництво територіальних органів; завершено процес переведення особового складу двох центральних органів виконавчої влади до ДСНС України для подальшого проходження служби. Міністерством оборони України спільно з ДСНС видано ряд нормативних актів, що регулюють діяльність Служби, взаємодія органів і сил ДСНС України з органами управління Міністерства оборони, Генеральним штабом ЗСУ та Збройними силами України.

25 квітня 2014 р. Кабінетом Міністрів України видано постанову № 120 «Питання координації та спрямування Державної служби з надзвичайних ситуацій», який встановлює, що діяльність ДСНС України спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ.

Слід відзначити, що до основних завдань, які стоять перед державою (в особі уповноважених органів) в умовах виникнення та існування надзвичайних ситуацій, відносяться, по-перше – запобігання їх виникненню; по-друге – мінімізація людських жертв та матеріальних збитків; по-третє – оперативне відновлення становища, яке існувало до виникнення надзвичайних ситуацій. Ефективне виконання поставлених завдань не можливе без використання правових заходів як під час самої надзвичайної ситуації, так і на стадії ліквідації її негативних наслідків.

11.2. Загальні положення Кодексу цивільного захисту України

Основу державної політики у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій становлять: Конституція України, відповідні Закони, Укази Президента України і Урядові рішення. Зокрема ст.3 Конституції України декларує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Нова ідеологія протидії катастрофам та надзвичайним ситуаціям передбачає об'єднання всіх компонентів захисту населення і територій від НС з визначенням єдиного координатора, у ролі якого виступає ДСНС України

за активною участю науково-дослідних установ.

Реалізація всього, що визначено актами Президента України і Уряду є провідним завданням органів виконавчої влади всіх рівнів, які причетні до проблем захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій. Так, в одному з указів зазначено: «Вважати, що запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру та ефективна ліквідація їх наслідків є одним із головних пріоритетів у діяльності Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади».

Правова держава не може існувати без правової культури, досконалого механізму застосування законів у будь-якій сфері життя. Безпека життєдіяльності не є винятком. Тому, з **1 липня 2013 року** набув чинності *Кодекс цивільного захисту України*.

Кодекс цивільного захисту України регулює відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, реагуванням на них, функціонуванням єдиної державної системи цивільного захисту, та визначає повноваження органів державної влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, права та обов'язки громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності.

Кодекс забезпечив функціонування цілісної системи цивільного захисту в Україні із врахуванням кращого світового досвіду. Правові норми у цій сфері до цього часу регулювали близько 10 законів України, при цьому деякі з них втратили свою актуальність та потребували скасування.

**Закони України, що втратили чинність,
з дня введення Кодексу в дію:**

- 1) ЗУ "Про Цивільну оборону України";
- 2) ЗУ "Про війська Цивільної оборони України";
- 3) ЗУ "Про загальну структуру і чисельність військ Цивільної оборони";
- 4) ЗУ "Про пожежну безпеку";
- 5) ЗУ "Про аварійно-рятувальні служби";
- 6) ЗУ "Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру";
- 7) ЗУ "Про правові засади цивільного захисту".

Структура Кодексу цивільного захисту України

Одне з найголовніших досягнень даного нормативно-правового акту є впровадження заходів для зменшення наглядових та контрольних функцій у сфері техногенної та пожежної безпеки. Повністю скасовується процедура отримання дозволів органів пожежної безпеки на початок робіт, встановлюється виключно судовий порядок зупинення роботи суб'єктів господарювання і лише за наявності порушень, що створюють загрозу життю або здоров'ю людей. Це в свою чергу дозволить суттєво полегшити умови ведення бізнесу в Україні.

Документом встановлюється нове, основоположне поняття і сутність терміну «цивільний захист» і стаття 4 визначає, що «цивільний захист – комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення, територій, навколишнього природного середовища, майна, матеріальних і культурних цінностей від надзвичайних ситуацій та інших небезпечних подій, запобігання виникненню таких ситуацій та подій, ліквідацію їх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки», тобто, з 1.01.13 року в Україні існує одна структура протидії надзвичайним ситуаціям – **Єдина державна система цивільного захисту**.

Надзвичайна ситуація - обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

Надзвичайні ситуації класифікуються за характером походження, ступенем поширення, розміром людських втрат та матеріальних збитків.

Залежно від характеру походження подій, що можуть зумовити виникнення надзвичайних ситуацій на території України, визначаються такі види надзвичайних ситуацій:

- 1) техногенного характеру;
- 2) природного характеру;
- 3) соціальні;
- 4) воєнні.

Залежно від обсягів заподіяних надзвичайною ситуацією наслідків, обсягів технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації, визначаються такі рівні надзвичайних ситуацій:

- 1) державний;
- 2) регіональний;

- 3) місцевий;
- 4) об'єктовий.

Порядок класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями встановлюється Кабінетом Міністрів України. Класифікаційні ознаки надзвичайних ситуацій визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Правовою основою цивільного захисту є Конституція України, цей Кодекс, інші закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також акти Президента України та Кабінету Міністрів України.

Цивільний захист забезпечується з урахуванням особливостей, визначених Законом України "Про національну безпеку України", суб'єктами, уповноваженими захищати населення, території, навколишнє природне середовище і майно, згідно з вимогами цього Кодексу – у мирний час, а також в особливий період – у межах реалізації заходів держави щодо оборони України.

Суб'єктами забезпечення цивільного захисту є центральні органи виконавчої влади, інші державні органи, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання, громадські організації.

Координацію діяльності органів виконавчої влади у сфері цивільного захисту у межах своїх повноважень здійснюють:

- 1) Рада національної безпеки і оборони України;
- 2) Кабінет Міністрів України.

Для координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, пов'язаної з техногенно-екологічною безпекою, захистом населення і територій, запобіганням і реагуванням на надзвичайні ситуації:

- 1) Кабінетом Міністрів України утворюється Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій;
- 2) Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями утворюються регіональні комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій;
- 3) районними державними адміністраціями, виконавчими органами міських, районних у містах (у разі їх створення), селищних та сільських рад утворюються місцеві комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій;
- 4) керівними органами підприємств, установ та організацій утворюються комісії з питань надзвичайних ситуацій.

Для координації робіт з ліквідації конкретної надзвичайної ситуації та її наслідків на державному, регіональному, місцевому та об'єктовому рівнях утворюються спеціальні комісії з ліквідації надзвичайної ситуації.

Цивільний захист здійснюється за такими основними принципами:

- 1) гарантування та забезпечення державою конституційних прав громадян на захист життя, здоров'я та власності, а також виконання у воєнний час норм міжнародного гуманітарного права;
- 2) комплексного підходу до вирішення завдань цивільного захисту;
- 3) пріоритетності завдань, спрямованих на рятування життя та збереження здоров'я громадян;
- 4) максимально можливого, економічно обґрунтованого зменшення ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

5) централізації управління, єдиноначальності, підпорядкованості, статутної дисципліни Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, аварійно-рятувальних служб;

6) гласності, прозорості, вільного отримання та поширення публічної інформації про стан цивільного захисту, крім обмежень, встановлених законом;

7) добровільності – у разі залучення громадян до здійснення заходів цивільного захисту, пов'язаних з ризиком для їхнього життя і здоров'я;

8) відповідальності посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування за дотримання вимог законодавства з питань цивільного захисту;

9) виправданого ризику та відповідальності керівників сил цивільного захисту за забезпечення безпеки під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

До повноважень Кабінету Міністрів України у сфері цивільного захисту належить:

1) керівництво єдиною державною системою цивільного захисту;

2) організація здійснення заходів щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

3) встановлення порядку віднесення території та населених пунктів до відповідних груп цивільного захисту, а суб'єктів господарювання – до відповідних категорій цивільного захисту;

4) віднесення території та населених пунктів до груп цивільного захисту, затвердження їх переліку;

5) створення резерву засобів індивідуального захисту та матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, визначення їх обсягу і порядку використання;

6) вжиття заходів щодо забезпечення готовності єдиної державної системи цивільного захисту до дій в умовах надзвичайних ситуацій та в особливий період;

7) визначення порядку переведення єдиної державної системи цивільного захисту з режиму функціонування у мирний час на функціонування в умовах особливого періоду;

8) залучення сил цивільного захисту до проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, гуманітарних операцій за межами України;

9) забезпечення здійснення заходів щодо соціального захисту постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій;

10) розроблення та здійснення заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання в особливий період;

10-1) визначення порядку маркування в особливий період будівель та споруд, транспортних засобів, які підпадають під дію норм міжнародного гуманітарного права, відповідними розпізнавальними знаками (емблемами);

10-2) визначення в особливий період порядку видачі особам, які підпадають під дію норм міжнародного гуманітарного права, відповідних посвідчень та розпізнавальних знаків (емблем);

11) забезпечення реалізації вимог техногенної та пожежної безпеки;

12) визначення мобілізаційного завдання для задоволення потреб цивільного захисту та порядку накопичення, зберігання і використання мобілізаційних резервів для потреб цивільного захисту в особливий період;

13) визначення порядку підготовки та здійснення потенційно небезпечних заходів в умовах присутності цивільного населення за участю особового складу Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів з використанням озброєння і військової техніки;

14) визначення порядку розроблення планів цивільного захисту на особливий період та інших планів у сфері цивільного захисту;

15) затвердження щорічного плану основних заходів цивільного захисту України, включаючи заходи у відбудовний період після закінчення воєнних дій;

15-2) визначення обсягу та строків здійснення відновлювальних робіт з ліквідації наслідків воєнних дій під час дії воєнного стану;

16) визначення порядку навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях;

17) здійснення інших повноважень, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами.

Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту:

1) подає на розгляд Кабінету Міністрів України проекти планів у сфері цивільного захисту державного рівня на мирний час та на особливий період;

2) забезпечує формування державної політики з питань створення, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту, ведення обліку таких споруд;

3) забезпечує формування державної політики з питань впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, забезпечує відповідне нормативно-правове регулювання, виконує функції з нормування в будівництві щодо заходів цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки під час проектування та будівництва;

4) забезпечує формування державної політики з питань радіаційного і хімічного захисту, встановлює вимоги для засобів радіаційного і хімічного захисту населення та аварійно-рятувальних формувань;

5) визначає показники, за якими здійснюється районування території України щодо ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

6) затверджує порядок організації виконання піротехнічних робіт, пов'язаних із знешкодженням вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України після воєн, сучасних боєприпасів та підривних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються в терористичних цілях), крім територій, наданих для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військових закладів освіти, підприємств та організацій Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також порядок взаємодії під час виконання таких робіт;

7) затверджує статут дій органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту в надзвичайних ситуаціях;

8) затверджує порядок організації внутрішньої, гарнізонної та караульної служб в органах та підрозділах цивільного захисту;

9) затверджує порядок використання авіаційних сил і засобів для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт на території України;

10) затверджує правила пожежної та техногенної безпеки, норми, інструкції і методики, а також інші нормативно-правові акти з питань пожежної та техногенної безпеки, що є загальнообов'язковими для виконання;

11) здійснює нормативно-правове регулювання щодо порядку організації та здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки, дозвольно-реєстраційної діяльності, оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення, порядку та умов застосування запобіжних заходів;

12) затверджує перелік центрів медико-психологічної реабілітації, порядок проходження медико-психологічної реабілітації осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, рятувальників аварійно-рятувальних служб (формувань), осіб, залучених до виконання аварійно-рятувальних робіт у разі виникнення надзвичайної ситуації, а також постраждалих внаслідок такої надзвичайної ситуації, положення про медико-психологічну реабілітацію та відповідність санаторно-курортних установ вимогам медико-психологічної реабілітації;

13) визначає порядок проведення професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту;

13-1) подає на розгляд Кабінету Міністрів України проект переліку об'єктів, проектна документація на будівництво яких повинна включати розділ інженерно-технічних заходів цивільного захисту;

14) затверджує типові положення про територіальні курси, навчально-методичні центри цивільного захисту та безпеки життєдіяльності;

15) здійснює інші повноваження відповідно до Конституції та законів України.

Повноваження центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту

До системи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, входять сили цивільного захисту, заклади освіти та наукові установи, заклади охорони здоров'я (медичні підрозділи) (далі – органи та підрозділи цивільного захисту), що належать до сфери його управління.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту:

1) організовує та забезпечує керівництво Кабінету Міністрів України єдиною державною системою цивільного захисту;

2) формує проекти планів у сфері цивільного захисту державного рівня на мирний час та на особливий період, організовує планування заходів цивільного захисту центральними та місцевими органами виконавчої влади;

3) проводить підготовку органів управління функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту та їх ланок;

4) здійснює оповіщення та інформування центральних і місцевих органів виконавчої влади про загрозу виникнення та виникнення надзвичайних ситуацій, здійснює методичне керівництво щодо створення і належного функціонування систем оповіщення цивільного захисту різних рівнів;

5) залучає аварійно-рятувальні формування центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій усіх форм власності та координує їх діяльність під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного і регіонального рівнів, організовує проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, здійснює контроль за їх проведенням;

6) забезпечує гасіння пожеж, рятування людей та надання допомоги в ліквідації наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха та інших видів небезпечних подій, що становлять загрозу життю або здоров'ю населення чи призводять до завдання матеріальних збитків;

7) організовує та забезпечує охорону від пожеж підприємств, установ, організацій та інших об'єктів на підставі договорів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

8) забезпечує організацію авіаційного пошуку і рятування повітряних суден, що зазнають або зазнали лиха, координує проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт авіаційними силами і засобами центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності;

9) бере участь у роботі комісій з розслідування авіаційних подій;

10) здійснює безпосереднє управління заходами з переведення єдиної державної системи цивільного захисту з режиму функціонування в мирний час на функціонування в умовах особливого періоду;

11) бере участь у розробленні мобілізаційного плану держави;

12) розгортає в разі проведення мобілізації спеціальні формування, призначені для виконання окремих завдань цивільного захисту міст та суб'єктів господарювання, віднесених відповідно до груп та категорій цивільного захисту;

13) веде облік осіб, які проходять службу цивільного захисту, а також осіб, які уклали контракт про перебування в резерві служби цивільного захисту;

14) визначає потребу у фінансових та матеріально-технічних ресурсах органів та підрозділів цивільного захисту для виконання ними завдань особливого періоду та в разі проведення цільової мобілізації подає

відповідні пропозиції до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері економічного і соціального розвитку;

15) здійснює координацію, організацію та методичне керівництво щодо визначення стану готовності функціональних і територіальних підсистем до вирішення завдань цивільного захисту у мирний час та в особливий період;

16) реалізує державну політику з питань створення, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту, ведення обліку таких споруд;

17) реалізує державну політику з питань впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, виконує роботу з віднесення населених пунктів та об'єктів національної економіки до груп (категорій) цивільного захисту;

18) реалізує державну політику з питань радіаційного і хімічного захисту населення, координує та контролює здійснення заходів для захисту населення і територій у разі виникнення радіаційних аварій та надзвичайних ситуацій, пов'язаних із виливом (викидом) небезпечних хімічних речовин;

19) здійснює разом із центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями прогнозування ймовірності виникнення надзвичайних ситуацій, здійснює районування території України щодо ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

20) реалізує державну політику з питань організації та виконання заходів з евакуації населення, координує діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади, суб'єктів господарювання із зазначених питань;

21) забезпечує в межах своїх повноважень реалізацію державної політики з питань медичного та біологічного захисту населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій;

22) бере участь у здійсненні заходів з медичного захисту, надання екстреної медичної допомоги постраждалому населенню та рятувальникам в зоні надзвичайної ситуації (осередку ураження), заходах з медичного забезпечення (лікувально-профілактичні, санітарно-гігієнічні заходи, медичне постачання та санаторно-курортне лікування) осіб рядового і начальницького складу, ветеранів служби цивільного захисту (ветеранів війни) та членів їхніх сімей;

23) визначає рівні надзвичайних ситуацій, веде їх облік, видає експертні висновки про рівень надзвичайної ситуації;

24) забезпечує виконання заходів з мінімізації та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, пов'язаних з технологічними терористичними проявами та іншими видами терористичної діяльності під час проведення антитерористичних операцій, здійснює просвітницьку та освітню діяльність з метою підготовки населення до дій в умовах вчинення терористичного акту;

25) виконує піротехнічні роботи, пов'язані із знешкодженням вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України після воєн, сучасних боєприпасів та підривних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються в терористичних цілях), крім територій, наданих для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військових закладів освіти, підприємств та організацій Збройних сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

26) здійснює атестацію та сертифікацію аварійно-рятувальних служб і рятувальників;

27) здійснює контроль за готовністю авіаційних сил та засобів пошуку і рятування до проведення пошуку і рятування, за організацією пошуково-рятувального забезпечення польотів повітряних суден авіації центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності;

28) вносить відповідним органам пропозиції щодо припинення польотів у разі порушення вимог нормативних документів з питань пошуково-рятувального забезпечення до усунення недоліків;

29) забезпечує виконання актів Верховної Ради України, Президента України про надання Україною гуманітарної допомоги іноземним державам, зокрема організовує закупівлю товарів і послуг, у тому числі із

завантаження, вивезення та складування вантажів, здійснює їх супроводження до місця призначення та передачу отримувачам гуманітарної допомоги;

30) визначає основні напрями розвитку відомчої науки, виступає замовником наукових робіт;

31) забезпечує організацію проведення професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту;

32) забезпечує організацію навчання з питань цивільного захисту посадових осіб центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і суб'єктів господарювання, забезпечує організацію розроблення програм з навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях, розглядає та затверджує їх, забезпечує організацію та контроль за їх виконанням;

33) здійснює функції з організації та навчально-методичного забезпечення навчання (підвищення кваліфікації за цільовим призначенням) керівних кадрів і фахівців центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, на яких поширюється дія законів України у сфері цивільного захисту, затверджує навчальні плани і програми післядипломної освіти;

34) затверджує робочі навчальні плани і програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації робітничих кадрів сфери цивільного захисту відповідно до стандартів професійної (професійно-технічної) освіти з конкретних професій;

35) бере участь у формуванні державного оборонного замовлення;

36) реалізує державну політику щодо державної таємниці, здійснює контроль за її збереженням в апараті центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, територіальних органах (у разі їх утворення), спеціальних формуваннях і підрозділах, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери його управління;

37) здійснює міжнародне співробітництво у сфері цивільного захисту;

38) забезпечує в межах повноважень здійснення заходів з охорони праці в системі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, здійснює відповідно до законодавства державний нагляд (контроль) за безпечним веденням робіт особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту;

39) здійснює державний нагляд (контроль) у сфері пожежної та техногенної безпеки щодо виявлення та запобігання порушенню вимог законодавства органами та суб'єктами господарювання, аварійно-рятувальними службами, іншими юридичними особами;

40) здійснює державний нагляд (контроль) за додержанням вимог пожежної та техногенної безпеки під час проведення робіт з будівництва будівель та споруд, крім об'єктів будівництва класу СС1, площа яких не перевищує 300 квадратних метрів (крім об'єктів, вбудованих у будівлі), а також крім індивідуальних (садибних) житлових будинків, садових, дачних будинків, господарських (присадибних) будівель і споруд, індивідуальних гаражів;

41) погоджує проекти норм, правил і регламентів та інших нормативних документів, нормативно-правових актів у частині забезпечення пожежної та техногенної безпеки;

42) бере участь у розробленні суб'єктами господарювання положень, інструкцій та інших нормативних документів з питань пожежної та техногенної безпеки;

42-1) подає до відповідного уповноваженого органу містобудування та архітектури висновки до розділу інженерно-технічних заходів цивільного захисту проектів містобудівної документації, а також з питань дотримання вимог пожежної та техногенної безпеки для подальшого розгляду архітектурно-містобудівною радою;

42-2) бере участь у професійній атестації виконавців окремих видів робіт (послуг), пов'язаних із створенням об'єктів архітектури, які здійснюють діяльність з питань інженерно-технічних заходів цивільного захисту, а також з питань пожежної та техногенної безпеки;

43) здійснює відповідно до закону ліцензування господарської діяльності з надання послуг і виконання робіт протипожежного призначення;

44) бере участь у розслідуванні причин виникнення пожеж, надзвичайних ситуацій та невиконання запобіжних заходів;

45) забезпечує контроль за створенням та використанням матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами господарювання;

46) створює і використовує фінансові ресурси та матеріальні резерви для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та надання термінової невідкладної допомоги постраждалим;

47) складає акти перевірок, приписи щодо усунення виявлених порушень вимог законодавства з питань пожежної та техногенної безпеки, інші обов'язкові для виконання розпорядчі документи;

48) звертається до адміністративного суду щодо допущення уповноважених посадових осіб до проведення планових або позапланових перевірок (у разі їх недопущення з підстав інших, ніж передбачені [Законом України](#) "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності"), а також щодо застосування заходів реагування у вигляді повного або часткового зупинення до повного усунення порушень вимог законодавства з питань пожежної та техногенної безпеки роботи підприємств, окремих виробництв, виробничих дільниць, експлуатації будівель, об'єктів, споруд, цехів, дільниць, а також машин, механізмів, устаткування, транспортних засобів, зупинення проведення робіт, у тому числі будівельно-монтажних, випуску і реалізації пожежонебезпечної продукції, систем та засобів протипожежного захисту, надання послуг, у разі якщо такі порушення створюють загрозу життю та/або здоров'ю людей, з інших підстав, визначених законом;

49) здійснює реєстрацію декларацій відповідності матеріально-технічної бази суб'єктів господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки;

50) складає протоколи та розглядає справи про адміністративні правопорушення, пов'язані з порушенням законодавства з питань пожежної та техногенної безпеки;

51) перевіряє стан дотримання вимог законодавства у сфері цивільного захисту та складає відповідні акти;

52) подає Раді міністрів Автономної Республіки Крим, центральним та місцевим органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування інформацію про юридичних та фізичних осіб, винних у порушенні вимог законодавства у сфері цивільного захисту;

53) розробляє відповідно до компетенції нормативно-правові акти та нормативні документи та забезпечує їх прийняття в установленому законом порядку;

54) застосовує адміністративно-господарські санкції за порушення вимог законодавства з питань пожежної та техногенної безпеки;

55) бере участь у проведенні технічних розслідувань обставин і причин виникнення надзвичайних ситуацій, загибелі і травмування людей, знищення і пошкодження майна;

56) проводить перевірки наявності документів, що дають право на виконання вибухопожежонебезпечних робіт;

57) здійснює звукозапис, фото- і відеозйомку як допоміжні засоби документування порушень вимог законодавства з питань пожежної та техногенної безпеки, готує пропозиції щодо запобігання виникненню пожеж та надзвичайних ситуацій;

58) скликає в установленому порядку та проводить наради з питань, що належать до його компетенції;

59) отримує в установленому порядку від центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб інформацію, необхідну для виконання повноважень;

60) залучає до комплексних перевірок представників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, фахівців науково-дослідних та проектних установ, представників інших органів державного нагляду за погодженням з їх керівниками, якщо їх повноваження із здійснення чи участі в комплексних заходах передбачені законом;

60-1) подає до центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту, пропозиції щодо переліку об'єктів, проектна документація на будівництво яких повинна включати розділ інженерно-технічних заходів цивільного захисту;

61) здійснює інші повноваження відповідно до [Конституції](#) та законів України.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, здійснює повноваження безпосередньо і через свої територіальні органи (у разі їх утворення).

Організація заходів цивільного захисту у функціональних підсистемах і забезпечення техногенної та пожежної безпеки у сфері суспільного життя, в якій реалізує державну політику міністерство чи інший центральний орган виконавчої влади, здійснюються підрозділами з питань цивільного захисту, які створюються такими органами у складі їх апаратів.

Положення про підрозділи з питань цивільного захисту центрального органу виконавчої влади затверджується відповідним центральним органом виконавчої влади.

У центральних органах виконавчої влади, які не створюють функціональні підсистеми, призначаються працівники з питань цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки.

Основні функції з питань цивільного захисту, що належать до компетенції відповідного центрального органу виконавчої влади, визначаються в положенні про цей орган.

Повноваження Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування у сфері цивільного захисту

До повноважень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій у сфері цивільного захисту належить:

- 1) забезпечення цивільного захисту на відповідній території;
- 2) створення територіальних підсистем та їх ланок, забезпечення виконання ними завдань;
- 3) забезпечення реалізації вимог техногенної безпеки на об'єктах, що належать до сфери їх управління;
- 4) розроблення та забезпечення реалізації регіональних, місцевих програм та планів заходів у сфері цивільного захисту, зокрема спрямованих на захист населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, забезпечення техногенної та пожежної безпеки;
- 5) створення та керівництво аварійно-рятувальними службами, формуваннями та спеціалізованими службами цивільного захисту, забезпечення їх діяльності, здійснення контролю за готовністю до дій за призначенням;
- 6) створення за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, та підтримання у постійній готовності територіальної системи централізованого оповіщення, здійснення її модернізації та забезпечення функціонування;
- 7) забезпечення оповіщення та інформування населення про загрозу і виникнення надзвичайних ситуацій, у тому числі в доступній для осіб з вадами зору та слуху формі;
- 8) організація аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на відповідній території, а також радіаційного, хімічного, біологічного, медичного захисту населення та інженерного захисту територій від наслідків таких ситуацій;
- 8-1) забезпечення пожежної безпеки на відповідних територіях та об'єктах;
- 9) організація та керівництво проведенням відновлювальних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

10) організація та проведення евакуації населення, матеріальних і культурних цінностей у безпечні райони, їх розміщення та життєзабезпечення населення;

11) контроль за станом навколишнього природного середовища, санітарно-гігієнічною та епідемічною ситуацією, за місцями захоронення біологічних матеріалів, заражених активними формами бактерій;

12) розроблення та здійснення на відповідній території заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, в особливий період;

13) підготовка пропозицій щодо віднесення території та населених пунктів до груп цивільного захисту та подання їх центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту;

14) віднесення відповідно до основних показників суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, до категорії цивільного захисту та затвердження їх переліку у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України;

15) створення і використання матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

16) завчасне накопичення і підтримання у постійній готовності засобів індивідуального захисту для населення, яке проживає у прогнозованих зонах хімічного забруднення і зонах спостереження суб'єктів господарювання радіаційної небезпеки I і II категорій, та формувань цивільного захисту, а також приладів дозиметричного і хімічного контролю та розвідки;

17) взаємодія з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, щодо виконання завдань цивільного захисту;

18) організація та забезпечення життєдіяльності постраждалих від надзвичайних ситуацій, а також під час ведення воєнних (бойових) дій або внаслідок таких дій;

19) забезпечення соціального захисту постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації, зокрема виплати матеріальної допомоги;

20) створення на регіональному та місцевому рівнях комісій з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій, а в разі виникнення надзвичайних ситуацій – спеціальних комісій з їх ліквідації (за потреби), забезпечення їх функціонування;

21) затвердження планів комплектування територіальних курсів, навчально-методичних центрів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності, забезпечення проходження на таких курсах та в центрах навчання посадових осіб і працівників місцевих державних адміністрацій, суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, з числа керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією та здійсненням заходів цивільного захисту, організація навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях;

22) організація виконання вимог законодавства щодо створення, використання, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту;

23) визначення потреби фонду захисних споруд цивільного захисту;

24) планування та організація роботи з дообладнання або спорудження в особливий період підвальних та інших заглиблених приміщень для укриття населення;

25) прийняття рішень про подальше використання захисних споруд цивільного захисту державної та комунальної власності;

26) організація обліку фонду захисних споруд цивільного захисту;

27) здійснення контролю за утриманням та станом готовності захисних споруд цивільного захисту;

28) організація проведення технічної інвентаризації захисних споруд цивільного захисту, виключення їх за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, з фонду таких споруд;

29) розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на поліпшення пожежної безпеки суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління;

30) здійснення інших повноважень у сфері цивільного захисту, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами.

До повноважень органів місцевого самоврядування у сфері цивільного захисту належить:

- 1) забезпечення цивільного захисту на відповідній території;
- 2) створення субланок ланок територіальних підсистем, забезпечення виконання ними завдань;
- 3) забезпечення реалізації вимог техногенної та пожежної безпеки на суб'єктах господарювання, що належать до сфери їх управління, які можуть створити реальну загрозу виникнення аварії;
- 4) розроблення та забезпечення реалізації програм та планів заходів у сфері цивільного захисту, зокрема спрямованих на захист населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, забезпечення техногенної та пожежної безпеки;
- 5) створення аварійно-рятувальних служб, формувань та спеціалізованих служб цивільного захисту, пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони та добровільної пожежної охорони, керівництво ними, забезпечення їх діяльності, здійснення контролю за готовністю до дій за призначенням;
- 6) створення за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, та підтримання у постійній готовності місцевої системи централізованого оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій, здійснення її модернізації та забезпечення функціонування;
- 7) забезпечення оповіщення та інформування населення про загрозу і виникнення надзвичайних ситуацій, у тому числі в доступній для осіб з вадами зору та слуху формі;
- 8) організація робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на відповідній території, а також радіаційного, хімічного, біологічного, медичного захисту населення та інженерного захисту територій від наслідків таких ситуацій;
- 8-1) забезпечення пожежної безпеки на відповідних територіях та об'єктах;
- 9) організація та керівництво проведенням відновлювальних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 10) організація та здійснення евакуації населення, матеріальних і культурних цінностей у безпечні райони, їх розміщення та життєзабезпечення населення;
- 11) контроль за станом навколишнього природного середовища, санітарно-гігієнічною та епідемічною ситуацією;
- 12) розроблення та здійснення заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання в особливий період, що належать до сфери їх управління;
- 13) підготовка пропозицій щодо віднесення території та населених пунктів до груп цивільного захисту та подання їх Раді міністрів Автономної Республіки Крим, відповідним обласним державним адміністраціям;
- 14) віднесення суб'єктів господарювання, що належать до сфери їх управління, до категорій цивільного захисту відповідно до основних показників та затвердження їх переліку;
- 15) створення і використання матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 16) забезпечення завчасного накопичення і підтримання у постійній готовності засобів індивідуального захисту для населення та формувань цивільного захисту, а також приладів дозиметричного і хімічного контролю та розвідки;
- 17) взаємодія з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, щодо виконання завдань цивільного захисту;
- 18) організація та забезпечення життєдіяльності постраждалих від надзвичайних ситуацій, а також під час ведення воєнних (бойових) дій або внаслідок таких дій;

19) забезпечення складення довідок про визнання особи постраждалою внаслідок надзвичайної ситуації, списків (реєстрів) постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації, відповідно до яких надається матеріальна допомога, списків загиблих осіб на підставі їх ідентифікації;

20) забезпечення соціального захисту постраждалих внаслідок надзвичайної ситуації, зокрема виплати матеріальної допомоги;

21) створення згідно з вимогами цього Кодексу комісій з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій, а в разі виникнення надзвичайних ситуацій - спеціальних комісій з їх ліквідації (за потреби), забезпечення їх функціонування;

22) забезпечення проходження в установлені строки навчання з питань цивільного захисту посадових осіб, працівників органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання комунальної власності з числа керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією та здійсненням заходів цивільного захисту, організація навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях, формування планів проведення і облік проведених спеціальних об'єктових навчань та тренувань з питань цивільного захисту на відповідній території;

23) організація виконання вимог законодавства щодо створення, використання, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту;

24) визначення за погодженням з місцевими державними адміністраціями потреби фонду захисних споруд цивільного захисту;

25) планування та організація роботи з дообладнання або спорудження в особливий період підвальних та інших заглиблених приміщень для укриття населення;

26) прийняття рішень про подальше використання захисних споруд цивільного захисту державної та комунальної власності у разі банкрутства (ліквідації) суб'єкта господарювання, на балансі якого вона перебуває, та безхазяйних захисних споруд;

27) організація обліку фонду захисних споруд цивільного захисту;

28) здійснення контролю за утриманням та станом готовності захисних споруд цивільного захисту;

29) організація проведення технічної інвентаризації захисних споруд цивільного захисту, виключення їх за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, з фонду захисних споруд цивільного захисту;

30) реалізація заходів, спрямованих на поліпшення пожежної безпеки суб'єктів господарювання комунальної форми власності;

31) здійснення інших повноважень у сфері цивільного захисту, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами.

3. Організація заходів цивільного захисту здійснюється в:

територіальних підсистемах – Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями та підрозділами з питань цивільного захисту, які створюються у їх складі;

ланках територіальних підсистем – районними державними адміністраціями та підрозділами з питань цивільного захисту, які створюються у їх складі;

субланках ланок територіальних підсистем – виконавчими органами міських, селищних і сільських рад та підрозділами з питань цивільного захисту, які створюються у їх складі.

Завдання і обов'язки суб'єктів господарювання

До завдань і обов'язків суб'єктів господарювання у сфері цивільного захисту належить:

1) забезпечення виконання заходів у сфері цивільного захисту на об'єктах суб'єкта господарювання;

2) забезпечення відповідно до законодавства своїх працівників засобами колективного та індивідуального захисту;

3) розміщення інформації про заходи безпеки та відповідну поведінку населення у разі виникнення аварії;

4) організація та здійснення під час виникнення надзвичайних ситуацій евакуаційних заходів щодо працівників та майна суб'єкта господарювання;

5) створення об'єктових формувань цивільного захисту відповідно до цього Кодексу та інших законодавчих актів, необхідної для їх функціонування матеріально-технічної бази і забезпечення готовності таких формувань до дій за призначенням;

6) створення диспетчерських служб відповідно до цього Кодексу та інших законів, необхідних для забезпечення безпеки об'єктів підвищеної небезпеки;

7) проведення оцінки ризиків виникнення надзвичайних ситуацій на об'єктах суб'єкта господарювання, здійснення заходів щодо неперевикнення прийнятних рівнів таких ризиків;

8) здійснення навчання працівників з питань цивільного захисту, у тому числі правилам техногенної та пожежної безпеки;

10) розроблення планів локалізації та ліквідації аварій та їх наслідків на об'єктах підвищеної небезпеки;

11) проведення об'єктових тренувань і навчань з питань цивільного захисту;

12) забезпечення аварійно-рятувального обслуговування суб'єктів господарювання відповідно до вимог [статті 133](#) цього Кодексу;

13) здійснення за власні кошти заходів цивільного захисту, що зменшують рівень ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

14) забезпечення безперешкодного доступу посадових осіб органів державного нагляду, працівників аварійно-рятувальних служб, з якими укладені угоди про аварійно-рятувальне обслуговування суб'єктів господарювання, для проведення обстежень на відповідність протиаварійних заходів планам локалізації і ліквідації аварій та їх наслідків на об'єктах підвищеної небезпеки, сил цивільного захисту – для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

15) забезпечення дотримання вимог законодавства щодо створення, зберігання, утримання, використання та реконструкції захисних споруд цивільного захисту;

16) здійснення обліку захисних споруд цивільного захисту, які перебувають на балансі (утриманні);

17) дотримання протиепідемічного, протиепізоотичного та протиепіфітотичного режиму;

18) створення і використання матеріальних резервів для запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

19) розроблення заходів щодо забезпечення пожежної безпеки, впровадження досягнень науки і техніки, позитивного досвіду із зазначеного питання;

20) розроблення і затвердження інструкцій та видання наказів з питань пожежної безпеки, здійснення постійного контролю за їх виконанням;

21) забезпечення виконання вимог законодавства у сфері техногенної та пожежної безпеки, а також виконання вимог приписів, постанов та розпоряджень центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту;

22) утримання у справному стані засобів цивільного та протипожежного захисту, недопущення їх використання не за призначенням;

23) здійснення заходів щодо впровадження автоматичних засобів виявлення та гасіння пожеж і використання для цієї мети виробничої автоматики;

24) своєчасне інформування з питань цивільного захисту відповідних органів управління цивільного захисту за формою та у строки, встановлені центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту;

25) виконання інших завдань і заходів у сфері цивільного захисту, передбачених цим Кодексом та іншими законодавчими актами.

Організація заходів цивільного захисту суб'єкта господарювання здійснюється підрозділами (посадовими особами) з питань цивільного захисту, які створюються (призначаються) керівниками зазначених суб'єктів господарювання з урахуванням таких вимог:

1) у суб'єктах господарювання, віднесених до відповідних категорій цивільного захисту, з чисельністю працюючих понад 3 тисячі осіб створюються підрозділи з питань цивільного захисту;

2) у суб'єктах господарювання, а також закладах охорони здоров'я із загальною чисельністю працюючих та осіб, які перебувають на лікуванні, від 200 до 3 тисяч осіб та у суб'єктах господарювання, віднесених до другої категорії цивільного захисту, призначаються посадові особи з питань цивільного захисту;

3) у закладах освіти із чисельністю 500 і більше осіб, які здобувають освіту за денною формою, призначаються посадові особи з питань цивільного захисту;

4) у суб'єктах господарювання з чисельністю працюючих до 200 осіб призначаються особи з питань цивільного захисту за рахунок штатної чисельності суб'єкта господарювання.

Громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до Закону як підприємці, виконують заходи цивільного захисту особисто.

Порядок діяльності підрозділів з питань цивільного захисту або призначених осіб визначається відповідними положеннями про них або посадовими інструкціями. [Положення про підрозділ](#) (посадова інструкція працівника) з питань цивільного захисту затверджується керівником, що його створив (призначив), на підставі типового положення про такий підрозділ, що затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Права та обов'язки громадян у сфері цивільного захисту

Громадяни України мають право на:

1) отримання інформації про надзвичайні ситуації або небезпечні події, що виникли або можуть виникнути, у тому числі в доступній для осіб з вадами зору та слуху формі;

2) забезпечення засобами колективного та індивідуального захисту та їх використання;

3) звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування з питань захисту від надзвичайних ситуацій;

4) участь у роботах із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у складі добровільних формувань цивільного захисту;

5) отримання заробітної плати за роботу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації у разі залучення до таких робіт згідно з трудовими договорами;

6) соціальний захист та відшкодування відповідно до законодавства шкоди, заподіяної їхньому життю, здоров'ю та майну внаслідок надзвичайних ситуацій або проведення робіт із запобігання та ліквідації наслідків;

7) медичну допомогу, соціально-психологічну підтримку та медико-психологічну реабілітацію у разі отримання фізичних і психологічних травм.

Громадяни України зобов'язані:

1) дотримуватися правил поведінки, безпеки та дій у надзвичайних ситуаціях;

2) дотримуватися заходів безпеки у побуті та повсякденній трудовій діяльності, не допускати порушень виробничої і технологічної дисципліни, вимог екологічної безпеки, охорони праці, що можуть призвести до надзвичайної ситуації;

3) вивчати способи захисту від надзвичайних ситуацій та дій у разі їх виникнення, надання домедичної допомоги постраждалим, правила користування засобами захисту;

4) повідомляти службі екстреної допомоги населенню про виникнення надзвичайних ситуацій;

5) у разі виникнення надзвичайної ситуації до прибуття аварійно-рятувальних підрозділів вживати заходів для рятування населення і майна;

6) дотримуватися протиепідемічного, протиепізоотичного та протиепіфітотичного режимів, режимів радіаційного захисту;

7) виконувати правила пожежної безпеки, забезпечувати будівлі, які їм належать на праві приватної власності, первинними засобами пожежогасіння, навчати дітей обережному поводженню з вогнем.

Іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, у разі виникнення надзвичайних ситуацій користуються тими самими правами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими [Конституцією](#), законами чи міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Склад та основні завдання сил цивільного захисту

До сил цивільного захисту належать:

- 1) Оперативно-рятувальна служба цивільного захисту;
- 2) аварійно-рятувальні служби;
- 3) формування цивільного захисту;
- 4) спеціалізовані служби цивільного захисту;
- 5) пожежно-рятувальні підрозділи (частини);
- 6) добровільні формування цивільного захисту.

Основними завданнями сил цивільного захисту є:

- 1) проведення робіт та вжиття заходів щодо запобігання надзвичайним ситуаціям, захисту населення і територій від них;
- 2) проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт;
- 3) гасіння пожеж;
- 4) ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій в умовах екстремальних температур, задимленості, загазованості, загрози вибухів, обвалів, зсувів, затоплень, радіоактивного, хімічного забруднення та біологічного зараження, інших небезпечних проявів;
- 5) проведення піротехнічних робіт, пов'язаних із знешкодженням вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України після воєн, сучасних боєприпасів та підривних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються у терористичних цілях), крім територій, які надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, військових закладів освіти, підприємств та організацій Збройних сил України, інших військових формувань;

5-1) здійснення через підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту комплексу заходів з метою ліквідації небезпек, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами, зокрема нетехнічне та технічне обстеження територій, складення карт, виявлення, знешкодження та/або знищення вибухонебезпечних предметів, маркування, підготовки документації після розмінування, надання громадам інформації про протимінну діяльність та передачу очищеної території;

6) проведення вибухових робіт для запобігання виникненню надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків;

7) проведення робіт щодо життєзабезпечення постраждалих;

8) надання екстреної медичної допомоги постраждалим у районі надзвичайної ситуації і транспортування їх до закладів охорони здоров'я;

8-1) участь у проведенні евакуації населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій) у безпечні райони;

9) здійснення перевезень матеріально-технічних засобів, призначених для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та надання гуманітарної допомоги постраждалим внаслідок таких ситуацій;

10) надання допомоги іноземним державам щодо проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, гуманітарного розмінування територій та водних акваторій;

11) проведення аварійно-рятувального обслуговування суб'єктів господарювання та окремих територій, на яких існує небезпека виникнення надзвичайних ситуацій.

Сили цивільного захисту можуть залучатися до проведення відновлювальних робіт.

Сили цивільного захисту, крім добровільних формувань цивільного захисту, забезпечуються засобами цивільного захисту для проведення робіт в автономному режимі протягом не менше трьох діб.

Аварійно-рятувальні служби

Аварійно-рятувальні служби поділяються на:

1) державні, регіональні, комунальні, об'єктові та громадських організацій;

2) спеціалізовані та неспеціалізовані;

3) професійні та непрофесійні.

Аварійно-рятувальні служби утворюються:

1) державні – центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, іншими центральними органами виконавчої влади;

2) регіональні – Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями в Автономній Республіці Крим, області, містах Києві та Севастополі відповідно;

3) комунальні – сільськими, селищними, міськими радами (в адміністративному центрі відповідної територіальної громади);

4) об'єктові – керівником суб'єкта господарювання, що експлуатує об'єкти підвищеної небезпеки;

5) громадських організацій – громадською організацією відповідно до закону.

Державні, регіональні, комунальні аварійно-рятувальні служби і аварійно-рятувальні служби громадських організацій, створені на професійній основі, є юридичними особами.

Спеціалізовані професійні аварійно-рятувальні служби, діяльність яких пов'язана з організацією та проведенням гірничорятувальних робіт, є воєнізованими.

Непрофесійні об'єктові аварійно-рятувальні служби створюються з числа інженерно-технічних та інших досвідчених працівників суб'єктів господарювання, які мають необхідні знання та навички у проведенні

аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт і здатні за станом здоров'я виконувати роботи в екстремальних умовах.

Працівники аварійно-рятувальної служби поділяються на основних та допоміжних.

До основних працівників аварійно-рятувальної служби належать працівники, які організують і виконують аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи та забезпечують готовність аварійно-рятувальних служб до проведення таких робіт. Основні працівники професійної аварійно-рятувальної служби поділяються на керівних та рядових.

До допоміжних працівників професійної аварійно-рятувальної служби належать працівники, які забезпечують її повсякденну діяльність.

Особливим видом аварійно-рятувальних служб є **служби медицини катастроф**, які діють у складі центрів екстреної медичної допомоги та медицини катастроф системи екстреної медичної допомоги, що створюються органами влади Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя відповідно до закону.

Типове положення про центр екстреної медичної допомоги та медицини катастроф затверджується Кабінетом Міністрів України.

Статут аварійно-рятувальної служби або положення про аварійно-рятувальну службу розробляється на підставі типового статуту (положення) аварійно-рятувальної служби та затверджується органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування, суб'єктом господарювання, які утворили таку службу.

Державні, комунальні аварійно-рятувальні служби та аварійно-рятувальні служби громадських організацій набувають статусу юридичної особи з дня їх державної реєстрації у порядку, встановленому законом для державної реєстрації юридичних осіб. Статути державних, комунальних аварійно-рятувальних служб та аварійно-рятувальних служб громадських організацій, які подаються державному реєстратору, мають бути погоджені з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

На аварійно-рятувальні служби покладається виконання таких завдань:

- 1) аварійно-рятувальне обслуговування на договірній основі суб'єктів господарювання та окремих територій, на яких існує небезпека виникнення надзвичайних ситуацій;
- 2) подання місцевим державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування та суб'єктам господарювання пропозицій щодо поліпшення протиаварійного стану суб'єктів господарювання і територій та усунення виявлених порушень вимог щодо дотримання техногенної безпеки;
- 3) невідкладне інформування керівників суб'єктів господарювання, які експлуатують об'єкти підвищеної небезпеки, про виявлення порушень вимог пожежної та техногенної безпеки на таких суб'єктах господарювання;
- 4) проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у разі їх виникнення;
- 5) виконання робіт із запобігання виникненню та мінімізації наслідків надзвичайних ситуацій і щодо захисту від них населення і територій;
- 6) захист навколишнього природного середовища та локалізація зони впливу шкідливих і небезпечних факторів, що виникають під час аварій та катастроф;
- 7) забезпечення готовності своїх органів управління, сил і засобів до дій за призначенням;
- 8) пошук і рятування людей на уражених об'єктах і територіях, надання у можливих межах невідкладної, у тому числі медичної, допомоги особам, які перебувають у небезпечному для життя й здоров'я стані, на місці події та під час евакуації до лікувальних закладів;

9) ліквідація особливо небезпечних проявів надзвичайних ситуацій в умовах екстремальних температур, задимленості, загазованості, загрози вибухів, обвалів, зсувів, затоплень, радіаційного та бактеріального зараження, інших небезпечних проявів;

10) контроль за готовністю об'єктів і територій, що ними обслуговуються, до проведення робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

11) участь у розробленні та погодженні планів локалізації і ліквідації аварій та їх наслідків на об'єктах підвищеної небезпеки, що ними обслуговуються;

12) організація ремонту та технічного обслуговування аварійно-рятувальних засобів, розроблення та виробництво їх окремих зразків;

13) участь у підготовці працівників підприємств, установ та організацій і населення до дій в умовах надзвичайних ситуацій.

Завдання і функції конкретних аварійно-рятувальних служб визначаються їх статутами чи положеннями, які погоджуються з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, та затверджуються згідно із законодавством.

Матеріально-технічне та фінансове забезпечення діяльності аварійно-рятувальних служб здійснюється за рахунок коштів державного та місцевого бюджетів, підприємств, установ, організацій, що створюють аварійно-рятувальні служби, коштів від надання додаткових платних послуг, а також добровільних пожертвувань юридичних і фізичних осіб, інших не заборонених законодавством джерел.

Оперативно-рятувальна служба цивільного захисту

Оперативно-рятувальна служба цивільного захисту функціонує в системі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, і складається з органів управління, аварійно-рятувальних формувань центрального підпорядкування, аварійно-рятувальних формувань спеціального призначення, спеціальних авіаційних, морських та інших формувань, державних пожежно-рятувальних підрозділів (частин), навчальних центрів, формувань та підрозділів забезпечення.

Організація та порядок повсякденної діяльності Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та функціонування її під час виконання завдань за призначенням визначаються Положенням про Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту, що затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Для аварійно-рятувальних формувань центрального підпорядкування Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту рішенням керівника центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, встановлюються зони відповідальності щодо реагування на надзвичайні ситуації.

Критерії утворення державних пожежно-рятувальних підрозділів (частини) Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту в адміністративно-територіальних одиницях та перелік суб'єктів господарювання, де утворюються такі підрозділи (частини), визначаються Кабінетом Міністрів України.

До повноважень Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту належить:

1) аварійно-рятувальне обслуговування на договірній основі об'єктів підвищеної небезпеки та окремих територій, що перебувають у власності, володінні або користуванні суб'єктів господарювання, на яких існує небезпека виникнення надзвичайних ситуацій, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

2) подання місцевим державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування та суб'єктам господарювання пропозицій щодо поліпшення протиаварійного стану об'єктів підвищеної небезпеки та окремих територій, що перебувають у власності, володінні або користуванні суб'єктів господарювання, та усунення виявлених порушень вимог щодо дотримання техногенної безпеки;

3) невідкладне інформування керівників суб'єктів господарювання, що експлуатують об'єкти підвищеної небезпеки, про виявлення порушень вимог техногенної безпеки;

- 4) отримання від місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання інформації, необхідної для виконання покладених на службу завдань;
- 5) безперешкодний доступ на об'єкти суб'єктів господарювання та їх територію для виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, гасіння пожеж;
- 6) право вимагати від усіх осіб, які перебувають у зоні надзвичайної ситуації, дотримання встановлених заходів безпеки;
- 7) проведення під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій документування, кіно- і відеозйомки, фотографування та звукозапису;
- 8) участь у роботі комісій з розслідування причин виникнення надзвичайних ситуацій у суб'єктів господарювання і на територіях, що нею обслуговуються;
- 9) тимчасова заборона або обмеження руху транспортних засобів і пішоходів поблизу та в межах зони надзвичайної ситуації, місці гасіння пожежі, а також доступу громадян на окремі об'єкти і території;
- 10) здійснення аварійно-рятувального забезпечення туристичних груп та окремих туристів.

Повноваження Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та інших професійних аварійно-рятувальних служб можуть бути обмежені на територіях та у суб'єктів господарювання, у яких відповідно до Закону України "Про державну таємницю" встановлено спеціальні перепускні та внутрішньооб'єктові режими.

Для здійснення заходів з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій органи управління і формування Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту використовують спеціальні транспортні засоби. Перевага таких засобів у дорожньому русі, а також правила встановлення спеціальних світлових і звукових сигнальних пристроїв та нанесення кольорово-графічних позначень на них визначаються актами законодавства.

Спеціалізовані служби цивільного захисту

Спеціалізовані служби цивільного захисту (енергетики, захисту сільськогосподарських тварин і рослин, інженерного та транспортного забезпечення, комунально-технічні, матеріального забезпечення, медичні, пожежно-рятувальні, охорони публічного (громадського) порядку, зв'язку та оповіщення та інші) утворюються для проведення спеціальних робіт і заходів з цивільного захисту та їх забезпечення, що потребують залучення фахівців певної спеціальності, техніки і майна спеціального призначення:

1) об'єктові – на суб'єкті господарювання (шляхом формування з працівників суб'єкта господарювання ланок, команд, груп, що складають відповідні спеціалізовані служби цивільного захисту) - керівником суб'єкта господарювання;

2) галузеві – у системі центрального органу виконавчої влади (шляхом зведення об'єктових підрозділів у відповідну галузеву спеціалізовану службу цивільного захисту) - центральним органом виконавчої влади. Перелік центральних органів виконавчої влади, в яких утворюються спеціалізовані служби цивільного захисту, визначається Положенням про єдину державну систему цивільного захисту;

3) територіальні (шляхом об'єднання об'єктових підрозділів, об'єктових та територіальних формувань цивільного захисту відповідного галузевого спрямування у регіональну спеціалізовану службу цивільного захисту):

а) в Автономній Республіці Крим – Радою міністрів Автономної Республіки Крим або іншим органом, визначеним відповідно до нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

б) в області, містах Києві та Севастополі, районі - місцевою державною адміністрацією.

Органом управління спеціалізованою службою цивільного захисту є:

1) відповідний орган, визначений Верховною Радою Автономної Республіки Крим, місцевою державною адміністрацією;

2) відповідний структурний підрозділ центрального органу виконавчої влади.

Спеціалізовані служби цивільного захисту мають право на:

- 1) отримання від місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування та суб'єктів господарювання інформації, необхідної для проведення робіт з цивільного захисту;
- 2) безперешкодний доступ на об'єкти суб'єктів господарювання і їх територію для виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 3) встановлення вимог щодо додержання заходів безпеки для всіх осіб, які перебувають у зоні надзвичайної ситуації.

Права і обов'язки працівників суб'єкта господарювання, що призначаються до складу спеціалізованих служб цивільного захисту, визначаються цим Кодексом та іншими законодавчими актами.

Порядок утворення та функціонування спеціалізованих служб цивільного захисту визначається положенням про них, яке затверджується Кабінетом Міністрів України.

Формування цивільного захисту

Формування цивільного захисту поділяються на об'єктові і територіальні.

Формування цивільного захисту утворюються для проведення великих обсягів робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, воєнних (бойових) дій чи терористичних актів, а також для проведення відновлювальних робіт, які потребують залучення великої кількості населення і техніки:

1) об'єктові – у суб'єктах господарювання, які володіють спеціальною технікою і майном, а працівники підготовлені до дій в умовах надзвичайних ситуацій – суб'єктом господарювання;

2) територіальні (шляхом об'єднання об'єктових формувань цивільного захисту на відповідній території):

а) в Автономній Республіці Крим – Радою міністрів Автономної Республіки Крим;

б) в області, містах Києві та Севастополі, районі – відповідною місцевою державною адміністрацією;

в) у міській, селищній та сільській територіальній громаді – органом місцевого самоврядування.

Формування цивільного захисту користуються правами, визначеними цим Кодексом для спеціалізованих служб цивільного захисту.

Права і обов'язки працівників суб'єкта господарювання, які призначаються до складу формувань цивільного захисту, визначаються цим Кодексом та іншими законами.

Підготовка працівників, яких призначено до складу формувань цивільного захисту, здійснюється на територіальних курсах, у навчально-методичних центрах цивільного захисту та безпеки життєдіяльності, а також безпосередньо у роботодавця відповідно до порядку навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

Порядок створення формувань цивільного захисту, їх завдання та функції визначаються Кабінетом Міністрів України.

Добровільні формування цивільного захисту

Добровільні формування цивільного захисту утворюються під час загрози або виникнення надзвичайних ситуацій для проведення допоміжних робіт із запобігання або ліквідації наслідків таких ситуацій, наслідків збройного конфлікту чи терористичних актів, а також для проведення відновлювальних робіт за рішенням Ради міністрів Автономної Республіки Крим, центрального органу виконавчої влади, місцевої державної адміністрації, органу місцевого самоврядування.

Добровільні формування цивільного захисту мають право:

- 1) на отримання від місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання та аварійно-рятувальних служб, що працюють у зоні надзвичайної ситуації, інформації, необхідної для проведення заходів і робіт із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

2) на безперешкодний доступ на об'єкти суб'єктів господарювання і їх територію для виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

3) вимагати дотримання заходів безпеки від усіх осіб, які перебувають у зоні надзвичайної ситуації.

До добровільних формувань цивільного захисту включаються громадяни на добровільних засадах.

Громадяни, які виконують завдання із запобігання або ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у складі добровільного формування цивільного захисту, мають право на:

1) отримання інформації про надзвичайну ситуацію та про заходи необхідної безпеки;

2) забезпечення і використання під час виконання завдань із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайної ситуації засобів індивідуального захисту;

3) відшкодування шкоди, заподіяної їхньому життю, здоров'ю під час виконання завдань із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

4) медичну допомогу та медико-психологічну реабілітацію у разі отримання фізичних та психологічних травм під час виконання завдань із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

5. Громадяни, які виконують завдання із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у складі добровільного формування цивільного захисту, зобов'язані:

1) виконувати завдання та обсяг робіт, визначені залежно від характеру надзвичайної ситуації;

2) дотримуватися заходів безпеки під час виконання завдань із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, правил поведінки в зоні надзвичайної ситуації;

3) вивчати способи захисту від надзвичайних ситуацій, надання домедичної допомоги, правила користування засобами захисту.

Положення про добровільні формування цивільного захисту затверджується Кабінетом Міністрів України.

Залучення Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення, які утворені відповідно до законів України, для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій

Для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, збройного конфлікту чи терористичних актів, проведення відновлювальних робіт, надання гуманітарної допомоги цивільному населенню відповідно до закону можуть залучатися Збройні сили України, інші військові формування та правоохоронні органи спеціального призначення, утворені відповідно до законів України.

Умови залучення Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів спеціального призначення, утворених відповідно до законів України, для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій визначаються відповідно до [Конституції України](#), законів України "[Про правовий режим надзвичайного стану](#)", "[Про Збройні сили України](#)" та інших законів.

З метою виконання окремих функцій у сфері цивільного захисту можуть утворюватися громадські організації.

Громадські організації залучаються на добровільних або договірних засадах до робіт із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та небезпечних подій за наявності в учасників ліквідації відповідного рівня підготовки.

Пожежна охорона створюється з метою захисту життя і здоров'я громадян, приватної, колективної та державної власності від пожеж, підтримання належного рівня пожежної безпеки на підприємствах, установах, організаціях і в населених пунктах.

Основними завданнями пожежної охорони є:

1) забезпечення пожежної безпеки;

2) запобігання виникненню пожеж та нещасним випадкам під час пожеж;

3) гасіння пожеж, рятування населення, а також надання допомоги у ліквідації наслідків інших надзвичайних ситуацій.

Пожежна охорона поділяється на **державну, відомчу, місцеву та добровільну.**

Забезпечення державної пожежної охорони відповідно до повноважень покладається на:

- 1) органи та підрозділи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту;
- 2) державні пожежно-рятувальні підрозділи (частини) Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту;
- 3) допоміжні служби, призначені для забезпечення пожежної безпеки;
- 4) заклади освіти, науково-дослідні установи, об'єкти, що належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту;
- 5) Державний центр сертифікації центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Порядок здійснення державної пожежної охорони визначається Положенням про державну пожежну охорону, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

У суб'єктів господарювання, віднесених до сфери управління відповідних центральних органів виконавчої влади, утворюються державні пожежно-рятувальні підрозділи (частини) для забезпечення **відомчої пожежної охорони.**

Перелік суб'єктів господарювання, в яких створюється відомча пожежна охорона, визначається Кабінетом Міністрів України.

Порядок забезпечення відомчої пожежної охорони, права та обов'язки її працівників визначаються положеннями про них, які затверджуються відповідними міністерствами на підставі Типового положення про відомчу пожежну охорону. Типове положення про відомчу пожежну охорону затверджується Кабінетом Міністрів України.

Пожежно-рятувальні підрозділи, що забезпечують відомчу пожежну охорону та мають виїзну пожежну техніку, залучаються до гасіння пожеж у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Пожежно-рятувальні підрозділи, що забезпечують відомчу пожежну охорону, щодо підготовки рятувальників та організації гасіння пожеж керуються актами центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту, а також актами інших міністерств, до сфери управління яких віднесені підрозділи, що забезпечують відомчу пожежну охорону.

Нормативно-правові акти міністерств з питань підготовки рятувальників пожежно-рятувальних підрозділів, що забезпечують відомчу пожежну охорону, та організації гасіння пожеж погоджуються з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Служби пожежної безпеки, створені для забезпечення пожежної безпеки на об'єктах Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Національної поліції, центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах організації спеціального зв'язку та захисту інформації, центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні, Державної спеціальної служби транспорту центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері транспорту та інфраструктури, здійснюють контроль за виконанням правил пожежної безпеки на цих об'єктах.

У населених пунктах, в яких відсутні державні пожежно-рятувальні підрозділи, органи місцевого самоврядування за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або його територіальними органами (у разі їх утворення) утворюють пожежно-рятувальні підрозділи для забезпечення місцевої пожежної охорони.

Пожежно-рятувальні підрозділи для забезпечення місцевої пожежної охорони також можуть утворюватися органами місцевого самоврядування у визначеному абзаці першим цієї частини порядку в населених пунктах, в яких утворені державні пожежно-рятувальні підрозділи.

Пожежно-рятувальні підрозділи для забезпечення місцевої пожежної охорони в установленому законодавством порядку можуть залучатися до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

Пожежно-рятувальні підрозділи для забезпечення місцевої пожежної охорони можуть утворюватися як юридичні особи або їх відокремлені підрозділи.

Порядок включення пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони до планів залучення сил та засобів цивільного захисту для реагування на пожежі, інші небезпечні події, надзвичайні ситуації визначається порядком організації внутрішньої, гарнізонної та караульної служб в органах та підрозділах цивільного захисту.

Серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони виділяють основних та допоміжних.

Основні працівники пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони здійснюють гасіння пожеж, проводять аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи.

Допоміжні працівники пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони забезпечують її повсякденну діяльність.

Основними працівниками пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони можуть бути особи, які досягли 18 років, мають повну цивільну дієздатність, здатні за станом здоров'я виконувати покладені на них обов'язки, що підтверджується попередніми та періодичними медичними оглядами.

Порядок проведення та періодичність медичних оглядів основних працівників пожежно-рятувальних підрозділів для місцевої пожежної охорони встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я.

Основні працівники пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони в обов'язковому порядку підлягають особистому страхуванню, що здійснюється за рахунок коштів відповідних органів місцевого самоврядування, які утворили такі підрозділи, відповідно до закону.

Підготовка основних працівників пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони здійснюється в закладах освіти центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Порядок підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації основних працівників пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Основні працівники пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони, які не пройшли відповідної підготовки, до гасіння пожеж, проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт не допускаються.

Фінансування та матеріально-технічне забезпечення пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони здійснюються за рахунок коштів місцевих бюджетів та інших джерел, не заборонених законодавством.

У разі якщо в населеному пункті, розташованому на відповідній території та з'єднаному з іншими населеними пунктами під'їзними шляхами загального користування, утворено пожежно-рятувальний підрозділ для забезпечення місцевої пожежної охорони, який здатний виконувати завдання за призначенням на території населених пунктів, де немає таких підрозділів, у відповідних місцевих бюджетах можуть передбачатися видатки на матеріально-технічне забезпечення таких підрозділів.

Територіальні громади можуть здійснювати співробітництво відповідно до Закону України "Про співробітництво територіальних громад" з метою спільного забезпечення місцевої пожежної охорони.

Порядок забезпечення місцевої пожежної охорони, права та обов'язки працівників пожежно-рятувальних підрозділів визначаються положенням про місцеву пожежну охорону, яке затверджується органом, що її утворив, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Повноваження щодо координації та контролю за діяльністю пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони покладаються на органи місцевого самоврядування, що утворили такі пожежно-рятувальні підрозділи, та центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

До роботи у складі пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої пожежної охорони на підставі відповідних договорів можуть залучатися члени пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони.

Для здійснення заходів із запобігання виникненню пожеж, їх гасіння, проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт органи місцевого самоврядування, громадські організації, суб'єкти господарювання, інші юридичні особи можуть утворювати пожежно-рятувальні підрозділи для забезпечення **добровільної пожежної охорони**.

Пожежно-рятувальні підрозділи для забезпечення добровільної пожежної охорони можуть утворюватися як юридичні особи або їх відокремлені підрозділи.

Порядок включення пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони до планів залучення сил та засобів цивільного захисту для реагування на пожежі, інші небезпечні події, надзвичайні ситуації визначається порядком організації внутрішньої, гарнізонної та караульної служб в органах та підрозділах цивільного захисту.

Членами пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони можуть бути особи, які досягли 18 років, мають повну цивільну дієздатність, здатні за станом здоров'я виконувати покладені на них обов'язки, що підтверджується попередніми та періодичними медичними оглядами, та звернулися до суб'єкта, який утворив пожежно-рятувальний підрозділ для забезпечення добровільної пожежної охорони, з відповідною заявою.

Порядок проведення та періодичність медичних оглядів членів пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я.

Прийняття до пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони неповнолітніх учасників здійснюється за письмовою згодою їхніх батьків або інших законних представників.

Учасники пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони не можуть брати участь у гасінні пожеж та проведенні аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт. Учасники пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони, які не відповідають вимогам, встановленим абзацом п'ятим цієї частини, беруть участь у діяльності пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони виключно в межах виконання завдань, передбачених пунктами 1-3 частини тринадцятої цієї статті.

Завдання і повноваження пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони, права та обов'язки їх членів та учасників визначаються положеннями про такі підрозділи, що затверджуються органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, керівниками суб'єктів господарювання, інших юридичних осіб, що їх утворили, за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або його територіальними органами (у разі їх утворення).

Повноваження щодо координації та контролю за діяльністю пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони покладаються на суб'єктів, які утворили такі пожежно-рятувальні підрозділи, та центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Облік членів та учасників пожежно-рятувального підрозділу для забезпечення добровільної пожежної охорони здійснюється суб'єктом, який утворив відповідний пожежно-рятувальний підрозділ.

Порядок обліку членів та учасників пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення добровільної пожежної охорони та їх залучення до гасіння пожеж, проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

11.3. Нормативно-правові акти у сфері цивільного захисту

Закон України «Про Дисциплінарний статут служби цивільного захисту» 05.03.2009 № 1068-VI визначає сутність службової дисципліни, права та обов'язки осіб рядового і начальницького складу органів та підрозділів цивільного захисту, в тому числі слухачів і курсантів навчальних закладів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту (далі - особи рядового і начальницького складу), щодо її додержання, види заохочення та дисциплінарних стягнень і порядок їх застосування.

Дія Статуту поширюється на всіх осіб рядового і начальницького складу, які повинні неухильно додержуватися його вимог. Службова дисципліна - бездоганне та неухильне виконання особами рядового і начальницького складу службових обов'язків, установлених Кодексом цивільного захисту України, цим Статутом, іншими нормативно-правовими актами та контрактом про проходження служби в органах і підрозділах цивільного захисту.

**Закон України «Про Дисциплінарний статут служби цивільного захисту»
від 05.03.2009 № 1068-VI**

ПКМУ від 26 червня 2013 р. № 443 «Про затвердження Порядку підготовки до дій за призначенням органів управління та сил ЦЗ» визначає механізм підготовки до дій, спрямованих на запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, центральних та місцевих органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування (далі - органи управління) та сил цивільного захисту. Підготовка здійснюється з метою забезпечення готовності органів управління та сил цивільного захисту до виконання завдань цивільного захисту в мирний час і особливий період.

**ПКМУ від 26 червня 2013 р. № 443
«Про затвердження Порядку підготовки до дій за призначенням органів управління та сил ЦЗ»**

Основними завданнями з підготовки органів управління та сил цивільного захисту є:

поглиблення теоретичних знань, набуття практичних умінь і відпрацювання практичних навичок,

необхідних для проведення заходів з цивільного захисту;

відпрацювання злагодженості дій органів управління та сил цивільного захисту під час проведення заходів з цивільного захисту;

проведення оцінки стану готовності органів управління та сил цивільного захисту до дій, спрямованих на запобігання і реагування на надзвичайні ситуації;

навчання керівного складу та фахівців органів управління та сил цивільного захисту з питань застосування сучасних засобів зв'язку і автоматизації управління, спеціальної техніки, обладнання та інструментів;

впровадження в практику передового досвіду з підготовки органів управління та сил цивільного захисту.

Підготовка органів управління та сил цивільного захисту здійснюється відповідно до плану основних заходів цивільного захисту України на відповідний рік, річних планів основних заходів цивільного захисту функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту та їх ланок. Фінансування заходів з підготовки органів управління та сил цивільного захисту здійснюється залежно від їх рівня (загальнодержавний, регіональний, місцевий та об'єктовий) за рахунок відповідних бюджетних призначень, а також коштів суб'єктів господарювання.

Порядок дій органів управління та сил цивільного захисту під час проведення заходів з підготовки визначається відповідно до планів цивільного захисту на особливий період, планів проведення цільової мобілізації для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного рівня у мирний час, заходів з проведення цільової мобілізації, передбачених у мобілізаційних планах, планів реагування на надзвичайні ситуації, планів локалізації і ліквідації наслідків аварій на об'єктах підвищеної небезпеки, інструкцій щодо дій персоналу суб'єкта господарювання у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій (з чисельністю персоналу 50 осіб і менше).

ПКМУ від 26 червня 2013 р. № 444 «Про затвердження Порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях» визначає механізм організації навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях, його структуру, види та форми.

Навчання населення здійснюється:

за місцем роботи – працюючого населення;

за місцем навчання – дітей дошкільного віку, учнів та студентів;

за місцем проживання – непрацюючого населення.

Організація навчання населення покладається: працюючого та непрацюючого – на ДСНС, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування; дітей дошкільного віку, учнів та студентів – на МОН.

Навчально-методичне забезпечення навчання населення здійснюється ДСНС разом з МОН.

Навчання населення складається з: навчання безпосередньо на підприємствах, в установах та організаціях; навчання за межами підприємств, установ та організацій керівного складу і фахівців з питань цивільного захисту та пожежної безпеки; практичної підготовки під час проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту; навчання під час здобуття відповідного освітнього рівня у навчальних закладах системи освіти; самостійного вивчення інформації про дії в умовах надзвичайних ситуацій.

Навчання працюючого населення здійснюється безпосередньо на підприємстві, в установі та організації

згідно з програмами підготовки працівників до дій у надзвичайних ситуаціях, а також під час проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту.

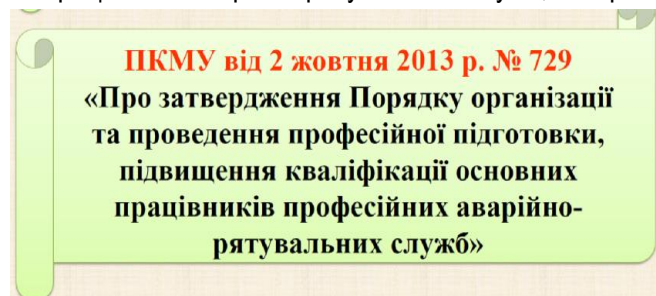
Програми підготовки працівників до дій у надзвичайних ситуаціях розробляються і затверджуються підприємствами, установами, організаціями на підставі програм та організаційно-методичних вказівок з підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях, що розробляються і затверджуються ДСНС, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування.

Програми навчання з питань пожежної безпеки погоджуються із ДСНС.

Програми підготовки працівників до дій у надзвичайних ситуаціях поділяються на:

- загальної підготовки працівників підприємств, установ та організацій;
- спеціальної підготовки працівників, що входять до складу спеціалізованих служб і формувань цивільного захисту;
- додаткової підготовки з техногенної безпеки працівників об'єктів підвищеної небезпеки;
- пожежно-технічного мінімуму для працівників, зайнятих на роботах з підвищеною пожежною небезпекою;
- прискореної підготовки працівників до дій в особливий період.

ПКМУ від 2 жовтня 2013 р. № 729 «Про затвердження Порядку організації та проведення професійної підготовки, підвищення кваліфікації основних працівників професійних аварійно-рятувальних служб» визначає засади організації та проведення первинної професійної підготовки і підвищення кваліфікації основних працівників аварійно-рятувальних служб, створених на професійній основі.

Професійний відбір працівників з подальшим проведенням первинної професійної підготовки здійснюється з урахуванням специфічних умов праці на підставі переліку медичних протипоказань для допуску до основної діяльності аварійно-рятувальних служб і згідно з оцінками функціонального стану організму людини відповідно до вимог положення про професійний відбір, що затверджується органами, які створюють такі служби або до сфери управління яких вони належать, та МОЗ. Працівники під час прийняття на роботу і в процесі роботи проходять за рахунок аварійно-рятувальних служб навчання, інструктажі та перевірку знань з питань охорони праці відповідно до законодавства.

Організація професійної підготовки працівників здійснюється аварійно-рятувальними службами з урахуванням їх потреб у кваліфікованих працівниках відповідно до вимог законодавства. Професійна підготовка працівників полягає в опануванні та удосконаленні ними навичок виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт відповідно до профілю діяльності. Професійна підготовка працівників проводиться у вищих, професійно-технічних навчальних закладах, навчально-методичних центрах цивільного захисту та безпеки життєдіяльності та (або) безпосередньо у підрозділах аварійно-рятувальних служб. Для організації професійної підготовки працівників в аварійно-рятувальних службах утворюються окремі підрозділи з питань професійної підготовки працівників або функції з організації такого навчання покладаються на відповідних фахівців.

Професійна підготовка працівників, які за класифікацією професій належать до категорій керівників і професіоналів, організовується у вищих навчальних закладах, а категорії фахівців також в акредитованих вищих професійних училищах, центрах професійно-технічної освіти певного рівня акредитації.

Аварійно-рятувальні служби забезпечують крім формального також неформальне професійне навчання

працівників, під час якого проводиться первинна професійна підготовка та підвищення кваліфікації працівників.

ПКМУ від 11 липня 2013 р. № 593 «Про затвердження Положення про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» визначається визначається порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу та регулюються питання, пов'язані з перебуванням громадян України у добровільному порядку в резерві служби цивільного захисту.

Служба цивільного захисту є державною службою особливого характеру, яка забезпечує пожежну охорону, захист населення і територій від негативного впливу надзвичайних ситуацій, вживає заходів до запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, ліквідації їх наслідків у мирний час та в особливий період.

Особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту (далі - особи рядового і начальницького складу) є громадяни, які у добровільному порядку прийняті на службу цивільного захисту за контрактом і яким присвоєно відповідно до цього Положення спеціальні звання.

Особи рядового і начальницького складу належать до персоналу (кадрів) ДСНС. Статус особи рядового і начальницького складу підтверджується службовим посвідченням, форма та порядок видачі якого встановлюються ДСНС.

Статус рятувальника підтверджується посвідченням, книжкою та жетоном рятувальника.

На особливий період особам рядового і начальницького складу видаються посвідчення персоналу цивільної оборони (цивільного захисту) відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. [№ 1142](#) "Про затвердження Порядку видачі в особливий період особам, які проходять службу цивільного захисту або працюють в органах управління та силах цивільного захисту, посвідчень і розпізнавальних знаків (емблем) персоналу цивільної оборони (цивільного захисту)" (Офіційний вісник України, 2022 р., № 82, ст. 5031).

Час проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу зараховується до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби відповідно до закону.

Особи начальницького складу є особами, уповноваженими на виконання функцій держави, на яких поширюються дія вимог та обмежень, передбачених [Законом України](#) "Про запобігання корупції".

Громадяни, які вперше приймаються на службу цивільного захисту, складають Присягу служби цивільного захисту відповідно до [статті 108 Кодексу цивільного захисту України](#).

Курсантами вважаються громадяни, які в установленому порядку зараховані до закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання, який належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або до його відокремленого структурного підрозділу за денною формою здобуття освіти з метою здобуття вищої або фахової передвищої освіти за певним ступенем та яким присвоєно спеціальні звання рядового і молодшого начальницького складу в порядку, визначеному цим Положенням.

Слухачами вважаються особи рядового і начальницького складу, які в установленому порядку зараховані до закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання, який належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або до його відокремленого структурного підрозділу за денною та заочною формою здобуття освіти з метою здобуття вищої

або фахової передвищої освіти за певним ступенем або отримують освітні послуги за програмами післядипломної освіти в цьому закладі.

ПКМУ від 9 жовтня 2013 р. № 787 «Про затвердження Порядку утворення, завдання та функції формувань цивільного захисту» визначає основні засади утворення, завдання та функції формувань цивільного захисту. Формування цивільного захисту утворюються як пости, ланки, групи, бригади, колони, команди та загони на непрофесійній основі і входять до складу сил цивільного захисту.

**ПКМУ від 9 жовтня 2013 р. № 787
«Про затвердження Порядку
утворення, завдання та функції
формувань цивільного захисту»**

Залежно від призначення формування цивільного захисту можуть бути рятувальні, аварійно-відновлювальні, аварійно-технічні, пожежні, інженерні, медичні, транспортні, ремонтні, а також формування радіаційного і хімічного спостереження, санітарної обробки людей, спеціальної обробки майна, одягу та транспорту, матеріально-технічного та продовольчого забезпечення, зв'язку, захисту сільськогосподарських тварин та рослин, обслуговування захисних споруд цивільного захисту та інші.

Об'єктові формування цивільного захисту утворюються суб'єктами господарювання, які мають чисельність працюючого персоналу понад 50 осіб та володіють транспортною, будівельною, комунальною, медичною, пожежною та іншою спеціальною технікою і відповідають одній з таких умов:

віднесені до відповідної категорії цивільного захисту (особливої важливості, першої або другої категорії);
мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави та (або) продовжують свою виробничу діяльність в особливий період;

експлуатують об'єкти підвищеної небезпеки або потенційно небезпечні об'єкти.

Зазначені формування призначені для проведення великих обсягів робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, у тому числі тих, що виникли внаслідок воєнних (бойових) дій чи терористичних актів, а також проведення відновлювальних робіт, які потребують залучення великої кількості населення і техніки (далі - проведення аварійно-відновлювальних робіт), на об'єктах суб'єктів господарювання, що їх утворили.

ПКМУ від 9 січня 2014 р. № 11 «Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту» регулює питання здійснення заходів цивільного захисту в державі, визначає склад органів управління та сил цивільного захисту, планування діяльності єдиної державної системи цивільного захисту, порядок виконання нею завдань та організації взаємодії. Основною метою функціонування єдиної державної системи цивільного захисту є забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту у мирний час та в особливий період.

**ПКМУ від 9 січня 2014 р. № 11
«Про затвердження Положення про
єдину державну систему цивільного
захисту»**

Єдина державна система цивільного захисту виконує завдання, визначені у статті 8 Кодексу цивільного захисту України. Керівництво єдиною державною системою цивільного захисту здійснює Кабінет Міністрів України. Безпосереднє керівництво діяльністю єдиної державної системи цивільного захисту здійснює ДСНС.

Єдина державна система цивільного захисту складається з постійно діючих функціональних і територіальних підсистем та їх ланок.

ПКМУ від 11 березня 2015 р. № 101 «Про затвердження типових положень про функціональну і територіальну підсистеми ЄДС ЦЗ» визначає основи створення функціональної підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту, її склад, завдання та рівні. Термін **“функціональна підсистема”** вживається у значенні складової частини єдиної державної системи цивільного захисту, до якої входять органи управління та підпорядковані їм сили цивільного захисту, суб'єкти господарювання, які виконують завдання цивільного захисту. **Метою створення функціональної підсистеми** є захист населення і територій від надзвичайних ситуацій у мирний час та в особливий період.

Термін **“територіальна підсистема”** вживається у значенні складової частини єдиної державної системи цивільного захисту, яка створюється в Автономній Республіці Крим, областях, мм. Києві та Севастополі і до якої входять ланки територіальної підсистеми, органи управління та підпорядковані їм сили цивільного захисту, відповідні суб'єкти господарювання, які виконують завдання цивільного захисту. **Метою створення територіальної підсистеми** є здійснення заходів щодо захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій у мирний час та в особливий період у відповідному регіоні.

ПКМУ від 11 березня 2015 р. № 101
«Про затвердження типових положень
про функціональну і територіальну
підсистеми ЄДС ЦЗ»

ПКМУ від 8 липня 2015 р. № 469 «Про затвердження Положення про спеціалізовані служби цивільного захисту» визначає основні завдання, порядок утворення та склад спеціалізованих служб цивільного захисту (далі - спеціалізовані служби), організацію управління ними та їх функціонування.

ПКМУ від 8 липня 2015 р. № 469
«Про затвердження Положення про
спеціалізовані служби цивільного
захисту»

Спеціалізовані служби (енергетики, захисту сільськогосподарських тварин і рослин, інженерні, комунально-технічні, матеріального забезпечення, медичні, зв'язку і оповіщення, протипожежні, торгівлі та харчування, технічні, транспортного забезпечення, охорони громадського порядку) входять до складу сил цивільного захисту та складаються з галузевих, територіальних та об'єктових спеціалізованих служб відповідно до функціональної спрямованості.

Галузеві спеціалізовані служби утворюються у системі центрального органу виконавчої влади шляхом зведення об'єктових підрозділів у відповідну галузеву спеціалізовану службу для проведення спеціальних робіт у визначених таким органом сферах.

Територіальні спеціалізовані служби утворюються для проведення спеціальних робіт і заходів з цивільного захисту та їх забезпечення відповідно в територіальних підсистемах єдиної державної системи цивільного захисту, їх ланках.

ПКМУ від 16 грудня 2015 р. № 1052 «Про затвердження Положення про Державну службу України

з надзвичайних ситуацій». Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності.

ПКМУ від 16 грудня 2015 р. № 1052
«Про затвердження Положення про
Державну службу України з
надзвичайних ситуацій»

ДСНС здійснює свої повноваження безпосередньо і через утворені в установленому порядку територіальні органи. ДСНС під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими державними органами, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями роботодавців, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також підприємствами, установами, організаціями.

ДСНС в межах повноважень, передбачених законом, на основі та на виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України, наказів МВС видає накази організаційно-розпорядчого характеру, організовує та контролює їх виконання.

ДСНС очолює Голова, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, внесеним на підставі пропозицій Міністра внутрішніх справ.

Голова ДСНС має заступників, у тому числі одного першого, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, внесеним на підставі пропозицій Міністра внутрішніх справ.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Яким документом було реорганізовано МНС України та Державну інспекцію техногенної безпеки України та утворено Державну службу України з надзвичайних ситуацій?
2. Яка законодавча база перетворення військ цивільної оборони в Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту?
3. Які суспільні відносини регулюються Кодексом цивільного захисту України?
4. Назвіть основні заходи цивільного захисту.
5. Яким документом затверджено Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій?
6. Яка різниця між поняттями «цивільна оборона» та «цивільний захист»?
7. Назвати основні принципи, за якими здійснюється цивільний захист.
8. Назвати права та обов'язки громадян у сфері цивільного захисту.
9. Які закони втратили чинність із введенням в дію Кодексу цивільного захисту України?
10. Назвіть основні нормативно-правові акти у сфері цивільного захисту.

Глава 12. ПОЛОЖЕННЯ ПРО СЛУЖБУ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

План:

12.1 Основні положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій.

12.2 Комплектування органів управління та сил цивільного захисту.

12.3 Проходження служби цивільного захисту.

12.4. Соціальний та правовий захист осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, працівників органів та підрозділів цивільного захисту.

Ключові слова: Державна служба України з надзвичайних ситуацій, цивільний захист, принципи цивільного захисту, сили цивільного захисту, служба цивільного захисту, спеціальне звання, контракт про проходження служби цивільного захисту, граничний вік, спеціальні звання

12.1. Основні положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій.

Державна служба України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ і який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності.

ДСНС у своїй діяльності керується [Конституцією](#) та законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства.

ДСНС з метою організації своєї діяльності:

1) забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, здійснення заходів щодо запобігання корупції і контроль за їх реалізацією в апараті ДСНС, її територіальних органах, на підприємствах, в установах, організаціях, що належать до сфери її управління;

2) здійснює добір кадрів в апарат ДСНС та на керівні посади в її територіальні органи, на підприємства, в установи, організації, що належать до сфери її управління, формує кадровий резерв на відповідні посади, організовує роботу з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і працівників апарату ДСНС;

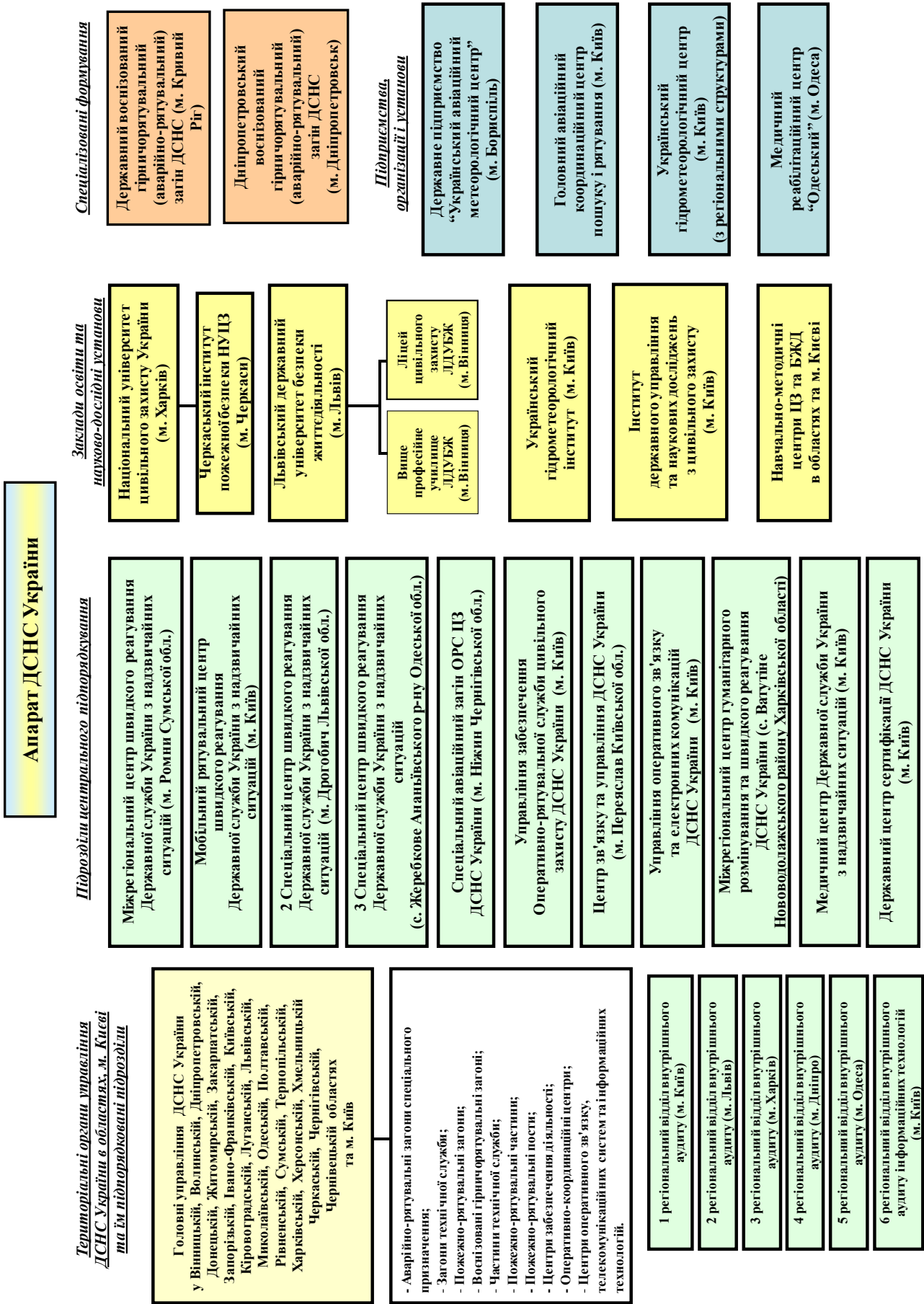
3) організовує планово-фінансову роботу в апараті ДСНС, її територіальних органах, на підприємствах, в установах, організаціях, що належать до сфери її управління, здійснює контроль за використанням фінансових і матеріальних ресурсів, забезпечує організацію та вдосконалення бухгалтерського обліку в установленому законодавством порядку;

4) організовує ведення діловодства та архівне зберігання документів відповідно до встановлених правил;

5) забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, виконання завдань з мобілізаційної підготовки та мобілізаційної готовності держави;

6) забезпечує ефективне і цільове використання бюджетних коштів.

Організаційна структура ДСНС України

завданнями ДСНС є:

1) реалізація державної політики у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;

2) здійснення державного нагляду (контролю) за додержанням і виконанням вимог законодавства у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб;

3) внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у зазначених сферах;

4) реалізація в межах повноважень, передбачених законом, державної політики у сфері волонтерської діяльності;

5) виконання функцій компетентного органу у сфері діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки.

ДСНС відповідно до покладених на неї завдань:

1) узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до її компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів міністерств та подає їх в установленому порядку Міністрові внутрішніх справ;

2) здійснює безпосереднє керівництво діяльністю єдиної державної системи цивільного захисту;

3) формує проекти планів у сфері цивільного захисту державного рівня на мирний час та в особливий період, подає їх Міністрові внутрішніх справ для внесення в установленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України, організовує планування заходів цивільного захисту центральними та місцевими органами виконавчої влади;

4) проводить підготовку органів управління функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту та їх ланок;

5) вносить національному органу стандартизації в установленому порядку пропозиції щодо необхідності створення та припинення діяльності технічних комітетів стандартизації у сфері цивільного захисту;

6) здійснює заходи щодо створення, утримання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту, ведення їх обліку, забезпечує разом з відповідними органами та підрозділами цивільного захисту, місцевими держадміністраціями здійснення контролю за готовністю зазначених споруд до використання за призначенням;

7) здійснює заходи щодо впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту, готує пропозиції щодо віднесення населених пунктів та об'єктів національної економіки до груп (категорій) із цивільного захисту;

8) здійснює заходи щодо радіаційного і хімічного захисту, координує та контролює здійснення заходів щодо захисту населення і територій у разі виникнення радіаційних аварій та надзвичайних ситуацій, пов'язаних із виливом (викидом) небезпечних хімічних речовин;

9) здійснює разом із центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями прогнозування імовірності виникнення надзвичайних ситуацій, визначає показники ризику та здійснює районування території України щодо ризику виникнення надзвичайних ситуацій;

10) веде державний облік, реєструє та зберігає матеріали гідрометеорологічних спостережень, веде інформаційну базу гідрометеорологічних даних та даних про стан навколишнього природного середовища;

11) видає експертні висновки про рівень надзвичайної ситуації, веде їх облік;

12) координує діяльність центральних та місцевих органів виконавчої влади, суб'єктів господарювання щодо здійснення заходів з евакуації населення;

13) забезпечує здійснення заходів з мінімізації та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, пов'язаних із технологічними терористичними проявами та іншими видами терористичної діяльності під час проведення

антитерористичних операцій, а також проводить просвітницьку та практично-навчальну роботу з метою підготовки населення до дій в умовах вчинення терористичного акту;

14) залучає підрозділи пошуково-рятувальних сил та аварійно-рятувальних служб центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та координує їх діяльність під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного і регіонального рівня, організовує проведення пошуково-рятувальних робіт та здійснює контроль за їх проведенням;

15) організовує та здійснює заходи з професійної підготовки особового складу органів і підрозділів цивільного захисту та психологічного захисту населення у разі загрози виникнення і виникнення надзвичайних ситуацій;

16) проводить через підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту піротехнічні роботи, пов'язані із знешкодженням вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України після воєн, сучасних боєприпасів та підірваних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються у терористичних цілях), за винятком територій, на яких розміщені і постійно дислокуються військові частини, установи, військові навчальні заклади, підприємства та організації Збройних Сил, інших військових формувань, утворених відповідно до законів;

17) вносить Міністрові внутрішніх справ пропозиції щодо формування переліку суб'єктів господарювання, галузей та окремих територій, що підлягають постійному та обов'язковому аварійно-рятувальному обслуговуванню, а також порядку здійснення такого обслуговування;

18) здійснює атестацію та сертифікацію аварійно-рятувальних служб і рятувальників;

19) забезпечує гасіння пожеж, рятування людей, надання допомоги в ліквідації наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха та інших видів небезпечних подій, що становлять загрозу життю або здоров'ю людей чи призводять до завдання матеріальних збитків;

20) створює оперативний матеріальний резерв для запобігання виникненню надзвичайних ситуацій і ліквідації їх наслідків;

21) організовує та забезпечує охорону від пожеж підприємств, установ, організацій та інших об'єктів на підставі договорів;

22) реалізує в межах повноважень, передбачених законом, державну політику у сфері волонтерської діяльності щодо надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, а також щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру;

23) координує проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт авіаційними силами та засобами ДСНС, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності;

24) вносить до відповідних органів пропозиції щодо припинення польотів у разі порушення вимог нормативних документів з питань пошуково-рятувального забезпечення до усунення недоліків;

25) здійснює оповіщення та інформування центральних та місцевих органів виконавчої влади про загрозу виникнення і виникнення надзвичайних ситуацій, методичне керівництво щодо створення і належного функціонування систем оповіщення цивільного захисту різного рівня;

26) здійснює впровадження та забезпечує функціонування і розвиток системи екстреної допомоги населенню за єдиним телефонним номером 112;

27) забезпечує проведення гідрометеорологічних, геліофізичних спостережень, фонових радіаційних та базових спостережень за станом забруднення навколишнього природного середовища;

28) надає органам державної влади, органам місцевого самоврядування і населенню безоплатну інформацію загального користування про фактичні та очікувані зміни гідрометеорологічних умов і стану навколишнього природного середовища, здійснює попередження про небезпечні та стихійні гідрометеорологічні явища, а також гідрометеорологічне обслуговування суб'єктів господарювання незалежно

від форми власності, діяльність яких залежить від гідрометеорологічних умов, у тому числі підприємств енергетики, агропромислового комплексу, комунального господарства, цивільної авіації та інших видів транспорту;

29) забезпечує прогнозування погоди, гідрологічного режиму водних об'єктів, небезпечних і стихійних гідрометеорологічних явищ, урожайності сільськогосподарських культур;

30) взаємодіє з міжнародними організаціями і національними гідрометеорологічними службами іноземних держав, представляє Україну у Всесвітній метеорологічній організації, бере участь в межах повноважень, передбачених законом, у реалізації [Рамкової конвенції ООН про зміну клімату](#);

31) виконує акти Верховної Ради України, Президента України про надання Україною гуманітарної допомоги іншим державам, у тому числі організовує закупівлю послуг із завантаження, вивезення та складування вантажів, здійснює їх супроводження до місця призначення та передачу отримувачам гуманітарної допомоги;

32) забезпечує в межах повноважень, передбачених законом:

здійснення державного контролю у сфері гідрометеорологічної діяльності;

реалізацію державної політики з питань медичного та біологічного захисту населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій;

33) здійснює ліквідацію медико-санітарних наслідків надзвичайних ситуацій, надання екстреної медичної допомоги у зоні надзвичайної ситуації (осередку ураження) постраждалим та рятувальникам, заходи з медичного забезпечення (лікувально-профілактичні, санітарно-гігієнічні заходи, медичне постачання та санаторно-курортне лікування) осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, ветеранів служби цивільного захисту (війни), членів їх сімей, медичне обслуговування учнів (вихованців) навчальних закладів ДСНС;

34) організовує провадження наукової, науково-технічної, інвестиційної, інформаційної, видавничої діяльності, сприяє створенню і впровадженню сучасних інформаційних технологій та комп'ютерних мереж, є замовником наукових робіт, бере участь у проведенні прикладних науково-дослідних робіт, розробляє та затверджує галузеві стандарти з питань, що належать до компетенції ДСНС;

35) вносить Мінекономрозвитку пропозиції щодо державного замовлення на підготовку фахівців у відповідній сфері;

36) здійснює підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників апарату ДСНС, а також осіб, включених до кадрового резерву;

37) здійснює функції з організації та навчально-методичного забезпечення навчання (підвищення кваліфікації за цільовим призначенням) керівних кадрів і фахівців центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів цивільного захисту;

38) організовує навчання населення щодо дій у надзвичайних ситуаціях, розробляє і затверджує відповідні організаційно-методичні рекомендації та програми з підготовки населення до таких дій;

39) організовує і здійснює державний нагляд (контроль) за додержанням вимог законів та інших нормативно-правових актів з питань техногенної та пожежної безпеки, цивільного захисту міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими держадміністраціями, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання;

40) організовує та проводить перевірку стану готовності функціональних і територіальних підсистем єдиної державної системи цивільного захисту та відповідних органів управління ними до дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

41) здійснює безпосередньо та через свої територіальні органи реєстрацію декларацій відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки;

42) здійснює державний нагляд (контроль) за:

вжиттям інженерно-технічних заходів цивільного захисту відповідно до закону;

діяльністю аварійно-рятувальних служб, станом їх готовності до реагування на аварії та надзвичайні ситуації, а також вживає заходів до зупинення діяльності неатестованих аварійно-рятувальних служб у порядку, визначеному законодавством;

дотриманням періодичності навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів цивільного захисту, та вживає заходів для усунення виявлених недоліків;

43) здійснює відповідно до закону ліцензування господарської діяльності з надання послуг і проведення робіт протипожежного призначення;

44) здійснює функції технічного регулювання у визначеній законодавством сфері;

44-1) здійснює державний ринковий нагляд у межах сфери своєї відповідальності;

45) розглядає у разі звернення фізичних чи юридичних осіб:

проектну документацію щодо влаштування засобів протипожежного захисту (систем пожежогасіння, пожежної сигналізації, оповіщення про пожежу та управління евакуацією населення, протидимного захисту, пожежного спостереження, вогнезахисної обробки будівельних конструкцій (виробів, матеріалів), автоматизованих систем раннього виявлення загрози виникнення надзвичайних ситуацій та оповіщення населення у разі їх виникнення), а також бере участь у прийманні проведених робіт із влаштування зазначених засобів;

технічні завдання і робочі проекти на автоматизовані системи раннього виявлення загрози виникнення надзвичайних ситуацій та оповіщення населення у разі їх виникнення;

проектну документацію на будівництво захисних споруд цивільного захисту, а також розділ щодо інженерно-технічних заходів цивільного захисту у складі містобудівної документації;

46) перевіряє наявність і утримання в стані готовності автоматизованих систем раннього виявлення загрози виникнення надзвичайних ситуацій та оповіщення населення в разі їх виникнення та систем протипожежного захисту на об'єктах, які підлягають обладнанню такими системами;

47) перевіряє наявність і готовність до використання в разі виникнення надзвичайних ситуацій промислових засобів захисту органів дихання від небезпечних хімічних речовин, засобів цивільного захисту, стан їх утримання та ведення обліку;

48) складає акти перевірок, видає приписи, постанови, розпорядження про усунення порушень вимог законодавства у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, а в разі встановлення порушень, що створюють загрозу життю та здоров'ю людей, звертається безпосередньо та через територіальні органи до адміністративного суду щодо застосування заходів реагування у вигляді повного або часткового зупинення до повного усунення порушень вимог законодавства у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки роботи підприємств, окремих виробництв, виробничих дільниць, агрегатів, експлуатації будівель, об'єктів, споруд, цехів, дільниць, окремих приміщень, а також машин, механізмів, устаткування, транспортних засобів, зупинення проведення робіт, у тому числі будівельно-монтажних, випуску та реалізації пожежонебезпечної продукції, систем та засобів протипожежного захисту;

49) розробляє та подає в установленому порядку на розгляд Міністра внутрішніх справ для внесення до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо підвищення ефективності захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, удосконалення системи цивільного захисту на відповідних територіях, в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності;

50) подає міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим держадміністраціям та органам місцевого самоврядування інформацію про юридичних та фізичних осіб, винних у порушенні законодавства у сфері цивільного захисту;

51) бере участь у розробленні будівельних норм у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, пропозицій щодо внесення змін до них та визнання їх такими, що втратили чинність, подає Міністрові внутрішніх справ відповідні пропозиції;

52) застосовує адміністративно-господарські санкції за порушення вимог законодавства у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки;

53) здійснює методичне керівництво щодо створення і належного функціонування систем оповіщення цивільного захисту різного рівня;

54) забезпечує інформування громадськості про реалізацію державної політики з питань, що належать до компетенції ДСНС, та проводить інформаційно-роз'яснювальну, пропагандистську і культурно-масову роботу з популяризації служби цивільного захисту;

55) у разі звернення фізичних чи юридичних осіб надає:

інформацію щодо цивільного захисту, зокрема спрямовану на впровадження інженерно-технічних заходів цивільного захисту, забезпечення пожежної та техногенної безпеки;

методичні рекомендації щодо розроблення та підготовки положень, інструкцій, інших нормативних документів у сфері пожежної та техногенної безпеки, що діють на підприємствах, в установах, організаціях та на інших суб'єктах господарювання незалежно від форми власності;

56) перевіряє відповідно до закону стан:

готовності до використання за призначенням аварійно-рятувальної техніки, засобів цивільного захисту, а також обладнання, призначеного для забезпечення безпеки суб'єктів господарювання;

дотримання правил транспортування небезпечних речовин трубопровідним транспортом та порядку їх перевезення транспортними засобами;

планування та готовності до здійснення заходів з організації евакуації населення у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

підготовки населення до дій у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

57) бере участь у:

розробленні органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування державних, регіональних програм з питань, що належать до компетенції ДСНС;

розгляді проектів державних, регіональних програм, що розробляються з метою поліпшення захисту об'єктів і територій у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

формуванні науково-технічної політики з питань, що належать до компетенції ДСНС, координації наукових досліджень та впровадженні передового досвіду, досягнень науки, новітньої техніки, продукції протипожежного призначення;

роботі комісій з розслідування авіаційних подій;

роботі Ради з акредитації та технічних комітетів з акредитації національного органу з акредитації для реалізації технічної політики у сфері пожежної безпеки, а також Національної ради з питань безпечної життєдіяльності населення та Державної комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій;

розслідуванні пожеж, причин виникнення надзвичайних ситуацій та невиконання запобіжних заходів, а також проведенні оцінки дій органів управління і сил щодо організації та проведення ними рятувальних і інших невідкладних робіт;

погодженні у разі звернення фізичних чи юридичних осіб в установленому суб'єктом нормування порядку об'єктованих відхилень від установлених норм;

розгляді проектів об'єктів, що належать суб'єктам господарювання, в частині додержання вимог нормативно-правових актів щодо інженерно-технічних заходів, у сфері пожежної та техногенної безпеки;

розгляді проектів містобудівної документації та подає спеціально уповноваженому органу містобудування та архітектури висновки щодо додержання вимог цивільного захисту, зокрема щодо інженерно-технічних заходів цивільного захисту, техногенної та пожежної безпеки;

58) проводить в установленому порядку внутрішній аудит;

59) бере в межах повноважень, передбачених законом, участь у діяльності міжнародних організацій з питань, що належать до компетенції ДСНС;

60) здійснює розгляд звернень громадян з питань, пов'язаних з діяльністю ДСНС, підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління ДСНС;

61) забезпечує надання підпорядкованими підрозділами у передбачених законодавством випадках платних послуг;

62) вносить пропозиції щодо технічного регулювання у сфері цивільного захисту, пожежної та техногенної безпеки, гідрометеорологічної діяльності, а також щодо встановлення, застосування та виконання обов'язкових вимог до засобів протипожежного захисту та аварійно-рятувальних засобів, пожежонебезпечної продукції;

63) проводить роботи із стандартизації, сертифікації, акредитації та метрологічного забезпечення діяльності з питань, що належать до компетенції ДСНС;

64) готує та подає на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозиції щодо стратегічних, програмно-планових документів у відповідній сфері та забезпечує їх виконання;

65) забезпечує додержання вимог законодавства з питань охорони праці у ДСНС;

66) проводить роботу з профілактики правопорушень та додержання дисципліни в органах і підрозділах ДСНС;

67) здійснює відповідно до законодавства заходи щодо забезпечення правового та соціального захисту осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, пенсіонерів і ветеранів служби цивільного захисту та членів їх сімей, державних службовців і працівників ДСНС, її територіальних органів, органів і підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту;

68) сприяє розвитку соціального діалогу, проведенню консультацій із всеукраїнськими об'єднаннями профспілок і всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців щодо проектів законів, інших нормативно-правових актів з питань реалізації державної політики у сфері трудових відносин, оплати праці, охорони праці, соціального захисту населення;

69) здійснює державні закупівлі в установленому законом порядку;

70) виконує функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери її управління;

71) організовує охорону об'єктів державної власності, що належать до сфери її управління;

72) погоджує проекти нормативно-правових актів, будівельних норм, стандартів, правил, технічних умов і регламентів та інших нормативно-технічних документів з питань, що належать до компетенції ДСНС, які розробляються міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, підприємствами, установами, організаціями;

72-1) забезпечує взаємодію між центральними органами виконавчої влади у сфері діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки;

72-2) забезпечує співробітництво з органами ЄС та іншими міжнародними організаціями з обміну даними про об'єкти підвищеної небезпеки;

72-3) забезпечує оповіщення та інформування відповідних органів інших держав, території яких можуть зазнати впливу аварії та її наслідків у разі транскордонного впливу аварії;

72-4) забезпечує отримання оповіщення та інформування в разі загрози виникнення або виникнення аварії на об'єктах підвищеної небезпеки від інших держав;

72-5) забезпечує постійний доступ громадськості та суб'єктів господарювання, які провадять господарську діяльність на об'єктах, що розташовані в зоні виникнення ефекту "доміно", до інформаційних ресурсів (зокрема, в електронній формі) про стан безпеки об'єктів підвищеної небезпеки;

73) здійснює інші повноваження, визначені законом.

ДСНС для виконання покладених на неї завдань має право в установленому порядку:

1) залучати:

підрозділи пошуково-рятувальних сил та аварійно-рятувальних служб центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій державного і регіонального рівня та проведення пошуково-рятувальних робіт;

представників центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, фахівців підприємств, установ, організацій (за погодженням з їх керівниками), вчених, представників інститутів громадянського суспільства (за згодою) до розгляду питань, що належать до компетенції ДСНС;

органи, організації, сили та засоби центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій (за погодженням з їх керівниками) до участі в навчаннях з питань цивільного захисту;

2) одержувати безоплатно інформацію, документи і матеріали від державних органів та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових осіб;

3) скликати наради, утворювати комісії та робочі групи, проводити наукові конференції, семінари з питань, що належать до компетенції ДСНС;

4) користуватися відповідними інформаційними базами даних державних органів, державною системою урядового зв'язку та іншими технічними засобами;

5) використовувати телебачення і радіомовлення для оприлюднення повідомлень про надзвичайні ситуації;

6) здійснювати представництво України в міжнародних організаціях з питань цивільного захисту.

ДСНС здійснює свої повноваження безпосередньо і через утворені в установленому порядку територіальні органи.

ДСНС під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими державними органами, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями роботодавців, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також підприємствами, установами, організаціями.

ДСНС в межах повноважень, передбачених законом, на основі та на виконання [Конституції](#) та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України, наказів МВС видає накази організаційно-розпорядчого характеру, організовує та контролює їх виконання.

Емблема ДСНС України

Емблемою Державної служби України з надзвичайних ситуацій є рівносторонній розширений хрест жовтогарячого кольору. У центрі хреста розміщено синій круг зі Знаком Княжої Держави Володимира Великого в обрамленні вінка з дубового листа.

Діаметр круга становить $1/2$ висоти хреста.

Зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого, облямівка сторін хреста та вінки золотого кольору.

На сторонах хреста зображено рівнобічні трикутники синього кольору, кожен із яких спрямований верхівкою до центру емблеми.

ДСНС здійснює свої повноваження безпосередньо і через утворені в установленому порядку *територіальні органи*. ДСНС під час виконання покладених на неї завдань взаємодіє з іншими державними органами, допоміжними органами і службами, утвореними Президентом України, тимчасовими консультативними, дорадчими та іншими допоміжними органами, утвореними Кабінетом Міністрів України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, громадськими спілками, профспілками та організаціями роботодавців, відповідними органами іноземних держав і міжнародних організацій, а також підприємствами, установами, організаціями.

Прапор ДСНС України

Прапором Державної служби України з надзвичайних ситуацій є прямокутне біле полотнище зі співвідношенням ширини до довжини 2:3.

На лицьовій стороні у верхній лівій чверті прапора розміщено зображення двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів, а в центрі вільного поля – емблему Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Зображення емблеми становить $1/2$ ширини полотнища.

Сторони полотнища прапора дзеркально ідентичні.

ДСНС в межах повноважень, передбачених законом, на основі та на виконання Конституції та законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України, наказів МВС видає накази організаційно-розпорядчого характеру, організовує та контролює їх виконання.

ДСНС очолює *Голова*, який призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, внесеним на підставі пропозицій Міністра внутрішніх справ.

Голова ДСНС має двох заступників, у тому числі одного першого, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, внесеним на підставі пропозицій Міністра внутрішніх справ.

Штандарт Голови ДСНС України

Штандартом Голови ДСНС є біле полотнище розміром 90 x 90 см, закріплене на дерев'яному древку чорного кольору висотою 250 см.

У центрі полотнища розміщено зображення емблеми Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Висота емблеми становить 2/3 ширини полотнища.

Сторони полотнища ідентичні.

Голова ДСНС:

- 1) очолює ДСНС, здійснює керівництво її діяльністю, представляє ДСНС у відносинах з іншими органами, підприємствами, установами, організаціями в Україні та за її межами;
- 2) організовує та контролює відповідно до компетенції виконання в апараті ДСНС, її територіальних органах Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, наказів МВС;
- 3) вносить на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозиції щодо забезпечення формування державної політики у відповідній сфері, зокрема розроблені ДСНС проекти законів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, а також позицію щодо проектів, розробниками яких є інші міністерства;
- 4) вносить на розгляд Міністра внутрішніх справ проекти нормативно-правових актів МВС з питань, що належать до компетенції ДСНС;
- 5) подає Міністрові внутрішніх справ для затвердження плани роботи ДСНС;
- 6) забезпечує виконання ДСНС наказів МВС та доручень Міністра внутрішніх справ з питань, що належать до компетенції ДСНС;
- 7) забезпечує взаємодію ДСНС з визначеним Міністром внутрішніх справ структурним підрозділом МВС, відповідальним за взаємодію з ДСНС;
- 8) забезпечує додержання встановленого Міністром внутрішніх справ порядку обміну інформацією між МВС і ДСНС та вчасність її подання;
- 9) звітує перед Міністром внутрішніх справ про виконання планів роботи ДСНС та покладених на неї завдань, усунення порушень і недоліків, виявлених під час проведення перевірок діяльності ДСНС, її територіальних органів, а також про притягнення до відповідальності посадових осіб, винних у допущених порушеннях;
- 10) розподіляє обов'язки між своїми заступниками;
- 11) затверджує положення про самостійні структурні підрозділи апарату ДСНС;
- 12) призначає на посаду та звільняє з посади за погодженням з Міністром внутрішніх справ керівників та заступників керівників самостійних структурних підрозділів апарату ДСНС, призначає на посаду та звільняє з посади інших осіб начальницького складу, державних службовців і працівників апарату ДСНС;
- 13) визначає з числа посадових осіб апарату ДСНС головного державного інспектора України, заступника Головного державного інспектора України, старших державних інспекторів України та державних інспекторів України з нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки;
- 14) призначає на посаду за погодженням з Міністром внутрішніх справ та головами відповідних місцевих держадміністрацій та звільняє з посади керівників територіальних органів ДСНС;
- 15) призначає на посаду за погодженням з Міністром внутрішніх справ та звільняє з посади заступників керівників територіальних органів ДСНС;

16) визначає з числа посадових осіб територіальних органів ДСНС головних державних інспекторів, заступників головних державних інспекторів та державних інспекторів з нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки на відповідній території;

17) утворює, ліквідує, реорганізовує підприємства, установи, організації, затверджує положення про них (їх статuti), в установленому порядку призначає на посаду та звільняє з посади їх керівників, здійснює в межах повноважень, передбачених законом, інші функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління ДСНС;

18) скасовує повністю чи в окремій частині акти територіальних органів ДСНС;

19) забезпечує реалізацію державної політики щодо державної таємниці, контроль за її збереженням в апараті ДСНС;

20) забезпечує формування в установленому порядку кадрового резерву ДСНС, організацію підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників ДСНС та осіб, включених до кадрового резерву;

21) вирішує в установленому порядку питання щодо заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників апарату ДСНС, керівників територіальних органів ДСНС, присвоює їм ранги державних службовців (якщо інше не передбачено законом);

22) присвоює в установленому порядку спеціальні звання служби цивільного захисту до полковника служби цивільного захисту включно та класну кваліфікацію особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, вносить в установленому порядку Президентові України подання щодо присвоєння спеціальних звань вищого начальницького складу служби цивільного захисту;

23) вносить в установленому порядку подання щодо представлення осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників апарату ДСНС, її територіальних органів до відзначення державними нагородами;

24) залучає осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників територіальних органів ДСНС, а за домовленістю з керівниками - державних службовців і працівників міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій до розгляду питань, що належать до компетенції ДСНС;

25) утворює комісії, робочі та експертні групи;

26) скликає та проводить наради з питань, що належать до компетенції ДСНС;

27) підписує накази ДСНС;

28) дає в межах повноважень, передбачених законом, доручення, обов'язкові для виконання особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державними службовцями і працівниками апарату ДСНС, її територіальних органів, органів і підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту;

29) затверджує структуру територіальних органів ДСНС за погодженням з Міністром внутрішніх справ, а також їх штатний розпис та кошторис;

30) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Голова ДСНС має заступників, у тому числі одного першого, які призначаються на посаду та звільняються з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України, внесеним на підставі пропозицій Міністра внутрішніх справ.

Для підготовки рекомендацій щодо виконання покладених на ДСНС завдань у Службі може утворюватися колегія.

Рішення колегії можуть бути реалізовані шляхом видання відповідного наказу ДСНС.

Для розгляду наукових рекомендацій та проведення фахових консультацій з основних питань діяльності у ДСНС можуть утворюватися інші постійні або тимчасові консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи.

Рішення про утворення чи ліквідацію колегії, інших постійних або тимчасових консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів, їх кількісний та персональний склад, положення про них затверджуються Головою ДСНС.

Гранична чисельність осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, державних службовців і працівників ДСНС затверджується Кабінетом Міністрів України.

Структуру апарату ДСНС затверджує її Голова за погодженням з Міністром внутрішніх справ.

Штатний розпис та кошторис апарату ДСНС затверджує її Голова за погодженням з Мінфіном.

ДСНС є юридичною особою публічного права, має печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням, власні бланки, рахунки в органах Казначейства.

12.2. Комплектування органів управління та сил цивільного захисту

До персоналу (кадрів) органів та підрозділів цивільного захисту належать особи рядового і начальницького складу, які проходять службу цивільного захисту за контрактом, державні службовці та інші працівники, з якими укладається трудовий договір.

Перелік посад, що підлягають заміщенню особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, та перелік посад для їх призначення затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Перелік посад, що підлягають заміщенню особами вищого начальницького складу служби цивільного захисту, та граничних спеціальних звань за цими посадами затверджується Президентом України.

Для доукомплектування органів та підрозділів цивільного захисту на час мобілізації, на особливий період або в разі виникнення надзвичайної ситуації, що загрожує безпеці держави, оголошення рішення про проведення мобілізації (цільової мобілізації) та/або введення воєнного (надзвичайного) стану центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, створюється в порядку, передбаченому статтею 107 Кодексу ЦЗ, резерв служби цивільного захисту.

Трудові відносини працівників, а також відносини, що виникають у зв'язку із вступом на державну службу, в органах та підрозділах цивільного захисту регулюються законодавством про працю, державну службу та укладеними трудовими договорами (контрактами).

Чисельність працівників та осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Порядок проходження громадянами України служби цивільного захисту визначається Кодексом ЦЗ та положенням про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

На рядовий і начальницький склад служби цивільного захисту поширюється дія Дисциплінарного статуту, затвердженого законом.

Час проходження особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту зараховується до їхнього страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби відповідно до закону.

На осіб начальницького складу служби цивільного захисту поширюються вимоги та обмеження, передбачені [Законом України](#) "Про запобігання корупції".

Прийняття на службу цивільного захисту та умови її проходження

На службу цивільного захисту приймаються на конкурсній та контрактній основі громадяни України з повною загальною середньою освітою, які відповідають кваліфікаційним вимогам і здатні за своїми особистими,

діловими та моральними якостями, освітнім і професійним рівнем, станом здоров'я виконувати свій службовий обов'язок.

Кваліфікаційні вимоги до осіб, які приймаються на службу цивільного захисту, визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Особи, зараховані на перший курс навчання закладів освіти із специфічними умовами навчання, який належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, віком від 17 років, у тому числі ті, яким 17 років виповнюється в рік зарахування на навчання, для цілей цього Кодексу прирівнюються до осіб, прийнятих на службу цивільного захисту.

Не може бути прийнята на службу цивільного захисту особа, яка була засуджена за вчинення кримінального правопорушення, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Кандидати на прийняття на службу цивільного захисту до призначення на посаду зобов'язані повідомити керівництву відповідного органу, на посаду в якому вони претендують, про працюючих у такому органі близьких їм осіб.

Для потреб органів та підрозділів цивільного захисту на службу цивільного захисту можуть бути прийняті громадяни України із числа осіб, звільнених із служби цивільного захисту, які не досягли граничного віку перебування на службі цивільного захисту і визнані центральною лікарсько-експертною комісією, лікарсько-експертними комісіями центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, непридатними до служби за станом здоров'я внаслідок захворювання, поранення (травми, контузії, каліцтва), одержаного під час проходження служби, що призвело до встановлення їм інвалідності, часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності (крім розумових, сенсорних, психологічних вад, розладів психіки, поведінки та інших захворювань, визначених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту).

Призначення осіб, зазначених в абзаці першому цієї частини, здійснюється на посади, що не пов'язані з підвищеним ризиком для життя або здоров'я, на підставі висновку (постанови) центральної лікарсько-експертної комісії центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, про придатність до служби цивільного захисту на таких посадах.

Перелік посад, пов'язаних з підвищеним ризиком для життя або здоров'я, визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Присяга служби цивільного захисту

Громадяни України, які вперше приймаються на службу цивільного захисту, особисто складають та скріплюють власноручним підписом Присягу такого змісту:

"Я, громадянин України (прізвище, ім'я та по батькові), вступаючи на службу цивільного захисту, складаю Присягу та урочисто клянуся завжди залишатися відданим Українському народові, неухильно дотримуватися Конституції та законів України, бути чесним, сумлінним і дисциплінованим.

Присягаю з високою відповідальністю виконувати свій службовий обов'язок, вимоги статутів і наказів, постійно вдосконалювати професійну майстерність та всіляко сприяти зміцненню авторитету служби цивільного захисту.

Клянуся мужньо і рішуче захищати життя та здоров'я громадян, майно України, її навколишнє природне середовище від надзвичайних ситуацій.

Якщо я порушу цю Присягу, готовий нести відповідальність згідно із законами України".

Статус рятувальника

Рятувальник - це особа, атестована на здатність до проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, гасіння пожеж і яка безпосередньо бере в них участь, має відповідну спеціальну, фізичну, психологічну та медичну підготовку.

Громадяни України отримують статус рятувальника на підставі рішення відповідних атестаційних органів за результатами атестації.

Рятувальник під час виконання покладених на нього обов'язків керується цим Кодексом, а також нормативно-правовими та іншими актами у сфері цивільного захисту та рятувальній та/або пожежній справі. Під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт та/або гасіння пожеж рятувальник підпорядковується своїм безпосереднім і прямим начальникам. Ніхто інший, крім уповноважених на це посадових осіб, не має права втручатися в діяльність рятувальника під час проведення ним аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт та/або гасіння пожеж.

Рятувальники мають право на:

- 1) отримання безоплатної екстреної медичної допомоги від медичних працівників служби медицини катастроф та у відповідних закладах охорони здоров'я, віднесених до складу служби медицини катастроф;
- 2) безоплатне проходження медико-психологічної реабілітації у закладах охорони здоров'я та реабілітаційних центрах у порядку, встановленому цим Кодексом;
- 3) вдосконалення своїх теоретичних знань та професійної майстерності в робочий час у встановленому порядку;
- 4) позачергове придбання квитків на всі види транспорту для проїзду до місця проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт та/або гасіння пожеж;
- 5) утворення в установленому порядку своїх професійних спілок (крім рятувальників – осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту).

Під час проведення робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій рятувальники мають право на:

- 1) повну та достовірну інформацію, у тому числі про суб'єктів господарювання і території, на яких проводяться аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи та/або гасіння пожежі, необхідну для виконання ними своїх службових обов'язків;
- 2) безперешкодний доступ на територію суб'єктів господарювання, що постраждали внаслідок надзвичайної ситуації;
- 3) вимогу від усіх осіб, які перебувають у зоні надзвичайної ситуації, дотримання встановлених норм безпеки;
- 4) екіпіровку та оснащення засобами цивільного захисту згідно з технологією проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт та/або гасіння пожеж;
- 5) безоплатне харчування.

Рятувальники зобов'язані:

- 1) бути ініціативними, самовідданими та наполегливими під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;
- 2) активно проводити аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, гасіння пожеж та вживати всіх необхідних заходів для рятування населення, надання йому домедичної та іншої допомоги, не допускати невиправданого ризику;
- 3) дотримуватися технології проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт;
- 4) у разі виявлення у позаслужбовий час пожежі або іншої надзвичайної ситуації повідомити про неї аварійно-рятувальному (пожежно-рятувальному) підрозділу і до його прибуття взяти на себе рятування населення, керівництво аварійно-рятувальними роботами або гасінням пожежі та організувати надання домедичної допомоги постраждалим;
- 5) проходити періодичну підготовку з питань надання домедичної допомоги постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій;
- 6) виконувати вимоги відповідних статутів, положень, правил з питань проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, гасіння пожеж;
- 7) удосконалювати свої професійні здібності, постійно підтримувати свій фізичний стан на належному рівні;
- 8) утримувати в готовності до використання засоби цивільного захисту;
- 9) роз'яснювати громадянам правила безпечної поведінки з метою недопущення надзвичайних ситуацій і порядок дій у разі їх виникнення;
- 10) зберігати в таємниці державну, службову та конфіденційну інформацію, що стала їм відомою у зв'язку з виконанням службових обов'язків.

Інші обов'язки рятувальників визначаються відповідними статутами, посадовими інструкціями (обов'язками) та контрактами, які укладаються з ними під час їх прийому на службу або роботу.

За неналежне виконання покладених обов'язків рятувальники несуть відповідальність відповідно до закону.

Формений одяг і знаки розрізнення осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та основних працівників державних аварійно-рятувальних служб

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту забезпечуються форменим одягом і відповідними знаками розрізнення за рахунок коштів Державного бюджету України, що виділяються центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Опис та зразки форменого одягу і відповідних знаків розрізнення осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та норми забезпечення форменим одягом затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Використання форменого одягу і знаків розрізнення осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту сторонніми особами тягне за собою відповідальність відповідно до закону.

У державних аварійно-рятувальних службах форменим одягом забезпечуються основні працівники за рахунок коштів, передбачених на утримання таких державних аварійно-рятувальних служб, за нормами та зразками, затвердженими Кабінетом Міністрів України.

Для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та гасіння пожеж спеціальним одягом, спорядженням і засобами індивідуального захисту забезпечуються:

- 1) особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту – за рахунок коштів Державного бюджету України, що виділяються центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту;

2) працівники підрозділів відомчої, місцевої та добровільної пожежної охорони – за рахунок коштів місцевого бюджету та коштів суб'єктів господарювання, що утримують такі підрозділи пожежної охорони;

3) основні працівники аварійно-рятувальних служб – за рахунок коштів, передбачених на утримання таких аварійно-рятувальних служб;

4) працівники формувань цивільного захисту – за рахунок коштів суб'єктів господарювання, що утворюють такі формування.

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, та основні працівники аварійно-рятувальних служб, служби медицини катастроф забезпечуються безоплатним харчуванням:

1) під час проходження служби цивільного захисту – відповідно до норм і категорій професій, встановлених Кабінетом Міністрів України;

2) під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій – за рахунок коштів місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, коштів суб'єктів господарювання, на території яких сталася надзвичайна ситуація;

3) під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на території інших держав, а також під час висування до цих держав та повернення до місця постійного розташування – за рахунок коштів, які виділяються для забезпечення надання іноземним державам допомоги у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

Службові посвідчення

Особам, які проходять службу цивільного захисту або працюють в органах та підрозділах цивільного захисту, аварійно-рятувальних службах, видаються службові посвідчення.

Зразки службових посвідчень, порядок їх видачі, вилучення та заміни встановлюються:

центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, - особам, які проходять службу цивільного захисту або працюють в органах та підрозділах цивільного захисту;

центральним, місцевим органом виконавчої влади, органом місцевого самоврядування, підприємством, установою, організацією, які утворили аварійно-рятувальну службу, - працівникам відповідної аварійно-рятувальної служби.

На особливий період особам, які проходять службу цивільного захисту або працюють в органах та підрозділах цивільного захисту, видаються посвідчення особи для персоналу цивільної оборони (цивільного захисту) міжнародного зразка, встановленого згідно з Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I від 8 червня 1977 року).

12.3. Порядок проходження служби в органах та підрозділах ДСНС України

Порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу та регулюються питання, пов'язані з перебуванням громадян України у добровільному порядку в резерві служби цивільного захисту визначено у Кодексі цивільного захисту України та Положенні про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу, затвердженому постановою КМУ від 11 липня 2013 р. № 593 (зі змінами, внесеними постановою КМУ від 27 серпня 2022 р. № 965, які набули чинності з 01.09.2022 року).

Служба цивільного захисту – це державна служба особливого характеру, покликана забезпечувати пожежну охорону, захист населення і територій від негативного впливу надзвичайних ситуацій, запобігання і реагування на надзвичайні ситуації, ліквідацію їх наслідків у мирний час та в особливий період.

Особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту (далі - особи рядового і начальницького складу) є громадяни, які у добровільному порядку прийняті на службу цивільного захисту за контрактом і яким присвоєно відповідно до цього Положення спеціальні звання.

Особи рядового і начальницького складу належать до персоналу (кадрів) ДСНС. Статус особи рядового і начальницького складу підтверджується службовим посвідченням, форма та порядок видачі якого встановлюються ДСНС.

Час проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу зараховується до їх страхового стажу, стажу роботи, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби відповідно до закону.

Особи начальницького складу є особами, уповноваженими на виконання функцій держави, на яких поширюються дія вимог та обмежень, передбачених Законом України "Про запобігання корупції".

Громадяни, які вперше приймаються на службу цивільного захисту, складають Присягу служби цивільного захисту відповідно до статті 108 Кодексу цивільного захисту України.

Загальний період служби цивільного захисту включає час перебування особи рядового і начальницького складу на службі цивільного захисту і встановлюється у календарному обчисленні, а у випадках, визначених законодавством, - у пільговому обчисленні.

Першим днем проходження служби цивільного захисту вважається день прийняття громадянина на службу цивільного захисту, зарахування його в кадри ДСНС, присвоєння йому відповідного спеціального звання та призначення на посаду в апарат ДСНС, її територіальні органи, підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту (аварійно-рятувальні формування центрального підпорядкування, аварійно-рятувальні формування спеціального призначення, спеціальні авіаційні, морські та інші формування, державні пожежно-рятувальні підрозділи (частини), навчальні центри, формування та підрозділи забезпечення), заклади освіти цивільного захисту, наукові установи та інші підрозділи, в яких особи рядового і начальницького складу проходять службу цивільного захисту (далі - органи і підрозділи цивільного захисту).

Служба цивільного захисту закінчується у разі звільнення особи рядового чи начальницького складу із служби цивільного захисту в запас Збройних сил або у відставку, загибелі (смерті), визнання її судом безвісно відсутньою або оголошення померлою.

Останнім днем проходження служби цивільного захисту вважається день виключення особи рядового і начальницького складу з кадрів ДСНС.

Особи рядового і начальницького складу вважаються такими, що виконують обов'язки служби цивільного захисту:

- 1) на території органу і підрозділу цивільного захисту або в іншому місці роботи (занять) протягом робочого (навчального) часу, включаючи перерви, встановлені розпорядком дня (розкладом занять);
- 2) під час прямування на службу або із служби, службових поїздок, повернення до місця служби;
- 3) під час перебування поза місцем розташування органу і підрозділу цивільного захисту, якщо під час такого перебування вони виконують свої обов'язки або направлені за наказом відповідного керівника (начальника).

Основним принципом служби цивільного захисту є принцип єдиноначальності, який полягає у:

наділенні керівника (начальника) у повному обсязі розпорядчою владою стосовно підлеглих і покладенні на нього персональної відповідальності перед державою за організацію діяльності очолюваного ним органу чи підрозділу цивільного захисту та кожної особи рядового і начальницького складу;

наданні керівникові (начальникові) права одноособово приймати рішення, видавати накази чи розпорядження;

забезпеченні виконання рішень, наказів чи розпоряджень керівника (начальника), виходячи з результатів всебічної оцінки умов і обставин та керуючись вимогами законодавства.

Про проходження служби цивільного захисту може бути укладено:

1) контракт про проходження служби цивільного захисту – з особою, яка призначається на посаду рядового або начальницького складу служби цивільного захисту;

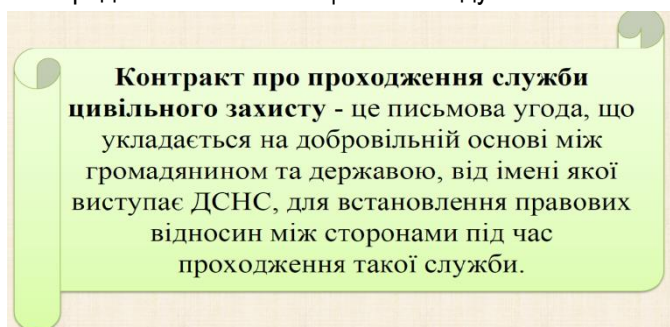
2) контракт про навчання (проходження служби цивільного захисту) – з особою, зарахованою за денною формою здобуття освіти до закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання, який належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або до його відокремленого структурного підрозділу;

3) контракт про перебування в резерві служби цивільного захисту – з особою, зарахованою до резерву служби цивільного захисту в порядку, передбаченому цим Кодексом.

Контракт про навчання (проходження служби цивільного захисту) укладається з громадянами, зарахованими за денною формою здобуття освіти до закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання, який належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або до його відокремленого структурного підрозділу, за умови досягнення такими особами вісімнадцятирічного віку.

Обов'язковою умовою контракту про навчання (проходження служби цивільного захисту) є заборона залучати відповідну особу до виконання робіт, пов'язаних із ризиком для життя і здоров'я.

Визначення правових відносин між курсантами закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або їх відокремлених структурних підрозділів, яким не виповнилося 18 років, і державою здійснюється з урахуванням особливостей, визначених положенням про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу.

Контракт про проходження служби цивільного захисту укладається на строк:

1) від одного до п'яти років – з особами, які приймаються на службу за контрактом на посади, що заміщуються особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, або проходять службу цивільного захисту;

2) три роки – з випускниками закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або їх відокремлених структурних підрозділів;

3) навчання – з особами, зарахованими за денною формою здобуття освіти до закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або до їх відокремлених структурних підрозділів;

4) п'ять років – з особами, які зараховуються до резерву служби цивільного захисту.

Форма, порядок і правила укладання контракту, припинення (розірвання) контракту, а також наслідки припинення (розірвання) контракту визначаються положенням про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Призначення на посади. Переміщення по службі

Посади, на які призначаються особи рядового і начальницького складу, та відповідні їм спеціальні звання служби цивільного захисту визначаються штатом (штатним розписом).

Перелік посад, що підлягають заміщенню особами рядового і начальницького складу, та перелік посад для призначення (звільнення) осіб рядового і начальницького складу (далі – номенклатура посад) визначаються ДСНС.

Перелік посад, що підлягають заміщенню особами вищого начальницького складу служби цивільного захисту, та граничних спеціальних звань за цими посадами затверджується Президентом України.

Призначення осіб рядового і начальницького складу на посади та переміщення їх по службі здійснюється на підставі клопотань прямих начальників, погоджених із старшими прямими начальниками з урахуванням кадрового резерву для призначення на вищі посади, рішень атестаційних комісій та стану здоров'я осіб рядового і начальницького складу.

Призначення (звільнення) з посад керівників та заступників керівників самостійних структурних підрозділів апарату ДСНС та територіальних органів ДСНС здійснюється з урахуванням вимог Законів України “Про центральні органи виконавчої влади” та “Про місцеві державні адміністрації”.

Особа рядового і начальницького складу призначаються на посади, які передбачені штатами (штатними розписами) органів чи підрозділів цивільного захисту, наказами по особовому складу відповідних керівників (начальників) згідно з номенклатурою посад.

Призначення осіб рядового і начальницького складу на посади та переміщення їх по службі здійснюється з додержанням таких вимог:

1) посади рядового і начальницького складу комплектуються особами, придатними за станом здоров'я для проходження служби, з урахуванням їх ділових і особистих якостей, рівня професійної підготовки і досвіду практичної роботи;

2) призначення на посади та переміщення по службі осіб рядового і начальницького складу здійснюється з урахуванням основної або спорідненої спеціальності чи досвіду практичної роботи, освіти, наукового ступеня;

3) переміщення по службі здійснюється, як правило, без зарахування в розпорядження керівників (начальників). Призначення на посади осіб рядового і начальницького складу, які перебувають у розпорядженні керівників (начальників), здійснюється в найкоротший строк;

4) випускники закладів освіти цивільного захисту призначаються на посади, що відповідають здобутому ними відповідному ступеню вищої освіти і кваліфікації, безпосередньо після їх прибуття до органу або підрозділу цивільного захисту з подальшим наданням щорічної основної відпустки;

5) особи, які приймаються на службу цивільного захисту, призначаються на посади з дня їх прибуття для проходження служби до органу чи підрозділу цивільного захисту, але не раніше дня, що настає за днем звільнення їх з попереднього місця роботи (служби);

6) переміщення по службі в іншу місцевість осіб рядового і начальницького складу, які не досягли граничного віку перебування на службі та визнані лікарсько-експертною комісією придатними або обмежено придатними до служби, але мають потребу за станом свого здоров'я або за станом здоров'я членів сім'ї змінити місце служби (проживання), здійснюється за рішенням відповідних керівників (начальників) на підставі висновку лікарсько-експертної комісії;

7) особи рядового і начальницького складу не можуть перебувати з близькими особами, до яких належать особи, зазначені в абзаці четвертому частини першої статті 1 Закону України “Про запобігання корупції”, у відносинах прямої організаційної та правової залежності підлеглої особи від її керівника (начальника), у тому числі через вирішення (участь у вирішенні) питань щодо прийняття на роботу, звільнення з роботи, застосування заохочень, дисциплінарних стягнень, надання вказівок, доручень, здійснення контролю за їх виконанням.

Особа, яка претендує на зайняття посади в органі чи підрозділі цивільного захисту, зобов'язана повідомити керівнику (начальнику) такого органу чи підрозділу про працюючих у ньому близьких їй осіб.

У разі виникнення обставин, що призводять до порушення вимог абзацу першого цього підпункту, особи рядового і начальницького складу та близькі їм особи вживають заходів до усунення таких обставин у п'ятнадцятиденний строк. У разі коли у зазначений строк такі обставини добровільно не усунуто, особи рядового і начальницького складу та/або близькі їм особи у місячний строк підлягають переведенню в установленому порядку на іншу посаду, що виключає пряме підпорядкування.

У разі неможливості зазначеного переведення особи рядового і начальницького складу, які перебувають в підпорядкуванні, підлягають звільненню із займаної посади.

Особі рядового і начальницького складу забороняється брати участь у роботі колегіальних органів під час розгляду питань щодо призначення на посаду близьких їй осіб та в будь-який інший спосіб впливати на прийняття такого рішення;

8) забороняється призначення на посади, що заміщуються особами рядового і начальницького складу, крім посад, пов'язаних з педагогічною та науковою діяльністю осіб у порядку службового сумісництва;

9) особи рядового і молодшого начальницького складу, які мають вищу освіту (навчаються у закладах вищої освіти), можуть призначатися на посади середнього начальницького складу з урахуванням їх ділових та особистих якостей за умови, що за такими посадами штатом (штатним розписом) не передбачена наявність підлеглих осіб середнього начальницького складу. У разі потреби у заміщенні таких посад особами середнього начальницького складу особи рядового чи молодшого начальницького складу переміщуються на посади, які вони займали до такого призначення, або на інші посади, але не нижчі за ті, які вони займали перед призначенням на посади середнього начальницького складу;

10) особа рядового і начальницького складу, яка має дисциплінарне стягнення, не може бути призначена на вищу посаду;

11) особи начальницького складу, які проходять службу в районах, що зазнали радіаційного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, у разі встановлення захворювання, причина виникнення якого пов'язана із впливом радіаційного фактору, переводяться до органів чи підрозділів, з яких вони направлялися для виконання службових обов'язків у зазначених районах, на посади не нижче тих, які вони займають;

12) на посади, що заміщуються особами рядового і начальницького складу, у разі, коли такі посади займають особи, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, а в разі, коли дитина потребує домашнього догляду, – у відпустці тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку, а в разі, коли дитина хвора на цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), – не більш як до досягнення дитиною шістнадцятирічного віку, а якщо дитині встановлено категорію "дитина з інвалідністю підгрупи А", – до досягнення дитиною вісімнадцятирічного віку, дозволяється призначати осіб, які не мають спеціальних звань, на умовах строкового трудового договору.

Призначення осіб рядового і начальницького складу (переміщення по службі) здійснюється:

1) на вищі посади – у порядку просування по службі;

2) на рівнозначні посади:

в інтересах служби для більш доцільного використання за фахом чи досвідом практичної роботи;

у разі проведення планової заміни, ротації кадрів;

за особистим проханням з урахуванням ділових і особистих якостей, рівня професійної підготовки і досвіду практичної роботи;

у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційно-штатних заходів;

за сімейними обставинами;

за станом здоров'я - на підставі висновку центральної лікарсько-експертної комісії ДСНС;

3) на нижчі посади:

у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційно-штатних заходів;

за станом здоров'я – на підставі висновку центральної лікарсько-експертної комісії ДСНС;
з урахуванням ділових і особистих якостей, рівня професійної підготовки і досвіду практичної роботи – за результатами атестації;
за особистим проханням;
у порядку накладення дисциплінарного стягнення.

У разі призначення особи рядового і начальницького складу на нижчу посаду в порядку накладення дисциплінарного стягнення відповідний наказ доводиться до відома такої особи шляхом його оголошення;

4) у зв'язку із вступом до закладу освіти цивільного захисту із звільненням з посади, а також у зв'язку із закінченням навчання у закладі освіти цивільного захисту.

Призначення з вищих посад на нижчі у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційно-штатних заходів здійснюється прямими начальниками у межах наданих їм прав щодо призначення на посади за умови відсутності можливості призначити особу рядового і начальницького складу на рівнозначну посаду в цьому ж органі чи підрозділі цивільного захисту.

Під час здійснення організаційно-штатних заходів, пов'язаних із скороченням чисельності, переважне право залишення на посаді надається більш кваліфікованій особі.

Придатність осіб рядового і начальницького складу до проходження служби на займаних посадах визначається лікарсько-експертними комісіями ДСНС.

У разі коли особа рядового і начальницького складу за станом здоров'я не може виконувати обов'язки на посаді, яку вона займає, така особа в обов'язковому порядку переміщується на іншу рівнозначну або нижчу вакантну посаду, на якій їй згідно з висновком лікарсько-експертної комісії ДСНС дозволяється виконувати службові обов'язки. У разі відсутності таких вакантних посад особа рядового і начальницького складу звільняється із служби за станом здоров'я.

У разі застосування дисциплінарного стягнення у вигляді звільнення особи рядового і начальницького складу з посади наказ про накладення дисциплінарного стягнення видається посадовою особою, якій надано право призначати на таку посаду.

Поновлення особи рядового і начальницького складу на посаді здійснюється за наказом по особовому складу після зняття дисциплінарного стягнення за наказами, виданими посадовими особами, яким надано право знімати накладене дисциплінарне стягнення у вигляді звільнення з посади та призначати на відповідні посади.

Якщо посада, на якій особа рядового і начальницького складу перебувала до застосування до неї дисциплінарного стягнення у вигляді звільнення з посади, зайнята іншою особою та відсутні вакантні рівнозначні посади, особа рядового чи начальницького складу залишається на посаді, на яку її було призначено у порядку накладення дисциплінарного стягнення, та має переважне право на призначення у разі вивільнення рівнозначної посади.

Особа рядового і начальницького складу, які мають статус учасника ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС або учасника бойових дій, у разі проведення організаційно-штатних заходів мають переважне право залишення на службі.

Особа рядового і начальницького складу, переміщені з вищих посад на нижчі, можуть просуватися по службі з урахуванням вимог цього Положення, а понижені у посаді в порядку дисциплінарного стягнення – після того, як таке стягнення буде знято в установленому порядку.

Особа рядового і начальницького складу, які переміщені на нижчі посади у зв'язку з проведенням організаційно-штатних заходів, мають переважне право на просування по службі. При цьому особи, які відповідають вимогам для заміщення вищих посад, протягом одного року призначаються на посади, не нижчі за ті, з яких вони були переміщені (за наявності вакантних посад).

Посада вважається вищою, якщо за цією посадою передбачено вище спеціальне звання, а за умови рівних спеціальних звань – більший розмір посадового окладу. У разі коли за керівною посадою передбачено

нижче спеціальне звання, але вищий посадовий оклад порівняно з посадою, що не є керівною, вищою вважається керівна посада.

Якщо штатом (штатним розписом) передбачено два спеціальних звання або диференційовані посадові оклади, до уваги береться вище спеціальне звання або вищий посадовий оклад.

Рішення про переміщення особи рядового і начальницького складу на іншу посаду приймається керівником (начальником) відповідного органу чи підрозділу цивільного захисту з урахуванням результатів атестації та рекомендацій його безпосереднього керівника (начальника).

Просування по службі осіб рядового і начальницького складу проводиться з урахуванням здобутого ними ступеня вищої освіти (освітньо-кваліфікаційного рівня), професійних, ділових та особистих якостей, результатів служби і проявленої здатності виконувати службові обов'язки на вищій посаді, а також стану здоров'я.

У наказах по особовому складу про переміщення осіб рядового і начальницького складу на нижчі або рівнозначні посади зазначаються підстави переміщення, визначені цим Положенням.

Особи рядового і начальницького складу, які переміщуються по службі, повинні вибути до нового місця служби після передачі справ і посад, але не пізніше як через 10 днів від дня одержання органом чи підрозділом цивільного захисту наказу про переміщення по службі, крім випадків, коли особа рядового і начальницького складу перебуває у відпустці, відрядженні або на лікуванні.

Порядок прийому та передачі справ і посад особами рядового і начальницького складу визначається МВС.

Переміщення по службі в іншу місцевість осіб рядового і начальницького складу, які потребують за станом свого здоров'я зміни місця служби (проживання) або за станом здоров'я членів їх сімей зміни місця проживання, здійснюється за їх рапортами на підставі висновку лікарсько-експертної комісії.

Якщо особа начальницького складу служби цивільного захисту за станом свого здоров'я потребує зміни місця служби (проживання), під час переміщення по службі в іншу місцевість така особа за її згодою може бути призначена на нижчу посаду.

Рішення про направлення осіб рядового і начальницького складу для проходження служби в районах, що зазнали радіаційного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, та встановлення строків служби в них приймається з урахуванням висновків лікарсько-експертних комісій за відсутності медичних протипоказань.

Не допускається переміщення для подальшого проходження служби в іншу місцевість осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту в разі:

неможливості проходження особою рядового і начальницького складу служби у місцевості, в яку її переводять, згідно з висновком лікарсько-експертної комісії ДСНС;

неможливості проживання членів сім'ї особи рядового і начальницького складу за станом здоров'я в місцевості, в яку таку особу переміщено, згідно з висновком лікарсько-експертної комісії ДСНС;

потреби у догляді за непрацездатними чи хворими батьками, дружиною (чоловіком), опікунами і піклувальниками, які проживають окремо від сім'ї такої особи у тому ж населеному пункті, згідно з висновком відповідної комісії органів соціального забезпечення.

У разі незаконного звільнення особи рядового і начальницького складу або переведення на іншу посаду такі особи підлягають поновленню на посаді, яку займали раніше, або призначенню на іншу рівнозначну посаду.

Особа рядового і начальницького складу для вирішення питання щодо подальшого проходження служби може бути звільнена із займаної посади із зарахуванням у розпорядження керівника (начальника) відповідного органу чи підрозділу цивільного захисту в разі:

ліквідації (реорганізації) органу чи підрозділу цивільного захисту, а також у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційно-штатних заходів, – до двох місяців;

коли посада, на яку планується призначення особи начальницького складу, належить до номенклатури посад нижчої посадової особи – до двох місяців;

застосування дисциплінарного стягнення про звільнення особи рядового і начальницького складу з посади, якщо неможливо відразу призначити її на нижчу посаду, – до двох місяців;

поновлення за рішенням суду особи рядового чи начальницького складу, яка раніше займала цю посаду, – до двох місяців;

закінчення строку контракту під час перебування особи рядового чи начальницького складу в щорічній основній відпустці або на лікуванні – до завершення щорічної основної відпустки або лікування, але не більше ніж шість місяців (крім випадків перебування осіб рядового і начальницького складу, які перебувають на лікуванні у зв'язку з одержанням ними травм, професійних захворювань та інших ушкоджень під час виконання службових обов'язків), за рішенням Голови ДСНС;

виникнення обставин прямого підпорядкування близькій особі – до одного місяця;

направлення випускників закладів освіти цивільного захисту після закінчення навчання для подальшого проходження служби - до двох місяців;

коли стосовно особи рядового і начальницького складу вжито запобіжних заходів у кримінальній справі у вигляді домашнього арешту або взяття під варту – до скасування чи зміни запобіжного заходу;

коли відсутні відомості про особу рядового і начальницького складу понад один місяць, - до її повернення на службу або до дня набрання чинності рішенням суду про визнання її безвісно відсутньою чи оголошення померлою.

Особу рядового і начальницького складу звільняються з посад та зараховуються у розпорядження відповідних керівників (начальників) наказами по особовому складу керівників (начальників), які мають право призначати на такі посади.

Особу рядового і начальницького складу, які зараховані у розпорядження відповідно до абзаців другого – четвертого пункту 79 цього Положення, продовжують проходити службу цивільного захисту згідно з цим Положенням, виконуючи службові обов'язки у межах, визначених посадовою особою, в чиєму розпорядженні вони перебувають. Посадові особи, у розпорядженні яких перебувають особи рядового і начальницького складу, несуть персональну відповідальність за додержання ними службової дисципліни та розпорядку дня.

У строк перебування особи рядового і начальницького складу у розпорядженні керівника (начальника) відповідного органу чи підрозділу цивільного захисту не зараховується час:

перебування її на стаціонарному лікуванні (обстеженні, медичному огляді) або проходження нею лікарсько-експертної комісії;

перебування її у відпустці (крім відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, а у разі, коли дитина потребує домашнього догляду, – відпустки тривалістю, визначеною у медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку, а у разі, коли дитина хвора на цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), – не більш як до досягнення дитиною шістнадцятирічного віку, а якщо дитині встановлено категорію “дитина з інвалідністю підгрупи А” – до досягнення дитиною вісімнадцятирічного віку).

Загальний строк перебування особи рядового і начальницького складу в розпорядженні керівника (начальника) відповідного органу чи підрозділу цивільного захисту не може бути більшим, ніж шість місяців з урахуванням часу перебування на стаціонарному лікуванні (обстеженні, медичному огляді) та у відпустці (крім відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, відпустки по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, а у разі, коли дитина потребує домашнього догляду, – відпустки тривалістю, визначеною у медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку, а у разі, коли дитина хвора на цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), – не більш як до досягнення дитиною шістнадцятирічного віку, а якщо дитині встановлено категорію “дитина з інвалідністю підгрупи А” – до досягнення дитиною вісімнадцятирічного віку). У разі наявності підстав для продовження строку лікування за висновком медичного закладу строк перебування в розпорядженні керівника (начальника) відповідного органу чи підрозділу цивільного захисту може бути продовжений Головою ДСНС до завершення лікування.

У разі коли після закінчення строку перебування особи рядового і начальницького складу у розпорядженні керівника (начальника) відповідного органу чи підрозділу цивільного захисту не вирішено питання подальшого проходження нею служби, така особа звільняється із служби цивільного захисту.

Особа рядового і начальницького складу в разі грубого порушення службової дисципліни, внаслідок якого виконання нею службових обов'язків стало неможливе, може бути усунена від виконання обов'язків за посадою на строк, необхідний для проведення службового розслідування та прийняття відповідного рішення.

Рішення про усунення від виконання обов'язків за посадою та про те, що особа рядового чи начальницького складу може приступити до виконання обов'язків за посадою, оформлюється наказом посадової особи, яка має право призначати осіб рядового і начальницького складу на таку посаду.

Рішення про усунення від виконання обов'язків за посадою осіб начальницького складу, які перебувають на посадах, призначення на які і звільнення з яких здійснюється за наказом ДСНС, приймається Головою ДСНС на підставі матеріалів, у яких містяться обґрунтовані причини такого усунення, та оформлюється наказом по особовому складу.

Особа рядового і начальницького складу, які усунуті від виконання обов'язків за посадою, продовжують проходити службу цивільного захисту в порядку, визначеному цим Положенням, і виконувати службові обов'язки в межах, визначених керівником (начальником) відповідного органу чи підрозділу цивільного захисту.

Керівник (начальник), який усунув підлеглого від виконання службових обов'язків за посадою без достатніх на те підстав, несе відповідальність згідно із законом.

Особа рядового і начальницького складу, якій повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, підлягає відстороненню від виконання службових обов'язків за посадою у порядку, визначеному законодавством.

У разі коли стосовно особи начальницького складу складено протокол про адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією, така особа може бути відсторонена від виконання службових обов'язків керівником (начальником) відповідного органу чи підрозділу цивільного захисту до закінчення розгляду справи судом.

На особу рядового і начальницького складу може бути покладено у зв'язку із службовою необхідністю тимчасове виконання обов'язків за іншою рівнозначною або вищою посадою, а саме:

вакантною (незайнятою);

невакантною (зайнятою) – у разі тимчасової відсутності або відсторонення від виконання службових обов'язків за посадою особи, яка її займає.

Строк тимчасового виконання обов'язків за іншою вакантною (незайнятою) посадою не повинен перевищувати шести місяців, а тимчасового виконання обов'язків за іншою невакантною (зайнятою) посадою – чотирьох місяців.

Строк тимчасового виконання обов'язків за посадою обчислюється з дня, з якого особа рядового і начальницького складу приступила до виконання службових обов'язків за посадою, але не раніше дня видання керівником (начальником) наказу по особовому складу про покладення на особу тимчасового виконання обов'язків за посадою, і завершується днем звільнення від тимчасового виконання обов'язків за посадою.

Покладення на особу рядового і начальницького складу тимчасового виконання обов'язків за посадою та звільнення її від виконання обов'язків за займаною нею посадою здійснюється за наказом по особовому складу посадової особи, яка має право призначати на цю посаду.

У разі службової необхідності керівникові (начальникові) органу чи підрозділу цивільного захисту дозволяється покладати на особу начальницького складу тимчасове виконання обов'язків за вакантною (незайнятою) посадою, призначення на яку і звільнення з якої здійснюється за наказом ДСНС, – на строк до одного місяця.

Звільнення у зв'язку з переведенням у встановленому порядку на роботу (службу) до іншого органу державної влади з виключенням з кадрів ДСНС здійснюється на підставі клопотань керівників відповідних органів державної влади.

Контракт про проходження служби цивільного захисту з особою рядового і начальницького складу, яку звільнено у зв'язку з переведенням у встановленому порядку на роботу (службу) до іншого органу державної влади з виключенням з кадрів ДСНС, припиняється (розривається), про що робиться відповідний запис у контракті.

Питання щодо комплектування органів і підрозділів цивільного захисту особами, які проходять службу в інших органах державної влади, вирішується ДСНС. Переведення осіб для подальшого проходження служби з інших органів державної влади до ДСНС здійснюється після погодження такого переведення відповідними органами державної влади.

Особи, які прибули до ДСНС з інших органів державної влади для подальшого проходження служби, приймаються на службу цивільного захисту за контрактом, зараховуються у кадри ДСНС з присвоєнням їм відповідних спеціальних звань служби цивільного захисту в порядку переатестування та з призначенням на посади.

Звільнення осіб рядового і начальницького складу у зв'язку з переведенням у встановленому порядку на роботу (службу) до іншого органу державної влади з виключенням з кадрів ДСНС, а також переведення осіб для подальшого проходження служби з інших органів державної влади до ДСНС із зарахуванням в кадри ДСНС здійснюється за наказом по особовому складу:

Голови ДСНС – осіб середнього, старшого та вищого начальницького складу;

керівника (начальника) органу чи підрозділу цивільного захисту, який має право призначати (звільняти) цих осіб на посади (з посад), – осіб рядового і молодшого начальницького складу за письмовим погодженням з Головою ДСНС.

Спеціальні звання осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту

Особам, які проходять службу цивільного захисту, присвоюються такі спеціальні звання:

1) рядовий склад – рядовий служби цивільного захисту;

2) молодший начальницький склад – сержант служби цивільного захисту, майстер-сержант служби цивільного захисту, головний майстер-сержант служби цивільного захисту;

3) середній начальницький склад – молодший лейтенант служби цивільного захисту, лейтенант служби цивільного захисту, старший лейтенант служби цивільного захисту, капітан служби цивільного захисту;

4) старший начальницький склад – майор служби цивільного захисту, підполковник служби цивільного захисту, полковник служби цивільного захисту;

5) вищий начальницький склад – генерал-майор служби цивільного захисту, генерал-лейтенант служби цивільного захисту, генерал-полковник служби цивільного захисту, генерал служби цивільного захисту.

Порядок присвоєння та позбавлення спеціальних звань служби цивільного захисту, пониження та поновлення у спеціальних званнях служби цивільного захисту, а також присвоєння спеціальних звань служби цивільного захисту особам, які проходили відповідну службу в інших органах державної влади, у разі зарахування їх на службу цивільного захисту встановлюється положенням про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу.

Спеціальне звання лейтенанта служби цивільного захисту присвоюється:

курсантам (слухачам, які не мають спеціальних звань середнього і старшого начальницького складу) закладів вищої освіти цивільного захисту, які здобули ступінь вищої освіти бакалавра, магістра (освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста) та уклали контракт про проходження служби цивільного захисту;

молодшим лейтенантам служби цивільного захисту, у яких закінчився строк вислуги у цьому званні або які здобули ступінь вищої освіти магістра (освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста);

особам, які мають ступінь вищої освіти магістра (освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста) та прийняті на службу цивільного захисту на посади середнього або старшого начальницького складу одночасно з призначенням на посаду;

особам рядового і молодшого начальницького складу, які без відриву від служби здобули ступінь вищої освіти магістра (освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста) та призначені на посади середнього або старшого начальницького складу в порядку просування по службі.

Установлюються такі строки вислуги у спеціальних званнях молодшого начальницького складу:

молодшого сержанта служби цивільного захисту – один рік;

сержанта служби цивільного захисту – два роки;

старшого сержанта служби цивільного захисту – три роки;

прапорщика служби цивільного захисту – п'ять років.

Строки вислуги у спеціальних званнях рядового служби цивільного захисту, старшини служби цивільного захисту, старшого прапорщика служби цивільного захисту не встановлюються.

Для осіб середнього і старшого начальницького складу встановлюються такі строки вислуги у спеціальних званнях:

молодшого лейтенанта служби цивільного захисту – один рік;

лейтенанта служби цивільного захисту – два роки;

старшого лейтенанта служби цивільного захисту – три роки;

капітана служби цивільного захисту – три роки;

майора служби цивільного захисту – чотири роки;

підполковника служби цивільного захисту – п'ять років.

Для осіб начальницького складу служби цивільного захисту, які закінчили заклади вищої освіти за денною формою навчання із строком навчання п'ять і більше років та здобули ступінь вищої освіти магістра (освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста), а також осіб начальницького складу, які закінчили з відзнакою заклади вищої освіти із строком навчання чотири роки та здобули ступінь вищої освіти бакалавра, вислуга в спеціальному званні лейтенанта служби цивільного захисту встановлюється строком один рік.

Строк вислуги у черговому спеціальному званні обчислюється з дня підписання наказу про його присвоєння.

Особам начальницького складу, які перебувають у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, а в разі, коли дитина потребує домашнього догляду, – у відпустці тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку, а в разі, коли дитина хвора на цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), – не більш як до досягнення дитиною шістнадцятирічного віку, а якщо дитині встановлено категорію “дитина з інвалідністю підгрупи А” – до досягнення дитиною вісімнадцятирічного віку, строк вислуги в спеціальному званні зараховується, а присвоєння чергового спеціального звання здійснюється після виходу зазначених осіб із такої відпустки.

Особі начальницького складу, якій чергове спеціальне звання не було присвоєно у зв'язку з тим, що стосовно неї здійснювалося кримінальне провадження і така особа перебувала у розпорядженні відповідного керівника (начальника), але у подальшому кримінальне провадження було закрито, крім випадків його закриття за nereабілітуючими обставинами, чи судом ухвалено виправдувальний вирок, чергове спеціальне звання присвоюється з дня закриття кримінального провадження або набрання законної сили виправдувальним вирок суду.

До строку вислуги у спеціальному званні зараховується час, коли чергове спеціальне звання не було присвоєно особі у зв'язку з тим, що стосовно неї здійснювалося кримінальне провадження і така особа перебувала у розпорядженні відповідного керівника (начальника), але у подальшому кримінальне провадження було закрито, крім випадків його закриття за nereабілітуючими обставинами, чи судом ухвалено виправдувальний вирок та час перерви у службі у зв'язку з незаконним засудженням особи або незаконним звільненням із служби.

Чергові спеціальні звання можуть присвоюватись на один ступінь вище спеціального звання, передбаченого штатом (штатним розписом) за займаною посадою, а також достроково:

Головою ДСНС – особам середнього та старшого начальницького складу;

керівниками (начальниками) відповідних органів чи підрозділів цивільного захисту, які мають право призначати на посади, – особам рядового і молодшого начальницького складу.

Чергові спеціальні звання на один ступінь вище спеціального звання, передбаченого штатом (штатним розписом) за займаною посадою, можуть присвоюватись в порядку заохочення за хоробрість, самовідданість, мужність і відвагу, виявлені під час виконання службових обов'язків, або за досягнення високих показників у професійній діяльності та успішне і сумлінне виконання службових обов'язків після закінчення встановленого строку вислуги у спеціальному званні особам рядового і начальницького складу, які мають:

вчене звання або науковий ступінь;

статус учасника ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС;

статус учасника бойових дій;

не менш як півтора встановленого строку вислуги у попередньому спеціальному званні.

Особам начальницького складу, які звільняються із служби цивільного захисту в запас або у відставку за віком, за станом здоров'я, у зв'язку із скороченням штатів або проведенням організаційно-штатних заходів за умови наявності вислуги 25 і більше років, у тому числі в пільговому обчисленні, у разі закінчення встановленого строку вислуги у спеціальному званні може бути присвоєно Головою ДСНС за поданням керівників (начальників) відповідних органів чи підрозділів цивільного захисту чергове спеціальне звання на один ступінь вище спеціального звання, передбаченого штатом (штатним розписом) за займаною посадою.

Спеціальні звання присвоюються достроково у порядку заохочення за хоробрість, самовідданість, мужність і відвагу, виявлені під час виконання службових обов'язків, або за досягнення високих показників у професійній діяльності та сумлінне виконання службових обов'язків після закінчення, як правило, не менше половини встановленого строку вислуги у спеціальному званні та у разі відповідності спеціального звання, що присвоюється, спеціальному званню, передбаченому штатом (штатним розписом) за займаною посадою.

Присвоєння одночасно спеціального звання начальницького складу достроково та на один ступінь вище спеціального звання, передбаченого штатом (штатним розписом) за займаною посадою, не допускається.

Чергове спеціальне звання начальницького складу може бути присвоєно вдруге достроково або на один ступінь вище спеціального звання, передбаченого штатом (штатним розписом) за займаною посадою, лише особам начальницького складу служби цивільного захисту, зокрема які здійснили героїчний вчинок під час рятування життя людей у надзвичайній ситуації, ліквідації її наслідків, за рішенням Голови ДСНС.

Подання до присвоєння чергових спеціальних звань на один ступінь вище спеціального звання, передбаченого штатом (штатним розписом) за займаною посадою, або достроково у порядку заохочення розглядаються:

середнього та старшого начальницького складу, а також спеціального звання полковника служби цивільного захисту – Вищою атестаційною комісією ДСНС;

молодшого начальницького складу – відповідною атестаційною комісією органу чи підрозділу цивільного захисту.

Чергові спеціальні звання до полковника служби цивільного захисту включно присвоюються ад'юнктам і докторантам закладів освіти, наукових установ цивільного захисту під час навчання, якщо чергове спеціальне

звання відповідає званню за штатом (штатним розписом) за займаною посадою, яку особа займала перед вступом до ад'юнктури чи докторантури незалежно від змін (підвищення чи пониження), внесених до штату (штатного розпису) за такою посадою.

Особи рядового і начальницького складу можуть бути понижені у спеціальному званні згідно з Дисциплінарним статутом служби цивільного захисту або позбавлені спеціального звання за вироком суду. На підставі рішення суду про пониження у спеціальному званні видається відповідний наказ по особовому складу.

Особи рядового і начальницького складу, які понижені у спеціальному званні на один ступінь, поновлюються у попередньому спеціальному званні після зняття дисциплінарного стягнення.

Граничний вік перебування на службі цивільного захисту

Граничний вік перебування на службі цивільного захисту встановлюється:

- 1) для осіб рядового, молодшого і середнього начальницького складу – до 50 років;
- 2) для осіб старшого начальницького складу – до 55 років;
- 3) для осіб вищого начальницького складу – до 60 років;
- 4) для осіб, які перебувають у резерві служби цивільного захисту – до 60 років.

Граничний вік перебування на службі цивільного захисту встановлюється:
для осіб рядового, молодшого і середнього начальницького складу – до 50 років;
для осіб старшого начальницького складу – до 55 років;
для осіб вищого начальницького складу – до 60 років.

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які мають високу професійну підготовку, досвід практичної роботи на займаній посаді, визнані придатними за станом здоров'я для проходження служби, можуть бути залишені за рішенням керівника відповідного органу чи підрозділу цивільного захисту, якому надано право на підписання контракту, на службі понад граничний вік до п'яти років, а особам начальницького складу, які проходять службу в закладах освіти та наукових установах і мають науковий ступінь або вчене звання – до десяти років.

Для потреб органів та підрозділів цивільного захисту особам рядового і начальницького складу, які під час проходження служби цивільного захисту визнані центральною лікарсько-експертною комісією, лікарсько-експертними комісіями центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, непридатними до служби за станом здоров'я внаслідок захворювання, поранення (травми, контузії, каліцтва), одержаного під час проходження служби, що призвело до встановлення їм інвалідності, часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності (крім розумових, сенсорних, психологічних вад, розладів психіки, поведінки та інших захворювань, визначених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту), за їх зверненням може бути продовжено службу до закінчення строку контракту про проходження служби цивільного захисту з можливістю укладення нового контракту, але не більше ніж до досягнення граничного віку перебування на службі цивільного захисту.

Продовження служби цивільного захисту (дії контракту) особам, зазначеним в абзаці першому цієї частини, допускається на посадах, що не пов'язані з підвищеним ризиком для життя або здоров'я, на підставі висновку (постанови) центральної лікарсько-експертної комісії центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, про їх придатність до служби цивільного захисту на таких посадах.

Звільнення із служби цивільного захисту

Контракт припиняється (розривається), а особи рядового і начальницького складу звільняються із служби цивільного захисту:

- 1) у зв'язку із закінченням строку контракту;
- 2) за віком – у разі досягнення граничного віку перебування на службі;
- 3) за станом здоров'я – на підставі висновків (постанов) центральної лікарсько-експертної комісії, лікарсько-експертних комісій центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, про непридатність або обмежену придатність до служби;
- 4) у зв'язку із скороченням штату – у разі неможливості проходження служби цивільного захисту у зв'язку із скороченням штату або проведенням організаційних заходів;
- 5) відповідно до заяви особи, яка звільняється у зв'язку із сімейними обставинами або з інших поважних причин, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- 6) у зв'язку із систематичним невиконанням умов контракту особою рядового чи начальницького складу;
- 7) через службову невідповідність;
- 8) у зв'язку із вчиненням проступку, не сумісного з подальшим проходженням служби цивільного захисту;
- 9) за згодою сторін;
- 10) у зв'язку з переведенням у встановленому порядку на роботу (службу) до іншого органу державної влади;
- 11) у зв'язку з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, яким призначено покарання у виді позбавлення волі, обмеження волі, позбавлення спеціального звання чи позбавлення права займати певні посади;
- 12) у разі неможливості переведення на іншу посаду у зв'язку з прямим підпорядкуванням близькій особі;
- 13) у разі наявності реального чи потенційного конфлікту інтересів, який має постійний характер і не може бути врегульований в інший спосіб;
- 14) у зв'язку з набуттям громадянства іншої держави;
- 15) у зв'язку із застосуванням заборони, передбаченої частинами третьою та четвертою статті 1 Закону України "Про очищення влади";
- 16) в інших випадках, передбачених законом.

Контракт припиняється (розривається), а особи начальницького складу звільняються із служби цивільного захисту також у зв'язку з набранням законної сили судовим рішенням, відповідно до якого особу притягнуто до відповідальності за адміністративне правопорушення, пов'язане з корупцією, яким на особу накладено стягнення у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, що пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, а також рішенням суду про визнання активів особи або активів, набутих за її дорученням іншими особами або в інших передбачених статтею 290 Цивільного процесуального кодексу України випадках, необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави.

Особи підлягають звільненню із служби цивільного захисту з підстав, передбачених пунктом 11 частини першої та частиною другою цієї статті, у триденний строк із дня отримання органом або підрозділом цивільного захисту копії відповідного судового рішення, що набрало законної сили.

Особи рядового і начальницького складу, звільнені із служби цивільного захисту, відповідно до Закону України "Про військовий обов'язок і військову службу" направляються до відповідних районних (міських) територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки для взяття на військовий облік.

Курсанти віком до 18 років, з якими не укладено контракт про навчання (проходження служби цивільного захисту), які відраховуються з навчання (незалежно від підстав), звільняються із служби цивільного захисту та направляються до відповідних районних (міських) територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки для взяття на військовий облік.

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які навчаються за денною формою здобуття освіти в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або в їх відокремлених структурних підрозділах, у разі дострокового припинення (розірвання) контракту про навчання (проходження служби цивільного захисту), крім осіб, звільнених із служби цивільного захисту з підстав, передбачених пунктами 3, 5 частини першої цієї статті, а також особи начальницького складу, які звільняються із служби протягом трьох років після закінчення закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання, який належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або його відокремленого структурного підрозділу, крім осіб, звільнених із служби цивільного захисту з підстав, передбачених пунктами 3, 4, 5 частини першої цієї статті, відшкодовують центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, витрати, пов'язані з їх утриманням у закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання, який належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або в його відокремленому структурному підрозділі, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. У разі відмови від добровільного відшкодування витрат таке відшкодування здійснюється в судовому порядку.

Резерв служби цивільного захисту

Контракт про перебування в резерві служби цивільного захисту укладається на добровільній основі з громадянами України, які мають відповідну освітню кваліфікацію, здатні за станом здоров'я проходити службу цивільного захисту та не досягли граничного віку перебування на службі цивільного захисту.

Граничний вік перебування в резерві служби цивільного захисту становить 60 років.

Особа, яка уклала контракт про перебування у резерві служби цивільного захисту:

1) зараховується до резерву служби цивільного захисту і вважається такою, що перебуває в територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки на спеціальному обліку, – протягом строку дії контракту;

2) приймається на час мобілізації на умовах, визначених цим контрактом, на службу цивільного захисту для виконання обов'язків за посадою, передбаченою відповідним штатним розписом.

За особою, прийнятою на службу цивільного захисту на основі контракту про перебування у резерві служби цивільного захисту, під час цільової мобілізації зберігаються місце роботи, а також займана посада та середня заробітна плата на підприємстві, в установі, організації незалежно від підпорядкування і форми власності.

Стосовно осіб, які зараховуються до резерву служби цивільного захисту, і за умовами, визначеними контрактом, прийматимуться на час мобілізації на службу цивільного захисту для виконання обов'язків осіб начальницького складу, за їх письмовою згодою проводиться спеціальна перевірка в порядку, встановленому Законом України "Про запобігання корупції".

Порядок та обсяги підготовки осіб, які уклали контракти про перебування у резерві служби цивільного захисту, час та строки проведення зборів (навчальних або перевірочних) визначаються Кабінетом Міністрів України.

Порядок виплати і розміри грошового забезпечення осіб, які перебувають у резерві служби цивільного захисту, встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Збільшення граничної штатної чисельності осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту на період цільової мобілізації здійснюється у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Звільнення із служби цивільного захисту осіб, прийнятих на таку службу на основі контрактів про перебування у резерві служби цивільного захисту, здійснюється на підставі рішення, прийнятого у порядку, передбаченому законами України "Про правовий режим надзвичайного стану" та "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію".

12.4. Соціальний та правовий захист осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, працівників органів та підрозділів цивільного захисту

Держава забезпечує соціальний та правовий захист осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, працівників органів та підрозділів цивільного захисту і членів їхніх сімей відповідно до Конституції України, Кодексу ЦЗ та інших законодавчих актів.

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту мають право утворювати свої громадські об'єднання відповідно до законодавства. Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту не можуть бути членами політичних партій, організацій чи рухів. Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, працівникам професійних аварійно-рятувальних служб забороняється організувати страйки або брати в них участь.

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту на період проходження такої служби зобов'язані зупинити членство у політичних партіях, організаціях чи рухах.

Медичне забезпечення, одноразова грошова допомога та страхування

Медичне забезпечення осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту організовується та здійснюється закладами охорони здоров'я центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Державним службовцям, працівникам органів та підрозділів цивільного захисту гарантується надання безоплатної медичної допомоги у закладах охорони здоров'я центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту щороку проходять медичний огляд з подальшим проведенням лікувально-профілактичних заходів у разі потреби.

У разі відсутності за місцем служби чи проживання осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту закладів охорони здоров'я центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, а також у разі відсутності в таких закладах (підрозділах) необхідних відділень, фахівців, спеціального обладнання безоплатна медична допомога зазначеним особам надається в закладах охорони здоров'я Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, інших державних або комунальних закладах охорони здоров'я за рахунок коштів, передбачених на утримання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту мають право на санаторно-курортне лікування в санаторно-курортних закладах центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, а також в інших санаторно-курортних закладах незалежно від форми власності та відомчої належності за рахунок коштів, передбачених на утримання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Пільги, передбачені цією частиною, надаються за умови, що розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує трьох прожиткових мінімумів.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які направляються після лікування в закладах охорони здоров'я до санаторію для продовження лікування, путівки надаються безоплатно.

Особи, звільнені із служби цивільного захисту, визнані особами з інвалідністю I та II групи внаслідок захворювання, травми або поранення, пов'язаних з проходженням служби, забезпечуються путівками для санаторно-курортного лікування незалежно від виду пенсії, яку вони отримують. Особи з інвалідністю III групи, звільнені із служби за станом здоров'я, які отримують пенсію по інвалідності, забезпечуються путівками для санаторно-курортного лікування за наявності медичних показань.

Особи, звільнені із служби цивільного захисту, визнані особами з інвалідністю внаслідок захворювання, каліцтва, пов'язаного з виконанням службових обов'язків, мають право на медичне та санаторно-курортне забезпечення за рахунок коштів, передбачених на утримання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Порядок та умови надання медичної допомоги, забезпечення санаторно-курортним лікуванням осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та членів їхніх сімей у закладах охорони здоров'я Міністерства оборони України, Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, в інших державних або комунальних закладах охорони здоров'я, а також взаєморозрахунки між ними та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Медичне забезпечення основних працівників професійних аварійно-рятувальних служб здійснюється закладами охорони здоров'я, що входять до їх складу, та за договорами на медичне обслуговування в державних або комунальних закладах охорони здоров'я за рахунок коштів, передбачених на утримання цих служб.

Основні працівники професійних аварійно-рятувальних служб повинні проходити періодичний медичний огляд, а також медичний огляд після проведення аварійно-рятувальних робіт. Періодичність медичних оглядів і порядок їх проведення встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я.

На прохання особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту, основного працівника професійних аварійно-рятувальних служб проводиться позачерговий медичний огляд, якщо така особа вважає, що погіршення стану її здоров'я пов'язано з виконанням нею професійних обов'язків або перешкоджає подальшому проходженню служби.

Позачерговий медичний огляд особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту, основного працівника професійних аварійно-рятувальних служб може проводитися за ініціативою роботодавця, якщо стан здоров'я такої особи перешкоджає подальшому проходженню служби або виконанню службових обов'язків за контрактом.

Порядок організації медичного забезпечення, тимчасового звільнення від виконання службових обов'язків осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту у разі захворювань, травм або поранень визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я.

Особи, які безпосередньо брали участь у проведенні аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт або залучалися до цілодобового чергування, пов'язаного з ліквідацією наслідків надзвичайної ситуації, мають право один раз на рік пройти безоплатно курс медико-психологічної реабілітації строком не менш як 14 діб, а ті з них, які отримали травми або брали участь у проведенні аварійно-рятувальних робіт, пов'язаних із загибеллю людей, зобов'язані пройти відповідне лікування та реабілітацію в центрах медико-психологічної реабілітації.

Висновок про необхідність скерування на медико-психологічну реабілітацію основних працівників професійних аварійно-рятувальних служб та працівників цивільного захисту надають лікарсько-експертні комісії центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, або медико-соціальні експертні комісії центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, за місцем роботи.

Висновок про необхідність направлення на медико-психологічну реабілітацію осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту надають лікарсько-експертні комісії центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

На час проходження медичного огляду та медико-психологічної реабілітації за основними працівниками професійних аварійно-рятувальних служб, працівниками цивільного захисту зберігається середній заробіток за місцем роботи.

Проїзд до місця лікування та проведення медико-психологічної реабілітації і назад осіб, які відповідно до цієї статті мають право на лікування та медико-психологічну реабілітацію, здійснюється за рахунок коштів, передбачених на утримання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, професійних аварійно-рятувальних служб.

Порядок організації та проведення медико-психологічної реабілітації визначається спільним актом центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту, та центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я.

З метою недопущення виникнення та поширення інфекційних хвороб, отруєнь, радіаційних уражень серед осіб рядового і начальницького складу та працівників служби цивільного захисту медичними підрозділами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, організовується і здійснюється санітарно-епідеміологічний нагляд в органах та підрозділах, віднесених до сфери їх управління.

Одноразова грошова допомога в разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту

Одноразова грошова допомога в разі загибелі (смерті), інвалідності або часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту (далі – одноразова грошова допомога) – це гарантована державою виплата, що здійснюється особам, які згідно із цим Кодексом мають право на її отримання.

Одноразова грошова допомога призначається і виплачується в разі:

1) загибелі особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту під час виконання нею службових обов'язків або смерті внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), захворювання, отриманих під час виконання нею службових обов'язків;

2) смерті особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту, що настала в період проходження нею служби;

3) встановлення особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту інвалідності, що настала внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого нею під час виконання службових обов'язків або внаслідок захворювання, пов'язаного з виконанням нею службових обов'язків, або встановлення особі протягом шести місяців після звільнення її із служби інвалідності з причин, зазначених у цьому пункті;

4) встановлення особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту інвалідності, що настала внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), захворювання, пов'язаних з проходженням нею служби, або встановлення особі протягом шести місяців після звільнення її із служби інвалідності з причин, зазначених у цьому пункті;

5) отримання особою рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту поранення (контузії, травми або каліцтва), захворювання під час виконання нею службових обов'язків, що призвело до часткової втрати працездатності без встановлення їй інвалідності.

Порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

У випадках, передбачених пунктами 1 і 2 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ, право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги мають члени сім'ї, батьки та утриманці загиблої (померлої) особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту.

Члени сім'ї та батьки загиблої (померлої) особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту визначаються відповідно до Сімейного кодексу України, а утриманці – відповідно до Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб".

Одноразова грошова допомога призначається і виплачується в такому розмірі:

1) 750-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб на 1 січня календарного року, в якому настала загибель (смерть), – у разі загибелі (смерті) особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту у випадках, передбачених пунктом 1 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ;

2) 250-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб на 1 січня календарного року, в якому настала смерть, – у разі смерті особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту у випадку, передбаченому пунктом 2 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ;

3) 400-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб на 1 січня календарного року, в якому вперше встановлено інвалідність, – у разі встановлення особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту інвалідності I групи у випадках, передбачених пунктом 3 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ;

4) 300-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб на 1 січня календарного року, в якому вперше встановлено інвалідність, – у разі встановлення особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту інвалідності II групи у випадках, передбачених пунктом 3 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ;

5) 250-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб на 1 січня календарного року, в якому вперше встановлено інвалідність, – у разі встановлення особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту інвалідності III групи у випадках, передбачених пунктом 3 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ;

6) 120-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб на 1 січня календарного року, в якому вперше встановлено інвалідність, – у разі встановлення особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту інвалідності I групи у випадках, передбачених пунктом 4 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ;

7) 90-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб на 1 січня календарного року, в якому вперше встановлено інвалідність, – у разі встановлення особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту інвалідності II групи у випадках, передбачених пунктом 4 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ;

8) 70-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб на 1 січня календарного року, в якому вперше встановлено інвалідність, – у разі встановлення особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту інвалідності III групи у випадках, передбачених пунктом 4 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ.

У разі часткової втрати працездатності без встановлення інвалідності у випадках, передбачених пунктом 5 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ, одноразова грошова допомога призначається і виплачується особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту залежно від ступеня втрати нею працездатності,

який встановлюється медико-соціальною експертною комісією, у розмірі, що визначається у відсотках від 70-кратного прожиткового мінімуму, встановленого законом для працездатних осіб на 1 січня календарного року, в якому вперше встановлено ступінь втрати працездатності.

Одноразова грошова допомога у випадках, передбачених пунктами 1 і 2 частини другої статті 118 Кодексу ЦЗ, призначається і виплачується рівними частками всім особам, які мають право на її отримання, за їх особистою заявою або заявою їхніх законних представників. У разі відмови однієї з осіб, зазначених у частині першій статті 118-1 Кодексу ЦЗ, від отримання одноразової грошової допомоги або якщо одна із зазначених осіб у строк, встановлений частиною шостою цієї статті, не реалізувала своє право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги, її частка розподіляється між іншими особами, які мають право на отримання такої допомоги.

Встановлення інвалідності, визначення ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності особам рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту здійснюються в індивідуальному порядку державними закладами охорони здоров'я відповідно до законодавства.

Якщо після первинного встановлення інвалідності або ступеня втрати працездатності без встановлення інвалідності під час повторного огляду особі рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту буде встановлено вищу групу інвалідності або більший відсоток втрати працездатності, що дає їй право на отримання одноразової грошової допомоги в більшому розмірі, виплата здійснюється з урахуванням раніше виплаченої суми.

Одноразова грошова допомога призначається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, та виплачується органами і підрозділами цивільного захисту, з яких було звільнено особу рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту.

Якщо особа має право на отримання одночасно одноразової грошової допомоги, передбаченої цим Кодексом, та одноразової грошової допомоги або компенсаційної виплати, встановлених іншими нормативно-правовими актами, виплата грошових сум здійснюється за однією з підстав на вибір такої особи.

Особи, які мають право на отримання одноразової грошової допомоги, можуть реалізувати його протягом трьох років з дня виникнення у них такого права.

Призначення і виплата одноразової грошової допомоги не здійснюються, якщо загибель (смерть), поранення (контузія, травма або каліцтво), захворювання, інвалідність або часткова втрата працездатності без установаження інвалідності особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту є наслідком:

- 1) вчинення нею кримінального або адміністративного правопорушення;
- 2) вчинення нею дій у стані алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння;
- 3) навмисного спричинення собі тілесного ушкодження, іншої шкоди своєму здоров'ю або самогубства (крім випадку доведення особи до самогубства, встановленого судом);
- 4) подання особою завідомо неправдивих відомостей для призначення і виплати одноразової грошової допомоги.

Забезпечення житлом осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та рятувальників

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та члени їхніх сімей забезпечуються жилими приміщеннями за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів.

Житлова площа особам рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, які потребують поліпшення житлових умов, надається державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування у першочерговому порядку.

До одержання житлового приміщення для постійного проживання особам рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту надаються службові житлові приміщення або житлова площа в гуртожитку. У разі відсутності в органів чи підрозділів цивільного захисту такого житла відповідний орган чи підрозділ цивільного захисту тимчасово орендує житло для забезпечення ним осіб рядового і начальницького складу органів чи підрозділів цивільного захисту або за бажанням цих осіб виплачує їм грошову компенсацію за піднайом (найом, оренду) жилого приміщення в порядку, розмірі та на умовах, встановлених Кабінетом Міністрів України. За такими особами зберігається право на жилу площу, яку вони займали до вступу на службу цивільного захисту. Вони не можуть бути виключені із списків громадян, взятих на квартирний облік. У разі продовження служби понад п'ять років забезпечення зазначених осіб жилими приміщеннями за місцем служби проводиться на загальних підставах.

Особам рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту та членам їхніх сімей, які проживають разом з ними, надається жилае приміщення, що має відповідати вимогам статті 50 Житлового кодексу Української РСР.

Особи рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, а також ті, хто перебував на службі не менш як 20 років, та прирівняні до них особи, звільнені із служби за станом здоров'я, віком або у зв'язку із скороченням чисельності або штату, забезпечуються житловими приміщеннями центральними органами виконавчої влади, місцевими державними адміністраціями в першочерговому порядку, але не пізніше ніж у тримісячний строк з дня прибуття такої особи до місця проживання, обраного з урахуванням встановленого порядку.

Особам рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, звільненим із служби у зв'язку з інвалідністю внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва) або захворювання, одержаних під час проходження служби, житлові приміщення за місцем проживання, обраним з урахуванням встановленого порядку, надаються в першочерговому порядку відповідно до законодавства.

Курсантам і слухачам закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, які мають сім'ю, надається житлова площа в сімейних гуртожитках. У разі відсутності сімейних гуртожитків їм виплачується за місцем служби грошова компенсація за тимчасовий піднайом (найом, оренду) жилого приміщення в розмірах, визначених Кабінетом Міністрів України.

За особами рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, які мають вислугу не менш як 20 років, у разі направлення їх для проходження служби за межі України або у разі переведення на службу в місцевість, що зазнала інтенсивного радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, жила площа, яку вони та члени їхніх сімей займають, бронюється на весь час їх перебування за межами України чи в зазначеній місцевості.

Особи рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, які мають загальний строк служби, у тому числі військової або внутрішньої служби, не менш як 17 років і потребують поліпшення житлових умов, мають право на безоплатне надання місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування земельної ділянки для будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка), індивідуального дачного і гаражного будівництва, ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва в населених пунктах, обраних ними для проживання, в установленому порядку. Зазначені особи та члени їхніх сімей вносять плату за земельні ділянки в розмірі 50 відсотків установлених ставок.

Органи місцевого самоврядування в межах визначених законом повноважень виділяють земельні ділянки і можуть надавати допомогу в будівництві приватного житлового будинку та придбанні будівельних матеріалів особам рядового і начальницького складу цивільного захисту, батькам осіб рядового і начальницького складу цивільного захисту, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження служби, а також особам

рядового і начальницького складу цивільного захисту, які стали особами з інвалідністю під час проходження служби, якщо вони виявили бажання побудувати приватний житловий будинок.

Особи рядового і начальницького складу цивільного захисту, які не мають жилого приміщення для постійного проживання, мають право на одержання на пільгових умовах кредиту банку на індивідуальне житлове будівництво або на придбання приватного житлового будинку (квартири) на строк до 20 років з погашенням за рахунок коштів, призначених у Державному бюджеті України на утримання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, для тих, хто має загальний строк служби, у тому числі військової або внутрішньої служби, більш як 15 років – 50 відсотків, більш як 20 років – 75 відсотків, більш як 25 років – 100 відсотків кредиту банку. Зазначений кредит надається особі рядового чи начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту тільки один раз протягом усього часу проходження нею служби у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Особи рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, які мають вислугу на службі не менш як 20 років, у разі звільнення із служби за станом здоров'я, віком, у зв'язку із скороченням чисельності або штату, а також особи, які стали особами з інвалідністю I чи II групи, члени сімей осіб рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, які загинули (померли) або пропали безвісти під час проходження служби, мають право на безоплатне одержання в приватну власність житлового приміщення, яке вони займають у будинках державного житлового фонду, відповідно до закону.

Сім'ї загиблих (померлих) під час проходження служби осіб рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, які потребують поліпшення житлових умов, забезпечуються протягом трьох місяців жилими приміщеннями для постійного проживання.

Сім'ї загиблих (померлих) під час виконання службових обов'язків працівників органів і підрозділів цивільного захисту, які потребують поліпшення житлових умов, забезпечуються житлом у першочерговому порядку.

За сім'ями рятувальників, загиблих (померлих) під час виконання ними службових обов'язків, зберігається право на одержання житла, у тому числі на умовах, передбачених укладеними з рятувальниками контрактами. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, аварійно-рятувальна служба, в якій працював загиблий (померлий) рятувальник, повинні спільно з відповідною місцевою державною адміністрацією, органом місцевого самоврядування, громадською організацією протягом шести місяців з дня загибелі (смерті) рятувальника вирішити питання щодо забезпечення його сім'ї житлом.

Рятувальники професійних аварійно-рятувальних служб після виходу на пенсію за наявності загального стажу роботи в цих службах на посадах рятувальників понад 20 років, а також у разі каліцтва, що настало під час чи внаслідок виконання службових обов'язків, забезпечуються жилими приміщеннями за місцем проживання місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування у першочерговому порядку відповідно до законодавства.

Оплата комунальних послуг

Знижка у розмірі 50 відсотків плати за користування житлом (квартирна плата) та комунальними послугами (водопостачання, газ, електрична, теплова енергія та інші послуги) у жилих будинках незалежно від форми власності у межах норм споживання, передбачених законодавством, та вартості палива, у тому числі рідкого, у межах встановлених норм для осіб, які проживають у будинках, що не мають централізованого опалення, надається:

1) особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та членам їхніх сімей, які перебувають на їх утриманні;

2) батькам та членам сімей осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які загинули (померли) або зникли безвісти під час виконання службових обов'язків;

3) особам, звільненим із служби цивільного захисту за віком, через хворобу або за вислугою років, та які стали особами з інвалідністю під час виконання службових обов'язків, та членам їхніх сімей.

Пільги, передбачені частиною першою цієї статті, надаються за умови, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу, у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Соціальний захист членів сімей осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та основних працівників професійних аварійно-рятувальних служб

Діти загиблих (померлих) під час виконання службових обов'язків осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та основних працівників професійних аварійно-рятувальних служб мають право вступу до закладів освіти із специфічними умовами навчання, який належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, поза конкурсом, а також до інших закладів освіти відповідно до закону.

У разі загибелі (смерті) особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту під час проходження служби членам її сім'ї або особі, яка здійснила її поховання, виплачується допомога на поховання і компенсація матеріальних витрат на ритуальні послуги та спорудження надгробка у розмірі, встановленому Кабінетом Міністрів України.

За сім'єю загиблого (померлого) працівника, який забезпечував відомчу і місцеву пожежну охорону, та особи, яка забезпечувала добровільну пожежну охорону, зберігається право на пільги, якими вони користувалися за місцем роботи.

Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування за рахунок місцевих бюджетів до встановлених цим Кодексом можуть встановлювати додаткові гарантії щодо соціального захисту осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та працівників органів та підрозділів цивільного захисту.

У разі службових відряджень особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту та рятувальники мають право на позачергове придбання квитків на всі види транспорту незалежно від наявності вільних місць, а також розміщення у готелях.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту у разі переїзду на нове місце служби виплачується підйомна допомога у розмірі та порядку, встановлених Кабінетом Міністрів України.

Статус ветерана служби цивільного захисту та члена сім'ї ветерана служби цивільного захисту встановлюється законом.

Держава гарантує достатнє грошове забезпечення особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту з метою створення умов для належного та сумлінного виконання ними службових обов'язків.

Порядок та умови грошового забезпечення осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Оплата праці працівників, які забезпечують відомчу та місцеву пожежну охорону, здійснюється відповідно до законодавства.

Оплата праці працівників, які входять до складу формувань або спеціалізованих служб цивільного захисту, за час їх роботи з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації здійснюється за основною посадою відповідно до законодавства.

Винагорода особам, які забезпечують добровільну пожежну охорону, за час їх участі у гасінні пожеж, здійсненні пожежно-профілактичних заходів та чергувань, громадянам, які залучалися в індивідуальному порядку до робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, здійснюється згідно з укладеними цивільно-правовими договорами між такими особами та Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевою державною адміністрацією або органом місцевого самоврядування, суб'єктом господарювання, які залучали громадян до проведення зазначених робіт, за рахунок коштів, що виділяються для ліквідації наслідків

надзвичайних ситуацій, з розрахунку середньомісячного заробітку за місцем основної роботи, але не менше десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Робочий час та відпустки

Для осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту встановлюється 40-годинний робочий тиждень.

Із встановленням режимів підвищеної готовності, надзвичайної ситуації, а також у разі загрози виникнення окремих надзвичайних ситуацій або під час ліквідації їх наслідків особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту і працівники органів та підрозділів цивільного захисту несуть службу та працюють понад установлену тривалість робочого часу, а також у вихідні, святкові та неробочі.

Працівникам органів та підрозділів цивільного захисту за роботу понад установлену тривалість робочого часу, а також у вихідні та святкові дні здійснюється оплата праці згідно з трудовим законодавством.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту за службу і роботу у вихідні, святкові та неробочі дні надаються інші дні відпочинку.

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту мають право на такі види відпусток:

- 1) щорічна основна відпустка;
- 2) додаткова відпустка у зв'язку з навчанням;
- 3) творча відпустка;
- 4) інші додаткові відпустки, передбачені законодавством;
- 5) соціальні відпустки:
  - а) у зв'язку з вагітністю та пологами;
  - б) при народженні дитини;
  - в) для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
  - г) у зв'язку з усиновленням дитини;
  - г) додаткова відпустка особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які мають дітей або повнолітню дитину – особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А І групи;
  - б) відпустка для лікування у зв'язку з хворобою або для проходження медико-психологічної реабілітації;
  - 7) відпустка за сімейними обставинами та з інших поважних причин;
  - 8) відпустка без збереження грошового забезпечення в разі, якщо дитина потребує домашнього догляду, – тривалістю, визначеною в медичному висновку, але не більш як до досягнення дитиною шестирічного віку, а в разі якщо дитина хвора на цукровий діабет І типу (інсулінозалежний) або якщо дитина, якій не встановлено інвалідність, хвора на тяжке перинатальне ураження нервової системи, тяжку вроджену ваду розвитку, рідкісне орфанне захворювання, онкологічне, онкогематологічне захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкий психічний розлад, гостре або хронічне захворювання нирок ІV ступеня, – до досягнення дитиною шістнадцятирічного віку, а якщо дитині встановлено категорію "дитина з інвалідністю підгрупи А" або дитина, якій не встановлено інвалідність, отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, – до досягнення дитиною вісімнадцятирічного віку.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту надається щорічна основна відпустка із збереженням грошового і матеріального забезпечення та наданням грошової допомоги на оздоровлення в розмірі місячного грошового забезпечення. Тривалість щорічної основної відпустки для осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які мають вислугу років (у календарному вимірі), обчислену в порядку, передбаченому для призначення пенсій особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, до 10 років, становить 30 календарних днів, від 10 до 15 років – 35 календарних днів, від 15 до 20 років – 40 календарних днів, 20 і більше років – 45 календарних днів.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які несуть службу (перебувають у відрядженні) на територіях радіоактивного забруднення, щорічна основна відпустка надається з урахуванням положень Закону України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи".

Особам начальницького складу служби цивільного захисту із числа науково-педагогічних та педагогічних працівників надається незалежно від вислуги років щорічна основна відпустка тривалістю до 56 календарних днів у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Тривалість відпусток обчислюється в календарних днях. Під час визначення тривалості щорічної основної відпустки, що надається особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, а також соціальних відпусток, що надаються особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту відповідно до підпунктів "г" і "г" пункту 5 частини першої цієї статті, святкові та неробочі дні не враховуються.

Під час визначення тривалості щорічної основної відпустки не враховується час, необхідний для проїзду в межах України до місця проведення відпустки і повернення назад.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту один раз на рік надається додатково час, необхідний для проїзду до місця проведення відпустки та повернення назад.

У разі поділу щорічної основної відпустки на частини час, необхідний для проїзду в межах України до місця проведення відпустки і повернення назад, додається лише до тієї частини щорічної основної відпустки, тривалість якої становить 14 і більше календарних днів.

Щорічна основна відпустка надається протягом календарного року. В особливих випадках з дозволу відповідного керівника щорічна основна відпустка або її невикористана частина може надаватися за минулий рік до кінця наступного року, але не пізніше 12 місяців після закінчення календарного року, за який надається відпустка.

Забороняється ненадання щорічних основних відпусток протягом двох років підряд.

Тривалість щорічної основної відпустки в році початку служби обчислюється з розрахунку 1/12 тривалості відпустки, на яку мають право особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, за кожний повний місяць служби до кінця календарного року. Відпустку тривалістю менш як 10 календарних днів може бути надано особі рядового і начальницького складу служби цивільного захисту за її бажанням одночасно із щорічною основною відпусткою в наступному році. У такому самому порядку надається щорічна основна відпустка особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які перебували у відпустці для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку або у відпустці без збереження грошового забезпечення, передбаченої пунктом 8 частини першої цієї статті.

Щорічна основна відпустка на прохання особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту може бути поділена на частини, за умови що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які захворіли під час щорічної основної відпустки або щорічної додаткової відпустки, відповідна відпустка продовжується після одужання керівником, який її надавав, на кількість невикористаних днів відпустки.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, допущеним до складання вступних іспитів у закладах освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, та інших закладах освіти, надаються відпустки на строк, зазначений у повідомленні закладу освіти про допуск до складання вступних іспитів, без урахування часу, необхідного для проїзду до місця розташування закладу освіти та повернення назад.

Курсантам (слухачам) закладів освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту,

які навчаються за денною формою здобуття освіти, надаються згідно з навчальними планами канікулярні відпустки тривалістю:

зимова – до 14 календарних днів;

літня – 30 календарних днів.

Літня канікулярна відпустка є основною, зимова – додатковою. Тривалість канікулярної відпустки не залежить від вислуги років особи, яка претендує на таку відпустку, та не враховує час, необхідний для проїзду до місця проведення відпустки та повернення назад.

У разі наявності у курсантів (слухачів) закладів освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, навчальної заборгованості відпустка надається таким особам після ліквідації заборгованості в межах строків, установлених графіком освітнього процесу. При цьому тривалість літньої канікулярної відпустки має становити не менше 15 календарних днів.

Курсантам (слухачам) закладів освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, крім канікулярних відпусток, можуть надаватися додаткові відпустки у випадках та порядку, передбачених частинами шістнадцятою – дев'ятнадцятою цієї статті.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, кандидатури яких затверджено для направлення на навчання чи виїзду у відрядження за межі України, щорічна основна відпустка надається з урахуванням повного використання її до початку навчання або виїзду за межі України.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які закінчили заклади освіти із специфічними умовами навчання, які належать до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, і яким присвоєно перше спеціальне звання середнього начальницького складу, щорічна основна відпустка надається безпосередньо після закінчення відповідних закладів освіти тривалістю 30 календарних днів, як правило, за місцем служби, куди їх направлено для подальшого проходження служби.

Особи рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які перебувають у відрядженні за межами України, мають право за їх бажанням об'єднати щорічну основну відпустку за два роки. Загальна тривалість такої об'єднаної відпустки не повинна перевищувати 90 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця проведення відпустки та повернення назад.

У разі переміщення зазначених осіб по службі невикористана об'єднана відпустка (частина відпустки) за минулий та поточний роки надається за новим місцем служби чи посадою. У разі службової необхідності об'єднана відпустка може бути поділена на частини в межах загальної тривалості.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту додаткова відпустка у зв'язку з навчанням, творча відпустка та соціальні відпустки надаються відповідно до Закону України "Про відпустки". Інші види відпусток надаються на підставах та в порядку, визначених законодавством.

Відпустка за сімейними обставинами із збереженням грошового та матеріального забезпечення надається особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту в разі:

1) укладення ними шлюбу – тривалістю до 10 календарних днів;

2) тяжкого стану здоров'я або смерті рідних по крові або по шлюбу:

а) дружини (чоловіка), батька (матері), вітчима (мачухи), сина (дочки), пасинка (падчерки), рідного брата (рідної сестри) особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту, батька (матері) подружжя або особи, на вихованні якої перебувала особа рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту, – тривалістю до семи календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця проведення відпустки та повернення назад;

б) інших рідних – тривалістю до трьох календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця проведення відпустки та повернення назад;

3) виникнення пожежі або іншої небезпечної події, що спіткала сім'ю особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту або осіб, зазначених у пункті 2 цієї частини, – тривалістю до 15 календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця проведення відпустки та повернення назад;

4) в інших випадках, якщо присутність особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту в сім'ї необхідна, за рішенням відповідного керівника (начальника) органу та підрозділу цивільного захисту – тривалістю до трьох календарних днів без урахування часу, необхідного для проїзду до місця проведення відпустки та повернення назад.

Відпустка за сімейними обставинами надається незалежно від використання особами рядового і начальницького складу служби цивільного захисту щорічної основної та інших додаткових відпусток.

Час перебування на лікуванні осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту у зв'язку з одержанням ними під час виконання службових обов'язків травм, інших ушкоджень здоров'я, професійних захворювань не обмежується. На огляд лікарсько-експертної комісії центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, зазначені особи направляються після закінчення лікування.

Після видання наказу про звільнення осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту із служби відпустка для лікування у зв'язку з хворобою або для проходження медико-психологічної реабілітації не надається.

Дружині (чоловіку) особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту щорічна основна відпустка за її (його) бажанням надається у зручний для неї (нього) час одночасно із щорічною основною відпусткою особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які звільняються із служби, крім осіб, які звільняються за віком, станом здоров'я та у зв'язку із скороченням штату, надається за їх бажанням щорічна основна відпустка з розрахунку 1/12 тривалості відпустки, на яку вони мають право згідно із цим Кодексом, за кожний повний місяць служби в році звільнення. При цьому в разі, якщо тривалість відпустки становить більше 10 календарних днів, надається додатковий час, необхідний для проїзду до місця проведення відпустки та повернення назад.

Особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які звільняються із служби за віком, станом здоров'я та у зв'язку із скороченням штату, щорічна основна відпустка надається за їх бажанням у році звільнення тривалістю, встановленою цим Кодексом.

У рік звільнення із служби особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту в разі невикористання ними щорічних основної та додаткової відпусток виплачується грошова компенсація за всі невикористані дні щорічної основної відпустки, а також додаткової відпустки особам рядового і начальницького складу служби цивільного захисту, які мають дітей або повнолітню дитину – особу з інвалідністю з дитинства підгрупи А I групи, у тому числі за не використані дні щорічних відпусток у минулі роки.

У разі звільнення із служби осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту до закінчення календарного року, за який такі особи використали щорічну основну відпустку, крім осіб, які звільняються із служби за віком, станом здоров'я, у зв'язку з прямим підпорядкуванням близькій особі або у зв'язку із скороченням штату чи проведенням організаційних заходів, на підставі наказу керівника (начальника) органу та підрозділу цивільного захисту проводиться відрахування з грошового забезпечення за дні відпустки, використані в рахунок тієї частини календарного року, що залишилася після звільнення відповідних осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту.

Датою звільнення особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту із служби є останній день відпустки.

У разі звільнення особи рядового чи начальницького складу служби цивільного захисту із служби у зв'язку із закінченням строку дії контракту невикористана нею щорічна основна відпустка за бажанням такої особи

надається тоді, коли тривалість такої відпустки повністю або частково перевищує строк контракту. У такому разі строк дії відповідного контракту подовжується до закінчення відпустки.

Відкликання осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту з щорічної основної відпустки допускається лише в разі службової необхідності керівником, який її надав. Невикористана частина такої відпустки надається в порядку, передбаченому частиною сьомою цієї статті.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення поняття «цивільний захист». Яким нормативним документом регулюються відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій?

2. Назвати основні принципи, за якими здійснюється цивільний захист?

3. Які основні завдання ДСНС України?

4. Назвати права та обов'язки громадян у сфері цивільного захисту?

5. Що таке «контракт про проходження служби цивільного захисту»?

6. На який строк укладається контракт щодо проходження служби цивільного захисту?

7. Які спеціальні звання присвоюються для осіб, які проходять службу цивільного захисту?

8. Який граничний вік перебування на службі цивільного захисту?

9. В яких випадках і ким може бути продовжений граничний вік перебування на службі ЦЗ?

10. В яких випадках контракт припиняється (розривається), а особа рядового і начальницького складу звільняється із служби цивільного захисту?

Глава 13. ОРГАНІЗАЦІЯ ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ І ТЕРИТОРІЙ ВІД НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

План:

13.1. Оповіщення та інформування суб'єктів забезпечення цивільного захисту. Укриття населення у фондів захисних споруд цивільного захисту та евакуаційні заходи.

13.2. Інженерний захист територій, радіаційний і хімічний захист.

13.3. Медичний, біологічний і психологічний захист, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення. Навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях.

13.4. Особливості реалізації заходів цивільного захисту в умовах збройної агресії російської федерації.

Ключові слова: заходи цивільного захисту; оповіщення; евакуація; укриття у захисних спорудах; сховище; протирадіаційне укриття; інженерний захист територій; радіаційний і хімічний захист населення і територій; медичний захист, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення; біологічний захист населення, тварин і рослин; психологічний захист населення; навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях.

13.1. Оповіщення та інформування суб'єктів забезпечення цивільного захисту. Укриття населення у фондів захисних споруд цивільного захисту та евакуаційні заходи.

Оповіщення та інформування суб'єктів забезпечення цивільного захисту

Оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій полягає у своєчасному доведенні такої інформації до органів управління цивільного захисту, сил цивільного захисту, суб'єктів господарювання та населення.

Оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій забезпечується шляхом:

1) функціонування загальнодержавної, територіальних, місцевих автоматизованих систем централізованого оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій, спеціальних, локальних та об'єктових систем оповіщення;

2) централізованого використання електронних комунікаційних мереж загального користування, у тому числі мобільного (рухомого) зв'язку, відомчих електронних комунікаційних мереж і електронних комунікаційних мереж суб'єктів господарювання в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, а також мереж загальнонаціонального, регіонального та місцевого радіомовлення і телебачення та інших технічних засобів передавання (відображення) інформації;

3) автоматизації процесу передачі сигналів і повідомлень про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій;

4) функціонування на об'єктах підвищеної небезпеки автоматизованих систем раннього виявлення надзвичайних ситуацій та оповіщення;

5) організаційно-технічної інтеграції різних систем централізованого оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій та автоматизованих систем раннього виявлення надзвичайних ситуацій та оповіщення;

6) функціонування в населених пунктах, а також місцях масового перебування людей сигнально-гучномовних пристроїв та електронних інформаційних табло для передачі інформації з питань цивільного захисту.

Встановлення сигнально-гучномовних пристроїв та електронних інформаційних табло покладається на органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання. Місця встановлення сигнально-гучномовних пристроїв та електронних інформаційних табло визначаються органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання.

Постачальники електронних комунікаційних мереж та/або послуг, телерадіоорганізації зобов'язані забезпечити підключення технічних засобів мовлення до автоматизованих систем централізованого оповіщення з установами спеціального обладнання для автоматизованої передачі сигналів та повідомлень про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій.

Порядок організації оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій та організації зв'язку у сфері цивільного захисту визначається [положенням](#), яке затверджується Кабінетом Міністрів України.

Інформацію з питань цивільного захисту становлять відомості про надзвичайні ситуації, що прогноуються або виникли, з визначенням їх класифікації, меж поширення і наслідків, а також про способи та методи захисту від них.

Органи управління цивільного захисту зобов'язані надавати населенню через медіа оперативну та достовірну інформацію, зазначену в частині першій цієї статті, а також про свою діяльність з питань цивільного захисту, у тому числі в доступній для осіб з вадами зору та слуху формі.

Інформація має містити дані про суб'єкт, який її надає, та сферу його діяльності, про природу можливого ризику під час аварій, включаючи вплив на людей та навколишнє природне середовище, про спосіб інформування населення у разі загрози або виникнення аварії та поведінку, якої слід дотримуватися.

Органи управління цивільного захисту зобов'язані сприяти медіа у наданні населенню оперативних відомостей, зазначених у частині першій цієї статті. Оприлюднення інформації про наслідки надзвичайної ситуації здійснюється відповідно до законодавства про інформацію.

Укриття населення у фондї захисних споруд цивільного захисту та евакуаційні заходи До захисних споруд цивільного захисту належать:

1) **сховище** – герметична споруда для захисту людей, в якій протягом певного часу створюються умови, що виключають вплив на них небезпечних факторів, які виникають внаслідок надзвичайної ситуації, воєнних (бойових) дій та терористичних актів;

2) **протирадіаційне укриття** – негерметична споруда для захисту людей, в якій створюються умови, що виключають вплив на них іонізуючого опромінення у разі радіоактивного забруднення місцевості та дії звичайних засобів ураження.

Для укриття населення також використовуються споруди подвійного призначення - наземні або підземні будівлі/споруди чи їх окремі частини, що спроектовані або пристосовані для використання за основним функціональним призначенням, у тому числі для захисту населення, та в яких створені умови для тимчасового перебування людей.

В особливий період нарощування фонду захисних споруд цивільного захисту здійснюється шляхом будівництва швидкоспоруджуваних захисних споруд цивільного захисту та створення найпростіших укриттів.

Швидкоспоруджувана захисна споруда цивільного захисту – це споруда, що зводиться (виготовляється, монтується) за короткий час із спеціальних конструкцій (виробів), вимоги до яких встановлюються будівельними нормами, стандартами та правилами.

Найпростіше укриття – це фортифікаційна споруда, цокольне або підвальне приміщення, інша споруда підземного простору, в якій можливе тимчасове перебування людей з метою зниження комбінованого ураження від небезпечних чинників, а також від дії засобів ураження в особливий період.

Захисні споруди цивільного захисту, споруди подвійного призначення та найпростіші укриття складають фонд захисних споруд цивільного захисту і належать до засобів колективного захисту.

Укриття підлягають:

1) у сховищах:

а) працівники найбільшої працюючої зміни суб'єктів господарювання, віднесених до відповідних категорій цивільного захисту та розташованих у зонах можливих значних руйнувань населених пунктів;

б) працівники найбільшої працюючої зміни атомних електростанцій, інших ядерних установок, працівники суб'єктів господарювання, які забезпечують функціонування таких станцій (установок) та перебувають у зоні можливих значних руйнувань навколо них;

в) працівники найбільшої працюючої зміни суб'єктів господарювання, віднесених до категорії особливої важливості цивільного захисту та розташованих за межами зон можливих значних руйнувань населених пунктів;

г) хворі, медичний та обслуговуючий персонал закладів охорони здоров'я, які не підлягають евакуації в безпечне місце і перебувають у зонах можливих значних руйнувань населених пунктів;

2) у протирадіаційних укриттях – населення, у тому числі працівники суб'єктів господарювання, хворі, медичний та обслуговуючий персонал закладів охорони здоров'я, евакуйоване населення, яке проживає або працює в зонах можливого небезпечного і значного радіоактивного забруднення, крім тих, хто підлягає укриттю у сховищах;

3) у спорудах подвійного призначення – населення, яке підлягає укриттю в захисних спорудах цивільного захисту, крім таких споруд, що мають перебувати в постійній готовності до використання за призначенням;

4) у найпростіших укриттях – населення, яке не підлягає укриттю в захисних спорудах та спорудах подвійного призначення.

Для вирішення питань щодо укриття категорій населення, визначених частиною третьою цієї статті, центральні органи виконавчої влади, інші органи державної влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування та суб'єкти господарювання завчасно створюють фонд таких споруд.

[Порядок створення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту](#), виключення таких споруд з фонду та ведення його обліку визначається Кабінетом Міністрів України.

Проектування, будівництво, пристосування і розміщення захисних споруд та споруд подвійного призначення здійснюються згідно з нормами, які розробляються відповідно до [Закону України "Про будівельні норми"](#).

Вимоги щодо утримання та експлуатації захисних споруд визначаються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Утримання захисних споруд цивільного захисту у готовності до використання за призначенням здійснюється їх власниками, користувачами, юридичними особами, на балансі яких вони перебувають (у тому числі споруд, що не увійшли до їх статутних капіталів у процесі приватизації (корпоратизації), за рахунок власних коштів.

У разі використання однієї захисної споруди цивільного захисту кількома власниками, користувачами, юридичними особами вони беруть участь в утриманні такої споруди відповідно до укладених між ними договорів.

Захисні споруди цивільного захисту можуть використовуватися у мирний час для господарських, культурних і побутових потреб у [порядку](#), що визначається Кабінетом Міністрів України.

З моменту виключення захисної споруди із фонду споруд цивільного захисту вона втрачає статус захисної споруди цивільного захисту. Володіння, користування та розпорядження спорудами, які втратили статус захисних споруд цивільного захисту, здійснюється відповідно до закону.

Захисні споруди цивільного захисту державної та комунальної власності не підлягають приватизації (відчуженню).

Захисні споруди у мирний час можуть передаватися в оренду для задоволення господарських, культурних та побутових потреб із збереженням цільового призначення таких споруд, крім тих, що перебувають у постійній готовності до використання за призначенням, а саме:

1) в яких розташовані пункти управління;

2) призначених для укриття працівників суб'єктів господарювання, що мають об'єкти підвищеної небезпеки;

3) розташованих у зонах спостереження атомних електростанцій та призначених для укриття населення під час радіаційних аварій.

Особливості оренди захисних споруд цивільного захисту визначаються типовим договором оренди, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Розірвання договору оренди захисної споруди цивільного захисту (її частини), яка перебуває у державній або комунальній власності, здійснюється шляхом письмового повідомлення орендаря про таке розірвання не пізніше як за 24 години до розірвання договору.

У такому разі орендар зобов'язаний звільнити захисну споруду цивільного захисту (її частину) протягом 24 годин з моменту повідомлення про розірвання договору.

Істотною умовою договору оренди захисної споруди цивільного захисту (її частини), яка перебуває у державній або комунальній власності, є умова щодо розірвання такого договору в односторонньому порядку у разі:

1) порушення порядку використання у мирний час захисної споруди цивільного захисту (її частини) для задоволення господарських, культурних і побутових потреб;

2) невиконання орендарем вимог [частини шістнадцятої](#) цієї статті.

Контроль за створенням фонду захисних споруд цивільного захисту, готовністю його об'єктів до використання за призначенням забезпечує центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, та його територіальні органи спільно з місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування в порядку, встановленому законом.

У разі приведення єдиної державної системи цивільного захисту, її складових у режим підвищеної готовності, виникнення надзвичайної ситуації, введення надзвичайного стану та в особливий період захисні споруди цивільного захисту, споруди подвійного призначення, найпростіші укриття незалежно від форми власності повинні приводитись у готовність до прийому населення у термін, що не перевищує 24 годин, крім захисних споруд цивільного захисту, що перебувають у постійній готовності до використання за призначенням.

Приведення захисної споруди цивільного захисту, споруди подвійного призначення, найпростішого укриття у готовність до прийому населення може передбачати необхідність звільнення такого об'єкта від майна третіх осіб. У разі відмови орендаря звільнити захисну споруду цивільного захисту (її частину) у зазначений строк чи неможливості встановити його місцезнаходження здійснюється доступ до такої захисної споруди без отримання згоди її користувача (несанкціонований доступ) для приведення захисної споруди у готовність до прийому населення. Такий доступ здійснюється відповідно до положень [статті 29](#) Закону України "Про житлово-комунальні послуги".

Заходи з евакуації

Евакуація проводиться на **державному, регіональному, місцевому або об'єктовому рівні.**

Залежно від особливостей надзвичайної ситуації встановлюються такі види евакуації:

- 1) обов'язкова;
- 2) загальна або часткова;
- 3) тимчасова або безповоротна.

Рішення про проведення евакуації приймають:

- 1) на державному рівні – Кабінет Міністрів України;
- 2) на регіональному рівні – Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації;
- 3) на місцевому рівні – районні, районні у містах Києві чи Севастополі державні адміністрації, відповідні органи місцевого самоврядування;
- 4) на об'єктовому рівні – керівники суб'єктів господарювання.

У разі виникнення радіаційних аварій рішення про евакуацію населення, яке може потрапити або потрапило до зони радіоактивного забруднення, приймається Радою міністрів Автономної Республіки Крим та

місцевими державними адміністраціями на підставі інформації суб'єктів господарювання, які експлуатують ядерні установки, про випадки порушень у їх роботі та прогнозоване дозове навантаження на населення.

У невідкладних випадках керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, а в разі його відсутності – керівник аварійно-рятувальної служби, який першим прибув у зону надзвичайної ситуації, може прийняти рішення про проведення екстреної евакуації населення із зони надзвичайної ситуації або зони можливого ураження.

Обов'язкова евакуація населення завчасно планується та проводиться у разі виникнення загрози:

- 1) аварій з викидом радіоактивних та небезпечних хімічних речовин;
- 2) катастрофічного затоплення місцевості;
- 3) масових лісових і торф'яних пожеж, землетрусів, зсувів, інших геологічних та гідрогеологічних явищ і процесів;
- 4) збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій, які визначаються Генеральним штабом Збройних сил України на особливий період, у безпечні райони);
- 5) надзвичайних ситуацій на арсеналах, базах (складах) озброєння, ракет, боєприпасів і компонентів ракетного палива, інших вибухопожежонебезпечних об'єктах Збройних сил України та/або військових формувань, створених відповідно до законів України, а також суб'єктів господарювання, які використовують у своїй діяльності вибухопожежонебезпечні об'єкти.

Загальна евакуація проводиться для всіх категорій населення із зон:

- 1) можливого радіоактивного та хімічного забруднення;
- 2) катастрофічного затоплення місцевості з чотиригодинним добіганням проривної хвилі при руйнуванні гідротехнічних споруд;
- 3) можливого ураження в разі виникнення надзвичайних ситуацій на арсеналах, базах (складах) озброєння, ракет, боєприпасів і компонентів ракетного палива, інших вибухопожежонебезпечних об'єктах Збройних сил України та/або військових формувань, створених відповідно до законів України, а також суб'єктів господарювання, які використовують у своїй діяльності вибухопожежонебезпечні об'єкти.

Часткова евакуація проводиться для вивезення категорій населення, які за віком чи станом здоров'я у разі виникнення надзвичайної ситуації не здатні самостійно вжити заходів щодо збереження свого життя або здоров'я, а також осіб, які відповідно до законодавства доглядають (обслуговують) таких осіб. Часткова евакуація може проводитися також для інших категорій населення за рішенням органів і посадових осіб, зазначених у частині четвертій цієї статті.

Проведення евакуації забезпечується шляхом:

- 1) утворення регіональних, місцевих та об'єктових органів з евакуації;
- 2) планування евакуації;
- 3) визначення безпечних районів, придатних для розміщення евакуйованого населення та майна;
- 4) організації оповіщення керівників суб'єктів господарювання і населення про початок евакуації;
- 5) організації управління евакуацією;
- 6) життєзабезпечення евакуйованого населення в місцях їх безпечного розміщення;
- 7) навчання населення діям під час проведення евакуації.

За рішенням органів, зазначених у частині третій цієї статті (крім керівників суб'єктів господарювання), для виведення чи вивезення основної частини населення із зони надзвичайної ситуації, районів можливих бойових дій залучаються у порядку, встановленому законом, транспортні засоби суб'єктів господарювання, а в разі безпосередньої загрози життю або здоров'ю населення – усі наявні транспортні засоби суб'єктів господарювання та громадян.

Кількість, види та типи транспортних засобів, що планується залучити під час евакуації населення із зони надзвичайної ситуації, районів можливих бойових дій, визначаються органом, який прийняв рішення про залучення транспортних засобів.

Суб'єкту господарювання та громадянину, транспортні засоби яких залучені, компенсуються вартість надання послуг і розмір фактичних (понесених) витрат за рахунок коштів, що виділяються з відповідного бюджету на ліквідацію наслідків надзвичайної ситуації або усунення загрози її виникнення, у [порядку](#), визначеному Кабінетом Міністрів України.

Працівник суб'єкта господарювання, власник, користувач, водій транспортного засобу, які відмовилися від надання послуг з перевезення населення у зв'язку з надзвичайною ситуацією, несуть відповідальність відповідно до закону.

Евакуація громадян України та членів їхніх сімей з території інших держав, на якій виникли надзвичайні ситуації або існує загроза їх виникнення, проводиться у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Координація заходів, пов'язаних з плануванням і проведенням евакуації, передбаченої цією частиною, здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері зовнішніх зносин.

Евакуація матеріальних і культурних цінностей проводиться у разі загрози або виникнення надзвичайних ситуацій, які можуть заподіяти їм шкоду, за наявності часу на її проведення.

Перелік, обсяг матеріальних і культурних цінностей та черговість проведення їх евакуації визначаються органами державної влади, суб'єктами господарювання, у віданні або власності яких перебувають зазначені цінності, та враховуються під час планування заходів з евакуації.

Порядок проведення евакуації визначається Кабінетом Міністрів України.

Перелік адміністративно-територіальних одиниць, з яких проводиться евакуація населення, матеріальних і культурних цінностей в особливий період з районів можливих бойових дій, визначається Кабінетом Міністрів України.

Перелік матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності та підлягають обов'язковій евакуації з районів можливих бойових дій, визначається Кабінетом Міністрів України.

Організація евакуації населення, матеріальних і культурних цінностей в особливий період здійснюється з урахуванням положень [Закону України](#) "Про правовий режим воєнного стану".

Планування, організація та проведення заходів з евакуації здійснюється відповідно до методики, що затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

13.2. Інженерний захист територій, радіаційний і хімічний захист

Інженерний захист територій включає:

1) проведення зонування територій за наявністю об'єктів підвищеної небезпеки і небезпечних геологічних, гідрогеологічних та метеорологічних явищ і процесів, ризику виникнення надзвичайних ситуацій, пов'язаних з ними, а також інших небезпечних зон, визначених відповідно до державних будівельних норм;

2) віднесення території та населених пунктів до відповідних груп цивільного захисту та віднесення суб'єктів господарювання до відповідних категорій цивільного захисту;

3) розроблення та включення вимог інженерно-технічних заходів цивільного захисту, у тому числі заходів світлового та інших видів маскування, до відповідних видів містобудівної і проектної документації та реалізація їх під час будівництва і експлуатації;

4) урахування можливих проявів небезпечних геологічних, гідрогеологічних та метеорологічних явищ і процесів та негативних наслідків аварій під час розроблення генеральних планів населених пунктів і ведення містобудування;

- 5) розміщення об'єктів підвищеної небезпеки з урахуванням наслідків аварій, що можуть статися на таких об'єктах;
- 6) розроблення і здійснення заходів щодо безаварійного функціонування об'єктів підвищеної небезпеки;
- 7) будівництво споруд, будівель, інженерних мереж і транспортних комунікацій із заданими рівнями безпеки та надійності;
- 8) будівництво протизсувних, протиповеневих, протиселевих, протилавинних, протиерозійних та інших інженерних споруд спеціального призначення, їх утримання у функціональному стані;
- 9) обстеження будівель, споруд, інженерних мереж і транспортних комунікацій, розроблення та здійснення заходів щодо їх безпечної експлуатації;
- 10) інші заходи інженерного захисту територій залежно від ситуації, що склалася.

Здійснення заходів інженерного захисту територій покладається на суб'єктів забезпечення цивільного захисту.

Порядок проведення зонування територій за результатами визначення рівнів ризиків виникнення надзвичайних ситуацій, пов'язаних із наявністю об'єктів підвищеної небезпеки, а також впливом небезпечних геологічних, гідрологічних та метеорологічних явищ і процесів, встановлюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Належність територій до небезпечних зон визначається у містобудівній документації відповідно до державних будівельних норм та враховується у містобудівних умовах і обмеженнях на проектування та будівництво.

Розроблення містобудівної документації на місцевому та регіональному рівнях та проектування об'єктів, що можуть спричинити виникнення надзвичайних ситуацій та вплинути на стан захисту населення і територій, здійснюються з урахуванням вимог інженерно-технічних заходів цивільного захисту.

Перелік об'єктів, проектна документація на будівництво яких повинна включати розділ інженерно-технічних заходів цивільного захисту, визначається відповідно до [Закону України](#) "Про регулювання містобудівної діяльності".

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, та його територіальні органи за запитом фізичних і юридичних осіб безоплатно надає інформацію, спрямовану на дотримання вимог інженерно-технічних заходів цивільного захисту, вимог пожежної та техногенної безпеки.

Заходи цивільного захисту об'єктів будівництва визначаються у проектній документації відповідно до будівельних норм.

Вимоги інженерно-технічних заходів цивільного захисту, дотримання яких обов'язкове під час розроблення містобудівної та проектної документації, визначаються відповідно до [Закону України "Про будівельні норми"](#).

Радіаційний і хімічний захист населення і територій

Радіаційний і хімічний захист населення і територій включає:

- 1) виявлення та оцінку радіаційної і хімічної обстановки;
- 2) організацію та здійснення дозиметричного і хімічного контролю;
- 3) розроблення та впровадження типових режимів радіаційного захисту;
- 4) використання засобів колективного захисту;
- 5) використання засобів індивідуального захисту, приладів радіаційної та хімічної розвідки, дозиметричного і хімічного контролю аварійно-рятувальними службами, формуваннями та спеціалізованими службами цивільного захисту, які беруть участь у проведенні аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, гасінні пожеж в осередках ураження радіаційно і хімічно небезпечних об'єктів та населення, яке проживає у зонах небезпечного забруднення;

- 6) йодне блокування щитовидної залози осіб, які залучаються до ліквідації радіаційної аварії, персоналу радіаційно небезпечних об'єктів та населення, яке потрапляє в зони можливого радіоактивного забруднення;
- 7) надання населенню можливості придбання в особисте користування засобів індивідуального захисту, приладів дозиметричного та хімічного контролю;
- 8) проведення санітарної обробки населення та спеціальної обробки одягу, майна, транспорту, будівель, доріг та окремих ділянок місцевості;
- 9) розроблення загальних критеріїв, методів та методик спостережень щодо оцінки радіаційної і хімічної обстановки;
- 10) інші заходи радіаційного і хімічного захисту залежно від ситуації, що склалася.

Радіаційний і хімічний захист населення і територій забезпечується:

- 1) визначенням суб'єктів господарювання, на яких обладнуються місця для проведення санітарної обробки населення та спеціальної обробки одягу, майна і транспорту;
- 2) завчасним накопиченням і підтриманням у готовності:
  - а) засобів колективного та індивідуального захисту;
  - б) приладів радіаційної та хімічної розвідки, дозиметричного і хімічного контролю;
  - в) засобів фармакологічного протирадіаційного захисту для йодної профілактики населення, рятувальників та персоналу радіаційно небезпечних об'єктів радіоактивними ізотопами йоду з метою запобігання опроміненню щитоподібної залози.

Здійснення заходів радіаційного і хімічного захисту та його забезпечення покладається на суб'єктів забезпечення цивільного захисту.

Порядок забезпечення населення і працівників формувань та спеціалізованих служб цивільного захисту засобами індивідуального захисту, приладами радіаційної та хімічної розвідки, дозиметричного і хімічного контролю визначається Кабінетом Міністрів України.

13.3 Медичний, біологічний і психологічний захист, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення. Навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях.

Медичний захист і забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення включає:

- 1) надання медичної допомоги постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій, рятувальникам та іншим особам, які залучалися до виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, гасіння пожеж, проведення їх медико-психологічної реабілітації. Медична допомога населенню забезпечується службою медицини катастроф, керівництво якою здійснює центральний орган виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я;
- 2) планування і використання сил та засобів закладів охорони здоров'я незалежно від форми власності;
- 3) своєчасне застосування профілактичних медичних препаратів та своєчасне проведення санітарно-протиепідемічних заходів;
- 4) контроль за якістю та безпекою харчових продуктів і продовольчої сировини, питної води та джерелами водопостачання;
- 5) завчасне створення і підготовку спеціальних медичних формувань;
- 6) утворення в умовах надзвичайних ситуацій необхідної кількості додаткових тимчасових мобільних медичних підрозділів або залучення додаткових закладів охорони здоров'я;
- 7) накопичення медичного та спеціального майна і техніки;
- 8) підготовку та перепідготовку медичних працівників з надання екстреної медичної допомоги;

9) навчання населення способам надання домедичної допомоги та правилам дотримання особистої гігієни;

10) здійснення заходів з метою недопущення негативного впливу на здоров'я населення шкідливих факторів навколишнього природного середовища та наслідків надзвичайних ситуацій, а також умов для виникнення і поширення інфекційних захворювань;

11) проведення моніторингу стану навколишнього природного середовища, санітарно-гігієнічної та епідемічної ситуації;

12) санітарну охорону територій та суб'єктів господарювання в зоні надзвичайної ситуації;

13) здійснення інших заходів, пов'язаних з медичним захистом населення, залежно від ситуації, що склалася.

Здійснення заходів медичного захисту населення покладається на суб'єктів забезпечення цивільного захисту.

Перелік санаторно-курортних закладів, в яких утворюються центри медико-психологічної реабілітації, затверджується спільним актом центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, та центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Біологічний захист населення, тварин і рослин включає:

1) своєчасне виявлення чинників та осередку біологічного зараження, його локалізацію і ліквідацію;

2) прогнозування масштабів і наслідків біологічного зараження, розроблення та запровадження своєчасних протиепідемічних, профілактичних, протиепізоотичних, протиепіфітотичних і лікувальних заходів;

3) проведення екстреної неспецифічної та специфічної профілактики біологічного зараження населення;

4) своєчасне застосування засобів індивідуального та колективного захисту;

5) запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів, обсервації та карантину;

6) здійснення дезінфекційних заходів в осередку зараження, знезараження суб'єктів господарювання, тварин та санітарної обробки населення;

7) надання екстреної медичної допомоги ураженим біологічними патогенними агентами;

8) інші заходи біологічного захисту залежно від ситуації, що склалася.

Біологічний захист населення, тварин і рослин додатково включає встановлення протиепідемічного, протиепізоотичного та протиепіфітотичного режимів та їх дотримання суб'єктами господарювання, закладами охорони здоров'я та населенням.

Заходи психологічного захисту населення спрямовуються на зменшення та нейтралізацію негативних психічних станів і реакцій серед населення у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій і включають:

1) планування діяльності, пов'язаної з психологічним захистом;

2) своєчасне застосування ліцензованих та дозволених до застосування в Україні інформаційних, психопрофілактичних і психокорекційних методів впливу на особистість;

3) виявлення за допомогою психологічних методів чинників, які сприяють виникненню соціально-психологічної напруженості;

4) використання сучасних психологічних технологій для нейтралізації негативного впливу чинників надзвичайних ситуацій на населення;

5) здійснення інших заходів психологічного захисту залежно від ситуації, що склалася.

Організація та здійснення заходів психологічного захисту населення покладаються на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях здійснюється:

- 1) за місцем роботи – працюючого населення;
- 2) за місцем навчання – здобувачів освіти;
- 3) за місцем проживання – непрацюючого населення.

Організація навчання діям у надзвичайних ситуаціях покладається:

1) працюючого та непрацюючого населення – на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, які розробляють і затверджують відповідні організаційно-методичні вказівки та програми з підготовки населення до таких дій;

2) здобувачів освіти – на центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері освіти і науки, який розробляє та затверджує навчальні програми з вивчення заходів безпеки, способів захисту від впливу небезпечних факторів, викликаних надзвичайними ситуаціями, з надання домедичної допомоги за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, та на заклади освіти, що забезпечують здобуття освіти відповідного рівня.

Порядок здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Громадські організації та заклади позашкільної освіти здійснюють навчання діям у надзвичайних ситуаціях відповідно до своїх статутів.

Навчання працюючого населення діям у надзвичайних ситуаціях є обов'язковим і здійснюється в робочий час за рахунок коштів роботодавця за програмами підготовки населення діям у надзвичайних ситуаціях, а також під час проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту.

Навчання працівників центральних органів виконавчої влади, інших органів державної влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання із числа керівного складу і фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту, організовується роботодавцем відповідно до порядку проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів цивільного захисту, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

Порядок організації та проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Для отримання працівниками відомостей про конкретні дії у надзвичайних ситуаціях з урахуванням особливостей виробничої діяльності суб'єкта господарювання у кожному суб'єкті господарювання обладнується інформаційно-довідковий куточок з питань цивільного захисту.

Особи під час прийняття на роботу та працівники щороку за місцем роботи проходять інструктаж з питань цивільного захисту, пожежної безпеки та дій у надзвичайних ситуаціях.

Особи, яких приймають на роботу, пов'язану з підвищеною пожежною небезпекою, мають попередньо пройти спеціальне навчання (пожежно-технічний мінімум). Працівники, зайняті на роботах з підвищеною пожежною небезпекою, один раз на рік проходять перевірку знань відповідних нормативних актів з пожежної безпеки, а посадові особи до початку виконання своїх обов'язків і періодично (один раз на три роки) проходять навчання та перевірку знань з питань пожежної безпеки.

Допуск до роботи осіб, які не пройшли навчання, інструктаж і перевірку знань з питань цивільного захисту, зокрема з пожежної безпеки, забороняється.

Програми навчання з питань пожежної безпеки погоджуються з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Навчання здобувачів освіти діям у надзвичайних ситуаціях та правилам пожежної безпеки є обов'язковим і здійснюється під час освітнього процесу дітей старшого дошкільного віку за навчальними планами і

програмами розвитку дітей, учнів – за навчальними планами і програмами з навчальних предметів, студентів на кожному рівні вищої освіти – за програмами навчальних дисциплін та планами об'єктових тренувань з питань цивільного захисту за рахунок коштів, передбачених на фінансування закладів освіти, що забезпечують здобуття освіти відповідного рівня.

Для підвищення якості освітнього процесу з дітьми та учнями з питань захисту життя, формування культури безпеки і норм поведінки у надзвичайних ситуаціях у закладах дошкільної освіти щороку проводяться Тижні безпеки дитини, у закладах загальної середньої та професійно-технічної освіти – Дні цивільного захисту.

Популяризація серед здобувачів освіти знань у сфері цивільного захисту, у тому числі щодо дій у надзвичайних ситуаціях та правил пожежної безпеки, організовується і здійснюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері освіти і науки, разом із іншими центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування за участю громадських об'єднань шляхом підготовки та реалізації комплексу заходів відповідного спрямування.

Непрацююче населення самостійно вивчає пам'ятки та інший інформаційно-довідковий матеріал з питань цивільного захисту, правила пожежної безпеки у побуті та громадських місцях та має право отримувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, через медіа іншу наочну продукцію, відомості про надзвичайні ситуації, у зоні яких або у зоні можливого ураження від яких може опинитися місце проживання непрацюючих громадян, а також про способи захисту від впливу небезпечних факторів, викликаних такими надзвичайними ситуаціями.

Для надання населенню за місцем проживання інформації з питань цивільного захисту органами місцевого самоврядування створюються консультаційні пункти та призначаються особи, відповідальні за організацію їх роботи.

Створення та функціонування консультаційних пунктів забезпечується відповідно до методики, затвердженої центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

13.4 Особливості реалізації заходів цивільного захисту в умовах збройної агресії російської федерації

Захист населення від небезпек воєнного характеру та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, спричинених застосуванням зброї є системою організаційних, інженерно-технічних, санітарно-гігієнічних, протиепідемічних та інших заходів, які реалізуються центральними і місцевими органами виконавчої влади, виконавчими органами рад, підприємствами, установами і організаціями, підпорядкованими їм силами цивільного захисту, добровольчими формуваннями.

Принципи захисту населення випливають з основних положень Женевської Конвенції та Протоколів до неї, можливого характеру воєнних дій, реальних можливостей держави щодо створення матеріальної бази захисту.

Перелік заходів захисту населення, що проводиться в умовах особливого періоду та військово-політичних конфліктів від небезпек воєнного характеру та під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, спричинених застосуванням зброї, включають:

- навчання населення діям в особливий період, функціональне навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів захисту населення в особливий період;
- оповіщення населення про небезпеки, що виникають під час ведення воєнних дій або внаслідок цих дій;
- евакуація населення, матеріальних і культурних цінностей;
- укриття населення у захисних спорудах;
- організація світломаскування;

проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків ведення воєнних дій; гасіння пожеж, що виникають під час ведення воєнних дій; медична та психологічна допомога постраждалому населенню; виявлення та позначення небезпечних районів; знезараження та інші подібні методи захисту; життєзабезпечення постраждалих; заходи допомоги із забезпечення публічної (громадської) безпеки і порядку, безпеки дорожнього руху; забезпечення сталої роботи об'єктів життєзабезпечення, відновлення їх роботи; поховання загиблих та захоронення трупів тварин; гуманітарна допомога; зниження на об'єктах економіки запасів небезпечних хімічно-, вибухо-, пожежонебезпечних речовин; участь у заходах з пошуку та знешкодження вибухонебезпечних предметів; участь у проведенні фортифікаційних робіт для Збройних сил України на тилкових рубежах оборони; організація виготовлення розпізнавальних знаків цивільного захисту та їх використання.

13.4.1 Організація евакуації мирного населення із зон ведення бойових дій

У разі загрози виникнення або виникнення надзвичайної ситуації техногенного, природного, воєнного або соціального характеру за певних умов постає завдання проведення цілого комплексу термінових заходів для захисту населення від небезпечних чинників надзвичайної ситуації, що загрожують життю і здоров'ю населення а саме – заходів з евакуації.

Заходи з евакуації проводяться з метою здійснення організованого вивезення (виведення) населення із зон можливого впливу наслідків надзвичайної ситуації або виникнення надзвичайних ситуацій, під час ведення воєнних дій або внаслідок цих дій і розміщення його поза зонами дії чинників ураження джерел надзвичайної ситуації, у разі виникнення безпосередньої загрози життю та заподіяння шкоди здоров'ю населення, а також вивезення матеріальних і культурних цінностей, якщо виникає загроза їх пошкодження або знищення.

Евакуація проводиться на державному, регіональному, місцевому або об'єктовому рівні.

Відповідно до чинного законодавства України, планування організація і проведення евакуації та підготовка районів для розміщення евакуйованого населення і його життєзабезпечення покладається на місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування та керівників суб'єктів господарювання. Місцевими державними адміністраціями завчасно плануються заходи з евакуації населення із районів можливих збройних конфліктів у відповідних планах цивільного захисту на особливий період, де розроблено розділ що стосується евакуації населення у разі виникнення збройних конфліктів з районів можливих бойових дій у безпечні райони.

Законодавством України визначено, що рішення про проведення евакуації у разі виникнення загрози збройних конфліктів приймається Кабінетом Міністрів України на підставі Указу Президента України про введення воєнного стану.

Законом України “Про правовий режим воєнного стану” визначено завдання органам військового командування (військовим адміністраціям) спільно із заінтересованими центральними та місцевими органами виконавчої влади забезпечити проведення евакуації населення якщо виникає загроза його життю або здоров'ю.

На підставі Указу Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64 “Про введення воєнного стану в Україні” розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2022 р. № 179-р «Про організацію функціонування єдиної державної системи цивільного захисту в умовах воєнного стану» державну систему цивільного захисту приведено у готовність до виконання завдань в умовах воєнного стану. Зокрема цим розпорядженням зобов'язано керівників обласних військових адміністрацій забезпечити проведення евакуації населення у разі загрози або виникнення збройних конфліктів на території, на яку поширюється їх юрисдикція.

Особливості планування заходів з евакуації у разі загрози (виникнення) збройних конфліктів

Метою планування і здійснення евакуаційних заходів у воєнний час є:

- зменшення вірогідних втрат населення;
- збереження кваліфікованих кадрів, фахівців;
- забезпечення стійкого функціонування об'єктів економіки;
- створення угруповань сил і засобів цивільного захисту в замиській зоні з метою проведення рятувальних і інших невідкладних робіт в зонах надзвичайних ситуацій в особливий період.

У військовий час евакуації підлягає населення (працівники), яке проживає в населених пунктах:

- у районах можливих бойових дій;
- у зонах небезпечного радіоактивного забруднення;
- у зонах можливого катастрофічного затоплення.

Реалізація комплексу заходів, спрямованих на захист і виживання населення в умовах сучасної війни, є одним з головних завдань цивільного захисту, що вирішується шляхом створення та нарощування фонду захисних споруд цивільного захисту та евакуації населення.

Заходи щодо планування та здійснення евакуації, розосередження евакуйованих визначаються розмірами територій, розміщенням і щільністю населення, рівнем розвитку дорожніх мереж, наявністю транспортних засобів для проведення евакуації та іншими чинниками.

За планування заходів з евакуації із зон збройних конфліктів відповідають центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та суб'єкти господарювання.

Під час планування заходів з евакуації враховуються райони можливих бойових дій та безпечні райони, визначені Міністерством оборони України на особливий період.

Планування заходів з евакуації матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, здійснюється відповідно до Переліку матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності та потребують евакуації у разі збройних конфліктів.

Заходи з евакуації на випадок збройних конфліктів розробляються в плані цивільного захисту на особливий період окремим розділом з визначенням особливості проведення обов'язкової евакуації населення, матеріальних і культурних цінностей з районів можливих бойових дій у безпечні райони) наведенням висновків з оцінки обстановки та зазначенням інформації щодо:

- 1) порядку оповіщення про початок евакуації;
- 2) кількості населення, яке підлягає частковій евакуації, за категоріями (у тому числі осіб з інвалідністю);
- 3) обсягів та номенклатури матеріальних і культурних цінностей, що підлягають евакуації;
- 4) порядку вивезення населення та матеріальних і культурних цінностей у безпечні райони;
- 5) порядку організації охорони матеріальних і культурних цінностей під час їх евакуації;
- 6) пунктів завантаження на транспортні засоби матеріальних і культурних цінностей;
- 7) маршрутів евакуації;
- 8) безпечних районів, куди здійснюється евакуація населення та матеріальних і культурних цінностей;
- 9) пунктів вивантаження матеріальних і культурних цінностей у безпечних районах;
- 10) особливостей планування екстреної евакуації населення із зон можливого ураження.

Заходи з приймання та розміщення евакуйованого населення, матеріальних і культурних цінностей у разі збройних конфліктів розробляються в плані цивільного захисту на особливий період місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, на території яких визначено безпечні райони.

Під час планування евакуації в умовах збройного конфлікту треба враховувати:

можливість виникнення неконтрольованих потоків біженців, які значно ускладнять як пересування і постачання військ, так і проведення заходів з евакуації населення.

здійснення заходів щодо скорочення маршрутів і регулювання потоків біженців, надання їм необхідної допомоги у ході евакуації;

принцип, згідно з яким основна маса населення буде евакуюватися самостійно, але у заздалегідь призначені і підготовлені райони визначеними маршрутами;

особливості своєчасного оповіщення та інформування населення про початок, організацію та умови евакуації, місця збору людей для вивезення із небезпечних місць з урахуванням реальних умов та груп населення, яке евакуюється;

реальні можливості використання (подання) комунального транспорту для вивозу людей, забезпечення перевезення евакуйованих залізничним, автомобільним, водним транспортом до безпечних районів;

підготовку та наявність спеціалізованого транспорту, обладнаного для перевезення лежачих хворих, людей з інвалідністю, інших маломобільних груп населення;

організацію безпечного пересування груп евакуйованих. створення безпечних коридорів для населення, розгортання мережі мобільних пунктів для забезпечення питною водою, харчуванням і надання медичної допомоги на маршрутах евакуації.

Під час планування маршрутів евакуації необхідно враховувати:

можливі шляхи висування військ в райони бойових дій, щоб не створювати зустрічних потоків.

облаштування районів тимчасового перебування евакуйованих;

визначення місць для розміщення людей, спеціалізованих установ для прийому людей з інвалідністю, людей похилого віку, дітей - сиріт тощо;

інформування людей стосовно місць, де можна зареєструватися за місцем тимчасового проживання, отримати роботу або стати на облік у Службі зайнятості, переоформити або отримати соціальні виплати, а також куди звернутися для відновлення втрачених документів.

Дії ДСНС України під час масового переміщення людей в період збройної агресії

Агресивні дії супротивника та швидка зміна воєнної обстановки не дали можливості місцевим органам виконавчої влади забезпечити проведення евакуації населення, відповідно до завчасно розроблених планів. Більшість населення самостійно покидали небезпечні території на власному транспорті, автомобілях знайомих та волонтерів, а також на евакуаційних потягах.

З метою забезпечення проведення евакуації населення в умовах фактичних бойових дій військовими адміністраціями спільно із органами місцевого самоврядування та ДСНС було відпрацьовано алгоритм дій а саме:

– здійснено оповіщення населення усіма доступними засобами про воєнну обстановку та оголошення про доцільність евакуації населення у безпечні райони;

– забезпечено постійне інформування населення про безпечні маршрути руху автомобільним транспортом;

– організовано стабільну роботу автозаправних станцій на маршрутах руху евакуаційних колон;

– спільно із Укрзалізницею організовано відправлення із населених пунктів, де існувала реальна загроза захоплення супротивником, безкоштовних евакуаційних потягів до безпечних регіонів;

– організовано спільно із громадськими організаціями волонтерами на вокзалах та станціях, звідки здійснювалось відправлення евакуаційних потягів, транзитних пунктів евакуації;

– у населених пунктах безпечних регіонів розгорнуто роботу координаційних штабів та центрів надання допомоги евакуйованим і внутрішньо переміщеним особам, які вирішували їх питання соціально-побутові проблеми;

– розгорнуто на пунктах пропуску через кордон наметові табори для обігріву та тимчасового примістку осіб, які вирішили покинути територію держави.

Довідково. За даними Міграційного агентства ООН, станом на 18 березня 2022 року, понад 6,5 млн людей в Україні були змушені переїхати в більш безпечні регіони держави. Ще майже 3,2 млн виїхали за кордон (в основному до країн Європейському Союзу). Це стало найбільшою міграційною кризою з часів Другої світової війни.

Особлива увага приділена евакуації дітей, які зараховані на цілодобове перебування до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування або проживають в таких закладах. Рішенням Уряду створено Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану, положення про який затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 року № 302. Основною метою цього штабу є забезпечення координації роботи центральних та місцевих органів виконавчої влади, керівників закладів, у яких цілодобово перебувають діти, щодо організації евакуації дітей із небезпечних територій, та створення безпечних умов для їхнього перебування на нових місцях. При цьому особлива увага цього штабу приділяється питанням дотримання вимог законодавства при переміщенні зазначених категорій дітей за кордон.

Участь територіальних органів ДСНС у забезпеченні евакуації мирного населення “гуманітарними коридорами”

З метою сприяння координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, військових формувань утворених відповідно до законів та громадських об'єднань з щодо організації та проведення обов'язкової евакуації населення утворено Координаційний штаб з питань проведення обов'язкової евакуації населення в умовах воєнного стану.

Слід зазначити, що центральними і місцевими органами виконавчої влади накопичено певний досвід з реалізації специфічних заходів в умовах гібридної агресії 2014-2015 років, щодо збору та вивезення населення, а також всебічного забезпечення його переміщення під час проведення антитерористичної операції на території Луганської та Донецької областей.

На підставі накопиченого досвіду розроблено та прийнято Закон України “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”, який регламентує захист та надання гуманітарної допомоги громадянам України, які змушені покинути (залишити) своє місце проживання з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту та надзвичайних ситуацій.

Для комплексного вирішення завдань надання гуманітарної допомоги цивільному населенню під час збройних конфліктів в державі створено *Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України*.

Так, дорученням Прем'єр-міністра України забезпечення організації евакуації цивільного населення “гуманітарними коридорами” покладено на Віце-прем'єр-міністра України-Міністра з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України у взаємодії із заінтересованими центральними органами виконавчої влади та відповідними військовими адміністраціями.

Керуючись вимогами пункту 8¹ частини другої статті 22 Кодексу цивільного захисту України щодо участі сил цивільного захисту у проведенні евакуації населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів (районів можливих бойових дій) в безпечні райони заступником Голови ДСНС дано доручення від 05.08.2022

№ В-468 керівникам ГУ ДСНС в областях та в м. Києві стосовно участі особового складу у реалізації заходів з евакуації. З огляду на зазначене територіальними органами ДСНС організовано взаємодію з військовими адміністраціями, які приймають рішення та організують проведення евакуації населення у разі загрози або виникнення збройних конфліктів на території, на яку поширюється їх юрисдикція.

При цьому фахівцями ДСНС відповідно до норм міжнародного гуманітарного права забезпечувався супровід евакуаційних колон по маршрутам гуманітарних коридорів, так здійснено супровід евакуаційних колон, якими евакуйовано близько 352 тис. осіб, розгорнуто на шляхах евакуації 130 пунктів прийому громадян, в яких надано допомогу 256 тис. особам.

При необхідності здійснювалось обстеження маршрутів на наявність вибухонебезпечних предметів та їх розмінування, а також надавалась різноманітна допомога населенню, у тому числі психологічна. Також спільно із громадськими організаціями та волонтерами було розгорнуто пункти обігріву та харчування для евакуйованого населення.

Організовувалось на пунктах посадки і висадки евакуйованого населення надання допомоги маломобільним групам населення (особи з інвалідністю, багатодітні сім'ї, вагітні жінки та особи похилого віку).

Проведено розрахунки сил і засобів територіальних органів ДСНС, що залучаються до реалізації заходів з евакуації населення та забезпечено їх готовність.

13.4.2. Організація укриття в захисних спорудах цивільного захисту

Статтями 19 та 20 Кодексу цивільного захисту України передбачено, що місцеві органи виконавчої влади та місцевого самоврядування (суб'єкти господарювання) повинні виконувати вимоги законодавства щодо створення, зберігання, утримання, використання та реконструкції фонду захисних споруд цивільного захисту, ведення його обліку.

В мирний час укриття забезпечується в сховищах, протирадіаційних укриттях, спорудах подвійного призначення із захисними властивостями сховища або протирадіаційного укриття. В особливий період, крім зазначених вище, також в швидкоспоруджуваних сховищах або протирадіаційних укриттях та найпростіших укриттях.

З початку повномасштабного вторгнення на комісіях з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій, радах оборони усіх рівнів розглядалися питання укриття населення та приймалися рішення щодо покращення в цьому напрямку. Так на позачерговому засіданні Державної комісії ТЕБ та НС від 29.07.2022 № 8 приймалися рішення щодо визначення потреби, нарощування фонду ЗС ЦЗ, приведення у готовність наявних споруд, інформування населення. Крім того, згідно Закону України від 29.07.2022 № 2486-ІХ також визначено ряд основних напрямів щодо забезпечення населення засобами колективного захисту. На їх виконання місцевими органами виконавчої влади проведені розрахунки укриття, затверджені плани розміщення і укриття населення у фонді, приведено у готовність наявні ЗС ЦЗ, де це можливо.

Для нарощення фонду МОБВ та ОМС здійснюють комплекс заходів щодо будівництва ЗС ЦЗ, реконструкції та дообладнання наявних будівель, споруд, приміщень під об'єкти фонду.

З початку повномасштабного вторгнення пристосовано та обліковано більше 11 тис. найпростіших укриттів, побудовано та взято на облік близько 100 ЗС ЦЗ (у тому числі швидкоспоруджуваних), близько 400 СПП. На цей рік планується прийняти в експлуатацію ще 39 ЗС ЦЗ, 15 СПП та 63 швидкоспоруджувани ЗС ЦЗ.

Особливого поширення набули первинні укриття в місцях масового скупчення людей, особливо на зупинках громадського транспорту. Наразі, питання їх унормування знаходиться на обговоренні робочої групи по розробленню нового проєкту ДБН В 2.2.5-202Х, який імплементує досвід іноземних держав у забезпеченні укриття населення.

Центральними органами виконавчої влади здійснено комплекс заходів щодо приведення об'єктів фонду ЗС ЦЗ, які знаходяться в їхньому управлінні, у готовність до використання за призначенням. Проте, триває робота щодо нарощування фонду з метою охоплення більшого обсягу населення.

Зокрема, триває робота щодо облаштування найпростіших укриттів, будівництва швидкоспоруджуваних ЗС ЦЗ, капітальних та поточних ремонтів не готових ЗС ЦЗ з метою укриття персоналу та хворих у закладах охорони здоров'я, учасників освітнього процесу у закладах освіти усіх форм власності.

Зокрема, за останньою інформацією вже забезпечено укриття близько 62% навчальних закладів та 54% учасників освітнього процесу.

Загалом робота місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування триває:

- обладнуються табличками місця розташування об'єктів фонду та вказівними знаками (показчиками) на шляхи слідування до них;
- об'єкти фонду оснащуються необхідним майном, медичними та лікарськими засобами, продуктами харчування та питною водою;
- розробляються інструкції з порядку укриття у об'єктах фонду, розробляються схеми маршрутів руху до найближчих споруд, проводиться навчання з порядку дій у разі отримання відповідних сигналів (повідомлень) оповіщення;
- коригуються інтерактивні карти та переліки із інформацією про місця розташування об'єктів фонду;
- забезпечуються об'єкти фонду доступом до мережі Інтернет, тощо.

13.4.3. Організація виявлення та оцінки радіаційної та хімічної обстановки у населених пунктах у разі застосування ядерної та хімічної зброї

Виявлення та оцінка радіаційної та хімічної обстановки у населених пунктах у разі застосування ядерної та хімічної зброї на території України організовується та здійснюється з метою оцінки масштабів та прогнозування поширення зон радіоактивного та хімічного забруднення, ефективного застосування сил та засобів для проведення аварійно-рятувальних робіт та зменшення впливу вражаючих факторів на населення та довкілля.

Виявлення та оцінка радіаційної та хімічної обстановки у населених пунктах у разі застосування ядерної та хімічної зброї на території України включає такі складові:

- прогнозування радіаційної та хімічної обстановки (визначення зон можливого хімічного забруднення та прогнозованих зон хімічного забруднення), узагальнення інформації від формувань цивільного захисту, що здійснюють радіаційне та хімічне спостереження, організація взаємодії із закладами державної системи моніторингу довкілля з питань моніторингу довкілля щодо забруднення радіоактивними та небезпечними хімічними речовинами;
- ведення радіаційного та хімічного спостереження диспетчерськими службами та постами радіаційного та хімічного спостереження;
- збір та обробка інформації про радіаційне та хімічне спостереження.

Прогнозування радіаційної та хімічної обстановки здійснюють:

- на рівні держави – спеціальні центри прогнозування наслідків радіаційних та хімічних аварій.
- на рівні регіону (області), району, територіальної громади – завчасно створені відповідні розрахунково-аналітичні групи, призначені для збирання, узагальнення та оцінки інформації про стан радіаційної і хімічної обстановки від формувань цивільного захисту, що здійснюють радіаційне та хімічне спостереження, проведення розрахунків та підготовки пропозицій щодо захисту населення при загрозі та виникненні надзвичайних ситуацій, пов'язаних з викидом (вилівом) у довкілля небезпечних хімічних та радіоактивних речовин.

Радіаційне та хімічне спостереження здійснюється з метою своєчасного надання органам управління інформації про забруднення навколишнього середовища радіоактивними та небезпечними хімічними речовинами для прийняття рішень щодо реагування на надзвичайні ситуації, пов'язані з викидом радіоактивних та небезпечних хімічних речовин.

Радіаційне та хімічне спостереження здійснюють:

- диспетчерські служби – на всіх об'єктах підвищеної безпеки, які виробляють, використовують, транспортують, переробляють або зберігають радіоактивні та небезпечні хімічні речовини;
- пости радіаційного та хімічного спостереження – формування цивільного захисту, що здійснюють періодичне або постійне радіаційне та хімічне спостереження та створені суб'єктами господарювання на

підприємствах відповідно до Порядку утворення, завдань та функцій формувань цивільного захисту, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 09 жовтня 2013 року № 787.

Радіаційне та хімічне спостереження має забезпечувати:

найбільш максимальне охоплення території, де проживає населення;
оперативний збір, узагальнення та опрацювання інформації про радіаційну та хімічну обстановку в разі загрози виникнення та виникнення надзвичайних ситуацій, пов'язаних з викидом радіоактивних та небезпечних хімічних речовин;

кваліфікований аналіз й оцінку радіаційної та хімічної обстановки для прийняття рішень щодо здійснення заходів захисту населення.

Збір та обробка інформації про радіаційне та хімічне спостереження

У разі реєстрації потужності експозиційної (еквівалентної) дози 0,05 мР/год (0,5 мкЗв/год) і вище, появи аномальних явищ (кольорової хмари або підозрілих крапель на ґрунті, рослинах, поверхнях будівель) черговий спостерігач диспетчерської служби (поста радіаційного та хімічного спостереження) всіма доступними засобами зв'язку негайно інформує керівництво підприємства, оперативного чергового місцевого органу управління, чергового ДСНС та розрахунково-аналітичної групи тієї адміністративно-територіальної одиниці, на території якої знаходиться.

Місцеві розрахунково-аналітичні групи збирають, узагальнюють та уточнюють отриману інформацію та передають її до органу управління вищого рівня.

З метою підвищення готовності до реагування на можливі радіаційні та хімічні загрози ДСНС України з 25 березня 2022 року (наказ від 24.03.2022 № 172 «Про розгортання пунктів радіаційного та хімічного спостереження») на базі підпорядкованих підрозділів розгорнуто пости радіаційного та хімічного спостереження, які цілодобово здійснюють моніторинг радіаційної та хімічної обстановки на території України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Яким чином забезпечується оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій?
2. Назвати основні види захисних споруд цивільного захисту.
3. Які основні категорії населення підлягають укриттю у сховищах?
4. Які основні категорії населення підлягають укриттю у протирадіаційних укриттях?
5. Хто здійснює утримання захисних споруд цивільного захисту у готовності до використання за призначенням?
6. Назвіть види евакуації залежно від особливостей надзвичайної ситуації.
7. В яких випадках завчасно планується та проводиться обов'язкова евакуація населення?
8. Які заходи включає інженерний захист територій?
9. Які заходи включає радіаційний і хімічний захист населення і територій?
10. На які органи покладається організація навчання діям у надзвичайних ситуаціях?

Глава 14. ПРАВОВІ ОСНОВИ РЕАГУВАННЯ НА НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ ТА ЛІКВІДАЦІЯ ЇХ НАСЛІДКІВ

План:

- 14.1. Організація робіт з реагування на надзвичайні ситуації.
- 14.2. Ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій.
- 14.3. Мета, завдання, загальна структура та режими функціонування ЄДС ЦЗ.

Ключові слова: ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій, керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, пункти управління, штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, Єдина державна система цивільного захисту (ЄДС ЦЗ), підсистеми ЄДС ЦЗ, режими функціонування ЄДС ЦЗ, органи управління, координаційні органи.

14.1. Організація робіт з реагування на надзвичайні ситуації

Для координації дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування, органів управління та сил цивільного захисту, а також організованого та планового виконання комплексу заходів та робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій:

- 1) використовуються пункти управління та центри управління в надзвичайних ситуаціях;
- 2) утворюються спеціальні комісії з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 3) призначаються керівники робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 4) утворюються штаби з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;
- 5) визначається потреба у силах цивільного захисту;
- 6) залучаються сили цивільного захисту до ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

До утворення спеціальної комісії з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій або призначення керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій організацію заходів з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій здійснюють відповідні комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій.

Загальне керівництво організацією та проведенням заходів і робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, відновлювальних робіт здійснює залежно від рівня та характеру походження надзвичайної ситуації Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, суб'єкти господарювання, на адміністративній території або території яких сталася надзвичайна ситуація.

Для забезпечення сталого управління суб'єктами забезпечення цивільного захисту та реалізації функцій, передбачених на особливий період, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання використовується державна система пунктів управління.

Перелік органів державної влади, які створюють пункти управління державної системи, та вимоги до них визначаються Кабінетом Міністрів України.

Перелік та кількість засобів управління, якими обладнуються пункти управління, порядок їх використання визначаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, яким вони належать, залежно від завдань, що вирішуються на такому пункті управління.

Для управління у режимі повсякденного функціонування суб'єктами забезпечення цивільного захисту, координації дій органів управління та сил цивільного захисту, здійснення цілодобового чергування та забезпечення функціонування системи збору, оброблення, узагальнення та аналізу інформації про обстановку в районах надзвичайних ситуацій у системі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, функціонує державний центр управління в надзвичайних ситуаціях.

На регіональному рівні у системі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, функціонують центри управління в надзвичайних ситуаціях.

У разі виникнення надзвичайних ситуацій відповідні центри управління в надзвичайних ситуаціях безпосередньо взаємодіють із штабом з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації у разі його утворення і забезпечують його роботу. Розпорядження і вказівки керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації для персоналу таких центрів управління в надзвичайних ситуаціях обов'язкові для виконання.

У разі виникнення надзвичайних ситуацій до роботи центрів управління в надзвичайних ситуаціях залучаються представники заінтересованих органів державної влади.

Порядок діяльності центрів управління в надзвичайних ситуаціях визначається центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації

Керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації призначається для безпосереднього управління аварійно-рятувальними та іншими невідкладними роботами під час виникнення будь-якої надзвичайної ситуації.

Залежно від рівня надзвичайної ситуації керівником робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації призначається:

1) Кабінетом Міністрів України у разі виникнення надзвичайної ситуації державного рівня - Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністр чи керівник одного з центральних органів виконавчої влади або його перший заступник (заступник);

2) Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями у разі виникнення надзвичайної ситуації регіонального рівня - перший заступник або один із заступників Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, голови обласної, Київської чи Севастопольської міських державних адміністрацій;

3) районною державною адміністрацією у разі виникнення надзвичайної ситуації місцевого рівня - один із заступників голови районної державної адміністрації;

4) виконавчим органом міської, сільської, селищної ради у разі виникнення надзвичайної ситуації місцевого рівня – один із заступників голови територіальної громади;

5) керівником суб'єкта господарювання у разі виникнення надзвичайної ситуації відповідного об'єктового рівня – керівник або один із керівників суб'єкта господарювання відповідно до затвердженого розподілу обов'язків.

До прибуття керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації його обов'язки виконує керівник підрозділу (служби, формування) сил цивільного захисту або оперативної групи (представник центру управління в надзвичайних ситуаціях), який прибув до зони надзвичайної ситуації першим. Якщо надзвичайна ситуація трапилася на об'єкті підвищеної небезпеки, до прибуття керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації його обов'язки виконує диспетчер об'єкта або особа старшого інженерно-технічного персоналу, яка перебуває на зміні.

У разі ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, яка за характером та наслідками не потребує спеціального призначення керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, обов'язки такого керівника забезпечує керівник аварійно-рятувальної служби, що виконує ліквідацію наслідків цієї надзвичайної ситуації.

На час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації у підпорядкування керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації переходять усі аварійно-рятувальні служби, що залучаються до ліквідації таких наслідків.

Ніхто не має права втручатися в діяльність керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Залежно від обставин, що склалися у зоні надзвичайної ситуації, керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації самостійно приймає рішення щодо:

1) здійснення заходів з евакуації;

2) зупинення діяльності суб'єктів господарювання, розташованих у зоні надзвичайної ситуації, та обмеження доступу населення до такої зони;

3) залучення в установленому порядку до проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт необхідних транспортних засобів, іншого майна суб'єктів господарювання, розташованих у зоні надзвичайної ситуації, аварійно-рятувальних служб, а також громадян за їх згодою;

4) зупинення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, якщо виникла підвищена загроза життю або здоров'ю рятувальників та інших осіб, які беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

5) інші рішення, необхідні для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та забезпечення безпеки постраждалих.

Рішення керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації оформляється розпорядженням. Підготовка розпоряджень керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, їх реєстрація в установленому порядку після підписання та доведення до виконавців здійснюється штабом з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Розпорядження керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами, які беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, а також громадянами і суб'єктами господарювання, розташованими у зоні надзвичайної ситуації.

Керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, керівники аварійно-рятувальних служб мають право на повну та достовірну інформацію про надзвичайну ситуацію для організації робіт з ліквідації її наслідків і зобов'язані інформувати відповідні органи державної влади, органи місцевого самоврядування про вжиті ними заходи.

Після ліквідації наслідків надзвичайної ситуації керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації подає органіві, що його призначив, звіт про прийняті рішення і перебіг подій під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації несе персональну відповідальність за управління аварійно-рятувальними та іншими невідкладними роботами з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації

Для безпосередньої організації і координації аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації утворюється штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, який є робочим органом керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Рішення про утворення та ліквідацію штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, його склад приймає керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Керівництво роботою штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації здійснює його начальник, який призначається керівником робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

До складу штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації входять працівники центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, керівники аварійно-рятувальних служб, що беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, представники або експерти відповідних центральних органів виконавчої влади, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками).

Штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації розгортається і працює, як правило, у районі виникнення надзвичайної ситуації.

На період функціонування штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації відповідні центри управління в надзвичайних ситуаціях безпосередньо взаємодіють з ним і забезпечують його роботу.

Під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації ведеться оперативно-технічна документація, пов'язана з ліквідацією наслідків надзвичайної ситуації, та складається звіт про роботу залучених аварійно-рятувальних служб, який є складовою матеріалів з розслідування цієї надзвичайної ситуації.

Завдання, функції та [порядок](#) діяльності штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, [види та зразки](#) оперативно-технічної і звітної документації встановлюються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту, за погодженням із заінтересованими центральними органами виконавчої влади.

Залучення сил цивільного захисту до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій здійснюється згідно з планами реагування на надзвичайні ситуації, планами взаємодії органів управління та сил цивільного захисту у разі виникнення надзвичайних ситуацій, а також планами локалізації і ліквідації аварій та їх наслідків.

Рішення про залучення сил цивільного захисту приймають органи управління, яким підпорядковані такі сили, на підставі звернень органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, на території яких виникла надзвичайна ситуація, або керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації відповідно до її рівня.

У надзвичайних ситуаціях сили і засоби функціональних підсистем підпорядковуються органам управління відповідних територіальних підсистем.

14.2. Ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій

Проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт

Проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій здійснюється безоплатно.

Проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у мирний час та в особливий період включає:

- 1) організацію та управління аварійно-рятувальними та іншими невідкладними роботами;
- 2) розвідку районів, зон, ділянок, об'єктів проведення робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;
- 3) визначення та локалізацію зони надзвичайної ситуації;
- 4) виявлення та позначення районів, які зазнали радіоактивного, хімічного забруднення чи біологічного зараження (крім районів бойових дій);
- 5) прогнозування зони можливого поширення надзвичайної ситуації та масштабів можливих наслідків;
- 6) ліквідацію або мінімізацію впливу небезпечних чинників, які виникли внаслідок надзвичайної ситуації;
- 7) пошук та рятування постраждалих, надання їм екстреної медичної допомоги і транспортування до закладів охорони здоров'я;
- 8) евакуацію або відселення постраждалих;
- 9) здійснення у межах повноважень, визначених законом, заходів протимінної діяльності;
- 10) санітарну обробку населення та спеціальну обробку одягу, техніки, обладнання, засобів захисту, будівель, споруд і територій, які зазнали радіоактивного, хімічного забруднення чи біологічного зараження;
- 11) надання медичної допомоги постраждалим, здійснення санітарно-протиепідемічних заходів, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення в районі виникнення надзвичайної ситуації та місцях тимчасового розміщення постраждалих;
- 12) запровадження обмежувальних заходів, обсервації та карантину;
- 13) надання психологічної та матеріальної допомоги постраждалим, проведення їх медико-психологічної реабілітації;
- 14) забезпечення громадського порядку в зоні надзвичайної ситуації;
- 15) проведення першочергового ремонту та відновлення роботи пошкоджених об'єктів життєзабезпечення населення, транспорту і зв'язку;
- 16) здійснення заходів соціального захисту постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій;
- 17) проведення інших робіт та заходів залежно від характеру та виду надзвичайної ситуації.

Авіаційний пошук і рятування постраждалих внаслідок аварії (катастрофи) повітряного судна здійснюється суб'єктами забезпечення цивільного захисту відповідно до компетенції. Організація пошуку та рятування таких постраждалих покладається на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи проводяться відповідно до порядку, що визначається інструкціями, правилами, статутами, іншими нормативними документами щодо дій у надзвичайних ситуаціях, які затверджуються відповідними центральними органами виконавчої влади.

Аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, гасіння пожеж проводяться в максимально стислі строки, безперервно до їх повного завершення, з найбільш повним використанням можливостей сил і засобів, неухильним дотриманням вимог встановлених режимів робіт та правил безпеки.

В окремих випадках з урахуванням вимог [статті 103](#) Кодексу ЦЗ для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій можуть залучатися особи, які навчаються у закладах освіти із специфічними умовами навчання, який належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Матеріальні збитки, завдані внаслідок пошкодження майна під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, органами управління та силами цивільного захисту не відшкодовуються.

Відшкодування шкоди, заподіяної під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, здійснюється відповідно до [глави 17](#) Кодексу ЦЗ.

Витрати на проведення окремих аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, здійснені силами цивільного захисту, можуть бути повністю або частково відшкодовані відповідно до закону.

Транспортні засоби аварійно-рятувальних служб, які мають кольорово-графічні позначення встановленого зразка, спеціальні звукові та світлові сигнали, під час прямування до зони надзвичайної ситуації мають право безперешкодного проїзду, позачергового придбання пального та мастильних матеріалів.

Пересування автомобільними дорогами великогабаритних та великовагових транспортних засобів до місця проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та у зворотному напрямку здійснюється на підставі дозволу уповноваженого підрозділу органів Національної поліції, що видається невідкладно, протягом однієї години, згідно з поданою заявкою, без проведення додаткових процедур погодження.

Гасіння пожеж

Гасіння пожеж здійснюється безоплатно.

У пожежно-рятувальних частинах і підрозділах встановлюється цілодобове чергування у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Пожежно-рятувальні підрозділи виїжджають для гасіння будь-яких пожеж, за винятком пожеж на підземних спорудах (крім діючих станцій метрополітену).

Організацію гасіння пожежі та керівництво силами, які залучаються для цього, здійснює керівник гасіння пожежі. Керівництво гасінням пожежі здійснює старша за посадою особа територіального органу (у разі його утворення) або пожежно-рятувального підрозділу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, яка прибула до місця пожежі і має допуск до самостійного виконання обов'язків керівника гасіння пожежі.

На об'єктах та територіях, де утворені відомчі пожежно-рятувальні підрозділи, керівництво гасінням пожежі здійснює старша за посадою особа відповідного центрального органу виконавчої влади або його підрозділу, яка прибула до місця пожежі.

На об'єктах та територіях, де функціонують місцеві та добровільні пожежно-рятувальні підрозділи, керівником гасіння пожежі до прибуття посадової особи, зазначеної в абзаці першому цієї частини, є присутня на пожежі старша за посадою особа такого підрозділу.

Усі пожежно-рятувальні підрозділи, що залучаються до гасіння пожежі, підпорядковуються керівнику гасіння пожежі.

Ніхто не має права втручатися в діяльність керівника гасіння пожежі.

Гасіння пожеж у підземних спорудах (крім діючих станцій метрополітену), на складах корисних копалин, відвалах порід, у кар'єрах і розрізах гірничих підприємств здійснюється у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері промислової безпеки, охорони праці, державного гірничого нагляду, поводження з вибуховими матеріалами та здійснення державного гірничого нагляду, а на територіях лісового та природно-заповідного фонду – центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Під час гасіння пожежі працівник пожежно-рятувального підрозділу має право на безперешкодний доступ до всіх житлових, виробничих та інших приміщень, а також на застосування будь-яких заходів, спрямованих на рятування населення, запобігання поширенню вогню та ліквідацію пожежі.

Для гасіння пожежі Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування і суб'єкти господарювання, на територіях і об'єктах яких виникла пожежа, на вимогу керівника гасіння пожежі зобов'язані надавати безоплатно в його розпорядження вогнегасні речовини, техніку, пально-мастильні матеріали, обладнання, засоби зв'язку, а під час пожежі, що триває понад три години, – харчування, приміщення для відпочинку і реабілітації осіб, залучених до гасіння пожежі.

Матеріальні збитки, пов'язані з пошкодженням майна під час гасіння пожежі, пожежно-рятувальні підрозділи не відшкодовують. Відшкодування матеріальних збитків, завданих під час гасіння пожеж, здійснюється відповідно до [глави 17](#) Кодексу ЦЗ.

Організація та порядок гасіння пожежі, обов'язки і права осіб, які виконують завдання щодо гасіння пожежі, встановлюються [Статутом дій органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту під час гасіння пожеж](#), що затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері цивільного захисту.

Життєзабезпечення постраждалих

Заходи життєзабезпечення постраждалих здійснюються під час надзвичайних ситуацій, а також під час ведення воєнних (бойових) дій або внаслідок таких дій.

Життєзабезпечення постраждалих полягає у створенні і підтриманні умов, мінімально необхідних для збереження життя і здоров'я населення в зонах надзвичайних ситуацій, на маршрутах евакуації і в місцях розміщення евакуйованого населення, за встановленими нормами і нормативами та включає забезпечення населення водою, продуктами харчування, предметами першої необхідності, місцем для тимчасового проживання, виробами медичного призначення, лікарськими засобами та комунально-побутовими послугами, а також транспортне та інформаційне забезпечення.

Види та норми майна, а також види та обсяги послуг щодо життєзабезпечення постраждалих встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Організація життєзабезпечення постраждалих покладається:

- 1) в Автономній Республіці Крим – на Раду міністрів Автономної Республіки Крим;
- 2) в областях, містах Києві та Севастополі – на обласні, Київську та Севастопольську міські державні адміністрації;
- 3) у районах – на районні державні адміністрації;

4) на території міських, селищних та сільських територіальних громад (крім міст Києва та Севастополя) – на органи місцевого самоврядування.

Безпосереднє життєзабезпечення постраждалих здійснюється силами і засобами відповідних спеціалізованих служб цивільного захисту Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, районів, територіальних громад. До здійснення заходів щодо життєзабезпечення постраждалих залучаються сили та засоби центральних органів виконавчої влади, аварійно-рятувальні служби.

Проведення відновлювальних робіт

Організація та керівництво проведенням відновлювальних робіт за наслідками надзвичайних ситуацій покладаються на відповідні центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, керівників суб'єктів господарювання, на території яких виникла надзвичайна ситуація.

До проведення відновлювальних робіт за рішеннями органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування залучаються підпорядковані їм сили цивільного захисту, місцеве населення.

Відновлювальні роботи проводяться за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, суб'єктів господарювання, інших джерел. Рішення про виділення коштів з резервного фонду бюджету приймаються Кабінетом Міністрів України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими державними адміністраціями, виконавчими органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання відповідно до рівня надзвичайної ситуації.

Загальні обсяги фінансування, що виділяються для проведення відновлювальних робіт, визначаються відповідно до проектно-кошторисної документації або зведених кошторисних розрахунків на проведення таких робіт, які готуються в установленому порядку.

З метою ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру державного рівня та їх наслідків, а також у відбудовний період для ліквідації наслідків воєнних дій може проводитися цільова мобілізація у порядку, визначеному [Законом України "Про правовий режим надзвичайного стану"](#) та іншими нормативно-правовими актами.

Організаційні, фінансові, правові та інші заходи, необхідні для забезпечення функціонування сил цивільного захисту в період цільової мобілізації, здійснюються на основі плану проведення цільової мобілізації та відповідно до [Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію"](#) з урахуванням особливостей, визначених цим Кодексом.

14.3 Мета, завдання, загальна структура та режими функціонування ЄДС ЦЗ

Єдина державна система цивільного захисту – сукупність органів управління, сил і засобів центральних та місцевих органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, виконавчих органів рад, підприємств, установ та організацій, які забезпечують реалізацію державної політики у сфері цивільного захисту.

Органи управління цивільного захисту – органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, виконавчі органи міських, районних у містах (у разі їх створення), селищних та сільських рад, керівні органи підприємств, установ та організацій, а також їх структурні підрозділи (посадові особи), призначені для безпосереднього керівництва діяльністю у сфері цивільного захисту відповідно до компетенції.

Координаційні органи – державна, регіональні, місцеві комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій, комісії з питань надзвичайних ситуацій підприємств, установ, організацій, державна, регіональні, місцеві та об'єктові спеціальні комісії з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, що утворюються для координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної

Республіки Крим, підприємств, установ та організацій, пов'язаної з техногенно-екологічною безпекою, захистом населення і територій, запобіганням і реагуванням на надзвичайні ситуації.

Основною метою функціонування єдиної державної системи цивільного захисту є забезпечення реалізації державної політики у сфері цивільного захисту у мирний час та в особливий період.

Керівництво та загальна структура єдиної державної системи цивільного захисту

Керівництво єдиною державною системою цивільного захисту здійснює Кабінет Міністрів України. Безпосереднє керівництво діяльністю єдиної державної системи цивільного захисту здійснює ДСНС.

Єдина державна система цивільного захисту складається з **постійно діючих функціональних і територіальних підсистем**.

Функціональні підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту (далі – функціональні підсистеми) створюються у відповідних сферах суспільного життя центральними органами виконавчої влади з метою захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій у мирний час та в особливий період, забезпечення готовності підпорядкованих їм сил і засобів до дій, спрямованих на запобігання і реагування на надзвичайні ситуації. Безпосереднє керівництво діяльністю функціональної підсистеми здійснюється керівником органу чи суб'єкта господарювання, що створив таку підсистему.

Територіальні підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту (далі – територіальні підсистеми) створюються в Автономній Республіці Крим, областях, м. Києві та Севастополі з метою здійснення заходів щодо захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій у мирний час та в особливий період у відповідному регіоні.

Ланки територіальних підсистем створюються:

Радою міністрів Автономної Республіки Крим - у районах Автономної Республіки Крим; районними, районними у м. Києві та Севастополі держадміністраціями – у районах, районах у м. Києві та Севастополі.

Субланки ланок територіальних підсистем створюються виконавчими органами сільських, селищних, міських рад.

До складу територіальних підсистем, їх ланок та субланок входять органи управління та підпорядковані їм сили цивільного захисту, відповідні суб'єкти господарювання. Безпосереднє керівництво діяльністю територіальної підсистеми, її ланки та субланки здійснюється посадовою особою, яка очолює орган, що створив таку підсистему, ланку, субланку.

Органи управління та сили цивільного захисту

У складі єдиної державної системи цивільного захисту функціонують постійно діючі органи управління цивільного захисту, координаційні органи, сили цивільного захисту функціональних і територіальних підсистем.

Постійно діючими органами управління цивільного захисту, до повноважень яких належать питання організації та здійснення заходів цивільного захисту, є:

на державному рівні – Кабінет Міністрів України, ДСНС, а також центральні органи виконавчої влади, що створюють функціональні підсистеми, та підрозділи з питань цивільного захисту у складі їх апаратів;

на регіональному рівні – Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські держадміністрації, підрозділи з питань цивільного захисту, які утворюються у їх складі, територіальні органи ДСНС;

на місцевому рівні – районні, районні у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчі органи міських, селищних, сільських рад, підрозділи з питань цивільного захисту, які утворюються в їх складі, підрозділи територіальних органів ДСНС;

на об'єктовому рівні – керівні органи підприємств, установ та організацій, а також підрозділи (посадові особи) з питань цивільного захисту, які утворюються (призначаються) такими органами відповідно до законодавства.

Координаційними органами є:

на загальнодержавному рівні – Державна комісія з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій;

на регіональному рівні – регіональні комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій Автономної Республіки Крим, областей, м. Києва та Севастополя;

на місцевому рівні – місцеві комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій районів, районів у містах (у разі їх утворення), територій міських, селищних, сільських територіальних громад;

на об'єктовому рівні – комісії з питань надзвичайних ситуацій підприємств, установ та організацій.

Діяльність зазначених комісій провадиться відповідно до положень про них.

Для координації робіт з ліквідації наслідків конкретної надзвичайної ситуації на державному, регіональному, місцевому та об'єктовому рівні у разі потреби утворюються **спеціальні комісії з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації**, діяльність яких провадиться відповідно до положень про такі комісії.

Для забезпечення управління у режимі повсякденного функціонування органами управління та силами цивільного захисту, координації їх дій, здійснення цілодобового чергування та забезпечення функціонування системи збору, оброблення, узагальнення та аналізу інформації про обстановку в районах виникнення надзвичайних ситуацій функціонують:

1) на державному рівні:

оперативно-чергова служба державного центру управління в надзвичайних ситуаціях ДСНС;

оперативно-чергові (чергові, диспетчерські) служби центральних органів виконавчої влади (у разі їх утворення);

2) на регіональному рівні:

оперативно-чергові служби пунктів управління Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій;

оперативно-чергові служби центрів управління в надзвичайних ситуаціях територіальних органів ДСНС;

оперативно-чергові (чергові, диспетчерські) служби територіальних органів центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (у разі їх утворення);

3) на місцевому рівні:

чергові служби райдержадміністрацій та виконавчих органів міських, селищних, сільських рад;

оперативно-чергові (чергові, диспетчерські) служби територіальних органів центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (у разі їх утворення);

4) на об'єктовому рівні – чергові (диспетчерські) служби підприємств, установ та організацій (у разі їх утворення).

У разі виникнення надзвичайних ситуацій до роботи центрів управління в надзвичайних ситуаціях залучаються представники заінтересованих органів державної влади.

Для забезпечення сталого управління суб'єктами забезпечення цивільного захисту та виконання функцій, передбачених на особливий період, використовується відповідно до [статті 72 Кодексу цивільного захисту України](#) державна система пунктів управління.

Для управління єдиною державною системою цивільного захисту використовується електронна комунікаційна мережа загального користування, електронна комунікаційна мережа спеціального призначення та державна система урядового зв'язку.

До складу сил цивільного захисту функціональних підсистем входять:

спеціалізовані професійні аварійно-рятувальні служби;

об'єктові аварійно-рятувальні служби;

об'єктові формування цивільного захисту;

галузеві та об'єктові спеціалізовані служби цивільного захисту;

державні пожежно-рятувальні підрозділи (частини), що забезпечують відомчу пожежну охорону;

добровільні формування цивільного захисту.

До складу сил цивільного захисту територіальних підсистем входять:

підрозділи (частини) Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту;
регіональні, комунальні, об'єктові аварійно-рятувальні служби та аварійно-рятувальні служби громадських організацій;

об'єктові та територіальні формування цивільного захисту;
територіальні та об'єктові спеціалізовані служби цивільного захисту;
добровільні формування цивільного захисту.

Для забезпечення доступності для населення послуг у сфері захисту від пожеж та надзвичайних ситуацій, громадської безпеки, екстреної медичної допомоги органи місцевого самоврядування можуть утворювати центри безпеки, в яких можуть розміщуватися пожежно-рятувальні підрозділи, підрозділи Національної поліції та бригади екстреної (швидкої) медичної допомоги.

Облік сил цивільного захисту на державному рівні ведеться ДСНС, а регіональному рівні - її територіальними органами.

Режими функціонування

Залежно від масштабу і особливостей надзвичайної ситуації, що прогнозується або виникла, в Україні або в межах конкретної її території встановлюється один із таких режимів функціонування єдиної державної системи цивільного захисту:

повсякденного функціонування;
підвищеної готовності;
надзвичайної ситуації;
надзвичайного стану.

В умовах нормальної виробничо-промислової, радіаційної, хімічної, сейсмічної, гідрогеологічної, гідрометеорологічної, техногенної та пожежної обстановки та за відсутності епідемій, епізоотій, епіфітотій єдина державна система цивільного захисту функціонує в режимі повсякденного функціонування.

Підставами для тимчасового встановлення для єдиної державної системи цивільного захисту в повному обсязі або частково для окремих її складових режиму підвищеної готовності є:

на державному рівні – загроза виникнення надзвичайної ситуації державного рівня;
на регіональному рівні – загроза виникнення надзвичайної ситуації регіонального рівня;
на місцевому рівні – загроза виникнення надзвичайної ситуації місцевого рівня;
для функціональної підсистеми – загроза виникнення надзвичайної ситуації на об'єктах відповідної функціональної підсистеми.

Підставами для тимчасового встановлення для єдиної державної системи цивільного захисту в повному обсязі або частково для окремих її складових режиму надзвичайної ситуації є:

на державному рівні – виникнення надзвичайної ситуації, що класифікується як ситуація державного рівня;
на регіональному рівні – виникнення надзвичайної ситуації, що класифікується як ситуація регіонального рівня;
на місцевому рівні – виникнення надзвичайної ситуації, що класифікується як ситуація місцевого рівня;
для функціональної підсистеми – виникнення надзвичайної ситуації на об'єктах відповідної функціональної підсистеми.

Рівень надзвичайної ситуації визначається відповідно до [Порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями](#), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 березня 2004 р. № 368 (Офіційний вісник України, 2004 р., № 12, ст. 740; 2009 р., № 24, ст. 800; 2013 р., № 41, ст. 1477).

Режим підвищеної готовності та режим надзвичайної ситуації для єдиної державної системи цивільного захисту в повному обсязі або частково для окремих її складових установлюється:

за рішенням Кабінету Міністрів України – для єдиної державної системи цивільного захисту в повному обсязі або частково для кількох окремих її функціональних чи територіальних підсистем;

за рішенням центрального органу виконавчої влади, що утворив функціональну підсистему, – для відповідної функціональної підсистеми;

за рішеннями Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій – для відповідної територіальної підсистеми в повному обсязі або частково для кількох окремих її складових;

за рішеннями районних держадміністрацій – для відповідної ланки територіальної підсистеми в повному обсязі або частково для кількох окремих її субланок;

за рішеннями виконавчих органів сільських, селищних, міських рад – для відповідної субланки ланки територіальної підсистеми.

У період дії надзвичайного стану в разі його введення єдина державна система цивільного захисту функціонує відповідно до вимог [Кодексу цивільного захисту України](#) та з урахуванням особливостей, що визначаються згідно із [Законом України “Про правовий режим надзвичайного стану”](#) та іншими нормативно-правовими актами.

В особливий період єдина державна система цивільного захисту функціонує відповідно до вимог [Кодексу цивільного захисту України](#) та з урахуванням особливостей, що визначаються згідно із Законами України [“Про правовий режим воєнного стану”](#), [“Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію”](#), а також іншими нормативно-правовими актами.

Основними завданнями, що виконуються єдиною державною системою цивільного захисту, є:

1) у режимі повсякденного функціонування:

забезпечення спостереження, гідрометеорологічного прогнозування та здійснення контролю за станом навколишнього природного середовища та небезпечних процесів, що можуть призвести до виникнення надзвичайних ситуацій на потенційно небезпечних об'єктах, об'єктах підвищеної небезпеки і прилеглих до них територіях, а також на територіях, на яких існує загроза виникнення геологічних та гідрогеологічних явищ і процесів;

забезпечення здійснення планування заходів цивільного захисту;

здійснення цілодобового чергування пожежно-рятувальних підрозділів;

розроблення і виконання цільових та науково-технічних програм запобігання виникненню надзвичайних ситуацій і зменшення можливих втрат;

здійснення планових заходів щодо запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, забезпечення безпеки та захисту населення і територій від таких ситуацій, а також заходів щодо підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту;

забезпечення готовності органів управління та сил цивільного захисту до дій за призначенням;

організація підготовки фахівців цивільного захисту, підготовка керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів щодо цивільного захисту, навчання населення діям у разі виникнення надзвичайних ситуацій;

створення і поновлення матеріальних резервів для запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, ліквідації їх наслідків;

організація та проведення моніторингу надзвичайних ситуацій, визначення ризиків їх виникнення;

підтримання у готовності автоматизованих систем централізованого оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій;

2) у режимі підвищеної готовності:

здійснення оповіщення органів управління та сил цивільного захисту, а також населення про загрозу виникнення надзвичайної ситуації та інформування його про дії у можливій зоні надзвичайної ситуації;

формування оперативних груп для виявлення причин погіршення обстановки та підготовки пропозицій щодо її нормалізації;

посилення спостереження та контролю за гідрометеорологічною обстановкою, ситуацією на потенційно небезпечних об'єктах, території об'єкта підвищеної небезпеки та/або за його межами, території, на якій існує загроза виникнення геологічних та гідрогеологічних явищ і процесів, а також здійснення постійного прогнозування можливості виникнення надзвичайних ситуацій та їх масштабів;

уточнення (у разі потреби) планів реагування на надзвичайні ситуації, здійснення заходів щодо запобігання їх виникненню;

уточнення та здійснення заходів щодо захисту населення і територій від можливих надзвичайних ситуацій;

приведення у готовність наявних сил і засобів цивільного захисту, залучення у разі потреби додаткових сил і засобів;

3) у режимі надзвичайної ситуації:

здійснення оповіщення органів управління та сил цивільного захисту, а також населення про виникнення надзвичайної ситуації та інформування його про дії в умовах такої ситуації;

призначення керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та утворення у разі потреби спеціальної комісії з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації;

визначення зони надзвичайної ситуації;

здійснення постійного прогнозування зони можливого поширення надзвичайної ситуації та масштабів можливих наслідків;

організація робіт з локалізації і ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, залучення для цього необхідних сил і засобів;

організація та здійснення заходів щодо життєзабезпечення постраждалого населення;

організація та здійснення (у разі потреби) евакуаційних заходів;

організація і здійснення радіаційного, хімічного, біологічного, інженерного та медичного захисту населення і територій від наслідків надзвичайної ситуації;

здійснення безперервного контролю за розвитком надзвичайної ситуації та обстановкою на аварійних об'єктах і прилеглих до них територіях;

інформування органів управління цивільного захисту та населення про розвиток надзвичайної ситуації та заходи, що здійснюються;

4) у режимі надзвичайного стану - виконання завдань відповідно до [Закону України "Про правовий режим надзвичайного стану"](#).

Додатковими завданнями єдиної державної системи цивільного захисту у відбудовний період є:

проведення цільової мобілізації для ліквідації наслідків ведення воєнних дій та надзвичайних ситуацій;

ліквідація наслідків воєнних дій у населених пунктах та на територіях, що зазнали впливу засобів ураження;

вжиття заходів для відновлення об'єктів критичної інфраструктури сфери життєзабезпечення населення;

визначення населених пунктів та районів, що потребують проведення гуманітарного розмінування, маркування небезпечних ділянок, проведення очищення (розмінування) територій;

залучення до ліквідації наслідків ведення воєнних дій та надзвичайних ситуацій міжнародної допомоги.

З моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях єдина державна система цивільного захисту переводиться у режим функціонування в умовах особливого періоду в повному обсязі або у межах відповідних регіонів.

Підготовка єдиної державної системи цивільного захисту до виконання завдань цивільного захисту в умовах особливого періоду здійснюється завчасно у мирний час.

Переведення єдиної державної системи цивільного захисту у режим функціонування в умовах особливого періоду здійснюється відповідно до актів Президента України, Кабінету Міністрів України, планів цивільного захисту на особливий період.

Виконання завдань цивільного захисту під час функціонування єдиної державної системи цивільного захисту в умовах особливого періоду здійснюється у взаємодії з відповідним військовим командуванням.

Планування діяльності єдиної державної системи цивільного захисту

Для організації діяльності єдиної державної системи цивільного захисту Кабінетом Міністрів України розробляється план основних заходів цивільного захисту України на відповідний рік.

У разі настання відбудовного періоду після закінчення воєнних дій до цього плану включаються заходи з відновлення об'єктів критичної інфраструктури, життєзабезпечення постраждалого населення, спроможностей єдиної державної системи цивільного захисту, а також ліквідації наслідків ведення воєнних дій та надзвичайних ситуацій.

Для організації діяльності функціональних і територіальних підсистем, їх ланок та субланок центральними та місцевими органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування розробляються відповідні плани основних заходів цивільного захисту центрального органу виконавчої влади, місцевого органу виконавчої влади, виконавчого органу міської, районної в місті (у разі її створення), селищної, сільської ради на відповідний рік.

Для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій центральними та місцевими органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання із чисельністю працюючого персоналу більш як 50 осіб розробляються плани реагування на надзвичайні ситуації.

Функціонування єдиної державної системи цивільного захисту та заходи цивільного захисту в особливий період здійснюються відповідно до планів цивільного захисту на особливий період.

План цивільного захисту на особливий період розробляється в масштабі України, галузі, Автономної Республіки Крим, області, м. Києва та Севастополя, району, території відповідної територіальної громади, району в місті, а також суб'єкта господарювання, який продовжує роботу у воєнний час та який віднесено до категорії цивільного захисту.

Заходи щодо забезпечення функціонування сил цивільного захисту під час цільової мобілізації здійснюються відповідно до плану проведення цільової мобілізації та [Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію"](#) з урахуванням особливостей, визначених [Кодексом цивільного захисту України](#).

З метою організації заходів щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на об'єктах підвищеної небезпеки розробляються плани локалізації і ліквідації наслідків аварій на таких об'єктах.

З метою організації взаємодії між органами управління та силами цивільного захисту функціональних і територіальних підсистем, їх ланок під час ліквідації наслідків конкретних надзвичайних ситуацій зазначеними органами та силами відпрацьовуються плани такої взаємодії.

Організаційно-методичне керівництво плануванням діяльності єдиної державної системи цивільного захисту здійснює ДСНС.

Керівництво проведенням аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт у єдиній державній системі цивільного захисту під час ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та управління силами цивільного захисту, що залучаються до таких робіт, здійснює керівник робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, який призначається та діє відповідно до [статті 75 Кодексу цивільного захисту України](#).

Для безпосередньої організації і координації аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації утворюється штаб з ліквідації її наслідків, який є робочим органом керівника робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

Основну частину робіт, пов'язаних з реагуванням на надзвичайну ситуацію або усуненням загрози її виникнення, виконують сили цивільного захисту підприємства, установи чи організації, де виникла така ситуація, з наданням їм необхідної допомоги силами цивільного захисту адміністративно-територіальної одиниці, на території якої розташоване таке підприємство, установа чи організація, а також відповідними підрозділами ДСНС, Міноборони, МОЗ тощо.

До виконання зазначених робіт повинні залучатися насамперед сили цивільного захисту центрального органу виконавчої влади, до сфери управління якого належить об'єкт, на якому сталася аварія, що призвела до виникнення надзвичайної ситуації, сили цивільного захисту ланки територіальної підсистеми чи територіальної підсистеми на відповідній території.

Пошук і рятування людей в акваторії Чорного і Азовського морів у межах відповідальності України здійснюються відповідно до міжнародних договорів України Національною системою пошуку і рятування на морі, [Положення](#) про яку затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2022 р. № 227.

Залучення сил цивільного захисту до проведення заходів цивільного захисту в особливий період здійснюється згідно з планами цивільного захисту на особливий період.

Аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи проводяться відповідно до порядку, що визначається інструкціями, правилами, статутами, іншими нормативно-правовими актами та нормативними документами щодо дій у надзвичайних ситуаціях, які затверджуються відповідними центральними органами виконавчої влади.

Сили цивільного захисту, крім добровільних формувань цивільного захисту, укомплектовуються персоналом (кадрами) та забезпечуються засобами цивільного захисту з урахуванням необхідності проведення робіт у автономному режимі протягом не менше трьох діб.

З метою запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, мінімізації їх можливих наслідків, організації узгодженого реагування сил цивільного захисту на небезпечні події та надзвичайні ситуації між оперативно-черговими (черговими, диспетчерськими) службами органів виконавчої влади всіх рівнів, підприємств, установ та організацій (у разі їх утворення) і оперативно-черговими службами ДСНС організовується обмін інформацією про загрозу або виникнення надзвичайної ситуації та хід ліквідації її наслідків у сфері відповідальності відповідної чергової служби.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Мета функціонування Єдиної державної системи цивільного захисту.
2. Які основні завдання єдиної державної системи цивільного захисту?
3. Назвати органи управління Єдиною державною системою цивільного захисту.
4. Хто здійснює безпосереднє керівництво діяльністю єдиної державної системи цивільного захисту?
5. Які Ви знаєте координаційні органи Єдиної державної системи цивільного захисту?
6. Перелічіть склад сил цивільного захисту єдиної державної системи цивільного захисту.
7. Режими функціонування єдиної державної системи цивільного захисту.
8. Які є підстави для тимчасового введення в Україні або в межах конкретної її території для єдиної державної системи цивільного захисту режиму підвищеної готовності?
9. Які є підстави для тимчасового введення в Україні або в межах конкретної її території для єдиної державної системи цивільного захисту режиму надзвичайної ситуації?
10. На підставі яких документів функціонує Єдина державна система цивільного захисту в особливий період?

Глава 15. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ НАДЗВИЧАЙНОГО ТА ВОЄННОГО СТАНУ

План:

15.1. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах надзвичайного стану.

15.2. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану.

Ключові слова: надзвичайний стан, умови та порядок введення надзвичайного стану, військове командування, заходи правового режиму надзвичайного стану, .

15.1. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах надзвичайного стану

Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Метою введення надзвичайного стану є усунення загрози та якнайшвидша ліквідація особливо важких надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, нормалізація обстановки, відновлення правопорядку при спробах захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, для відновлення конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства.

Правовою основою введення надзвичайного стану є [Конституція України](#), Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану», інші закони України та Указ Президента України про введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Надзвичайний стан вводиться лише за наявності реальної загрози безпеці громадян або конституційному ладові, усунення якої іншими способами є неможливим.

Надзвичайний стан може бути введений в разі:

1) виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

2) здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;

3) виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

4) виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;

5) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;

6) масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

7) необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади.

Надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України.

До введення надзвичайного стану за підставами, передбаченими [пунктами 2-7](#) частини другої статті 4 цього Закону, Президент України звертається через медіа або в інший спосіб до груп осіб, організацій, установ, які є ініціаторами чи учасниками дій, що можуть бути приводом для запровадження надзвичайного стану, з вимогою припинити свої протиправні дії протягом встановленого у зверненні строку і попередженням про можливість введення надзвичайного стану.

За умов, що вимагають невідкладних заходів для врятування населення або недопущення загибелі людей, надзвичайний стан може бути введено без попередження.

Пропозиції щодо введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президентові України подає Рада національної безпеки і оборони України. В разі необхідності введення надзвичайного стану з підстав, передбачених [пунктом 1](#) частини другої статті 4 цього Закону, пропозиції щодо його введення подає Кабінет Міністрів України.

Введення надзвичайного стану на території Автономної Республіки Крим або в окремих її місцевостях може ініціювати Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

В Указі Президента України про введення надзвичайного стану зазначаються:

1) обґрунтування необхідності введення надзвичайного стану відповідно до [статті 4](#) цього Закону;

2) межі території, на якій вводиться надзвичайний стан;

3) час, з якого вводиться надзвичайний стан, і строк, на який він вводиться;

4) перелік і межі надзвичайних заходів, вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням надзвичайного стану, а також перелік тимчасових обмежень прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень;

5) органи державної влади, органи військового командування та органи місцевого самоврядування, яким доручається здійснення заходів надзвичайного стану, та межі їх додаткових повноважень;

6) інші питання, що впливають із цього Закону.

Після підписання Указу про введення надзвичайного стану Президент України звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження. Звернення Президента України розглядається Верховною Радою України в невідкладному порядку.

Указ Президента України про введення надзвичайного стану, затверджений Верховною Радою України, негайно оголошується через медіа або в інший спосіб.

Надзвичайний стан в Україні може бути введено на строк не більш як 30 діб і не більш як 60 діб в окремих її місцевостях. У разі необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України, але не більш як на 30 діб. Указ Президента України про продовження дії надзвичайного стану набирає чинності після його затвердження Верховною Радою України.

Надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях може бути скасований Указом Президента України раніше строку, на який він вводився, в разі усунення обставин, що обумовили необхідність введення надзвичайного стану. З пропозицією про скасування надзвичайного стану до Президента України може звернутися Верховна Рада України.

Надзвичайний стан на території Автономної Республіки Крим або в окремих її місцевостях може бути скасований за ініціативою Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Пропозиції щодо скасування надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, введеного з підстав, передбачених [пунктом 1](#) частини другої статті 4 цього Закону, подаються Кабінетом Міністрів України.

Про скасування надзвичайного стану оголошується негайно через медіа або в інший спосіб після видання відповідного Указу Президента України.

Здійснення органами державної влади та органами місцевого самоврядування повноважень в умовах надзвичайного стану

В умовах надзвичайного стану Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні і місцеві органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, а також військове командування та його представники (далі - військове командування), підприємства, установи і організації відповідно здійснюють повноваження, надані їм [Конституцією України](#) та законами України, і забезпечують виконання заходів, передбачених цим Законом.

Військовим командуванням, якому в межах, визначених цим Законом, надається право разом з органами виконавчої влади, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування здійснювати заходи правового режиму надзвичайного стану, є:

- Головний орган військового управління Національної гвардії України;
- Служба безпеки України;
- Військова служба правопорядку у Збройних силах України.

У період надзвичайного стану не можуть бути відповідно припинені чи обмежені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, а також судів, органів прокуратури України, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування.

У разі введення надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях Верховна Рада України приймає рішення про продовження сесії або її роботи в пленарних засіданнях протягом усього періоду дії надзвичайного стану. Якщо Указ Президента України про введення надзвичайного стану на всій території України чи в окремих її місцевостях виданий у міжсесійний період, Верховна Рада України збирається у дводенний строк без скликання і працює у сесійному режимі. Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій усіх форм власності зобов'язані сприяти негайному прибуттю народних депутатів України на засідання Верховної Ради України та здійсненню їх повноважень. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування надзвичайного стану.

В умовах надзвичайного стану органам, що здійснюють управління на відповідній території, Указом Президента України про введення надзвичайного стану, затвердженого Законом України, визначаються межі додаткових повноважень для здійснення заходів, необхідних для якнайшвидшої нормалізації обстановки, відновлення конституційного правопорядку і законності, а також для ліквідації загрози безпеці громадян.

Здійснення заходів із впровадження і забезпечення дії надзвичайного стану, передбачених цим Законом, покладається, згідно з Указом Президента України, на органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування та відповідні військові командування. Органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування у взаємодії з відповідним військовим командуванням під час дії надзвичайного стану здійснюють заходи, передбачені цим Законом, та забезпечують контроль за дотриманням громадського порядку, забезпеченням конституційних прав і свобод громадян, їх безпеки, захисту інтересів держави на відповідних територіях.

Координація діяльності органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, військового командування, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах надзвичайного стану в частині, що не належить до повноважень Ради національної безпеки і оборони України, покладається на Кабінет Міністрів України.

Для координації дії органів, зазначених в [частині третій](#) цієї статті, підприємств, установ і організацій в умовах надзвичайного стану з питань підтримання правопорядку і забезпечення безпеки громадян на відповідній території згідно з Указом Президента України про введення надзвичайного стану на місцях можуть створюватися оперативні штаби, до складу яких можуть включатися представники Служби безпеки України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, Національної поліції, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування на чолі з комендантами територій.

Органи, зазначені в [частині першій](#) та [частині четвертій](#) цієї статті, мають право видавати, в межах своєї компетенції, обов'язкові до виконання на відповідній території, в тому числі спільні, рішення, розпорядження, накази і директиви з питань забезпечення режиму надзвичайного стану. Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим, рішення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, що обмежуються у зв'язку з введенням надзвичайного стану, тимчасово не застосовуються.

Заходи правового режиму надзвичайного стану, що запроваджуються в умовах надзвичайного стану

Указом Президента України про введення надзвичайного стану в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням або кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей на період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи:

- 1) встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан;
- 2) обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;
- 3) посилення охорони громадського порядку та важливих об'єктів національної економіки та об'єктів критичної інфраструктури;
- 4) заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом;
- 5) заборона страйків;
- 6) примусове відчуження або вилучення майна у юридичних і фізичних осіб.

У разі введення надзвичайного стану з підстав, передбачених [пунктом 1](#) частини другої статті 4 цього Закону, крім заходів, передбачених [статтею 16](#) цього Закону, можуть також здійснюватися такі заходи:

- 1) тимчасова чи безповоротна евакуація людей з місць, небезпечних для проживання, з обов'язковим наданням їм стаціонарних або тимчасових жилих приміщень;
- 2) встановлення для юридичних осіб квартирної повинності для тимчасового розміщення евакуйованого або тимчасово переселеного населення, аварійно-рятувальних формувань та військових підрозділів, залучених до подолання надзвичайних ситуацій;
- 3) тимчасова заборона будівництва нових, розширення діючих підприємств та інших об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією надзвичайної ситуації або забезпеченням життєдіяльності населення та аварійно-рятувальних формувань;
- 4) встановлення карантину та проведення інших обов'язкових санітарних та протиепідемічних заходів;

5) запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування і предметів першої необхідності;

6) мобілізація та використання ресурсів підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, для відвернення небезпеки та ліквідації надзвичайних ситуацій з обов'язковою компенсацією понесених втрат;

7) зміна режиму роботи підприємств, установ, організацій усіх форм власності, переорієнтація їх на виробництво необхідної в умовах надзвичайного стану продукції, інші зміни виробничої діяльності, необхідні для проведення аварійно-рятувальних і відновлювальних робіт;

8) усунення від роботи на період надзвичайного стану, в разі неналежного виконання своїх обов'язків, керівників державних підприємств, установ і організацій, від діяльності яких залежить нормалізація обстановки в районі надзвичайного стану, та покладення тимчасового виконання обов'язків зазначених керівників на інших осіб.

З метою ліквідації особливо тяжких надзвичайних ситуацій у мирний час може здійснюватися цільова мобілізація, обсяги і строк проведення якої визначаються в Указі Президента України про введення надзвичайного стану.

У виняткових випадках, пов'язаних з необхідністю проведення невідкладних аварійно-рятувальних робіт, допускається тимчасове переведення або залучення на добровільній основі працездатного населення і транспортних засобів громадян для виконання зазначених робіт за дозволом відповідного керівника аварійно-рятувальних робіт та за умови обов'язкового забезпечення безпеки праці. Забороняється залучення неповнолітніх, а також вагітних жінок до робіт, які можуть негативно вплинути на стан їх здоров'я.

З метою невідкладного вивезення населення, яке підлягає евакуації, у разі безпосередньої загрози його життю або здоров'ю допускається використання транспортних засобів громадян із наступною компенсацією їм витрат у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

У разі введення надзвичайного стану з підстав, зазначених у [пунктах 2-7](#) частини другої статті 4 цього Закону, додатково можуть здійснюватися такі заходи:

1) запровадження комендантської години (заборона перебувати на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби);

2) перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках – проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян;

3) заборона призовникам, військовозобов'язаним та резервістам змінювати місце проживання без відома відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки, Центрального управління та/або регіонального органу Служби безпеки України, відповідного підрозділу Служби зовнішньої розвідки України;

4) обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин, а також алкогольних напоїв та речовин, вироблених на спиртовій основі;

5) тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів, а у підприємств, установ і організацій – також навчальної військової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин;

6) заборона виготовлення і розповсюдження інформаційних матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку;

7) регулювання роботи цивільних теле- та радіоцентрів, заборона роботи аматорських радіопередавальних засобів та радіовипромінювальних пристроїв особистого і колективного користування;

8) особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі;

9) порушення у порядку, визначеному [Конституцією](#) і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Усі органи державної влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, політичні партії та громадські організації, а також громадяни на території, де введено надзвичайний стан, зобов'язані сприяти органам, зазначеним у [статті 14](#) цього Закону, в здійсненні заходів правового режиму надзвичайного стану.

Забезпечення громадського порядку, охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян в умовах надзвичайного стану здійснюється силами і засобами органів Національної поліції, в тому числі Національної гвардії України, Служби безпеки України, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України відповідно до їх повноважень, встановлених законом.

При запровадженні надзвичайного стану з підстав, зазначених у [пункті 1](#) частини другої статті 4 цього Закону, коли надзвичайні ситуації техногенного або природного характеру ставлять під загрозу життя і здоров'я значних верств населення і потребують термінового проведення великих обсягів аварійно-рятувальних і відновлювальних робіт, відповідно до Указу Президента України про введення надзвичайного стану можуть залучатися до виконання цих робіт також військові частини Збройних Сил України та органи та підрозділи Державної прикордонної служби України.

Згідно з Указом Президента України про введення надзвичайного стану за підставами, передбаченими [пунктом 6](#) частини другої статті 4 цього Закону, до здійснення заходів надзвичайного стану можуть залучатися військові частини Збройних Сил України та органи та підрозділи Державної прикордонної служби України.

Порядок взаємодії військових формувань, які залучаються до здійснення заходів надзвичайного стану, з міністерствами, іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування визначається Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Гарантії прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах надзвичайного стану

В умовах надзвичайного стану забороняються:

зміна [Конституції України](#);

зміна [Конституції Автономної Республіки Крим](#);

зміна виборчих законів;

проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування;

проведення всеукраїнських та місцевих референдумів;

обмеження прав і повноважень народних депутатів України.

На період дії надзвичайного стану продовжується, у разі закінчення, строк повноважень представницьких органів місцевого самоврядування, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Верховної Ради України.

Правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах надзвичайного стану визначаються відповідно до [Конституції України](#), цього Закону та інших законів України. Передбачені цим Законом обмеження конституційних прав і свобод громадян, які можуть бути застосовані за умов надзвичайного стану, є вичерпними і розширеному тлумаченню не підлягають. Строк їх застосування не перевищує строку, на який вводиться надзвичайний стан. Введення інших обмежень забороняється. В умовах надзвичайного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, зазначені у [частині другій](#) статті 64 Конституції України.

Введення надзвичайного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання, для будь-яких обмежень права на життя, на свободу думки, совісті, релігії в розумінні цих прав і свобод, прийнятому в [Міжнародному пакті про громадянські і політичні права](#) і законах України. Будь-які спроби використати введення надзвичайного стану для захоплення влади або зловживання нею тягнуть за собою відповідальність згідно з законом.

Україна відповідно до [Міжнародного пакту про громадянські та політичні права](#) при введенні надзвичайного стану негайно після його введення повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому пакті, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, та про межі цих відхилень і причини прийняття такого рішення. У повідомленні зазначається також термін, на який вводяться відхилення від зобов'язань, передбачених [Міжнародним пактом про громадянські та політичні права](#). У такому ж порядку Україна повідомляє про зміни межі відхилень від зобов'язань за [Міжнародним пактом про громадянські та політичні права](#) або строку дії обмежень прав і свобод.

Відповідальність за порушення правового режиму надзвичайного стану

Порушення вимог або невиконання заходів правового режиму надзвичайного стану тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом. Перевищення особами, які беруть участь у підтриманні режиму надзвичайного стану, своїх повноважень, так само як і неправомірне застосування сили при виконанні обов'язків з охорони громадського порядку, тягнуть за собою відповідальність згідно з законом.

Правосуддя на території, де введено надзвичайний стан, здійснюється лише судами, створеними відповідно до [Конституції України](#). Введення будь-яких скорочених або прискорених форм судочинства забороняється. Контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах дії надзвичайного стану здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Контроль за діяльністю органів виконавчої влади в умовах надзвичайного стану здійснюють Кабінет Міністрів України та Рада національної безпеки і оборони України.

15.2. Діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Правовою основою введення воєнного стану є [Конституція України](#), Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України.

Військовим командуванням, якому згідно з цим Законом надається право разом з органами виконавчої влади, військовими адміністраціями, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану, є Головнокомандувач Збройних Сил України, Командувач об'єднаних сил Збройних Сил України, командувачі видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань.

Військове командування, в межах повноважень, визначених цим Законом та Указом Президента України про введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях, затвердженим Верховною Радою України, видає обов'язкові до виконання накази і директиви з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

На територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії [Конституції](#) та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи - **військові адміністрації**.

Рішення про утворення військових адміністрацій приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування. Військові адміністрації населених пунктів утворюються в межах територій територіальних громад, у яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи, та/або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладені на них [Конституцією](#) та законами України повноваження, а також в інших випадках, передбачених цим Законом.

Військову адміністрацію населеного пункту (населених пунктів) очолює начальник, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України або відповідної обласної державної адміністрації. Начальником військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів) може бути призначений відповідний сільський, селищний, міський голова.

У районі, області військові адміністрації утворюються у разі нескликання сесії відповідно районної, обласної ради у встановлені [Законом України](#) "Про місцеве самоврядування в Україні" строки або припинення їх повноважень згідно із законом, або для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку. У разі прийняття рішення про утворення районних, обласних військових адміністрацій їх статусу набувають відповідно районні, обласні державні адміністрації, а голови районних, обласних державних адміністрацій набувають статусу начальників відповідних військових адміністрацій.

Військові адміністрації населених пунктів формуються з військовослужбовців військових формувань, утворених відповідно до законів України, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, служби цивільного захисту, які відряджаються до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на військовій службі, службі в правоохоронних органах, органах та підрозділах цивільного захисту без виключення зі списків особового складу, а також працівників, які уклали трудовий договір з обласними військовими адміністраціями (у разі їх утворення) або з Генеральним штабом Збройних сил України (якщо у відповідній області не утворено обласну військову адміністрацію).

У разі набуття районною, обласною державною адміністрацією статусу відповідно районної, обласної військової адміністрації посади державних службовців у таких адміністраціях можуть заміщатися військовослужбовцями військових формувань, утворених відповідно до законів України, особами рядового і начальницького складу правоохоронних органів, служби цивільного захисту, які відряджаються до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на військовій службі, службі в правоохоронних органах, органах та підрозділах цивільного захисту без виключення зі списків особового складу.

Перелік посад у військових адміністраціях населених пунктів, які підлягають заміщенню військовослужбовцями військових формувань, особами рядового і начальницького складу правоохоронних органів, а також перелік посад, що можуть бути заміщені військовослужбовцями військових формувань, особами рядового і начальницького складу правоохоронних органів у районній, обласній військовій адміністрації, затверджуються Президентом України за поданням Головнокомандувача Збройних сил України.

Спрямування, координацію та контроль за діяльністю обласних військових адміністрацій з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, здійснення заходів правового режиму воєнного стану здійснює Генеральний штаб Збройних сил України, а з інших питань – Кабінет Міністрів України у межах своїх повноважень. Спрямування, координацію та контроль за діяльністю районних військових адміністрацій з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, здійснення заходів правового режиму воєнного стану здійснює Генеральний штаб Збройних

сил України, обласні військові адміністрації (у разі їх утворення), а з інших питань – Кабінет Міністрів України, обласні державні адміністрації у межах своїх повноважень.

Загальне керівництво діяльністю військових адміністрацій населених пунктів здійснюють керівники відповідних районних державних адміністрацій або начальники районних військових адміністрацій (у разі їх утворення). Безпосереднє керівництво військовими адміністраціями здійснюють їхні начальники.

Структуру і штатний розпис обласних, Київської міської військових адміністрацій, а також районних військових адміністрацій та військових адміністрацій населених пунктів, розташованих в областях, у яких не утворені обласні військові адміністрації, затверджує Головнокомандувач Збройних сил України за поданням начальника відповідної військової адміністрації. Структуру і штатний розпис районних військових адміністрацій та військових адміністрацій населених пунктів, розташованих в областях, у яких утворені обласні військові адміністрації, затверджують начальники відповідних обласних військових адміністрацій.

Військові адміністрації населених пунктів, районні, обласні військові адміністрації здійснюють свої повноваження протягом дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування. У зв'язку з утворенням військових адміністрацій населених пунктів повноваження військово-цивільних адміністрацій цих населених пунктів припиняються з дня початку здійснення відповідною військовою адміністрацією своїх повноважень.

У разі утворення районних, обласних військових адміністрацій у день набрання чинності актом Президента України про їх утворення припиняються повноваження відповідних районних, обласних військово-цивільних адміністрацій.

Порядок введення воєнного стану

Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президентів України подає Рада національної безпеки і оборони України. У разі прийняття рішення щодо необхідності введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України видає указ про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях і негайно звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проект закону. Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, підлягає негайному оголошенню через медіа або оприлюдненню в інший спосіб.

У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання та розглядає питання щодо затвердження указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у порядку, встановленому [Конституцією України](#) та [Регламентом Верховної Ради України](#).

У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій усіх форм власності зобов'язані сприяти негайному прибуттю народних депутатів України на засідання Верховної Ради України та здійсненню їхніх повноважень.

Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, офіційно оприлюднюється разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набирає чинності одночасно з набранням чинності таким законом.

В указі Президента України про введення воєнного стану зазначаються:

- 1) обґрунтування необхідності введення воєнного стану;
- 2) межі території, на якій вводиться воєнний стан, час введення і строк, на який він вводиться;
- 3) завдання військового командування, військових адміністрацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану;

4) завдання суб'єктам забезпечення цивільного захисту щодо приведення єдиної державної системи цивільного захисту, її функціональних та територіальних підсистем у готовність до виконання завдань за призначенням в особливий період;

5) вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень;

6) інші питання, що впливають із цього Закону.

Воєнний стан на всій території України або в окремих її місцевостях припиняється після закінчення строку, на який його було введено. До закінчення строку, на який було введено воєнний стан, та за умови усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності Президент України може прийняти указ про скасування воєнного стану на всій території України або в окремих її місцевостях, про що має бути негайно оголошено через медіа.

Заходи правового режиму воєнного стану

В Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військове командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) можуть самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати в межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, передбачених указом Президента України про введення воєнного стану, такі заходи правового режиму воєнного стану:

1) встановлювати (посилювати) охорону об'єктів критичної інфраструктури та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення, і вводити особливий режим їх роботи. Порядок встановлення (посилення) охорони таких об'єктів та їх перелік, що із введенням воєнного стану підлягають охороні, а також порядок особливого режиму їх роботи затверджуються Кабінетом Міністрів України;

2) запроваджувати трудову повинність для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та захисту критичної інфраструктури і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану з метою виконання робіт, що мають оборонний характер, а також ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, які виникли в період дії воєнного стану, та залучати їх в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт, що виконуються для задоволення потреб Збройних сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів і сил цивільного захисту, забезпечення функціонування національної економіки та захисту критичної інфраструктури і не потребують, як правило, спеціальної професійної підготовки осіб. За працівниками, залученими до виконання суспільно корисних робіт, на час виконання таких робіт зберігається попереднє місце роботи (посада). [Порядок залучення працездатних осіб в умовах воєнного стану до суспільно корисних робіт](#) та питання їхнього соціального захисту з урахуванням вимог закону визначаються Кабінетом Міністрів України;

3) використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, змінювати режим їхньої роботи, проводити інші зміни виробничої діяльності, а також умов праці відповідно до законодавства про працю;

4) примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній або комунальній власності, вилучати майно державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка;

5) запроваджувати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, комендантську годину (заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень), а також встановлювати спеціальний режим світломаскування;

6) встановлювати у [порядку](#), визначеному Кабінетом Міністрів України, особливий режим в'їзду і виїзду, обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів;

7) перевіряти у [порядку](#), визначеному Кабінетом Міністрів України, документи у осіб, а в разі потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених [Конституцією України](#);

8) забороняти проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, інших масових заходів;

9) порушувати у [порядку](#), визначеному [Конституцією](#) та законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських об'єднань, якщо вона спрямована на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на стійкість критичної інфраструктури, права і свободи людини, здоров'я населення;

10) встановлювати у [порядку](#), визначеному Кабінетом Міністрів України, заборону або обмеження на вибір місця перебування чи місця проживання осіб на території, на якій діє воєнний стан;

11) регулювати у [порядку](#), визначеному Кабінетом Міністрів України, роботу постачальників електронних комунікаційних мереж та/або послуг, поліграфічних підприємств, видавництв, телерадіоорганізацій, телерадіоцентрів та інших підприємств, установ, організацій і закладів культури та медіа, а також використовувати місцеві радіостанції, телевізійні центри та друкарні для військових потреб і проведення роз'яснювальної роботи серед військ і населення; забороняти роботу приймально-передавальних радіостанцій особистого і колективного користування та передачу інформації через комп'ютерні мережі;

12) у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучати у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян електронне комунікаційне обладнання, телевізійну, відео- і аудіоапаратуру, комп'ютери, а також у разі потреби інші технічні засоби зв'язку;

13) забороняти у [порядку](#), визначеному Кабінетом Міністрів України, торгівлю зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі;

14) встановлювати особливий режим у сфері виробництва та реалізації лікарських засобів, які мають у своєму складі наркотичні засоби, психотропні речовини та прекурсори, інші сильнодіючі речовини, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;

15) вилучати у підприємств, установ і організацій навчальну та бойову техніку, вибухові, радіоактивні речовини і матеріали, сильнодіючі хімічні та отруйні речовини;

16) забороняти громадянам, які перебувають на військовому або спеціальному обліку у Міністерстві оборони України, Службі безпеки України чи Службі зовнішньої розвідки України, змінювати місце проживання (місце перебування) без дозволу військового комісара або керівника відповідного органу Служби безпеки України чи Служби зовнішньої розвідки України; обмежувати проходження альтернативної (невійськової) служби;

17) встановлювати для фізичних і юридичних осіб військово-квартирну повинність з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ;

18) встановлювати порядок використання фонду захисних споруд цивільного захисту;

19) проводити евакуацію населення у разі виникнення або загрози виникнення надзвичайної ситуації, а також із зон збройних конфліктів (з районів можливих бойових дій) у безпечні райони;

19-1) проводити евакуацію матеріальних і культурних цінностей, що перебувають у державній власності, у разі виникнення загрози їх пошкодження або знищення згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України;

20) запроваджувати у разі необхідності у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, нормоване забезпечення населення основними продовольчими і непродовольчими товарами;

22) вживати додаткових заходів щодо посилення охорони державної таємниці;

23) інтернувати (примусово оселяти) громадян іноземної держави, яка загрожує нападом чи здійснює агресію проти України;

24) здійснювати у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, обов'язкову евакуацію затриманих осіб, що перебувають в ізоляторах тимчасового тримання; підозрюваних, обвинувачених осіб, щодо яких застосовано запобіжний захід – тримання під вартою, що перебувають в слідчих ізоляторах; етапування засуджених осіб, які відбувають такі покарання, як арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічне ув'язнення, з установ виконання покарань, розташованих у місцевостях, наближених до районів, де ведуться бойові дії, до відповідних установ, які розташовані в безпечній місцевості;

25) запроваджувати інші заходи, передбачені нормами міжнародного гуманітарного права.

У місцевостях, де ведуться бойові дії, запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану покладається безпосередньо на військове командування та військові адміністрації (у разі їх утворення).

В умовах воєнного стану Президент України та Верховна Рада України діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені [Конституцією](#) та законами України. Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, військове командування, військові адміністрації, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування здійснюють повноваження, надані їм [Конституцією України](#), цим та іншими законами України.

В умовах воєнного стану особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, не несе відповідальність, у тому числі кримінальну, за рішення, дії чи бездіяльність, негативні наслідки яких неможливо було передбачити або які охоплюються виправданим ризиком, за умови, що такі дії (бездіяльність) були необхідні для відсічі збройної агресії проти України або ліквідації (нейтралізації) збройного конфлікту.

У період дії воєнного стану сільський, селищний, міський голова територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів), виключно для здійснення заходів правового режиму воєнного стану може прийняти рішення, з обов'язковим інформуванням начальника відповідної обласної військової адміністрації протягом 24 годин, щодо:

1) звільнення земельних ділянок комунальної власності від незаконно розміщених тимчасових споруд, у тому числі тих, що були встановлені, але не введені в експлуатацію у встановленому законодавством порядку;

2) обстеження будівель і споруд, пошкоджених внаслідок бойових дій. Обстеження будівель і споруд, пошкоджених внаслідок бойових дій, здійснюється відповідно до [Закону України](#) "Про регулювання містобудівної діяльності";

3) демонтажу будівель і споруд, які за результатами обстеження, визначеного [пунктом 2](#) цієї частини, визнані аварійно небезпечними і такими, що становлять загрозу життю людей (крім об'єктів оборонного і спеціального призначення, об'єктів культурної спадщини та об'єктів, на які поширюється дія [Закону України](#) "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку"). Розпорядження про демонтаж таких будівель і споруд вносяться до Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України в [Порядку ведення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва](#).

У період дії воєнного стану сільський, селищний, міський голова територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів), виключно для здійснення заходів правового режиму воєнного стану може прийняти рішення щодо:

- 1) передачі коштів з відповідного місцевого бюджету на потреби Збройних сил України та/або для забезпечення заходів правового режиму воєнного стану;
- 2) створення установ з надання безоплатної первинної правової допомоги, призначення на посади і звільнення з посад керівників таких установ, залучення фізичних чи юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги;
- 3) боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями;
- 4) поводження з небезпечними відходами.

Неприпустимість припинення повноважень органів державної влади, інших державних органів в умовах воєнного стану

У період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Національного банку України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, судів, органів прокуратури, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, розвідувальних органів та органів, підрозділи яких здійснюють контррозвідувальну діяльність.

У разі утворення військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів) Верховна Рада України за поданням Президента України може прийняти рішення про те, що у період дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування:

- 1) начальник військової адміністрації:

крім повноважень, віднесених до його компетенції цим Законом, здійснює повноваження сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, сільського, селищного, міського голови;

може затвердити тимчасову структуру виконавчих органів сільської, селищної, міської ради (для працівників, посади яких не включені до тимчасових штатних розписів, оголошується простій або здійснюється їх переведення на рівнозначну чи нижчу посаду);

- 2) апарат сільської, селищної, міської ради та її виконавчого комітету, інші виконавчі органи (з урахуванням [абзацу третього](#) пункту 1 цієї частини), комунальні підприємства, установи та організації відповідної територіальної громади підпорядковуються начальнику відповідної військової адміністрації.

У разі утворення обласної та/або районної військової адміністрації на період дії воєнного стану та протягом 30 днів після його припинення чи скасування, у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області або у разі прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України відповідного рішення:

- 1) повноваження такої обласної та/або районної ради здійснюють відповідні обласні та районні військові адміністрації;

- 2) виконавчий апарат такої районної та обласної ради підпорядковується начальнику відповідної військової адміністрації;

- 3) відповідні районні та обласні ради не здійснюють свої повноваження;

- 4) комунальні підприємства, установи та організації, засновані на базі майна спільної власності територіальних громад району або області, підпорядковуються відповідній військовій адміністрації;

- 5) управління об'єктами спільної власності територіальних громад таких району та/або області здійснюється начальником відповідної районної та/або обласної військової адміністрації;

- 6) призначення осіб на посади та звільнення з посад, які здійснюються начальником районної військової адміністрації, погоджуються з начальником відповідної обласної військової адміністрації;

- 7) начальник обласної військової адміністрації, начальник районної військової адміністрації за погодженням з начальником відповідної обласної військової адміністрації може увільняти від виконання посадових обов'язків працівників виконавчого апарату такої районної та/або обласної ради (для таких працівників оголошується простій або здійснюється їх переведення на рівнозначну чи нижчу посаду).

Діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану

Президент України в умовах воєнного стану:

- 1) здійснює загальне керівництво запровадженням та виконанням заходів правового режиму воєнного стану;
- 2) приймає за пропозицією Ради національної безпеки і оборони України рішення щодо залучення Збройних сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану;
- 3) здійснює стратегічне керівництво Збройними силами України, іншими військовими формуваннями та правоохоронними органами через Генеральний штаб Збройних сил України;
- 4) визначає порядок проходження військової служби.

Президент України у період дії воєнного стану може прийняти рішення про відсторонення від займаної посади посадової особи, призначення на посаду та звільнення з посади якої віднесено до його повноважень, та покладення на відповідний період виконання обов'язків на іншу особу. Особа, на яку покладається виконання обов'язків відповідно до цієї частини, повинна відповідати вимогам, визначеним законом для зайняття відповідної посади, з урахуванням положень цього Закону. У разі закінчення строку повноважень Президента України під час дії воєнного стану його повноваження продовжуються до вступу на пост новообраного Президента України, обраного після скасування воєнного стану.

Верховна Рада України в разі введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях працює в сесійному режимі. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного стану. Повноваження Верховної Ради України, передбачені [Конституцією України](#), в умовах воєнного стану не можуть бути обмежені.

У період дії воєнного стану Верховна Рада України може прийняти рішення про звільнення посадової особи з посади, призначення на яку та звільнення з якої віднесено до повноважень Верховної Ради України, крім підстав, передбачених спеціальними законами, також у разі висловлення недовіри такій посадовій особі (за винятком посадових осіб, призначення на посади та звільнення з посад яких здійснюється Верховною Радою України за поданням Президента України або Кабінету Міністрів України).

Питання про висловлення недовіри може бути ініційовано Головою Верховної Ради України або не менш як однією четвертою народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України. Таке питання розглядається на пленарному засіданні Верховної Ради України невідкладно згідно з [Регламентом Верховної Ради України](#), без урахування процедур, передбачених спеціальними законами, що визначають правовий статус відповідних посадових осіб. Рішення про висловлення недовіри вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України. Висловлення Верховною Радою України недовіри має наслідком звільнення посадової особи із займаної посади.

Кабінет Міністрів України в разі введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях:

- 1) працює відповідно до Регламенту Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану;
- 2) розробляє та вводить в дію План запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в окремих місцевостях України з урахуванням загроз та особливостей конкретної ситуації, яка склалася;
- 3) організовує та здійснює керівництво центральними та іншими органами виконавчої влади в умовах воєнного стану;
- 4) після початку збройного конфлікту здійснює заходи щодо створення відповідно до норм міжнародного гуманітарного права безпечних зон, організованих у спосіб, який дає змогу забезпечити захист цивільних осіб;
- 5) визначає особливості здійснення оборонних та публічних закупівель із забезпеченням захищеності державних замовників і замовників від воєнних загроз.

В умовах правового режиму воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені [Конституцією України](#) та законами України. Повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені [Конституцією України](#), в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені.

Повноваження Генерального штабу Збройних сил України

Генеральний штаб Збройних сил України:

1) бере участь у підготовці проекту типового плану запровадження та забезпечення правового режиму воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях;

2) організовує підготовку та здійснює керівництво Збройними силами України, з'єднаннями, частинами та органами інших військових формувань і правоохоронних органів під час виконання ними заходів правового режиму воєнного стану;

3) організовує діяльність військових адміністрацій, командувань видів Збройних сил України, управлінь оперативних командувань, командувань військових з'єднань та частин Збройних сил України на території, на якій введено воєнний стан;

4) розробляє та вносить на розгляд Ради національної безпеки і оборони України пропозиції щодо залучення інших військових формувань та правоохоронних органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

Повноваження військових адміністрацій

Військові адміністрації населених пунктів на відповідній території здійснюють повноваження із:

1) запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану;

2) забезпечення ефективного використання природних, трудових і фінансових ресурсів;

3) залучення на договірних засадах підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності до участі в комплексному соціально-економічному розвитку сіл, селищ, міст, координації цієї роботи на відповідній території;

4) розміщення на договірних засадах замовлень на виробництво продукції, виконання робіт (послуг), необхідних для територіальної громади, на підприємствах, в установах та організаціях;

5) складання та затвердження місцевого бюджету, внесення змін до нього, забезпечення виконання відповідного бюджету;

6) встановлення ставок місцевих податків і зборів відповідно до [Податкового кодексу України](#), якщо рішення відповідної ради з цих питань не прийнято;

7) прийняття рішень щодо надання відповідно до законодавства пільг зі сплати місцевих податків і зборів, якщо рішення відповідної ради з цих питань не прийнято;

8) встановлення в порядку і межах, визначених законодавством, тарифів на побутові, комунальні (крім тарифів, які встановлюються національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг), транспортні та інші послуги;

9) залучення на договірних засадах коштів підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, розташованих на відповідній території, та коштів населення, а також бюджетних коштів на будівництво, розширення, ремонт і утримання на пайових засадах об'єктів соціальної і виробничої інфраструктури та на заходи щодо охорони навколишнього природного середовища;

10) управління об'єктами житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, забезпечення їх належного утримання та ефективної експлуатації, необхідного рівня та якості послуг населенню;

11) встановлення для підприємств, установ та організацій, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, розміру частки прибутку, яка підлягає зарахуванню до місцевого бюджету;

12) здійснення управління майном, яке перебуває у комунальній власності відповідної територіальної громади (крім вирішення питань відчуження, у тому числі і шляхом приватизації комунального майна та надання комунального майна в оренду на строк понад один рік);

13) надання допомоги власникам квартир (будинків) в їх відбудові у разі пошкодження в результаті проведення бойових дій, терористичних актів, диверсій; організації за рахунок власних коштів і на пайових засадах будівництва, реконструкції і ремонту об'єктів комунального господарства та соціального призначення, житлових будинків, а також шляхів місцевого значення; виконання або делегування на конкурсній основі генеральній будівельній організації (підрядній організації) функцій замовника на будівництво, реконструкцію і ремонт житла, інших об'єктів соціальної та виробничої інфраструктури комунальної власності;

14) надання відповідно до закону містобудівних умов і обмежень забудови земельних ділянок;

15) управління закладами освіти, установами освіти, закладами охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, надавачами соціальних послуг, які належать територіальним громадам або передані їм, молодіжними, підлітковими закладами за місцем проживання; організації їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення; організації надання ними послуг, у тому числі соціальних;

16) забезпечення соціально-культурних закладів, які перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад, а також населення паливом, електроенергією, газом та іншими енергоносіями; вирішення питань водопостачання, відведення та очищення стічних вод; здійснення контролю за якістю питної води;

17) вирішення питань про надання за рахунок коштів місцевих бюджетів ритуальних послуг у зв'язку із похованням самотніх громадян, ветеранів війни та праці, а також інших категорій малозабезпечених громадян; надання допомоги на поховання громадян в інших випадках, передбачених законодавством;

18) сприяння організації призову громадян на строкову військову та альтернативну (невійськову) службу, а також їх мобілізації, підготовці молоді до служби в Збройних силах України, організації навчальних (перевірочних) та спеціальних військових зборів; забезпечення доведення до підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, а також населення наказу військового комісара про оголошення мобілізації;

19) бронювання робочих місць для військовозобов'язаних на підприємствах, в установах та організаціях відповідно до законодавства;

20) організації та участі у здійсненні заходів, пов'язаних із мобілізаційною підготовкою та цивільним захистом;

21) вирішення відповідно до законодавства питань, пов'язаних із наданням військовим частинам, установам, закладам освіти Збройних сил України службових приміщень і жилої площі, інших об'єктів, а також комунально-побутових послуг; здійснення контролю за їх використанням, наданням послуг;

22) сприяння організації виробництва і поставок у війська підприємствами та організаціями, що перебувають у комунальній власності, замовленої продукції, послуг, енергоресурсів;

23) здійснення заходів щодо створення належних умов для функціонування пунктів пропуску через державний кордон України;

24) сприяння Державній прикордонній службі України у підтриманні відповідного режиму на державному кордоні;

25) встановлення посиленої охорони та забезпечення у взаємодії з відповідними суб'єктами господарювання сталого функціонування важливих об'єктів національної економіки та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення;

26) вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин (крім вирішення питань відчуження з комунальної власності земельних ділянок та надання таких земельних ділянок в оренду на строк понад один рік);

27) вирішення відповідно до закону питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення строком не більше одного року, а також про скасування такого дозволу;

28) створення відповідно до закону за рахунок коштів місцевого бюджету установ з надання безоплатної первинної правової допомоги, призначення і звільнення керівників цих установ, залучення в установленому законом порядку фізичних чи юридичних осіб приватного права до надання безоплатної первинної правової допомоги;

29) сприяння діяльності суду, органів прокуратури, юстиції, служби безпеки, органів Національної поліції, адвокатури і Державної кримінально-виконавчої служби України;

30) заслуховування інформації прокурорів та керівників органів Національної поліції про стан законності, боротьби із злочинністю, охорони громадської безпеки і порядку та результати діяльності на відповідній території;

31) скасування актів виконавчих органів відповідної ради, які не відповідають [Конституції](#), законам України, іншим актам законодавства, рішенням відповідної ради, прийнятим у межах її повноважень;

32) встановлення відповідно до законодавства правил з питань забезпечення в населеному пункті чистоти і порядку, торгівлі на ринках, додержання тиші в громадських місцях, за порушення яких передбачено адміністративну відповідальність;

33) прийняття в межах, визначених законом, рішень з питань запобігання виникненню надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, гасіння пожеж, боротьби з епідеміями, епізоотіями, епіфітотіями;

34) прийняття рішення про дострокове припинення повноважень органів територіальної самоорганізації населення у випадках, передбачених законом;

35) створення відповідно до законодавства комунальних аварійно-рятувальних служб, пожежно-рятувальних підрозділів для забезпечення місцевої та/або добровільної пожежної охорони, здійснення заходів щодо забезпечення їх діяльності;

36) забезпечення централізованого тимчасового зберігання архівних документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових або інших правовідносин юридичних і фізичних осіб на відповідній території, та інших архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду;

37) вирішення питань збирання, транспортування, утилізації та знешкодження побутових відходів, знешкодження та захоронення трупів тварин;

38) організації місцевих ринків;

39) встановлення режиму роботи підприємств комунального господарства, торгівлі та громадського харчування, побутового обслуговування, що перебувають у комунальній власності відповідних територіальних громад;

40) затвердження маршрутів і графіків руху місцевого пасажирського транспорту незалежно від форми власності, узгодження цих питань стосовно транзитного пасажирського транспорту у випадках, передбачених законодавством;

41) забезпечення утримання в належному стані кладовищ, інших місць поховання та їх охорони;

42) залучення підприємств, установ та організацій, що не належать до комунальної власності відповідних територіальних громад, до участі в обслуговуванні населення засобами транспорту і зв'язку;

43) прийняття рішень про заборону торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі;

44) забезпечення в умовах воєнного стану реалізації державних гарантій, визначених законами України;

45) прийняття рішень про обстеження будівель і споруд, пошкоджених внаслідок бойових дій. Обстеження будівель і споруд, пошкоджених внаслідок бойових дій, здійснюється відповідно до [Закону України](#) "Про регулювання містобудівної діяльності";

46) прийняття рішень про демонтаж будівель і споруд, які за результатами обстеження, визначеного [пунктом 45](#) цієї частини, визнані аварійно небезпечними і такими, що становлять загрозу життю людей (крім об'єктів оборонного і спеціального призначення, об'єктів культурної спадщини та об'єктів, на які поширюється дія [Закону України](#) "Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку"). Розпорядження про демонтаж таких будівель і споруд вносяться до Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України в [Порядку ведення Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва](#);

47) прийняття рішень про внесення пропозиції до Ради національної безпеки і оборони України, погодженої обласною військовою адміністрацією, щодо здійснення примусового відчуження або вилучення рухомого майна, що використовується чи може використовуватися для забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу України і щодо якого існує ризик переривання його функціонування у зв'язку з перебуванням такого майна на території адміністративно-територіальної одиниці України, щодо якої існує загроза її тимчасової окупації та межі якої розташовані на відстані не більше 30 кілометрів від району ведення воєнних (бойових) дій або від тимчасово окупованої території.

Військові адміністрації населених пунктів здійснюють делеговані повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законами України.

Районна, обласна військові адміністрації здійснюють на відповідній території повноваження, віднесені до їхньої компетенції цим Законом, а також у разі прийняття Верховною Радою України за поданням Президента України рішення, передбаченого [частиною третьою](#) статті 10 цього Закону, або у разі тимчасової окупації або оточення адміністративного центру області, повноваження із:

1) складання та затвердження відповідно районних, обласних бюджетів, внесення змін до них, затвердження звітів про їх виконання; розподілу переданих з державного бюджету коштів у вигляді дотацій, субвенцій відповідно між районними бюджетами, місцевими бюджетами міст обласного значення, сіл, селищ, міст районного значення;

2) здійснення управління об'єктами спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, що перебувають в управлінні районних і обласних рад (крім вирішення питань відчуження, у тому числі шляхом приватизації, таких об'єктів); призначення і звільнення їх керівників;

3) вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин (крім вирішення питань відчуження з комунальної власності земельних ділянок);

4) вирішення згідно із законом питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів відповідно районного, обласного значення, а також про скасування такого дозволу;

5) встановлення правил користування водозабірними спорудами, призначеними для задоволення питних, побутових та інших потреб населення, зон санітарної охорони джерел водопостачання, обмеження або заборони використання підприємствами питної води у промислових цілях;

6) прийняття у межах, визначених законом, рішень з питань захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями;

7) встановлення посиленої охорони об'єктів критичної інфраструктури та об'єктів, які забезпечують життєдіяльність населення;

8) прийняття рішень про звернення до суду щодо визнання незаконними актів місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права територіальних громад у сфері їх спільних інтересів;

9) заслуховування інформації прокурорів та керівників органів Національної поліції про стан законності, боротьби зі злочинністю, охорони громадської безпеки і порядку та результати діяльності на відповідній території;

10) встановлення у порядку та межах, визначених законодавством, тарифів на житлово-комунальні послуги;

11) прийняття рішень про заборону торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі;

12) забезпечення в умовах воєнного стану реалізації державних гарантій, визначених законами України.

У разі необхідності переміщення (евакуації) виробничих потужностей підприємств будь-якої форми власності із зони бойових дій обласна, Київська міська військова адміністрація, з території якої переміщуються (евакууються) виробничі потужності, та обласна військова адміністрація (а у разі припинення або скасування воєнного стану на відповідній території - обласна, Київська міська державна адміністрація), на територію якої такі потужності переміщуються (евакууються), приймають спільне рішення, яким визначаються:

1) перелік осіб, яким надається право на одержання в оренду без проведення земельних торгів земельної ділянки державної, комунальної власності для розміщення виробничих потужностей підприємств, переміщених (евакуйованих) із зони бойових дій;

2) перелік підприємств, виробничі потужності яких підлягають переміщенню (евакуації) із зони бойових дій.

Порядок визначення підприємств, виробничі потужності яких підлягають переміщенню (евакуації) із зони бойових дій, та осіб, яким надається право на одержання в оренду без проведення земельних торгів земельної ділянки державної, комунальної власності для розміщення виробничих потужностей підприємств, переміщених (евакуйованих) із зони бойових дій, затверджується Кабінетом Міністрів України. Такий порядок повинен передбачати, у тому числі, збирання відомостей, необхідних для розгляду питання про встановлення та зміну цільового призначення земельної ділянки відповідно до [Земельного кодексу України](#) та [Закону України "Про регулювання містобудівної діяльності"](#).

Обласні, Київська міська військові адміністрації приймають рішення про розміщення місць тимчасового зберігання відходів від руйнувань, зумовлених бойовими діями, терористичними актами, диверсіями або проведенням робіт з ліквідації їх наслідків.

Територіальні громади, на територіях яких ведуться бойові дії, а також населені пункти, які є оточеними, визначаються відповідними обласними військовими адміністраціями за погодженням з Генеральним штабом Збройних сил України.

Залучення військових формувань та правоохоронних органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану

За рішенням Ради національної безпеки і оборони України, введеним у дію в установленому порядку указом Президента України, утворені відповідно до законів України військові формування залучаються разом із правоохоронними органами до вирішення завдань, пов'язаних із запровадженням і здійсненням заходів правового режиму воєнного стану, згідно з їх призначенням та специфікою діяльності.

Органи державної влади України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, а також громадяни зобов'язані сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану на відповідній території.

Порядок взаємодії військового командування та військових адміністрацій з міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади щодо забезпечення додержання правового режиму воєнного стану, захисту безпеки громадян та інтересів держави, а також підпорядкування чи оперативного підпорядкування їм інших утворених відповідно до законів України військових формувань та правоохоронних органів, або їх з'єднань, військових частин, установ та організацій визначається Верховним Головнокомандувачем Збройних сил України.

В умовах воєнного стану забороняються:

зміна [Конституції України](#);

зміна [Конституції Автономної Республіки Крим](#);

проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування;

проведення всеукраїнських та місцевих референдумів;

проведення страйків, масових зібрань та акцій.

Верховна Рада України не пізніше ніж у дев'яностоденний строк з дня припинення чи скасування воєнного стану, якщо чергові або позачергові вибори до відповідних органів мали бути проведені в період, на який було введено воєнний стан, приймає рішення про призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих виборів.

Правовий статус та обмеження прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб в умовах воєнного стану визначаються відповідно до [Конституції України](#) та цього Закону. В умовах воєнного стану не можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені [частиною другою](#) статті 64 Конституції України.

У процесі трудової діяльності осіб, щодо яких запроваджена трудова повинність, забезпечується дотримання таких стандартів, як мінімальна заробітна плата, мінімальний термін відпустки та час відпочинку між змінами, максимальний робочий час, врахування стану здоров'я особи тощо. На час залучення працюючої особи до виконання трудової повинності поза місцем її роботи за трудовим договором за нею після закінчення виконання таких робіт зберігається відповідне робоче місце (посада).

Введення воєнного стану не може бути підставою для застосування тортур, жорстокого чи принижуючого людську гідність поводження або покарання. Будь-які спроби використати введення воєнного стану для захоплення влади тягнуть за собою відповідальність згідно із законом.

Інформування Генерального секретаря ООН та іноземних держав

Україна відповідно до [Міжнародного пакту про громадянські та політичні права](#) у разі введення воєнного стану негайно повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому пакті, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення. У повідомленні зазначається також дата припинення дії відповідних відхилень від зобов'язань, передбачених [Міжнародним пактом про громадянські та політичні права](#). Про зміни межі відхилень від зобов'язань за [Міжнародним пактом про громадянські та політичні права](#) або строку дії обмежень прав і свобод та причин прийняття такого рішення Україна повідомляє Генерального секретаря ООН у порядку, визначеному частинами першою та другою цієї статті.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення терміну «надзвичайний стан».
2. В якому разі може бути введений надзвичайний стан?
3. Який порядок введення надзвичайного стану?
4. Якими керівними органами здійснюється командування при введенні надзвичайного стану?
5. Назвіть основні заходи правового режиму надзвичайного стану.
6. Дайте визначення терміну «воєнний стан».
7. В якому разі може бути введений воєнний стан?
8. Який порядок введення воєнного стану?
9. Якими керівними органами здійснюється командування при введенні воєнного стану?
10. Назвіть основні заходи правового режиму воєнного стану.

Глава 16. ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА ОРГАНАМИ ТА ПІДРОЗДІЛАМИ ДСНС УКРАЇНИ

План:

- 16.1. Поняття, основні завдання та принципи міжнародного гуманітарного права.
- 16.2. Основні положення міжнародного гуманітарного права стосовно захисту цивільного населення.
- 16.3. Застосування норм міжнародного гуманітарного права у діяльності органів та підрозділів ДСНС України.
- 16.4. Відповідальність за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: Женевська конвенція, міжнародне гуманітарне право (МГП), міжнародний збройний конфлікт, неміжнародний (внутрішній) збройний конфлікт, заборонені методи і засоби ведення воєнних дій, розпізнавання осіб і об'єктів, серйозні порушення МГП.

16.1. Поняття, основні завдання та принципи міжнародного гуманітарного права

Міжнародне гуманітарне право – система міжнародно визнаних правових норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, встановлюють права і обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечення захисту жертв конфлікту та визначають відповідальність за порушення цих норм. Його іноді також називають правом збройних конфліктів або правом війни.

Завданням міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) є захист жертв збройних конфліктів та регулювання бойових дій на основі балансу між військовою необхідністю та гуманністю.

Основна мета МГП полягає в обмеженні засобів і методів ведення війни, що можуть застосовувати сторони конфлікту, а також у забезпеченні захисту та гуманного поводження з особами, які не беруть або припинили брати безпосередню участь у бойових діях. Загалом, МГП охоплює ті норми міжнародного права, що встановлюють мінімальні стандарти гуманності, яких необхідно дотримуватися у будь-якій ситуації збройних конфліктів.

Як і будь-яка інша галузь міжнародного права МГП базується на трьох окремих джерелах: **міжнародні договори, звичаєве право та загальні принципи права.**

Обсяг зобов'язань сторони міжнародного збройного конфлікту (війни) визначається як нормами звичаєвого права, так і договірними нормами МГП, ратифікованими кожною стороною.

Під час збройного конфлікту неміжнародного характеру обсяг зобов'язань з дотримання МГП для сторін – учасників конфлікту (держава та антиурядові сили) визначається спільною статтею 3 Женевських конвенцій 1949 року та II Додатковим протоколом 1977 року, іншими конвенціями, що ратифіковані державою, а також нормами звичаєвого міжнародного гуманітарного права.

Під час міжнародних збройних конфліктів застосування норм припиняється із загальним закінченням воєнних дій, а на окупованій території - із закінченням окупації, за винятком застосування щодо осіб, чие звільнення, репатріація або влаштування будуть здійснені після цих строків. Ці особи мають перебувати під захистом відповідних положень Женевської конвенції 1949 року та I Додаткового протоколу 1977 року аж до їхнього звільнення, репатріації або влаштування.

У випадках, не передбачених міжнародними угодами, цивільні особи та комбатанти залишаються під захистом і дією загальних принципів міжнародного права, які базуються на сталих звичаях, принципах гуманності та вимогах суспільної свідомості.

Збройний конфлікт має місце, коли у відносинах між державами застосовується збройна сила або встановлюється воєнна окупація (міжнародні збройні конфлікти), або коли є тривале збройне насильство між

урядовими силами та організованими збройними групами, або між такими групами (неміжнародні збройні конфлікти). Воєнна окупація існує тією мірою і доти, доки одна держава зберігає військову владу над всією або ж частиною території іншої держави, навіть якщо така окупація не зустрічає збройного опору.

Міжнародний збройний конфлікт – будь-яке зіткнення між двома або більше державами із застосуванням збройних сил.

Неміжнародний (внутрішній) збройний конфлікт (збройний конфлікт неміжнародного характеру) – тривалі та інтенсивні збройні зіткнення на території держави між урядовими збройними силами і організованими збройними формуваннями або між організованими збройними формуваннями.

До неміжнародного (внутрішнього) збройного конфлікту належать такі ситуації, коли:

у межах території однієї держави починаються чітко визначені воєнні зіткнення між збройними силами та іншими організованими збройними формуваннями або між організованими збройними формуваннями;

організовані збройні формування здійснюють контроль над частиною території держави, який дає їм можливість вести безперервні та узгоджені воєнні дії.

До неміжнародних (внутрішніх) збройних конфліктів не належать випадки порушення громадського порядку та ситуації внутрішньої напруженості (наприклад, масові заворушення, терористичні акти, окремі акти насильства тощо).

Основні завдання та застосовність МГП

Основне завдання МГП – захист осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях, а також тих, які перестали брати в них участь у результаті хвороби, поранення або будь-якої іншої причини, незалежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови або інших ознак.

Для виконання цього завдання МГП:

визначає правовий статус осіб і об'єктів, які знаходяться у районі (зоні) ведення воєнних дій;

встановлює ряд обмежень у виборі засобів, методів ведення воєнних дій сторонами, що воюють;

регламентує права та обов'язки осіб, які знаходяться під захистом МГП;

встановлює відповідальність держави і окремих осіб за порушення його норм.

Згідно норм МГП сторони конфлікту повинні виконувати свої зобов'язання за будь-яких обставин незалежно від поведінки супротивника та характеру або причин конфлікту.

Застосовність МГП, що регулює міжнародні збройні конфлікти, починається з оголошення війни або, за його відсутності, з фактичного застосування збройної сили, що виражає воєнний намір. Також застосування МГП може розпочинатись із того факту, що одна держава вторгається в іншу з метою окупації всієї або частини її території, навіть якщо таке вторгнення відбувається без збройного опору.

Припинення збройного конфлікту, як і його початок, повинні визначатися на підставі фактичних та об'єктивних критеріїв. В такому разі припинення бойових дій, припинення вогню або перемир'я та навіть мирна угода не обов'язково означають завершення міжнародного збройного конфлікту. Ймовірніше, якщо їх розглядати у поєднанні з іншими елементами, такі чинники вказують на намір сторін, що воюють, привести збройний конфлікт до повного завершення. Вирішальним критерієм завжди є те, що збройне протистояння між сторонами, що воюють, припинено на тривалий час в умовах, які можна раціонально тлумачити як загальне припинення воєнних дій.

Часові межі міжнародного збройного конфлікту слід відрізняти від часу застосування положень МГП, пов'язаних із цими конфліктами. Насправді, той факт, що конфлікт закінчився, не виключає, що окремі положення МГП продовжують застосовуватися навіть після завершення конфлікту. Наприклад, особи, позбавлені волі з причин, пов'язаних із збройним конфліктом, залишаються під захистом МГП, доки вони не будуть звільнені та повернуті на батьківщину, або їхнє становище іншим чином не буде врегульовано, а колишні воюючі сторони, також залишаються зв'язаними зобов'язаннями в контексті відновлення сімейних зв'язків, ведення обліку померлих і безвісті зниклих, а також зобов'язані вирішувати аналогічні гуманітарні питання.

Застосовність МГП не може обмежуватися лише тими районами держав, які воюють, де фактично ведуться бойові дії, а поширюється на будь-яке діяння, що має зв'язок з конфліктом (тобто здійснюється з причин, пов'язаних з конфліктом). Дійсно, вже за традиційним правом війни відносини між державами, що воюють, регулюються цим правом у всіх випадках, коли вони вступають у відносини, хоча право нейтралітету може перешкоджати їм вступати в бойові дії за межами їх відповідних територій, у міжнародному повітряному просторі або у відкритому морі.

МГП спеціально призначене для застосування у ситуаціях збройного конфлікту. Тому сторони збройного конфлікту зобов'язані за будь-яких обставин виконувати норми МГП та не можуть виправдовувати невиконання МГП, посилаючись на жорстоку природу конфлікту. Це також означає, що МГП однаковою мірою є обов'язковим для всіх учасників збройного конфлікту, незалежно від їх мотивів, характеру або причин конфлікту.

Держава, що здійснює своє право на самооборону чи законно намагається відновити правопорядок на своїй території, повинна настільки ж точно застосовувати МГП, як і держава-агресор або недержавна збройна група, що вдалися до застосування сили з порушенням міжнародного чи національного права (рівність сторін конфлікту). Крім того, сторони повинні дотримуватись МГП, навіть якщо його порушує їх супротивник (відсутність принципу взаємності щодо гуманітарних зобов'язань).

МГП базується на балансі між міркуваннями військової необхідності та гуманності. З одного боку, воно визнає, що для перемоги над супротивником у воєнний час, військова необхідність може вимагати заподіяння смерті, поранень та руйнувань, а також запровадження більш суворих заходів безпеки, ніж це було б дозволено у мирний час.

З іншого боку, МГП також чітко встановлює, що військова необхідність не дає сторонам, що воюють, карт-бланш на ведення нічим не обмеженої війни. Навпаки, міркування про гуманність накладають певні обмеження на засоби та методи ведення війни і вимагають, щоб із тими, хто потрапив до рук супротивника, поводитися гуманно за будь-яких обставин. Баланс між військовою необхідністю та гуманністю знаходить конкретніше вираження в низці основних принципів, коротко викладених нижче.

Основні принципи МГП

Наріжним каменем МГП є **принцип розрізнення**. Він заснований на визнанні того, що *«єдина законна мета, яку повинні переслідувати держави під час війни, полягає в послабленні збройних сил супротивника»*, тоді як *«цивільне населення й окремі цивільні особи користуються загальним захистом від небезпек, що виникають у зв'язку з воєнними операціями»*.

Отже, сторони збройного конфлікту зобов'язані *«завжди розрізняти цивільне населення й комбатантів, а також цивільні об'єкти та військові цілі та відповідно спрямовувати свої дії тільки проти військових цілей»*.

Принцип розрізнення також включає обов'язок уникати або, у будь-якому випадку, мінімізувати заподіяння випадкової смерті, поранень та знищення людей і об'єктів, захищених від прямого нападу.

Відповідно, МГП вимагає, що *«при проведенні воєнних операцій повинна постійно виявлятися турбота про те, щоб оберігати цивільне населення, цивільних осіб і цивільні об'єкти»*. Це стосується і сторони, що здійснює напад, яка повинна зробити все можливе, щоб уникнути завдання випадкової шкоди внаслідок своїх операцій (запобіжні заходи під час здійснення нападу),

і сторони, на яку здійснюється напад, і яка, наскільки це можливо, повинна вжити всіх необхідних заходів для захисту цивільного населення під своїм контролем від наслідків нападів супротивника (запобіжні заходи від наслідків нападу).

У ситуаціях, за яких неможливо уникнути завдання випадкової шкоди цивільним особам чи цивільним об'єктам, діє **принцип пропорційності та мінімізації зайвих страждань**.

Відповідно, ті, хто планують чи приймають рішення про напад, повинні не починати або припинити будь-який *«напад, що, як можна очікувати, попутно потягне за собою втрати життя серед цивільного населення, поранення цивільних осіб та завдасть шкоду цивільним об'єктам, або те й інше разом, які були б надмірними»*.

у порівнянні з конкретною і безпосередньою військовою перевагою, яку передбачається таким чином досягти».

Тобто МГП не лише захищає цивільних осіб від наслідків бойових дій, а також забороняє або обмежує засоби та методи ведення бойових дій, що, як вважається, призводять до зайвих страждань або надмірних ушкоджень комбатантам. Відповідно, під час ведення бойових дій забороняється «застосовувати зброю, снаряди, речовини й методи ведення воєнних дій, здатні завдати надмірних ушкоджень або зайвих страждань».

Одна з основних норм МГП полягає в тому, що всі особи, які потрапили під владу супротивника, мають право на гуманне поводження незалежно від їхнього статусу та попередньої функції або діяльності (**принцип гуманного поводження**).

Відповідно МГП відображає звичаєвий «мінімальний рівень» захисту, що є обов'язковим у будь-якому збройному конфлікті, та встановлює: «З особами, які не беруть активної участі в бойових діях, включно з особами зі складу збройних сил, які склали зброю, а також із тими, хто виведений зі строю у наслідок хвороби, поранення, затримання чи з будь-якої іншої причини, поводяться гуманно, без будь-якої ворожої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування, статі, походження чи майнового стану чи будь-яких інших подібних критеріїв».

Незважаючи на те, що МГП прямо дозволяє сторонам конфлікту «вживати до осіб, що перебувають під їхнім контролем, таких заходів контролю чи безпеки, які будуть визнані за необхідні під час ведення війни», право на гуманне поводження є абсолютним і застосовується не лише до осіб, позбавлених волі, а й загалом до мешканців територій під контролем супротивника.

Заборонені методи і засоби ведення воєнних дій

З метою запобігання зайвим стражданням та невинуватим жертвам серед цивільного населення, заподіяння великого і довгострокового збитку природному середовищу, пов'язаним із воєнними діями, для сторін, що воюють, встановлюються заборони та обмеження у виборі методів і засобів ведення воєнних дій:

- убивати або завдавати поранення цивільним особам;
- убивати або завдавати поранення особам, яких визнано чи яких за даних обставин належить визнати особами, які вибули зі строю. Особою, що вибула зі строю, вважається будь-яка особа, яка: перебуває під владою супротивної сторони; зрозуміло виражає намір здатися в полон; неприємна чи яким-небудь іншим чином виведена зі строю внаслідок поранення чи хвороби й тому не здатна оборонятися, за умови, що в будь-якому разі ця особа утримується від ворожих дій і не намагається втекти;
- убивати парламентаря і осіб, які його супроводжують;
- нападати на осіб, які зазнають корабельної аварії або покидають на парашуті літальний апарат, що терпить лихо, і які не чинять ворожих дій (за винятком осіб, які десантуються у складі повітряних десантів);
- застосовувати силу, що допускається стосовно осіб, які не мають права на захист від прямих нападів, але у конкретних обставинах перевищує необхідну для досягнення законної військової мети;
- примушувати осіб, які знаходяться під захистом МГП, брати участь у воєнних діях;
- віддавати наказ «нікого не залишати в живих» або загрожувати ним;
- брати заручників;
- вводити противника в оману шляхом віроломства;
- використовувати не за призначенням розпізнавальні емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця чи Червоного Кристала, міжнародні розпізнавальні знаки цивільної оборони та розпізнавальні знаки культурних цінностей, міжнародний спеціальний знак особливо небезпечних об'єктів, білий прапор парламентаря, інші міжнародно визнані знаки і сигнали;
- незаконно використовувати розпізнавальну емблему Організації Об'єднаних Націй;

– вдаватися до нападів невибіркового характеру, до яких належать напади: не спрямовані на конкретні військові об'єкти; при яких застосовуються методи або засоби ведення воєнних дій, які не можуть бути спрямовані на конкретні військові об'єкти; при яких застосовуються методи або засоби ведення воєнних дій, наслідки яких не можуть бути обмежені, як це вимагається згідно з Додатковими протоколами до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, і які у кожному такому випадку вражають військові об'єкти й цивільних осіб або цивільні об'єкти, не розрізняючи їх;

– здійснювати напад невибіркового характеру, який може спричинити такі втрати серед цивільного населення та такий збиток цивільним об'єктам, що будуть непорівнянними з досягненням необхідної військової переваги над противником;

– здійснювати терор щодо цивільного населення;

– використовувати голод серед цивільного населення з метою досягнення воєнних цілей;

– знищувати, вивозити або приводити в несправність об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення;

– нападати на медичні формування та санітарно-транспортні засоби, які мають належні відмітні емблеми (знаки) і сигнали, хоча відсутність емблем не означає відсутність захисту, що надається таким об'єктам, але ускладнює ідентифікацію таких об'єктів;

– здійснювати вогневе ураження населених пунктів, портів, осель, храмів та госпіталів (за умови, коли вони не використовуються у воєнних цілях);

– знищувати культурні цінності, історичні пам'ятники, місця відправлень культових обрядів та об'єкти, які складають культурну чи духовну спадщину народів, а також використовувати їх з метою досягнення успіху в бойових діях;

– знищувати або захоплювати власність противника та власність цивільного населення, крім випадків, коли такі дії викликані абсолютною військовою необхідністю;

– віддавати на розграбування населені пункти або місцевості.

У ході воєнних дій забороняється застосовувати такі засоби:

– розривні кулі та кулі, що легко розвертаються або сплющуються в тілі людини (кулі з твердою оболонкою, яка не повністю покриває осердя або має надрізи);

– отрути, отруйні речовини та сильнодіючі отруйні речовини;

– бактеріологічну (біологічну) і токсичну зброю;

– будь-яку зброю, дія якої полягає у завданні ураження осколками, що не виявляються в людському тілі рентгенівськими променями;

– міни, призначені для вибуху від присутності, близькості або безпосереднього впливу людини, які виводять з ладу, калічать або вбивають одного або кількох людей;

– будь-які міни, що самодеактивуються, оснащені елементом невилучення, який може функціонувати після того, як міна втратила спроможність до спрацювання;

– міни-пастки (будь-які пристрої чи матеріали, інші ніж протипіхотні міни, які спроектовані, сконструйовані чи пристосовані для того, щоб убивати чи завдавати ушкоджень, і які спрацьовують раптово, коли людина торкається чи наближається до начебто нешкідливого предмета або здійснює, здавалося б, безпечну дію), що якимось чином сполучені або асоціюються з міжнародно визнаними захисними емблемами, знаками чи сигналами, а також з іншими предметами (об'єктами), які не становлять небезпеки для людини (пораненими або померлими, медичним обладнанням, дитячими іграшками тощо);

– дистанційні міни, встановлення яких не відповідає визначеним технічним вимогам;

– торпеди без пристрою самоліквідації;

– автоматичні підводні контактні міни, які закріплені на мінрепах, коли вони перестають бути безпечними, якщо зриваються з якоря;

- лазерну зброю, що призначена для заподіяння постійної сліпоти органам зору людини, яка не використовує оптичні прилади;
- засоби впливу на природне середовище, що має довгострокові серйозні наслідки руйнації;
- запалювальні засоби проти цивільного населення і цивільних об'єктів, а також для знищення лісів та іншого виду рослинного покриву, за винятком випадків, зазначених в Основних вимогах Протоколу III "Про заборону або обмеження застосування запалювальної зброї" до Конвенції ООН 1980 року про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невибіркову дію".

16.2. Основні положення МГП стосовно захисту цивільного населення

Правову основу захисту цивільного населення під час збройних конфліктів складають положення IV Женевської конвенції про захист прав цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. (далі – Конвенція) та прийняті 8 червня 1977 р. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) та Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II).

Конвенція про захист цивільного населення регламентує гуманне поводження з населенням, що перебуває на окупованій території, і захищає його права.

Основними правилами, які регламентує ця Конвенція, є:

- під час усіх збройних конфліктів право сторін, що воюють, на вибір методів та засобів ведення війни не є необмеженим;
- сторони, що воюють, повинні постійно розрізняти цивільне населення та комбатантів, цивільні об'єкти та військові цілі, а також скеровувати свої операції лише проти військових цілей;
- цивільні особи користуються захистом від нападу, крім випадків і тоді, коли вони беруть безпосередню участь у бойових діях.

Принцип розрізнення також передбачає обов'язок запобігати помилкам у визначенні цілей та уникати або, у будь-якому разі, мінімізувати випадкові загибелі або поранення цивільних осіб та випадкові знищення цивільних об'єктів.

У Конвенції цивільне населення визначається від протилежного як таке, що включає всіх осіб, які не є учасниками збройних сил сторони конфлікту або народного ополчення (мешканці неокупованої території, які під час наступу супротивника спонтанно беруть зброю, щоб протистояти вторгненню сил супротивника).

Визначення також охоплює цивільних осіб, які супроводжують збройні сили, але не входять до їх складу, таких як воєнні кореспонденти та, зазвичай, учасники приватних військових компаній, а також цивільні службовці органів розвідки чи працівники правоохоронних органів, навіть якщо деякі з них можуть мати право на статус військовополоненого після захоплення. Якщо є сумніви щодо цивільного статусу особи – ця особа повинна розглядатися як цивільна особа.

Відповідно до Конвенції цивільне населення поділено на те, що знаходиться у державі ворогуючої сторони і те, що перебуває на території, окупованій противником. Не зважаючи на факт місцеперебування цивільної особи (перебування на окупованій території чи перебування на території противника), вона має право на захист своїх інтересів, честі та гідності, поваги до своєї особистості, а також до своїх переконань, традицій тощо.

МГП також встановлює захист об'єктів, які не мають військового значення, обмежує сторони, що воюють, у виборі засобів і методів ведення війни.

Об'єкти, які знаходяться під захистом МГП:

- медичні формування;
- санітарно-транспортні засоби;
- цивільні об'єкти;
- культурні цінності;
- установки і споруди, що містять небезпечні сили;
- об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення;
- об'єкти цивільної оборони;
- місцевості, що не обороняються;
- демілітаризовані зони;
- санітарні та безпечні зони і місцевості;
- нейтралізовані зони;
- госпітальні зони та місцевості;
- природне середовище.

Напад на такі об'єкти заборонено.

У випадках, не передбачених міжнародними угодами, цивільні особи залишаються під захистом і дією загальних принципів міжнародного права, які базуються на сталих звичаях, принципах гуманності та вимогах суспільної свідомості.

Особи, які знаходяться під захистом МГП:

- жертви збройних конфліктів;
- медичний і духовний персонал;
- парламентарі і особи, які їх супроводжують;
- персонал цивільної оборони;
- персонал, який відповідає за захист і охорону культурних цінностей;
- персонал, який бере участь у гуманітарних акціях.

Напад на таких осіб забороняється.

До установок чи споруд, що містять небезпечні сили, належать атомні електростанції, греблі, дамби, руйнація яких може призвести до втрати контролю над небезпечними руйнівними факторами і спричинити великі втрати серед цивільного населення.

Загальний захист від нападу припиняється, якщо:

- щодо гребель і дамб – тільки в тому разі, якщо вони використовуються будь-яким чином, що різниться від їх нормального функціонування, та для регулярної істотної і безпосередньої підтримки воєнних операцій і якщо такий напад є єдиним практично можливим засобом припинити таку підтримку;
- щодо атомних електростанцій – тільки в тому разі, якщо вони виробляють електроенергію для регулярної істотної і безпосередньої підтримки воєнних операцій і якщо такий напад є єдиним практично можливим засобом припинити таку підтримку;
- щодо інших воєнних об'єктів, розміщених у цих установках або спорудах чи поблизу них, – тільки в тому разі, якщо вони використовуються для регулярної і безпосередньої підтримки воєнних операцій і якщо такий напад є єдиним практично можливим засобом припинити таку підтримку.

Цивільне населення та окремі цивільні особи не можуть бути об'єктом нападу доти, доки вони не беруть безпосередньої участі у збройному конфлікті.

Забороняється віддавати накази і розпорядження щодо примусового переміщення цивільних осіб у зв'язку зі збройним конфліктом, якщо це не викликано вимогами їхньої безпеки.

Для нейтральних та безсторонніх гуманітарних організацій передбачається можливість здійснення їхніх функцій щодо жертв збройних конфліктів. За узгодженням із державою-учасницею ними можуть здійснюватися гуманітарні операції щодо надання допомоги цивільному населенню.

Сторони збройного конфлікту повинні надавати дозвіл і сприяти швидкому і безперешкодному надходженню гуманітарної допомоги до цивільних осіб, що її потребують, за умови, що така допомога має неупереджений характер, здійснюється без дискримінації і підлягає контролю з боку сторін конфлікту.

Цивільне населення знаходяться під захистом, який забороняє:

- перетворювати його в об'єкти нападу;
- використовувати для захисту певних пунктів або районів від нападу противника (зокрема для захисту військових об'єктів);
- здійснювати напади невибіркового характеру.

Жінки і діти користуються особливою повагою, МГП передбачає їх захист від зґвалтування, примусу до проституції та будь-яких інших непристойних зазіхань. Цивільних осіб, які підозрюються в участі у збройному конфлікті, затримують і передають правоохоронним органам. До моменту передачі забезпечується їхня охорона від можливого зазіхання на фізичну недоторканність.

Забороняється знищення, вивіз або приведення в несправність об'єктів, що необхідні для виживання цивільного населення (запасів продуктів харчування, сільськогосподарських районів, в яких виробляються продукти харчування, посівів, худоби, споруд, призначених для постачання питної води і збереження її запасів, іригаційних споруд тощо), якщо вони не використовуються в інтересах військових частин (підрозділів) противника або прямої підтримки їх бойових дій.

Знищення, вивіз або приведення в несправність таких об'єктів не має призводити до голоду та вимушеного виїзду цивільного населення. Допускається знищення, вивіз або приведення в несправність об'єктів, які необхідні для виживання цивільного населення, в інтересах оборони своєї національної території від вторгнення противника у разі військової необхідності.

Запобіжні заходи при здійсненні нападів. Слід наголосити, що на всіх етапах нападів принцип здійснення запобіжних заходів повинен застосовуватися не тільки в поєднанні з принципом пропорційності, але й незалежно від нього. Інакше кажучи, навіть якщо очікувані випадкові втрати серед цивільного населення, поранення цивільних осіб та шкода цивільним об'єктам не є надмірними у співвідношенні з конкретною та безпосередньою військовою перевагою, яка очікується у разі здійснення нападу, сторона, що наступає, все ж таки повинна вжити всіх можливих запобіжних заходів для вибору засобів та методів ведення бойових дій, які дозволять уникнути завдання випадкової шкоди цивільним особам настільки, наскільки це можливо.

Запобіжні заходи перед початком нападу. Ті, хто планує і приймає рішення про здійснення нападу, повинні зробити все можливе, щоб переконатися в тому, що обрані цілі є військовими цілями, і що МГП не забороняє здійснення нападів на них з якихось інших причин.

За замовчуванням МГП надає цивільний статус всім об'єктам, які не можуть позитивно оцінюватися як військові цілі, або особам, які не є учасниками збройних сил.

У разі виникнення сумнівів, тобто за відсутності достатніх доказів протилежного, ці особи повинні вважатися цивільними, а об'єкти, що зазвичай призначені для цивільних цілей, такі як місця поклоніння, будинки чи школи, повинні вважатися цивільними об'єктами.

Відповідно до принципу пропорційності, ті, хто планує або приймає рішення про напад, також повинні зробити все можливе для того, щоб оцінити, чи може такий напад спричинити надмірну випадкову шкоду, і, якщо так, утриматися від нього. Сюди входить обов'язок вживати всіх можливих запобіжних заходів, включно з вибором засобів та методів, з метою уникнення та, в будь-якому випадку, мінімізації нанесення випадкової шкоди цивільним особам та цивільним об'єктам.

Крім того, всі сторони, що воюють, зобов'язані надавати ефективно попередження про напади, які можуть вплинути на цивільне населення, крім випадків, коли цього не дозволяють обставини (наприклад, якщо успіх

нападу залежить від ефекту неочікуваності нанесення удару). Там, де можливий вибір між кількома військовими цілями для одержання аналогічної військової переваги, сторони, що воюють, повинні скеровувати свої напади проти таких об'єктів, напад на які, як очікується, може призвести до найменшого рівня небезпеки для цивільних осіб та цивільних об'єктів.

Запобіжні заходи під час нападу. Навіть після того, як напад розпочався, він має бути припиненим або призупиненим, якщо стане очевидним, що ціль була помилково визначена як військова ціль (наприклад, погано відмічена військова вантажівка, що, як виявляється, використовується винятково як автомобіль швидкої медичної допомоги), більше не кваліфікується як військова ціль (наприклад, комбатанти, які демонструють намір здатися або іншим чином вибули зі строю, або що випадкова шкода, котра, як очікується, може бути результатом цього нападу, є більшою, або військова перевага меншою, ніж передбачалося, що робить першу надмірною порівняно з останньою відповідно до принципу пропорційності.

Запобіжні заходи від наслідків здійснення нападів. МГП вимагає не лише від сторони, що здійснює напад, а й від сторони, на яку здійснюється напад, вживати запобіжних заходів. Так, сторони, що воюють, повинні вжити всіх практично можливих запобіжних заходів для захисту цивільного населення та цивільних об'єктів під їхнім контролем від небезпек, спричинених військовими операціями. Зокрема, це зобов'язання означає, що сторони, що воюють, мають обов'язок, наскільки це максимально практично можливо, уникати розміщення військових цілей у густонаселених районах або поблизу них, а також розташовувати цивільне населення, окремих цивільних осіб та цивільні об'єкти, що перебувають під їхнім контролем, подалі від території із військовими цілями.

Крім того, з метою захисту цивільного населення та цивільних об'єктів, які перебувають під їхнім контролем, сторони, що воюють, можуть, наприклад, створювати сховища, траншеї та безпечні місця, розповсюджувати інформацію, попередження та вказівки напрямку руху, евакуювати цивільних осіб, охороняти цивільне майно та мобілізувати організації цивільної оборони.

Особливості застосування МГП щодо захисту цивільного населення у контексті не міжнародних збройних конфліктів

Сучасне МГП, що регулює неміжнародні збройні конфлікти, не містить конкретної глави про ведення бойових дій, де б визначались основні терміни, пов'язані з бойовими діями, такі як «цивільні особи», «збройні сили» та «напади», або норми, які б детально регулювали питання підготовки та проведення військових операцій.

Незважаючи на це, спільна стаття 3 та Додатковий протокол II фактично відображають таку ж логіку, як і договірне МГП, що регулює ведення бойових дій у міжнародних збройних конфліктах. Отже, всі положення МГП, які регулюють неміжнародні збройні конфлікти, є однаково обов'язковими для всіх сторін, що воюють, незалежно від того, є вони державами або недержавними збройними групами (рівноправність сторін, що воюють).

Крім того, Додатковий протокол II фактично дублює відповідні положення Додаткового протоколу I у контексті прямої заборони не давати пощади і нападів на цивільне населення, об'єктів, які необхідні для виживання цивільного населення, установки та споруди, що становлять небезпеку, а також культурних об'єктів та місць поклоніння. Фактично, договірне МГП, що застосовується в неміжнародних збройних конфліктах, ґрунтується на тому ж кардинальному розмежуванні між бойовиками та цивільними особами, як і МГП, що регулює міжнародні збройні конфлікти.

У МГП, що регулює неміжнародні збройні конфлікти, перша категорія охоплює «збройні сили», «антиурядові збройні сили» та «інші організовані збройні групи», котрі проводять «безперервні та узгоджені військові операції» під «відповідальним командуванням», тоді як друга категорія охоплює «цивільне населення» та «окремих цивільних осіб», які «користуються загальним захистом від небезпек, що виникають внаслідок військових операцій, які проводяться цими збройними силами або групами». Відповідно, прямі напади на

цивільне населення та окремих цивільних осіб, а також вчинення актів насильства або погрози насильством, основною метою яких є поширення терору серед цивільного населення, суворо забороняються.

Цивільне населення має право на такий захист за будь-яких обставин до й під час їхньої безпосередньої участі у бойових діях. Незважаючи на те, що договірне МГП прямо не вимагає від тих, хто планує та здійснює військові операції у міжнародних збройних конфліктах, вживати практично можливих запобіжних заходів під час нападів та з метою нейтралізації наслідків цих нападів або утримуватись від здійснення нападів, які, як очікується, можуть спричинити надмірну випадкову шкоду цивільним особам та цивільним об'єктам, відповідні положення, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах, вважаються такими, що застосовуються як звичаєве право в міжнародних збройних конфліктах також.

Порядок застосування норм МГП щодо розпізнавання осіб і об'єктів.

Розпізнавання об'єктів і персоналу медичного, духовного, цивільної оборони, особливо небезпечних об'єктів та культурних цінностей здійснюється шляхом використання розпізнавальних емблем (знаків), а медичних формувань та санітарно-транспортних засобів - і розпізнавальних сигналів.

Персонал медичний, духовний, цивільної оборони та персонал, призначений для охорони культурних цінностей, повинен мати посвідчення особи, що підтверджує їхній статус.

З метою розпізнавання осіб і об'єктів, які перебувають під захистом МГП, та для позначення мінних полів встановлено правила, стандарти і порядок розпізнавання (позначення) та оповіщення.

Розпізнавання (позначення) зазначених осіб і об'єктів здійснюється шляхом використання:

- посвідчення особи та особистого знака (розпізнавального медальйона);
- розпізнавальних емблем;
- міжнародного розпізнавального знака цивільної оборони;
- розпізнавального знака культурних цінностей;
- міжнародного спеціального знака особливо небезпечних об'єктів;
- білого прапора парламентаря (прапора перемир'я, який використовується для переговорів);
- міжнародного знака для позначення наземних мінних полів;
- інших розпізнавальних знаків та сигналів.

Посвідчення особи, що підтверджує право його власника на захист, який надається МГП, і особистий знак (розпізнавальний медальйон) повинні бути в кожного військовослужбовця чи іншої особи, яка має право на статус військовополоненого, а також у військово-медичного і військово-духовного персоналу. У посвідченні зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, військове звання, посада, дата народження тощо та виготовляється його дублікат. Рекомендований розмір посвідчення особи - 6,5 x 10 см.

Розпізнавальний медальйон має бути подвійним та містити необхідну інформацію (належність до збройних сил, військове звання, прізвище, ім'я, ідентифікаційний номер, група крові та резус-фактор). Необхідність подвійного медальйона визначена тим, що у випадку смерті одна частина медальйона залишається на тілі військовослужбовця, інша - відправляється в тил для оформлення і реєстрації.

У районах, де ідуть або можуть іти бойові дії, персонал цивільної оборони (цивільного захисту) розпізнається за допомогою посвідчення особи, що підтверджує її статус, розпізнавальної емблеми та міжнародного розпізнавального знака цивільного захисту.

Посвідчення особи видаються також постійному та тимчасовому цивільному медичному і духовному персоналу, персоналу цивільної оборони, персоналу, призначеному для охорони культурних цінностей, а також особам, які на законних підставах прямують за збройними силами, але не входять до їхнього складу.

Посвідчення особи мають:

- бути заповнені державною (офіційною) мовою;
- містити прізвище, ім'я, по батькові, дату народження та особистий номер (якщо він є), фотографію власника, а також його підпис, або відбиток його великого пальця, або те й інше;

- вказувати право на захист, наданий МГП;
- містити відбиток печатки, підпис уповноваженої особи органу влади, який видав таке посвідчення, а також дати видачі та закінчення терміну їх дії;
- мати розпізнавальну емблему (міжнародні розпізнавальні знаки медичного і духовного персоналу, цивільної оборони, культурних цінностей).

Бланки посвідчень розміром 74 x 105 мм виготовляються зі стійких до вологи матеріалів з метою запобігання їх псуванню і нумеруються друкарським способом.

Записи у посвідченнях робляться без скорочень. Дата видачі зазначається цифрами та словами.

Розпізнавальні емблеми Червоного Хреста та Червоного Півмісяця призначені для розпізнавання медичного і духовного персоналу, медичних формувань та санітарно-транспортних засобів (емблема Червоного Хреста на білому тлі, крім того, – для розпізнавання міжнародних організацій Червоного Хреста).

Розпізнавальна емблема в разі можливості наноситься на плоску поверхню або на прапори, які видно з усіх можливих напрямків і з якомога довшої відстані. Для кращого розпізнавання осіб і об'єктів, які знаходяться під захистом МГП, міжнародні розпізнавальні емблеми (знаки) повинні мати за можливості рекомендовані розміри і форму.

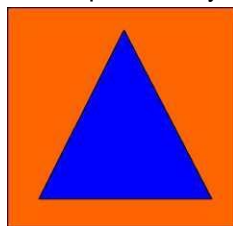
У нічний час або в умовах обмеженої видимості розпізнавальна емблема має освітлюватись або світитись, виготовляється з матеріалів, які дають змогу її розрізнити за допомогою технічних засобів виявлення.

Військово-медичний та військово-духовний персонал, який виконує свої обов'язки в районі воєнних дій, має за можливості носити головний убір та одяг із розпізнавальною емблемою.

Розпізнавальна емблема в разі можливості наноситься на плоску поверхню або на прапори, які видно з усіх можливих напрямків і з якомога довшої відстані. Для кращого розпізнавання осіб і об'єктів, які знаходяться під захистом МГП, міжнародні розпізнавальні емблеми (знаки) повинні мати за можливості рекомендовані розміри і форму.

Порядок та умови використання і захисту символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала на території України визначаються нормами Закону України «Про символіку Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала в Україні».

Міжнародний розпізнавальний знак цивільної оборони, який встановлено статтею 66 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, та призначено для розпізнавання персоналу й об'єктів цивільної оборони, має вигляд рівнобедреного трикутника блакитного кольору на помаранчевому тлі.

Розпізнавання медичного і духовного персоналу, медичних формувань і санітарно-транспортних засобів цивільної оборони здійснюється так само, як і цивільного медичного і духовного персоналу, його формувань і санітарно-транспортних засобів.

Міжнародний спеціальний знак особливо небезпечних об'єктів, який встановлено статтею 56 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, та призначено для розпізнавання особливо небезпечних об'єктів, має вигляд трьох кругів яскраво-помаранчевого кольору однакового розміру, розташованих на одній осі. При цьому відстань між кожним кругом має становити один радіус.

Розпізнавальним знаком парламентаря та осіб, які його супроводжують, є білий прапор.

Білий прапор свідчить про намір осіб, які його підняли, вступити в переговори з протилежною стороною, але не означає автоматичної капітуляції.

Міжнародний знак позначення мінних полів і мінних районів призначений для забезпечення розпізнавання цивільним населенням мінних полів та районів, де встановлено наземні міни. Зразок цього міжнародного знака наведено у Правилах позначення небезпек, пов'язаних з мінами та вибухонебезпечними предметами – наслідками війни.

Знаки встановлюються навколо мінного поля (району, у якому встановлено міни) на відстані, достатній для того, щоб цивільна особа, яка наближається до мінного поля (району, де встановлено міни), могла бачити його з будь-якого місця.

16.3. Застосування норм МГП у діяльності органів та підрозділів ДСНС України

Відповідно до Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року персонал організацій цивільної оборони – особи, призначені стороною, що перебуває в конфлікті, в тому числі персонал, призначений компетентною владою сторони, що перебуває в конфлікті, виключно для управління цими організаціями для виконання таких завдань:

- оповіщення та евакуація населення;
- обладнання сховищ для цивільного населення;
- проведення заходів щодо світломаскування, медичного обслуговування цивільного населення та надання йому релігійної допомоги;
- боротьба із пожежами;
- виявлення та позначення небезпечних районів;
- здійснення рятувальних робіт;
- надання допомоги органам влади у відновленні та підтриманні порядку в районах лиха;
- термінове надання притулку населенню, постачання;
- відновлення роботи комунальних служб;
- термінове поховання загиблих.

Порівняння вищезазначеного переліку і змісту заходів цивільної оборони та завдань і заходів, визначених Кодексом цивільного захисту України, свідчить, що єдина державна система цивільного захисту має повною мірою забезпечувати захист населення і територій держави від наслідків ведення воєнних дій.

Із прийняттям Кодексу цивільного захисту України в Україні систему цивільної оборони поступово було трансформовано в державну систему цивільного захисту. Правовою основою початку цього процесу вважають Амманську декларацію з цивільної оборони, схвалену на 10-й Всесвітній конференції з цивільної оборони в м. Аммані (Йорданія) у квітні 1994 р., у якій було окреслено концепцію розбудови систем цивільного захисту. Прийняття цієї декларації засвідчило необхідність переосмислення концепції цивільної оборони та дало поштовх для поступового формування національними державами комплексного напряму державної діяльності щодо запобігання надзвичайним ситуаціям техногенного, природного та воєнного характеру, що отримав назву - «цивільний захист». Служби цивільного захисту були створені практично в усіх країнах світу. У кожній країні такі служби є частиною державної системи і мають різні назви, зокрема: цивільний захист, цивільна оборона, надання допомоги у разі лиха тощо.

В Україні з прийняттям та введенням у дію Кодексу цивільного захисту України така служба має назву «цивільний захист», що є частиною державної системи щодо захисту її населення і територій від небезпек природного, техногенного та воєнного характеру.

Таким чином персонал органів і підрозділів ДСНС, як центрального органу виконавчої влади який реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та

запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб у повній мірі підпадає під функціонал персоналу організації цивільної оборони, визначеного МГП.

Відповідно до Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року організації цивільної оборони, їх персонал, призначений винятково на виконання завдань цивільної оборони, та добровольці з-поміж цивільних осіб, які виконують такі завдання на вимогу влади, мають поважати і захищатися. Їм слід надати можливість виконувати поставлені задачі, крім випадків нагальної військової необхідності.

Об'єкти, що використовуються для цілей цивільної оборони, не можуть піддаватись знищенню або використовуватись не за призначенням ніким, окрім сторони, що воює, та якій вони належать.

На окупованих територіях на організації цивільної оборони поширюється режим безпеки, встановлений державою-окупантом, проте вони також мають право на її підтримку у виконанні своїх завдань і захищені від будь-яких втручань, примусу, реквізиції або диверсії, котрі можуть поставити під загрозу їх місію або завдати шкоду цивільному населенню.

Вони втрачають особливий захист у випадку здійснення або попереднього здійснення, за винятком встановлених завдань, дій, що завдають шкоди супротивнику, проте цивільні учасники організації цивільної оборони зберігають свій загальний захист від прямих нападів – якщо і доти, доки вони не беруть безпосередньої участі у бойових діях. Спеціальний захист, що надається персоналу і об'єктам цивільної оборони, може припинитися, тільки якщо попередження, яким було встановлено розумний період часу, не було взято до уваги.

За згодою та під контролем територіальної держави або держави-окупанта завдання цивільної оборони можуть також виконувати органи цивільної оборони нейтральних або інших держав, що не є сторонами конфлікту. Такі заходи не є втручанням у конфлікт, але завжди повинні виконуватися з належним врахуванням інтересів безпеки усіх сторін, що воюють.

Заходи щодо застосування норм МГП в умовах збройного конфлікту

З моменту оголошення війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту (оголошення в Україні воєнного стану, приведення єдиної державної системи цивільного захисту) на персонал органів і підрозділів ДСНС поширюються норми МГП щодо персоналу організацій цивільної оборони, навіть якщо одна з сторін не визнає стану війни.

Заходами планів цивільного захисту на особливий період держави та ДСНС, які уводяться у дію у зв'язку із запровадженням воєнного стану в Україні, визначено такі заходи щодо імплементації норм МГП:

видача персоналу органів і підрозділів ДСНС, а саме особам, які проходять службу цивільного захисту або працюють в органах управління та силах цивільного захисту, видаються посвідчення особи для персоналу цивільної оборони (цивільного захисту) міжнародного зразка, встановленого згідно з [Додатковим протоколом до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосуються захисту жертв міжнародних збройних конфліктів \(Протокол I від 8 червня 1977 року\)](#);

нанесення позначок міжнародного зразка згідно з Женевськими конвенціями від 12 серпня 1949 року на об'єкти органів і підрозділів ДСНС (будівлі, споруди, транспортні засоби тощо);

нанесення позначок міжнародного зразка згідно з Женевськими конвенціями від 12 серпня 1949 року на установки і споруди, що містять небезпечні сили;

здійснення фіксації порушень норм МГП у частині перешкоджання супротивником діяльності органів і підрозділів ДСНС.

Виготовлення бланків посвідчень, нанесення міжнародного розпізнавального знака та міжнародного спеціального знака цивільного захисту на відповідні об'єкти та матеріальну частину організацій цивільного

захисту здійснюється у мирний час. Заповнення бланків посвідчень та їх видача здійснюються в особливий період під час мобілізації.

Бланки посвідчень виготовляються та зберігаються структурним підрозділом з питань кадрової політики органів і підрозділів ДСНС у встановленому порядку. Номер та дата видачі посвідчення вносяться до спеціального журналу реєстрації посвідчень, у якому зазначаються прізвище, ім'я та по батькові особи, якій видано посвідчення, дата народження, посада власника посвідчення, звання, особистий номер (якщо є), а також підпис власника про одержання посвідчення.

Посвідчення особи складається, за можливості, у двох примірниках, один з яких (це може бути копія посвідчення) зберігається в органах, що видали посвідчення і які мають здійснювати контроль за виданими ними посвідченнями.

Якщо посвідчення стало непридатним для користування або було втрачене, власник посвідчення має право отримати його дублікат за відповідною заявою.

Посвідчення видається безкоштовно і є дійсним на період збройного конфлікту. Після закінчення збройного конфлікту власник зобов'язаний здати посвідчення органу чи установі, що його видали.

Організації цивільної оборони, їх персонал, будівлі та матеріально-технічне забезпечення повинні бути позначені міжнародною відмітною емблемою цивільної оборони (рівнобічний блакитний трикутник на помаранчевому тлі).

Нанесення позначок міжнародного зразка згідно Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року на об'єкти органів і підрозділів ДСНС здійснюється за окремим рішенням керівника органу чи підрозділу ДСНС. У рішенні обов'язково зазначається найменування (перелік) будівель, споруд, транспортних засобів, які підлягають маркуванню. Також зазначається місця нанесення позначок на визначених об'єктах та засобах.

Нанесення позначок міжнародного зразка згідно Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року на установки і споруди, що містять небезпечні сили, здійснюється суб'єктами господарювання, у власності чи користування є такі установки і споруди, відповідно до рішення місцевої (військової) державної адміністрації.

Органи і підрозділи ДСНС у межах компетенції за запитами місцевих органів влади можуть надавати інформацію щодо найменувань та місць розміщення установки і споруди, що містять небезпечні сили.

Порушення норм МГП у частині перешкоджання супротивником діяльності органів і підрозділів ДСНС підлягають фіксації шляхом фото та відеозйомки. У разі знищення (пошкодження) будівель та засобів, або викрадення рухомих матеріальних цінностей зазначенні факти підлягають документуванню встановленим порядком.

Діяльність органів та підрозділів цивільного захисту в умовах тимчасової окупації

Органи та підрозділи цивільного захисту, які опинилися на окупованих територіях, продовжують виконання завдань за призначенням із захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, гасіння пожеж, забезпечення пожежної та техногенної безпеки відповідно до норм Женевської конвенції та Додаткових протоколів до неї.

З метою захисту органів та підрозділів цивільного захисту, їх персоналу, будівель і транспортних засобів на окупованих територіях і в районах, де йдуть або можуть іти бої, використовується міжнародний знак цивільної оборони. Міжнародним розпізнавальним знаком цивільної оборони є рівнобічний голубий трикутник на оранжевому тлі.

За першої можливості органи та підрозділи цивільного захисту мають інформувати ДСНС та відповідну військову адміністрацію про факт захоплення будівлі збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора.

Весь персонал (кадри) органів та підрозділів цивільного захисту повинен дотримуватись посадових інструкцій, положень (статутів) про відповідні органи та підрозділи цивільного захисту, а також законодавчих та інших нормативно-правових актів України, що регламентують їх діяльність.

Персоналу (кадрам) органів та підрозділів цивільного захисту забороняється співпрацювати добровільно із самопроголошеними «мерами», «комендантами», призначеними окупаційними військами, а також безпосередньо з військами окупанта, оскільки це може бути розцінено як злочин, передбачений статтею 111-1 Кримінального кодексу України.

У випадку спроб або здійснення фізичного або психічного примусу стосовно осіб рядового і начальницького складу до порушення національного законодавства, прийняття присяги та проходження служби в новоутворених окупаційною владою «органах та підрозділах» така особа при першій нагоді невідкладно інформує (в тому числі в телефонному режимі) безпосереднього та прямого керівника про неможливість подальшого проходження служби та доступними каналами зв'язку передає йому рапорт з викладенням таких обставин.

16.4. Відповідальність за порушення норм МГП

МГП передбачає індивідуальну відповідальність фізичних осіб і зобов'язує держави, які беруть участь у збройному конфлікті, вживати заходів щодо припинення будь-яких порушень його вимог.

Особи служби цивільного захисту та працівники органів та підрозділів ДСНС за порушення норм МГП можуть бути притягнуті як до дисциплінарної, так і до кримінальної відповідальності. Відповідальність громадян України за злочини, пов'язані з порушенням норм МГП, передбачена у розділі XIX Кримінального кодексу України.

Застосування заборонених методів і засобів ведення війни (збройного конфлікту) може бути вчинено як навмисно, так і з необережності. До кримінальної відповідальності притягуються особи, які вчинили серйозні порушення МГП. Серйозні порушення норм МГП є воєнними злочинами.

Серйозними порушеннями МГП є:

серйозні порушення, направлені проти людей;
серйозні порушення, направлені проти майна;
серйозні порушення, вчинені шляхом віроломного використання міжнародно-визнаних розпізнавальних емблем (знаків) і сигналів.

До серйозних порушень МГП, направлених проти людей, належать:

- навмисне вбивство, катування та нелюдське поводження;
- навмисне заподіяння тяжких страждань або серйозного каліцтва чи нанесення шкоди здоров'ю людини;
- напад на осіб, які перебувають під захистом МГП;
- здійснення нападу невибіркового характеру, коли відомо, що це стане причиною людських втрат серед цивільного населення і спричинить збиток цивільним об'єктам;
- напад на небезпечні установки і споруди, якщо відомо, що це спричинить надмірні втрати серед цивільного населення або значні збитки цивільним об'єктам;
- напад на місцевості, що не обороняються, та демілітаризовані зони;
- неправомірний напад на культурні цінності, які чітко розпізнаються;
- проведення на людях медичних, біологічних або наукових експериментів;
- нелюдське поводження, яке супроводжується приниженням гідності людини, у тому числі застосування практики апартеїду, геноциду та інших дій, які ґрунтуються на расовій дискримінації;
- вzięття заручників;
- здійснення актів терору;
- незаконне позбавлення волі (арешт);
- наказ не залишати нікого в живих;
- депортація чи незаконне переміщення населення окупованої території (як в межах цієї території, так і поза нею);
- переміщення державою-окупантом частини власного цивільного населення на окуповану територію;

- позбавлення права на неупереджене та належне судочинство;
- невинуватана затримка репатріації військовополонених або цивільних осіб;
- примус до служби у збройних силах противника;
- обмеження доступу населення до їжі, води;
- застосування заборонених видів зброї;
- використання «живих щитів»;
- вербування до складу збройних сил або використання у воєнних діях дітей віком до п'ятнадцяти років тощо.

Як серйозні порушення, спрямовані проти майна, кваліфікуються не виправдані військовою необхідністю дії: великомасштабне руйнування майна; присвоєння майна у великих розмірах; знищення або розграбування власності противника; віддача на розграбування населеного пункту або місцевості; захоплення суден, призначених для берегового рибальства або потреб місцевого мореплавання, госпітальних суден та суден, які здійснюють наукові і релігійні функції.

Як серйозне порушення розглядається віроломне використання розпізнавальних емблем (знаків, сигналів), якими позначаються особи і об'єкти, що користуються захистом МГП.

За порушення норм МГП, які не передбачають притягнення до кримінальної відповідальності, особи служби цивільного захисту органів та підрозділів ДСНС несуть дисциплінарну відповідальність відповідно до вимог Дисциплінарного статуту служби цивільного захисту та нормативно-правових актів України, що передбачають матеріальну відповідальність.

Той факт, що порушення права збройних конфліктів було вчинено підлеглою особою, не звільняє її начальників від дисциплінарної чи кримінальної відповідальності, якщо вони мали в своєму розпорядженні інформацію щодо намірів підлеглого і не вжили всіх можливих запобіжних заходів щодо відвернення порушень, а також якщо, маючи інформацію про вже скоєний злочин, не вжили заходів щодо притягнення до відповідальності винних.

У випадку серйозних порушень норм МГП сторони, які знаходяться у збройному конфлікті, повинні вживати заходів як спільно, так і в індивідуальному порядку, у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй та відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Кожна держава несе відповідальність за розшук осіб, які вчинили або наказали вчинити воєнні злочини (включаючи ті злочини, що стали результатом невживання необхідних запобіжних заходів).

Той, хто звинувачується, повинен бути виданий на вимогу іншої держави, якщо його не було притягнуто до суду за серйозні порушення МГП в його державі, із суворим дотриманням принципу, згідно з яким забороняється висилати, повертати чи видавати будь-яку особу іншій державі, якщо є серйозні підстави вважати, що їй там можуть загрозувати застосування катувань, переслідування чи інші серйозні порушення прав людини.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дати визначення поняття «міжнародне гуманітарне право». Які його завдання та основна мета?
2. Розкрийте основні принципи МГП.
3. Які встановлюються заборони та обмеження у виборі методів і засобів ведення воєнних дій?
4. Які засоби забороняється застосовувати в ході воєнних дій?
5. Перелічіть об'єкти, які знаходяться під захистом МГП.
6. Які особи знаходяться під захистом МГП?
7. Які міжнародні знаки застосовуються у системі цивільної оборони?
8. Розкрийте діяльність органів та підрозділів цивільного захисту в умовах тимчасової окупації?

Глава 17. ПРАВОВІ ОСНОВИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

План:

17.1. Організаційно-правове забезпечення міждержавного співробітництва України у сфері цивільного захисту.

17.2. Міжнародне співробітництво у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру.

Ключові слова: міжнародне співробітництво у сфері цивільного захисту, міждержавне співробітництво у сфері цивільного захисту.

17.1. Організаційно-правове забезпечення міждержавного співробітництва України у сфері цивільного захисту

Сучасний розвиток міжнародних відносин характеризується постійним розширенням сфер взаємодії держав. Із набуттям незалежності, зважаючи на необхідність протидії сучасним негативним тенденціям підвищення ризику виникнення надзвичайних ситуацій (НС), збільшенню їхньої кількості в світі, значним матеріальним та соціальним збиткам, Україною були розроблені нові підходи до формування міждержавних відносин у сфері цивільного захисту (ЦЗ).

Становлення дійової в Україні моделі державного управління запобігання НС та реагування на НС відбувається згідно з ухваленим Верховною Радою України Кодексу цивільного захисту. Цим Кодексом були визначені правові та організаційні засади у сфері ЦЗ населення та територій від НС техногенного, природного, соціального та військового характеру. Відповідно до зазначеного Кодексу було створено Єдину державну систему цивільного захисту, що дозволило функціонально закріпити відповідальність інститутів центральних і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування за реалізацію державної політики у сфері ЦЗ й організаційно сформувати систему державного управління ЦЗ в Україні.

Головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної політики у сфері ЦЗ визначено ДСНС України. ДСНС України здійснює в установленому порядку міжнародне співробітництво з питань, що належать до його компетенції, узагальнює та поширює досвід іноземних держав, бере участь у підготовці та укладенні міжнародних договорів.

Взагалі, підставою для формування організаційно-правових засад міждержавних відносин нашої держави стало схвалення 2 липня 1993 р. Верховною Радою України постанови “Основні напрямки зовнішньої політики України”. Цей законодавчий акт визначив базові національні інтереси України, завдання її зовнішньої політики, засади, на яких реалізується зовнішньополітична діяльність нашої держави, та визначив одним з основних пріоритетів розвиток двосторонніх міждержавних відносин з прикордонними державами, західними державами - членами Європейського Союзу (ЄС) та НАТО, географічно близькими державами та державами Азії, Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Африки та Латинської Америки. У подальшому відбувалось уточнення засад зовнішньої політики указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України та іншими підзаконними актами.

Реалізація державної зовнішньої політики розпочалася з перших років незалежності. В Україні було започатковано співробітництво та створено первинну нормативно-правову базу для побудови міждержавних відносин з усіма державами, що мають спільні з Україною кордони. Один з пунктів міждержавних договорів торкався питань співробітництва у сфері ЦЗ.

У березні 1999 р. Указом Президента України була затверджена Концепція захисту населення і територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій, яка передбачала необхідність визначення на

законодавчому рівні організаційних та правових основ захисту громадян від НС, у тому числі з урахуванням міжнародних аспектів .

У червні 2000 р. Законом України “Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру” вперше на законодавчому рівні були визначені способи, форми та шляхи реалізації міждержавного співробітництва (втратить чинність в липні 2013 р.)

Важливим етапом у формуванні правових основ міждержавного співробітництва України у сфері ЦЗ стало ухвалення Закону України “Про аварійно-рятувальні служби” (втратить чинність в липні 2013 р.) Цим Законом поряд з організаційними, правовими та економічними засадами створення й діяльності аварійно-рятувальних служб започатковані правові норми залучення аварійно-рятувальних служб до надання іншим державам допомоги та одержання Україною допомоги для ліквідації НС та їхніх наслідків.

Але основою сучасного розвитку політики міждержавного співробітництва у сфері ЦЗ став згаданий Кодекс цивільного захисту.

Так, зокрема стаття 17 Кодексу до основних завдань у сфері ЦЗ відносить міжнародне співробітництво у сфері ЦЗ.

Главою 31, яка називається Міжнародне співробітництво у сфері цивільного захисту є ряд статей які регламентують надання та отримання Україною міжнародної допомоги так зокрема:

Надання іноземним державам допомоги у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій здійснюється на підставі запиту про допомогу у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації від уповноваженого на це органу іноземної держави, яка потерпає від надзвичайної ситуації.

Рішення про надання допомоги у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій іноземним державам, від яких надійшов запит про таку допомогу, зокрема про направлення аварійно-рятувальних підрозділів за межі території України, приймає Кабінет Міністрів України.

У разі надходження від адміністративно-територіальної одиниці суміжної іноземної держави запиту про допомогу у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації право прийняття рішення про направлення підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту та спеціальної техніки для надання допомоги надається керівнику центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Зокрема ст. 17 кодексу, вказує що отримання Україною міжнародної допомоги для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації здійснюється на підставі запиту про отримання такої допомоги або запропонованої допомоги з боку іноземних держав та міжнародних організацій. Рішення про направлення запиту на отримання міжнародної допомоги для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації до міжнародних організацій або окремих іноземних держав приймає Кабінет Міністрів України.

У разі виникнення надзвичайної ситуації на території прикордонної області України, до ліквідації наслідків якої доцільне залучення аварійно-рятувальних сил суміжної адміністративно-територіальної одиниці іноземної держави, право на направлення запиту до уповноваженого органу адміністративно-територіальної одиниці суміжної іноземної держави на отримання допомоги для ліквідації наслідків такої надзвичайної ситуації надається керівнику центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Представництво України в міжнародних організаціях з питань цивільного захисту здійснюється центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, іншими центральними органами виконавчої влади, які здійснюють державний нагляд у сферах техногенної та пожежної безпеки, реалізацію державної політики у сферах промислової безпеки, охорони праці та державного гірничого нагляду, управління зоною відчуження і зоною безумовного (обов'язкового) відселення.

У свою чергу, на конституційному рівні міжнародні договори України включено у правову систему держави. Так, ч. 1 ст. 9 Конституції України проголошує, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Законом України "Про міжнародні договори" в 1993 р. та з подальшими змінами в 2004 р. були врегульовані механізми реалізації державної політики з питань укладання, виконання та припинення дії міжнародних договорів. Відповідно до реалізації положень вказаного законодавчого акта, Україна стала учасницею міждержавних угод про співробітництво в галузі запобігання надзвичайним ситуаціям і ліквідації їхніх наслідків .

Зазначені угоди були підписані Україною: з Російською Федерацією (1997), Киргизькою Республікою (1997), Республікою Молдовою (1998), Угорською Республікою (1998), Грузією (1998), Республікою Казахстан (1999), Грецькою Республікою (2000), Республікою Білорусь (2000), Словацькою Республікою (2000), Республікою Вірменія (2001), Республікою Югославія (2001), Республікою Польща (2002), Азербайджанською Республікою (2002), Литовською Республікою (2003) Республікою Таджикистан (2005), Латвійською Республікою (2006), Республікою Узбекистан (2007), та ратифіковані в подальшому Верховною Радою України.

Вказані угоди регулюють міждержавні відносини з питань надання взаємної допомоги під час виникнення катастроф, стихійних лих та інших НС, визначають форми та види надання допомоги, встановлюють спрощений порядок перетину державного кордону і перебування на території іншої держави груп надання допомоги та передбачають порядок відшкодування витрат і збитків за результатами надання допомоги.

Також зазначеними угодами визначені напрями двостороннього співробітництва у сфері ЦЗ, до яких належать:

- розроблення спільної системи заходів щодо запобігання НС та ліквідації їхніх наслідків;
- прогнозування промислових аварій, катастроф, стихійного лиха;
- оцінювання ризику для довкілля та здоров'я населення у зв'язку з можливими забрудненнями в результаті НС;
- організація і здійснення моніторингу довкілля;
- організація оперативного обміну інформацією;
- оцінювання ризику для довкілля та здоров'я населення у зв'язку з можливими забрудненнями в результаті НС;
- надання взаємної допомоги в ліквідації наслідків НС;
- обмін інформацією та технологіями;
- обмін фахівцями і вченими;
- організація спільних конференцій, семінарів, робочих нарад.

Серед ключових напрямків співробітництва можна назвати контакти і практичні програми взаємодії зі структурами Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи і Європейської Комісії, Центрально-Європейської Ініціативи, інших урядових і неурядових організацій, а також розвиток міжнародних зв'язків на двосторонній основі.

Відмітимо характерні риси та тенденції, які притаманні сучасній політиці міждержавного співробітництва України у сфері ЦЗ.

Позитивним є розвиток транскордонної співпраці. Так, Україною підписані міждержавні угоди про співробітництво в галузі запобігання НС і ліквідації їхніх наслідків з усіма прикордонними країнами, за винятком Румунії, але проект зазначеної угоди з Румунією проходить внутрішньодержавну погоджувальну процедуру.

Переважна кількість країн – членів СНД із загальної кількості країн, які підписали двосторонні угоди з Україною про співробітництво в галузі запобігання НС і ліквідації їхніх наслідків, вказує на необхідність підтримання міждержавних стосунків у сфері ЦЗ із географічно близькими державами та поновленням з ними втрачених зв'язків.

Невелика кількість країн – членів ЄС та НАТО серед підписантів спільних з Україною угод про співробітництво в галузі запобігання НС і ліквідації їхніх наслідків. Так, Україною підписані вищезазначені угоди з шістьома країнами ЄС, при цьому в “Механізмі цивільного захисту” ЄС задіяно 30 європейських держав, та з шістьома (із 28) країнами - членами НАТО, що свідчить про недостатнє використання Україною можливостей двостороннього співробітництва з питань ЦЗ із цими країнами, перш за все для досягнення цілей європейської та євроатлантичної інтеграції.

Важливим напрямом міждержавної співпраці та прикладом взаємодії органів державного управління щодо реалізації державної регіональної політики та державної політики у сфері ЦЗ є участь України у транскордонному співробітництві. У систему національного законодавства входять нормативно-правові акти, що дозволяють територіальним органам управління МНС України брати участь у міждержавних взаєминах у межах транскордонного співробітництва. Передусім, це закони України “Про транскордонне співробітництво”, прийнятий у червні 2004 р. , “Про місцеве самоврядування” та “Про місцеві державні адміністрації”. Зазначена законодавча база надала можливість участі структурних підрозділів ДСНС України у програмах прикордонного співробітництва “Польща – Білорусь – Україна”, “Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна” “Румунія – Україна – Молдова” в межах Європейського інструмента партнерства та сусідства.

17.2. Міжнародне співробітництво у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру

Північноатлантичний Альянс (НАТО)

З урахуванням обсягів соціальної та фінансово-економічної шкоди, що завдається цивільному населенню держав світу внаслідок техногенних катастроф, стихійних лих, терористичних актів та поствійськових криз, в НАТО приділяється постійна увага удосконаленню системи планування та спільного реагування на надзвичайні ситуації.

Основну роль у цій діяльності відіграє **Комітет НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій** (КПНС) – вищий дорадчий орган з відповідних питань при Північноатлантичній Раді, який функціонує, переважно, в форматі РЄАП. До повноважень КПНС входить проведення заходів, спрямованих на підвищення рівня готовності держав-членів РЄАП до ліквідації наслідків техногенних катастроф та стихійних лих. До цієї роботи активно залучені представники національних органів у сфері цивільного захисту, реагування на катастрофи, цивільного транспорту, зв'язку, промислової безпеки, охорони здоров'я та ресурсів для життєдіяльності цивільного населення.

У підпорядкуванні КПНС перебувають 4 робочих органа –планувальні групи за 8 напрямками діяльності у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій:

Група цивільного захисту:

1. цивільний захист та реагування на катастрофи.

Транспортна група, яка включає 3 підгрупи з планування за напрямками:

2. цивільна авіація;
3. морські перевезення;
4. внутрішній наземний транспорт.

Об'єднана група з охорони здоров'я, сільського господарства та планування продовольчих ресурсів, яка включає 2 підгрупи за напрямками:

5. охорона здоров'я;
6. планування продовольчих ресурсів та сільського господарства.

Група з промислового та комунікаційного планування на випадок надзвичайних ситуацій:

7. промислові ресурси;
8. цивільний зв'язок.

Працюючи на рівні представників національних міністерств і відомств, а також експертів з числа провідних установ та неурядових організацій, зазначені групи та підгрупи надають КПНС консультативну допомогу згідно з їх компетенцією.

Україна представлена у КПНС керівництвом Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС), а також – на робочому рівні - співробітником Місії України при НАТО, який також забезпечує координацію роботи українських фахівців ДСНС, Мінтрансзв'язку, Мінагрополітики, Мінпромполітики, МОЗ та Державіаслужби у засіданнях планувальних груп та підгруп КПНС.

У 1998 р. в структурі КПНС був створений Євроатлантичний координаційний центр реагування на катастрофи (ЄАКЦРК), до основних завдань якого входить обмін інформацією та координація співробітництва держав-членів РЄАП у питаннях реагування на катастрофи. Для більш оперативного реагування в державах РЄАП запроваджено мережу контактних пунктів ЄАКЦРК. Спеціалісти у галузі реагування на надзвичайні ситуації працюють в ЄАКЦРК як на штатних посадах, так і на основі добровільних внесків з боку держав-учасниць (направлення та утримання фахівців власними силами країни, що направляє). ЄАКЦРК координує свою діяльність з відповідними структурами ООН, зокрема Офісом ООН з координації гуманітарних справ (UN-OCHA), Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR), а також іншими міжнародними організаціями. Періодично ЄАКЦРК організовує міжнародні навчання, під час яких відпрацьовуються практичні навички персоналу щодо реагування на надзвичайні ситуації. У разі виникнення надзвичайної ситуації в одній з держав-членів РЄАП, ЄАКЦРК у терміновому порядку поширює відповідну інформацію серед інших держав-учасниць з переліком нагальних потреб та здійснює інші заходи, спрямовані на надання допомоги потерпілій країні. Для надання допомоги потерпілій державі, що не є учасницею РЄАП, потребується окреме рішення ПАР та РЄАП (наприклад, як у випадку із землетрусом в Пакистані восени 2005 р.).

Новим елементом діяльності Альянсу з допомоги у ліквідації наслідків стихійних лих стали окремі авіатранспортні операції на виконання відповідних рішень Північноатлантичної Ради. Зазначені операції проводились Альянсом у 2005-2006 рр. у зв'язку з ліквідацією наслідків урагану "Катріна" в США та землетрусу в Пакистані з використанням, серед іншого, засобів транспортної авіації Сил реагування НАТО. Особливістю надання допомоги Пакистану стало розгортання у цій країні, за погодженням з національним урядом, інженерних та медичних підрозділів Сил реагування НАТО. В зони стихійного лиха направлялись офіцери зв'язку ЄАКЦРК, до реалізації операцій активно залучались експерти планувальних груп і підгруп, підпорядкованих КПНС. Україна також зробила вагомий внесок у міжнародні зусилля з ліквідації наслідків урагану "Катріна" в США та землетрусу в Пакистані. Українською стороною надано допомогу у транспортуванні до зон стихійних лих (літаками Ан-225 "Мрія" та Ан-124 "Руслан") інженерного обладнання, медикаментів, продуктів харчування, наметів; у Пакистані був розгорнутий рятувальний загін та мобільний шпиталь ДСНС України.

Окрім допомоги США та Пакистану, ЄАКЦРК з часу створення також був задіяний у зв'язку з ліквідацією наслідків повеней в Румунії, Угорщині, Албанії, Чехії, Болгарії, Грузії, Киргизстані, Словаччині, снігопадів 2006 р. в Киргизстані, землетрусу 1999 р. в Туреччині, боротьбою з лісовими пожежами у Грузії, Македонії та Португалії у 2006 році, Албанії, Боснії і Герцеговині, Македонії та Сербії у 2007, 2012 роках, а також у контексті мінімізації гуманітарної кризи, пов'язаної з сирійськими біженцями у 2012-2013 роках. Значний внесок ЄАКЦРК зробив у надання гуманітарної допомоги населенню Косово у 1998-1999 рр.

Україні допомога держав-членів РЄАП надавалася через ЄАКЦРК та інші структури Альянсу у зв'язку із аваріями, спричиненими повенями річок Уда та Донець у східній Україні, повенями в Закарпатті та у західних областях України у 1998, 2001, 2010 рр., аварією українського військового літака у 2002 р., пандемією грипу H1N1 в Україні у 2009 році.

Співробітництво між Україною та НАТО у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру посідає одне з ключових місць у євроатлантичному діалозі, в т.ч. у контексті посилення цивільних спроможностей Альянсу та цивільної підтримки військовим операціям під проводом НАТО. Починаючи з 1997

р. – часу укладення Меморандуму про взаєморозуміння щодо планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру та готовності до катастроф (Меморандум) між Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Організацією Північноатлантичного договору - напрацьовано потужну базу практичного співробітництва. Ефективною є співпраця України з Євроатлантичним координаційним центром реагування на природні лиха та катастрофи (ЄКЦ). У відповідь на звернення України, Центром надавалася допомога в ліквідації наслідків повеней у нашій державі (1998 р., 2001 р., 2008 р.).

ЄКЦ є центральною ланкою для здійснення цілодобової та безперервної координації заходів допомоги у випадку природних і катастроф серед країн-членів НАТО та країн-партнерів. Основна функція ЄКЦ полягає в координації дій країн-членів НАТО та країн-партнерів у випадку природних лих і техногенних катастроф в Євроатлантичному регіоні. Центр здійснював керівництво ліквідацією наслідків більше 45 надзвичайних ситуацій, включаючи боротьбу з повенями та лісовими пожежами, ліквідацію наслідків землетрусів.

НАТО постійно удосконалює систему планування та спільного реагування на надзвичайні ситуації – адже у сучасному світі наслідки техногенних катастроф, стихійних лих та терористичних актів є доволі руйнівними та задають велику шкоду і не тільки цивільному населенню країн Північноатлантичного альянсу.

В контексті реалізації Меморандуму створено Спільну робочу групу Україна-НАТО з питань планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру.

Україна бере активну участь у міжнародних навчаннях з реагування на катастрофи, що проводяться НАТО. Так у 2000 р. Україна спільно з Альянсом провела на своїй території міжнародні навчання з ліквідації наслідків повеней “Trans-Carpathia 2000”; у 2005 р. – спільно з Організацією із заборони хімічної зброї та НАТО – міжнародні навчання з протидії та ліквідації наслідків застосування терористами небезпечних хімічних речовин “Joint Assistance 2005” (Яворів).

Крім того, у травні 2007 року під час навчань з питань захисту критичної інфраструктури “Ідасса 2007” (Хорватія) Україна була представлена силами МНС України і працювала спільно з казахською командою у групі з виявлення і деконтемінації хімічних та радіо бактеріологічних речовин.

Однією із важливих складових співробітництва з НАТО є *освіта та професійна підготовка*. Протягом останніх років представники ДСНС мали змогу пройти навчання (безкоштовно) на курсах з надзвичайного цивільного планування та військово-цивільного співробітництва, з проведення операцій з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та надання гуманітарної допомоги, навчальних курсів з підвищення кваліфікації фахівців у сфері РХБЯ захисту, а також курсів з мовної підготовки, зокрема:

У рамках виконання щорічних цільових планів Україна-НАТО у сфері ПНС передбачено виконання низки заходів, зокрема, пов'язаних із реалізацією завдань щодо удосконалення і розвитку системи реагування на надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру, участі у заходах Програми “Партнерство заради миру” відповідно до Індивідуальної програми партнерства України з НАТО; планування разом з комітетами та

управліннями НАТО заходів щодо вдосконалення взаємосумісності під час надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру; удосконалення інформаційно-телекомунікаційної систему ДСНС тощо.

У 2010 році, за сприяння Євроатлантичного координаційного центру з реагування на катастрофи, Україна отримала допомогу від Словаччини (липень) для ліквідації наслідків сильних злив у Чернівецькій області, надавши, зі свого боку, допомогу для ліквідації наслідків повеней у Польщі і Таджикистані (травень), Угорщині (червень) та Молдові (вересень). У 2011-2012 рр., крім іншого, Україна та НАТО провели низку навчально-тренувальних заходів у контексті підготовки до проведення Євро-2012. Було проведено низку семінарів щодо забезпечення безпеки під час підготовки та проведення масштабних публічних заходів міжнародного рівня за участю цивільних експертів країн-членів НАТО та відповідних органів влади України.

Сфера планування на випадок надзвичайних ситуацій є, безумовно, специфічною. Водночас, не є політизованою і зорієнтована переважно на практичних напрямках співробітництва, серед яких, варто назвати організацію авіатранспортних, морських та внутрішніх континентальних перевезень, цивільний захист та цивільних зв'язок, медичну допомогу постраждалим внаслідок стихійних лих, промислових аварій, військових конфліктів тощо.

Протягом 2013 р. – першої половини 2014 р. продовжувалась робота з реалізації проекту щодо створення Трастового фонду НАТО з безпечного поводження з радіоактивними відходами в Україні стосовно безпечного перезакоронення радіоактивних джерел, що утворилися на території України в результаті діяльності військових програм за часів СРСР. У 2013 р. між Кабінетом Міністрів України та Організацією НАТО з підтримки було підписано відповідну Імплементативну угоду.

Після початку російської агресії було активовано новий напрямок співпраці з НАТО у сфері захисту критичної інфраструктури. В рамках цієї співпраці у березні 2014 року було сформовано Групу консультативної підтримки НАТО, яка вже через місяць підготувала рекомендацій щодо покращення фізичного захисту ядерної критичної інфраструктури, планів надзвичайного реагування, удосконалення системи захисту персоналу та цивільного населення в умовах агресії з боку РФ проти України. Це стало першим етапом низки проектів з утворення в Україні системи захисту критичної інфраструктури відповідно до кращих світових стандартів об'єктової безпеки та захисту цивільного населення.

Сфера планування на випадок надзвичайних ситуацій є, безумовно, специфічною. Водночас, не є політизованою і зорієнтована переважно на практичних напрямках співробітництва, серед яких, варто назвати організацію авіатранспортних, морських та внутрішніх континентальних перевезень, цивільний захист та цивільних зв'язок, медичну допомогу постраждалим внаслідок стихійних лих, промислових аварій, військових конфліктів тощо.

Наразі Україною вже отримано та здійснюється процедура щодо подальшого отримання гуманітарної допомоги для потреб цивільного внутрішньо переміщеного населення на сході України не тільки у рамках взаємодії з НАТО та партнерами Альянсу, але й від інших міжнародних організацій, зокрема Європейської Комісії, Управління ООН з гуманітарних питань, Управління Верховного Комісару ООН у справах біженців, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародного Червоного Хреста та ін. Близько 400 українських військовослужбовців, які були поранені у ході АТО в Донецькій та Луганській областях нашої держави, пройшли та проходять лікування у спеціальних закладах низки країн-членів НАТО. Робота на цьому напрямі продовжується. Останні роки взаємодії України з НАТО свідчать про високу динаміку залучення українських експертів до всіх заходів, що організовуються НАТО та великий потенціал взаємодії у рамках Комітету НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій. Альянсом надається всебічна фінансова та експертна підтримка українській стороні, НАТО неодноразово підтверджується готовність та бажання зберегти високу динаміку розвитку взаємовідносин у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій.

У результаті такої взаємодії активовано новий напрямок співпраці з НАТО у сфері захисту критичної інфраструктури. У березні 2014 р. на звернення Уряду України було сформовано Групу консультативної підтримки НАТО, до складу якої увійшли цивільні експерти з питань захисту об'єктів ядерної критичної

інфраструктури. За результатами роботи ГКП НАТО в Україні у період з 4 по 9 квітня 2014 р. стороною НАТО було підготовлено звіт та збірку висновків і рекомендацій щодо покращення фізичного захисту ядерної критичної інфраструктури, планів надзвичайного реагування, удосконалення системи захисту персоналу та цивільного населення в умовах сучасної безпекової ситуації в Україні. Це стало першим етапом низки проектів з утворення в Україні системи захисту критичної інфраструктури відповідно до кращих світових стандартів об'єктової безпеки та захисту цивільного населення.

Крім того, у рамках взаємодії з НАТО щодо забезпечення умов життєдіяльності внутрішньо переміщених осіб на сході України, роботи Міжвідомчого координаційного штабу та координації гуманітарної допомоги та технічної підтримки з боку НАТО було активовано механізм гуманітарної підтримки з боку Альянсу.

Наразі Україною вже отримано та здійснюється процедура щодо подальшого отримання гуманітарної допомоги для потреб цивільного внутрішньо переміщеного населення на сході України не тільки у рамках взаємодії з НАТО та партнерами Альянсу, але й від інших міжнародних організацій, зокрема Європейської Комісії, Управління ООН з гуманітарних питань, Управління Верховного Комісару ООН у справах біженців, Всесвітньої організації охорони здоров'я, Міжнародного Червоного Хреста та ін.

Важливим заходом у контексті зміцнення практичного співробітництва Україна-НАТО у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій стало проведення у Львівській області спільних командно-штабних польових навчань з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій цивільного характеру «Україна-2015» (21-25.09.2015 р.). Участь у навчаннях взяли близько 1100 представників з 28 країн-членів та партнерів НАТО. Одним з основних результатів проведених навчань стало значне підвищення іміджу України серед представників євроатлантичної спільноти. Голова Комітету НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій – заступник Помічника Генерального секретаря НАТО з питань операцій Ф.Тардіолі, за результатами навчань відзначила, що під час підготовки та проведення навчань Україна зарекомендувала себе як надійний партнер, готовий виконувати свої зобов'язання та вносити свій вклад у розвиток євроатлантичної системи цивільного захисту.

Останні роки взаємодії України з НАТО свідчать про високу динаміку залучення українських експертів до всіх заходів, що організовуються НАТО та великий потенціал взаємодії у рамках Комітету НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій. Альянсом надається всебічна фінансова та експертна підтримка українській стороні, НАТО неодноразово підтверджується готовність та бажання зберегти високу динаміку розвитку взаємовідносин у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій.

Під час Варшавського саміту НАТО у липні 2016 року глави держав та урядів країн-членів НАТО виступили із "зобов'язанням Варшавського саміту щодо підвищення стійкості". Зокрема, було визначено сім базових вимог, які лежать в основі цієї стійкості:

- забезпечення безперервного врядування та виконання важливих державних функцій (основним напрямом є розроблення національного плану забезпечення безперервного врядування та виконання важливих державних функцій, який включає важливі комунікаційні та альтернативні можливості реагування на критичні ситуації та прийняття відповідних рішень для її усунення. Створення самодостатнього центру кризового менеджменту);
- забезпечення стійкого постачання енергоресурсів (для цього необхідно створити додаткові плани дій щодо реагування на надзвичайні ситуації та резервні електромережі. Критичні мережі постачань та їхня взаємозалежність, зокрема транскордонні з'єднання, повинні бути визначені як пріоритетні);
- здатність ефективно регулювати неконтрольовані переміщення людей (цільовим пріоритетом є створення інтегрованого військово-цивільного плану дій з метою реагування на масовий наплив людей, яке перевищує 2% загального населення країни);
- забезпечення стійкого постачання продовольчих ресурсів та води (стратегічні харчові та водні ресурси повинні бути захищені до знищення або саботажу. Основна вимога НАТО є створення перевіреної на практиці системи моніторингу та виявлення забруднення харчових та водних ресурсів та ключових

інфраструктур. Також створення необхідного плану дій на випадок використання альтернативних джерел використання води та продовольчих ресурсів);

- здатність вирішувати питання, пов'язані з масовою загибеллю людей (створення відповідної системи цивільної охорони здоров'я, яка могла би відповідно реагувати на події які спричинили велику кількість жертв, а також мала би достатню кількість постачання з метою відповідного реагування);
- забезпечення стійкості системи цивільного зв'язку (різні види систем цивільного зв'язку можуть легко стати об'єктом гібридної атаки або іншого типу саботажу, метою якого є відключення державних систем або зрив інших важливих соціальних або економічних функцій. Тому головною необхідністю є існування надійних та стійких резервних можливостей з метою їх відновлення у разі можливих загроз. Вимоги НАТО також передбачають законодавчі заходи для забезпечення визначення рівнів та видів доступу до мереж цивільних комунікацій з метою реагування на надзвичайні ситуації або військові дії);
- забезпечення стійкості цивільних транспортних систем (транспортні системи повинні бути придатними для швидко реагування та пересування цивільних служб або служб реагування в кризових умовах.

У 2019 року відбувся візит дорадчої групи експертів НАТО з метою проведення спільних консультацій щодо розбудови системи національної стійкості (взяли участь представники з понад 24 державних відомств). Українською стороною, було визначено три перші кроки: створити єдину систему міжвідомчої координації, підготувати правову основу для функціонування національної системи стійкості (через відповідні стратегічні документи та рішення), а також підготувати висококваліфікованих фахівців із питань розбудови системи національної стійкості. Зі свого боку Група експертів консультативної підтримки НАТО зробила попередні висновки та озвучила власні оцінки, які були сформовані у відповідний звіт (RASTR).

У лютому 2020 р. експерти НАТО здійснили візит до України для проведення аналізу існуючих спроможностей щодо протидії різним викликам і загрозам, з якими стикається Україна. За результатами аналізу буде підготовлено практичні рекомендації щодо створення в Україні навчального центру з національної стійкості. Центр має стати механізмом співробітництва урядових, науково-дослідних, освітніх установ, організацій, підприємств України зі державами-членами і партнерами НАТО, структурами, організаціями та агенціями Альянсу в питаннях професійної допомоги для створення національної системи стійкості в Україні.

Загалом, Україна бере активну участь у міжнародних навчаннях з реагування на катастрофи, що проводяться НАТО. Серед останніх, в якій брали участь наші представники, - міжнародні навчання "SRBIJA 2018". На 2021 р. заплановані масштабні навчання, в яких також візьме участь Україна. Вони будуть присвячені управлінню подоланням наслідків надзвичайних ситуацій на основі сформованих сценаріїв у Північній Македонії.

ДСНС України забезпечує реалізацію державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції за такими напрямками:

- виконання заходів Річної національної програми під егідою Комісії Україна-НАТО;
- участь у заходах Меню партнерства Україна-НАТО у рамках Програми "Партнерство заради миру";
- виконання положень Меморандуму про взаєморозуміння у галузі планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру та готовності до катастроф між МНС України і НАТО (підписаний у 1997 році);
- виконання цілей Партнерства з НАТО у рамках Процесу планування та оцінки сил.
- участь в інших заходах співробітництва з НАТО та окремим країнами-членами Альянсу.

Відповідно до Річної національної програми під егідою Комісії Україна-НАТО на 2020 рік ДСНС України є головними виконавцем 17 заходів та співвиконавцем 47 заходів. У рамках РНП-2020 продовжується інформування НАТО, країн-членів та держав-партнерів Альянсу щодо реалізації ключових завдань та заходів, а саме: продовження реформування системи ДСНС, розвиток системи гуманітарного розмінування в Україні, підвищення взаємосумісності підрозділів ДСНС з підрозділами відповідних органів держав – членів НАТО та

ЄС, розвиток єдиної авіаційної системи безпеки та цивільного захисту в державі, дотримання принципів гендерної рівності в діяльності ДСНС, оцінка ризиків виникнення надзвичайних ситуацій, забезпечення міжнародного співробітництва в системі ДСНС України та інші напрями.

У рамках Меню партнерства Україна-НАТО представники ДСНС України беруть участь у засіданнях Комітету НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій, а також проходять підготовку на навчальних курсах НАТО у сферах надзвичайного цивільного планування, військово-цивільного співробітництва та РХБЯ захисту, розвідки вибухонебезпечних предметів, розмінування та протидії саморобним вибуховим пристроям та інших заходах. Особливої уваги заслуговує участь ДСНС у спільних міжнародних польових навчаннях НАТО з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, що проводяться Альянсом за участю країн-членів та держав-партнерів. У 2018 році такі навчання відбулись в Сербії, а у 2021 році відбудуться в Македонії.

У рамках Меморандуму про взаєморозуміння у галузі планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру та готовності до катастроф між МНС України і НАТО здійснюється цілодобовий обмін інформацією з Євроатлантичним координаційним центром реагування на катастрофи щодо раннього попередження про надзвичайні ситуації та хід ліквідації їх наслідків, а також направлення запиту про допомогу, в тому числі для надання допомоги особам, постраждалим на сході України внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України, та інформації стосовно надання допомоги.

ДСНС бере участь у реалізації цілей партнерства у рамках Процеу планування та оцінки сил (ППОС) спільно з іншими центральними органами виконавчої влади України. Цей формат дозволяє організувати роботу з ретельного оборонного планування та наближення українського сектора безпеки і оборони до євроатлантичних стандартів. ДСНС має 7 Цілей партнерства, а саме: реформування системи ДСНС, управління персоналом, система освіти та тренування, планування бюджету, залучення спеціалізованих формувань до операцій НАТО, вивчення англійської мови, покращення можливостей з виявлення, розмінування та знешкодження вибухонебезпечних пристроїв.

Участь представників ДСНС України у практичних заходах співробітництва з НАТО позитивно впливає на фаховий рівень українських рятувальників, дозволяє оволодіти спеціальними процедурами та стандартами Альянсу, а також набути реального досвіду, що, в свою чергу, сприяє покращенню взаємодії з країнами-членами та партнерами Альянсу під час спільних дій з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій цивільного характеру.

Організація Об'єднаних Націй (ООН)

У жовтні 2009 року було підписано Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та Програмою розвитку ООН (далі – ПРООН) щодо співробітництва у галузі зменшення ризиків природних катастроф та швидкого відновлення.

Співробітництво з Програмою розвитку Організацією Об'єднаних Націй ДСНС України здійснює з метою підвищення ефективності реагування на надзвичайні ситуації та виконання заходів з структурними органами ООН в рамках Меморандуму про взаєморозуміння між Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи та ПРООН щодо співробітництва у галузі зменшення ризиків природних катастроф та швидкого відновлення.

У листопаді 2010 р. в м. Києві у рамках реалізації Меморандуму про взаєморозуміння між МНС України та ПРООН щодо співробітництва у галузі зменшення ризиків природних катастроф та швидкого відновлення, було організовано спільний триденний семінар на тему «Загальний огляд принципів зниження ризиків катастроф».

У травні 2012 р. в м. Києві відбувся триденний семінар на тему: «Планування відновлення життєдіяльності» під егідою Міжнародної стратегії ООН зі зменшення небезпеки стихійного лиха (ISDR). Метою семінару було підвищення рівня обізнаності посадовців, відповідальних за організацію та проведення заходів

відновлення у регіонах, які найчастіше потерпають від надзвичайних ситуацій, щодо найефективніших практик та міжнародного досвіду з відновлення життєдіяльності.

В Україні діють такі агентства ООН:

- Програма розвитку ООН (ПРООН);
- Управління Верховного комісара ООН у справах біженців;
- Чорнобильський проект ООН, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ);
- Міжнародна організація праці (МОП);
- ООН-СНІД;
- Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ);
- Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ);
- Світовий банк;
- Міжнародний валютний фонд (МВФ);
- Міжнародна фінансова корпорація.

Впроваджують свої проекти в Україні також Програма ООН з контролю за наркотиками, Організація ООН з промислового розвитку, Комісія ООН з народонаселення.

Представництво ООН очолює Координатор системи ООН в Україні. Представництво співпрацює з міжнародними та регіональними організаціями, залучає значні кошти для розв'язання різних нагальних проблем і досягнення цілей діяльності ООН. Кожна з агенцій ООН в межах своїх повноважень прагне розв'язати конкретні проблеми: подолання бідності і людський розвиток, захист довкілля і сталий розвиток, подолання наслідків чорнобильської катастрофи, боротьба з наркоманією і поширенням ВІЛ/СНІДу, юридична і гуманітарна допомога біженцям, професійне навчання безробітних, охорона здоров'я, підтримка дітей, жінок й інших вразливих верств населення.

INSARAG, UNDAC

Співробітництво ДСНС України з Міжнародною дорадчою консультативною групою ООН з проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах міста (INSARAG).

Управління з координації гуманітарних питань ООН (УКГП) забезпечує функціональну взаємодію гуманітарної спільноти в сфері реагування на надзвичайні ситуації. Одним із мандатів організації, що зазначений в резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2816 (XXVI) 14 грудня 1971 року, є забезпечення реалізації принципів функціонування та координування взаємодії в межах всієї системи реагування.

До складу УКГП ООН входять такі головні структурні елементи:

- Міжнародна дорадча консультативна група ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста (INSARAG);
- система з координації та оцінки наслідків катастроф (UNDAC);
- система гуманітарної цивільно-військової координації (OSOCC).

INSARAG була створена у 1991 р. за ініціативи представників спеціалізованих міжнародних пошуково-рятувальних команд (ПРК). INSARAG було сформовано у рамках вже існуючих координаційних гуманітарних механізмів ООН, тому Секретаріат INSARAG організаційно входить до складу Відділу підтримки польової координації (FCSS) та відповідно УКГП.

Основною метою INSARAG є сприяння в питаннях координації дій між різноманітними ПРК, які реагують на міжнародному рівні на НС пов'язані з обваленням будівель і споруд, в основному, в результаті землетрусів.

В рамках співробітництва з Міжнародною дорадчою консультативною групою ООН з проведення пошуково-рятувальних операцій в умовах міста (INSARAG), на Навчальному полігоні Мобільного рятувального центру швидкого реагування ДСНС було успішно організовано та проведено 36-годинні переатестаційні навчання з проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах міста відповідно до норм та стандартів INSARAG.

За результатами міжнародних атестаційних навчань 7 вересня 2019 року команда важкого класу МРЦ ШР ДСНС України успішно пройшла переатестацію, як команда важкого класу з проведення пошуково-рятувальних робіт в умовах міста. Вже вдруге команда МРЦ ШР показала, що у разі катастроф, пов'язаних із численними руйнуваннями будівель, зокрема, внаслідок землетрусів, увесь світ може розраховувати на допомогу рятувальників ДСНС.

З 2014 року Україна вже має акредитацію системи міжнародної допомоги INSARAG, проте свою майстерність необхідно підтверджувати кожні 5 років.

Організація із заборони хімічної зброї

Організація із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ) – незалежна міжнародна організація, створена за підтримки [ООН 29 квітня 1997](#), після набуття чинності [Конвенції про заборону хімічної зброї](#), відкритої до підписання в січні 1993.

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення (далі – Конвенція) була ухвалена 3 вересня 1992 року на Конференції з роззброєння у Женеві. 13 січня 1993 р. Конвенція була відкрита для підписання у Парижі, набула чинності 29 квітня 1997 р.

Згадана Конвенція є першим багатостороннім договором у галузі роззброєння, який передбачає ліквідацію цілого виду зброї масового ураження під глобальним міжнародним контролем.

Контроль за виконанням Конвенції покладено на Організацію із заборони хімічної зброї (ОЗХЗ), штаб-квартира якої розташована в Гаазі (Нідерланди). Наразі до ОЗХЗ входять 193 держави-учасниці.

Україна підписала Конвенцію 13 січня 1993 року, ратифікувала – 16 жовтня 1998 року. Для України зазначена Конвенція набула чинності 15 листопада 1998 року. Україна суворо дотримується своїх зобов'язань за Конвенцією, ніколи не володіла і не мала намірів розробляти, накопичувати або застосовувати хімічну зброю. Забезпечення імплементації Конвенції є одним з найважливіших напрямків політики нашої держави у галузі роззброєння, контролю над озброєннями та зміцнення довіри. Це питання перебуває під постійним контролем Президента та Уряду України.

Головні завдання – забезпечення контролю за дотриманням заборони на використання [хімічної зброї](#), ліквідації її запасів, сприяння розвитку співпраці в галузі мирної [хімії](#), надання допомоги державам у забезпеченні захисту від хімічної зброї, забезпечення нерозповсюдження хімічної зброї. Вона стежить за дотриманням і виконанням Конвенції і встановлює умови для знищення хімічної зброї.

Держави-учасниці мають право проводити дослідження, розробляти, виробляти, придбавати, зберігати, передавати та використовувати хімікати, обмінюватися обладнанням та науково-технічною інформацією з метою, яка не забороняється Конвенцією. Конвенція також проголошує, що її учасники не встановлюють між собою жодних обмежень, які стримували б або ускладнювали торгівлю, а також розвиток та поширення науково-технічних знань у галузі хімії в промислових, сільсько-господарських, дослідних, медичних, фармацевтичних або інших мирних цілях.

Організація здійснює цілий ряд програм, спрямованих на сприяння співпраці в галузі хімії. Ці програми спрямовані на підготовку науковців та інженерів з країн, що розвиваються або країн з перехідною економікою, на підтримку проведення семінарів та конференцій з тематики розвитку хімічної промисловості, торгівлі хімікатами, тощо. Організація із заборони хімічної зброї є однією з основних складових системи міжнародної безпеки, яка працює на знищення одного з найнебезпечніших видів зброї масового знищення.

Указом Президента України від 15 листопада 2012 року №673 затверджено План заходів на 2012 - 2021 роки з виконання Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення (далі – План). Положеннями цього документа визначено: комплекс заходів, необхідних для здійснення ефективно імплементації положень Конвенції на національному рівні; перелік установ, що залучатимуться у межах їхньої компетенції до виконання конкретних пунктів Плану, сфери їхньої відповідальності; джерела та обсяги фінансування.

Згідно з Указом Президента України від 26 серпня 1999 року № 1080/99, Національним органом України з виконання Конвенції визначено Міністерство закордонних справ України, яке відповідає за організацію системної координації широкого спектру практичних заходів, затверджених Планом заходів на 2012-2021 рр.

Положення Плану охоплюють наступні напрями діяльності:

- підготовка національних декларацій;
- забезпечення проведення інспекційної діяльності ОЗХЗ на території України;
- здійснення контролю за міжнародними передачами, використанням та перевезенням хімікатів, які підлягають контролю за Конвенцією;
- підготовка персоналу, необхідного для забезпечення виконання зобов'язань України за Конвенцією;
- створення Державної аналітичної лабораторії;
- забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом, яка передається в рамках виконання зобов'язань України за Конвенцією;
- міжнародне співробітництво в рамках Конвенції.

Членство України у Виконавчій раді Організації із заборони хімічної зброї

Україна п'ять разів (у 1999-2001 рр., 2004-2006 рр., 2009-2011 р.р., 2012-2014 рр. та 2018-2020 рр.) перебувала у складі Виконавчої ради ОЗХЗ від Східноєвропейської регіональної групи.

До складу цього виконавчого органу ОЗХЗ входить 41 країна з усіх 5 регіональних груп, які обираються Конференцією держав-учасниць Конвенції терміном на два роки.

Членство у Виконавчій раді ОЗХЗ передбачає участь української делегації в її поточних сесіях, які регулярно, скликаються для розгляду актуальних питань хімічного роззброєння та діяльності у рамках Організації, розробки й ухвалення відповідних директивних рішень тощо.

За сприяння Національного органу (МЗС України), який забезпечує повсякденну координацію діяльності, пов'язаної із забезпеченням імплементації Конвенції, а також координацію співробітництва України з ОЗХЗ, за участю фахівців з причетних міністерств і відомств України, проводяться щорічні навчальні та експертні заходи, організовані Технічним Секретаріатом ОЗХЗ.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста

В квітні 2019 року між представництвом Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ) в Україні та Державною службою України з надзвичайних ситуацій було підписано Спільну Декларацію про Наміри щодо безпечної поведінки та обізнаності про ризики мін та вибухонебезпечних залишків війни (термін дії до 31.12.2022).

Зазначеним документом визначено напрями співробітництва між сторонами щодо забезпечення виконання заходів з гуманітарного розмінування та підвищення спроможності піротехнічних підрозділів ДСНС, а саме:

- підвищення рівня обізнаності і підготовки фахівців, які здійснюють первинну ідентифікацію вибухонебезпечних предметів;
- проведення навчальних курсів та тренінгів для фахівців ДСНС щодо надання першої домедичної та медичної допомоги при мінно-вибухових травмах;
- співпраця в галузі інформування та навчання населення про ризики від мін та вибухонебезпечних залишків війни.

Впродовж 2019 року в рамках реалізації заходів Спільної Декларації про наміри було проведено наступні заходи:

з 6 по 10 травня експертами МКЧХ проведено тренінг для фахівців піротехнічного підрозділу ГУ ДСНС України у Луганській області із нетехнічного обстеження території (м. Лисичанськ Луганської області);

з 22 по 23 липня проведено Курс із надання першої допомоги при мінно-вибухових травмах для 9 медичних працівників ДСНС.

Отримано технічну допомогу на загальну суму 441 тис. 168 грн, а саме:

- облаштування приміщень для розміщення особового складу частини піротехнічних робіт та гуманітарного розмінування ГУ ДСНС України у Донецькій області на загальну суму 182 тис. 168 грн;
- медичні засоби для надання долікарської допомоги при мінно-вибухових травмах 10 індивідуальних аптечок та медичні уклади на загальну суму понад 59 тис. грн.;
- майно для обладнання навчального класу частини піротехнічних робіт та гуманітарного розмінування ГУ ДСНС України у Луганській області на загальну суму майже 200 тис. грн.

Впродовж січня-березня 2020 року з метою підвищення рівня обізнаності і підготовки фахівців, які здійснюють первинну ідентифікацію вибухонебезпечних предметів, представниками МКЧХ було проведено тренінги для 35 представників Головних управлінь у Донецькій і Луганській областях.

В Україні діють такі агентства ООН:

- Програма розвитку ООН (ПРООН),
- Управління Верховного комісара ООН у справах біженців,
- Чорнобильський проект ООН, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ),
- Міжнародна організація праці (МОП),
- ООН-СНІД,
- Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ),
- Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ),
- Світовий банк,
- Міжнародний валютний фонд (МВФ)
- Міжнародна фінансова корпорація.

Впроваджують свої проекти в Україні також Програма ООН з контролю за наркотиками, Організація ООН з промислового розвитку, Комісія ООН з народонаселення.

Представництво ООН в Україні

Представництво ООН очолює Координатор системи ООН в Україні. Представництво співпрацює з міжнародними та регіональними організаціями, залучає значні кошти для розв'язання різних нагальних проблем і досягнення цілей діяльності ООН. Кожна з агенцій ООН в межах своїх повноважень прагне розв'язати конкретні проблеми: подолання бідності і людський розвиток, захист довкілля і сталий розвиток, подолання наслідків чорнобильської катастрофи, боротьба з наркоманією і поширенням ВІЛ/СНІДу, юридична і гуманітарна допомога біженцям, професійне навчання безробітних, охорона здоров'я, підтримка дітей, жінок й інших вразливих верств населення.

Всесвітня метеорологічна організація (ВМО)

Всесвітня метеорологічна організація - спеціалізована міжурядова установа ООН у сфері метеорології, заснована в 1950 році зі штаб-квартирою у Женеві, Швейцарська Конфедерація. ВМО є компетентним органом ООН з питань спостереження за станом атмосфери Землі та її взаємодії з океанами.

Указом Президента України від 23 лютого 2012 року № 147 «Про Постійного представника України при Всесвітній метеорологічній організації» директора Українського гідрометеорологічного центру ДСНС України Кульбиду М. І. було призначено Постійним представником при ВМО.

В рамках співробітництва з ВМО та міжнародними організаціями було виконано зобов'язання перед ВМО в частині гідрометеорології по передачі оперативної інформації до Глобальної системи телезв'язку ВМО. Впродовж 2019 року на постійній основі до цієї системи передавалась синоптична інформація з 32 метеорологічних, аерологічна – з 7 станцій, кліматична – з 30 станцій.

Також здійснювалося співробітництво з ВМО щодо питань підготовки інформаційно-довідкових матеріалів, опитувальників тощо, та участі спеціалістів гідрометеорологічних організації, структурних підрозділів УкрГМЦ в різних заходах ВМО (конференціях, симпозіумах, семінарах, навчальних курсах тощо).

За ініціативи очільника Регіональної асоціації «Європа» RA-VI ВМО, м. Дачіча, було організовано у жовтні 2019 р. у м. Києві навчальний курс ВМО з питань мета-даних під назвою OSCAR/Surface для представників гідрометеорологічних служб-членів RA-VI, в якій взяли участь 3 представники ВМО та 16 представників з 15 країн світу. УкрГМЦ отримав високу оцінку з боку представників ВМО та пропозицію подальшої співпраці з організації подібних навчальних та наукових заходів.

Підписано Політику щодо обміну гідрологічними та метеорологічними даними, інформацією, прогнозами та інформаційними бюлетенями відповідно до Системи завчасного попередження щодо численних стихійних лих у південно-східному європейському регіоні під час 18-тої сесії Неформальної конференції директорів НГМС Південно-Східної Європи (ESCEED) та 5-тої зустрічі Ради Консорціуму країн Південно-Східної Європи з питань оперативного прогнозування погоди (SEECOP) у листопаді 2019 р. в Державі Ізраїль.

Європейський Союз (ЄС)

ДСНС України здійснює співробітництво з Європейським Союзом за наступними напрямками:

- реалізація положень Адміністративної домовленості між МНС України та Генеральним Директоратом «Навколишнє середовище» Європейської Комісії щодо співпраці між Центром моніторингу та інформації Механізму цивільного захисту співтовариства та Оперативно-черговою службою МНС України;

- у рамках інструменту ЄС «Східне Партнерство»;

- реалізація Порядку денного асоціації Україна - ЄС;

- виконання Першочергових заходів щодо інтеграції України до ЄС;

- Комітет з питань співробітництва між Україною та ЄС;

- Українська частина Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС.

Співробітництво в рамках Адміністративної домовленості між ДСНС України та Генеральним Директоратом „Навколишнє середовище” Європейської Комісії щодо співпраці між Центром моніторингу та інформації Механізму цивільного захисту співтовариства та Оперативно-черговою службою ДСНС України

8 грудня 2008 році у м. Брюсселі, Королівство Бельгія була підписана Адміністративна домовленість між МНС України та Генеральним Директоратом «Навколишнє середовище» Європейської Комісії щодо співпраці між Центром моніторингу та інформації Механізму цивільного захисту співтовариства та Оперативно-черговою службою МНС України.

Підписання Домовленості дозволило розпочати співробітництво з Механізмом цивільного захисту ЄС та надало можливість започаткувати співпрацю Єврокомісії та МНС України у галузі цивільного захисту населення у період до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Відповідно до Адміністративної домовленості сторони взяли на себе зобов'язання щодо сприяння взаємній допомозі у випадках надзвичайних ситуацій, спільна робота з оцінювання впливу наслідків стихійного лиха на навколишнє середовище, залучення експертів до участі у профільних технічних семінарах, співробітництво у галузі більш ефективного використання існуючих сил та засобів цивільного захисту, цілодобовий обмін інформацією з Координаційним центром реагування на надзвичайні ситуації Механізму цивільного захисту щодо надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, що виникли на території країн-членів ЄС та інших держав світу.

Рада Європи (РЕ)

Указом Президента України від 15 січня 1997 року Україна приєдналася до Частково відкритої угоди Ради Європи з питань запобігання, захисту та надання допомоги у разі великих природних та техногенних катастроф.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)

Співробітництво з Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) здійснюється в рамках реалізації проектної діяльності Координатора проектів ОБСЄ в Україні.

Протягом 2017 року Координатором проектів ОБСЄ в Україні спільно із Державною службою України з надзвичайних ситуацій реалізовано проект «Підвищення спроможності України реагувати на загрози хімічної безпеки» (далі - Проект).

Основним завданням Проекту було покращення можливостей ДСНС України щодо реагування на надзвичайні ситуації, пов'язані з викидом (виплеском) небезпечних хімічних речовин, а також підвищення рівня інформованості населення стосовно хімічної безпеки.

Для досягнення поставлених цілей в рамках Проекту реалізовано такі заходи.

1. Проведено командно-штабні та практичні тренування, спрямовані на відпрацювання міжвідомчої взаємодії під час ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, пов'язаних із небезпечними хімічними речовинами (10 жовтня 2017 року, м. Маріуполь; 24-25 жовтня 2017 року, м. Краматорськ).

У заходах взяли участь представники Міністерства внутрішніх справ України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Служби безпеки України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Міністерства екології та природних ресурсів України, Міністерства тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

За результатами тренувань покращено взаємодію між установами та організаціями, які залучаються до реагування на можливі надзвичайні ситуації, пов'язані з небезпечними хімічними речовинами, місцевого та об'єктового рівнів.

2. У рамках Проекту розроблено та видано кишеньковий довідник для надання інформаційної підтримки аварійно-рятувальним підрозділам щодо організації заходів на місці виникнення надзвичайної ситуації, пов'язаної з виливом (викидом) небезпечних хімічних речовин. Тираж посібників розповсюджено серед територіальних органів ДСНС та їх підпорядкованих підрозділів, підрозділів центрального підпорядкування ДСНС, навчальних закладів та науково-дослідних установ ДСНС.

3. Для покращення технічного оснащення територіальних підрозділів ДСНС у рамках проекту придбано та передано ДСНС хімічний аналізатор ChemPro100i, кабінку для проведення спеціальної обробки (деконтамінації) особового складу аварійно-рятувальних підрозділів (1 од.) та комплекти костюмів хімічного захисту (400 комплектів).

4. З метою проведення інформаційно-просвітницької роботи з населенням підготовлено комплект інформаційних матеріалів з п'яти ключових тем:

- Загальні правила поведінки при хімічних аваріях
- Правила поводження з непридатними пестицидами
- Небезпечні властивості ртуті
- Правила поведінки в разі виявлення витоку аміаку
- Правила поведінки в разі виявлення витоку хлору
- Комплект інформаційних матеріалів представлено у різних форматах.
- Зазначені інформаційні матеріали територіальні органи ДСНС використовують під час проведення заходів "Тиждень безпеки", "День цивільного захисту" тощо.

У 2011 році завершено реалізацію спільного проекту ОБСЄ - Україна «Надання Уряду Україні допомоги в реабілітації територій, забруднених вибухонебезпечними предметами часів минулих війн, в районі міст Керч, Севастополь і Біла Церква», який було започатковано у 2008 році.

У результаті реалізації проекту придбано та передано МНС 25 приладів для пошуку ВВП та 111 комплектів засобів індивідуального бронезахисту (захисні бронезилети та шоломи).

Проведено навчання фахівців піротехнічних підрозділів МНС, які виконують завдання з розмінування на територіях Київської області, міст Керчі та Севастополя щодо користування приладами пошуку ВВП, переданих у рамках реалізації зазначеного проекту.

У 2012 році завершено реалізацію спільного проекту ОБСЄ - Україна «Підвищення обізнаності про ризики і загрози, пов'язані з вибухонебезпечними залишками війн (ВЗВ)», яким передбачалося налагодити систему інформування населення України про ризики і загрози, пов'язані з вибухонебезпечними предметами.

У рамках проекту ОБСЄ надало допомогу у підвищенні обізнаності дітей шкільного віку про ризики і загрози, пов'язані з ВЗВ.

У 2012 році розпочато реалізацію спільного проекту ОБСЄ - Україна «Підвищення спроможності Уряду України щодо виконання робіт з підводного очищення від вибухонебезпечних залишків війн акваторій Чорного та Азовського морів».

Метою проекту є розбудова спроможностей підрозділів ДСНС України щодо очищення морських акваторій України від вибухонебезпечних залишків війни

Співробітництво ДСНС з Координатором проектів ОБСЄ здійснюється на підставі Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України і Організацією з безпеки і співробітництва в Європі щодо створення нової форми співробітництва (ратифікований Законом № 1446-III від 10.02.2000)

З метою підвищення потенціалу України у галузі гуманітарного розмінування у період з 15.04.2016 року впроваджується спільний проєкт міжнародної технічної допомоги «Розвиток потенціалу України з протимінної діяльності».

Надана від ОБСЄ технічна допомога сприяла переоснащенню підрозділів ДСНС сучасними технікою, засобами пошуку боєприпасів та обладнанням, підвищенню рівня захисту піротехніків під час виконання робіт із розмінування, функціонуванню системи управління інформацією у протимінній діяльності ІМСМА, а також проведенню навчання населення ризикам, пов'язаним із поводженням з вибухонебезпечними предметами.

З 4 по 7 грудня 2019 року представники ДСНС взяли участь у навчальному візиті до Університету "Universit a di Roma Tor Vergata" (м. Рим, Італійська Республіка) з метою ознайомлення з навчальними програмами та методиками курсу "Реагування та захисту від надзвичайних ситуацій хімічного, біологічного та радіаційного характеру" та обговорення оновленої навчальної програми з хімічної безпеки для навчальних центрів ДСНС;

створено робочі групи стосовно розроблення спеціалізації щодо мобільної хімічної лабораторії, а також стосовно перегляду навчальної програми НЦ ОРС ЦЗ ДСНС України;

робочою групою експертів ОБСЄ та представників ДСНС підготовлено та узгоджено технічне завдання на проведення тендерних процедур щодо придбання мобільної хімічної лабораторії для Головного управління ДСНС України у Донецькій області;

25 травня 2020 року Координатором проектів ОБСЄ в Україні була офіційно ініційована процедура тендеру на закупівлю мобільної хімічної лабораторії для Головного управління ДСНС України у Донецькій області;

5 березня 2020 року підписаний договір між Координатором проектів ОБСЄ в Україні та ДСНС на передачу обладнання (інтерактивна дошка, проектор, ноутбук) для на загальну суму близько 1060 євро. На сьогодні зазначене обладнання встановлено в навчальній аудиторії НЦ ОРС ЦЗ ДСНС України для підготовки спеціалістів радіаційного та хімічного захисту.

Групою експертів ОБСЄ проведено оціночну місію та підготовлено огляд навчальної програми підготовки особового складу НЦ ОРС ЦЗ ДСНС України щодо реагування на надзвичайні ситуації, пов'язані з небезпечними хімічними речовинами.

14 травня 2020 року відбулася онлайн нарада Робочої групи експертів ОБСЄ та представників ДСНС, Національного університету цивільного захисту та Навчального центру Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту ДСНС України щодо обговорення наступних етапів роботи з наповнення модулів Проєкту рекомендацій відповідними навчальними матеріалами та розробки допоміжних довідників, посібників для викладачів.

Під час наради також було обговорено проведення майбутніх навчальних семінарів експертами ОБСЄ із залученням представників навчальних закладів ДСНС та підготовка переліку супровідного тренувального обладнання для ДСНС.

ДСНС отримала від Координатора проєктів ОБСЄ в Україні проєкт Рекомендацій з розробки модульної навчальної програми для осіб молодшого, середнього та старшого начальницького складу Державної служби України з надзвичайних ситуацій, які приймають участь в реагуванні на події, пов'язані із небезпечними хімічними, радіаційними та біологічними речовинами.

Сформовано персональний склад робочої групи за участю експертів ОБСЄ, представників ДСНС, Національної поліції України, Державної екологічної інспекції України, Державної служби України з питань безпеки харчових продуктів та захисту споживачів та Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України з питань розробки методичних рекомендацій щодо здійснення відбору та аналізу проб у зонах забруднених небезпечними хімічними речовинами.

У рамках Проєкту на базі Львівського державного університету безпеки життєдіяльності 20 листопада 2020 року проведено командно-штабного навчання на тему "Відпрацювання механізмів міжвідомчого реагування на інциденти на об'єктах підвищеної хімічної безпеки та інші надзвичайні ситуації, пов'язані з виливом (викидом) небезпечних хімічних речовин"

Метою навчань було відпрацювання взаємодії всіх органів державної влади та оперативно-рятувальних підрозділів міста та області у разі виникнення надзвичайної ситуації пов'язаної з виливом небезпечних хімічних речовин.

Під час проведення командно-штабних навчань було змодельовано та відпрацьовано порядок залучення відповідних органів управління в умовах виникнення НС.

Працівники та здобувачі вищої освіти Університету мали змогу набути фахові знання з організації та порядку ліквідації надзвичайних ситуацій різних рівнів та видів. Використання такого формату та методики навчань дає змогу в подальшому відпрацьовувати механізми міжвідомчого реагування на різноманітні інциденти.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Розкажіть про співробітництво між Україною та НАТО у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій.
2. Яка мета діяльності Комітету НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій?
3. Назвіть напрямки діяльності у сфері планування на випадок надзвичайних ситуацій Комітету НАТО з планування на випадок надзвичайних ситуацій.
4. Розкрийте зміст діяльності Євroatлантичного координаційного центру реагування на катастрофи.
5. У яких міжнародних навчаннях з реагування на катастрофи, що проводилися НАТО Україна брала участь?
6. Співпраця України з НАТО у сфері захисту критичної інфраструктури.
7. За якими напрямами ДСНС України забезпечує реалізацію державної політики у сфері євroatлантичної інтеграції?
8. Розкажіть про співробітництво між Україною та Організацією Об'єднаних Націй (ООН).
9. Які агентства ООН діють в Україні?
10. Співробітництво ДСНС України з Організацією з безпеки і співробітництва в Європі.

РОЗДІЛ 5. ОРГАНІЗАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОРГАНАХ ТА ПІДРОЗДІЛАХ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Глава 18. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КОДЕКСУ УКРАЇНИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

План

- 18.1. Поняття, предмет та джерела адміністративного права.
- 18.2. Адміністративне правопорушення, його ознаки.
- 18.3. Структура адміністративного правопорушення.
- 18.4. Види складів адміністративних правопорушень.

Ключові слова: Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП), зворотня сила актів про адміністративні правопорушення, задачі КУпАП, адміністративне правопорушення, суспільна небезпека, протиправність, винність, караність, склад адміністративного правопорушення.

18.1. Поняття, предмет та джерела адміністративного права

Адміністративне право займає особливе місце в механізмі правого регулювання, оскільки виступає необхідним і важливим інструментом управління соціальними процесами в суспільстві. Немає такої галузі державного чи громадського життя, яка б не регулювалася адміністративним правом. Його норми регулюють діяльність органів виконавчої влади всіх рівнів, органів місцевого самоврядування, державних і недержавних підприємств, установ, організацій. Їхній вплив постійно відчуває на собі конкретна людина.

Адміністративне право - це галузь права, сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування.

Адміністративне право має свій *предмет і метод правового регулювання*.

Предметом адміністративного правового регулювання є суспільні відносини, що виникають, змінюються й припиняються у сфері державного управління.

Особливостями відносин, що складають предмет адміністративного права є такі:

- 1) вони виникають у результаті державної владно-управлінської діяльності;
- 2) суб'єктом таких відносин є виконавчо-розпорядчий орган;
- 3) їх виникнення, зміна чи припинення є результатом свідомої, вольової, цілеспрямованої діяльності;
- 4) вони захищені правовими засобами, в тому числі й примусовими.

Поряд з предметом, важливу роль у здійсненні адміністративним правом регулятивної функції відіграє метод регулювання суспільних відносин або метод адміністративного права.

Метод адміністративного права - це засоби, способи та прийоми, з допомогою яких здійснюється правовий вплив на предмет адміністративного права.

Регулювання відносин у сфері державного управління проводиться за допомогою адміністративно-правового методу. Адміністративно-правовий метод - це сукупність прийомів впливу, що містяться в адміністративно-правових нормах, за допомогою яких встановлюється юридично владне і юридично підвладне становище сторін у правовідносинах.

Зміст адміністративно-правового методу регулювання складається з трьох компонентів:

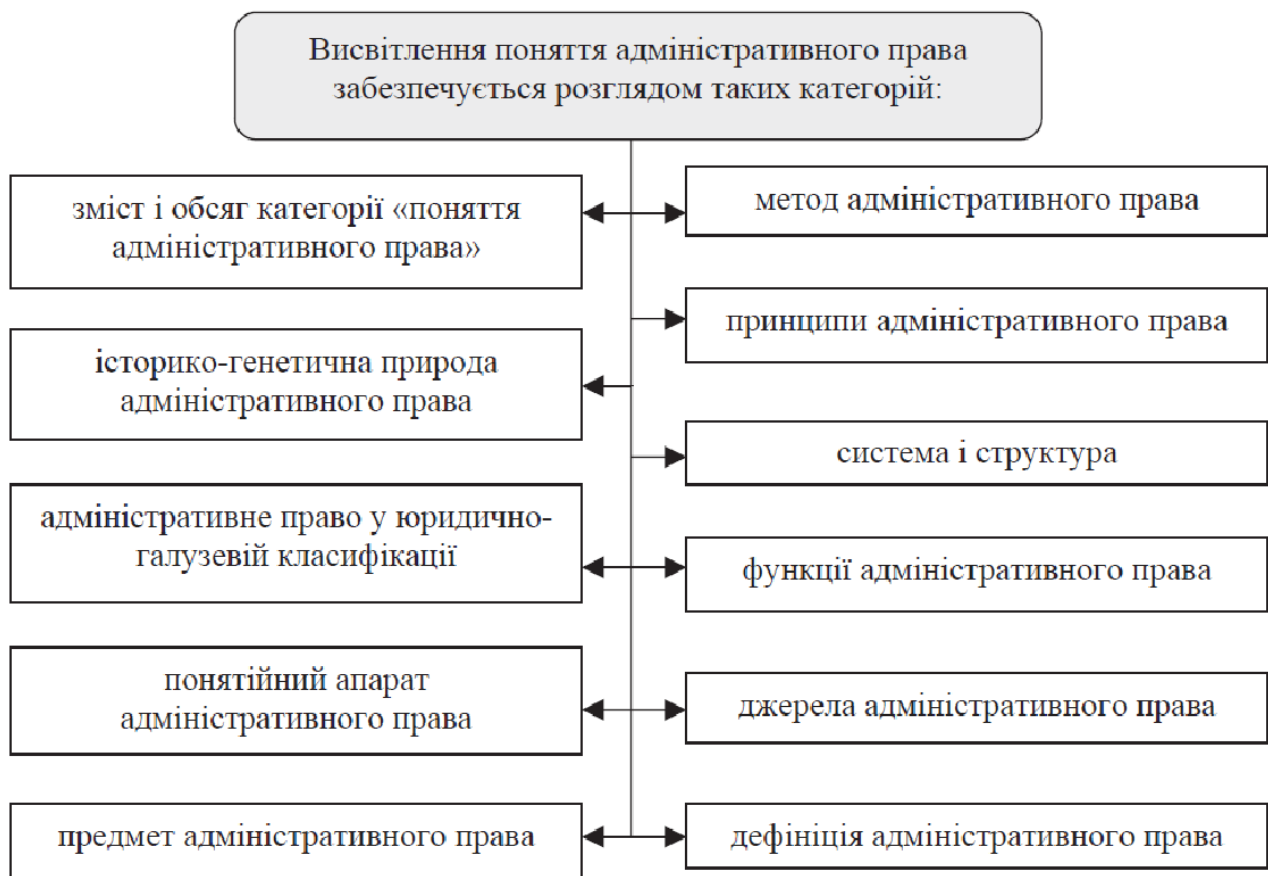
1) *приписи* - покладання прямого юридичного зобов'язання чинити ті чи інші дії за умов, передбачених правовою нормою;

2) *заборони* - покладання прямих юридичних обов'язків не чинити тих чи інших дій за умов, передбачених правовою нормою;

3) *дозволи* - юридичний дозвіл чинити ті чи інші дії або утриматися від їх вчинення за своїм бажанням за умов, передбачених правовою нормою.

Отже, наявність власного предмета й методу правового регулювання дає змогу відокремлювати адміністративне право від інших галузей права.

Структура адміністративного права - це внутрішня будова галузі. Існує щонайменше два варіанта визначення структурних складових адміністративного права.

По-перше, структурні складові виділяють за таким критерієм, як масштабність дії норми.

У даному випадку в адміністративному праві виділяють:

1) *загальну частину*, яка розкриває поняття адміністративного права; зміст адміністративно-правових норм і адміністративно-правових відносин; адміністративно-правовий статус суб'єктів адміністративного права; сутність методів і норм управління; склад адміністративного правопорушення й сутність відповідальності за його вчинення; зміст адміністративного процесу;

2) *особливу частину*, яка розкриває сутність і зміст регулюючого впливу на економіку, соціально-культурну, адміністративно-політичну та міжгалузеві сфери;

3) *спеціальну частину*, яка регулює адміністративно-правову діяльність суб'єктів управління.

По-друге, структурні складові розрізняють за таким критерієм, як правова природа норм.

У цьому разі в адміністративному праві виділяють такі правові інститути:

- інститут державної служби;

- інститут адміністративної відповідальності;
- інститут місцевого самоврядування;
- інститут адміністративної деліктології;
- адміністративно-процесуальний інститут;
- дозвільний інститут;
- інститут ліцензування тощо.

Під джерелом адміністративного права розуміють зовнішню форму вираження його норм.

Джерела адміністративного права - це нормативно-правові акти, що містять адміністративно-правові норми. Існують різні критерії для класифікації нормативно-правових актів, що являють собою джерела адміністративного права.

За юридичною силою найдоцільнішою є така класифікація:

- 1) Конституція України;
- 2) закони України;
- 3) постанови Верховної Ради України;
- 4) укази й розпорядження Президента України;
- 5) нормативні акти органів виконавчої влади:
  - постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України;
  - накази й інструкції керівників центральних органів виконавчої влади;
  - акти урядових органів управління;
  - розпорядження місцевих державних адміністрацій (їх голів);
- 6) нормативні акти місцевих рад, їх виконавчих органів;
- 7) нормативні накази керівників державних підприємств, установ, організацій;
- 8) міжнародно-правові договори, ратифіковані та визнані державою;
- 9) акти судових органів.

Важливим джерелом адміністративного права є **Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі КУпАП)**, який було прийнято 7 грудня 1984 року і введено в дію 1 червня 1985 року. У ньому зосереджені норми, що регулюють і охороняють матеріальні і процесуальні суспільні відносини в сфері адміністративних правопорушень і адміністративної відповідальності.

Кодекс складається з 5 розділів та 330 статей. До 1-го розділу Кодексу включені статті, що встановлюють загальні положення. Положення 2 розділу розкривають зміст адміністративного правопорушення та адміністративної відповідальності. 3, 4, 5 розділи Кодексу регламентують процесуальну діяльність державних органів управління та посадових осіб з вирішення конкретних адміністративних справ.

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ містять завдання та систему законодавства про адміністративні правопорушення, компетенцію й повноваження державних органів і органів місцевого самоврядування щодо вирішення питань про адміністративні порушення, їх запобігання, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють їх вчиненню, чинність законодавства та забезпечення режиму законності при провадженні в справах про адміністративні правопорушення.

Глава 1. Загальні положення

Розділ II. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ І АДМІНІСТРАТИВНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ складається із Загальної та Особливої частин. У Загальній частині закріплюється поняття адміністративного правопорушення, окремі елементи об'єктивних і суб'єктивних ознак складу адміністративного проступку, поняття та види адміністративних стягнень, загальні правила їх накладання.

Глава 2. Адміністративне правопорушення і адміністративна відповідальність

Глава 3. Адміністративне стягнення

Глава 4. Накладення адміністративного стягнення

Глава 5. Адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення

Глава 6. Адміністративні правопорушення, що посягають на власність

Глава 7. Адміністративні правопорушення у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини

Глава 8. Адміністративні правопорушення в промисловості, будівництві та у сфері використання паливно-енергетичних ресурсів

Глава 9. Адміністративні правопорушення у сільському господарстві. порушення ветеринарно-санітарних правил

Глава 10. Адміністративні правопорушення на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку

Глава 11. Адміністративні правопорушення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою

Глава 12. Адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності

Глава 13. Адміністративні правопорушення в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації

Глава 13-а. Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією

Глава 13-б. Військові адміністративні правопорушення

Глава 14. Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку

Глава 15. Адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління

Глава 15-а. Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення

В **Особливій частині** закріплюються види адміністративних проступків у різних галузях і визначенні стягнення за їх здійснення, а саме:

1) охорони праці й здоров'я населення;

2) ті, що посягають на власність;

3) охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури;

4) в промисловості, будівництві та в сфері використання паливно-енергетичних ресурсів;

5) у сільському господарстві, порушення ветеринарно-санітарних норм;

6) на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку;

7) в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою;

8) в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності;

9) в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації;

10) ті, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку;

11) ті, що посягають на встановлений порядок управління.

Розділ III. ОРГАНИ, УПОВНОВАЖЕНІ РОЗГЛЯДАТИ СПРАВИ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ містить перелік державних органів і їхніх посадових осіб, до компетенції яких належить розгляд справ про адміністративне правопорушення. До них належать адміністративні комісії при виконавчих комітетах органів місцевого самоврядування, виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад, комісії в справах неповнолітніх, районі (міські) суди (судді), органи внутрішніх справ, органи державних інспекцій та інші.

Глава 16. Основні положення

Глава 17. Підвідомчість справ про адміністративні правопорушення

Розділ IV. ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ містить завдання і принципи провадження в справах про адміністративні правопорушення, порядок складання протоколів, затримання правопорушників, їх особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів. Визначається коло осіб, які беруть участь у провадженні в справі про адміністративне правопорушення, порядок

внесення на розгляд справ, оскарження і опротестування постанов відносно справ про адміністративне правопорушення.

Глава 18. Основні положення

Глава 19. Протокол про адміністративне правопорушення

Глава 20. Заходи забезпечення провадження у справах про адміністративне правопорушення

Глава 21. Особи, які беруть участь у провадженні в справі про адміністративне правопорушення

Глава 22. Розгляд справ про адміністративне правопорушення

Глава 23. Постанова по справі про адміністративне правопорушення

Глава 24. Оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення

Глава 24-1. Перегляд постанови по справі про адміністративне правопорушення у разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні справи судом

Розділ V. ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВ ПРО НАКЛАДЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ закріплює основні положення та порядок провадження щодо виконання постанов про:

- 1) винесення попередження;
- 2) накладання штрафу;
- 3) оплатне вилучення предмета;
- 4) конфіскацію предмета, грошей;
- 5) позбавлення спеціального права;
- 6) застосування виправних робіт;
- 7) застосування адміністративного арешту;
- 8) відшкодування майнової шкоди.

Глава 25. Основні положення

Глава 26. Провадження по виконанню постанови про винесення попередження

Глава 27. Провадження по виконанню постанови про накладення штрафу

Глава 28. Провадження по виконанню постанови про оплатне вилучення предмета

Глава 29. Провадження по виконанню постанови про конфіскацію предмета, грошей

Глава 30. Провадження по виконанню постанови про позбавлення спеціального права

Глава 30-А. Провадження по виконанню постанови про застосування громадських робіт

Глава 31. Провадження по виконанню постанови про застосування виправних робіт

Глава 32. Провадження по виконанню постанови про застосування адміністративного арешту

Глава 33. Провадження по виконанню постанови в частині відшкодування майнової шкоди

Отже, чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення врегульовує матеріально-правові та матеріально-процесуальні адміністративні деліктні правовідносини.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) є основним адміністративним актом, який регламентує юрисдикцію усіх адміністративних органів України, включаючи юрисдикцію органів та підрозділів Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНСУ). Разом з цим діяльність органів та підрозділів ДСНСУ у сфері застосування норм та вимог адміністративного права, регулюється Кодексом цивільного захисту України та іншими нормативними актами. Ці нормативні акти складають адміністративно-правову базу та виступають джерелами адміністративного права.

Кодекс про адміністративні правопорушення - це систематизований законодавчий акт, прийнятий Верховною Радою України, який визначає, які суспільно небезпечні дії або бездіяльність є адміністративними правопорушеннями та встановлює вид і розмір адміністративного стягнення за них, а також визначає порядок розгляду конкретних адміністративних справ та виконання постанов по цих справах.

Завданням Кодексу України про адміністративні правопорушення є: *охорона прав і свобод громадян, власності, конституційного ладу України, прав і законних інтересів підприємств, установ і організацій,*

встановленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі точного і неухильного додержання Конституції і законів України, поваги до прав, честі і гідності інших громадян, до правил співжиття, сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством.

Нормативні акти розглянутої галузі адміністративного права спрямовані: на охорону встановленого порядку управління та громадського порядку; на запобігання правопорушенням; на виховання громадян у дусі неухильного додержання законів, поваги до прав, честі, гідності інших громадян. Законодавство спрямоване на виховання громадян в дусі сумлінного виконання своїх обов'язків, відповідальності перед суспільством.

У сфері пожежної безпеки КУпАП виконує задачу охорони життя та здоров'я громадян, охорону державної, колективної, комунальної, приватної власності від пожеж. Вимоги закону покликані забезпечити виконання усіма власниками та уповноваженими ними особами встановлених правил пожежної безпеки.

Положення ст. 7 КУпАП формують цілісну систему заходів, спрямованих на забезпечення законності при застосуванні заходів впливу до особи, яка здійснила адміністративне правопорушення, і в той же час - на уникнення неправомірних порушень їхніх прав і законних інтересів.

Ніхто не може бути підданий заходу впливу в зв'язку з адміністративним правопорушенням інакше як на підставах і в порядку, встановлених законом.

Провадження в справах про адміністративні правопорушення здійснюється на основі суворого додержання законності.

Застосування уповноваженими на те органами і посадовими особами заходів адміністративного впливу провадиться в межах їх компетенції, у точній відповідності з законом.

Додержання вимог закону при застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення забезпечується систематичним контролем з боку вищестоящих органів і посадових осіб, правом оскарження, іншими встановленими законом способами.

Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів при застосуванні заходів впливу за адміністративні правопорушення шляхом реалізації повноважень щодо нагляду за додержанням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Ст. 8 КУпАП визначає дію усіх без винятків нормативних актів, що відносяться до законодавства про адміністративні правопорушення, у часі та просторі. Згідно з цією статтею, особа, яка вчинила адміністративне правопорушення, підлягає відповідальності на підставі законодавства, діючого в часі та за місцем вчинення правопорушення.

Акти про адміністративні правопорушення, котрі пом'якшують або зовсім скасовують відповідальність за адміністративне правопорушення мають зворотню силу, тобто розповсюджуються і на правопорушення, що були вчинені до видання цих актів. Акти, що встановлюють або посилюють адміністративну відповідальність, зворотної сили не мають.

Ці положення слід враховувати працівникам державного пожежного нагляду при вирішенні питань про те, якими саме правилами пожежної безпеки потрібно керуватися при встановленні правопорушень у галузі пожежної безпеки.

Згадане вище дозволяє безпомилково визначити норму права, якою потрібно керуватися при оцінці самого факту правопорушення. Провадження в справах адміністративні правопорушення провадиться на підставі того законодавства, яке чинне на час розгляду справи про адміністративне правопорушення (ст. 8 КУпАП).

18.2. Адміністративне правопорушення, його ознаки

Правопорушення - це, насамперед, порушення закону, нормативного акту. Правопорушення поділяють на злочини та проступки. В свою чергу проступки поділяються на дисциплінарні (запізнення на роботу,

невиконання розпоряджень керівника та інші), цивільні (несплата боргу, спричинення моральної шкоди та інші) та адміністративні.

Поняття адміністративного правопорушення закріплене у ст. 9 КУпАП: **адміністративним правопорушенням (проступком)** визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за яку законодавством передбачена адміністративна відповідальність.

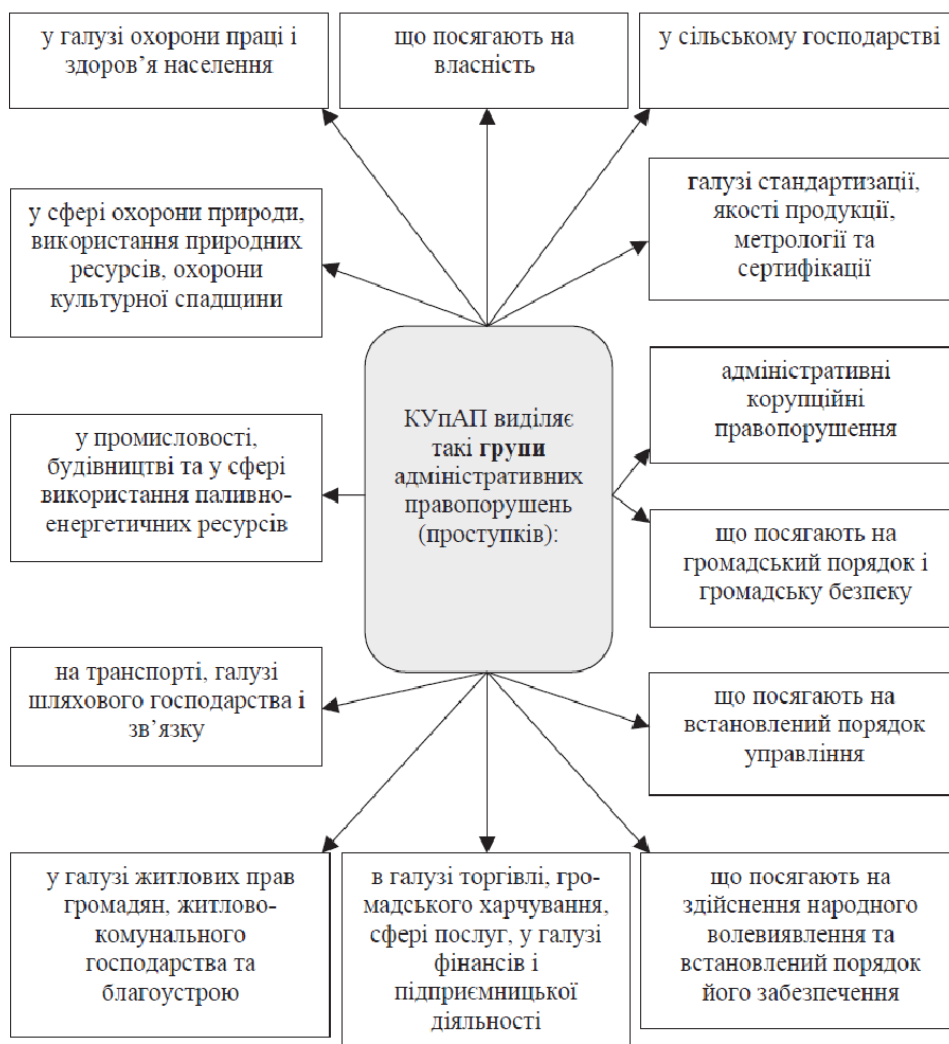
Адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Адміністративне правопорушення визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків.

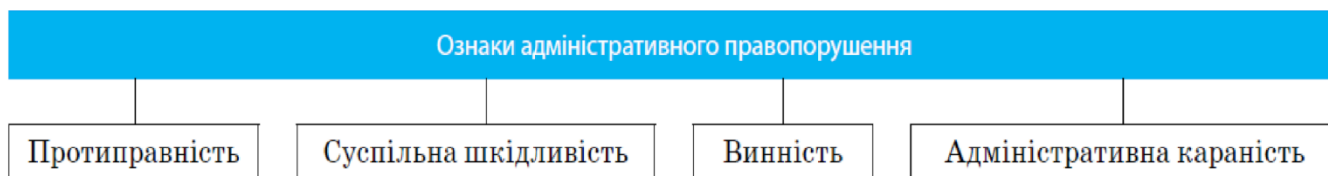
Адміністративне правопорушення визнається вчиненим з необережності, коли особа, яка його вчинила, передбачала можливість настання шкідливих наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачити.

Адміністративній відповідальності підлягають **особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку**.

Види адміністративних правопорушень

Ознаками адміністративного правопорушення є:

Суспільна небезпека: адміністративні проступки мають менший ступінь суспільної небезпеки, ніж злочин та не завдають великої шкоди для суспільства. Так, наприклад, різний ступінь суспільної небезпеки, спричиненої тим самим суспільним відносинам адміністративними проступками та злочинами, можна проілюструвати порівнянням дрібного хуліганства за ст. 173 КУпАП та хуліганства за ст. 296 Кримінального кодексу України. Об'єктом протиправних посягань цих правопорушень є суспільні відносини в сфері громадського порядку. Проте при вчиненні кримінального караного хуліганства спостерігається більша дезорганізація суспільних відносин, ніж при дрібному хуліганстві.

Протиправність: адміністративне правопорушення завжди є протиправною дією (бездіяльністю), тобто діянням, забороненим законом або іншим нормативним правовим актом. Громадянин, що вчинює протиправну дію, порушує свій конституційний обов'язок, оскільки норми ч.1. ст. 68 Конституції України встановлюють, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. У свою чергу, виконання цього обов'язку обумовлює необхідність дотримання всіх правил, прийнятих у встановленому законом порядку.

Відсутність протиправного діяння виключає адміністративну відповідальність.

Винність: це основна і обов'язкова ознака будь-якого адміністративного проступку. Це психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно шкідливого діяння і його наслідків, яке виявляється у формі умислу або необережності. *Наявність вини є необхідною умовою для притягнення особи до відповідальності за вчинення адміністративного правопорушення.*

Вина з необережності, як і неумисна, є однією з найважливіших ознак адміністративного правопорушення. Протиправна дія, вчинена з необережності є менш серйозним правопорушенням у порівнянні з такою самою дією, зробленою навмисне.

Існують дві форми вини з необережності: **самовпевненість і недбалість**. Інтелектуальний момент самовпевненості характеризується тим, що особа передбачає можливість настання суспільно шкідливих наслідків свого діяння, а вольовий момент полягає у тому, що особа легковажно розраховує на уникнення цих наслідків.

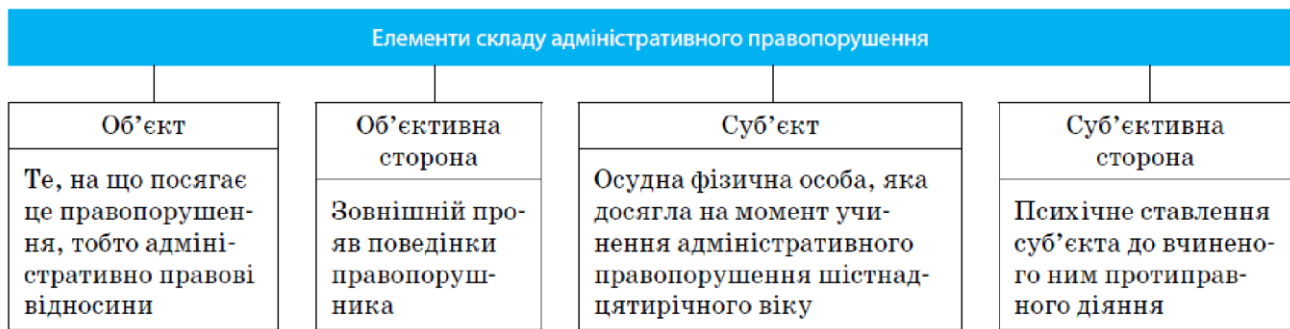
Недбалість відрізняється від самовпевненості тим, що особа не передбачає настання шкідливих наслідків. Інтелектуальний момент недбалості полягає в тому, що особа не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння.

Караність: за всі адміністративні правопорушення передбачаються адміністративні стягнення, метою застосування яких є виховання порушника, тобто формування у нього звички законслухняної поведінки.

Адміністративні стягнення є каральними (штрафними санкціями), вони, як правило, полягають у позбавленні або обмеженні певних прав, благ.

18.3. Структура адміністративного правопорушення

Структуру складу адміністративного правопорушення складають: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона. Зупинимося на характеристиці кожного з названих елементів.

1. Об'єктом адміністративного проступку визнаються суспільні відносини, урегульовані правовими нормами, які охороняються адміністративними санкціями. Коли ми говоримо про об'єкт проступку як елемент (сторону) його складу, то маємо на увазі ознаки об'єкта, названі у відповідній нормі.

У багатьох випадках у статтях Особливої частини КпАП прямо зазначені ознаки об'єкта, що охороняється: порушення права державної власності на надра (ст. 47 КпАП), порушення права державної власності на води (ст. 48), порушення права державної власності на ліси (ст. 49 КпАП), порушення права державної власності на тваринний світ (ст. 50 КпАП).

Ознаки об'єкта, що охороняється, закріплюються також у назві глав Особливої частини: адміністративні правопорушення, що посягають на власність (гл. б), адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку (глава 14), адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління (глава 15).

2. Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення - це зовнішній прояв суспільно-небезпечного посягання на об'єкт, що перебуває під охороною адміністративно-правових санкцій. Відповідно до цього об'єктивну сторону складу адміністративного правопорушення утворюють ознаки, що характеризують зовнішні прояви проступку.

Тобто, це система передбачених нормою адміністративного права ознак, які характеризують зовнішню сторону правопорушення.

В об'єктивну сторону входили наступні ознаки:

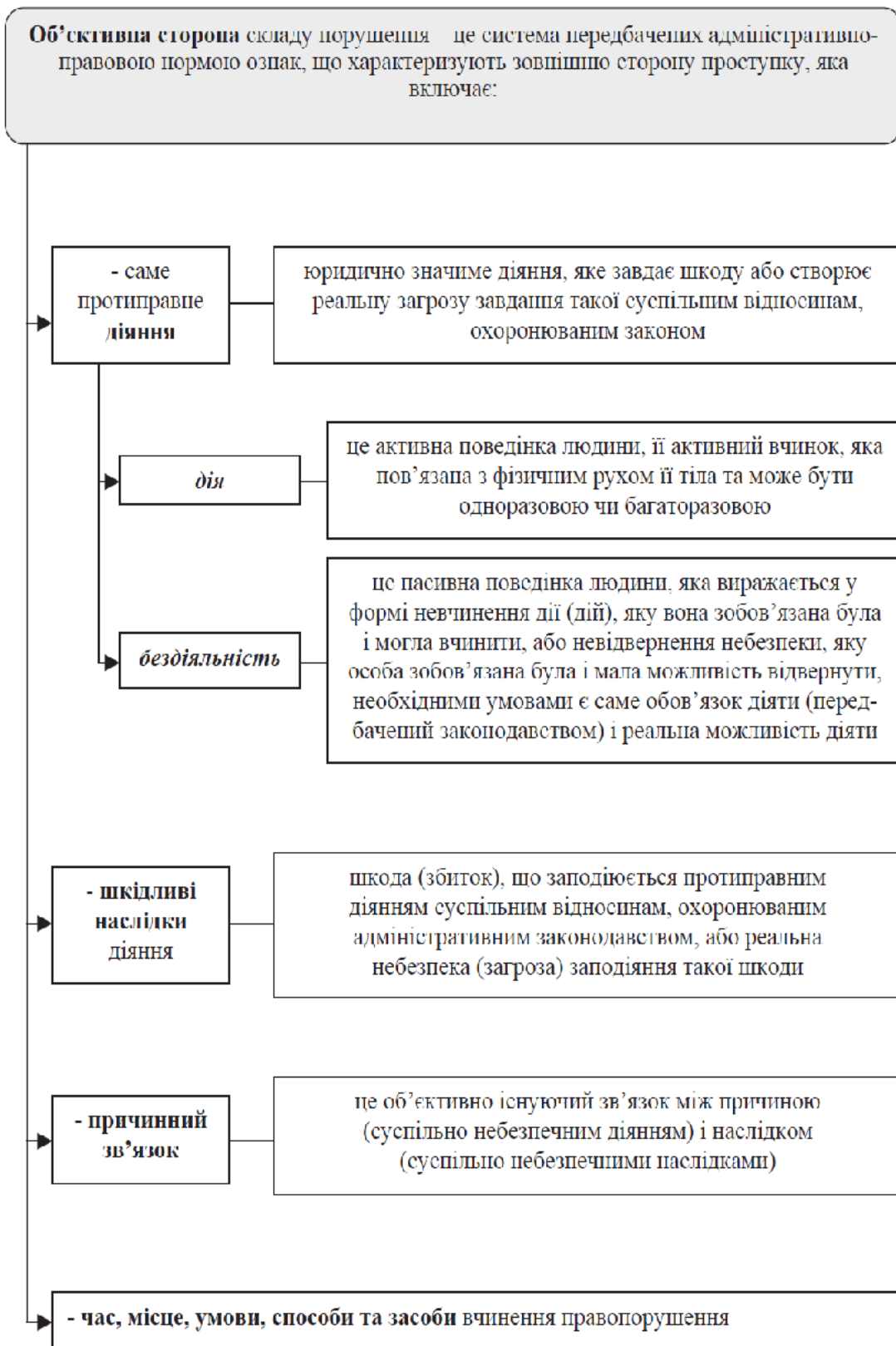
1. Протиправне діяння (чи дії бездіяльності) – розкрадання, пияцтво, торгівля, придбання, зберігання, використання, ухилення, управління, допуск тощо.
2. Час і місце його здійснення.
3. Спосіб здійснення правопорушення .
4. Результат правопорушення.
5. Причинний зв'язок між діянням і результатом.
6. Суспільна небезпека (шкідливість), що визначається виходячи з всіх ознак об'єктивної сторони шляхом їхнього синтезу.

Ознака діяння – провідна, головна ознака об'єктивної сторони, це стрижень, навколо якого групуються інші її ознаки (спосіб, час, місце тощо). Основу кожного діяння становить свідомий рух тіла, а найчастіше – система елементарних дій або навіть певна діяльність.

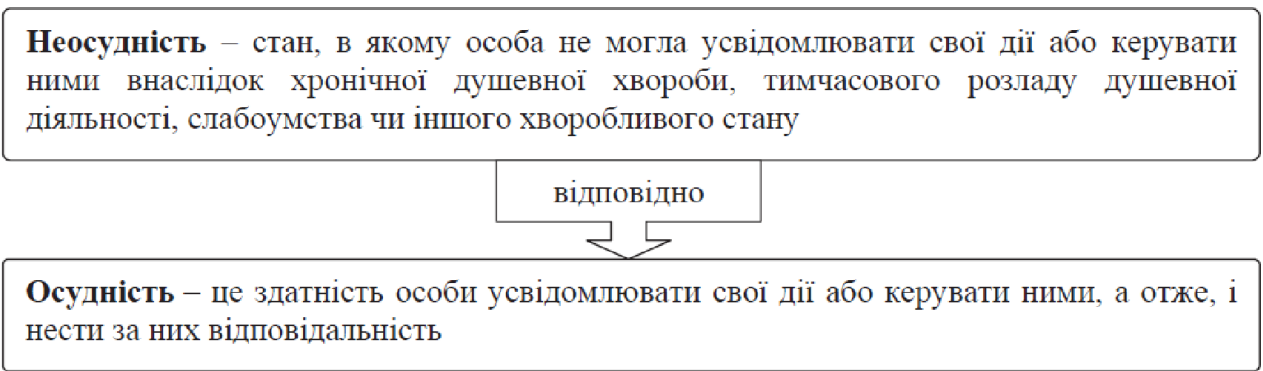
Протиправне діяння може бути простим і складним. Просте являє собою єдину дію або короткочасну бездіяльність, єдиний короткочасний акт протиправної поведінки. Наприклад, крадіжка, безквитковий проїзд. **Складне** діяння або складається з декількох самостійних дій, або розтягнуте в часі, або скоєне групою. Розрізняють такі різновиди складних діянь, які караються в адміністративному порядку: з двома різними діями; які складаються і альтернативних дій; збірні; які тривають; які продовжуються.

Діяння з ознаками адміністративного правопорушення може бути закінченим і незакінченим (перерваним з тих або інших причин, що не досягли бажаної мсти). КпАП не містить у загальній частині статті, що передбачає відповідальність за незакінчене правопорушення, тобто за підготовку до нього або замах на нього. Таким чином,

законодавець установлює загальне правило, за яким навмисне створення умов для вчинення протиправних дій не є адміністративним правопорушенням і незакінчене правопорушення не карається.

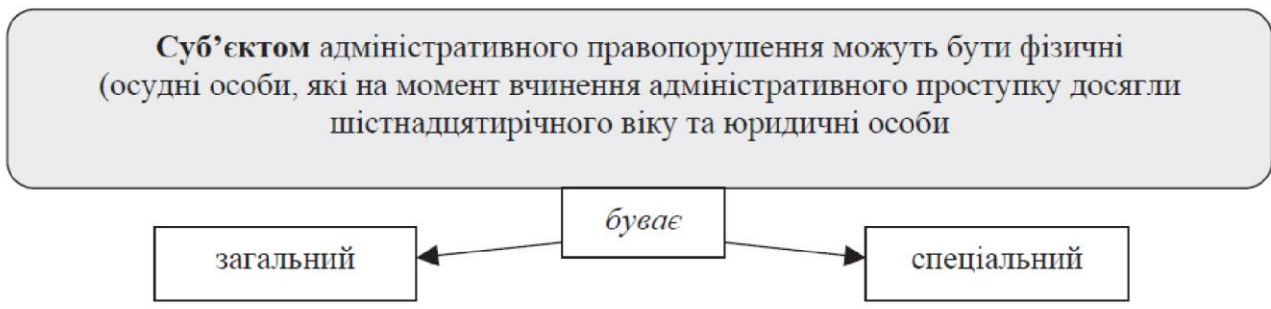

3. Суб'єкт адміністративного правопорушення – осудна особа, що досягла 16 віку і виконала описаний у законі склад адміністративного проступку. Таким чином, суб'єктом адміністративного правопорушення є той, хто його вчинив.

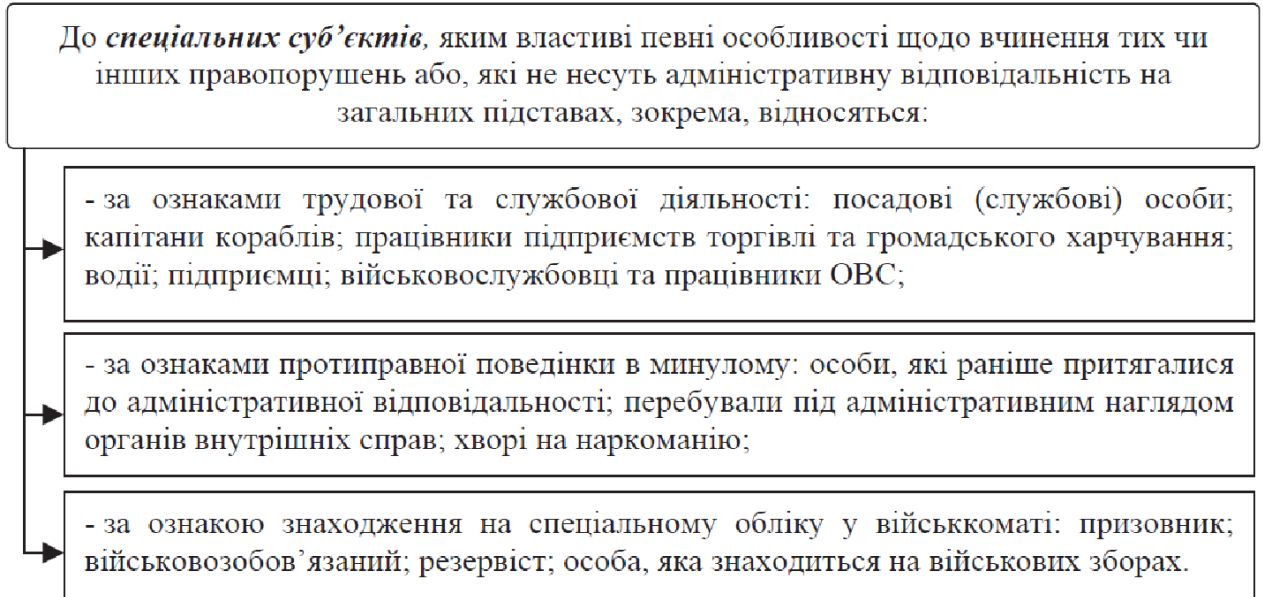

Суб'єктів прийнято поділяти на *загальні* і *спеціальні*. **Загальними** визнаються такі, які повинна мати будь-яка особа, що піддається адміністративному стягненню. У першу чергу до них належать вік і осудність. Вони закріплені статтями 12 і 20 Загальної частини КпАП.

Спеціальними визнаються такі, які вказують на особливості правового становища суб'єктів і дозволяють диференціювати відповідальність різних категорій осіб, забезпечуючи тим самим справедливу правову оцінку скоєного діяння. Вони містяться в Особливій частині Кодексу і впливають на кваліфікацію правопорушення.

Адміністративному праву відомі **загальні, спеціальні й особливі суб'єкти адміністративного правопорушення**.

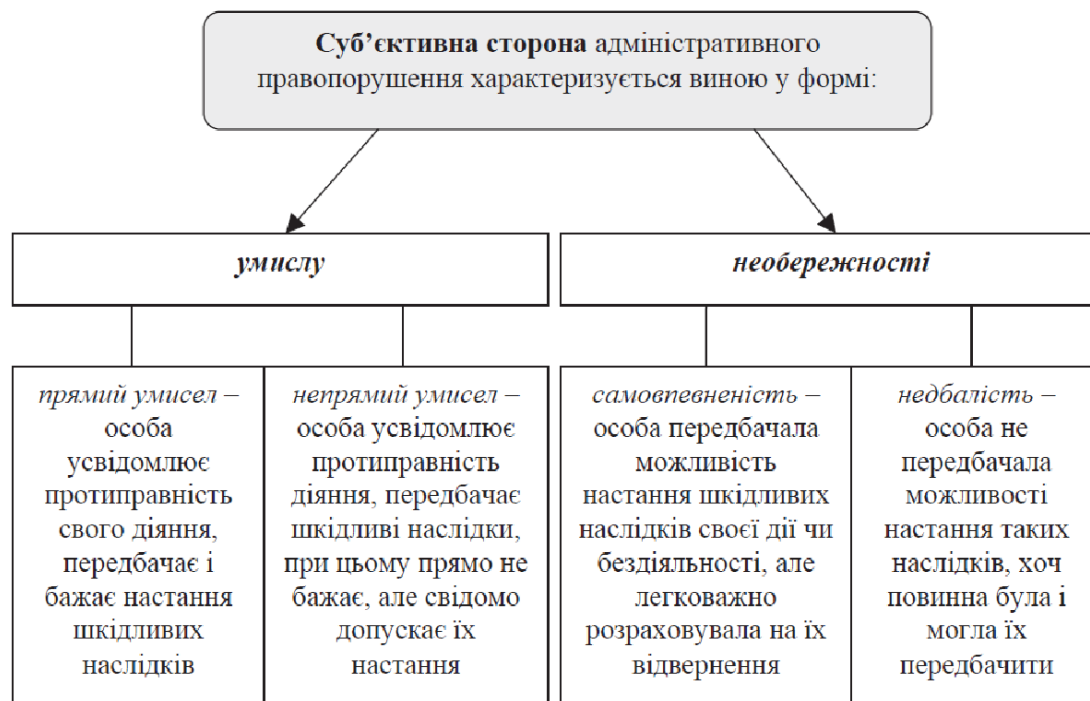

Аналіз чинного законодавства показує, що до особливих суб'єктів належать:

а) неповнолітні; б) інваліди; в) жінки, що мають дітей у віці до 12 років і вагітні; г) військовослужбовці, призвані на збори військовозобов'язані; д) рядовий і начальницький склад органів внутрішніх справ; е) студенти й учні; є) особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів або спеціальних положень про дисципліну, що передбачають застосування дисциплінарних санкцій за адміністративні проступки; ж) депутати; з) іноземні громадяни; й) особи, які повторно протягом року здійснили однорідне правопорушення, за яке вони вже піддавалися адміністративному стягненню.

4. Суб'єктивна сторона адміністративного правопорушення. Адміністративним правом визнається, що суб'єктивна сторона, як одна з обов'язкових ознак складу, полягає в психічному ставленні суб'єкта до вчиненого антигромадського діяння.

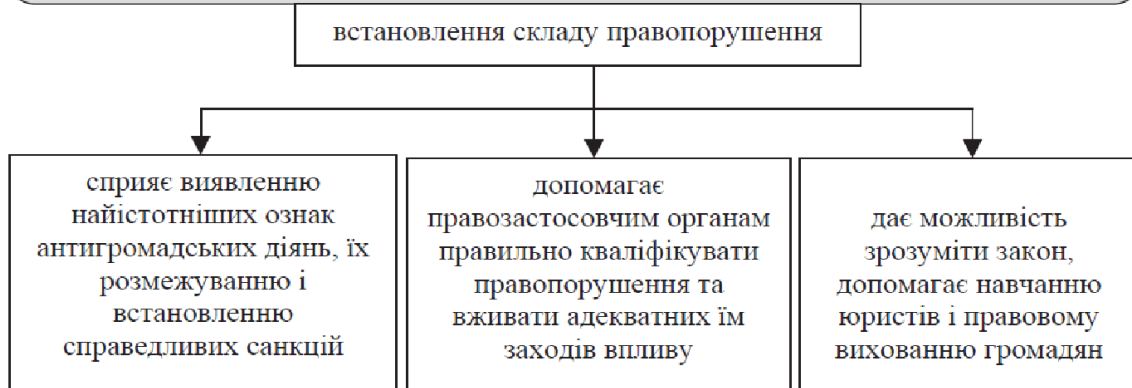
Психічна діяльність людини - єдиний і в той же час різноманітний за змістом процес, що містить емоції, мотиви, свідомість, волю. Проте основною ознакою, ядром суб'єктивної сторони складу є провина. Встановлення провини є головним завданням аналізу суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення.

Під провиною правопорушника варто розуміти негативне психічне ставлення до інтересів суспільства і конкретних громадян. Такий стан свідомості засуджується державою і суспільством.

18.4. Види складів адміністративних правопорушень

Під **складом адміністративного правопорушення** розуміється встановлена адміністративним законодавством сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких діяння вважається адміністративним правопорушенням.

Склад адміністративного правопорушення становить сукупність головних, визначальних ознак, які виділені законодавцем як типові, необхідні і водночас достатні для притягнення особи до юридичної відповідальності

Вивчення складів адміністративних правопорушень неможливе без класифікації, без виділення однопорядкових груп, які прийнято називати видами.

Найбільш вдалими видаються такі способи класифікації:

1. Залежно від ступеня суспільної небезпеки виділяють *склади основні і кваліфіковані*.
2. Залежно від характеру шкоди їх поділяють на *матеріальні і формальні*.
3. Залежно від суб'єкта проступку – на *особисті і службові (посадові)*.
4. Залежно від структури складу можуть бути *однозначними й альтернативними*.
5. За особливостями конструкції вони поділяються на *описові і бланкетні (відсылні)*.

Коротко зупинимося на характеристиці кожного з перелічених видів складів адміністративних правопорушень.

1. Основні і кваліфікаційні склади. Визначив те або інше діяння адміністративним правопорушенням і встановлюючи за його вчинення санкцію, законодавець враховує, що ступінь суспільної небезпеки однотипних проступків може бути різний. Так, порушення водіями транспортних засобів правилі проїзду залізничних переїздів характеризується більшою громадською небезпекою, якщо при цьому виникла аварійна обстановка (ст. 123КпАП).

Виходячи з цієї обставини законодавець у цілому ряді випадків конструює кілька складів адміністративних проступків стосовно до одного типу діянь. Такі склади відрізняються ступенем громадської небезпеки. На більш високий ступінь небезпеки вказують додаткові ознаки, які прийнято називати кваліфікуючими.

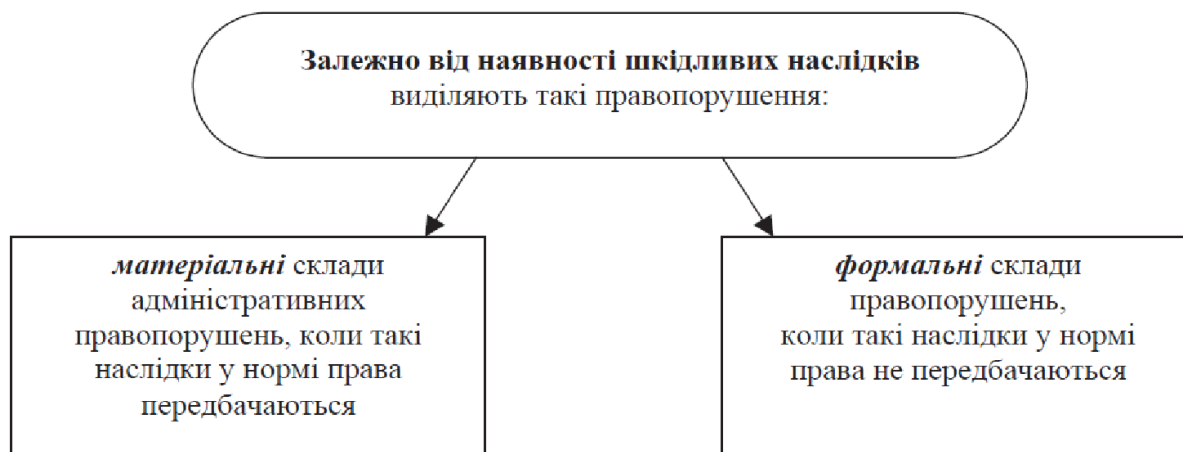
Таким чином, ознаки можуть бути основними, тобто такими, що мають місце в кожному випадку вчинення проступку, і кваліфікуючими, тобто такими, що доповнюють основні.

Основні ознаки утворюють так званий основний склад. За необхідності законодавець доповнює склад кваліфікуючими ознаками. За їх наявності діяння повинно бути кваліфіковане за статтею, що передбачає більш суворе покарання. Склади з такими ознаками називають кваліфікованими.

Найчастіше в адміністративному праві зустрічаються такі кваліфікуючі ознаки, як повторність (статті 130, 1863, 164і, 154, 181', 187 КпАП та ін.), наявність або можливість настання шкідливих наслідків (статті 123, 126, 127, 128і КпАП та ін.), стан сп'яніння (ст. 127 КпАП та ін.), аварійна ситуація (етапі 123,127, 128і та ін.), залишення місця події (ст. 127 КпАП), учинення діяння посадовою особою (статті 73, 74, 75, 76, 77, 208і, 209, 195* КпАП), грубе порушення правил (статті 85 і 108 КпАП).

2. Матеріальні і формальні склади. До матеріальних належать склади, у яких: а) міститься така ознака, як настання шкідливих матеріальних наслідків антигромадського діяння. Наприклад, пошкодження лісу стічними водами, що спричинило його усихання (ст. 72 КпАП). знищення лісу в результаті підпалу (ст. 77 КпАП дрібне розкрадання державного майна (ст.51 КпАП); б) описується дія, що обов'язково спричиняє шкідливі наслідки,

хоча останні законом і не названі: потрава посівів (ст. 104 КпАП), введення в експлуатацію підприємств без спорудження пристроїв, що запобігають забрудненню вод (ст. 59 КпАП), завідомо неправдивий виклик аварійних служб (сі. 183 КпАП).

До формальних (термін умовний) відносять склади, в яких немає ознаки настання шкідливих матеріальних наслідків. Наприклад, проживання за недійсним паспортом (ст. 197 КпАП), неявка за викликом у військовий комісаріат (статті 210, 211і КпАП), порушення правил в'їзду в прикордонну (ст. 202 КпАП). прийняття паспорта в заставу (ст. 201 КпАП).

Необхідно підкреслити, що вчинення проступку, передбаченого статтею КпАП, що містить формальний склад, нерідко тягне настання майнового збитку. Наявність збитку в таких випадках не є конструктивною ознакою складу, але враховується при визначенні розміру стягнення. Наприклад, невідповідність установок, що використовують газ, до роботи на резервних видах палива (ст. 103 КпАП), пуск тазу без дозволу органів державного газового нагляду (ст. 301 КпАП), порушення технічних умов на виконання будівельно-монтажних робіт (ст. 96 КпАП), порушення інструкцій з безпечного ведення робіт у промисловості (ст. 93 КпАП).

3. Особисті і службові склади. Склади адміністративних правопорушень поділяються на особисті і службові (посадові) залежно від того, хто є суб'єктом проступку - просто громадянин чи посадова особа (статті 86, 93, 96, 201 КпАП). Для посадового проступку характерно, що протиправне діяння повинно бути скоєне через дію на службі. Посадові особи, зазначено в ст. 14 КпАП, підлягають адміністративній відповідальності за адміністративні правопорушення, зв'язані з недодержанням установлених правил, забезпечення виконання яких входить до їхніх службових обов'язків.

4. Однозначні й альтернативні склади. В однозначних складах чітко й однозначно вказується ознака правопорушення. Наприклад, доведення неповнолітнього до стану сп'яніння (ст. 180 КпАП), порушення водіями транспортних засобів правил проїзду залізничних переїздів (ст. 123 КпАП), порушення правил адміністративного нагляду (ст. 187 КпАП), заняття проституцією (ст. 181і КпАП). торгівля з рук у невстановлених місцях (ст. 160КпАП).

У альтернативних складах називаються кілька (два або більше) варіантів ознак. Закон досить часто передбачає кілька варіантів дій, учинення яких визнається проступком. При цьому проступком вважається вчинення як однієї з описаних дій, так і кількох (або навіть усіх). Наприклад, ст. 189 КпАП установлює відповідальність за порушення правил відкриття поліграфічних і штемпельних підприємств, придбання, збут, використання, облік, зберігання розмножувальної техніки, шрифтів і матриць особами, відповідальними за дотримання них правил.

Таким чином, якщо однозначний склад називає ті єдині ознаки, сукупність яких його утворює, то в альтернативному перелічується кілька варіантів ознак. Найчастіше ця особливість в описі ознак обумовлена прагненням законодавця уникнути загальних формулювань, розкрити зміст ознаки, конкретизувати її. А в ряді

випадків конструювання альтернативних складів пов'язано з прагненням нормотворчих органів заощадити нормативний матеріал і замість кількох статей створити єдину, але більш широку за охопленням явищ.

5. Описові та бланкетні (відсильні). Описові склади цілком розкривають зміст і суть діяння, що визнається адміністративним правопорушенням. Наприклад, дрібне хуліганство (ст. 173 КпАП), розпиття спиртних напоїв на виробництві (ст. 179 КпАП), завідомо неправдивий виклик спеціальних служб (ст. 183 КпАП), навмисне псування паспорта або втрата Пою через необачність (ст. 198 КпАП).

Бланкетні склади вказують на те, що ознаки проступку містяться в окремо встановлених нормах і правилах. Наприклад, порушення правил адміністративного нагляду (ст. 187 КпАП), порушення правил торгівлі спиртними напоями (ст. 156 КпАП), порушення правил охорони і використання пам'ятників історії і культури (ст. 92 КпАП).

Крім названих, в основу класифікації складів адміністративних правопорушень можуть бути покладені й інші критерії. За такою ознакою суб'єктивні сторони, як форма вини, проступки можуть бути поділені на навмисні і необережні, а за ознакою мотиву поведінки - на корисливі і некорисливі тощо.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дати визначення Кодексу України про адміністративні правопорушення. Коли він був прийнятий і вступив у дію?
2. Структура та зміст основних розділів КУпАП.
3. Задачі законодавства про адміністративні правопорушення.
4. Задачі КУпАП у сфері пожежної безпеки.
5. Поняття та ознаки адміністративного правопорушення.
6. Що означає «суспільна небезпека», як ознака адміністративного правопорушення?
7. Юридичний склад адміністративного правопорушення.
8. Відмінність адміністративного правопорушення від злочину і дисциплінарного проступку.
9. Що таке «суб'єкт адміністративного правопорушення»?
10. Класифікація складів адміністративних правопорушень.

Глава 19. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

План:

19.1. Адміністративна відповідальність та її ознаки.

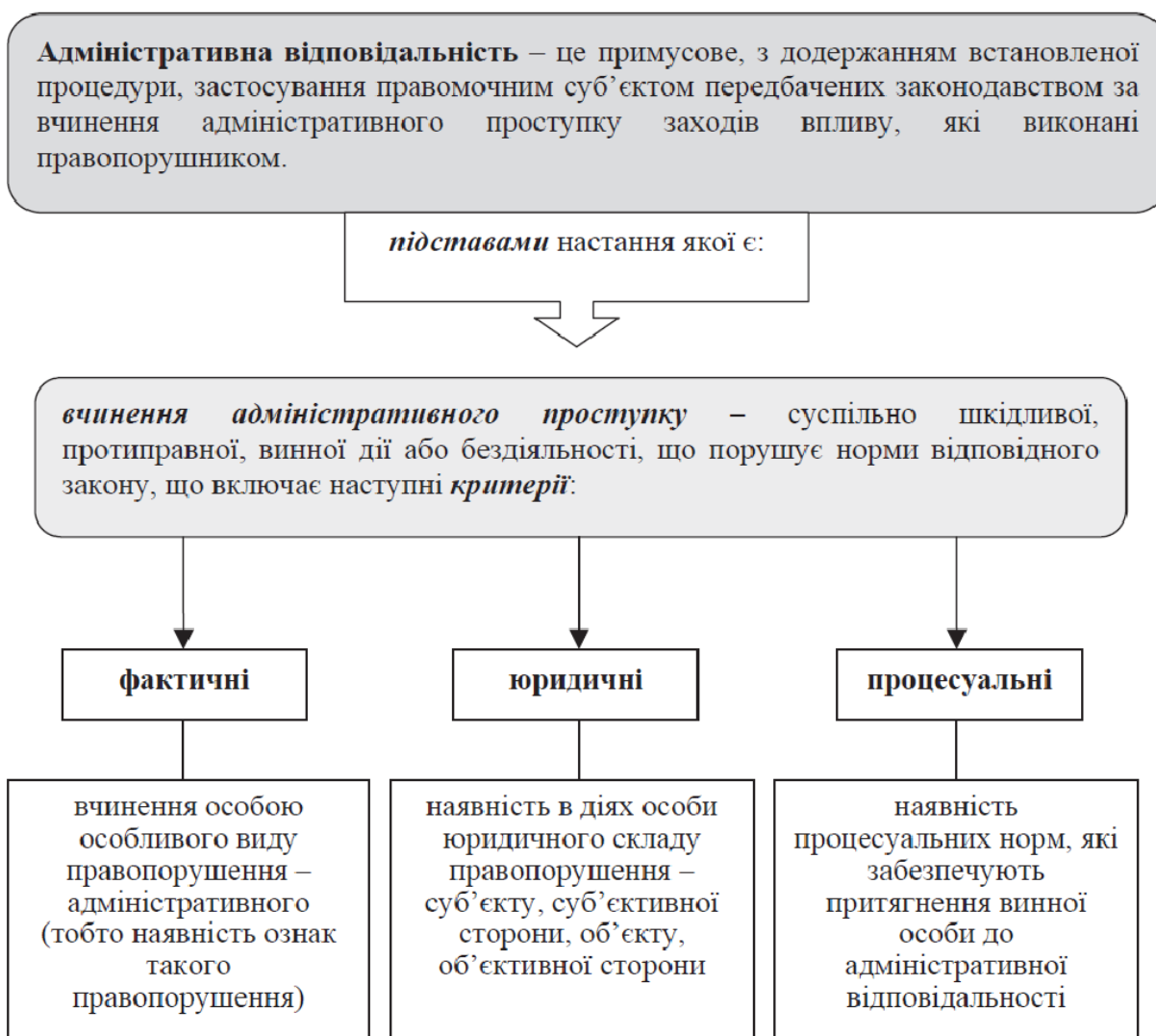
19.2. Адміністративні стягнення: поняття та види.

19.3. Підстави та можливість звільнення від адміністративної відповідальності.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, ознаки адміністративної відповідальності, адміністративне стягнення, основні та додаткові адміністративні стягнення, крайня необхідність, необхідна оборона, неосудність, акт амністії.

19.1. Адміністративна відповідальність та її ознаки

Адміністративна відповідальність - це специфічне реагування держави на адміністративне правопорушення, що полягає в застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбаченого законом стягнення до суб'єкта правопорушення.

Основні ознаки адміністративної відповідальності полягають у тому, що вона:

- 1) є засобом охорони встановленого державою правопорядку;
- 2) нормативно визначена і полягає в застосуванні (реалізації) санкцій правових норм;
- 3) є наслідком винного антигромадського діяння;
- 4) супроводжується державним і громадським осудом правопорушника і вчиненого ним діяння;
- 5) пов'язана з примусом, з негативними для правопорушника наслідками (морального або матеріального характеру), яких він має зазнати;
- 6) реалізується у відповідних процесуальних формах.

Система правових норм, котрі регулюють застосування адміністративних стягнень, є нормативною основою адміністративної відповідальності.

Принципи адміністративної відповідальності – це основні положення, закріплені в Конституції та інших законах України, на яких базується порядок притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності.

За змістом їх можна поділити на такі види:

1) **матеріально-правові склади**, що закріплюють загальні питання адміністративної відповідальності (завдання і система законодавства про адміністративні правопорушення, підстави і суб'єкти відповідальності, система адміністративних стягнень);

2) **адміністративно-процесуальні склади**, що закріплюють провадження у справах про адміністративні правопорушення.

Досягнення встановленого законом віку – одна із загальних умов притягнення особи до адміністративної відповідальності. Під віком людини розуміють певний період її розвитку, якісно своєрідний ступінь формування

її особистості. Адміністративній відповідальності підлягають тільки фізичні осудні особи, яким на момент скоєння адміністративного правопорушення виповнилось 16 років (ст. 12 КУпАП).

Особи у віці від 16-ти до 18-ти років, що скоїли правопорушення вважаються неповнолітні а від так стосовно них існує ряд особливостей щодо притягнення до адміністративної відповідальності, передбачених, зокрема ст. 24¹ КУпАП.

У ст. 14 КУпАП зазначено, що посадові особи підлягають адміністративній відповідальності за адміністративні правопорушення, зв'язані з недодержанням установлених правил у сфері охорони порядку управління, державного і громадського порядку, природи, здоров'я населення, також в цій статті визначено, що вони несуть відповідальність за адміністративні правопорушення, пов'язані з недотриманням правил пожежної безпеки, якщо забезпечення виконання цих правил входить у їх службові обов'язки. До того ж безпосереднім порушником може бути не сама посадова особа, а інші, зокрема, підлеглі цієї особи. Інакше кажучи, вона відповідає не стільки за порушення певних правил власними діями, скільки за нерозпорядливість. Наприклад, зазвичай забезпечення виконання правил пожежної безпеки входить до кола службових обов'язків всього ієрархічного ланцюжка посадових осіб підприємств та організацій. І це означає, що до адміністративної відповідальності за їх недодержання одночасно може бути притягнуто декілька посадових осіб.

Вчинене посадовою особою адміністративне правопорушення водночас може бути і дисциплінарним проступком. Тому не виключається притягнення її до двох видів юридичної відповідальності.

Військовослужбовці, військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів, а також особи рядового і начальницького складів Державної кримінально-виконавчої служби України, служби цивільного захисту і Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, поліцейські несуть **відповідальність за адміністративні правопорушення за дисциплінарними статутами.**

За порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення безпеки дорожнього руху, санітарних норм, правил полювання, рибальства та охорони рибних запасів, митних правил, вчинення правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушення тиші в громадських місцях, неправомірне використання державного майна, незаконне зберігання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, невжиття заходів щодо окремої ухвали суду, ухилення від виконання законних вимог прокурора, порушення законодавства про державну таємницю, порушення порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію, ці особи несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах. До зазначених осіб **не може бути застосовано громадські роботи, виправні роботи і адміністративний арешт.**

Правовий статус іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України визначається ст. 26, 33 Конституції України, відповідно до яких іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки що і громадяни України, - за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземці та особи без громадянства зобов'язані поважати та дотримуватися Конституції та законів України, шанувати традиції та звичаї народу України.

Адміністративна відповідальність відмежовується від кримінальної за наступними ознаками:

- адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративного правопорушення, склад якого визначається законами чи підзаконними актами, а кримінальна – за вчинення злочину, склад яких визначається виключно нормами Кримінального кодексу України;

- правом порушення справ про адміністративні правопорушення, як і правом розгляду таких справ наділене широке коло суб'єктів публічної адміністрації. Правом порушення кримінальних справ, наділені виключно органи дізнання і попереднього слідства, визначені КПК України та органи прокуратури, а правом розгляду – виключно суди;

- на відміну від кримінальної відповідальності, яка встановлюється виключно Верховною Радою України, адміністративна – встановлюється й іншими суб'єктами публічної адміністрації (органами місцевого самоврядування);

- до кримінальної відповідальності притягуються лише фізичні особи, а до адміністративної – як фізичні особи так і юридичні особи;

- притягнення особи до адміністративної відповідальності і застосування до неї адміністративних санкцій не призводить до таких наслідків як судимість, що в подальшому проявляється в певних обмеженнях її правосуб'єктності;

- адміністративна відповідальність реалізується як в позасудовому, так і в судовому порядку, кримінальна – тільки в судовому;

- притягнення особи до адміністративної відповідальності відбувається в коротші строки та за спрощеною процедурою;

- кримінальна відповідальність має пріоритет перед відповідальністю адміністративною.

У судочинстві іноземці та особи без громадянства як учасники процесу користуються такими самими процесуальними правами, що і громадяни України і в разі скоєння правопорушення несуть відповідальність на загальних підставах. Іноземець та особа без громадянства, який вчинив адміністративне правопорушення, після виконання адміністративного стягнення може бути висланий за межі України і рішення приймається органом внутрішніх справ за місцем його перебування з повідомленням протягом 24 годин прокурора про підставу прийняття такого рішення.

Відповідальність іноземців і осіб без громадянства закріплена в ст. 16 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

19.2. Адміністративні стягнення: поняття та види

Особи, винні у вчиненні адміністративного правопорушення, притягаються до адміністративної відповідальності шляхом накладання на них адміністративних стягнень.

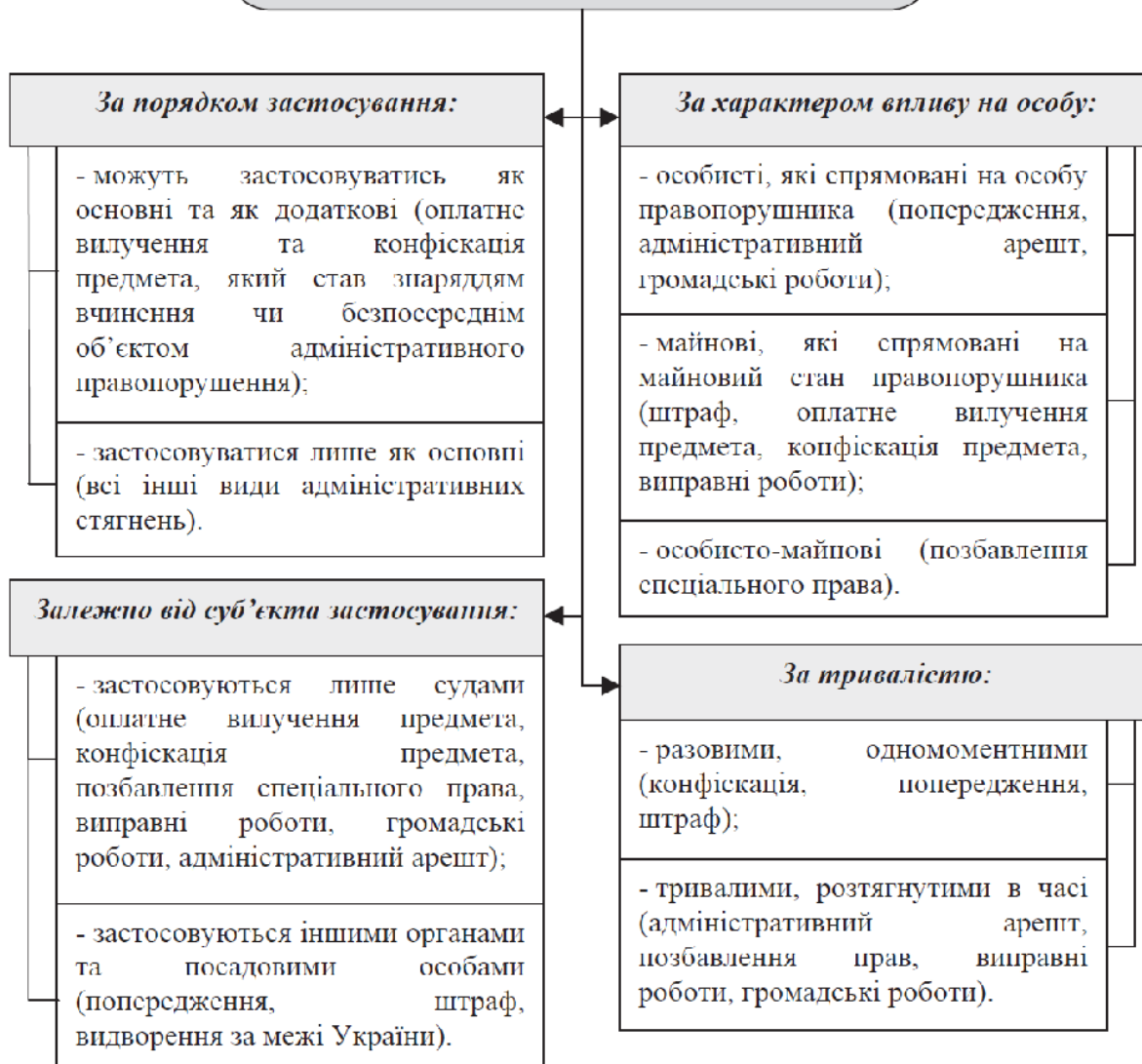

Мета адміністративного стягнення полягає у вихованні порушника, тобто формування у нього звички законслухняної поведінки. Стягнення є засобом впливу на свідомість правопорушника, за допомогою якого особі подаються навички, які стимулюють добровільне, свідоме виконання нею своїх обов'язків. Також адміністративні стягнення є каральними, «штрафними» санкціями, вони, як правило, полягають у позбавленні або обмеженні певних прав, благ.

Система адміністративних стягнень закріплена в ст. 24 КУпАП. Ця стаття містить різні за характером і правовими наслідками санкції, що дає змогу врахувати при призначенні стягнення як особливості вчинення адміністративного правопорушення, так і особистість правопорушника.

Перелік адміністративних стягнень не є закритим, вичерпним. Він може бути за потреби доповнений поточним законодавством. Можливість такого доповнення може відбуватися за дотримання двох умов. По-перше, інші, крім зазначених у цій статті, види адміністративних стягнень мають бути встановлені відповідно до принципів і положень КУпАП. По-друге, нові види адміністративних стягнень можуть бути уведений тільки законодавчими актами. Цим виключається можливість для Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вводити нові види адміністративних стягнень.

Класифікація видів адміністративних стягнень

В адміністративному праві стягнення поділяються на **основні й додаткові**. Це положення закріплене в ст. 25 КУпАП. У ній йдеться про те, що оплатне вилучення та конфіскація предметів можуть застосовуватись як основні, так і додаткові стягнення, а інші стягнення можуть бути тільки основними. За правопорушення може бути накладене одне основне або основне і додаткове стягнення. Додаткові стягнення не накладаються окремо, а приєднуються до основного.

Основними є такі адміністративні стягнення, які не можуть накладатися додатково до інших видів адміністративних стягнень (попередження, штраф, позбавлення спеціального права наданого цьому громадянину, виправні роботи, адміністративний арешт можуть бути тільки як основні).

Додатковими є такі адміністративні стягнення, які не можуть призначатися самостійно, а можуть тільки приєднуватися до основних заходів стягнення. Необхідною умовою накладення додаткового стягнення є пряма вказівка на обов'язковість або можливість оплатного вилучення чи конфіскації предметів, що були зняряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, у санкції відповідної статі КУпАП. У випадках, коли санкція не містить зазначених положень додаткові стягнення накладатися не можуть.

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення:

Система адміністративних стягнень включає в себе різні за характером і правовими наслідками санкції, що дозволяє використовувати їх диференційовано, з урахуванням суспільної небезпеки вчиненого проступку та особи правопорушника. Ці санкції співвіднесені між собою і розташовані залежно від наростання значимості стягнення – від найбільш легкого до самого суворого.

систему адміністративних стягнень закріплено у ст. 24 КУпАП, в якій їх перераховано з урахуванням порядку зростання суворості:

- попередження (ст. 26 КУпАП);

- штраф (ст. 27 КУпАП);

- оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом правопорушення (ст. 28 КУпАП);

- конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 29 КУпАП);

- позбавлення спеціального права, наданого громадянинуві (ст. 30 КУпАП);

- виправні роботи (ст. 31 КУпАП);

- громадські роботи (ст. 30¹ КУпАП);

- адміністративний арешт (ст. 32 КУпАП).

- арешт з утриманням на гауптвахті (ст. 32¹ КУпАП).

До *іноземців і осіб без громадянства* може бути застосовано адміністративне видворення за межі України

Попередження (ст. 26 КУпАП) є найбільш м'яким адміністративним стягненням і в юридичній практиці застосовується із урахуванням відповідних умов: вчинення правопорушення вперше; малозначність проступку; незнання правових норм; позитивна характеристика особи правопорушника за місцем роботи (проживання); випадки коли розмір штрафу передбачений альтернативною санкцією не відповідає вчиненому діянню і майновому стану порушника; наявність пом'якшуючих і обтяжуючих обставин. В ст. 26 КУпАП зазначено, що попередження як захід адміністративного стягнення має вноситись виключно в письмовій формі або має бути зафіксоване іншим встановленим способом. Попередження потребує юридичного оформлення у вигляді складання протоколу про адміністративне правопорушення та винесення письмової постанови, що відповідає вимогам ст. 283 КУпАП.

Попередження (ст. 26 КУпАП) застосовується як самостійна міра за вчинення певних адміністративних порушень, а також щодо осіб, які вперше вчинили проступок і при цьому мають позитивні характеристики. Його зміст полягає в офіційному, від імені держави, осудженні протиправного діяння органом публічної влади й у попередженні правопорушника про неприпустимість таких дій надалі, яке розраховане на виховний ефект і не зачіпає ні майнових, ні інших прав порушника.

- потребує юридичного оформлення у вигляді винесення письмової постанови, що відповідає вимогам ст. 283 КУпАП. Така постанова виконується органом (посадовою особою), якій виніс постанову, шляхом оголошення постанови порушнику, якщо ж вона виноситься під час відсутності порушника, йому вручається копія постанови в порядку і строки, передбачені ст. 285 КУпАП;

- законодавець передбачає можливість фіксації попередження в іншій установленій законом формі. Також ст. 306 КУпАП визначає, що за вчинення порушень, передбачених статтями 116 КУпАП, 116² КУпАП, 117 КУпАП, адміністративні стягнення у вигляді попередження на місці оформляються способом, встановленим МВС України або спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі транспорту;

- до попередження, як і до будь-якого основного стягнення, може бути застосоване додаткове стягнення;

- усні попередження посадових осіб не можуть розглядатися як стягнення.

До попередження, як і до будь-якого основного стягнення, може бути приєднане додаткове стягнення. Усні попередження, які посадові особи роблять громадянам, не можуть розглядатися як стягнення.

Особа, піддана попередженню, вважається протягом одного року від дня його виконання покарана в адміністративному порядку ст. 39 КУпАП. Якщо протягом року така особа вчинить нове адміністративне правопорушення до неї може бути застосоване більш суворе адміністративне стягнення.

Штраф (ст. 27 КУпАП) - це грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках, установлених законодавством України.

Штраф - адміністративне стягнення накладається на правопорушників в адміністративному порядку (органами адміністративної юрисдикції, повноваження яких визначені статтями 218 – 220 і 222-244¹⁵ КУпАП), або в судовому (адміністративно-юрисдикційні повноваження міських і районних судів визначені ст. 221 КУпАП).

За скоєння адміністративних проступків, пов'язаних з порушенням або невиконанням установлених правил пожежної безпеки, можуть застосовуватися тільки штрафи.

Розміри штрафів залежать від офіційно встановленого неоподаткованого мінімуму доходів громадян.

Як адміністративно-правова санкція штраф характеризується:

- державним примусом;
- обмеженням майнових інтересів тих, до кого він застосовується;
- одночасним (разовим) стягненням.

Штраф має бути сплачено порушниками не пізніше як через п'ятнадцять днів з дня вручення йому постанови про накладення штрафу, а в разі оскарження або опротестування постанови – не пізніше як через п'ятнадцять днів з дня повідомлення про залишення скарги або протесту без задоволення.

У разі відсутності самостійного заробітку в осіб віком від 16 до 18 років, які вчинили адміністративне правопорушення, штраф стягується з батьків, або осіб, які їх замінюють.

Штраф, накладений за вчинення адміністративного правопорушення, вноситься порушником в установу Ощадного банку України, за винятком штрафу, що стягується на місці вчинення правопорушення відповідно до ст. 307 КУпАП.

З тексту ст. 258 КУпАП випливає, що незначні адміністративні правопорушення, такі як пошкодження внутрішнього обладнання пасажирських вагонів, стекол локомотивів і вагонів, куріння у вагонах приміських поїздів, куріння у невстановлених місцях у поїздах місцевого і дальнього сполучення, а також у метрополітені (ст. 110 КУпАП); пошкодження внутрішнього обладнання морських суден і куріння у невстановлених місцях цих суден (ст. 115 КУпАП); керування річковими або маломірними суднами, які зареєстровані в установленому порядку або не пройшли технічного огляду; перевищення водіяма цих суден швидкості руху, стоянка в заборонених місцях, недотримання вимог навігаційних знаків, порушення правил маневрування, подача звукових сигналів (ч. 3, 5 ст. 116 КУпАП); викидання за борт річкового або маломірного судна сміття або інших предметів (ст. 116 КУпАП); порушення правил безпеки пасажирів під час висадки і посадки при користуванні річковими і маломірними суднами, куріння у невстановлених місцях на річкових суднах (ч. 1, 3 ст. 117 КУпАП). Накладення і стягнення штрафу на місці вчинення правопорушень, передбачених статтями 70, 73, 90, 91, 153 КУпАП допускається у випадках, коли його розмір не перевищує трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (ст. 258 КУпАП). При стягненні штрафу на місці, правопорушнику видається квитанція встановленою зразка, що є документом суворої звітності. Це положення поширюється і на статтю 77 КУпАП - порушення вимог пожежної безпеки в лісах.

Відрахування строку накладання штрафу починається з наступного дня за днем вручення постанови. В разі несплати штрафу – застосовується ст. 308 КУпАП в якій закріплено, що постановою про накладення штрафу надсилається для примусового виконання до відділу державної виконавчої служби за місцем проживання порушника, роботи або за місцем знаходження його майна. Примусове виконання постанови здійснюється в порядку, визначеному Законом України « Про виконавче провадження» від 21.04.1994 р.

Забороняється стягнення штрафів із службових осіб коштом підприємств, установ та організацій. Посадова особа державної виконавчої служби виконує свої обов'язки за постановою в робочі дні з 6 години ранку до 22 години. В неробочі дні та в нічний час виконання можливе лише у виняткових випадках передбачених законодавством.

У відповідності до ст. 310 КУпАП, постановою про накладення штрафу, за якою стягнення штрафу проведене повністю, з відміткою про виконання повертається органу (посадовій особі), який виніс постанову. Ця вимога стосується всіх державних та громадських підприємств, установ та організацій, куди спрямовувалась постановою про накладення штрафу для примусового виконання, в тому числі і судів.

Згідно зі ст. 305 КУпАП, контроль за правильним і своєчасним виконанням постанови про накладення адміністративного стягнення здійснюється органом державного пожежного нагляду (посадовою особою), який виніс цю постанову, та іншими органами державної влади в порядку, встановленому законом.

Відповідно до ст. 303 КУпАП, постановою про накладення штрафу не підлягає виконання, якщо її не було звернуто до виконання протягом трьох місяців з дня винесення, тобто не вручено порушнику, не відправлено в бухгалтерію, суд. В разі зупинення виконання постанови, відповідно до ст. 291 КУпАП, перебіг терміну давності

зупиняється до розгляду скарги або протесту. У разі відстрочки виконання постанови, відповідно до ст. 301 КУпАП, перебіг терміну давності зупиняється до закінчення терміну відстрочки.

У першому випадку перебіг строку давності поновлюється після розгляду скарги або протесту, якщо скаргу і протест залишено без задоволення. У другому випадку перебіг строку давності поновлюється після усунення усіх обставин, що ускладнює виконання постанови про накладення адміністративного стягнення, але не пізніше ніж через місяць. Рішення щодо відстрочки виконання постанови приймає орган, який виносить постанову. З моменту, який зазначено в рішенні про відстрочку, і відновлюється перебіг строку давності

Виконання постанови про накладення штрафу може бути припинене посадовою особою органу державного нагляду у сфері пожежної, техногенної безпеки та цивільного захисту, що винесла постанову, в трьох випадках (ст. 302 КУпАП):

1. п.5 ст. 247 КУпАП акт амністії, якщо він усуває застосування адміністративного стягнення;
2. п.6 ст. 247 КУпАП скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність;
3. п.9 ст. 247 КУпАП смерть особи, щодо якої було розпочато провадження справи.

Про припинення виконання постанови про накладення штрафу посадова особа органу державного пожежного нагляду виносить відповідну постанову.

Оплатне вилучення (ст. 28 КУпАП) застосовується тільки щодо предметів, які стали знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення. Воно полягає у примусовому вилученні предмета, його наступній реалізації і передачі колишньому власнику вирученої суми з відрахуванням витрат по реалізації. Фактично йдеться про реалізацію майна, що знаходилося в особистій власності правопорушника. Це стягнення може бути основним або додатковим. Оплатне вилучення вогнепальної зброї і боєприпасів не може застосовуватися до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування. Це стягнення міститься в санкціях статей 121, 130, 133, 191, 193 КУпАП.

За цільовою спрямованістю це стягнення відрізняється від такого заходу, як реквізиція. Реквізиція - це вилучення державного майна у власника в державних або громадських інтересах з виплатою власнику вартості реквізованого майна.

Оплата вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 28 КУпАП) є специфічним видом грошово-матеріальних стягнень, накладених за вчинення адміністративних проступків з використанням спеціальних предметів, приладів, або безпосереднім об'єктом яких є заборонений предмет. Полягає у примусовому вилученні предмета у особи, яка правомірно ним володіє, та подальшій реалізації з передачею одержаної суми колишньому власнику за винятком витрат з реалізації предмета.

- застосовується, в основному, за порушення, які становлять найбільшу суцільну шкідливість;

- у більшості випадків застосовується як додатковий захід (разом зі штрафом та позбавленням спеціального права, наданого особі);

- передбачається як основний та додатковий захід стягнення (ст. 25 КУпАП)

слід відрізняти від інших видів вилучення, таких як:

реквізиція

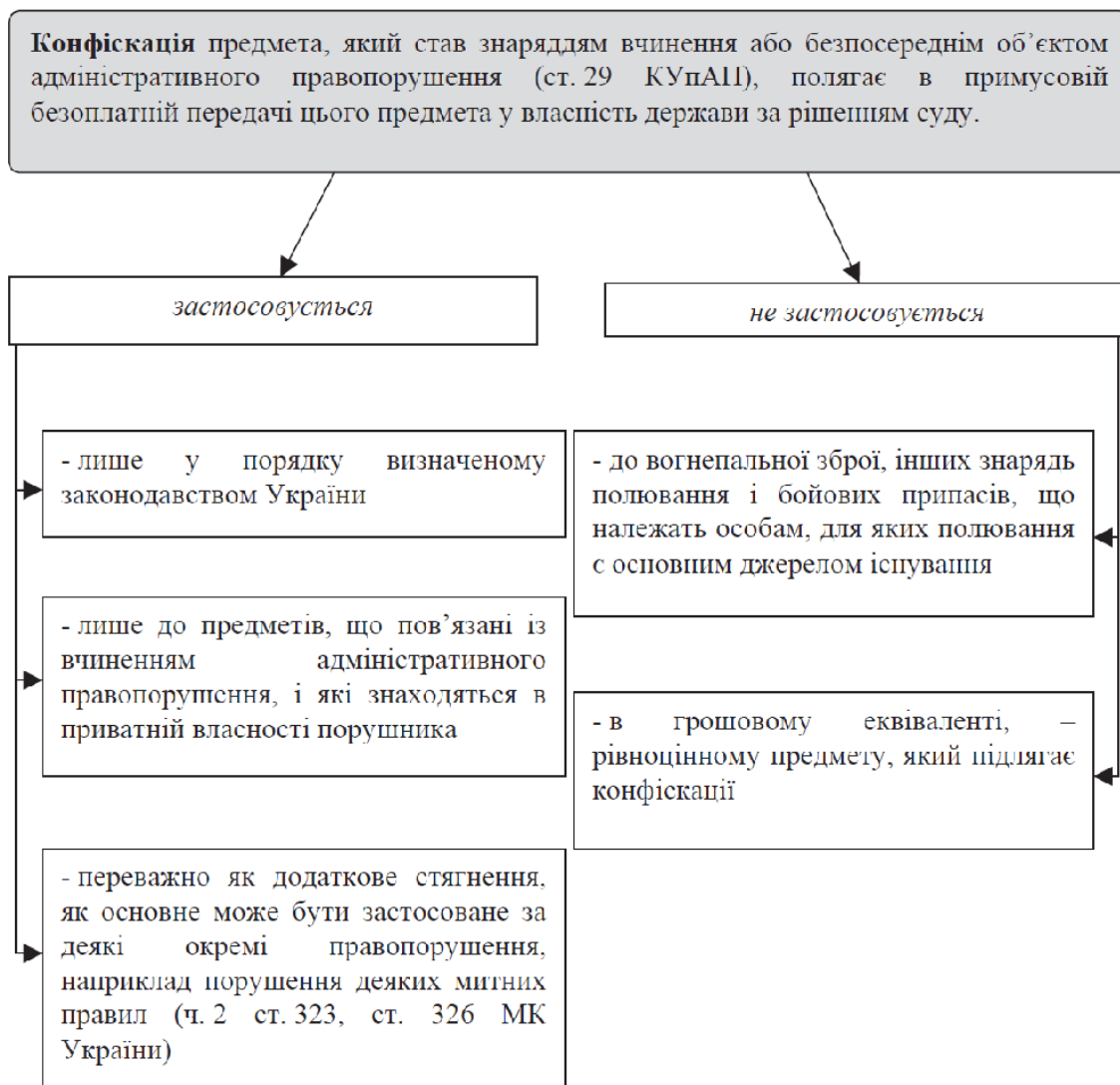
конфіскація

адміністративно-примусовий захід, який застосовується органами публічної адміністрації у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин. Проявляється в оплатному відчуженні або тимчасовому вилученні на оплатній основі майна громадян або публічних органів, громадських організацій, оплата вилучення поширюється тільки на конкретні предмети, знаряддя або безпосередній об'єкт проступку.

Конфіскація (ст. 29 КУпАП). Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави.

Відповідно до ч.5 ст. 41 Конституції України конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, що встановлені законом. У зв'язку з цим справи про

адміністративні правопорушення, за вчинення яких законом передбачено конфіскацію приватного майна особи, повинні розглядатися тільки судами.

Це стягнення застосовується органами адміністративної юрисдикції (найчастіше судьями, митними органами, органами внутрішніх справ), як правило, як додаткове стягнення (статті 46¹; 85; 160; 162 КУпАП та ін.).

Адміністративно-правова конфіскація завжди є спеціальною (має спеціальний характер). Це означає, що конфіскується не все майно і не будь-які предмети. Конфіскація провадиться тільки щодо речей, безпосередньо зв'язаних із проступком і прямо названих у законі (рушниць та інших знарядь полювання, предметів спекуляції тощо).

У ст. 29 КУпАП підкреслено, що конфіскувати можна лише предмет, який є в особистій власності порушника, якщо інше не передбачено законодавчими актами. Справа в тому, що конфісковувати річ, що не належить правопорушнику, - означає, покарати власника майна, який не вчинив правопорушення і не підлягає адміністративній відповідальності (на жаль, у практиці подібні випадки трапляються). Конфіскований предмет переходить з особистої власності у власність держави.

До осіб, для яких полювання є основним джерелом існування, не може застосовуватися конфіскація вогнепальної зброї і боєприпасів до неї, а також інших знарядь полювання.

Позбавлення спеціальних прав (ст. 30 КУпАП). Позбавлення прав - це обмеження спеціальної правосуб'єктності громадянина в адміністративному порядку за адміністративні проступки. Ця міра застосовується щодо тих суб'єктивних прав, які раніше були надані суб'єкту органами державного управління.

Якщо громадянин зловживає наданим йому правом, орган державного управління тимчасово позбавляє його цього права.

Серед стягнень КУпАП називає тільки два види позбавлення спеціального права:

- права керування транспортними засобами (статті 108; 116; 122; 123; 124; 130 КУпАП та ін.)
- права полювання (ст. 85 КУпАП).

Позбавлення спеціального права, наданого громадянинуві (ст. 30 КУпАП), застосовується за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом. Фактичне позбавлення спеціального права дістає вияв у вилученні відповідного документа, який надає таке право (посвідчення водія, посвідчення мисливця).

- законодавством визначено це покарання при встановленні відповідальності лише за деякі окремих правопорушення, наприклад: порушення правил полювання чи порушення правил дорожнього руху;

- законодавством чітко визначено терміни на який особа може бути позбавлена такого права, наприклад позбавлення наданого даному громадянинуві права полювання застосовується на строк до 3-х років за грубе або систематичне порушення порядку користування цим правом (ч. 1 ст. 30 КУпАП), а позбавлення наданого даному громадянинуві права керування транспортними засобами застосовується на строк до 3-х років за грубе або повторне порушення порядку користування цим правом або на строк до 10-ти років за систематичне порушення порядку користування цим правом (ч. 2 ст. 30 КУпАП);

- законодавством визначено певні пільги для осіб, які користуються спеціальним правом, зокрема, особи, які користуються спеціальним правом керування транспортним засобом у зв'язку з інвалідністю, можуть бути позбавлені такого права тільки у виняткових випадках, крім того, позбавлення права полювання не може застосовуватись до осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Таке стягнення передбачається за грубе або систематичне порушення порядку користування правом. Воно застосовується уповноваженими на те посадовими особами органів внутрішніх справ (щодо права на керування автомобільним транспортом); органами річкового транспорту і Державтоінспекції по маломірних судах (щодо права керування річковими і маломірними суднами); органами, що здійснюють нагляд за дотриманням правил полювання (щодо права на полювання) на термін до трьох років.

До осіб, що користуються транспортними засобами в зв'язку з інвалідністю, позбавлення права на керування може застосовуватися тільки у випадках керування ними транспортом у стані сп'яніння. Не можна позбавляти права полювання осіб, для яких полювання є основним джерелом існування.

Виправні роботи (ст. 31 КУпАП) тривале стягнення майнового характеру. Воно застосовується на термін до двох місяців із відбуванням за місцем постійної роботи винного із відрахуванням до 20 відсотків його заробітку в дохід держави. До того ж відрахування провадяться з усіх видів виплат, за винятком пенсій та

допомог, які одержуються в порядку соціального страхування та соціального захисту, а також виплат одноразового характеру.

Виправні роботи призначаються районним (міським) судом (суддею). Ця санкція застосовується тільки до правопорушників, що мають постійну роботу. Вона не може застосовуватися до непрацевдатних осіб (пенсіонерів за віком, інвалідів, до вагітних). Крім цього, відповідно до ст. 15 КУпАП, виправні роботи не можуть бути застосовані до військових, призваних на збори військовозобов'язаних, осіб рядового і начальницького складу органів цивільного захисту, внутрішніх справ.

Це стягнення застосовується за адміністративні правопорушення, що за ступенем громадської безпеки наближаються до злочинних діянь. Це дрібне розкрадання (ст. 51 КУпАП), дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП), злісна непокоря законному розпорядженню працівника міліції (ст. 185 КУпАП) та ін.

Виправні роботи призначаються тільки як основне стягнення й відбуваються виключно за місцем постійної роботи правопорушника. Відрахування здійснюються із заробітку за основним місцем роботи, за сумісництвом, гонорарів, одержуваних за договорами і трудовими угодами

Крім відрахувань грошових сум у доход держави, виправні роботи припускають ще ряд право обмежень майнового і трудового характеру. Так, у період відбування виправних робіт забороняється надання чергової відпустки, час їх відбування не зараховується у виробничий стаж, не допускається звільнення з роботи за власним бажанням, крім окремих випадків (перехід на роботу з кращими умовами праці, на роботу з фаху тощо).

Дане стягнення може застосовуватися до осіб, що звільнені від кримінальної відповідальності на підставі ст. 44 КК України.

Громадські роботи як вид адміністративного стягнення полягає у виконанні правопорушником у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

Громадські роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від двадцяти до шістдесяти годин (що відрізняє громадські роботи як адміністративне стягнення від аналогічних робіт як кримінальне покарання). Вони відбуваються у вільний від роботи чи навчання час не більш як чотири години на день, а неповнолітніми – дві години на день.

Громадські роботи не призначаються інвалідам I та II групи, вагітним жінкам та пенсіонерам. Строк громадських робіт обчислюється в годинах, які правопорушник безпосередньо працював.

Громадські роботи – це відносно новий вид адміністративного стягнення, він з'явився в КУпАП у вересні 2008 року. Призначається за такі правопорушення, як керування транспортними засобами в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, залишення місця ДТП тощо.

Контроль за виконанням цього виду стягнення покладається на кримінально-виконавчу інспекцію, яка керується у своїй роботі положеннями Кодексу України про адміністративні правопорушення та Порядком виконання адміністративних стягнень у вигляді громадських робіт та виправних робіт (затверджений 19 березня 2013). Кримінально-виконавча інспекція кожного року погоджує перелік таких робіт.

Громадські роботи (ст. 30¹ КУпАП) полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, від яких визначають органи місцевого самоврядування.

- призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від двадцяти до шістдесяти годин і відбуваються не більш як чотири години на день;

- не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам старше 55 років та чоловікам старше 60 років (ч. 3 ст. 30¹), а також не призначаються до військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів, до осіб рядового і начальницького складів Державної кримінально-виконавчої служби України, органів внутрішніх справ і Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (ч. 1 ст. 15 КУпАП);

- строк стягнення обчислюється в годинах, протягом яких порушник виконував визначену суспільно корисну працю. Громадські роботи виконуються не більш як чотири години на день, а неповнолітніми – дві години на день (ст. 321² КУпАП);

- у разі ухилення порушника від відбування громадських робіт постановою судді невідбутий строк громадських робіт може бути замінено адміністративним арештом з розрахунку один день арешту за п'ять годин громадських робіт, але не більш як на п'ятнадцять днів (ст. 321⁴ КУпАП).

Правопорушники беруться на облік за місцем проживання і приступають до робіт протягом десяти діб з дня отримання інспекцією постанови суду, що набрала законної сили. Перед безпосереднім відбуванням громадських робіт з порушником проводиться бесіда, в ході якої йому роз'яснюються умови і порядок відбування стягнення та наслідки ухилення.

В разі відбуття призначеної кількості годин, скасуванням постанови із закриттям справи про адміністративне правопорушення, наявності підстав, що унеможливають виконання громадських робіт, смерті порушника або заміни невідбутої частини адміністративним арештом, що підтверджено відповідними документами, виконання стягнення у виді громадських робіт припиняється, а порушник знімається з обліку.

Адміністративний арешт (ст. 32 КУпАП). Даний захід відповідальності встановлено за адміністративні правопорушення, що за ступенем громадської безпеки наближаються до злочинів. Він є найбільш суворим з усіх видів адміністративних стягнень. Тому законодавець прямо зазначає, що адміністративний арешт застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень. Цією ж обставиною пояснюється використання цього стягнення тільки в альтернативних санкціях.

Адміністративний арешт (ст. 32 КУпАП) – найбільш суворий захід адміністративного стягнення, який застосовується у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб.

- призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею);

- не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до інвалідів першої та другої груп (ч. 2 ст. 32 КУпАП), а також до військовослужбовців, військовозобов'язаних та резервістів під час проходження зборів та осіб рядового і почальницького складів органу виконавчої влади з питань виконання покараць, органів внутрішніх справ і Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України (ч. 1 ст. 15 КУпАП);

- його накладення не тягне судимості, не є підставою для звільнення з роботи і не перериває трудового стажу. Однак час перебування під арештом не включається до стажу, який надає право на щорічну відпустку, і заробітна плата за період утримання під арештом не сплачується;

- його накладення не тягне судимості, не є підставою для звільнення з роботи і не перериває трудового стажу. Однак час перебування під арештом не включається до стажу, який надає право на щорічну відпустку, і заробітна плата за період утримання під арештом не сплачується;

- має винятково виний характер, оскільки встановлюється за вчинення адміністративних проступків з особливою антигромадською спрямованістю, які найбільш наближені до кримінально-караних: незаконне вироблення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання паркотичних засобів або психотропних речовин без мети збуту в невеликих розмірах (ст. 44 КУпАП); дрібне хуліганство (ст. 173 КУпАП); розпивання шива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у громадських місцях або поява у громадських місцях у п'яному вигляді (ч. 3 ст. 178 КУпАП); злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця (ст. 185 КУпАП) тощо.

Стаття 41. Порухення вимог законодавства про працю та про охорону праці

Порушення встановлених термінів виплати пенсій, стипендій, заробітної плати, виплата їх не в повному обсязі, терміну надання посадовими особами підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та фізичними особами - підприємцями працівникам, у тому числі колишнім, на їхню вимогу документів стосовно їх трудової діяльності на даному підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи - підприємця, необхідних для призначення пенсії (про стаж, заробітну плату тощо), визначеного Законом України "Про звернення громадян", або надання зазначених документів, що містять недостовірні дані, порушення терміну проведення атестації робочих місць за умовами праці та порядку її проведення, а також інші порушення вимог законодавства про працю – тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян - суб'єктів підприємницької діяльності від тридцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Повторне протягом року вчинення порушення, передбаченого частиною першою цієї статті, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, або ті самі діяння, вчинені щодо неповнолітнього, вагітної жінки, одинокого батька, матері або особи, яка їх замінює і виховує дитину віком до 14 років або дитину-інваліда, - тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян - суб'єктів підприємницької діяльності від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Фактичний допуск працівника до роботи без оформлення трудового договору (контракту), допуск до роботи іноземця або особи без громадянства та осіб, стосовно яких прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, на умовах трудового договору (контракту) без дозволу на застосування праці іноземця або особи без громадянства - тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, фізичних осіб - підприємців, які використовують найману працю, від п'ятисот до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Повторне протягом року вчинення порушення, передбаченого частиною третьою цієї статті, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, - тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, фізичних осіб - підприємців, які використовують найману працю, від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Порушення вимог законодавчих та інших нормативних актів про охорону праці, крім порушення, передбаченого частиною шостою цієї статті, - тягне за собою накладення штрафу на працівників від чотирьох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності та громадян - суб'єктів підприємницької діяльності - від двадцяти до сорока неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Порушення встановленого порядку повідомлення (надання інформації) центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони праці, про нещасний випадок на виробництві - тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, фізичних осіб - підприємців, які використовують найману працю, і на фізичних осіб, які не мають статусу підприємців та використовують найману працю, від двадцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Порушення встановлених законом гарантій та пільг працівникам, які залучаються до виконання обов'язків, передбачених законами України "Про військовий обов'язок і військову службу", "Про альтернативну (невійськову) службу", "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію", - тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та фізичних осіб - підприємців, які використовують найману працю, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 42. Порухення санітарних норм

Порушення санітарних норм - тягне за собою накладення штрафу на громадян від одного до дванадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від шести до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 77. Порушення вимог пожежної безпеки в лісах

Порушення вимог пожежної безпеки в лісах – тягне за собою накладення штрафу на громадян від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від трьох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Знищення або пошкодження лісу внаслідок необережного поводження з вогнем, а також порушення вимог пожежної безпеки в лісах, що призвело до виникнення лісової пожежі або поширення її на значній площі, - тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від трьох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від семи до дванадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 120. Порушення правил пожежної безпеки на залізничному, морському, річковому і повітряному транспорті

Порушення встановлених на залізничному, морському і річковому транспорті правил пожежної безпеки - тягне за собою накладення штрафу на громадян від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Порушення встановлених на повітряному транспорті правил пожежної безпеки - тягне за собою накладення штрафу на громадян від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 164. Порушення порядку провадження господарської діяльності

Провадження господарської діяльності без державної реєстрації як суб'єкта господарювання або без одержання ліцензії на провадження певного виду господарської діяльності, що підлягає ліцензуванню відповідно до закону, чи здійснення таких видів господарської діяльності з порушенням умов ліцензування, а так само без одержання дозволу, іншого документа дозвільного характеру, якщо його одержання передбачене законом (крім випадків застосування принципу мовчазної згоди), - тягне за собою накладення штрафу від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції, знарядь виробництва, сировини і грошей, одержаних внаслідок вчинення цього адміністративного правопорушення, чи без такої.

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за таке саме правопорушення, або пов'язані з отриманням доходу у великих розмірах, - тягнуть за собою накладення штрафу від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією виготовленої продукції, знарядь виробництва, сировини і грошей, одержаних внаслідок вчинення цього адміністративного правопорушення.

Надання суб'єктом господарювання дозвільному органу або адміністратору недостовірної інформації щодо відповідності матеріально-технічної бази вимогам законодавства - тягне за собою накладення штрафу від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 175. Порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки

Порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, а також використання пожежної техніки та засобів пожежогасіння не за призначенням - тягне за собою попередження або накладення штрафу на громадян від 0,5 до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від двох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 175-1. Куріння тютюнових виробів у заборонених місцях

Куріння тютюнових виробів у місцях, де це заборонено законом, а також в інших місцях, визначених рішенням відповідної сільської, селищної, міської ради, - тягне за собою попередження або накладення штрафу від трьох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 175-2. Здійснення суб'єктом господарювання господарської діяльності без декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства у сфері пожежної безпеки

Початок роботи новоутворених підприємств або початок використання суб'єктом господарювання об'єктів нерухомості без зареєстрованої декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства у сфері пожежної безпеки, для яких подання такої декларації є обов'язковим, - тягне за собою накладення штрафу на громадян - суб'єктів підприємницької діяльності і посадових осіб - від сорока до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 183. Завідомо неправдивий виклик спеціальних служб

Завідомо неправдивий виклик пожежної охорони, поліції, швидкої медичної допомоги або аварійних служб - тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 188-8. Невиконання приписів та постанов посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку

Невиконання приписів та постанов посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку, або створення перешкод для їх діяльності – тягне за собою попередження або накладення штрафу на громадян від 0,5 до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб - від двох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Стаття 188-16. Невиконання законних вимог посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань цивільного захисту, нагляду та контролю за станом захисту територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру

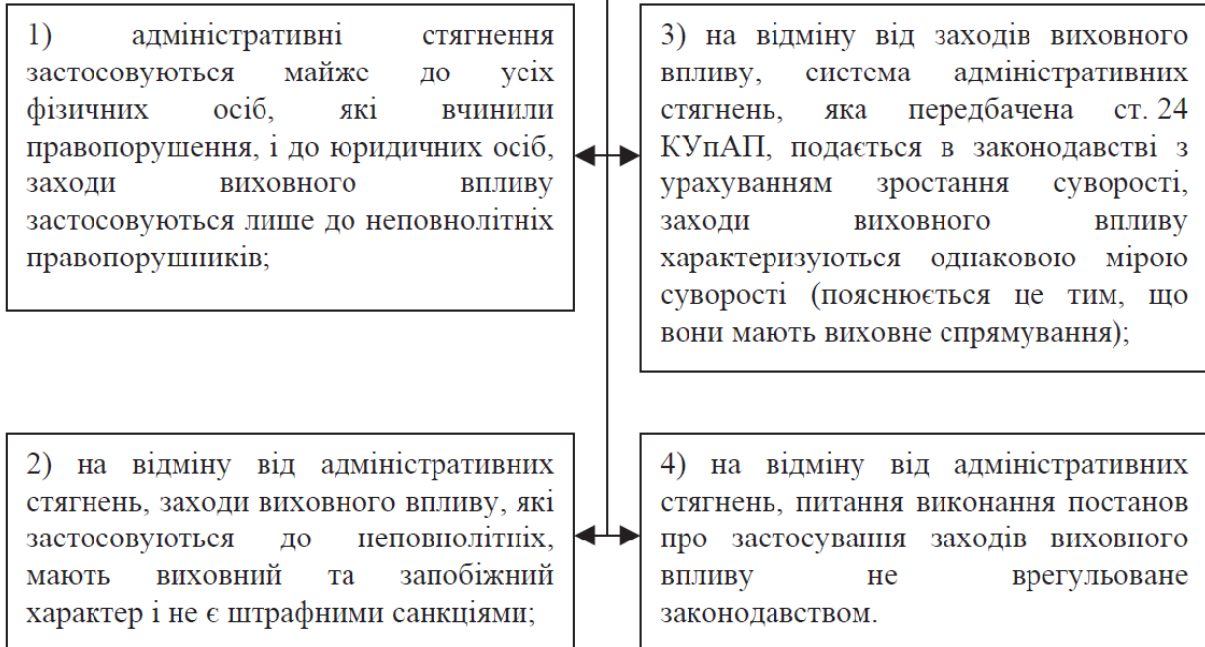
Невиконання законних вимог посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань цивільного захисту, нагляду та контролю за станом захисту територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, щодо розроблення та реалізації заходів у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, - тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб від десяти до двадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Те саме діяння, вчинене повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, - тягне за собою накладення штрафу на посадових осіб від двадцяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх

Визнання *неповнолітніх* особливим суб'єктом адміністративної відповідальності пов'язано саме із віком, що обумовлений психічними та фізіологічними особливостями таких осіб. У Кодексі України про адміністративні правопорушення встановлено, що віком адміністративної відповідальності є саме 16 років, що вже дає право стверджувати про таку категорію суб'єктів адміністративного права як неповнолітні. Стаття 24-1 Кодексу України про Адміністративні правопорушення визначає, що неповнолітні – це особи віком від 16 до 18 років.

Заходи виховного впливу, що застосовуються до неповнолітніх, відрізняються від адміністративних стягнень:

Встановлений вік адміністративної відповідальності повністю відповідає і не суперечить чинним принципам і нормам міжнародного права, що підтверджують чинні міжнародні акти-Загальна Декларація прав людини і громадянина, Конвенція прав дитини.

Адміністративна відповідальність неповнолітніх є різновидом адміністративної відповідальності, тому їй притаманна низка загальних ознак, а саме: є засобом охорони суспільних відносин у сфері державного управління; адміністративна відповідальність настає лише за дії, що передбачені законодавством; у випадку порушення вимог адміністративно-правових норм відповідальність настає не перед іншою стороною, а перед державою; здійснюється здебільшого органами виконавчої влади.

У разі вчинення особами віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років адміністративних правопорушень, передбачених статтями 44, 51, 121-127, частинами першою, другою і третьою статті 130, статтю 139, частиною другою статті 156, статтями 173, 174, 185, 190-195 цього Кодексу, вони підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах. З урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особи правопорушника до зазначених осіб (за винятком осіб, які вчинили правопорушення, передбачені статтею 185) можуть бути застосовані заходи впливу, передбачені статтею 24-1 КУпАП.

До осіб віком від шістнадцяти до вісімнадцяти років, які вчинили адміністративні правопорушення, застосовуються заходи впливу, передбачені статтею 24-1 КУпАП.

Заходи впливу, що застосовуються до неповнолітніх (стаття 24-1)

За вчинення адміністративних правопорушень до неповнолітніх у віці від шістнадцяти до вісімнадцяти років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

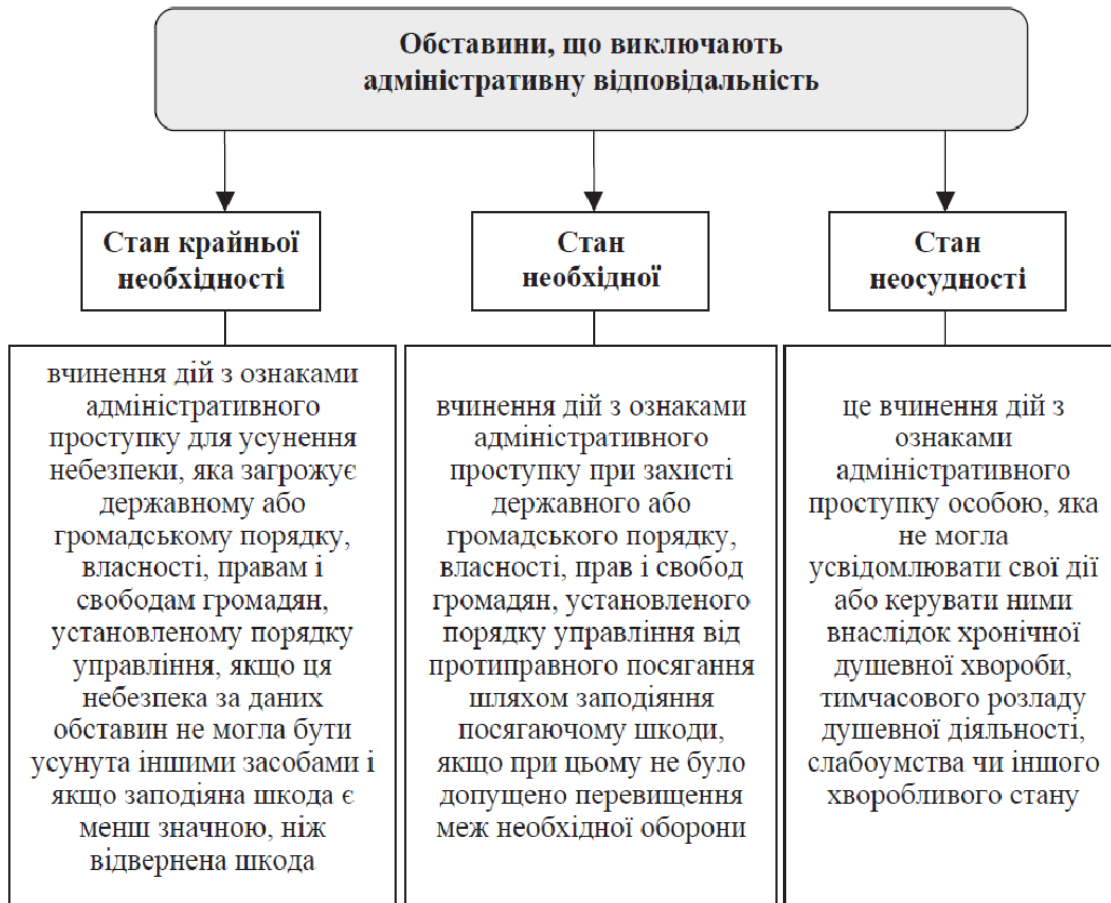
- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) попередження;
- 3) догана або суворогана догана;

4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

19.3. Підстави та можливість звільнення від адміністративної відповідальності

Законодавство визначає **обставини, які виключають настання адміністративної відповідальності**:

Крайня необхідність. Відповідно до положень ст. 18 КУпАП у разі вчинення особою діяння у стані крайньої необхідності така особа не лише звільняється від адміністративної відповідальності, а такі дії взагалі не розглядаються як адміністративне правопорушення, оскільки в діянні немає ознаки вини. Стан крайньої необхідності виникає, коли є дійсна, реальна, а не уявна загроза. Якщо загроза охоронюваним інтересам може виникнути в майбутньому, діяння не може вважатися таким, що вчинене у стані крайньої необхідності.

Обставинами загрозованої небезпеки у разі крайньої необхідності, зокрема можуть бути:

- стихійні явища – повені, пожежі, землетруси;
- джерела підвищеної небезпеки, наприклад несправна автомашина;
- людина, що заподіює або загрожує завдати шкоди охоронюваним законом інтересам.

Шкода заподіяна в стані крайньої необхідності, повинна бути менш значною ніж відвернена шкода. Зокрема не можна рятувати одне благо заподіюючи шкоди рівноцінному благу. Наприклад: для ліквідації пожежі може виникнути необхідність у псуванні або забрудненні сільськогосподарських або інших земель (ст.52 КУпАП), незаконній порубці, пошкодженні та знищенні лісових культур та молодняка (ст.65 КУпАП)

Необхідна оборона. Кожна людина має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Це право закріплене в Конституції України ч. 2 ст. 27 та в положеннях ст. 19

КУпАП. Не є адміністративним правопорушенням дія, яка хоч і передбачена цим Кодексом, або іншими законами, що встановлюють відповідальність за адміністративні правопорушення, але вчинена в стані необхідної оборони, тобто при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свободи громадян, устанавленого порядку управління від протиправного посягання шляхом заподіяння посягаючому шкоди, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Потрібно мати на увазі, що представники влади, військовослужбовці, службовці цивільного захисту не підлягають кримінальній відповідальності за шкоду, заподіяну під час виконання службових обов'язків щодо запобігання суспільно-небезпечним посяганням і т.д. якщо вони не допустили перевищення необхідних заходів.

Неосудність. Головною умовою притягнення до адміністративної відповідальності є присутність вини у особи, що скоїла адміністративне правопорушення. Ст. 20 КУпАП встановлює, що не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була у стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану психіки. Психічний стан особи перевіряється за відповідним рішенням суду, який призначає судово-психіатричну експертизу і вона проводиться в Українському науково-дослідному інституті соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України, центрах судово-психіатричних експертиз, відділеннях, які є структурними підрозділами психоневрологічних лікарень, диспансерів.

Осудність є обов'язковою ознакою суб'єкта адміністративного правопорушення. Вина та осудність мають тісний взаємозв'язок оскільки є невід'ємними елементами складу адміністративного правопорушення.

Якщо адміністративне правопорушення було скоєне особою у стані неосудності, провадження в справі не може бути розпочате, а розпочате підлягає закриттю (ст. 247 КУпАП). По відношенню до неосудних осіб заходи адміністративного стягнення або громадського впливу застосовуватися не можуть, а помилково застосовані юридичного означення не мають.

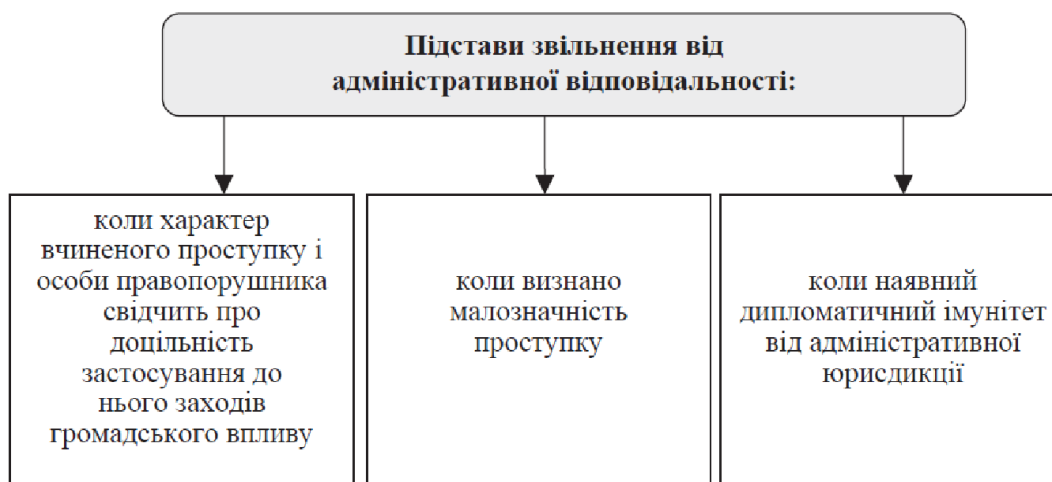
Крім обставин, які виключають настання адміністративної відповідальності, Кодекс України про адміністративні правопорушення у ст. 21 КУпАП передбачає можливість звільнення від адміністративної відповідальності, якщо з урахуванням характеру вчиненого правопорушення та особистості порушника до нього доцільно вжити заходів суспільного впливу.

В таких випадках матеріали про адміністративні правопорушення передають на розгляд до товариського суду, громадської організації або трудового колективу. При малозначимості правопорушення посадова особа органу ДСНС може звільнити порушника від адміністративної відповідальності та обмежитись усним зауваженням (ст. 22 КУпАП).

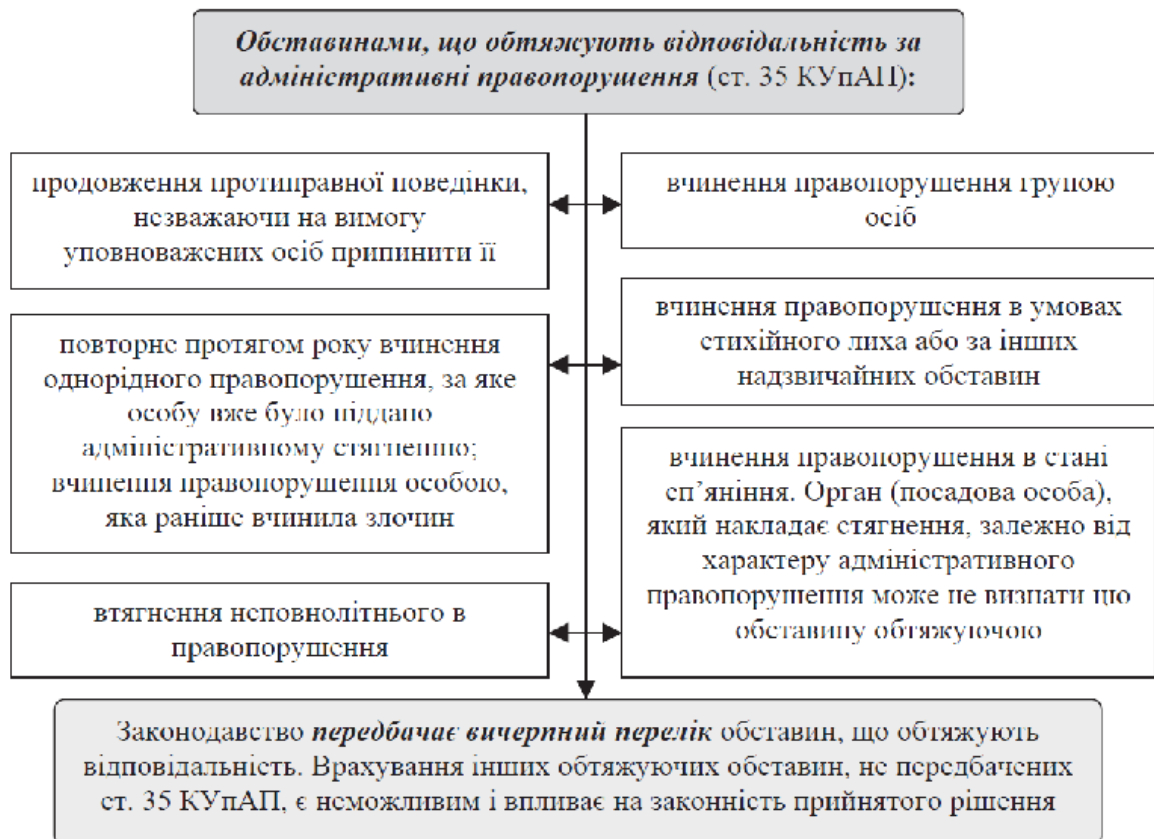
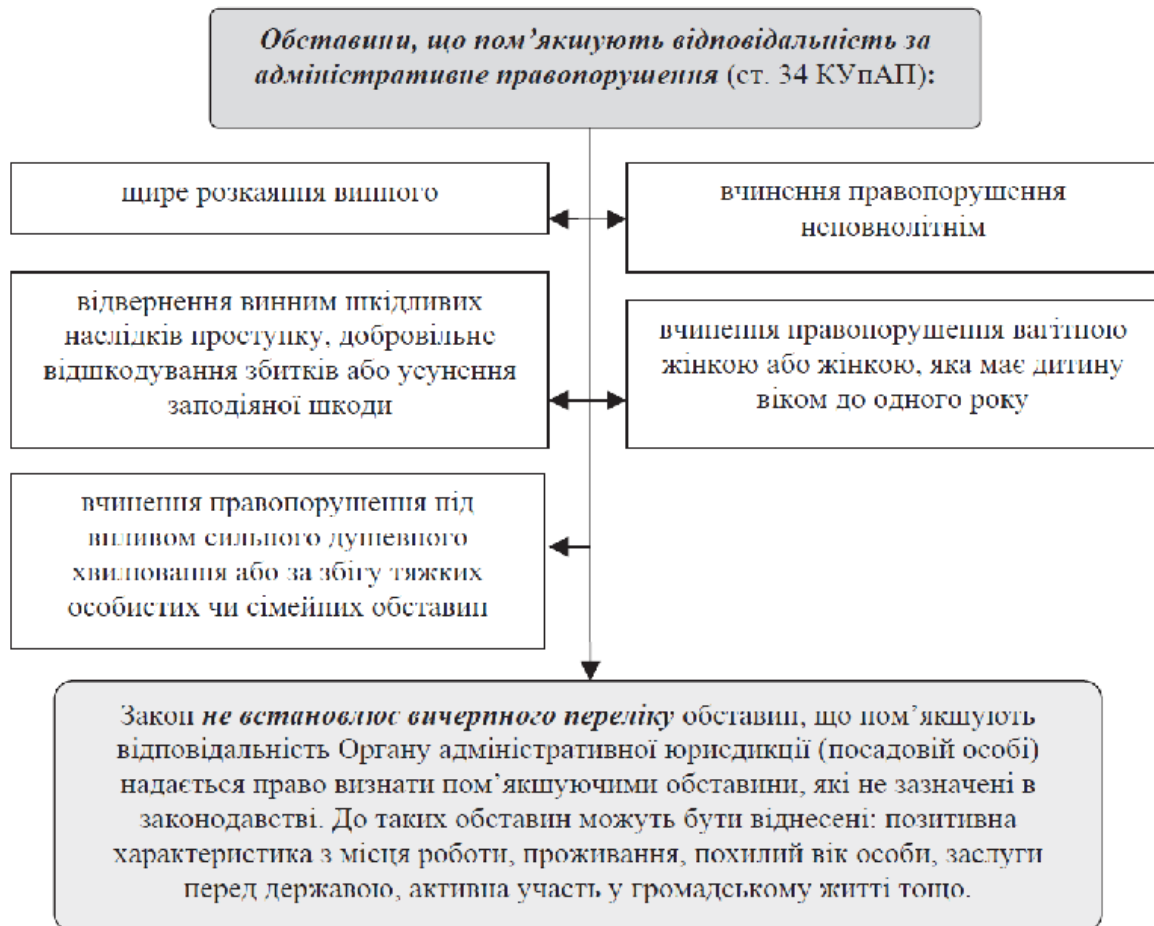
Можливість звільнення від адміністративної відповідальності

При малозначності здійсненого адміністративного правопорушення орган (посадова особа), уповноважена вирішувати справи, може звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитись усним зауваженням (ст. 22 КУпАП).

Звільнення від відповідальності за здійснену адміністративну провину - одна з форм виховного впливу, застосовуваного органом (посадовою особою) адміністративної юрисдикції. Вона не зв'язана ні з адміністративним стягненням, ні з заходом суспільного впливу, оскільки усне зауваження правопорушникові не спричиняє йому ніяких юридичних наслідків. По суті справи, правопорушник звільняється від правових наслідків своєї протиправної дії з розумінням гуманності, хоча саме по собі ця дія як у момент його здійснення, так і під час звільнення від відповідальності, залишається правопорушенням. З цього спливає, що звільнення від відповідальності і використання усного зауваження як захід виховного впливу можливо тільки при малозначності правопорушення і впевненості в тому, що правопорушник усвідомив протиправність своєї дії і є підстави думати, що не буде допускати подібного в подальшому.

У доцільності звільнення правопорушника від адміністративної відповідальності за мотивами малозначності його провини можуть переконувати всілякі обставини, які зм'якшують відповідальність, у тім числі й умови, що дозволяють досягти виховних і попереджувальних цілей без застосування заходів адміністративного впливу, зокрема, факт відсутності в порушника стійких антигромадських установ.

Звільнення особи від адміністративної відповідальності у зв'язку з малозначністю здійсненого нею правопорушення є не обов'язком, а дискреційним повноваженням юрисдикційного органа, посадової особи, що здійснюється ними в силу вимог ст. 24 КУАП на стадії розгляду справи про адміністративні провину. У зв'язку з цим зазначений орган або посадова особа зобов'язані ретельно розглянути і проаналізувати всі сторони здійсненого порушення, оцінити обстановку його здійснення, наслідки, що наступили, переконатися, що здійсненням провини не нанесена яка-небудь значна шкода суспільству, державі або окремим громадянам. Важливим є також урахування особистості порушника, обставин, які обтяжують і зм'якшують його провину, наявність інших умов, які дозволяють досягти виховних і превентивних цілей усного зауваження. Тільки у сукупності усі перераховані дані можуть допомогти відповісти на питання, чи можна в даному конкретному випадку звільнити порушника від адміністративної відповідальності і обмежитися усним зауваженням у його адресу.

Не залучаються до адміністративної відповідальності особи, що підпадають під дію акта амністії. Акт амністії видається Верховною Радою України (ст. 92 Конституції України). Якщо амністія усуває застосування адміністративного стягнення до осіб, що скоїли правопорушення, до вступу акта про амністію в силу, провадження справи не може бути розпочато, а розпочате підлягає припиненню. Орган, який виніс постанову про накладення адміністративного стягнення, при виданні акта про амністію припиняє виконання цієї постанови (ст. 302 КУпАП).

Відповідно до статті виключається провадження справи, якщо акт, що встановлює адміністративну відповідальність за дану дію чи бездіяльність, відмінений у передбаченому законом порядку.

Провадження справи про адміністративне правопорушення може здійснюватися, якщо не минули строки давнини накладення адміністративного стягнення. Нагадаємо що, згідно із ст. 38 КУпАП, стягнення може бути накладено не пізніше як через два місяці з дня вчинення правопорушення, а при тривалому правопорушенні - два місяці з дня його виявлення. Якщо зазначені терміни закінчилися до моменту розгляду справи про адміністративне правопорушення, то справа підлягає припиненню, оскільки стягнення не може бути застосовано (п.7 ст.247 КУпАП).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення поняття «адміністративна відповідальність».
2. Ознаки адміністративної відповідальності.
3. Які особи можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності?
4. Відповідальність іноземців і осіб без громадянства за адміністративні правопорушення.
5. Пояснити, які є підстави звільнення від адміністративної відповідальності.
6. Що таке адміністративне правопорушення, вчинене за крайньої необхідності?
7. Пояснити, що вважається правопорушенням, вчинене за необхідної оборони.
8. Пояснити поняття «неосудності».
9. Що таке адміністративне стягнення? Яка його мета?
10. Які види адміністративних стягнень ви знаєте?

Глава 20. ПРОВАДЖЕННЯ В СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

План:

20.1 Провадження в справах про адміністративні правопорушення.

20.2 Зміст протоколу про адміністративне правопорушення.

20.3 Порядок оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення під час документування адміністративних правопорушень.

Ключові слова: порушення справи про адміністративне правопорушення, провадження справи про адміністративне правопорушення, протокол про адміністративне правопорушення.

20.1 Провадження в справах про адміністративні правопорушення

Порушення справи про адміністративне правопорушення - це початкова стадія адміністративного провадження, якою охоплюється комплекс першочергових процесуальних дій, що забезпечують згодом можливість розгляду справи по суті. У межах цієї стадії встановлюється факт протиправної поведінки, особа правопорушника, інші фактичні обставини у справі, збираються й аналізуються докази, дається первісна правова оцінка скоєному, тобто здійснюється певне адміністративне розслідування у справі з відповідним процесуальним оформленням результатів такого розслідування з метою підготовки справи для розгляду по суті. Закінчується ця стадія в більшості випадків передачею матеріалів справи для розгляду за підвідомчістю.

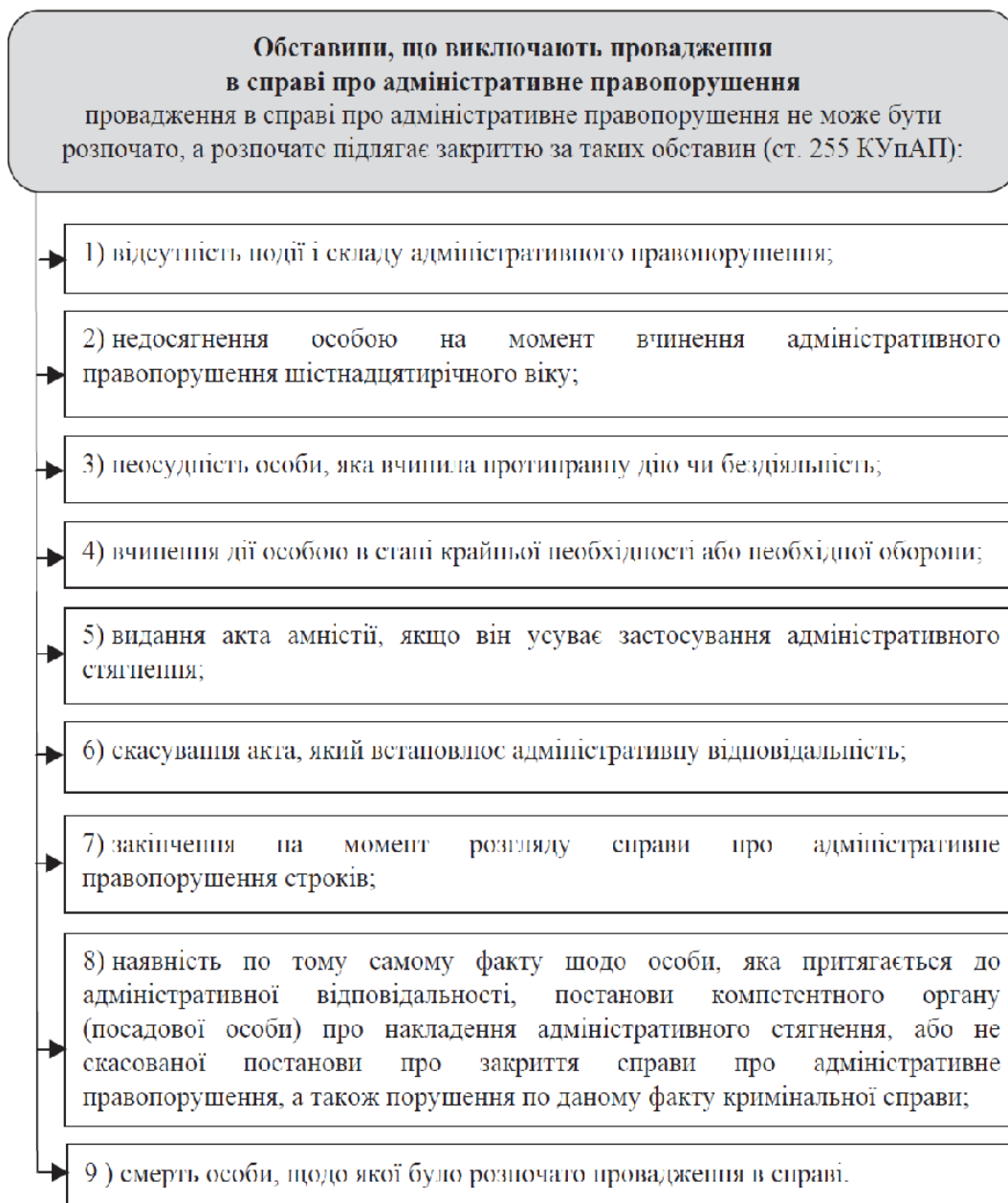

Підставою для порушення справи, як і підставою для настання адміністративної відповідальності, є скоєння особою (як фізичною, так і юридичною) адміністративного правопорушення. Спеціальної процесуальної

дії, як і спеціального процесуального документа про порушення справи про адміністративне правопорушення чинним законодавством, на даний час не передбачено. У правозастосовній практиці, як правило, таким є факт складення протоколу про адміністративне правопорушення.

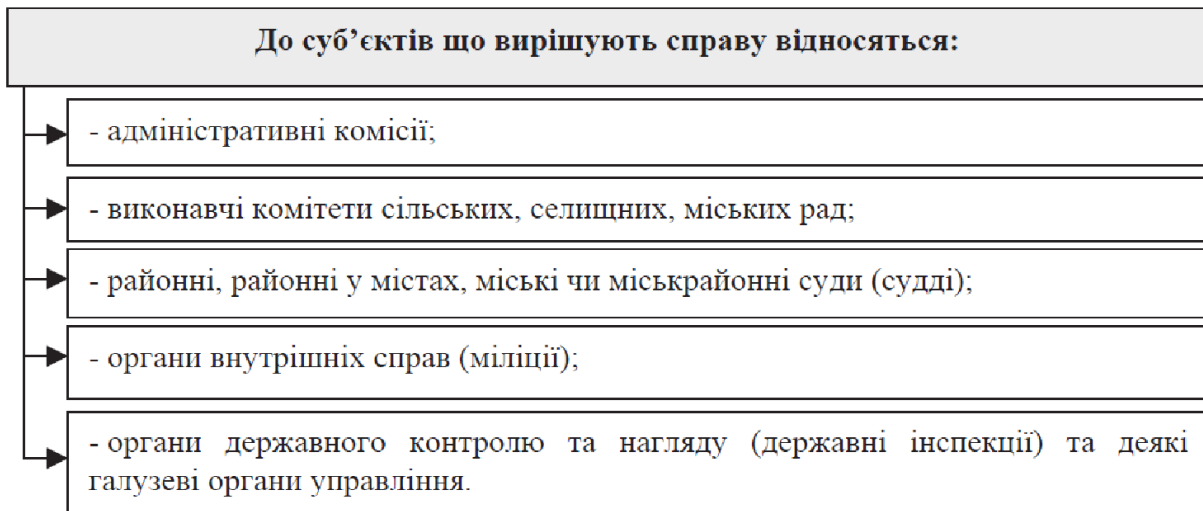
Завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі додержання законів, зміцнення законності.

У відповідності до ст. 247 КУпАП, **провадження справи про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю за наявності таких обставин:**

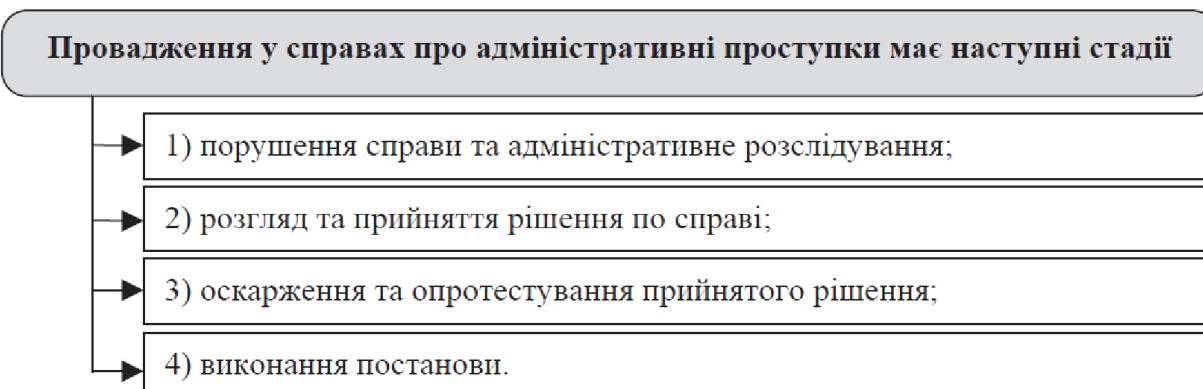

У статті викладені обставини, за наявності яких не може бути складений протокол і розпочато ведення справи про адміністративне правопорушення. Якщо ж ведення справи було розпочато, то зазначені обставини є підставою для винесення постанови про припинення справи (ст. 284 Кодексу).

Стаття передбачає насамперед випадки відсутності самої події, що могло б бути розцінене як адміністративне правопорушення (наприклад, ушкодження телефона-автомата). Крім того, у цей же пункт включені випадки, коди подія (діяння) дійсно було, але відсутній склад адміністративного правопорушення.

У разі прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи за фактом пожежі або про її закриття, але за наявності адміністративного правопорушення, пов'язаного з виникненням пожежі, орган (посадова особа) центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку, розпочинає адміністративне провадження і не пізніше як через місяць після прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи або її закриття вживає заходів щодо притягнення правопорушника до адміністративної відповідальності.

Посадові особи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку, можуть складати протокол про адміністративне правопорушення і скеровувати його для розгляду в районні (міські) суди у разі:

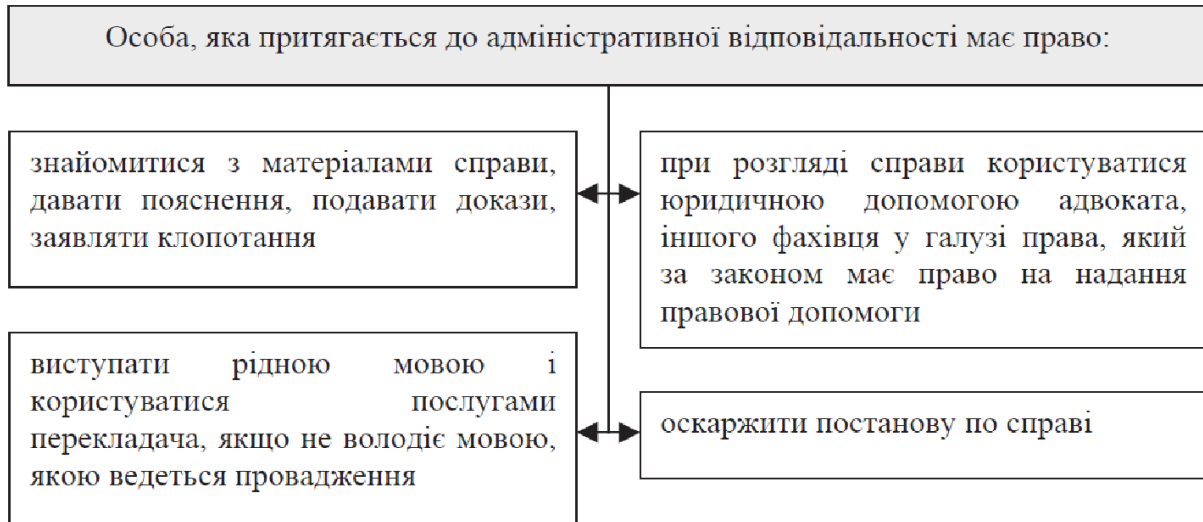
- вчинення неповнолітніми віком від 16 до 18 років адміністративних правопорушень у галузі пожежної безпеки;
- вчинення неповнолітніми віком від 14 до 16 років правопорушення у галузі пожежної безпеки, відповідальність за яке передбачена КУпАП;
- вчинення неповнолітніми діянь, що містять ознаки злочину, відповідальність за які передбачена КК України, якщо вони не досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність;
- злісне ухилення свідка, потерпілого, експерта, перекладача від явки в орган дізнання;
- залишення посадовою особою без розгляду подання органу дізнання про усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, пов'язаного з пожежею, а також несвоєчасної відповіді на подання.

У протоколі вказуються обставини, що **пом'якшують** (ст. 34 КУпАП) чи **обтяжують** (ст. 35 КУпАП) **адміністративну відповідальність**.

Особі, яка притягається до адміністративної відповідальності відповідно до ст. 188⁸ КУпАП, роз'яснюються передбачені ст. 268 КУпАП та ст. 63 Конституції України її права, обов'язки.

Так, особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, має право:

Особа, яка притягується до відповідальності, має чітко визначені права. Ці права ні в якому разі не можуть бути обмежені. На стадії розгляду справи для забезпечення законності і захисту прав особи, яка притягається до відповідальності, законом визначено, що справа розглядається у присутності цієї особи. Розгляд справи можливий за відсутності особи, яка притягається до відповідальності, у випадку, якщо особу своєчасно сповістили про час і місце розгляду справи, а вона не з'явилася і до того ж від неї не поступало клопотання про відкладення розгляду справи.

На знак обізнаності з вищевказаним особа ставить у протоколі свій підпис, а у разі її відмови ставити підпис про це робиться відповідна відмітка.

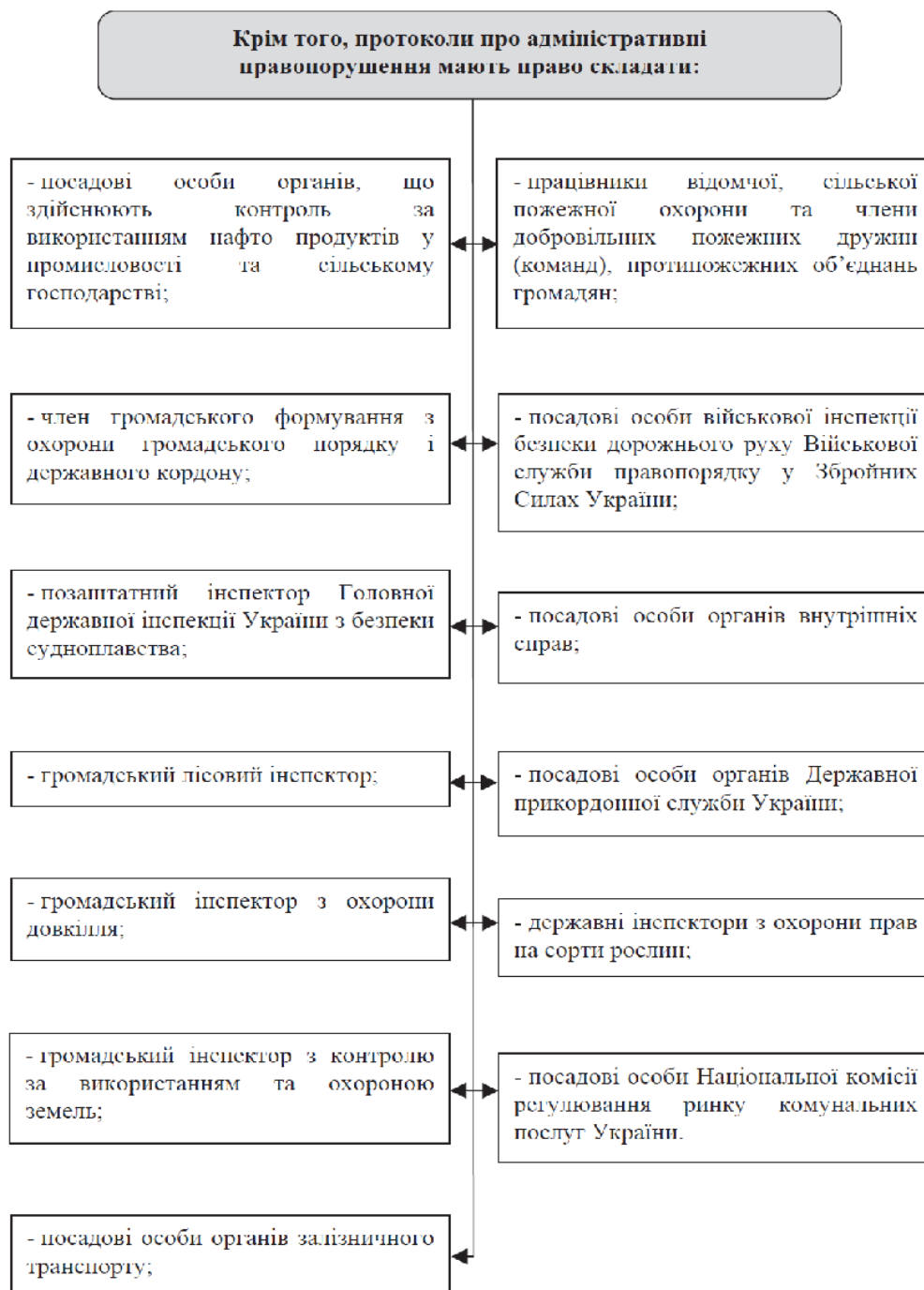
Про вчинення адміністративного правопорушення складається **протокол** уповноваженими на те посадовою особою або представником громадської організації чи органу громадської самодіяльності. Протокол про адміністративне правопорушення, у разі його оформлення, складається у двох екземплярах, один з яких під розписку вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності.

Види посадових осіб, які мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення (ст. 255 КУпАП):

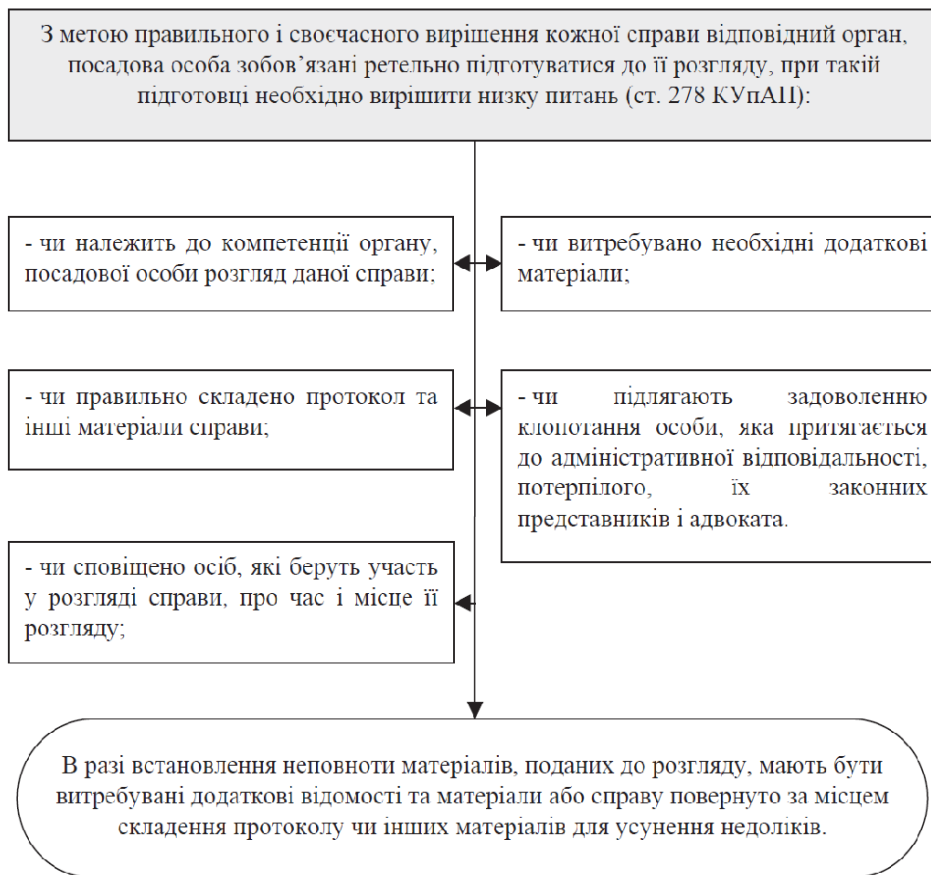
Протокол складається у всіх випадках невиконання законних вимог посадових осіб спеціально вповноваженого центрального органу виконавчої влади, до компетенції якого віднесено питання захисту

населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, у тому числі і за невиконання хоча б однієї з вимог. При цьому слід урахувувати вимоги статей 34 та 35 КУпАП.

Якщо правопорушення вчинене кількома особами, то протокол про адміністративне правопорушення складається на кожну особу окремо.

За один і той самий пункт невиконаного припису або постанови посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку до адміністративної відповідальності може бути притягнуто декілька посадових осіб підприємств, на яких покладено відповідальність за їх виконання.

При порушенні встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, які створюють загрозу виникнення пожежі чи загибелі людей, або перешкоджають її гасінню та евакуації людей (куріння у невстановленому місці, користування електронагрівальними приладами, захаращення шляхів евакуації тощо) кожна особа, яка їх порушила, притягається до адміністративної відповідальності згідно зі ст. 175 КУпАП.

Якщо особа вчинила кілька адміністративних правопорушень, справи про які одночасно розглядаються одним і тим самим органом державного пожежного нагляду (посадовою особою), стягнення накладається в межах санкції, установлені за більш серйозне правопорушення з-поміж вчинених. До основного стягнення в цьому разі згідно зі ст. 36 КУпАП може бути приєднано одне з додаткових стягнень, передбачених статтями про відповідальність за будь-яке із вчинених правопорушень.

Якщо при проведенні обстежень та перевірок протипожежного стану об'єктів в приписі або постанові центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку, є хоча б один невиконаний пункт, то при вирішенні питання про накладення адміністративного стягнення застосовується ст. 188⁸ КУпАП, і до протоколу вносяться тільки ті нововиявлені порушення вимог пожежної безпеки, які створюють реальну загрозу виникненню пожежі чи загибелі людей, а також можуть перешкоджати її гасінню та евакуації людей, щодо інших недоліків – то надається термін для їх усунення.

При невиконанні приписів та постанов посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку (ст. 188⁸ КУпАП) адміністративна відповідальність службових (посадових) осіб підприємств настає тільки в тому разі, якщо забезпечення виконання вимог цих приписів та постанов входить до їх службових обов'язків, передбачених ст. 14 КУпАП.

Протокол про адміністративне правопорушення реєструється в журналах видачі бланків протоколів та обліку матеріалів про адміністративні правопорушення. Необхідність реєстрації протоколу обумовлена тим, що

встановлений для розгляду термін (15 днів) відраховується з дня його надходження до посадової особи, яка має право приймати рішення (ст. 277 КУпАП).

Якщо при проведенні обстежень та перевірок протипожежного стану новоствореного об'єкта, приписи, за результатами яких ще не вручалися, або раніше вручені приписи чи постанови центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку, виконані в повному обсязі, і при цьому виявлені нові порушення вимог пожежної безпеки, які створюють реальну загрозу виникненню пожежі чи загибелі людей, а також можуть перешкоджати її гасінню та евакуації людей, то негайно застосовується адміністративне стягнення, яке передбачене ст. 175 КУпАП, а щодо інших недоліків - то надається термін для їх усунення.

20.2. Зміст протоколу про адміністративне правопорушення

З метою дотримання законності при здійсненні адміністративного провадження, цим порядком роз'яснюється правильність оформлення матеріалів при порушенні встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, невиконанні приписів та постанов посадових осіб органів державного нагляду у сфері пожежного нагляду, обліку та стягнення штрафів, а також розгляду скарг громадян.

При вчиненні посадовими особами підприємств та громадянами адміністративного правопорушення уповноваженими на те посадовими особами органів державного нагляду у сфері пожежного нагляду складається протокол про адміністративне правопорушення (далі – протокол) відповідно до вимог ст. 254 КупАП.

Згідно зі ст. 364 КК України, під службовими особами розуміють осіб, які постійно чи тимчасово виконують функції представників влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях, незалежно від форм власності, посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням. Службовими особами також визнаються іноземці або особи без громадянства, які виконують обов'язки, зазначені вище.

Протокол – це документ, що офіційно засвідчує факти неправомірних дій, за які передбачена адміністративна відповідальність, і містить дані про осіб, що їх здійснили.

Він є одним з основних джерел доказів і служить підставою для подальшого ведення справи про адміністративне правопорушення. Тому до нього пред'являються певні вимоги. Складається протокол повноважною особою за установленою формою, що містить дані, необхідні для розгляду адміністративної справи власне кажучи, точно фіксує адміністративне правопорушення.

Посадові особи і представники громадських організацій, що складають протоколи, зобов'язані мати відповідні документи чи знаки установленої форми, що пред'являються за вимогою особи, що скоїла адміністративне правопорушення.

Складати протокол у разі порушення посадовими особами підприємств, громадянами – суб'єктами підприємницької діяльності та громадянами встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (стаття 175 КупАП), здійснення суб'єктом господарювання господарської діяльності без декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства у сфері пожежної безпеки (стаття 175-2 КупАП) чи невиконання приписів та постанов посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку (стаття 188-8 КупАП), згідно зі статтею 255 КупАП мають право уповноважені на те посадові особи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку. Працівники відомчої, місцевої пожежної охорони та члени добровільних пожежних дружин (команд), протипожежних об'єднань громадян мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення, передбачені статтями 120, 175, 188-8 КупАП.

Посадові особи органів державного нагляду у сфері пожежної і техногенної безпеки складають протокол про адміністративне правопорушення, передбачене статтями 164, 188-16 КупАП, і направляють його для розгляду в районні, районні в місті, міські, міськрайонні суди в разі:

➤ провадження господарської діяльності без одержання ліцензії на провадження господарської діяльності з надання послуг і виконання робіт протипожежного призначення, що підлягає ліцензуванню відповідно до закону, чи здійснення таких видів господарської діяльності з порушенням умов ліцензування, а також надання суб'єктом господарювання до ДСНС або адміністратору недостовірної інформації щодо відповідності матеріально-технічної бази вимогам законодавства з питань пожежної безпеки (стаття 164 КупАП);

➤ невиконання законних вимог посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань цивільного захисту, нагляду та контролю за станом захисту територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру (стаття 188-16 КупАП).

Посадові особи органів державного нагляду у сфері пожежної і техногенної безпеки можуть скласти протокол і в разі завідомо неправдивого виклику пожежної охорони (стаття 183 КупАП) при встановленні особи, яка її викликала, та направляти його на розгляд адміністративних комісій при виконавчих органах міських, сільських і селищних рад або виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад.

Виключно судами розглядаються справи про адміністративні правопорушення, учинені особами віком від 16 до 18 років.

Усі реквізити протоколу заповнюються розбірливим почерком, державною мовою, ураховуючи вимоги чинного законодавства щодо державної мовної політики. Не допускаються закреслення чи виправлення відомостей, що заносяться до протоколу, а також унесення додаткових записів після підписання протоколу особою, яка притягається до адміністративної відповідальності. У відповідних графах, які не заповнюються при складанні протоколу, ставиться прочерк. У разі допущення порушень при оформленні протоколу його заповнений бланк вважається зіпсованим.

Зміст протоколу про адміністративне правопорушення визначається (ст. 256 КупАП).

При складанні протоколу вказується стаття КупАП, згідно з якою передбачена адміністративна відповідальність за вчинені порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки чи невиконання приписів і постанов органів державного пожежного нагляду.

Зазначаються: число, місяць і рік складання протоколу, а також найменування населеного пункту, де він складений, посада, повне найменування органу державного пожежного нагляду, спеціальне звання, прізвище, ім'я та по батькові посадової особи, яка склала протокол.

У розділі відомостей про особу, яка вчинила правопорушення, зазначаються:

пункт 1 – її прізвище, ім'я та по батькові (ідентифікаційний номер за його наявності);

пункт 2 – число, місяць, рік і місце народження, а також повна адреса місця народження;

пункт 3 – громадянство (якщо особа без громадянства, то про це робиться відповідний запис);

пункт 4 – фактичне місце проживання особи на час вчинення правопорушення;

пункт 5 – найменування підприємства, установи, організації, де працює або навчається особа, її адреса;

пункт 6 – посада особи, яка вчинила правопорушення (якщо особа не працює, то про це робиться відмітка в пункті 6);

пункт 7 – середній розмір місячної заробітної плати;

пункт 8 – чи відповідає особа, яка вчинила правопорушення, за своїми службовими обов'язками за забезпечення виконання вимог пожежної безпеки згідно зі ст. 14 КупАП (функціональні обов'язки, накази про призначення відповідальних, плани усунення порушень, пожежної безпеки з відміткою про ознайомлення особи тощо);

пункт 9 – кількість осіб, які знаходяться на її утриманні, включаючи неповнолітніх дітей та інші категорії осіб, які не отримують пенсії, не мають власних доходів тощо;

пункт 10 – серія, номер паспорта, дата видачі й найменування органу внутрішніх справ, що його видав; серія, номер іншого документа, що посвідчує особу, яка вчинила правопорушення (службове чи пенсійне посвідчення, студентський квиток тощо), дата видачі й найменування підприємства, установи та організації, що його видали (за відсутності у правопорушника особистих документів, його особа може бути засвідчена свідками, про що робиться відповідний запис);

пункт 11 – якщо особа притягається до адміністративної відповідальності за порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки та невиконання приписів і постанов посадових осіб органів державного пожежного нагляду повторно протягом року, то в пункті 11 вказується число, місяць і рік вчинення попереднього правопорушення, стаття КупАП та вид адміністративного стягнення (попередження, штраф, на яку суму).

При викладенні обставин правопорушення вказується число, місяць, рік, час, місце (будинок, цех, дільниця тощо), повна назва та адреса об'єкта, де його вчинено, суть правопорушення, які саме порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки вчинила особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, або не виконала приписи і постанови посадових осіб органів державного пожежного нагляду. Кожне правопорушення обґрунтовується відповідно до пункту нормативного акта з питань пожежної безпеки.

У випадках, коли порушення правил пожежної безпеки призвели до виникнення пожежі, сприяли її розвитку або перешкоджали гасінню, про це обов'язково зазначається в протоколі при викладенні суті правопорушення.

20.3. Порядок оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення під час документування адміністративних правопорушень

Порядок оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення під час документування адміністративних правопорушень, розгляду справ про адміністративні правопорушення, виконання постанов про накладення адміністративних стягнень та розгляду скарг у справах про адміністративні правопорушення визначається **Інструкцією з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення та визнання такими, що втратили чинність, деяких наказів МНС України**, затвердженою наказом МВС України від 27.07.2016 № 725.

При вчиненні посадовими особами підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності (підприємства), громадянами - суб'єктами підприємницької діяльності та громадянами адміністративного правопорушення уповноваженими на те посадовими особами ДСНС складається **протокол про адміністративне правопорушення**.

Протокол складається у двох примірниках, один з яких під підпис вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності.

При складанні протоколу вказується стаття КУпАП, згідно з якою передбачена адміністративна відповідальність, а також зазначаються дата і місце його складання, посада, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка склала протокол; відомості про особу, яка притягається до адміністративної відповідальності (у разі її виявлення); місце, час вчинення і суть адміністративного правопорушення; нормативний акт, який передбачає відповідальність за це правопорушення; прізвища, адреси свідків і потерпілих, якщо вони є; пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності; інші відомості, необхідні для вирішення справи. Якщо правопорушенням заподіяно матеріальну шкоду, про це також зазначається в протоколі.

Зокрема, у протоколі зазначаються:

у пункті 8 - чи відповідає особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, за своїми службовими обов'язками за забезпечення виконання вимог законодавства у сфері пожежної та техногенної безпеки згідно зі статтею 14 КУпАП (посадові інструкції, накази про призначення відповідальних, плани усунення порушень з відміткою про ознайомлення особи тощо), з долученням до протоколу копій підтвердних документів;

у пункті 11 - інформація щодо притягнення особи до адміністративної відповідальності впродовж року (за наявності).

При викладенні обставин правопорушення вказуються число, місяць, рік, час, місце (будинок, цех, дільниця тощо), повна назва та адреса об'єкта, де його вчинено, та суть правопорушення. Кожне правопорушення обґрунтовується відповідно до вимог чинного законодавства.

У разі якщо порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки призвели до виникнення пожежі, сприяли її розвитку або перешкоджали гасінню, про це обов'язково зазначається в протоколі при викладенні суті правопорушення.

Під час складання протоколу про адміністративне правопорушення, передбачене статтею 164 КУпАП, вказується конкретна суть порушення - провадження господарської діяльності без одержання ліцензії на провадження господарської діяльності з надання послуг і виконання робіт протипожежного призначення, що підлягає ліцензуванню відповідно до закону, або здійснення господарської діяльності з надання послуг і виконання робіт протипожежного призначення з порушенням умов ліцензування, або надання суб'єктом господарювання до ДСНС або адміністратору недостовірної інформації щодо відповідності матеріально-технічної бази вимогам законодавства з питань пожежної безпеки.

Достовірність інформації щодо відповідності матеріально-технічної бази вимогам чинного законодавства, заявленої в декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки, перевіряється під час планових (позапланових) перевірок суб'єктів господарювання.

Під час складання протоколу про адміністративне правопорушення, передбачене статтею 175 КУпАП, вказується, які саме порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки вчинила особа, яка притягається до адміністративної відповідальності.

При складанні протоколу про адміністративне правопорушення, передбачене статтею 175-2 КУпАП, вказується суть правопорушення (початок роботи новоутворених підприємств або початок використання суб'єктом господарювання об'єктів нерухомості без зареєстрованої декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства у сфері пожежної безпеки, для яких подання такої декларації є обов'язковим).

Під час складання протоколу про адміністративне правопорушення, передбачене статтею 188-8 КУпАП, вказуються дати складання та вручення приписів або постанов посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про пожежну і техногенну безпеку, номери невиконаних пунктів або запропонованих заходів, установлений строк виконання яких на момент перевірки минув. Також вказуються дата, до якої захід мав бути виконаний, та дата виявлення такого порушення (невиконання) з посиланням на те, чи є це порушення (невиконання) триваючим.

Якщо строки виконання запропонованих заходів, зазначених у приписі (постанові), не минули, посадові особи підприємств до адміністративної відповідальності за їх невиконання не притягаються.

Під час складання протоколу про адміністративне правопорушення, передбачене статтею 188-16 КУпАП, зазначається, які саме законні вимоги посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань цивільного захисту, нагляду та контролю за станом захисту територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, не виконано з обґрунтуванням відповідно до чинного законодавства. Якщо порушення призвели до виникнення аварії або надзвичайної ситуації техногенного характеру, сприяли її розвитку або перешкоджали ліквідації, це обов'язково зазначається в протоколі при викладенні суті порушення.

У протоколі вказуються **обставини, що пом'якшують чи обтяжують адміністративну відповідальність**.

Особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, роз'яснюються її права та обов'язки, передбачені статтею 268 КУпАП, та зміст статті 63 Конституції України, а також повідомляється про час та місце

розгляду адміністративної справи, про що робиться відмітка у протоколі. Особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, має право подати пояснення і зауваження щодо змісту протоколу та пояснення по суті адміністративного правопорушення, які додаються до протоколу, а також викласти мотиви своєї відмови від його підписання.

Складений протокол про адміністративне правопорушення, передбачене статтями 164 та 188-16 КУпАП, разом із **повідомленням** та матеріалами, що підтверджують учинення адміністративного правопорушення, у триденний строк надсилається до районного, районного в місті, міського, міськрайонного судів.

У складених протоколах про адміністративне правопорушення, передбачене статтями 164 та 188-16 КУпАП, а також відносно осіб віком від 16 до 18 років дата та час розгляду адміністративної справи не зазначаються (ставиться прочерк), а вказуються тільки найменування районного (районного у місті, міського, міськрайонного) суду та його адреса.

У разі якщо особа, стосовно якої складається протокол, не володіє українською мовою, протокол складається за участю перекладача.

Протокол підписується особою, яка його склала, і особою, яка притягається до адміністративної відповідальності. За наявності свідків і потерпілих протокол підписується також і цими особами. У разі відмови особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, від підписання протоколу, у ньому робиться запис про це.

Особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, згідно зі статтею 63 Конституції України не несе відповідальності за відмову давати пояснення щодо себе, членів своєї сім'ї чи близьких родичів.

До протоколу долучаються інші матеріали про адміністративне правопорушення (пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілих, свідків, речові докази, рапорти посадових осіб ДСНС, а також інші документи та матеріали, що містять інформацію про правопорушення).

Якщо правопорушення вчинено кількома особами, протокол про адміністративне правопорушення складається на кожну особу окремо.

За невиконання одного й того самого пункту припису або постанови посадових осіб ДСНС до адміністративної відповідальності може бути притягнуто декілька посадових осіб підприємств, на яких покладено відповідальність за їх виконання.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. За яких обставин провадження справи про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю?
2. В яких випадках посадові особи можуть складати протокол про адміністративне правопорушення і направляти його для розгляду в районні (міські) суди?
3. Де реєструється протокол про адміністративне правопорушення? Для чого необхідна така реєстрація?
4. У яких випадках справа про адміністративне правопорушення може бути розглянута за відсутності порушника?
5. Яким документом регламентовані основні вимоги до складання протоколу про адміністративне правопорушення?
6. Які питання вирішує орган (посадова особа) при підготовці до розгляду справи про адміністративне правопорушення?
7. Що необхідно з'ясувати, при розгляді справи про адміністративне правопорушення?
8. Що таке постанова у справі про адміністративне правопорушення? Яку інформацію вона містить?
9. Види постанов у справі про адміністративне правопорушення.
10. У яких випадках виноситься постанова про закриття справи?

РОЗДІЛ 6. РЕАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТА БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

Глава 21. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ БОРОТЬБИ З ТЕРОРИЗМОМ

План:

- 21.1. Поняття тероризму, його ознаки та види.
- 21.2. Правові засади та принципи боротьби з тероризмом.
- 21.3. АТЦ при СБУ та координуючі групи при його регіональних органах.
- 21.4. Суб'єкти боротьби з тероризмом їх повноваження та організація їх взаємодії.
- 21.5. Правовий та соціальний захист осіб, які беруть участь у боротьбі з тероризмом та постраждалих від теракту.

Ключові слова: тероризм, терористичний акт, технологічний тероризм, терористична діяльність, терорист.

21.1. Поняття тероризму. Його ознаки та види

Тероризм - суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей.

У кримінально-правовій практиці тероризм визначають як застосування чи погрозу застосування насильства чи інших загально небезпечних дій, що створюють небезпеку життю чи здоров'ю невизначеного кола осіб, заподіяння майнової шкоди або настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії спрямовані на підриг атмосфери спокою, дестабілізацію, залякування чи пригноблення суспільства з метою ухвалення державою, міжнародною організацією, фізичною чи юридичною особою або групою осіб будь-якого рішення чи утримання від нього.

Тероризм у світі переслідується майже всіма державами. Для цього існує міжнародне законодавство, за яким терорист переслідується на території будь-якої країни. Часто терористами стають дуже неврівноважені, психічно хворі люди. Види і форми тероризму розрізняються за цілями, формами, методами, суб'єктами та об'єктами.

Сучасний тероризм має такі різновиди:

державний (організовується чи підтримується однією державою проти іншої), **міжнародний** (проводиться міжнародними терористичними організаціями), **внутрішньодержавний** (здійснюється замах на основи державності), **релігійний** (насаджується своє віросповідання), **точковий** (терористичний акт на окремо взятому об'єкті).

Беручи до уваги об'єкти замаху, тероризм можна поділити на:

елітарний – при спробі замаху на посадових осіб органів державної влади, політиків, власників та керівників банків, компаній;

функціональний – при спробі замаху на працівників правоохоронних органів, податкової служби, засобів масової інформації та ін.;

промисловий – при нападі на великі підприємства, оборонні об'єкти, що виробляють зброю, отруйні чи інші хімічні речовини;

транспортний – при встановленні вибухових пристроїв в літаках, поїздах, автобусах, автомобілях, диверсії на нафто- та газопроводах.

Визначальним чинником тероризму є терористичний акт, вчинення якого переслідує конкретну мету (убивство політичного лідера, вибух у місці скупчення людей), а також має загальні, іноді символічні цілі (вимоги визнання незалежності Чечні відокремлення від Росії, створення палестинської держави і т. п.). Іноді терористи використовують погрози вчинення терористичного акту, висуваючи певні умови для відмови від своїх намірів (обмін захоплених заручників на «своїх» політв'язнів, отримання грошей, зброї тощо).

У будь-якому випадку, основна мета вчинення терористичного акту – поширення чи нагнітання загального страху, паніки, провокація репресії з боку влади, що можуть, на думку терористів, мати «детонуючий» політичний ефект. У згаданому модельному законі «Про боротьбу з тероризмом», визначено поняття «терористичний акт» як незаконну дію із застосуванням насильства чи погроз застосування насильства, вчинену особою, організованою чи неорганізованою групою осіб з метою завдання шкоди суспільній безпеці, дестабілізації суспільного порядку, залякування населення, з метою впливу на прийняття рішень органами державної влади, або перешкоджання політичній чи суспільній діяльності міжнародних, комерційних, суспільних чи інших організацій, осіб чи груп осіб для їх спонукання до вчинення чи відмови від вчинення тієї чи іншої дії в інтересах терористів чи терористичних організацій.

Терористичний акт – злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України.

Частина перша зазначеної статті розкриває **зміст терористичного акта**. Сюди входить застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень чи вчинення або невчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою.

Кримінальна відповідальність також передбачена за втягнення у вчинення терористичного акту, публічні заклики до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту та фінансування тероризму.

Особливістю тероризму є те, що формування цілей здебільшого не пов'язане з конкретними проявами насильства, тобто між жертвами та метою, на яку спрямовують свої дії терористи, нема прямого зв'язку.

Тактична мета тероризму полягає в тому, щоб привернути увагу до проблеми, стратегічна – досягти певних соціальних змін (свобода, незалежність, звільнення з виправно-трудова установ певного контингенту осіб, революція тощо).

Реально сам терористичний акт не призводить до досягнення декларованих цілей. Часто це лише привід для демонстрації терористами своїх вимог і можливостей. Услід за самим терористичним актом зазвичай його організатори, улаштувачі і виконавці, публічно «беруть відповідальність» за його здійснення і оголошують, в ім'я чого це зроблено, або ж іноді повідомляють про умови припинення реалізації своїх намірів. Навіть не досягаючи якихось значних цілей, вони вдовольняються проміжними, зокрема тими, що їх організація стає відомішою і «авторитетнішою», про неї говорять, на неї починають звертати увагу. Задля такої «реклами», трапляється, поспішають терористи «узяти на себе відповідальність» навіть за акцію, до якої вони не причетні. Так зробила японська «Червона армія» відразу після подій в США 11 вересня 2001 р., «узавши на себе відповідальність» замість Усаме бен-Ладена. Таким чином проявляється ще одна ознака тероризму: за вчинені акти насильства хтось практично завжди бере на себе відповідальність, тому що вони є засобом досягнення мети, а не самоціллю.

Тероризм допускає «політичне вимагання», тому не пов'язаний із стихійними повстаннями та виступами населення. Суб'єктом тероризму можуть бути окремі особи (як правило, пере-конані фанатики-екстремісти), а також спеціалізовані терористичні організації (типу «Аль-каїди», створеної Усамого бен-Ладеном, або численних інших подібних організацій) і навіть цілі держави (деякі ісламські країни, Афганістан за режиму талібів). Отже, тероризм може бути використаний організаціями будь-якого політичного забарвлення.

Обов'язковими елементами, які характеризують тероризм є:

- наявність насильства, насильницькі акти проти певних категорій громадян, як правило, збройного або його загрози;
- заповідання чи загроза заповідання шкоди здоров'ю людини, або матеріальних, моральних збитків, вибухи і вся сукупність суспільно небезпечних у міжнародному масштабі діянь;
- позбавлення або загроза позбавлення життя людей.
- злочинна діяльність, що виявляється в залякуванні населення та органів влади;
- організація, фінансування, підтримка, створення терористичних груп та ін.

Такі дії здатні викликати широкий резонанс, залишити глибокий слід у психології населення-або значної його частини, підірвати атмосферу безпеки, спокою, стабільності в суспільстві.

Ціль терористичних устремлінь, логічно впливає з ідеології тероризму – примусова чи зміна корекція алгоритму соціального керування. Об'єктом тероризму є існуюча система соціального управління. Кінцева мета, зміст тероризму – зміна алгоритму соціального керування – задача перерозподілу інформаційного ресурсу. Форма тероризму також похідна інформаційних технологій – заснована на створенні віртуальних страхів. Оскільки тероризм, як специфічна форма ведення війни в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві, за формою і за змістом є інформаційним продуктом, тактика і стратегія протидії тероризму також повинні будуватися виходячи з теорій інформологізації.

Війна, як продовження соціального конфлікту немирним (насильницьким) шляхом – властива будь-якому типу суспільства. Можна з упевненістю сказати, що тероризм - специфічна форма ведення війни, метою якої є не матеріальний інтерес - ресурс, і не геополітичний інтерес (сфера впливу і ринки збуту), а інтерес інформаційний - механізм соціального управління в суспільстві. В епоху засилля інформаційних технологій, для посилення режиму вже немає необхідності саджати величезні маси в табори, можна донести до кожного члена цивільного суспільства що його чекає, якщо до влади прийде опозиція. Це інформаційний терор, інформаційна війна за свідомість, своєрідний різновид агресії.

За своїми цілями тероризм поділяється на:

Націоналістичний – переслідує сепаратистські або національно-визвольні цілі. Цей вид тероризму широко поширений в світі, характеризується терористичними діями угруповань, які прагнуть добитися незалежності від якої-небудь країни або забезпечити перевагу однієї нації над іншою. Більш за все проявляє себе тероризм ірландський, сикхський, курдський, вірменський, уйгурський, тамільський, албанський, баскський, а також є численні приклади в ході міжплеменних воєн в африканських країнах.

Релігійний – може бути пов'язаний з боротьбою прихильників релігії між собою (індуїсти і мусульмани, мусульмани і християни) і всередині однієї віри (католики-протестанти, суніти-шиїти), і має на меті підірвати світську владу і затвердити владу релігійну (ісламістський тероризм).

Релігійні терористи використовують насильство в цілях, які, на їхню думку, визначені Господом. При цьому об'єкти їх нападів розмиті і географічно, і етнічно, і соціально. Таким чином вони хочуть домогтися негайних і кардинальних змін, часто на глобальному рівні.

Релігійні терористи належать не тільки до невеликих культів, але й до поширених релігійних конфесій. Цей тип тероризму розвивається набагато динамічніше за інші. Так, на середину 90-х років із 56 відомих терористичних організацій майже половина заявляла про релігійні мотиви.

Оскільки "релігіозники" не стурбовані відновленням прав на якійсь певній території або реалізацією якихось політичних принципів, масштаб їх нападів часто набагато більше, ніж у "націоналістів" чи ідеологічних екстремістів. Їхні вороги - всі, хто не є членом їхньої релігійної секти чи конфесії.

Ідеологічно заданий, **соціальний** - має на меті корінну або часткову зміну економічної чи політичної системи країни, привернення уваги суспільства до будь-якої гострої проблеми. Іноді цей вид тероризму називають революційним. Прикладом ідеологічно заданого тероризму служать анархістський, есерівський, фашистський, європейський «лівий», екологічний тероризм та ін.

21.2. Правові засади та принципи боротьби з тероризмом

Правову основу боротьби з тероризмом становлять [Конституція України](#), [Кримінальний кодекс України](#), цей Закон, інші закони України, [Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом](#), 1977 р., [Міжнародна конвенція про боротьбу з бомбовим тероризмом](#), 1997 р., [Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму](#), 1999 р., інші міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, укази і розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також інші нормативно-правові акти, що приймаються на виконання законів України.

Головним правовим джерелом є **Конституція України як Основний Закон держави**. У системі положень Конституції можна відзначити такі норми, що стосуються протидії тероризмові:

- основи конституційного ладу, у тому числі проголошення людини, її життя і здоров'я, честі, гідності, недоторканності і безпеки вищою соціальною цінністю, а їх визнання, дотримання, забезпечення і захист – обов'язком держави (ст. 3);
- проголошення права на життя невідчужуваним і приналежним кожному (ч. 1 ст. 27);
- державний захист прав і свобод людини і громадянина (ст. 55);
- заборона створення і діяльності будь-яких збройних формувань, розпалювання соціальної, расової, національної і релігійної ворожнечі (ч. 5 ст. 17).

Далі в системі нормативних джерел зазначений Кримінальний кодекс України. У чинному КК України передбачено норми про відповідальність за терористичний акт, втягнення у терористичну діяльність, публічний заклик до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту (ст.ст. 258, 258-1, 258-2, 258-3, 258-4) і злочини «терористичного характеру», які не підлягають кваліфікації за вказаними ознаками, однак можуть розглядатись як прояви тероризму (ст.ст. 109, 112, 113, 109, 257, 260, 266, 277, 278, 279, 280, 292, 294, 295, 341, 392, 443). Тероризм, а також більшість злочинів терористичного характеру, включені у розділ 9 «Про злочини проти громадської безпеки». Злочини, передбачені ст. 109 – дії, спрямовані на насильницьку зміну або повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади; ст. 112 – посягання на життя державного або громадського діяча; ст. 113 – диверсія, належать до злочинів проти основ національної безпеки України, а ст. 341 – «Захоплення державних або громадських будівель чи споруд» – до розділу про злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян; ст. 443 «Посягання на життя представника іноземної держави» – до розділу 20 «Про злочини проти миру, безпеки людства і міжнародного порядку».

Закон України «Про боротьбу з тероризмом» існує у системі правових джерел, що становлять основу протидії терористичній діяльності, як спеціалізований нормативний акт, що регламентує порядок реалізації державної політики у даній сфері. Цей Закон прийнято 20 березня 2003 р.

Основні напрями боротьби з тероризмом визначено у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 49/60 від 9 грудня 1994 р. «Декларація про заходи для ліквідації міжнародного тероризму». Держави повинні виконувати свої зобов'язання за Статутом ООН відповідно до інших положень міжнародного права, що стосуються боротьби з міжнародним тероризмом, і їм настійно пропонується вживати ефективних й рішучих заходів згідно

з відповідними положеннями міжнародного права і міжнародних стандартів прав людини для якнайшвидшої й остаточної ліквідації міжнародного тероризму. З цією метою, зокрема, необхідно:

1) утримуватися від організації терористичної діяльності, підбурювання до неї, сприяння її здійсненню, фінансування, заохочення або проявів терпимості до неї і вживати належних практичних заходів до забезпечення того, щоб відповідні території цих держав не використовувалися для створення терористичних баз або навчальних таборів або для підготовки, або організації терористичних актів, спрямованих проти інших держав або їхніх громадян;

2) забезпечувати затримання і судове переслідування або видачу осіб, причетних до терористичних актів, згідно з відповідними положеннями їхнього національного права;

3) прагнути до укладення спеціальних угод на двосторонній, регіональній і багатосторонній основі і розробляти з цією метою типові угоди про співробітництво;

4) обмінюватися відповідною інформацією щодо запобігання тероризму і боротьби з ним;

5) оперативно вживати всіх необхідних кроків щодо втілення у життя існуючих міжнародних конвенцій з цього питання, учасниками яких вони є, включаючи приведення свого внутрішнього законодавства у відповідність з цими конвенціями;

6) вживати належних заходів для надання притулку з метою встановлення факту, що особа, яка шукає притулок, не займалася терористичною діяльністю, а після надання притулку забезпечувати такі умови, щоб статус біженця не використовувався з метою, що суперечить положенням, викладеним у п. 1.

Боротьба з тероризмом ґрунтується на принципах:

- законності та неухильного додержання прав і свобод людини і громадянина;
- комплексного використання з цією метою правових, політичних, соціально-економічних, інформаційно-пропагандистських та інших можливостей; пріоритетності запобіжних заходів;
- невідворотності покарання за участь у терористичній діяльності;
- пріоритетності захисту життя і прав осіб, які наражаються на небезпеку внаслідок терористичної діяльності;
- поєднання гласних і негласних методів боротьби з тероризмом;
- нерозголошення відомостей про технічні прийоми і тактику проведення антитерористичних операцій, а також про склад їх учасників;
- єдиноначальності в керівництві силами і засобами, що залучаються для проведення антитерористичних операцій;
- співробітництва у сфері боротьби з тероризмом з іноземними державами, їхніми правоохоронними органами і спеціальними службами, а також з міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з тероризмом.

Систему принципів протидії тероризмові можна розділити на три групи, а саме:

1) загальноправові принципи (законність, комплексне використання профілактичних правових, політичних, соціально-економічних, пропагандистських заходів);

2) кримінально-правові принципи і принципи боротьби зі злочинністю (пріоритет заходів попередження тероризму; невідворотність покарання за здійснення терористичної діяльності або участь у терористичній діяльності; поєднання гласних і негласних методів боротьби з тероризмом);

3) окремі принципи антитерористичного законодавства (пріоритет захисту життя і прав осіб, що наражаються на небезпеку внаслідок терористичної діяльності; мінімальні поступки терористові; єдиноначальність у керівництві силами і засобами, що залучаються з метою проведення антитерористичних операцій; мінімальний розголос технічних прийомів і тактики проведення антитерористичних операцій, а також складу учасників зазначених операцій).

1. Принцип законності. Законність є загальноправовим принципом, що включає неухильне дотримання і виконання розпоряджень Конституції України, законів і відповідних їм інших нормативних актів усіма

державними і недержавними установами й організаціями, посадовими особами, громадянами. Основні положення цього принципу закріплено у ч. 2 ст. 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти тільки на основі, у межах повноважень і способами, що передбачені Конституцією і законами України.

В українському антитерористичному законодавстві принцип законності конкретизується визначенням компетенції державних органів, задіяних у проведенні антитерористичних операцій і плануванні заходів щодо припинення терористичної діяльності (ст.ст. 5, 6 розділу 2 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»).

Дотримання принципу законності полягає у тому, що, по-перше, покарання призначається уповноваженим Конституцією України органом – судом; по-друге, покарання застосовується лише до осіб, що скоїли злочин; по-третє, покарання може бути призначено лише таке, котре передбачено системою покарання (ст. 51 КК України); по-четверте, покарання має визначатися відповідно до загальних засад його призначення, установлених ст. 65 КК, і в межах, передбачених статтею Особливої частини КК, за якою кваліфіковане злочинне діяння.

Принцип законності передбачає також притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів терористичного характеру у межах, установлених кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством України, без будь-яких вилучень, з поширенням на обвинувачуваних по таких справах усієї системи процесуальних гарантій, наданих особам, підозрюваним або обвинувачуваним у скоєнні злочинів (презумпція невинності, право на захист тощо).

Таким чином, реалізація принципу законності у протидії тероризмові виявляється в неприпустимості спрощеного судочинства в таких справах, чого не було в законодавстві СРСР 30–50-х років минулого століття. Наприклад, відповідно до Постанови ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. справи про терористичні організації і терористичні акти проти працівників радянської влади повинні були розслідуватися в термін до 10 днів, слухатися судом без участі сторін, касаційне оскарження вироків (як і подання клопотань про помилування) не допускалося, а вирок до вищої міри покарання виконувалися негайно після винесення.

Реалізація принципу законності полягає також у дотриманні встановленого Законом України «Про боротьбу з тероризмом» (ст. 24) судового порядку визнання організації терористичною.

2. Принцип комплексного використання правових, політичних, соціально-економічних, інформаційно-пропагандистських та інших можливостей; пріоритетності попереджувальних заходів. Цей принцип передбачає поєднання заходів різного характеру, що проводяться з метою запобігання терористичній діяльності та неухильного дотримання прав і свобод людини і громадянина.

Профілактика має два напрямки: загальний (передбачає превентивний вплив на необмежене коло осіб, наприклад, проведення масштабної операції із «зачищення» території конкретної області або міста України) і окремих (передбачає вплив на досить вузьке коло осіб).

Політичними заходами профілактичного характеру можуть бути укладення міжнародно-правових угод про протидію тероризмові.

Соціально-економічні заходи передбачають розвиток комплексних програм з протидії тероризмові, формування сучасної матеріальної і науково-виробничої бази підрозділів, задіяних у ви-рішенні цих завдань.

Пропагандистські заходи можуть виражатися у поширенні через ЗМІ інформації про розшук осіб, що підозрюються у причетності до терористичної діяльності, і про виплату винагороди особам, що повідомляють про них певні відомості. Крім того, антитерористичну пропаганду можна проводити за допомогою тематичних передач, що транслюються електронними ЗМІ.

Суть цього принципу полягає ще й у тому, що державна політика України в сфері протидії тероризмові ґрунтується на визнанні головним завданням вжиття превентивних заходів, застосувавши які можна припинити терористичну діяльність до здійснення акцій, що загрожують життю громадян і безпеці держави. Для його реалізації необхідні збір і аналіз оперативної інформації про терористичну діяльність на території України. Оскільки те що загальновизнаним є факт глобалізації злочинності, який викликає необхідність інтеграції у

вигляді цілісної системи дій світового співтовариства й окремих держав проти кримінальної загрози, то необхідно проводити заходи щодо координації діяльності правоохоронних органів України з подібними органами інших держав (зокрема, СНД, оскільки на цьому рівні напрямки співробітництва в сфері боротьби зі злочинністю уже відпрацьовані).

Задля попередження тероризму в КК України включено норму про звільнення від відповідальності осіб (крім організатора і керівника), що брали участь у підготовці терористичного акту, як-що вони своєчасним інформуванням органів влади або іншим способом сприяли запобіганню реалізації терористичного акту і якщо в їхніх діях не міститься склад іншого злочину. У ч. 5 ст. 258 КК України передбачено особливий, спеціальний вид звільнення особи від кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ч. 4 цієї ж статті за наявності сукупності таких умов: а) особа не була організатором або керівником терористичної групи або терористичної організації; б) особа добровільно повідомила про терористичну групу або терористичну організацію правоохоронному органу; в) особа сприяла припиненню існування або діяльності терористичної групи або терористичної організації або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку зі створенням або діяльністю такої групи або організації; г) у діях цієї особи відсутній склад іншого злочину.

3. *Принцип невідворотності покарання за участь у терористичній діяльності.* У ст. 65 КК України встановлено загальні положення призначення покарання, а саме – покарання і заходи впливу повинні відповідати характеру і ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинам його вчинення (які обтяжують покарання або пом'якшують його), а також особі винного. Під врахуванням особи винного слід розуміти врахування позитивних і негативних соціальних, фізичних, психічних і правових елементів характеристики особи, що вчинила злочин, які мають кримінально-правове значення для призначення справедливого покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Кримінально-процесуальний кодекс України встановлює принцип вільної оцінки доказів, що у поєднанні з кримінально-правовим принципом справедливості забезпечує об'єктивну оцінку судом обставин кримінальної справи й особи обвинувачуваного.

4. *Принцип пріоритету захисту життя і прав осіб, що наражалися на небезпеку внаслідок терористичної діяльності.* Відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є вищою цінністю, а їхній захист – обов'язком держави. Реалізація цього положення втілена у п. 4 ст. 3 Закону України «Про боротьбу з тероризмом». У результаті терористичного акту під загрозу ставиться життя і здоров'я людей, тому проведення антитерористичних операцій бу-дується за принципом заподіяння найменшої шкоди особам, не причетним до терористичної діяльності, у тому числі заручникам, якщо вона поєднана з їхнім захопленням і утриманням.

У ст.ст. 19 і 20 розділу 4 розглядуваного Закону встановлено порядок відшкодування шкоди і соціальної реабілітації осіб, що постраждали в результаті терористичного акту. Ці норми також розвивають положення про пріоритет захисту конституційних прав таких осіб. Потерпілими в результаті терористичного акту можуть бути визнані особи, яким терористами заподіяна шкода здоров'ю, фізичні і моральні страждання, або спадкоємці таких осіб, якщо вони загинули під час терористичного акту або антитерористичної операції.

5. *Принцип поєднання гласних і негласних методів боротьби з тероризмом.* Цей принцип є окремим вираженням одного з основних складників ведення оперативно-розшукової діяльності. Він підкреслює взаємозв'язок оперативно-розшукової і процесуальної діяльності, дозволяє перевіряти вірогідність отриманої оперативної інформації. Водночас він належить до одного із загальних принципів розшуку і реалізований у законах, що регламентують розвідувальну і контррозвідувальну діяльність. Контррозвідувальна діяльність – спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, що здійснюється з використанням розвідувальних, контр-розвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження і своєчасне виявлення зовнішніх і внутрішніх загроз безпеці України, розвідувальних, терористичних і інших протиправних зазіхань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп і осіб на інтереси України.

6. *Принцип нерозголошення інформації про технічні прийоми і тактику проведення антитерористичних операцій, а також про склад учасників цих операцій.* Суть цього принципу полягає у забезпеченні нерозголошення тактики проведення антитерористичних операцій і складу їхніх учасників. Мінімальний ступінь розголосу має стосуватися лише найбільш загальних питань, а підготовка операції – проходити з дотриманням режиму суворої таємності. Головним чином розголошення можливе через ЗМІ, оскільки терористичні акти неминуче привертають до себе увагу, до того ж самі терористи охоче йдуть на контакт (наприклад, події у Москві в жовтні 2002 р. підтвердили це, коли усередину захопленого будинку пропускали журналістів зі знімальною апаратурою).

У ст. 1 Закону України «Про інформацію» визначено інформацію як документоване або привселюдно оголошене повідомлення про події, що відбуваються в країні, суспільстві й у навколишньому природному середовищі, а у ст. 9 гарантовано усім громадянам України, юридичним особам і державним органам право на інформацію, що означає можливість вільного отримання, використання, поширення і збереження відомостей, необхідних їм для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій.

Внесення змін у Закон України «Про інформацію» з метою недопущення або обмеження висвітлення подій про терористичні акти неприпустимо.

7. *Принцип єдиноначальності в керівництві силами і засобами, що залучаються до проведення антитерористичних операцій.* Проведенню антитерористичних операцій присвячено розділ 3 Закону. Такі операції є складним комплексом заходів, пов'язаних із залученням великої кількості співробітників правоохоронних органів, застосуванням спеціальної техніки, зброї, спеціальних засобів тощо. Результативність операції значною мірою залежить від її організованості безпосереднього управління конкретною антитерористичною операцією і керування силами і засобами, що залучаються до здійснення антитерористичних заходів, створюється оперативний штаб, очолюваний керівником Антитерористичного центру при Службі безпеки України. Керівник цього центру погоджує з головою Служби безпеки України питання про необхідність проведення антитерористичної операції, про що інформують Президента України.

Принцип єдиноначальності зближує боротьбу з тероризмом з веденням воєнних дій, оскільки найчастіше у проведенні антитерористичних операцій беруть участь правоохоронні органи, а також підрозділи Збройних сил (наприклад, на Північному Кавказі). На-разі в Україні відбувається реформування Збройних сил, розглядається питання про внесення змін у Військову доктрину України з питань національної безпеки.

8. *Принцип співробітництва у сфері протидії тероризмові з іноземними державами, їхніми правоохоронними органами і спеціальними службами, а також з міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом.* Україна відповідно до укладених нею міжнародних договорів співробітничав в галузі протидії тероризмові з іноземними державами, їх правоохоронними органами і спеціальними службами, а також з міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з міжнародним тероризмом. Керуючись інтересами забезпечення безпеки особи, суспільства і держави, Україна переслідує на своїй території осіб, причетних до терористичної діяльності, у тому числі у випадках, коли терористичні акти або злочини терористичної спрямованості планувалися або були вчинені поза межами України, але завдають шкоди Україні, та в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

21.3. АТЦ при СБУ та координуючі групи при його регіональних органах

Головним органом у загальнодержавній системі боротьби та протидії тероризму є **Служба безпеки України**. Відповідно до Закону України «Про Службу безпеки України» СБ України – **це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України**.

При Службі безпеки України функціонує **Антитерористичний центр**, який згідно із ч. 7 ст. 4 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та ст. 1 Положення «Про Антитерористичний центр та його координаційні

групи при регіональних органах Служби безпеки України», затвердженим Указом Президента України від 14 квітня 1999 року № 379/99, є постійно діючим органом при СБ України, який здійснює координацію діяльності суб'єктів протидії тероризму в запобіганні терористичним актам щодо державних діячів, критичних об'єктів життєзабезпечення населення, об'єктів підвищеної небезпеки, актам, що загрожують життю та здоров'ю значної кількості людей, та їх припиненні.

Згідно з п. 7 вказаного Положення, **Центр структурно складається** з Міжвідомчої координаційної комісії (МКК), штабу, а також координаційних груп та їх штабів, які створюються при регіональних органах СБ України.

Очолює Центр, відповідно до п. 8, керівник, який призначається із числа перших заступників Голови СБ України та звільняється від виконання обов'язків Президентом України.

У своїй діяльності Центр здійснює акумулювання та аналіз інформації, що дає можливість визначити стратегію і тактику боротьби з тероризмом у межах держави та на міжнародному рівні. На єдиній методичній базі (в межах компетенції, визначеної Конституцією та законами України) здійснюється професійна підготовка спеціальних сил і засобів, що входять до АТЦ від визначених міністерств і відомств.

Для цілеспрямованого виконання зазначених завдань (п. 5 Положення) Центр має відповідні **повноваження**, які насамперед стосуються координації та організації підготовки й проведення заходів щодо припинення терористичних проявів, а також дій підрозділів і сил, які залучаються до проведення цих заходів; надання методичної допомоги й рекомендацій суб'єктам боротьби з тероризмом у виявленні й усуненні причин та умов, що сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів, що здійснюються з терористичною метою. Центр також розробляє пропозиції з удосконалення законодавчих та інших нормативно-правових актів, бере участь у підготовці проектів міжнародних договорів України у сфері боротьби з тероризмом.

Згідно з п. 9 Положення та ч. 3 ст. 7 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» визначено склад Міжвідомчої координаційної комісії Центру. МКК як колегіальний дорадчий орган АТЦ у процесі своєї діяльності узгоджує концептуальні основи та проекти програм протидії тероризму, рекомендації щодо функціонування загальнодержавної системи боротьби з тероризмом, спільні проекти міністерств і відомств, зорієнтовані на запобігання та припинення злочинів терористичного спрямування, плани регіональних координаційних груп; організовує й проводить антитерористичні операції, командно-штабні й тактико-спеціальні навчання тощо.

Штаб Антитерористичного центру є виконавчим робочим органом Центру, який здійснює поточну організаційну роботу з виконання покладених на АТЦ завдань. Зокрема, штабом розроблено пропозиції до чинного Закону України «Про боротьбу з тероризмом», а також низка указів, розпоряджень Президента України та постанов Уряду у сфері боротьби з тероризмом. У складі штабу для аналізу поточних ризиків і загроз у сфері боротьби з тероризмом функціонує інформаційно-аналітична група, до роботи в якій на громадських засадах можуть залучатися в установленому порядку представники суб'єктів боротьби з тероризмом.

Склад координаційних груп при регіональних органах СБ України та організаційне забезпечення їх діяльності визначається відповідно до ст. 7 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», Положення про Антитерористичний центр і його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України та Положення про єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків.

Регіональні координаційні групи мають такі функції: збирають, узагальнюють, аналізують і оцінюють інформацію про стан і тенденції поширення тероризму в регіоні; розробляють рекомендації, спрямовані на вдосконалення загальнодержавної системи боротьби з тероризмом, превентивні антитерористичні плани щодо ймовірних об'єктів терористичних спрямувань; проводять антитерористичні операції, а також навчання і тренування, координують у регіоні діяльність представників суб'єктів боротьби з тероризмом тощо.

У складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України можуть створюватися і діяти військово-цивільні адміністрації - тимчасові державні органи, які призначені для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення безпеки і нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку, участі у протидії диверсійним проявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи в районі проведення

антитерористичної операції. Організація, повноваження і порядок діяльності військово-цивільних адміністрацій визначаються законом.

Однак варто зазначити, що й досі не склалося достатньо ефективної скоординованої співпраці органів державної влади, зокрема, суб'єктів боротьби з тероризмом з громадськими та іншими інституціями громадянського суспільства, що негативно позначається на процесі створення додаткових умов і можливостей для акумуляції як державного, так і суспільного організаційного та інтелектуального потенціалу щодо протидії тероризму. Продуктивна взаємодія державних органів і громадськості сприяла б, з одного боку, зміцненню гарантій дотримання законності, прав і свобод громадянина в контексті просування України по шляху євроінтеграції, а з іншого – впровадженню інноваційних проектів громадської профілактики тероризму й екстремізму та встановленню громадянського контролю над системою національної безпеки держави.

На Антитерористичний центр при Службі безпеки України покладається:

- розроблення концептуальних засад та програм боротьби з тероризмом, рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності заходів щодо виявлення та усунення причин та умов, які сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів, здійснюваних з терористичною метою;
- збирання в установленому порядку, узагальнення, аналіз та оцінка інформації про стан і тенденції поширення тероризму в Україні та за її межами;
- організація і проведення антитерористичних операцій та координація діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до конкретних антитерористичних операцій;
- організація і проведення командно-штабних і тактико-спеціальних навчань та тренувань;
- участь у підготовці проектів міжнародних договорів України, підготовка і подання в установленому порядку пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у сфері боротьби з тероризмом, фінансування проведення суб'єктами, які ведуть боротьбу з тероризмом, антитерористичних операцій, здійснення заходів щодо запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності;
- взаємодія із спеціальними службами, правоохоронними органами іноземних держав та міжнародними організаціями з питань боротьби з тероризмом.

Міжвідомча координаційна комісія Антитерористичного центру при Службі безпеки України формується з керівника Антитерористичного центру та його заступників; заступників Міністра внутрішніх справ України, заступників керівника Національної поліції, керівників центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту; заступника начальника Генерального штабу Збройних сил України; заступників керівників центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону, Управління державної охорони України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань; командувача Національної гвардії України; начальника Управління Служби безпеки України в м. Києві, заступника голови Київської міської державної адміністрації, заступників керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також інших визначених Президентом України посадових осіб.

Положення про Антитерористичний центр при Службі безпеки України, персональний склад Міжвідомчої координаційної комісії затверджуються Президентом України. Керівник Антитерористичного центру при Службі безпеки України призначається Президентом України.

Поточну роботу з виконання завдань, покладених на Антитерористичний центр при Службі безпеки України, організовує його штаб.

До складу координаційних груп при регіональних органах Служби безпеки України входять керівники регіональних органів Служби безпеки України, територіальних органів Національної поліції, регіональних органів та територіальних підрозділів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, відповідних органів з питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення Автономної Республіки Крим, обласних, Київської, Севастопольської міських державних адміністрацій, у регіонах, де дислоковано

органи охорони державного кордону, підрозділи Управління державної охорони України, - їх керівники, а також представники інших місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій.

Координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України очолюють відповідно начальник Головного управління Служби безпеки України в Автономній Республіці Крим, начальник управління Служби безпеки України в області, містах Києві та Севастополі.

Склад координаційних груп при регіональних органах Служби безпеки України затверджується відповідно Радом міністрів Автономної Республіки Крим, головою обласної державної адміністрації, головою виконавчого органу Київської чи Севастопольської міської ради.

Організаційне забезпечення роботи координаційних груп здійснюється регіональними органами Служби безпеки України.

Антитерористичний центр при Службі безпеки України утримується за рахунок коштів, передбачуваних окремим рядком у Державному бюджеті України, а також інших джерел, передбачених законами України.

21.4. Суб'єкти боротьби з тероризмом їх повноваження та організація їх взаємодії

Терористична діяльність у сучасних умовах характеризується масштабністю, набуттям транснаціонального характеру, наявністю зв'язку та взаємодії з міжнародними терористичними центрами й організаціями; розвинутою організаційною структурою, яка складається з керівної та оперативної ланок, підрозділів, які здійснюють розвідувальні й контррозвідувальні заходи, матеріально-технічне забезпечення, вчинення терористичних актів; суттєвими ознаками тероризму є ретельна конспірація та здійснення відбору осіб для вчинення злочинів; наявність агентури у державних органах; сучасне технічне оснащення; наявність розгалуженої мережі конспіративних укріплень, навчальних баз і полігонів.

Саме тому в Україні створена та законодавчо закріплена система суб'єктів боротьби з тероризмом. Стаття 4 Закону України "Про боротьбу з тероризмом" визначає систему суб'єктів боротьби з тероризмом.

Верховна Рада України формує політику у цьому напрямі насамперед за допомогою: прийняття законів; визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; розгляду та ухвалення рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України; затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України; затвердження указів Президента України про введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях; надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсації міжнародних договорів України.

Президент України бере участь у формуванні політики антитерористичної діяльності зазвичай шляхом: керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави та укладення міжнародних договорів України; призначення Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України та керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також припинення їх повноважень; утворення, реорганізації та ліквідації міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; скасування актів Кабінету Міністрів України; призначення на посади та звільнення з посад вищого командування Збройних сил України та інших військових формувань; здійснення керівництва у сферах національної безпеки та оборони держави; очолення Ради національної безпеки і оборони України; ухвалення рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану.

Організація боротьби з тероризмом у нашій державі та забезпечення її необхідними силами, засобами і ресурсами здійснюється Кабінетом Міністрів України у межах його компетенції. Це положення є логічним закріпленням і законодавчим визначенням адміністративно-правової компетенції Кабінету Міністрів України як найвищого органу виконавчої влади у провадженні боротьби з тероризмом. Кабінет Міністрів України спрямовує та координує роботу міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, які забезпечують проведення

державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, виконання Конституції та законів України, актів Президента України, додержання прав і свобод людини та громадянина.

Система суб'єктів боротьби з тероризмом складається з двох рівнів:

I. Суб'єкти, що безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом.

II. Суб'єкти, що можуть у разі необхідності залучатися до боротьби з тероризмом.

Перший рівень суб'єктів, які безпосередньо здійснюють боротьбу з тероризмом, становлять: Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України, центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері захисту державного кордону, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, Управління державної охорони України.

Служба безпеки України – це державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України. Служба безпеки України підпорядкована Президенту України і підконтрольна Верховній Раді України.

На Службу безпеки України покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також належать попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Служба безпеки України здійснює боротьбу з тероризмом:

- 1) через проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності, зокрема міжнародної;
- 2) збирає інформацію про діяльність іноземних та міжнародних терористичних організацій;
- 3) провадить у межах, визначених чинним законодавством, повноважень виключно з метою отримання упереджувальної інформації у разі загрози вчинення терористичного акту або під час проведення антитерористичної операції оперативно-технічні пошукові заходи у системах і каналах телекомунікацій, які можуть використовуватися терористами;
- 4) забезпечує через Антитерористичний центр при Службі безпеки України організацію та проведення антитерористичних заходів, координацію діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом відповідно до визначеної законодавством України компетенції;
- 5) здійснює досудове слідство у справах про злочини, пов'язані з терористичною діяльністю;
- 6) забезпечує у взаємодії з розвідувальними органами України безпеку від терористичних посягань установ України за межами її території, їх співробітників та членів їхніх сімей.

Центр спеціальних операцій боротьби з тероризмом, захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів (ЦСО СБУ) (неофіційна назва – "Альфа") своїм завданням має припинення, у взаємодії з оперативними підрозділами Служби безпеки України, терористичних актів, злочинів, що мають насильницький характер і безпосередньо створюють загрозу національним інтересам України, та інших злочинів, розслідування яких віднесено до компетенції Служби безпеки України.

Основними суб'єктами у системі ОВС, які виконують функції щодо боротьби з тероризмом, є підрозділи міліції та Національної гвардії. Міліція в Україні – це державний озброєний орган виконавчої влади, який

захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

МВС України відповідно до покладених на нього завдань та у межах повноважень, передбачених законом, бере участь у боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю, корупцією та запобіганні легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом.

Водночас вони вживають невідкладних заходів щодо вдосконалення взаємодії зі Службою безпеки України, Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Міністерством оборони України з питань виявлення та вилучення вогнепальної зброї, боєприпасів, спеціальних засобів, вибухових речовин і матеріалів із незаконного обігу; здійснюють заходи з розмінування відповідних територій. Для виконання завдань з охорони громадського порядку, громадської безпеки і боротьби зі злочинністю в районі проведення антитерористичної операції, зокрема на блокпостах, залучаються зведені загони органів внутрішніх справ України. До складу таких зведених загонів можуть входити працівники органів внутрішніх справ, військовослужбовці Національної гвардії України. На них, а також на курсантів, слухачів, ад'юнктів, інших атестованих працівників, зокрема й викладацького складу навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ України та працівників органів внутрішніх справ, які добровільно виконують вказані завдання, поширюються права і обов'язки, гарантії правового і соціального захисту та відповідальність працівників міліції.

До системи МВС належить **Національна гвардія України**, військовослужбовці та працівники якої також виконують функції боротьби з тероризмом в Україні.

Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що належить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій.

Основними функціями Національної гвардії України є:

- 1) захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом;
- 2) охорона громадського порядку, забезпечення захисту та охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян;
- 3) участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, що створюють небезпеку для життя та здоров'я громадян;
- 4) забезпечення охорони органів державної влади, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, участь у здійсненні заходів державної охорони органів державної влади та посадових осіб;
- 5) охорона ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об'єктів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- 6) охорона спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України;
- 7) охорона дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав, представництв міжнародних організацій в Україні;
- 8) охорона центральних баз матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України;
- 9) участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів та інших провокацій на державному кордоні, а також заходів щодо недопущення масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

10) участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, припинення діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності;

11) участь у припиненні масових заворушень, що супроводжуються насильством над громадянами;

12) участь у відновленні правопорядку у разі виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, розблокуванні або припиненні протиправних дій у разі захоплення важливих державних об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

13) участь у підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю та здоров'ю населення;

14) участь у відновленні конституційного правопорядку у разі здійснення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування;

15) участь у ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій на об'єктах, що нею охороняються;

16) участь у здійсненні заходів правового режиму воєнного стану;

17) виконання завдань територіальної оборони;

18) оборона важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, баз військового та матеріально-технічного забезпечення Міністерства внутрішніх справ України.

Збройні сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості. Збройні сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України.

Міністерство оборони України, органи військового управління, об'єднання, з'єднання, військові частини Збройних сил України:

– забезпечують захист від терористичних посягань об'єктів Збройних сил України, зброї масового ураження, ракетної і стрілецької зброї, боєприпасів, вибухових та отруйних речовин, що знаходяться у військових частинах або зберігаються у визначених місцях;

– організовують підготовку та застосування сил і засобів Сухопутних військ, Військово-повітряних сил та Військ протиповітряної оборони, Військово-Морських сил Збройних сил України у разі вчинення терористичного акту в повітряному просторі, у територіальних водах України;

– беруть участь у проведенні антитерористичних операцій на військових об'єктах та в разі виникнення терористичних загроз безпеці держави із-за меж України.

Практична діяльність Збройних сил України у сфері боротьби з тероризмом здійснюється у таких напрямках:

1. Антитерористична складова діяльності Головного управління розвідки Міністерства оборони України.
2. Протидія терористичним загрозам, що можуть бути вчинені з використанням повітряного простору.
3. Заходи протидії диверсійним виявам і терористичним актам на військових об'єктах, що їх виконує Військова служба правопорядку (ВСП) у ЗС України.

Центральні органи виконавчої влади беруть участь у боротьбі з тероризмом лише у межах своєї компетенції, визначеної законами та виданими на їх основі іншими нормативно-правовими актами. До таких

органів належать: ДСНС України, Державна прикордонна служба України, Державна пенітенціарна служба України, Управління державної охорони України.

До кола суб'єктів, які залучаються у разі необхідності до здійснення боротьби з тероризмом, належать: центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму; Служба зовнішньої розвідки України; Міністерство закордонних справ України; Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України; центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони здоров'я; центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику в електроенергетичному, вугільно-промисловому та нафтогазовому комплексах; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності; центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сферах транспорту; центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну фінансову політику; центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища; центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну аграрну політику; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику.

У межах своєї компетенції вони здійснюють: заходи із запобігання, виявлення і припинення терористичних актів та злочинів терористичної спрямованості; розробляють і реалізують попереджувальні, режимні, організаційні, виховні та інші заходи; забезпечують умови проведення антитерористичних операцій на об'єктах, що належать до сфери їх управління; надають відповідним підрозділам під час проведення таких операцій матеріально-технічні та фінансові засоби, засоби транспорту і зв'язку, медичне обладнання і медикаменти, інші засоби, а також інформацію, необхідну для виконання завдань щодо боротьби з тероризмом.

Організація боротьби з тероризмом в Україні та забезпечення її необхідними силами, засобами і ресурсами здійснюються Кабінетом Міністрів України у межах його компетенції.

Центральні органи виконавчої влади беруть участь у боротьбі з тероризмом у межах своєї компетенції, визначеної законами та виданими на їх основі іншими нормативно-правовими актами.

До участі в антитерористичних операціях за рішенням керівництва антитерористичної операції можуть бути залучені з дотриманням вимог цього Закону й інші центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості і форми власності, їх посадові особи, а також громадяни за їх згодою.

Координацію діяльності суб'єктів, які залучаються до боротьби з тероризмом, здійснює Антитерористичний центр при Службі безпеки України.

Центральні органи виконавчої влади, що забезпечують формування та реалізують державну політику у сфері цивільного захисту, підпорядковані їм органи управління у справах цивільної оборони та спеціалізовані формування, війська цивільної оборони здійснюють заходи щодо захисту населення і територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій, пов'язаних з технологічними терористичними проявами та іншими видами терористичної діяльності; беруть участь у заходах з мінімізації та ліквідації наслідків таких ситуацій під час проведення антитерористичних операцій, а також здійснюють просвітницькі та практично-навчальні заходи з метою підготовки населення до дій в умовах терористичного акту.

21.5. Правовий та соціальний захист осіб, які беруть участь у боротьбі з тероризмом та постраждалих від теракту

Особи, які підлягають правовому і соціальному захисту

Особи, які беруть участь у боротьбі з тероризмом, перебувають під захистом держави. Правовому і соціальному захисту підлягають:

1) військовослужбовці, працівники і службовці центральних та місцевих органів виконавчої влади, які беруть (брали) безпосередню участь в антитерористичних операціях;

2) особи, які на постійній чи тимчасовій основі сприяють органам, що здійснюють боротьбу з тероризмом, у запобіганні, виявленні, припиненні терористичної діяльності та мінімізації її наслідків;

3) члени сімей осіб, зазначених у пунктах 1 і 2 цієї частини, якщо потреба в забезпеченні їх захисту викликана участю зазначених осіб у боротьбі з тероризмом.

Соціальний захист осіб, які залучаються до боротьби з тероризмом, здійснюється у порядку, який визначається законом.

Якщо особа, яка брала участь у боротьбі з тероризмом, загинула під час проведення антитерористичної операції, членам її сім'ї та особам, що перебували на її утриманні, виплачується за рахунок коштів Державного бюджету України одноразова допомога в розмірі двадцяти прожиткових мінімумів, відшкодовуються витрати на поховання загиблого, призначається пенсія у зв'язку з втратою годувальника, а також зберігаються пільги, які мав загиблий, на отримання житла, оплати житлово-комунальних послуг тощо.

У разі, коли особа, яка брала участь у боротьбі з тероризмом, стала інвалідом внаслідок каліцтва, одержаного під час проведення антитерористичної операції, цій особі за рахунок коштів Державного бюджету України виплачується одноразова допомога в розмірі десяти прожиткових мінімумів і призначається пенсія відповідно до законодавства України.

У разі, коли особа, яка брала участь у боротьбі з тероризмом, під час проведення антитерористичної операції зазнала поранення, яке не потягло за собою настання інвалідності, цій особі виплачується одноразова допомога в розмірі п'яти прожиткових мінімумів.

Звільнення від відповідальності за заподіяну шкоду

Якщо під час проведення антитерористичної операції вимушено заподіяна шкода життю, здоров'ю і майну терористів, військовослужбовці та інші особи, які брали участь в антитерористичній операції, звільняються від відповідальності за цю шкоду відповідно до законів України.

Відповідальність осіб, винних у терористичній діяльності

Особи, винні в терористичній діяльності, притягаються до кримінальної відповідальності в порядку, передбаченому законом.

Непокора або опір законним вимогам військовослужбовців, посадових осіб, які беруть участь у проведенні антитерористичної операції неправомірне втручання в їх законну діяльність тягнуть за собою відповідальність, передбачену законом.

Відповідальність організації за терористичну діяльність

Організація, відповідальна за вчинення терористичного акту і визнана за рішенням суду терористичною, підлягає ліквідації, а належне їй майно конфіскується.

У разі визнання судом України, в тому числі відповідно до її міжнародно-правових зобов'язань, діяльності організації (її відділення, філії, представництва), зареєстрованої за межами України, терористичною, діяльність цієї організації на території України забороняється, її українське відділення (філія, представництво) на підставі рішення суду ліквідується, а належні йому майно і майно зазначеної організації, яке знаходиться на території України, конфіскуються.

Заява про притягнення організації до відповідальності за терористичну діяльність подається до суду відповідно Генеральним прокурором України, прокурорами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя у встановленому законом порядку.

Відповідальність за сприяння терористичній діяльності

Керівники та посадові особи підприємств, установ і організацій, а також громадяни, які сприяли терористичній діяльності, зокрема:

1) фінансували терористів, терористичні групи (терористичні організації);

2) надавали або збирали кошти безпосередньо чи опосередковано з наміром використання їх для вчинення терористичних актів чи злочинів терористичної спрямованості;

3) проводили операції з коштами та іншими фінансовими активами:

фізичних осіб, які вчиняли чи намагалися вчинити терористичні акти чи злочини терористичної спрямованості або брали участь у їх вчиненні чи сприяли вчиненню;

юридичних осіб, майно яких безпосередньо чи опосередковано перебуває у власності чи під контролем терористів або осіб, які сприяють тероризму;

юридичних і фізичних осіб, які діють від імені чи за вказівкою терористів або осіб, що сприяють тероризму, включаючи кошти, одержані або придбані з використанням об'єктів власності, що безпосередньо чи опосередковано перебувають у власності чи під контролем осіб, які сприяють тероризму, або пов'язаних з ними юридичних і фізичних осіб;

4) надавали кошти, інші фінансові активи чи економічні ресурси, відповідні послуги безпосередньо чи опосередковано для використання в інтересах фізичних осіб, які вчиняють терористичні акти або сприяють чи беруть участь у їх вчиненні, чи в інтересах юридичних осіб, майно яких безпосередньо чи опосередковано перебуває у власності чи під контролем терористів або осіб, які сприяють тероризму, а також юридичних і фізичних осіб, які діють від імені чи за вказівкою зазначених осіб;

5) надавали допомогу особам, які брали участь у вчиненні терористичних актів;

6) вербували фізичних осіб для заняття терористичною діяльністю, сприяли встановленню каналів постачання зброї терористам та переміщенню терористів через державний кордон України;

7) переховували осіб, які фінансували, планували, підтримували чи вчиняли терористичні акти або злочини терористичної спрямованості;

8) використовували територію України з метою підготовки чи вчинення терористичних актів або злочинів терористичної спрямованості проти інших держав або іноземців, - несуть відповідальність згідно з законом.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення поняттю «тероризму».

2. Чим відрізняється поняття «тероризм» у широкому і вузькому розумінні? Яке поняття «тероризм» закріплено у міжнародних нормативно-правових документах?

3. Порівняйте визначення тероризму, закріплені в українському та російському законодавстві.

4. Які характерні риси притаманні тероризму загалом?

5. Які причини виникнення тероризму?

6. Порівняйте поняття «терор» та «тероризм».

7. Коли виник тероризм?

8. Які ви знаєте погляди на феномен тероризму?

9. Як розмежовується поняття «тероризм» з поняттям «екстремізм»?

Глава 22. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ДСНС УКРАЇНИ В СКЛАДІ МІЖВІДОМЧОЇ КООРДИНАЦІЙНОЇ КОМІСІЇ

План:

22.1. Механізм функціонування єдиної державної системи запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків.

22.2. Основні пріоритети боротьби з тероризмом.

22.3. Основні завдання міжвідомчої координаційної групи ДСНС України з питань антитерористичної діяльності.

22.4. Підготовка населення до дій в умовах загрози або вчинення терористичного акту.

Ключові слова: єдина державна система запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків, антитерористичний центр, рівні терористичних загроз.

22.1 Механізм функціонування єдиної державної системи запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків

Завданнями єдиної державної системи є:

1) запобігання терористичній діяльності, у тому числі забезпечення своєчасності виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню терористичних актів;

2) інформування населення про рівні загроз вчинення або вчинення терористичного акту;

3) забезпечення безпеки об'єктів можливих терористичних посягань, до яких належать:

– об'єкти, щодо яких здійснюється державна охорона;

– важливі державні об'єкти;

– об'єкти підвищеної небезпеки;

– об'єкти єдиної транспортної системи України;

– особливо важливі об'єкти електроенергетики;

– закордонні дипломатичні установи, консульські та інші представництва іноземних держав на території України;

– установи Державної кримінально-виконавчої служби;

– місця масового перебування людей.

Єдина державна система складається з постійно діючих територіальної і функціональної підсистем. До територіальної підсистеми входять координаційні групи Антитерористичного центру при регіональних органах СБУ та їх штаби.

Суб'єкти територіальної підсистеми організують діяльність щодо запобігання, реагування, припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків.

До функціональної підсистеми входять структурні підрозділи суб'єктів боротьби з тероризмом та Міжвідомча координаційна комісія Антитерористичного центру при СБУ.

Територіальна і функціональна підсистеми взаємодіють шляхом:

- обміну інформацією про загрозу вчинення терористичного акту;
- проведення спільних оперативно-розшукових та інших заходів;
- проведення моніторингу стану і тенденцій поширення тероризму в Україні та за її межами;

- організації і проведення командно-штабних та тактико-спеціальних навчань і тренувань з використанням сил і засобів суб'єктів боротьби з тероризмом.

Координуючим органом єдиної державної системи та суб'єктів боротьби з тероризмом є **Антитерористичний центр при СБУ** (далі - Антитерористичний центр).

Управління функціональною підсистемою єдиної державної системи здійснюється суб'єктами боротьби з тероризмом у межах повноважень, координація діяльності якої здійснюється Міжвідомчою координаційною комісією Антитерористичного центру.

Управління територіальною підсистемою єдиної державної системи здійснюється координаційними групами Антитерористичного центру при регіональних органах СБУ.

Для забезпечення належного і своєчасного реагування на загрозу вчинення терористичного акту:

1) суб'єкти боротьби з тероризмом у межах своїх повноважень:

- здійснюють постійний обмін інформацією з Антитерористичним центром з використанням наявних засобів зв'язку;

- забезпечують готовність сил і засобів, що залучаються до проведення антитерористичних операцій;

- надають Антитерористичному центру пропозиції до проекту плану проведення антитерористичної операції на об'єктах можливих терористичних посягань;

- забезпечують належний рівень захисту та охорони об'єктів можливих терористичних посягань;

- здійснюють заходи щодо недопущення можливого застосування під час вчинення терористичного акту зброї, боєприпасів, вибухових, отруйних речовин і засобів масового ураження;

- організовують заходи щодо інформування та підготовки населення до дій в умовах загрози або вчинення терористичного акту;

2) Антитерористичний центр:

- проводить моніторинг загроз вчинення терористичних актів на території України та за її межами;

- розробляє план проведення антитерористичної операції на об'єктах можливих терористичних посягань;

- визначає потребу в силах і засобах, що залучаються до проведення антитерористичної операції;

- сповіщає суб'єктів боротьби з тероризмом про прийняття рішення щодо рівня терористичної загрози.

Залежно від наявної інформації про загрозу вчинення або вчинення терористичного акту встановлюються такі рівні терористичних загроз:

“сірий (можлива загроза)” - за наявності факторів (умов), що сприяють вчиненню терористичного акту;

“синій (потенційна загроза)” - за наявності інформації, що потребує підтвердження, про підготовку до вчинення терористичного акту;

“жовтий (імовірна загроза)” - за наявності достовірної (підтвердженої) інформації про підготовку до вчинення терористичного акту;

“червоний (реальна загроза)” - у разі вчинення терористичного акту.

Рівень терористичної загрози тимчасово встановлюється для усіх або окремих суб'єктів боротьби з тероризмом та діє на всій території України, в окремих її місцевостях або на об'єктах можливих терористичних посягань.

Рішення про встановлення, зміну, скасування рівня терористичної загрози, строк та район дії рівня терористичної загрози приймає керівник Антитерористичного центру за письмовим дозволом Голови СБУ. Про прийняте рішення керівник Антитерористичного центру негайно інформує Президента України.

Рішення про встановлення, зміну, скасування рівня терористичної загрози, строк та район дії рівня терористичної загрози оприлюднюється через засоби масової інформації.

Рівень терористичної загрози скасовується у разі запобігання вчиненню чи припиненню терористичного акту та ліквідації загрози життю і здоров'ю людей.

Відповідно до встановленого рівня терористичної загрози здійснюються такі заходи:

1) у разі встановлення рівня терористичної загрози “сірий (можлива загроза)”:

суб'єкти боротьби з тероризмом у межах своїх повноважень:

- усувають та мінімізують дії факторів, що сприяють виникненню та поширенню тероризму;
- проводять профілактичну роботу;
- удосконалюють правові та організаційні основи боротьби з тероризмом;
- розробляють нові методи боротьби з тероризмом;
- підвищують рівень інформованості суспільства про небезпеку та масштаби тероризму;
- формують громадську думку з метою сприяння державній політиці у сфері боротьби з тероризмом;
- розвивають міжнародне співробітництво у сфері боротьби з тероризмом;

Антитерористичний центр:

- визначає, аналізує причини і умови, які сприяють виникненню та поширенню тероризму;
- надає методичну допомогу та рекомендації суб'єктам боротьби з тероризмом щодо виявлення і усунення причин та умов, які сприяють виникненню та поширенню тероризму;
- координує дії суб'єктів боротьби з тероризмом щодо розширення взаємодії з правоохоронними органами і спеціальними службами іноземних держав, антитерористичними структурами ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС, іншими міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом, на підставі міжнародних договорів;

2) у разі встановлення рівня терористичної загрози “синій (потенційна загроза)”:

суб'єкти боротьби з тероризмом у межах своїх повноважень:

- перевіряють інформацію про можливість вчинення терористичного акту;
- надають Антитерористичному центру інформацію про об'єкти можливих терористичних посягань;
- надають Антитерористичному центру інформацію про підготовку до вчинення терористичного акту;
- виявляють окремих осіб, групи та організації, дії яких спрямовані на підготовку та вчинення терористичного акту, припиняють їх протиправні діяння;
- здійснюють запобіжні, режимні, організаційні та роз'яснювальні заходи;
- проводять додатковий інструктаж співробітників правоохоронних органів, залучених до охорони громадського порядку, а також персоналу об'єктів можливих терористичних посягань на предмет своєчасного виявлення та припинення терористичних проявів;
- посилюють охоронні заходи у місцях масового перебування людей;
- збирають та узагальнюють інформацію про підготовку до вчинення терористичного акту;
- перевіряють готовність сил та засобів до реагування на вчинення терористичного акту та ліквідації його наслідків;
- посилюють охоронні заходи на об'єктах можливих терористичних посягань;

Антитерористичний центр координує дії суб'єктів боротьби з тероризмом щодо перевірки інформації про вірогідність підготовки або вчинення терористичного акту;

3) у разі встановлення рівня терористичної загрози “жовтий (імовірна загроза)” здійснюються заходи, визначені для рівня терористичної загрози “синій (потенційна загроза)”, а також:

суб'єкти боротьби з тероризмом у межах своїх повноважень:

- здійснюють постійний контроль за розвитком подій, пов'язаних із загрозою вчинення терористичного акту;
- здійснюють прогнозування ймовірних наслідків вчинення терористичного акту та приводять у готовність сили та засоби, що залучаються до проведення антитерористичної операції;

- оцінюють можливості закладів охорони здоров'я та суб'єктів забезпечення цивільного захисту до реагування на терористичний акт;
- посилюють охорону і перепускний режим на об'єктах можливих терористичних посягань;
- організують виконання робіт аварійно-рятувальними та спеціалізованими службами;
- здійснюють заходи щодо посилення безпеки, охорони громадського порядку та державного кордону;
- перевіряють власну готовність до захисту населення і територій у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, соціальних та воєнних надзвичайних ситуацій;
- здійснюють пошук вибухових пристроїв та зброї на об'єктах можливих терористичних посягань;
- інформують населення про порядок поведінки у разі загрози вчинення та вчинення терористичного акту;
- проводять у порядку, визначеному законодавством, оперативно-розшукові, контррозвідальні, розвідальні заходи з розшуку осіб, причетних до підготовки терористичного акту;
- оцінюють достатність наявних і визначають необхідність залучення додаткових сил і засобів суб'єктів боротьби з тероризмом;
- аналізують ефективність заходів з протидії терористичній діяльності, приймають на цій основі управлінські рішення;

Антитерористичний центр:

- здійснює підготовку та проводить позачергове засідання Міжвідомчої координаційної комісії Антитерористичного центру;
- забезпечує здійснення своєчасного обміну між суб'єктами боротьби з тероризмом інформацією про розвиток подій, пов'язаних із загрозою вчинення терористичного акту;
- здійснює додаткове обстеження району можливого проведення антитерористичної операції, за результатами чого уточнює план її проведення;
- перевіряє стан систем і засобів зв'язку, що використовуються під час проведення антитерористичної операції;
- проводить у взаємодії із засобами масової інформації роз'яснювальну роботу серед населення з метою запобігання виникненню паніки;

4) у разі встановлення рівня терористичної загрози “червоний (реальна загроза)” здійснюються заходи, визначені для рівнів терористичної загрози “синій (потенційна загроза)” та “жовтий (імовірна загроза)”, а також:

суб'єкти боротьби з тероризмом у межах своїх повноважень:

- надають Антитерористичному центру сили і засоби для проведення антитерористичної операції;
- здійснюють заходи з мінімізації та ліквідації наслідків терористичного акту;
- здійснюють евакуацію з місць можливих терористичних посягань населення, якщо виникає загроза його життю або здоров'ю, вживають заходів до порятунку людей, охорони їх майна, що залишилося без нагляду;
- розгортають пункти тимчасового розміщення людей, евакуйованих з місця вчинення терористичного акту, забезпечують їх їжею, одягом;
- здійснюють інші заходи, спрямовані на припинення терористичного акту;

Антитерористичний центр:

- розробляє або уточнює план проведення антитерористичної операції, визначає потребу в силах і засобах, що залучаються до її проведення;
- координує і організовує заходи з припинення терористичного акту, а також дії підрозділів і сил, які залучаються до здійснення таких заходів;
- забезпечує залучення всіх або окремих суб'єктів боротьби з тероризмом, а також сил і засобів до проведення антитерористичної операції;

- готує за результатами аналізу ситуації пропозиції щодо організації і проведення антитерористичної операції, подає Президентові України і Кабінетові Міністрів України інформацію про розвиток подій у разі вчинення терористичного акту та про вжиті заходи, а також про заходи, які планується здійснити;
- забезпечує взаємодію суб'єктів боротьби з тероризмом з відповідними центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, військово-цивільними адміністраціями, підприємствами, установами, організаціями незалежно від підпорядкування і форми власності;
- здійснює інші заходи відповідно до законодавства, спрямовані на запобігання або припинення терористичного акту, мінімізацію його наслідків.

22.2. Основні пріоритети боротьби з тероризмом

Пріоритетами боротьби з тероризмом є запобігання, виявлення та припинення терористичної діяльності, усунення та мінімізація її наслідків, антитерористичне забезпечення об'єктів можливого терористичного посягання, інформаційне, наукове та інше забезпечення боротьби з тероризмом, розвиток міжнародного співробітництва у відповідній сфері.

Запобігання терористичній діяльності передбачає вирішення таких завдань:

- удосконалення організаційно-правових засад діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом;
- підвищення рівня координації діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом Антитерористичним центром при Службі безпеки України;
- оптимізацію завдань та повноважень суб'єктів боротьби з тероризмом із використанням досвіду, набутого під час проведення антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях, а також кращого світового досвіду у сфері боротьби з тероризмом;
- запровадження дієвих механізмів взаємодії та обміну інформацією між суб'єктами боротьби з тероризмом та іншими державними органами;
- удосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення заходів боротьби з терористичною діяльністю, насамперед шляхом впровадження сучасних форм, методів і технологій добування, оброблення та використання інформації;
- реалізація суб'єктами боротьби з тероризмом комплексу взаємоузгоджених заходів правового, організаційного, адміністративного, режимного та технічного характеру щодо усунення внутрішніх і зовнішніх причин виникнення та поширення тероризму в Україні, мінімізації його негативного впливу;
- належне антитерористичне забезпечення об'єктів можливих терористичних посягань під час проведення масових заходів;
- підвищення ефективності систем і режимів охорони найбільш уразливих об'єктів можливих терористичних посягань, у тому числі шляхом розроблення та впровадження уніфікованих стандартів, правил, технічних умов і вимог, обов'язкового оформлення паспортів антитерористичної захищеності таких об'єктів;
- забезпечення своєчасного виявлення осіб, які причетні до міжнародних терористичних організацій чи терористичних груп або висловлюють терористичні наміри, та вжиття відповідних заходів реагування;
- удосконалення фахової та спеціальної підготовки/перепідготовки особового складу та працівників суб'єктів боротьби з тероризмом шляхом упровадження новітніх методик, форм і методів, навчальних програм;
- використання прогресивних форм і методів в інформаційно-роз'яснювальній, освітній та профілактичній роботі, зокрема в реалізації спеціалізованих програм, спрямованих на недопущення поширення у суспільстві екстремістських поглядів, запобігання втягуванню молоді у терористичну діяльність;
- запровадження дієвих механізмів стимулювання фізичних та юридичних осіб до співпраці із суб'єктами боротьби з тероризмом;

- забезпечення систематичного оцінювання ефективності діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом за визначеними критеріями.

Виявлення і припинення терористичної діяльності передбачає вирішення таких завдань:

- удосконалення нормативно-правового забезпечення заходів боротьби з тероризмом, зокрема в частині порядку визнання організації терористичною;
- посилення відповідальності за терористичну діяльність;
- здійснення в установленому порядку комплексних пошукових заходів з метою своєчасного добування достовірної інформації про загрози та наміри вчинення терористичних актів, джерела фінансування терористичної діяльності, забезпечення якісного аналізу здобутої інформації;
- реалізацію за єдиним задумом комплексу взаємоузгоджених планових оперативно-розшукових, розвідувальних, оперативно-технічних та інших передбачених законодавством заходів із викриття діяльності терористичних організацій, терористичних груп, окремих терористів щодо підготовки або вчинення терористичних актів;
- організацію та проведення спеціальних операцій з метою усунення терористичної загрози, припинення діяльності терористичних організацій, терористичних груп, окремих терористів, спрямованої на підготовку або вчинення терористичних актів;
- уточнення порядку взаємодії суб'єктів боротьби з тероризмом у різних ситуаціях;
- реалізацію комплексу заходів щодо підвищення ефективності державного фінансового моніторингу у сфері запобігання та протидії фінансуванню тероризму;
- посилення державного контролю за виробництвом, ввезенням, реєстрацією та використанням в Україні безпілотних авіаційних комплексів з метою недопущення застосування таких комплексів в терористичних цілях;
- удосконалення механізмів інформування населення про небезпеку та масштаби тероризму, порядок дій у разі вчинення терористичного акту або виявлення ознак його підготовки;
- впровадження новітніх методів і засобів здійснення оперативно-розшукової діяльності з метою своєчасного виявлення та припинення злочинів, пов'язаних із терористичною діяльністю;
- удосконалення методик та алгоритмів пошуку й оброблення інформації щодо осіб, причетних до терористичної діяльності, джерел фінансування тероризму, зокрема шляхом здійснення аналізу контенту в мережі Інтернет, у тому числі в так званій "тіньовій частині мережі Інтернет (DarkNet)";
- посилення контролю за міграційними процесами, підвищення дієвості заходів з протидії нелегальній міграції, виявлення та перекриття каналів переправлення через державний кордон України осіб, які підозрюються у причетності до терористичної діяльності та/або перебувають у міжнародному розшуку.

Усунення та мінімізація наслідків терористичної діяльності передбачає вирішення таких завдань:

- здійснення планування та проведення заходів боротьби з тероризмом, виходячи з пріоритетності захисту прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства і держави, мінімізацію наслідків терористичної діяльності;
- опрацювання комплексу заходів щодо забезпечення якнайшвидшого відновлення штатного режиму функціонування об'єктів, передусім об'єктів критичної інфраструктури, щодо яких вчинено терористичний акт;
- налагодження дієвої системи реабілітації постраждалих від терористичних актів, зокрема шляхом надання їм комплексної фізичної, медичної та психологічної реабілітації;
- впровадження механізму відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок терористичних актів.
- Антитерористичне забезпечення об'єктів можливого терористичного посягання передбачає вирішення таких завдань:

- підтримання готовності сил і засобів суб'єктів боротьби з тероризмом до виконання завдань за призначенням, належний рівень їх ресурсного та інформаційного забезпечення, своєчасне приведення у готовність таких сил та засобів за відповідним рівнем терористичних загроз;

- удосконалення законодавства у сфері інформаційної безпеки держави, зокрема, в частині підвищення рівня захищеності населення від негативних інформаційно-психологічних впливів;

- функціонування об'єднаної автоматизованої інформаційної системи у сфері боротьби з тероризмом.

Міжнародне співробітництво з питань боротьби з тероризмом передбачає вирішення таких завдань:

- активізація міжнародного співробітництва з міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з тероризмом, з метою залучення їх допомоги для підвищення ефективності боротьби з тероризмом в Україні;

- продовження діяльності щодо приєднання України до міжнародних договорів у сфері боротьби з тероризмом, укладених у рамках ООН, інших міжнародних організацій, членом яких є Україна;

- координація й удосконалення взаємодії суб'єктів боротьби з тероризмом із правоохоронними органами та спеціальними службами іноземних держав, антитерористичними структурами ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС, іншими міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом, на підставі міжнародних договорів;

- укладення міжнародних договорів про співробітництво у сфері боротьби з тероризмом між суб'єктами боротьби з тероризмом і відповідними органами іноземних держав;

- налагодження постійного обміну досвідом із відповідними органами іноземних держав та міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з тероризмом.

Вирішення завдань із забезпечення підвищення ефективності боротьби з тероризмом потребує вдосконалення механізму функціонування загальнодержавної системи боротьби з тероризмом.

З цією метою передбачається реалізувати комплекс взаємоузгоджених заходів щодо:

- удосконалення інституційного механізму координації діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом;

- здійснення моніторингу стану і тенденцій поширення тероризму та проведення постійного системного аналізу і багатовимірного комплексного оцінювання причин та умов, що впливають на виникнення і поширення тероризму, у тому числі міжнародного;

- постійного і своєчасного обміну між суб'єктами боротьби з тероризмом інформацією про терористичні загрози;

- оптимізації структури та штатної чисельності Антитерористичного центру при Службі безпеки України та відповідних підрозділів суб'єктів боротьби з тероризмом за напрямом діяльності;

- уніфікації програм навчання, підготовки та перепідготовки особового складу та працівників суб'єктів боротьби з тероризмом;

- застосування сучасних систем безпеки на об'єктах можливих терористичних посягань;

- забезпечення суб'єктів боротьби з тероризмом необхідною ресурсною базою;

- удосконалення механізмів правового та соціального захисту осіб, які беруть участь у боротьбі з тероризмом;

- забезпечення повного виконання міжнародних договорів у сфері боротьби з тероризмом, укладених у рамках ООН, інших міжнародних організацій, членом яких є Україна;

- удосконалення та розширення взаємодії суб'єктів боротьби з тероризмом із правоохоронними органами та спеціальними службами іноземних держав, антитерористичними структурами ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС, іншими міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом, на підставі міжнародних договорів;

- забезпечення на регулярній основі обміну досвідом суб'єктів боротьби з тероризмом із відповідними органами іноземних держав та міжнародними організаціями, що здійснюють боротьбу з тероризмом, стажування та навчання за кордоном вітчизняних фахівців у рамках міжнародного співробітництва.

22.3. Основні завдання міжвідомчої координаційної групи ДСНС України з питань антитерористичної діяльності

Міжвідомча координаційна комісія Центру формується у складі керівника Центру та його заступників; заступників Міністра внутрішніх справ України та Голови Державної служби України з надзвичайних ситуацій; заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил України; заступників керівників Адміністрації Державної прикордонної служби України, Управління державної охорони України, Служби зовнішньої розвідки України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державної пенітенціарної служби України; командувача Національної гвардії України; начальника Головного управління Служби безпеки України у м. Києві та Київській області, заступника голови Київської міської державної адміністрації, заступників керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також інших визначених Президентом України посадових осіб.

Міжвідомча координаційна комісія:

- узгоджує концептуальні засади та проекти програм боротьби з тероризмом, рекомендації, спрямовані на вдосконалення загальнодержавної системи боротьби з тероризмом, підвищення ефективності заходів щодо виявлення і усунення причин та умов, які сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів, здійснюваних з терористичною метою

- забезпечує координацію діяльності суб'єктів боротьби з тероризмом, узгоджує між міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади спільні плани запобігання терористичним проявам та їх припинення;

- узгоджує плани координаційних груп Центру при регіональних органах Служби безпеки України щодо запобігання терористичним проявам та їх припинення, опрацьовує рекомендації про поєднання цих планів з планами Центру;

- розглядає пропозиції штабу Центру про створення міжвідомчих тимчасових робочих, експертних груп тощо. Основною формою діяльності міжвідомчої координаційної комісії є засідання, які проводяться в міру потреби, але не рідше одного разу на квартал. У разі вчинення терористичного акту або загрози його вчинення проводяться позачергові або надзвичайні засідання.

Координаційні групи:

- збирають у встановленому порядку, узагальнюють, аналізують та оцінюють інформацію про стан і тенденції поширення тероризму в регіоні;

Штаб є виконавчим робочим органом Центру, формується за рахунок штатної чисельності Служби безпеки України і підпорядковується керівникові Центру.

У складі штабу для аналізу поточних ризиків і загроз у сфері боротьби з тероризмом функціонує інформаційно-аналітична група, до роботи в якій на громадських засадах можуть залучатися в установленому порядку представники суб'єктів боротьби з тероризмом.

- розробляють рекомендації, спрямовані на вдосконалення загальнодержавної системи боротьби з тероризмом, підвищення ефективності заходів щодо виявлення і усунення причин та умов, які сприяють вчиненню терористичних актів та інших злочинів, здійснюваних з терористичною метою, превентивні антитерористичні плани стосовно ймовірних об'єктів і напрямів терористичних намагань у регіоні;

- здійснюють завчасні розрахунки сил та засобів, які можуть використовуватись у протидії терористичним проявам;
- організовують і проводять антитерористичні операції та координують діяльність суб'єктів боротьби з тероризмом;
- організовують і проводять командно-штабні і тактико-спеціальні навчання та тренування у регіоні;
- вносять пропозиції щодо оптимізації та вдосконалення діяльності Центру.

Основні завдання Координаційної групи ДСНС:

- координація заходів, що здійснюються службою, щодо захисту населення та територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій, пов'язаних з терористичними проявами як формою ведення бойових дій;
- здійснення заходів з мінімізації та ліквідації надзвичайних ситуацій ;
- безпосередньо керівництво органів, підрозділів діяльністю органів, та служб ДСНС щодо їх участі в анти терористичній операції.

Координаційна група ДСНС відповідно до покладених до неї завдань :

- готує пропозиції члену МКК АТЦ, члену штабу управління анти терористичною операцією щодо участі сил ДСНС під час реагування на надзвичайні ситуації у ході анти терористичної операції.
- у межах своєї компетенції організовує виконання рішень МКК АТЦ щодо мінімізації і ліквідації можливих наслідків надзвичайних ситуацій;
- визначає перелік осіб ДСНС, які беруть участь в АТО.

Постановою Кабінету Міністрів України № 92 від 18.02.2016 "Про затвердження Положення про єдину державну систему запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків". Наказу МНС України № 222 від 2.02.2012 Про затвердження «Методичних рекомендацій щодо дій населення в разі отримання інформації про загрозу вчинення терористичного акту або виявлення підозрілих предметів, що можуть бути використані для вчинення та в умовах терористичного акту та Методичних рекомендацій щодо дій населення у разі виникнення надзвичайних ситуацій на об'єктах інфраструктури під час проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу» та наказу ДСНС України від 23.03.2015 № 167 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо підготовки населення до дій в умовах загрози або вчинення терористичного акту». Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затвердженого Указом Президента України від 16 січня 2013 р. № 20.

Ці документи визначають механізм функціонування єдиної державної системи запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків (далі - єдина державна система), рівні терористичних загроз та заходи реагування суб'єктів боротьби з тероризмом на загрозу вчинення або вчинення терористичного акту.

22.4. Підготовка населення до дій в умовах загрози або вчинення терористичного акту

Дії населення у разі отримання інформації від невідомої особи про погрозу вчинення теракту
Отримавши інформацію по телефону щодо анонімного замінування будівлі (об'єкта з масовим перебуванням людей), рекомендується:

- не класти передчасно слухавку;
- уважно вислухати і з'ясувати вимоги та інформацію про характер погрози щодо вчинення теракту й по можливості записати вимоги;
- спробувати під час розмови встановити інформацію про особу (стать, вік, особливості мови тощо);

запропонувати повторити свої вимоги, поставити уточнюючі запитання про характер погрози, місце та час її реалізації, мотивувати про надання якнайбільше інформації про вчинення теракту;

установити мотиви дій, поставити запитання про цілі, які він ставить, запропонувати інші шляхи вирішення вимог;

обов'язково звернути увагу на фонові звуки (шум вулиці, машин, які проїжджають, музику, звуки тощо, що допоможе в подальшому визначити місце, звідки здійснено анонімний дзвінок);

закінчуючи розмову, повторити основні моменти телефонної бесіди;

після завершення розмови зателефонувати до правоохоронних органів за номером 102;

обмежити коло осіб, які знають про погрозу вчинення теракту.

Отримавши інформацію поштою, рекомендується:

поводитися максимально обережно з поштовим посланням;

обов'язково його зберігати з усіма матеріалами (лист із текстом, будь-які вкладення, конверт і обгортку тощо);

не зшивати, не склеювати, не робити написи, не підкреслювати або обводити окремі місця;

повідомити в правоохоронні органи за номером 102 та передати їм надіслані поштою матеріали;

обмежити коло осіб, які знають про погрозу й передачу матеріалів у правоохоронні органи.

Отримавши інформацію на вулиці, рекомендується:

уважно вислухати і з'ясувати вимоги та інформацію про характер погрози щодо вчинення теракту й по можливості запам'ятати (записати) вимоги;

спробувати уважно запам'ятати інформацію про особу (стать, вік, особливості мови, у що одягнений тощо);

запропонувати повторити висунуті вимоги, поставити уточнюючі запитання про характер погрози, місце та час її реалізації, мотивувати особу надати якнайбільше інформації про вчинення теракту;

установити мотиви дій, поставити запитання про цілі, які особа переслідує, запропонувати інші шляхи вирішення вимог;

закінчуючи розмову, повторити основні моменти телефонної бесіди;

після завершення розмови зателефонувати до правоохоронних органів за номером 102;

по можливості та у разі наявності фото-, відеозасобів здійснити приховану фото та відеофіксацію дій терористів;

обмежити коло осіб, які знають про погрозу вчинення теракту.

Отримавши інформацію про евакуацію (із квартири, установи, місця з масовим перебуванням людей), рекомендується:

не панікувати, зберігати спокій;

взяти із собою документи, гроші, цінності (у разі необхідності ліки);

відключити всі електричні прилади;

знеструмити квартиру та перекрити подачу води і газу до квартири;

замкнути вхідні двері до квартири;

перевірити сусідні квартири на наявність у них дітей, які на час проведення (оголошення) евакуації залишились без нагляду дорослих, та повідомити про це представників правоохоронних органів за номером 102 (аварійно-рятувальних служб за номерами 101 та 104);

залишати будинок спокійно, не створюючи паніки, при цьому надавати допомогу літнім, важкохворим людям, жінкам і дітям.

Дії населення у разі виявлення підозрілих предметів, що можуть бути використані для вчинення теракту

У разі виявлення підозрілого предмета, схожого на вибуховий пристрій, рекомендується:

негайно припинити роботи в місці (районі) його виявлення;
поінформувати про нього інших осіб, які знаходяться поруч, у разі можливості забезпечити їх евакуацію з небезпечної території;

не підходити, не торкатися та не пересувати його;

знаходячись поблизу нього, утримуватися від куріння, використання засобів радіозв'язку, у тому числі й мобільного, не здійснювати самостійні дії;

по можливості забезпечити охорону виявленого підозрілого предмета, (за захисними спорудами чи предметами), ведучи спостереження на безпечній відстані, як зазначено нижче:

Тип вибухового пристрою (підозрілої речі)	Безпечна відстань
Ручна граната	Не менш ніж 200 метрів
Тротилова шашка	Не менш ніж 50 метрів
Банка ємністю 0,33 літра	Не менш ніж 60 метрів
Валіза (кейс)	Не менш ніж 300 метрів
Дорожня валіза	Не менш ніж 400 метрів
Легковий автомобіль	Не менш ніж 600 метрів
Мікроавтобус	Не менш ніж 1000 метрів

по можливості позначити або огородити місце перебування (для огорожі можна використовувати різні підручні матеріали - дошки, жердини, гілки, мотузки, шматки яскравої матерії тощо);

повідомити про небезпечну знахідку будь-який місцевий орган виконавчої влади, чергові служби правоохоронних органів за номером 102, надавши інформацію про характерні ознаки ймовірного вибухового пристрою (місце його розташування, дату і час виявлення та особу, яка його виявила);

по можливості та у разі наявності фото-, відеозасобів здійснити фото та відеофіксацію місця знаходження підозрілого предмета, схожого на вибуховий пристрій;

обов'язково дочекатися прибуття представників правоохоронних органів, знаходячись на безпечній відстані від місця знахідки.

У разі залишення підозрілого предмета невідомою особою, свідком чого ви стали, максимально запам'ятати її зовнішність, одяг, автотранспорт та його номерні знаки.

Основними характерними ознаками, що вказують на можливу належність підозрілого предмета до вибухового пристрою є наявність:

знаходження в місцях з масовим перебуванням людей (громадському транспорті) без нагляду валізи, пакунка, коробки тощо;

зовнішньої схожості з боєприпасами, навчально-імітаційними, сигнальними, освітлювальними та піротехнічними виробами;

антени з радіоприймальним пристроєм годинникового механізму або електронного таймера;

запаху гасу, розчинника, пально-мастильних і хімічних матеріалів тощо;

елементів (деталей), що не відповідають їх прямому призначенню;

сторонніх підозрілих предметів у дверях, вікнах, закріплених за допомогою дроту, ниток, важелів, шнурів тощо.

Дії населення у разі виникнення надзвичайної ситуації або надзвичайної події на об'єктах, у тому числі тієї, що виникла внаслідок теракту

На об'єктах інфраструктури:

На станції метрополітену рекомендується:

повідомити працівника метрополітену (чергового по станції метрополітену);

зателефонувати до правоохоронних органів за номером 102, вказавши місце (станцію або ділянку між станціями метрополітену) надзвичайної ситуації (події);

виконувати всі розпорядження (команди) працівників метрополітену, намагатися запобігти виникненню паніки серед людей;

закривати органи дихання зволоженою тканиною, через яку можна дихати у разі сильного задимлення;

рухаючись до ескалаторів по можливості допомагати пасажиром із дітьми, жінкам, літнім людям та інвалідам;

під час виходу з епіцентру теракту залишатися у безпечному місці для отримання домедичної та екстреної медичної допомоги (у разі необхідності) та надання інформації працівникам правоохоронних органів щодо ймовірних причин теракту;

по можливості та у разі наявності фото-, відеозасобів здійснити фото та відеофіксацію місця події;

по можливості та наявності необхідних знань і навичок надати домедичну допомогу постраждалим.

У вагоні потягу метрополітену рекомендується:

негайно за допомогою переговорного пристрою, що знаходиться у вагоні, сповістити машиніста потягу та виконувати всі його вказівки, вказавши номер вагону;

у разі виникнення пожежі спробувати її загасити, використовуючи вогнегасники, що знаходяться у вагоні, або підручні засоби;

намагатися перейти у вільну від вогню (безпечну) частину вагона й стримувати поширення пожежі, збиваючи полум'я одягом або заливаючи його будь-якими негорючими рідинами;

у разі виникнення паніки у вагоні намагатися заспокоїти людей, а дітей обов'язково взяти на руки;

у разі сильного задимлення закрити органи дихання зволоженою тканиною, через яку можна дихати;

поки потяг рухається в тунелі, доти залишатися у вагоні;

не зупиняти потяг у тунелі аварійним стоп-краном, що може призвести до ускладнення гасіння пожежі та евакуації пасажирів;

не залишати вагон без команди машиніста, не торкатися металевого корпусу вагона й дверей до вимкнення високої напруги на всій ділянці;

відкривати двері вагона тільки за командою машиніста потяга (вибивати скло, після чого очистити рами вікон від його уламків);

вийти з вагона й рухатися вперед у напрямку руху потяга до найближчої станції метрополітену;

рухатися вздовж колії між рейками групами, не торкаючись до струмопровідних шин (збоку від рейок);

бути уважним під час виходу з тунелю поблизу станції метрополітену (можлива поява зустрічного потяга);

перевірити, чи не залишився хто-небудь у вагоні, у разі необхідності допомогти вийти;

сповістити чергового по станції метрополітену;

по можливості та у разі наявності необхідних знань і навичок надати домедичну допомогу постраждалим;

зателефонувати до правоохоронних органів за номером 102 та вказати місце (станцію або ділянку між станціями метрополітену);

виконувати команди (вказівки) працівників метрополітену щодо евакуації до безпечного місця.

У громадському транспорті (автобусі, тролейбусі, трамваї, маршрутному таксі) рекомендується:

негайно вийти із салону транспорту через двері, у разі неможливості відкрити двері залишити салон через аварійні виходи (вибити скло та очистити рами вікон від його уламків);

під час евакуації з транспорту зберігати спокій, надавати допомогу пасажирам із дітьми, жінкам, літнім людям, інвалідам;

зателефонувати до правоохоронних органів за номером 102, вказавши місце (адресу, район) надзвичайної ситуації (події);

після виходу з епіцентру події залишатися у безпечному місці для отримання домедичної та екстреної медичної допомоги (у разі необхідності) та надання інформації працівникам правоохоронних органів щодо ймовірних причин теракту;

по можливості та у разі наявності фото-, відеозасобів здійснити фото та відеофіксацію місця події;

по можливості та наявності необхідних знань і навичок надати домедичну допомогу постраждалим.

На авіаційному транспорті рекомендується:

виконувати всі вказівки (команди) командира корабля та екіпажу, не вставати з крісла до повної зупинки літака, спробувати попередити виникнення паніки в салоні та порушення центрування літака;

зняти з себе ювелірні прикраси, годинник, гострі предмети та нахилитися в кріслі вперед, обхопивши голову обома руками;

після зупинки літака негайно вийти з нього, виконуючи вказівки екіпажу, через аварійні люки та надувні трапи, дотримуючись черги; допомогти пораненим, дітям, літнім людям, жінкам; відійти далі від літака, лягти на землю, прикриваючи голову руками, щоб не постраждати у разі вибуху;

зателефонувати до правоохоронних органів за номером 102, вказавши місце (адресу, район) надзвичайної ситуації (події);

залишатися у безпечному місці для отримання домедичної та екстреної медичної допомоги (у разі необхідності) та надання інформації працівникам правоохоронних органів;

по можливості та у разі наявності необхідних знань і навичок надати домедичну допомогу постраждалим.

На залізничному транспорті рекомендується:

під час екстреної евакуації з вагона зберігати спокій, із собою брати тільки необхідні речі (документи, гроші, одяг), великі речі залишати у вагоні, тому що вони можуть призвести до затримки здійснення евакуації;

надавати допомогу пасажирам із дітьми, жінкам, літнім людям, інвалідам;

під час поштовхів (ударів) доцільно триматися за виступи полиць й інші нерухомі частини вагона або згурпуватися, прикриваючи голову руками, щоб уникнути травм;

у разі перевертання вагона міцно триматися руками, упертися ногами у верхню полицю, стіну тощо, закриваючи очі, щоб у них не потрапили уламки скла, дитину притиснути до себе обличчям, прикриваючи її голову своїми руками;

після зупинки вагона оглянути й визначити шляхи евакуації;

якщо немає небезпеки виникнення пожежі, не поспішати вибиратися;

спробувати попередити паніку серед пасажирів;

виходити з вагона по одному, пропускаючи вперед дітей, жінок, літніх людей, інвалідів;

під час евакуації через бокові двері та аварійні виходи бути уважним та обережним, щоб не потрапити під зустрічний потяг;

під час перекидання чи пошкодження вагона вибиратися тільки через вікна, опустивши фрамуги або вибити будь-яким способом скло, попередньо очистивши рами від його уламків; по можливості дітей і постраждалих виносити на руках;

зателефонувати до правоохоронних органів за номером 102, вказавши місце (станція або ділянка між залізничними станціями) надзвичайної ситуації (події);

по можливості та у разі наявності необхідних знань і навичок надати домедичну допомогу постраждалим.

У місцях з масовим перебуванням людей

На стадіоні у фан-зоні, натовпі рекомендується:

виконувати всі вказівки (команди) працівників стадіону (стюардів);

зателефонувати до правоохоронних органів за номером 102, вказавши місце (адресу) надзвичайної ситуації (події);

здійснити спробу вибратися з натовпу людей, у разі неможливості цього - рухатися разом із натовпом; дотримуватися загальної швидкості руху натовпу, не штовхатися, не тиснути на людей, які йдуть попереду;

по можливості стримувати поштовхи неспокійних людей ззаду й збоку, по можливості пропустити їх уперед себе;

зняти з себе (у разі можливості) довгий, занадто вільний, із металевими деталями одяг, а також усе, що може стиснути шию (шнурівку куртки, краватку, шарф, медальйон на шнурку, коштовності, біжутерію);

зігнути руки у ліктях, кулаки спрямувати вгору або зчепити долоні в замок перед грудьми - так ви зможете захистити грудну клітку;

спробувати вибратися з натовпу разом із людьми, які ведуть себе спокійно (вишукатися клином, в середині якого розмістити дітей і жінок, розсуваючи натовп, рухатися з нього);

заздалегідь оцінити напрямок руху і цілеспрямовано йти в ньому;

не намагатися чинити опір стихійному руху натовпу, чіплятися (хапатися) за стіни, ліхтарні стовпи, дерева тощо;

триматися далі від скляних вітрин, сітчастих огорож, турнікетів, сцен;

притиснути руками до тіла особисті речі (парасольку, сумку тощо);

рухатися у натовпі, не нахилятися та не піднімати свої особисті речі, які впали;

впевнено триматися на ногах, падіння всередині натовпу небезпечно для життя, в разі падіння не думати про свій одяг або сумку, зігнути руки й ноги, захистити голову руками, а живіт - зігнувши й підтягнувши ноги до тулуба; швидко спробувати впертися руками і однією ногою в землю й різко піднятися по ходу руху людей; якщо не вийде відразу встати - не панікувати, повторити свої спроби декілька разів;

не привертати до себе увагу висловлюваннями політичних, релігійних та інших симпатій, ставленням до того, що трапилося;

не наближатися до груп осіб, які поводять себе особливо агресивно;

не реагувати на події, сутички, які трапляються поряд із вами;

якщо з вами дитина, посадити її на плечі та просуватися далі, а якщо вас двоє, - повернутися обличчям один до одного, створивши зі своїх тіл і рук захисну капсулу для дитини, і просуватися далі;

вибратися у безпечне місце, оглянути територію навколо себе, оцінити ситуацію та залишатися там для отримання домедичної та екстреної медичної допомоги (у разі необхідності) та надання інформації працівникам правоохоронних органів;

по можливості та у разі наявності фото-, відеозасобів здійснити фото та відеофіксацію місця події;

по можливості та у разі наявності необхідних знань і навичок надати домедичну допомогу постраждалим.

У разі руйнування будівлі рекомендується:

визначити вільне місце, до якого є можливість переміститися; намагатися зміцнити стелю в помешканні уламками меблів, конструкцій будинку, які є поряд;

відсунути від себе гострі предмети та не робити спроби самостійно вибратися з-під завалу;

закривати органи дихання тканиною (у разі можливості зволоженою), через яку можна дихати;

у разі наявності мобільного телефону негайно зателефонувати до правоохоронних органів за номером 102 та служби порятунку за номером 101, вказавши адресу (кількість поверхів будівлі, місце її виникнення, наявність людей) надзвичайної ситуації (події);

по можливості визначити своє місце перебування під завалом якимось сигналом (звуком);

вибратися в безпечне місце та надати необхідну допомогу дітям, жінкам, літнім людям, інвалідам;

у разі затиснення уламками конструкцій будинку ділянок тіла масажувати їх для підтримання циркуляції крові;

ні в якому разі не запалювати вогонь (запальничку, сірники), що може призвести до вибуху;
намагатися перебувати якомога довше у свідомості (читати вірші, співати пісні тощо);
по можливості та у разі наявності необхідних знань і навичок надати домедичну допомогу постраждалим;
під час евакуації використовувати внутрішні сходи, зовнішні пожежні драбини тощо, при цьому не користуватися ліфтами.

Необхідно пам'ятати, що відразу після повідомлення про теракт аварійно-рятувальні підрозділи розпочинають роботу щодо визволення постраждалих з-під завалів. Під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт передбачено періодичні "ХВИЛИНИ ТИШІ", під час яких зупиняють роботу залученого до робіт спеціального обладнання та техніки, щоб почути сигнали (звуки) про допомогу. Саме в ці хвилини необхідно найголосніше подавати сигнали про своє місцезнаходження.

У разі витоку побутового газу у будівлі рекомендується:

зберігати спокій;

негайно вимкнути всі газові прилади; відкрити вікна і двері та провітрити всі приміщення; негайно вийти з приміщення та зателефонувати до Служби газу за номером 104 та служби порятунку за номером 101;

не курити та не користуватись електричними приладами;

повідомити інших мешканців, якщо будинок багатоквартирний, та залишити будівлю, не користуючись ліфтом;

надати допомогу в евакуації жінкам, інвалідам, літнім людям, дітям;

перевірити сусідні квартири на наявність у них дітей, які тимчасово залишились без нагляду дорослих, та повідомити про це представників Служби газу (правоохоронних органів, служби порятунку за номерами 102 та 101);

відійти та знаходитись на безпечній відстані від будинку (у разі можливості на відкритому майданчику або пустирі) та чекати подальших інструкцій спеціалістів.

Дії населення у разі захоплення в заручники (в транспорті, будівлі)

У разі захоплення в заручники рекомендується:

своїми діями не провокувати терористів на насильницькі дії (уникати різких рухів, шуму тощо);

не чинити опір озброєним терористам, що може призвести до численних людських жертв, не дивитися їм в очі, якщо вимагають віддати особисті речі - негайно віддати;

у разі необхідності виконувати вимоги злочинців, не допускати паніки;

не піддаватися на провокаційні дії терористів;

бути уважними, запам'ятати прикмети злочинців (риси їх обличчя, одяг, імена, клички, можливі шрами і татування, особливості мови і манери поведінки, тематику їх розмов);

по можливості та у разі наявності фото-, відеозасобів здійснити приховану фото- та відеофіксацію дій терористів;

бути готовим до складнощів (відсутність свободи руху, їжі, води тощо);

почувши стрільбу та вибухи (у разі штурму), негайно лягти на підлогу обличчям вниз, поклавши руки долонями на потилицю, і не рухатися;

у жодному випадку не бігти назустріч співробітникам правоохоронних органів або від них, оскільки вони можуть прийняти вас за злочинця;

по можливості триматися якомога далі від дверей та вікон.

У разі перебування в приміщенні будівлі (території, де знаходяться заручники, при цьому не бути захопленим терористами та ними знайденим) рекомендується:

зберігати спокій та намагатись уникнути контакту з терористами;

повідомити, як можна тихіше, правоохоронні органи за номером 102 про злочинців та своє місцезнаходження;

не палити і не наближатись до дверей і вікон, сховати свої документи, що засвідчують особу;
чітко виконувати інструкції та вказівки правоохоронців;
по можливості та у разі наявності фото-, відеозасобів здійснити приховану фото- та відеофіксацію дій терористів;

почувши стрільбу та вибухи, негайно лягти на підлогу обличчям вниз, поклавши руки долонями на потилицю і не рухатися (уникнути різких рухів).

Пам'ятайте, що одразу після вашого повідомлення правоохоронним органам про подію, негайно ними буде вжито вичерпних заходів для збереження вашого життя та здоров'я.

Дії населення у разі перебування в районі проведення бойових дій (антитерористичної операції)

При перебуванні в районі ведення бойових дій (антитерористичної операції)

У разі перебування в будівлі рекомендується:

зайняти приміщення, які розташовані подалі від вікон, балконів (коридор, ванна кімната тощо), та лягти на підлогу. Якщо будинок панельний, по можливості зробіть спробу його покинути;

ні в якому разі не підходити до вікон та не спостерігати за подіями на вулиці, не вибігати на вулицю;

віконне скло укріпити липкою стрічкою або скотчем навхрест. Закласти вікна подушками або іншими речами, тому що більш всього уражень отримують при розльоті осколків снарядів;

пересуватися по кімнатах тільки повзком;

після звершення стрілянини обережно залишити будинок, при цьому взяти із собою речі першої необхідності та особисті документи;

під час евакуації використовувати внутрішні сходи, зовнішні пожежні драбини тощо, при цьому не користуватися ліфтами, надавати необхідну допомогу дітям, жінкам, літнім людям, інвалідам;

після завершення обстрілів негайно переміститися у бомбосховище або підвальне приміщення будинку.

По можливості залишити будівлю та виїхати в іншу безпечну місцевість до рідних чи знайомих, або у приміську зону на дачні та садові ділянки, які мають будиночки для проживання. Про свій від'їзд та місце подальшого перебування повідомити рідних, сусідів і житлово-експлуатаційні служби та обов'язково відключити в квартирі електрику, газ, воду, а вікна та двері зачинити на всі замки. При собі обов'язково мати особисті документи та речі першої необхідності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Завдання єдиної державної системи запобігання, реагування і припинення терористичних актів та мінімізації їх наслідків.

2. Які рівні терористичних загроз встановлюються залежно від наявної інформації про загрозу вчинення або вчинення терористичного акту?

3. Назвіть пріоритети боротьби з тероризмом.

4. Які основні завдання міжвідомчої координаційної групи ДСНС України з питань антитерористичної діяльності?

5. Дії населення у разі отримання інформації від невідомої особи про погрозу вчинення теракту.

6. Назвіть сили, що залучаються для проведення антитерористичної операції.

7. За яких умов Антитерористичним центром при Службі безпеки України проводиться антитерористична операція?

8. Якими повноваженнями наділений оперативний штаб з управління антитерористичною операцією?

9. Назвіть особливості режиму у районі проведення антитерористичної операції.

10. Перерахуйте права, надані посадовим особам у районі проведення антитерористичної операції.

СЛОВНИК ОСНОВНИХ ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ

А

Абсолютна монархія – форма правління, за якою влада (законодавча, виконавча, судова) цілковито належить одній особі (цареві, королю, імператору).

Аварійна ситуація – стан потенційно небезпечного об'єкта, що характеризується порушенням меж та (або) умов безпечної експлуатації, але не перейшов в аварію, при якому всі несприятливі впливи джерел небезпеки на персонал, населення та навколишнє середовище утримуються у прийнятих межах за допомогою відповідних технічних засобів, передбачених проектом.

Аварійно-відновлювальне формування – структурний підрозділ ЄДС ЦЗ, призначений для виконання невідкладних робіт щодо відновлення (побудови) першочергових об'єктів життєзабезпечення у зоні надзвичайної ситуації і до якого входять фахівці будівельних і монтажних організацій з відповідною технікою та обладнанням.

Аварійно-рятувальна служба – сукупність організаційно об'єднаних органів управління, сил та засобів, призначених для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт.

Аварійно-рятувальне формування – підрозділ аварійно-рятувальної служби, самостійний підрозділ, загін, центр, пожежно-рятувальний підрозділ (частина).

Аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи – роботи, спрямовані на пошук, рятування і захист населення, уникнення руйнувань і матеріальних збитків, локалізацію зони впливу небезпечних чинників, ліквідацію чинників, що унеможливають проведення таких робіт або загрожують життю рятувальників.

Аварія – небезпечна подія техногенного характеру, що спричинила ураження, травмування населення або створює на окремій території чи території суб'єкта господарювання загрозу життю або здоров'ю населення та призводить до руйнування будівель, споруд, обладнання і транспортних засобів, порушення виробничого або транспортного процесу чи спричиняє наднормативні, аварійні викиди забруднюючих речовин та інший шкідливий вплив на навколишнє природне середовище. Аварії в залежності від їх масштабу можуть бути трьох рівнів: А, Б і В. На рівні "А" аварія характеризується розвитком аварії в межах одного виробництва (цеху, відділення, виробничої дільниці), яке є структурним підрозділом підприємства. На рівні "Б" аварія характеризується переходом за межі структурного підрозділу і розвитком її в межах підприємства. На рівні "В" аварія характеризується розвитком і переходом за межі території підприємства, можливістю впливу вражаючих чинників аварії на населення розташованих поблизу населених районів та інші підприємства (об'єкти), а також на довкілля.

Аварія на об'єкті підвищеної небезпеки – небезпечна подія техногенного характеру, що виникла внаслідок змін під час експлуатації об'єкта підвищеної небезпеки (наднормативний викид небезпечних речовин, пожежа, вибух тощо) і спричинила загибель людей чи створює загрозу життю і здоров'ю людей та довкіллю на його території і/або за його межами.

Аварія на промисловому підприємстві – порушення експлуатації підприємства, під час якого виникає перевищення нормативних меж впливу на персонал підприємства, населення та навколишнє середовище.

Авторитарний режим – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується значним зосередженням державної влади у руках однієї або кількох осіб, звуженням політичних прав і свобод громадян та громадсько-політичних об'єднань, недопущенням політичної опозиції, наявністю єдиної, обов'язкової політичної ідеології, приниження ролі представницьких органів влади, використанням насильства і позасудових методів примусу, спиранням на поліцейські та військові апарати.

Адвокат – особа, яка є громадянином України, має вищу юридичну освіту, стаж роботи за фахом юриста або помічника А. не менше двох років, склала кваліфікаційні іспити, має свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю та прийняла Присягу адвоката України. Адвокат не може працювати в суді, органах державного управління та правоохоронних органах. Адвокат не може бути особою, яка має судимість.

Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного примусового заходу адміністративного впливу. Порядок та умови притягнення до адміністративної відповідальності регулюються КУпАП.

Адміністративна процесуальна дієздатність – здатність особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, у тому числі доручати ведення справи представникові. Належить фізичним особам, які досягли повноліття і не визнані судом недієздатними, а також фізичним особам до досягнення цього віку у спорах з приводу публічно-правових відносин, у яких вони відповідно до законодавства можуть самостійно брати участь.

Адміністративна юрисдикція – встановлена законодавчими актами діяльність органів державного управління та їх посадових осіб щодо вирішення індивідуальних адміністративних спорів та застосування відповідних юридичних санкцій стосовно правопорушників у адміністративному порядку (без звернення до суду). А. ю. є складовою правоохоронної діяльності органів управління.

Адміністративне право – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування. Основним джерелом Адміністративного права є КУпАП.

Адміністративне правопорушення (адміністративний проступок) – протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративне стягнення – примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення з метою її виховання, додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Адміністративні правовідносини – суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, які впливають на поведінку суб'єктів у сфері державного управління та приводять до виникнення між ними правових зв'язків державновладного характеру.

Акти цивільного стану – юридичні факти (події та дії), які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. До актів цивільного стану відносять засвідчені державою такі факти: народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, зміна імені, по батькові, прізвища, інвалідність, смерть тощо. Про здійснення реєстрації актів цивільного стану заявникам видається відповідне свідоцтво.

Активи, що пов'язані з фінансуванням тероризму та стосуються фінансових операцій, зупинених відповідно до рішення, прийнятого на підставі резолюцій Ради Безпеки ООН - кошти, майно, майнові і немайнові права, що повністю або частково, прямо чи опосередковано належать або перебувають під контролем осіб, що пов'язані з провадженням терористичної діяльності або щодо яких застосовано міжнародні санкції, та активи, які отримані або походять від таких коштів, майна, майнових і немайнових прав, а також інші активи зазначених осіб.

Антидемократичний режим – вид державного режиму, при якому державна влада зосереджується в руках неконтрольованої народом групи осіб або в руках однієї особи і здійснюється більш жорсткими методами шляхом порушення прав і свобод людини та усуненням можливостей для вільного волевиявлення інтересів різних груп населення. Антидемократичний режим існує в наступних формах: деспотичний, тиранічний, тоталітарний, авторитарний.

Антитерористична операція – комплекс скоординованих спеціальних заходів, спрямованих на попередження, запобігання та припинення терористичної діяльності, звільнення заручників, забезпечення безпеки населення, знешкодження терористів, мінімізацію наслідків терористичної діяльності.

Апарат держави – система державних органів, які уповноважені здійснювати державну владу та управління по виконанню завдань і функцій держави.

Апеляційний суд – орган судової системи судів загальної юрисдикції, який є судом вищого рівня для місцевих судів і нижчого стосовно Верховного Суду. В Україні діють загальні та спеціалізовані апеляційні суди, які розглядають справи у апеляційному порядку відповідно до процесуального закону, по першій інстанції, що віднесені до їх підсудності законом, ведуть та аналізують судову статистику, вивчають і узагальнюють судову практику тощо.

Б

Батьківські права та обов'язки – особисті й майнові права та обов'язки, що їх закон надає батькам (батькові й матері) для забезпечення належного виховання і матеріального утримання дітей, а також захисту їхніх прав та інтересів.

Безпека – стан діяльності, при якому із певною імовірністю виключені прояви небезпеки, або відсутність надмірної небезпеки, це збалансований стан людини, соціуму, держави, природних, антропогенних систем тощо. ДСТУ 2293-99 визначає термін «безпека» як стан захищеності особи та суспільства від ризику зазнати шкоди.

Безпосередня демократія – сукупність форм організації державної влади, за якої основні рішення щодо управління справами суспільства й держави схвалюються безпосередньо всіма громадянами на референдумах, зборах тощо.

Боржник – фізична чи юридична особа, яка є суб'єктом зобов'язання і повинна здійснити на користь іншої сторони (кредитора) певну дію чи утриматися від її виконання.

Боротьба з тероризмом – діяльність щодо запобігання, виявлення, припинення, мінімізації наслідків терористичної діяльності; вербування, озброєння, підготовку та використання терористів; для організації, підготовки і вчинення окремим терористом, терористичною групою або терористичною організацією визначеного Кримінальним кодексом України терористичного акту, втягнення у вчинення терористичного акту, публічних закликів до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, сприяння вчиненню терористичного акту, будь-якої іншої терористичної діяльності, а також спроби здійснення таких дій.

В

Верховна Рада України – єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний орган законодавчої влади в Україні. ВР України є однопалатним парламентом, його головними функціями є: представницька, законодавча, установча та функція парламентського контролю. Конституційний склад ВР України становить 450 народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування на 5 років і здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Верховний Суд України – найвищий судовий орган у системі судів загальної юрисдикції. Верховний Суд України здійснює правосуддя, розглядає справи у касаційному порядку та у порядку виключного провадження; забезпечує однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції, дає роз'яснення з питань судової практики тощо.

Вето – акт глави держави, який забороняє або не допускає набрання законної сили прийнятого парламентом закону. Розрізняють абсолютне вето, тобто остаточне відхилення главою держави закону, прийнятого парламентом та відкладальне вето, тобто право глави держави на повернення зі своїми зауваженнями та сформульованими пропозиціями переданого йому на підпис закону до парламенту для повторного розгляду.

Вибори – форма безпосередньої демократії, спосіб формування народом представницьких органів законодавчої влади та місцевого самоврядування, реалізація громадянами свого виборчого права.

Виборча система – сукупність встановлених чинним законодавством порядок організації і проведення виборів до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, спосіб розподілу представницьких мандатів залежно від результатів голосування. Основними видами виборчої системи є мажоритарна; пропорційна; змішана.

Вина – психічне ставлення особи до вчинюваної протиправної дії або бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Вина є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу злочину та однією з підстав кримінальної відповідальності за конкретно вчинений злочин.

Відновлювальні роботи – комплекс робіт, пов'язаних з відновленням будівель, споруд, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, які були зруйновані або пошкоджені внаслідок надзвичайної ситуації, та відповідних територій.

Внутрішні функції держави – напрямки діяльності держави, що здійснюються у межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводить в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Г

Галузь права – сукупність правових норм, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання.

Глава держави – посадова особа або колегіальний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній та зовнішній політиці. Главою держави в Україні є Президент, який займає особливе місце у системі органів державної влади, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

Громадська організація – добровільне об'єднання громадян, яке створено для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів. Засновниками громадської організації можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства, які досягли 18 років, а молодіжних та дитячих громадських організацій – 15 річного віку. Громадська організація діє на основі статуту.

Громадянин – особа, яка перебуває у сталих юридичних зв'язках із конкретною державою, що знаходить вираження саме в наявності відповідного громадянства.

Громадянство – необмежений у просторі й часі правовий зв'язок особи з конкретною державою, який зумовлює поширення на особу всіх конституційних прав та обов'язків.

Громадянське суспільство – суспільство, в якому держава гарантує індивідам надійний захист усіх прав і свобод людини, зокрема рівні можливості щодо підприємництва, участі в політичній та інших сферах життєдіяльності суспільства.

Д

Деліктоздатність – передбачена нормами права здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинення протиправних дій.

Демократична держава – держава, що базується на визнанні та втіленні в суспільну практику таких принципів конституційного устрою, як народовладдя, політичний плюралізм, свобода й рівність громадян, реальність і невід'ємність прав людини тощо.

Демократичний державний режим – державний режим, за якого реально забезпечується здійснення широкого кола прав і свобод громадян, які мають реальні можливості впливати на формування та діяльність державних органів.

Держава – особлива політико-територіальна організація, що має суверенітет, спеціальний апарат управління і примусу та здатна надавати своїм приписам загальнообов'язкової сили для всього населення країни.

Державна мова – мова, що є обов'язковою для використання в законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві тощо.

Державне управління – діяльність органів усіх гілок державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації ними делегованих державою повноважень з метою вдосконалення суспільної системи відповідно до публічних інтересів.

Державний апарат – система органів держави, які виконують управлінські функції.

Державний лад – система соціальних, економічних і політичних відносин, які закріплені нормами конституційного права. Державний лад визначає основні організаційні форми та інститути механізму політичної влади у державі.

Державний режим – сукупність форм і методів здійснення державної влади.

Державний суверенітет – повновладдя й незалежність держави, що полягають у її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні й зовнішні питання без втручання в них будь-якої іншої держави.

Державні органи – державні організації, наділені державно-владними повноваженнями й покликані здійснювати від імені держави управлінські функції в суспільстві.

Державні підприємства – державні організації, які здійснюють функції держави у виробничій сфері, безпосередньо забезпечують виробництво матеріальних благ.

Державні символи – встановлені Конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки даної держави, в яких уособлюється її суверенітет, а в деяких випадках – і певний історичний або ідеологічний зміст.

Державні установи – державні організації, які здійснюють функції держави, пов'язані зі створенням нематеріальних благ.

Деспотична монархія – різновид необмеженої монархічної форми правління, яка характеризується зосередженням усієї повноти державної і духовної (релігійної) влади в руках монарха, владу якого обожнювали, а його самого визнавали божеством. Деспотична монархія була поширена у державах рабовласницького типу.

Дисциплінарна відповідальність – вид юридичної відповідальності, що полягає у застосуванні до особи, яка вчинила порушення трудової, навчальної, службової або військової дисципліни, заходів дисциплінарного впливу.

Дисциплінарне стягнення – передбачений у нормативно-правовому акті захід примусового впливу, що застосовується органом, якому надано право прийняття на роботу, до працівника, що вчинив дисциплінарний проступок.

Дисциплінарний проступок – невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього законодавством про працю, колективним і трудовим договорами трудових обов'язків.

Діти – за сімейним правом особи, що не досягли повноліття, а також особи, які, незалежно від віку, є синами й дочками своїх батьків.

Дорожньо-транспортна пригода – подія, що сталася під час руху дорожнього транспортного засобу, внаслідок якої загинули або зазнали травм люди чи заподіяна шкода майну. Рівень надзвичайної ситуації при дорожньо-транспортній пригоді визначається відповідно до Порядку класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Е

Екологічна безпека – стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується запобігання погіршенню екологічної ситуації та виникненню небезпеки для здоров'я людей.

Екологічне право – система правових відносин, якими регулюються суспільні відносини з охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні відносини).

Екологічне правопорушення – протиправне діяння (дія чи бездіяльність), що порушує встановлений в Україні екологічний правопорядок.

Екологічні права та обов'язки громадян України – система юридично закріплених за громадянами повноважень та зобов'язань в екологічній сфері.

Економічні функції держави – напрямки діяльності держави та її органів щодо регулювання сфери економічних відносин на засадах ринку і добросовісної конкуренції, створення умов для розвитку виробництва, захист різних форм власності.

Епідемія – масове поширення інфекційної хвороби серед населення відповідної території за короткий проміжок часу.

Епізоотія – широке поширення заразної хвороби тварин за короткий проміжок часу, що значно перевищує звичайний рівень захворюваності на цю хворобу на відповідній території.

Епіфітотія – широке поширення на території однієї або кількох адміністративно–територіальних одиниць заразної хвороби рослин, що значно перевищує звичайний рівень захворюваності на цю хворобу на відповідній території.

Є

Єдина державна система цивільного захисту – сукупність органів управління, сил і засобів центральних та місцевих органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, виконавчих органів рад, підприємств, установ та організацій, які забезпечують реалізацію державної політики у сфері цивільного захисту.

З

Загальна декларація прав людини – перший міжнародно-правовий акт про права людини універсального характеру, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., в якому вперше в історії людства проголошено коло основних громадянських (особистих), політичних, соціальних, економічних і культурних прав та свобод людини. Загальна декларація прав людини ратифікована більшістю держав світу, в т.ч. й Україною.

Закон – нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади держави або безпосередньо народом на референдумі, який регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю та інтереси більшості населення, має вищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, особливий порядок прийняття, охороняється та гарантується державою. Закон складають основу системи права держави. За своєю юридичною силою закон поділяється на: 1) конституції; 2) конституційні закони; 3) органічні закони; 4) звичайні (прості, поточні) закони.

Законність – правовий режим точного й неухильного здійснення законів та інших нормативних актів у всіх сферах державного й суспільного життя.

Законодавство – сукупність усіх чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів вищих та центральних органів держави, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції.

Законодавчий процес – встановлений Конституцією і законами України порядок здійснення законодавчої функції ВР України та реалізація нею своїх законодавчих повноважень. Законодавчий процес складається з таких стадій: 1) законодавча ініціатива; 2) розробка законопроекту; 3) попереднє обговорення законопроекту; 4) офіційне обговорення законопроекту на пленарних засіданнях ВР України (читання законопроекту); 5) прийняття закону; 6) підписання (промульгація) закону Президентом України; 7) оприлюднення (опублікування) закону; 8) набрання законом чинності.

Запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру – підготовка і реалізація комплексу правових, соціально -економічних, політичних, організаційно –технічних, санітарно – гігієнічних та інших заходів, спрямованих на регулювання техногенної та природної безпеки, проведення оцінки рівнів ризику, завчасне реагування на загрозу виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного

характеру на основі даних моніторингу, експертизи, досліджень та прогнозів щодо можливого перебігу подій з метою недопущення їх переростання у надзвичайну ситуацію або пом'якшення її можливих наслідків.

Заручник - фізична особа, яка захоплена і (або) утримується з метою спонукання державного органу, підприємства, установи чи організації або окремих осіб здійснити якусь дію або утриматися від здійснення якоїсь дії як умови звільнення особи, що захоплена і (або) утримується.

Захисні споруди цивільного захисту – інженерні споруди, призначені для захисту населення від впливу небезпечних факторів, що виникають внаслідок надзвичайних ситуацій, воєнних дій або терористичних актів.

Звичаєве право – сукупність неписаних стихійно сформованих правил поведінки (звичаїв), що склалися у суспільстві в результаті їх багаторазового застосування протягом тривалого часу та санкціонованих державою. До правової системи входять лише ті звичаї, які виконують функції норми права.

Зворотна сила закону – поширення дії виданого закону на правовідносини, які виникли до набрання ним чинності. Зворотної дії у часі законодавчий акт не має, крім випадків, коли він пом'якшує або скасовує юридичну відповідальність.

Злочин – суспільне небезпечне, протиправне, винне й карне діяння, яке завдає чи може завдати суттєвої шкоди певним суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом.

Злочинна бездіяльність – суспільно небезпечна пасивна поведінка особи, яка виявляється в утриманні від вчинення дії, яку вона могла і зобов'язана була вчинити за вимогою закону.

Злочинна недбалість – вид необережної вини, коли особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Злочинна самовпевненість – вид необережної вини, коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Зовнішні функції держави – напрямки діяльності держави, що здійснюються за межами її території у взаємовідносинах з іншими державами та міжнародними організаціями, і в яких виявляється її зовнішня політика.

Зона можливого ураження – окрема територія, акваторія, на якій внаслідок настання надзвичайної ситуації виникає загроза життю або здоров'ю людей та заподіяна шкода майну.

Зона надзвичайної ситуації – окрема територія, акваторія, де сталася надзвичайна ситуація.

I

Імперія – складна (союзна) держава, яка насильницьким шляхом об'єднала території суверенних багатонаціональних держав або їх частин з головною державою (метрополією).

Імпічмент – усунення Президента з поста на основі прийнятого парламентом за спеціальною процедурою рішення про його обвинувачення в учиненні державної зради або іншого злочину.

Інавгурація – урочиста процедура вступу на посаду Президента держави. В Україні вступ Президента на посаду відбувається з моменту складання присяги народів на урочистому засіданні ВР України. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Індивідуальна правосвідомість – сукупність правових знань, емоцій і настанов конкретного суб'єкта відносно чинного чи бажаного права.

Інженерний захист територій – комплекс організаційних та інженерно–технічних заходів, спрямованих на запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, забезпечення захисту територій, населених пунктів та суб'єктів господарювання від їх наслідків та небезпеки, що може виникнути під час воєнних (бойових) дій або внаслідок таких дій, а також створення умов для забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання і територій в особливий період.

Інженерно-технічні заходи цивільного захисту – комплекс інженерно–технічних рішень, спрямованих на запобігання виникненню надзвичайних ситуацій, забезпечення захисту населення і територій від них та небезпеки, що може виникнути під час воєнних (бойових) дій або внаслідок таких дій, а також створення умов для забезпечення сталого функціонування суб'єктів господарювання і територій в особливий період.

Інститут права – сукупність відокремлених, взаємопов'язаних правових норм певної галузі чи підгалузі права, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин. Інститут права поділяються на галузеві, міжгалузеві та комплексні.

К

Казус – 1) подія, яка не залежить від волі особи і тому не може бути передбачена за певних умов; 2) випадкове діяння особи, яке має зовнішні ознаки проступку або злочину, проте позбавлено елементу вини і тому не тягне за собою юридичної відповідальності.

Капітальні витрати на протипожежний захист – це частина загальнодержавних капітальних вкладень в основні фонди народного господарства, що реалізується на створення нової, реконструкції і технічного переозброєння діючої системи протипожежного захисту або окремих її елементів. Капітальні витрати на протипожежний захист розподіляються в основному по двом напрямкам: на протипожежний захист будівельної і технологічної часток об'єктів; створення, оновлення та технічне переоснащення діючих основних фондів пожежної охорони, що включають до себе пожежні машини та обладнання, а також будівлі і споруди протипожежного призначення.

Класифікаційна ознака надзвичайних ситуацій – технічна або інша характеристика небезпечної події, що зумовлює виникнення обстановки, яка визначається як надзвичайна ситуація.

Класифікація надзвичайних ситуацій – система, згідно з якою надзвичайні ситуації поділяються на класи і підкласи залежно від характеру їх походження.

Кодекс – нормативно-правовий акт, в якому об'єднано і систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу суспільних відносин. Кодекс, як правило, виступає основою певної галузі чи підгалузі законодавства.

Коллективні трудові спори (конфлікти) – неврегульовані розбіжності, що виникли між сторонами соціально-трудових відносин, щодо встановлення нових або зміни існуючих соціально-економічних умов праці та виробничого побуту; укладення чи зміни колективного договору; виконання колективного договору або окремих їх положень; невиконання вимог законодавства про працю. Якщо власник відмовився у задоволенні колективних вимог, то спір розглядається спеціально створеними органами: примирною комісією та трудовим арбітражем.

Конституційне право – провідна галузь національного права України, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини, що пов'язані з основами конституційного ладу, державним і територіальним устроєм, правовим статусом людини і громадянина, порядком організації та функціонування органів державної влади, загальними засадами місцевого самоврядування. Конституційне право забезпечує повновладдя народу в політичній, економічній і соціальній сферах його життєдіяльності. Норми конституційного права є основоположними для всіх інших галузей права. Основним джерелом конституційного права є Конституція та конституційні закони України.

Конституційний лад – система принципів, які дають можливість реально забезпечити додержання прав і свобод людини і громадянина, а діяльність держави здійснювати на основі фактично проведеного розподілу влади відповідно до її Конституції. Конституційний лад включає цілісну систему основних політико-правових, економічних та суспільних відносин, які виникають у суспільстві.

Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції та законів України. КС України є складовим елементом судової влади, однак не входить до системи судів загальної юрисдикції і правосуддя в класичному розумінні не здійснює, тобто не розглядає конкретних кримінальних або цивільних справ, не є апеляційною, касаційною чи наглядовою інстанцією для судів загальної юрисдикції.

Конституція України - Основний Закон держави, який визначає і закріплює суспільний та державний лад, порядок формування і діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, права і обов'язки громадян, приймається вищим представницьким органом держави або самим народом, має найвищу юридичну силу, особливу структуру та особливу процедуру прийняття. Чинна КУ прийнята на п'ятій сесії ВР України 28 червня 1996 р. КУ є основним джерелом правової системи України. КУ за загальними класифікаційними ознаками характеризується як: 1) за правовою формою – писана; 2) за порядком внесення змін – жорстка; 3) за способом прийняття – народна; 4) за терміном дії - постійна; 5) за формою політичного режиму – демократична; 6) за формою правління – республіканська; 7) за формою територіального устрою - унітарна з автономним утворенням.

Конфедерація – форма державного устрою, за якої держави створюють об'єднані органи для досягнення конкретних цілей (наприклад, військові) за збереження в інших питаннях цілковитої самостійності.

Крайня необхідність – незлочинне заподіяння шкоди охоронюваним законом інтересам з метою усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи її правам, суспільним чи державним інтересам, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Діяння, вчинені у стані крайньої необхідності, хоча формально й містять ознаки злочину, але таким не вважаються і визнаються суспільно корисними.

Кримінальна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до винної осудної фізичної особи, яка вчинила злочин, заходів державного осуду у вигляді позбавлення або обмеження особистого, майнового або іншого характеру (покарання), що визначається обвинувальним вироком суду. Підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК України. Кримінальна відповідальність – це об'єктивне право держави реагувати на вчинений злочин.

Кримінальне право – галузь права, сукупність правових норм, що визначають які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які види та межі покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Основним джерелом кримінального права України є КК, який складається з двох частин – Загальної та Основної, які пов'язані між собою і утворюють нерозривну системну єдність.

Л

Ліквідація наслідків надзвичайної ситуації – проведення комплексу заходів, що включає аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, які здійснюються у разі виникнення надзвичайної ситуації і спрямовані на припинення дії небезпечних факторів, рятування життя та збереження здоров'я людей, а також на локалізацію зони надзвичайної ситуації.

Ліцензія – дозвіл, який видається компетентним органом виконавчої влади або місцевого самоврядування, на здійснення певного виду діяльності. Контроль за дотриманням порядку видання ліцензії і вимог нормативно-правових актів щодо здійснення ліцензованих видів діяльності та операцій здійснюється Ліцензійною палатою.

Локальний правовий акт – підзаконний акт, виданий адміністрацією підприємств, установ, організацій, обов'язковий для певного, встановленого чинним законодавством, кола суб'єктів.

Людина – суспільна, біосоціальна, психофізіологічна істота, яка наділена здатністю мислити, створювати, використовувати знаряддя праці, володіти членороздільною мовою і нормально розвиватися у спілкуванні з собі подібними.

М

Материнство – правове становище жінки у зв'язку з народженням, утриманням і вихованням дітей.

Медико-психологічна реабілітація – комплекс лікувально-профілактичних, реабілітаційних та оздоровчих заходів, спрямованих на відновлення психофізіологічних функцій, оптимальної працездатності, соціальної активності рятувальників аварійно-рятувальних служб (формувань), осіб, залучених до виконання аварійно-рятувальних робіт у разі виникнення надзвичайної ситуації, а також постраждалих внаслідок такої надзвичайної ситуації, передусім неповнолітніх осіб.

Мета вчинення злочину – уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне, вчиняючи протиправне діяння. Мета вчинення злочину є факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу злочину.

Механізм держави – система державних організацій, які забезпечують реалізацію функцій держави.

Міжнародне гуманітарне право – система міжнародно визнаних правових норм і принципів, що застосовуються під час збройних конфліктів, встановлюють права і обов'язки суб'єктів міжнародного права щодо заборони чи обмеження використання певних засобів і методів ведення збройної боротьби, забезпечення захисту жертв конфлікту та визначають відповідальність за порушення цих норм. Його іноді також називають правом збройних конфліктів або правом війни.

Міжнародний тероризм – здійснювані у світовому чи регіональному масштабі терористичними організаціями, угрупованнями, у тому числі за підтримки державних органів окремих держав, з метою досягнення певних цілей суспільно небезпечні насильницькі діяння, пов'язані з викраденням, захопленням, вбивством ні в чому не винних людей чи загрозою їх життю і здоров'ю, зруйнуванням чи загрозою зруйнування важливих народногосподарських об'єктів, систем життєзабезпечення, комунікацій, застосуванням чи загрозою застосування ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження; організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, так само як і участь у таких актах; підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів у терористичних цілях; планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів; пропаганду і поширення ідеології тероризму.

Міністерство – назва головного органу в системі центральних органів виконавчої влади, яке створюється для забезпечення реалізації державної політики і здійснення державного управління у відповідній сфері діяльності.

Місцеве самоврядування – право певної територіальної громади (мешканців села, кількох сіл, селища або міста) самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України.

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів місцевого самоврядування і їх посадових осіб вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеві державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади, які у межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідною радою.

Мобілізація – комплекс заходів, здійснюваних з метою планомірного переведення національної економіки, діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на функціонування в умовах особливого періоду, а Збройних Сил України, інших військових формувань, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту – на організацію і штати воєнного часу. Мобілізація може бути загальною або частковою та проводиться відкрито чи приховано.

Монархія – форма державного правління, за якої вища державна влада зосереджується (повністю або частково) в руках однієї особи – монарха й передається як спадщина представникам правлячої династії.

Мотив вчинення злочину – внутрішнє спонукання особи до вчинення правопорушення. Мотив вказує на те, чим керувалась особа, вчиняючи злочин. Є факультативною ознакою суб'єктивної сторони складу злочину.

Надзвичайна ситуація – обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Народний суверенітет – повновладдя народу, здійснення ним своєї невід'ємної та неподільної влади самостійно й незалежно від будь-яких інших соціальних сил.

Народність – спільність людей, які проживають на одній території, поєднані спільною мовою, особливостями психічного складу, культури і способу життя та іншими загальними цінностями, що закріплені у звичаях, традиціях та інших соціальних нормах.

Населення – сукупність людей, що проживають на певній території, здійснюють свою життєдіяльність у межах адміністративної чи політичної одиниці.

Національний суверенітет – повновладдя нації у вирішенні всіх питань свого національного життя аж до реальної можливості створення самостійної національної держави.

Нація – спільність людей, які проживають на одній території, зв'язані загальними економічними відносинами, спільною мовою, культурою, одним законодавством, національними інтересами, митними кордонами та іншими ознаками.

Небезпечна подія – подія, у тому числі катастрофа, аварія, пожежа, стихійне лихо, епідемія, епізоотія, епіфітотія, яка за своїми наслідками становить загрозу життю або здоров'ю населення чи призводить до завдання матеріальних збитків.

Небезпечний об'єкт – техногенний, природний чи інший об'єкт, що створює ризик виникнення аварії або надзвичайної ситуації.

Небезпечний чинник – складова частина небезпечного явища (пожежа, вибух, викидання, загроза викидання небезпечних хімічних, радіоактивних і біологічно небезпечних речовин) або процесу, що характеризується

фізичною, хімічною, біологічною чи іншою дією (впливом), перевищенням нормативних показників і створює загрозу життю та/або здоров'ю людини.

Недієздатність – нездатність фізичної особи внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров'я чи недоумства усвідомлювати значення своїх дій чи керувати ними. Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішення суду про це. Над фізичною особою, яка визнана недієздатною, встановлюється опіка.

Недоторканість особи – громадянське (особисте) право людини і громадянина, яке передбачає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше ніж за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та у порядку, встановлених законом.

Необережність – форма вини, що полягає у недбалому або самовпевненому ставленні правопорушника до настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), які вона передбачала, але легковажно розраховувала на їх відвернення або які вона не передбачала, хоча повинна була і могла їх передбачити.

Необмежена (абсолютна) монархія – монархія, в якій влада монарха ніким і нічим не обмежується, тобто в країні немає ні органів, ні законів, що могли б певною мірою змінити чи знехтувати волю монарха.

Необхідна оборона – дії, які хоча й підпадають під ознаки злочину, але вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, яку захищають, а також суспільних та державних інтересів від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої у даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Неосудність – психічний стан особи, за якого вона неспроможна внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними в момент вчинення злочину. Вчинення злочину в стані неосудності не тягне кримінальної відповідальності винної особи у зв'язку з відсутністю її вини. Неосудність має місце за наявності двох критеріїв – медичного та юридичного.

Непрофесійні об'єктові аварійно-рятувальні служби – служби, що створюються з числа інженерно-технічних та інших досвідчених працівників суб'єктів господарювання, які здобули необхідні знання та навички у проведенні аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт і здатні за станом здоров'я виконувати роботи в екстремальних умовах.

Неспеціалізована аварійно-рятувальна служба – професійна або непрофесійна аварійно-рятувальна служба, яка має підготовлених рятувальників та відповідні засоби цивільного захисту і призначена для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, які не потребують відповідної спеціалізації.

Норма права – загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, яке встановлене або санкціоноване державою і спрямоване на врегулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладання на них юридичних обов'язків.

Нормативно-правовий акт – офіційний письмовий документ компетентного державного органу, в якому закріплюються правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державним примусом.

О

Об'єкт підвищеної небезпеки – об'єкт, який згідно із законом вважається таким, на якому є реальна загроза виникнення аварії та/або надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру.

Об'єкт правопорушення – суспільні відносини, які охороняються нормами права та на які посягає конкретне правопорушення.

Об'єкти правовідносин – певні матеріальні, духовні та інші соціальні блага з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правові відносини.

Об'єктивна сторона правопорушення – зовнішнє вираження протиправного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Об'єктивне право – система діючих у державі загальнообов'язкових, формально визначених норм права, втілених у різних джерелах права і незалежних від індивідуальної свідомості суб'єкта права.

Обмежена цивільна дієздатність – визнається судом щодо фізичних осіб, які страждають на психічний розлад здоров'я, зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами і тим ставлять себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище. Над такою особою встановлюється піклування.

Оголошення фізичної особи померлою – визнання у судовому порядку фізичної особи померлою, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а також якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували смертю або дають підстави припускати її загибель від певного нещасного випадку, – протягом шести місяців. Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. У разі з'явлення або виявлення місцеперебування фізичної особи, оголошеною померлою, відповідне рішення скасовується судом.

Оперативно-рятувальна служба цивільного захисту – спеціальне невійськове об'єднання аварійно-рятувальних та інших формувань, органів управління такими формуваннями системи центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту.

Опіка – правова форма захисту особистих немайнових і майнових прав та інтересів громадян. О. встановлюється над малолітніми особами (до 14 років), як позбавлені батьківського піклування, та фізичними особами, яких визнано судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства. Опіка встановлюється судом або органом опіки і піклування органів виконавчої влади.

Опікун – повнолітня дієздатна особа, яка добровільно і без оплати бере на себе обов'язки опіки стосовно малолітніх осіб чи недієздатних повнолітніх. Добір опікунів покладається на відділи опіки і піклування органів виконавчої влади.

Оповіщення – доведення сигналів і повідомлень органів управління цивільного захисту про загрозу та виникнення надзвичайних ситуацій, аварій, катастроф, епідемій, пожеж тощо до центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій та населення.

Оптимізація законодавства – системний комплексний процес, спрямований на вдосконалення існуючої нормативно–правової бази певної сфери законодавства шляхом вибору найкращого (серед можливих) варіанта функціонування законодавства, що дасть змогу забезпечити досягнення максимального результату (мети законодавства) за наявних реальних умов (обмежуючих факторів) з метою розробки концепції стратегії розвитку законодавства у зазначеній сфері.

Орган держави – структурний елемент апарату держави, створений державою чи обраний безпосередньо народом колектив державних службовців (або один державний службовець), які наділені державно-владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання завдань і функцій держави.

Орган публічної влади – це відносно самостійна, структурно організована інституція, наділена власними функціями та компетенцією, необхідними матеріальними ресурсами для здійснення управління у визначеній сфері суспільних відносин, що розповсюджує свою владу на всіх суб'єктів за територіальною ознакою. Може бути класифікований також за функціональним призначенням, територіальною основою організації та діяльності, порядком фінансування, часом функціонування та ін.

Основні права і свободи людини – мають природній характер і закріплені у Конституції України та визначають її місце у суспільстві. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. До основних прав і свобод людини належать громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи, які мають бути загальними і рівними для всіх людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану тощо.

Особа – індивідуально визначена сукупність соціально значущих властивостей людини, які сформовані у процесі суспільного життя. Поняття особи в юриспруденції вживається у сенсі соціальної характеристики суб'єкта.

Особа без громадянства (апатриди) – особа, яку жодна держава світу відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. Правове становище особи без громадянства визначається законодавством країни її перебування.

Особа фізична – суб'єкт цивільних правовідносин (громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства), яка володіє правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю).

Особа юридична – суб'єкт цивільних правовідносин, тобто організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку. Для того, щоб певну організацію було визнано Особа юридична вона повинна мати наступні ознаки: 1) організаційна єдність; 2) реєстрація у встановленому законом порядку; 3) наявність цивільної правоздатності та дієздатності; 4) наявність майнової відокремленості; 5) самостійна майнова відповідальність за зобов'язаннями; 6) участь у цивільному обігу від власного імені; 7) здатність бути позивачем і відповідачем у суді.

Особливий період - період функціонування національної економіки, органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, Збройних Сил України, інших військових формувань,

сил цивільного захисту, підприємств, установ і організацій, а також виконання громадянами України свого конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, який настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій.

Особисті немайнові права – юридично гарантовані можливості, які довічно належать кожній фізичній особі від народження або за законом, є немайновими та особистісними. Фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно, вона має можливість вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого особистого (приватного) життя. Особисті немайнові права згідно чинного законодавства поділяються на особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу, особисту недоторканість, сім'ю тощо), та особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (право на ім'я, гідність, честь, ділову репутацію, особисте життя, інформацію, свободу творчості, місце проживання, свободу пересування тощо).

Осудність – психічний стан фізичної особи, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння здатна усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

Охорона навколишнього середовища – система заходів щодо раціонального використання природних ресурсів, збереження особливо цінних та унікальних природних комплексів і забезпечення екологічної безпеки. Це сукупність державних, адміністративних, правових, економічних, політичних і суспільних заходів, спрямованих на раціональне використання, відтворення і збереження природних ресурсів землі, обмеження негативного впливу людської діяльності на навколишнє середовище.

Охорона праці – 1. система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, спрямованих на збереження життя, здоров'я і працездатності людини в процесі трудової діяльності; 2. діюча на підставі відповідних законодавчих та інших нормативних актів система соціально-економічних, організаційно-технічних, санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів та засобів, що забезпечують збереження здоров'я і працездатності людини в процесі праці. 3. дозвіл на початок робіт підвищеної небезпеки, який необхідний організації чи підприємству, хто працює в будівництві. Законодавство про працю містить норми і вимоги з техніки безпеки і виробничої санітарії, норми, що регулюють робочий час і час відпочинку, звільнення та переведення на іншу роботу, норми праці щодо жінок, молоді, гігієнічні норми і правила тощо.

П

Парламентарна (конституційна) монархія – монархія, в якій влада монарха в усіх сферах здійснення державної влади суттєво обмежується; йому надаються лише формальний статус глави держави й виключно представницькі повноваження.

Пасивне виборче право – право громадян бути обраними до складу виборних органів державної влади та місцевого самоврядування.

Підданий – фізична особа, яка перебуває у сталих юридично визначених зв'язках з державою з монархічною формою правління.

Підзаконні акти – нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими на те компетентними правотворчими державними органами на підставі та на виконання законів. Підзаконні акти мають меншу юридичну силу, ніж будь-який закон і не можуть протирічити йому, а також не можуть змінювати або скасовувати норми законів. Підзаконні акти поділяють на: 1) загальні (постанови ВР України, укази Президента України, постанови, розпорядження КМ, акти Конституційного Суду, Верховного Суду, Генерального прокурора України, вищих судів України); 2) відомчі (інструкції, вказівки, нормативні накази міністерств, державних комітетів, інших органів центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом); 3) місцеві (рішення і нормативні ухвали місцевих рад, рішення виконавчих комітетів місцевих рад, нормативні накази управлінь і відділів обласних та районних державних адміністрацій); 4) локальні (інструкції та нормативні накази адміністрацій державних підприємств, установ, організацій).

Підприємницька діяльність – самостійна, ініціативна, систематична на власний ризик діяльність суб'єкта з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг і заняття торгівлею з метою одержання прибутку.

Поділ влади – модель побудови державного апарату, згідно з якою влада в державі має поділятися між законодавчими, виконавчими та судовими органами. При цьому кожна з влад повинна бути незалежною від інших і водночас їм підконтрольною, що має на меті виключення можливості концентрації влади в руках одного органу.

Пожежа – неконтрольований процес знищення або пошкодження вогнем майна, під час якого виникають чинники, небезпечні для істот та навколишнього природного середовища.

Пожежна охорона – вид діяльності, який полягає у запобіганні виникненню пожеж і захисті життя та здоров'я населення, матеріальних цінностей, навколишнього природного середовища від впливу небезпечних чинників пожежі.

Посадова особа – особа, яка обіймає посаду керівника чи заступника керівника державного органу та їх апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативно-правовими актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій.

Постраждалі внаслідок надзвичайної ситуації техногенного або природного характеру – особи, здоров'ю яких заподіяна шкода внаслідок надзвичайної ситуації.

Права людини – права, які людина отримує від народження, пов'язані з її існуванням і розвитком та закріплені в Конституції України. Права людини мають природний характер і порівняно з правами громадянина пріоритетні, вони поширюються на всіх людей, які на законних підставах проживають на території тієї чи іншої держави.

Право – система загальнообов'язкових правил поведінки, що встановлені чи санкціоновані державою і забезпечуються її примусом.

Правова держава – держава, в якій панує право, де діяльність усіх її органів і посадових осіб здійснюється на основі та в межах, визначених правом, де не тільки особа відповідальна за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за результати своєї діяльності.

Правова поведінка – передбачена нормами права соціальне значуща поведінка індивідуальних чи колективних суб'єктів, що контролюється їхніми свідомістю і волею.

Правовий нігілізм – заперечення соціальної цінності й необхідності права, ігнорування й негативне ставлення до права, закону та правових форм організації суспільних відносин, прав і свобод інших осіб.

Правовий прецедент – джерело права, рішення компетентного державного органу щодо конкретної юридичної справи, якому надається формальна обов'язків при вирішенні подібних справ у майбутньому. Залежно від того, який орган приймав рішення, правові прецеденти поділяються на судові та адміністративні.

Правовий статус особи – сукупність закріплених у законодавстві прав, свобод, обов'язків громадян і гарантій їх здійснення.

Правовідносини – специфічні суспільні відносини, учасники яких виступають як носії прав та обов'язків, установлених нормами права.

Правоздатність – передбачена нормами права здатність особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Розрізняють правоздатність фізичних осіб і юридичних осіб. Правоздатність фізичних осіб однакова для всіх, вона виникає з моменту народження і припиняється зі смертю. Правоздатність юридичних осіб виникає з моменту їхньої реєстрації або видання компетентним органом постанови про утворення і припиняється з моменту її ліквідації.

Правомірна поведінка – суспільне необхідна, бажана й допустима, під кутом зору інтересів громадянського суспільства, поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, що полягає у здійсненні норм права, гарантується та охороняється державою.

Правонаступництво – перехід прав і обов'язків від однієї особи до іншої безпосередньо в силу закону або угоди. П. допускається лише стосовно майнових прав та обов'язків. Особисті немайнові права та обов'язки є невідчужуваними від їх носіїв і не можуть передаватися іншим особам.

Правопорушення – суспільне небезпечне, шкідливе, протиправне, винне діяння деліктоздатної особи, що за нього може бути накладене покарання чи стягнення.

Правосвідомість – форма суспільної свідомості, сукупність правових поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та уявлень, які відображають ставлення окремої людини, соціальних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права та діяльності, пов'язаної з ним. Структура правосвідомості складається з двох основних елементів: 1) правової ідеології; 2) правової психології.

Правосуб'єктність – здатність бути суб'єктом права (учасником правовідносин).

Преамбула – вступна частина законодавчого або іншого правового акта, міжнародної угоди, декларації тощо, у котрій стисло викладено мета, завдання даного акта, умови, мотиви, що спонукали до його написання та прийняття.

Превентивні заходи – попереджувальна (профілактична, запобіжна) дія. Застосовують у різних сферах, наприклад, у господарській діяльності, ним називають заходи спрямовані на зниження ризику і його впливу на

результат; в міжнародному праві – це спільні дії співтовариства держав, спрямовані на запобігання загроз для планети, порушення порядку або прояви агресії. У збройних силах це поняття демонструє військову міць, яка може об'єднуватися з іншими державами для підтримки миру і безпеки.

Президентська республіка – республіка, в якій повноваження глави держави, а в деяких випадках і глави уряду, належать президентові, який обирається непарламентським способом (громадянами держави) і формує уряд, що не несе відповідальності перед парламентом.

Презумпція невинуватості – правове положення, за яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в установленому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Однією з важливих гарантій здійснення принципу презумпція невинуватості є конституційне право на захист.

Примусові заходи виховного характеру – звільнення судом від кримінальної відповідальності неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості та особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого особливою частиною КК України і застосування до них особливих заходів впливу (застереження, обмеження дозвілля, передача неповнолітнього під нагляд батьків тощо).

Примусові заходи медичного характеру – надання за рішенням суду амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в стані неосудності чи обмеженої осудності, або в стані осудності, але до постановлення вироку суду або під час відбування покарання захворіла на психічну хворобу, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь. Залежно від характеру та тяжкості захворювання, а також тяжкості вчиненого діяння та ступеню небезпечності суд призначає різні примусові заходи медичного характеру.

Проступок – діяння, що порушує приписи норм права, але не сягає рівня суспільної небезпеки, притаманного злочинам.

Професійна аварійно-рятувальна служба – аварійно-рятувальна служба, працівники якої працюють за трудовим договором, а рятувальники, крім того, проходять професійну, спеціальну фізичну, медичну та психологічну підготовку.

Р

Район проведення антитерористичної операції – визначені керівництвом антитерористичної операції ділянки місцевості або акваторії, транспортні засоби, будівлі, споруди, приміщення та території чи акваторії, що прилягають до проводиться зазначена операція;

Ратифікація – остаточне затвердження міжнародного договору компетентним органом державної влади, після чого цей договір набирає юридичної сили. Ратифікація договору вважається завершеною з моменту обміну ратифікаційними грамотами.

Реагування на надзвичайні ситуації та ліквідація їх наслідків – скоординовані дії суб'єктів забезпечення цивільного захисту, що здійснюються відповідно до планів реагування на надзвичайні ситуації, уточнених в умовах конкретного виду та рівня надзвичайної ситуації, і полягають в організації робіт з ліквідації наслідків

надзвичайної ситуації, припинення дії або впливу небезпечних факторів, викликаних нею, рятування населення і майна, локалізації зони надзвичайної ситуації, а також ліквідації або мінімізації її наслідків, які становлять загрозу життю або здоров'ю населення, заподіяння шкоди території, навколишньому природному середовищу або майну.

Реалізація норм права – процес втілення приписів правових норм у поведінку суб'єктів права та їх практичну діяльність зі здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків.

Режим у районі проведення антитерористичної операції – особливий порядок, який може вводитися в районі проведення антитерористичної операції на час її проведення і передбачати надання суб'єктам боротьби з тероризмом визначених цим Законом спеціальних повноважень, необхідних для звільнення заручників, забезпечення безпеки і здоров'я громадян, які опинилися в районі проведення антитерористичної операції, нормального функціонування державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій.

Республіка – форма державного правління, за якої вищі державні органи обираються населенням або формуються загальнонаціональним представницьким органом влади.

Референдум – голосування населення всієї держави (загальнодержавний референдум) або його певної частини (місцевий референдум) із метою вирішення найважливіших питань суспільного життя.

Робочий час – встановлений чинним законодавством або прийнятий на його підставі угодою сторін відрізок календарного часу, протягом якого працівники згідно з правилами внутрішнього трудового розпорядку повинні виконувати за трудовим договором свої трудові обов'язки.

С

Сили цивільного захисту – аварійно-рятувальні формування, спеціалізовані служби та інші формування цивільного захисту, призначені для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації надзвичайних ситуацій.

Система оповіщення – комплекс організаційно-технічних заходів, апаратури і технічних засобів оповіщення, апаратури, засобів та каналів зв'язку, призначених для своєчасного доведення сигналів та інформації про виникнення надзвичайних ситуацій до центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій та населення.

Система права – внутрішня організація права, що полягає в єдності й погодженості правових приписів певної держави.

Сімейне право – сукупність правових норм, які регулюють особисті й пов'язані з ними майнові відносини громадян, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї.

Сім'я – первинна клітинка громадянського суспільства, в якій реалізується дітородна, виховна та інші функції суспільного життя; союз людей, оснований на добровільному й рівноправному шлюбі.

Склад злочину – сукупність встановлених кримінальним законом об'єктивних і суб'єктивних ознак, які визначають конкретне суспільно небезпечне діяння як злочинне. Склад злочину структурно складається з чотирьох обов'язкових елементів: об'єкт злочину, об'єктивна сторона, суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона. Відсутність хоча б одного із зазначених елементів виключає склад злочину в цілому.

Склад правопорушення – сукупність закріплених у законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких, суспільно небезпечне винне протиправне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Соціальна держава – держава, зорієнтована на здійснення широкої та ефективної соціальної політики, яка має втілюватись у реальності прав людини й громадянина, в існування доступних та ефективних систем освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, у підтримку малозабезпечених прошарків населення тощо.

Соціальні норми – правила, які регулюють поведінку людей у суспільстві.

Спадкове право – інститут цивільного права, сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у зв'язку із спадкуванням.

Спеціалізована аварійно-рятувальна служба – професійна аварійно-рятувальна служба, яка має підготовлених рятувальників та відповідні засоби цивільного захисту і призначена для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з особливим ризиком для життя та здоров'я, зокрема для гасіння газових фонтанів, проведення водолазних та гірничорятувальних робіт.

Спеціалізована служба цивільного захисту – підприємства, установи, організації, об'єднані для виконання завдань у сфері цивільного захисту відповідної функціональної спрямованості.

Стихійне лихо – природне явище, що діє з великою руйнівною силою, заподіює значну шкоду території, на якій відбувається, порушує нормальну життєдіяльність населення, завдає матеріальних збитків.

Суб'єкт господарювання – учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством (ст. 55 ГК України). Суб'єкт господарювання – юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності чи фізична особа, яка займається діяльністю з виробництва, реалізації, придбання товарів, іншою господарською діяльністю; будь-яка юридична або фізична особа, яка здійснює контроль над суб'єктами господарювання, група суб'єктів господарювання, якщо один або декілька з них здійснюють контроль над іншими. Суб'єктами господарювання визнаються також органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також органи адміністративно-господарського управління та контролю в частині їх діяльності з виробництва, реалізації, придбання товарів чи іншої господарської діяльності. Окремі громадяни, якщо вони здійснюють підприємництво без створення підприємства, також мають визнаватися суб'єктами господарювання, а не суб'єктами цивільного права, як вважалося раніше, хоч їхній правовий статус потребує детального дослідження. Суб'єктами господарювання є: 1) господарські організації – юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку; 2) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці.

Суб'єкт правовідносин – учасник правових відносин, який має суб'єктивні права та здатний виконувати юридичні обов'язки. До суб'єктів правовідносин належать: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи; 3) державні та громадські організації; 4) соціальні спільноти (народ, нація, населення відповідного регіону, територіальні громади та ін.).

Суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична чи юридична особа, яка вчинила правопорушення. Рівень деліктоздатності фізичної особи залежить від її віку, стану психічного здоров'я, посади та інших обставин.

Суб'єктивна сторона правопорушення – внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків.

Суб'єктивне право – закріплене правовими засобами можливість конкретного суб'єкта здійснювати певні дії, вимагати дій від інших суб'єктів та звертатися до держави за захистом порушених прав.

Т

Теорія держави і права – юридична наука, що вивчає державу і право, державно-правові явища в їх взаємозв'язку та взаємодії, система знань про найбільш загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави і права.

Тероризм – суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей.

Терорист – особа, яка бере участь у терористичній діяльності.

Терористична група – група з двох і більше осіб, які об'єдналися з метою здійснення терористичних актів.

Терористична організація – стійке об'єднання трьох і більше осіб, яке створене з метою здійснення терористичної діяльності, у межах якого здійснено розподіл функцій, встановлено певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів. Організація визнається терористичною, якщо хоч один з її структурних підрозділів здійснює терористичну діяльність з відома хоча б одного з керівників (керівних органів) усієї організації.

Терористичний акт – злочинне діяння у формі застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, відповідальність за які передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України. У разі, коли терористична діяльність супроводжується вчиненням злочинів, передбачених статтями 112, 147, 258-260, 443, 444, а також іншими статтями Кримінального кодексу України, відповідальність за їх вчинення настає відповідно до Кримінального кодексу України.

Техногенна безпека – відсутність ризику виникнення аварій та/або катастроф на потенційно небезпечних об'єктах, а також у суб'єктів господарювання, що можуть створити реальну загрозу їх виникнення. Техногенна безпека характеризує стан захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного характеру. Забезпечення техногенної безпеки є особливою (специфічною) функцією захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій.

Технологічний тероризм – злочини, що вчиняються з терористичною метою із застосуванням ядерної, хімічної, біологічної та іншої зброї масового ураження або її компонентів, інших шкідливих для здоров'я людей речовин, засобів електромагнітної дії, комп'ютерних систем та комунікаційних мереж, включаючи захоплення, виведення з ладу і руйнування потенційно небезпечних об'єктів, які прямо чи опосередковано створили або загрожують виникненням загрози надзвичайної ситуації внаслідок цих дій та становлять небезпеку для персоналу, населення та довкілля; створюють умови для аварій і катастроф техногенного характеру; фінансування та інше сприяння тероризму.

Технологічні ризики – це наявні або потенційні ризики втрат банку, пов'язаних із використанням технічних засобів, високотехнологічного обладнання і технологій. Виникнення цього виду ризику зумовлене збоjami комп'ютерної техніки або мереж зв'язку, помилками в математичних моделях, формулах і розрахунках, недоліками в інфраструктурних підсистемах банку тощо. Рівень технологічного ризику оцінюється розміром фінансових втрат банку, які виникають внаслідок помилок і збоїв, а також додатковими витратами на їх усунення.

Тиранічний режим – різновид антидемократичного державного режиму, який характеризується зосередженням в руках однієї особи (тирана) всієї повноти влади, яку він одержав не за правом успадкування, а в наслідок узурпації, насильницького захоплення влади шляхом державного перевороту.

Трудове право – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють трудові й тісно пов'язані з ними суспільні відносини незалежно від форм власності, господарювання чи галузевої підпорядкованості підприємств, установ, організацій. Основним джерелом трудового права є КЗпП.

У

Угода – волевиявлення двох і більше сторін, спрямоване на встановлення, зміну чи припинення взаємних юридичних прав та обов'язків.

Указ – назва підзаконного нормативно-правового акту, який видається Президентом України у межах його повноважень. Указ не повинен суперечити Конституції та законам України і є обов'язковим для виконання на всій території країни. Указ має вищу юридичну силу по відношенню до інших підзаконних актів.

Умисел – форма вини, що полягає в усвідомленні правопорушником протиправного характеру та наслідків свого діяння, при наявності бажання або свідомого допущення їх настання. Умисел може бути прямий і непрямий.

Унітарна держава – єдина централізована держава, що не має у своєму складі державних утворень і територія якої поділяється на адміністративно – територіальні одиниці (області, райони, провінції тощо).

Ф

Федерація – держава, до складу якої входять кілька державних утворень (суб'єктів федерації).

Філія – відокремлений підрозділ юридичної особи, який розташований поза місцем її знаходження та здійснює всі або частину її функцій. Філія не є юридичною особою, вона наділяється майном юридичної особи, яка її

створила, і діє на підставі затвердженого нею положення. Відомості про Ф . юридичної особи включаються до Єдиного державного реєстру.

Фінансування тероризму – надання чи збір активів будь-якого роду з усвідомленням того, що їх буде використано повністю або частково для будь-яких цілей окремим терористом, терористичною групою або терористичною організацією;

Форма держави – комплексне поняття, яке характеризує державу щодо форми правління, форми державного устрою та державного режиму.

Форма державного правління – порядок організації вищих державних органів, що визначає їхні структуру, компетенцію та взаємодію.

Форма державного режиму – елемент форми держави, який характеризує політичну організацію влади, сукупність способів, прийомів, методів здійснення державної влади у суспільстві.

Форма державного устрою – порядок територіального поділу держави, взаємовідносин її складників між собою й державою в цілому та відповідної організації державних органів.

Функції держави – основні напрямки діяльності держави, в яких відображаються та конкретизуються її завдання і цілі, виявляється сутність та соціальне призначення держави у суспільстві. Основні функції держави: 1) за соціальним значенням державної діяльності – основні та неосновні (додаткові); 2) за часом їх дії – постійні та тимчасові; 3) за сферою суспільного життя – гуманітарні, економічні та політичні; 4) за територіальною спрямованістю – внутрішні та зовнішні функції.

Функції права – основні напрями впливу права на суспільні відносини, що відображають його сутність і соціальне призначення у суспільстві, а також способи організації суспільних відносин. Функції права поділяються на: 1) загально-соціальні; 2) спеціально-юридичні.

Ц

Цивільна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до фізичних чи юридичних осіб, при невиконанні ними договірних зобов'язань або завданні майнової шкоди чи порушенні особистих немайнових прав інших осіб, заходів державного примусу у вигляді застосування санкцій майнового характеру, спрямованих на відновлення порушених прав та відшкодуванні заподіяних потерпілим збитків.

Цивільне право – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, що ґрунтуються на юридичній рівності та майновій самостійності їх учасників з метою задоволення останніми власних матеріальних і духовних потреб та інтересів. Джерелом цивільного права є ЦК України.

Цивільний захист – комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення, територій, навколишнього природного середовища, майна, матеріальних і культурних цінностей від надзвичайних ситуацій та інших небезпечних подій, запобігання виникненню таких ситуацій та подій, ліквідацію їх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки..

Цивільно-правові відносини – особисті немайнові та майнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності учасників, які є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, що виникають, змінюються та припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Ч

Черговість спадкування за законом – встановлена законом черговість закликання спадкоємців до права на спадкування. Чинним законодавством встановлено п'ять черг спадкоємців, яка має суворо дотримуватись. Розширення кола осіб, що закликаються до спадкування за законом, неможливе.

Честь і гідність громадян – особисті немайнові та невідчужувані природні права людини, які охороняються чинним законодавством. Честь і гідність громадян включені до числа благ, що є в Україні найвищою соціальною цінністю. Якщо протиправною поведінкою, спрямованою проти честі і гідності громадян, особі заподіяна майнова або моральна шкода, вона має право на їх відшкодування.

Член сім'ї – особа, що має права та обов'язки, які базуються на сімейних відносинах. Членами сім'ї є подружжя, діти, батьки, а також інші особи, які спільно проживають з ними і пов'язані спільним побутом. Жоден із членів сім'ї не наділений щодо другого функціями влади, навіть батьки щодо своїх дітей.

Ш

Шлюб – юридично оформлений добровільний, вільний та рівноправний союз чоловіка й жінки, що породжує їхні взаємні права та обов'язки, спрямовані на створення сім'ї, народження й виховання дітей.

Шлюбний договір – угода, що укладена особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також між подружжям, для врегулювання їхніх майнових відносин. Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально посвідчується.

Ю

Юридична відповідальність – вид соціальної відповідальності, передбачений чинним законодавством обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних благ (особистого, майнового або організаційного характеру) за вчинене правопорушення. Юридична відповідальність відображає реакцію суспільства, держави на вчинене правопорушення. Види юридичної відповідальності: 1) конституційна 2) кримінальна; 3) адміністративна; 4) цивільна; 5) дисциплінарна; 6) матеріальна.

Юридична наука (правознавство, юриспруденція) – суспільна наука, що вивчає об'єктивні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, їх місце та роль у суспільному житті, а також систему правових норм, які регулюють відносини у суспільстві. До системи юридичної науки належать: 1) загальнотеоретичні та історико-правові науки; 2) галузеві юридичні науки; 3) міжгалузеві юридичні науки; 4) спеціальні та прикладні юридичні науки; 5) міжнародно-правові науки.

Юридичні обов'язки – передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю державного примусу міра належної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він повинен здійснити в інтересах уповноваженого суб'єкта.

Юридичні події – вид юридичних фактів, обставин або явища, виникнення, дія і припинення яких не залежить від волі суб'єктів правовідносин, але з настанням яких настають певні правові наслідки (смерть людини, загибель майна внаслідок стихійного лиха тощо).

Юридичні факти – передбачені нормами права конкретні життєві обставини, які зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин. За вольовим критерієм юридичні факти поділяються на юридичні події та юридичні дії.

Юрисдикція – встановлені законом повноваження відповідних державних органів давати правову оцінку юридичним фактам, розв'язувати правові спори і вирішувати справи про правопорушення, вдаватися до юридичних санкцій стосовно правопорушників. Юрисдикція визначається залежно від виду й характеру справи, що розглядається, її територіальної належності, осіб, які беруть участь у справі. Розрізняють юрисдикцію судову і адміністративну.

Юрист – фахівець, який має вищу юридичну освіту, володіє спеціальними знаннями та навичками у галузі правознавства, що використовуються для потреб того чи іншого виду правової діяльності.

Юстиція – сукупність судових установ і органів юстиції, їх діяльність із здійснення правосуддя, забезпечення охорони прав і законних інтересів державних органів, громадських організацій та громадян, організації роботи судів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативно-правові акти

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - №30. - Ст.141.
2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – ст. 3103.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 року // Урядовий кур'єр. – 2010. - №215.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР – 990. – № 31.
5. Постанова Верховної Ради УРСР «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 38.
6. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р.: Відомості Верховної Ради Української РСР – 1971. – Додаток до № 50. – Ст.375.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.: Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст. 1122.
8. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 17, ст. 99.
9. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 36, ст. 340.
10. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 24, ст. 189.
11. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131.
12. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 3-4, ст. 27.
13. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст. 135.
14. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 40-44, ст. 356.
15. Цивільний процесуальний Кодекс України від 18 березня 2004 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст. 492.
16. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 35-36, № 37, ст. 446.
17. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р.: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88.
18. Кодекс цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 р.: Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 34-35, ст. 458.
19. Закон України «Про громадянство» від 18 січня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 13, ст. 65.
20. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 1, ст.1.
21. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 23, ст. 118.
22. Закон України «Про освіту» від 5 вересня 2017 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 380.
23. Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37-38, ст. 2004.
24. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2021, № 1135-IX
25. Закон України «Про вибори народних депутатів» від 17 листопада 2011 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2012, № 10-11, ст. 73.
26. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2020, № 7, № 8, № 9, ст.48.

27. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 20-21, ст. 190.
28. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993, №36. - ст.361.
29. Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 38, ст. 509.
30. Закон України «Про зайнятість населення» від 5 липня 2012 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 24, ст. 243.
31. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р.: // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 41, ст. 546.
32. Закону України «Про захист прав споживачів» від 12 травня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 30, ст. 379.
33. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 49, ст. 2056.
34. Закон України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки» від 20 червня 2022 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2022, № 2322-IX.
35. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро» від 14 жовтня 2014 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 47, ст. 2051.
36. Закон України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 9, ст. 106.
37. Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2000, № 23, ст.176.
38. Закон України «Дисциплінарний статут служби цивільного захисту» від 5 березня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2009, № 29, ст. 398.
39. Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1998. - №34. - ст. 227.
40. Указ Президента України від 24 грудня 2012 р. № 726/2012 «Про деякі заходи з оптимізації системи центральних органів виконавчої влади».
41. Указ Президента України від 20 червня 2019 року № 419/2019 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України».
42. Наказ МВС України № 279 від 16 березня 2015 р. «Про затвердження Правил авіаційного пошуку і рятування в Україні».
43. Указ Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України».
44. Указ Президента України від 16 вересня 2016 року №395/2016 «Про символіку Державної служби України з надзвичайних ситуацій».
45. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 червня 2002 р. № 843 «Про затвердження Загального положення про спеціальну Урядову комісію з ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру і Загального положення про спеціальну комісію з ліквідації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру регіонального, місцевого та об'єктового рівня».
46. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 січня 2013 р. № 33 «Про утворення територіальних органів Державної служби України з надзвичайних ситуацій та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України».
47. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2013 р. № 443 «Про затвердження Порядку підготовки до дій за призначенням органів управління та сил цивільного захисту».
48. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2013 р. № 444 «Про затвердження Порядку здійснення навчання населення діям у надзвичайних ситуаціях».
49. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2013 р. № 593 «Про затвердження Положення про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України».

50. Постанова Кабінету Міністрів України від 02 жовтня 2013 р. № 729 «Про затвердження Порядку організації та проведення професійної підготовки, підвищення кваліфікації основних працівників професійних аварійно-рятувальних служб».
51. Постанова Кабінету Міністрів України від 09 жовтня 2013 р. № 787 «Про затвердження Порядку утворення, завдання та функції формувань цивільного захисту».
52. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 жовтня 2013 р. № 819 «Про затвердження Порядку проведення навчання керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту».
53. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 листопада 2013 р. № 828 «Про затвердження Порядку атестації аварійно-рятувальних служб і рятувальників».
54. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 січня 2014 р. № 11 «Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту».
55. Постанова Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2014 р. № 120 «Питання спрямування та координації діяльності Державної служби з надзвичайних ситуацій».
56. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 січня 2015 р. № 18 «Про Державну комісію з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій».
57. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2015 р. № 101 «Про затвердження типових положень про функціональну і територіальну підсистеми єдиної державної системи цивільного захисту».
58. Постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 р. № 409 «Про затвердження Типового положення про регіональну та місцеву комісію з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій».
59. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 2015 р. № 469 «Про затвердження Положення про спеціалізовані служби цивільного захисту».
60. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2015 р. № 1052 «Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій».
61. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2022 р. № 965 «Про внесення змін до Положення про порядок проходження служби цивільного захисту особами рядового і начальницького складу».
62. Наказ МВС України від 16.10.2018 № 835 «Про затвердження Типового положення про територіальні курси цивільного захисту та безпеки життєдіяльності, навчально-методичні центри цивільного захисту та безпеки життєдіяльності».
63. Наказ МВС України від 03.07.2014 № 631 «Про затвердження Положення про Оперативно-рятувальну службу цивільного захисту Державної служби України з надзвичайних ситуацій».
64. Наказ МВС України від 10.02.2022 № 116 «Про затвердження Порядку організації внутрішньої, гарнізонної та караульної служб в органах та підрозділах Державної служби України з надзвичайних ситуацій».
65. Розпорядження МВС України від 10 березня 2017 р. № 166-р «Про скасування деяких наказів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади».
66. Наказ МВС України від 26.12.2014 № 1406 «Про затвердження Положення про штаб з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та Видів оперативно-технічної і звітної документації штабу з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації».
67. Наказ МВС України від 30.12.2014 №1417 «Про затвердження Правил пожежної безпеки в Україні».
68. Наказ МВС України від 31.01.2015 р. № 113 «Про затвердження примірного положення про формування цивільного захисту».
69. Наказ МВС України від 15.06.2017 № 511 «Про затвердження Порядку організації службової підготовки осіб рядового і начальницького складу служби цивільного захисту».
70. Наказ МВС України від 27.07.2016 № 725 «Про затвердження Інструкції з оформлення посадовими особами ДСНС матеріалів про адміністративні правопорушення».
71. Наказ МВС України № 325 від 20.04.2017 «Про затвердження Типового положення про підрозділ з питань цивільного захисту суб'єкта господарювання».
72. Наказ МВС України від 24.07.2017 № 621 «Про затвердження Порядку спільних дій Національної поліції України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Експертної служби Міністерства

- внутрішніх справ України під час проведення огляду місця пожежі, виявлення, припинення, попередження та розслідування кримінальних правопорушень та інших подій, пов'язаних з пожежами».
73. Наказ МВС України від 05.12.2019 № 1021 «Про затвердження Порядку затвердження програм навчання та інструктажів з питань пожежної безпеки, організації та контролю за їх виконанням».
  74. Наказ Міністерства юстиції України від 09.12.2020 № 4248/5 «Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення».
  75. Наказ МВС України від 06.08.2018 № 658 «Про затвердження Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій».
  76. Наказ МВС України від 10.04.2017 № 301 «Про затвердження Правил охорони життя людей на водних об'єктах України».

Підручники, навчальні посібники, довідники

77. Адміністративне право. Загальна частина (альбом схем) [текст] навч. посіб. / [О.В. Кузьменко, І.Д. Пастух, М.В. Плугатир, М.В. Співак]. К.: «Центр учбової літератури», 2015. 232 с.
78. Альбоцій О.В., Болотських М.В., Кулешов М.М., Калашніков О.О., Попов В.М., Рашкевич С.А., Рогозін А.С., Садковий В.П., Труш О.О., Шайхлісламов З.Р. Основи управління в органах і підрозділах МНС України. Навчальний посібник. / За ред. канд. психол. наук, доцента В.П. Садкового. Х.: УЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2009. 370 с.
79. Балан В.Г. Прийняття управлінських рішень. Методи, моделі, терміни, поняття, категорії. Тестові завдання. Ділові ігри: [навчальний посібник] / В.Г. Балан. Нічлава, 2007. 465 с.
80. Дмитренко Ю.П. Трудове право України: підручник / Ю.П.Дмитренко. К.: Юрінком Інтер, 2009. 624 с.
81. Дрожжина С.В. Основи правознавства: Наочний довідник. К.; Х.: Веста, 2007. 120 с.
82. Єрофеєнко Л.В. Правознавство: Електронний підручник для студентів всіх спеціальностей. Харків, ХНАДУ, 2008. 260 с.
83. Запобігання і протидія корупції в органах місцевого самоврядування. Практичний посібник / [Банчук Олександр]; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». К.: ТОВ «Софія-А». 2012. 88 с.
84. Кириченко В.М. Правознавство: Модульний курс. К.: Центр учбової літератури, 2007. 328 с.
85. Кримінальний процес [текст]: підручник. / За заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. К.: «Центр учбової літератури», 2013. 544 с.
86. Кримінальний процес. Загальна частина (альбом схем) [текст] навч. посіб. / [Л.Д. Удалова, В.В. Рожнова, Д.П. Письменний та ін.]. К.: «Центр учбової літератури», 2016. 144 с.
87. Кузнецов В.В., Савченко А.В. Кримінальне право України: питання та задачі для підготовки до вступних, семестрових та державних екзаменів: Навч. посіб. / За заг. ред. О. М. Джужи. Вид. 2-ге доп. та перероб. К.: Центр учбової літератури, 2011. 392 с.
88. Молдован В.В., Чулінда Л.І. Правознавство. 2-ге вид. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2010. 184 с.
89. Основи правознавства: Навчальний посібник / За заг. ред. Венедіктової І.В., Кагановської Т.Є. Х., 2007. 349 с.
90. Основи управління і прийняття рішень у військовій справі [Текст] : Навч. посіб. / В. С. Полікашин, Ю. В. Полікашин, С. Ю. Поляков. Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2003. 119 с.
91. Підготовка органів управління до дій в надзвичайних ситуаціях / В.Б. Лоїк, С.Д. Синельников, Р.С. Яковчук, О.В. Лазаренко. Навчальний посібник. Львів: Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, 2020. 374 с.
92. Порядок та підстави притягнення до юридичної відповідальності за корупційні правопорушення / Черніг. центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів держ. влади, місцевого самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Уклад.: Н.М. Мужикова. Чернігів: ЦППК, 2012. 87 с.
93. Правознавство (за заг. ред. Крестовської Н.М., Кулініч О.О., Романадзе Л.Д.): підручник. – Одеса: Атлант, 2015. 554 с.
94. Правознавство [Текст]: курс лекцій / [уклад.: І. В. Тимошенко, А. Л. Чернявський]; Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. 228 с.

95. Правознавство: Навчальний посібник / За заг. ред. С.М. Тимченка, Т.О. Коломоєць - Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2007. 588 с.
96. Правознавство: Підручник / В.Ф. Опришко, Ф.П. Шульженко, С.І. Шимон та ін.; за заг. ред. В.Ф. Опришка, Ф.П. Шульженка. К.: КНЕУ, 2003. 767 с.
97. Правознавство: підручник /Авторський колектив. К.: КНЕУ, 2013. 454 с.
98. Приймак В. М. Прийняття управлінських рішень. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Атіка, 2008. 240 с.
99. Ратушний Р.Т., Кузиляк В.Й, Саміло А.В., О.В. Повстин. Теоретичні основи і практичні аспекти менеджменту в органах і підрозділах цивільного захисту: Навчальний посібник. Львів: ЛДУБЖД, 2015. 318 с.
100. Ратушний Р.Т., Саміло А.В., Кузиляк В.Й. Навчальний практикум з питань адміністративного права в галузі пожежної безпеки. Львів, 2013. 98 с.
101. Ренкас, А.Г. Застосування норм кримінального права в діяльності органів державного пожежного нагляду України / А.Г. Ренкас, А.П. Половко. Л.: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2002. - 80 с.
102. Савченко А. В. Корупційні злочини (кримінально-правова характеристика) [текст] навч. посіб. / А. В. Савченко. К. : «Центр учбової літератури», 2016. 168 с.
103. Саміло А. В., Яковчук Р. С. Правничі аспекти тероризму: генезис, теорія та сучасні тенденції: монографія. Львів: ЛДУ БЖД, 2019. 236 с.
104. Саміло А.В., Яковчук Р.С. Правові основи цивільного захисту України [Текст]: навч. посібн. / А.В. Саміло, Р.С. Яковчук. Львів: СПОЛОМ, 2014. 116 с.
105. Яковчук Р.С., Саміло А.В. Правознавство та правові основи цивільного захисту України. Навчальний посібник. Львів: ЛДУ БЖД, 2017. 484 с.

Інформаційні ресурси

106. Віртуальний університет ЛДУ БЖД [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://virt.ldubgd.edu.ua/>
107. Офіційний сайт президента України: [електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/>
108. Урядовий портал: [електрон. ресурс]. Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/>
109. Офіційний сайт Верховної Ради України: [електрон. ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws>
110. Офіційний сайт ДСНС України: [електрон. ресурс]. Режим доступу: <https://dsns.gov.ua/>

Навчальне видання

**Роман ЯКОВЧУК,
Дмитро ЧАЛИЙ,
Євген КОБКО,
Андрій САМІЛО**

**ПРАВОЗНАВСТВО
ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ
ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ**

Навчальний посібник

Видання 2-ге, перероблене і доповнене

Літературний редактор – Галина Падик
Комп'ютерна верстка – Віталій Яковчук

Підписано до друку 20.10.2023 р.
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.
Друк на різнографі. Папір офсетний. Наклад: 100.
Ум. друк. арк. 30,5.

ТзОВ "Галицька видавнича спілка"
вул. Тугана-Барановського, 24, м. Львів, 79005,
тел.: (032) 276-37-99
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК No 7408 від 27.07.2021 р.

Друк: ТзОВ "РВФ "Поліграф-сервіс"
вул. Грабовського 11/13, м. Львів, 79008
тел.: (067) 672-92-28

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК No 3900 від 14.10.2010